ՀՐԱՄԱՆԱՒ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

HISTORY OF ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH

II

BISHOP MATHEOS IZMIRLYAN

THE PATRIARCHATE OF THE ARMENIAN HOLY APOSTOLIC CHURCH AND SIS AND AGHTAMAR

ИСТОРИЯ АРМЯНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ

II

ЕПИСКОП МАТТЕОС ИЗМИРЛЯН

ПАТРИАРШЕСТВО АРМЯНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ – АХТАМАР И СИС

ST. ETCHMIADZIN – 2008 – СВ. ЭЧМИАДЗИН

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ը

ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՊՍ. ԻՋՄԻՐԼԵԱՆ

ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԵՒ ՍԻՍ ՈՒ ԱՂԹԱՄԱՐ

Բ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹԻՒՆ

Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ – 2008

ՀՏԴ
ԳՄԴ
Ա -

Աշխատասիրութեամբ
Աւագ Յարութիւնեանի

ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԻՋՄԻՐԼԵԱՆ

Ա - ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԵՒ ՍԻՍ ՈՒ ԱՂԹԱՄԱՐ: - Ս. Էջմիածին: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2008.- …….. էջ:

ԳՄԴ

ISBN

© Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2008 թ.

Խղճմտաւոր եկեղեցականը, հայրենասէր հայը
եւ նշանաւոր հայ եպիսկոպոսը...
Ահա՛, Իզմիրլեանը
Ժամանակակից

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ա.
Մատթէոս Բ. Իզմիրլեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կեանքը

Մատթէոս Բ. Իզմիրլեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը ծնուել է Կ. Պոլսի Մայր Եկեղեցու թաղում, 1845թ. փետրուարի 12-ին եւ արդէն յաջորդ օրն իսկ Մայր Եկեղեցում Մարտիրոս Սարգիսեանի կնքահայրութեամբ մկրտուել: Վերջինս նորածնի անունը Սիմէօն կնքեց:

Սիմէօնի պապը Կ. Պոլիս էր գաղթել Զմիւռնիայից (Իզմիր), եւ նրանց ընտանիքի Իզմիրլեան ազգանունն էլ հէնց այդ վայրի անունից է ծագում:

Սիմէօնը նախնական կրթութիւնն ստացել է Կ. Պոլսի Մայր Եկեղեցու Պէզճեան վարժարանում, որն աւարտել է 1859թ., ապա՝ երեք տարի ուսանել Գում-Գաբուի Դուրսի Պօղոսեան եւ Վառվառինեան ազգային ուսումնարանում: 1862-1864թթ. նա Միջագիւղի Ս. Թարգմանչաց վարժարանում մանկավարժ է աշխատել:

1864թ. նա Կ. Պոլսի Պօղոս Թաքթաքեան Պատրիարքի արտօնութեամբ Միջագիւղի Ս. Աստուածածին Եկեղեցում տեղի քարոզիչ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Կապուտիկեանի ձեռքով սարկաւագ է ձեռնադրուում: Հէնց վերջինս էլ 1869թ. յունիսի 29-ին՝ Ս. Լուսաւորչի Գիւտի Նշխարաց տօնին նոյն Եկեղեցում նրան ձեռնադրեց կուսակրօն քահանա եւ վերանուանելով Մատթէոս անունով, եւ նոյն տարում էլ վարդապետական գաւազանի իշխանութիւն տուեց:

Սկրտիչ Խրիմեանի Կ. Պոլսի Պատրիարք դառնալուց յետոյ՝ 1870թ. յունուարի 14-ին Մատթէոս Վարդապետը դարձաւ նրա մասնաւոր քարտուղարը, ինչը ժամանակի հանգամանքներից ելնելով՝ ինչ-որ առումով նաեւ դիւանագիտական պաշտօն էր համարուում: Նա 1871թ. յուլիսի 23-ին ընտրուեց Կ. Պոլսի Հայոց Ազգային Ժողովի երեսփոխան:

Մատթէոս Վարդապետն Ազգային Ժողովի ամենից գործունեայ եւ աշխոյժ երեսփոխաններից էր՝ մասնակից բոլոր հարցերի շուրջ ընթացող վիճաբանութիւններին, եւ կտրուկ ու վճռական գործելակերպով միշտ ձգտում էր որոշակիացնել ու յստակեցնել վէճի առարկա խնդրի բուն էութիւնը: Եւ միանգամայն օրինաչափ պէտք է համարել այն պարագան, որ 1872թ. մարտի 17-ին նա ընտրուեց նոր Կրօնական ժողովի անդամ-ատենադպիր՝ միաժամանակ պահպանելով Պատրիարքական քարտուղարի պաշտօնը եւ երեսփոխանական անդամակցութիւնը:

Ահա՛, հէնց այդ տարիներին ծագեց վիճայարոյց եւ համայն հայ ազգի անդորրը խռովող ու երկար տասնամեակների ծաւալման միտում ունեցող Սսի կաթողիկոսութեան այդքան չարչրկուած եւ տարաբնոյթ նպատակներով օգտագործուող խնդիրը:

Ինչպէս յայտնի է, Կիլիկիոյ կաթողիկոս էր ընտրուել Ս. Էջմիածնում Մայր Աթոռին ուխտած եւ ձեռնադրուած Սկրտիչ Եպիսկոպոս Քէֆսիզեանը, եւ նրա ընտրութիւնը Կ. Պոլսի Ազգային Ժողովը վաւերացրել էր: Սակայն, Գէորգ Դ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքին եւ Երեսփոխանական ժողովին ուղղուած յանդիմանութեան գրով յայտարարեց, թէ Ս. Էջմիածնում օծուած Եպիսկոպոսն առանց իր արտօնութեան չի կարող Կիլիկիոյ կաթողիկոս դառնալ, իսկ Ազգային Ժողովն էլ իրաւասու չէր նմանի ընտրութիւնը վաւերացնելու:

Անտարակոյս, սա համայն հայ ազգին հետաքրքրող ու միաժամանակ ցաւալի խնդիր էր, որի լուծման ուղիների փնտրտուքի նպատակով Ազգային Ժողովը 1872թ. դեկտեմբերի 29-ին 12 հոգանոց յանձնախումբ է ընտրում՝ խնդիրը մանրամասն ուսումնասիրելու եւ համապատասխան տեղեկագիր կազմելու համար: Այս յանձնախմբի անդամ էր Մատթէոս Վարդապետը:

1872թ. վերջին Յովհաննէս Եպիսկոպոս Կապուտիկեանը վախճանվում է եւ նրա յաջորդ է կարգվում Նիկողոս Եպիսկոպոս Աղասեանը, որի ձեռքից 1873թ. յունուարի 29-ին Մատթէոս Վարդապետը ստանում է ծայրագոյն վարդապետութեան աստիճան եւ Իւսկիւտարի Ս. Կարապետ Եկեղեցու քարոզիչ եւ վարժարանի կրօնի ուսուցիչ կարգուում: Արդիւնքում, Մատթէոս ծ. Վարդապետը ժողովրդին հասու հասկանալի լեզուով եւ խորհուն քարոզներով կարողանում է Եկեղեցու շուրջը համախմբել ողջ թաղին:

Գէորգ Դ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, «կանխաւ» լսած լինելով Մատթէոս ծ. Վարդապետի «զհամբաւ գովելի ուսումնասիրութեան եւ

ազգասիրութեան» եւ վարդապետական կոչմանը արժանավայել «վարս առաքինութեան եւ հաւատարմութեանդ առ Մայրն Հայաստանեայց», 1873թ. ապրիլի 27-ին նրան օրհնութեան կոնդակ ուղարկեց, ուր հայրաբար յորդորեց նրան «չխոտորել բնաւ ի գեղեցիկ եւ լուսաշաւիղ ճանապարհէն ընդ որ ընթանայք, այլ մանաւանդ դուն գործել յաւէտ յարակայ մնալոյ յայնմ եւ հարազատութեամբ առ Սուրբ Եկեղեցին, որ սեպուհ պարտաւորութիւն է, անկեղծ հաւատարմութիւն է ամենից եկեղեցականաց»[1]:

Ապա Գէորգ Դ.-ն Մատթէոս ծ. Վարդապետին եպիսկոպոսացման հրաւէր ուղարկեց: Հրաւէրին հնազանդ՝ նա 1876թ. ապրիլի 9-ին Կ. Պոլսից ուղեւորուեց Ս. Էջմիածին:

Մատթէոս ծ. Վարդապետը 1876թ. մայիսի 13-ին՝ Համբարձման տօնին, Ս. Էջմիածնում Եպիսկոպոս ձեռնադրուեց, եւ նոյն ամսի 28-ին վերադարձաւ Կ. Պոլիս:

Եպիսկոպոսական աստիճանի արժանանալու առնչութեամբ բաւականին ուշագրաւ է Մկրտիչ Խրիմեանի ողջոյնի խօսքը. «Քարեաւ եկիր, Հայր, Աստուծոյ հրաշալեաց խորանին սպասարկուն, բարեաւ եկիր»[2]:

Ազգային ժողովի 1874թ. նոյեմբերի 8-ի նիստում Սահմանադրութեան Վերաքննիչ Յանձնաժողովը եւ Կաթողիկոսական Քննիչ Յանձնախումբը ներկայացրեցին իրենց տեղեկագիրները: Սակայն, ժողովը նախքան դրանք քննարկելը՝ յղեց նախաքննիչ դիւաններին, որոնցից մեկի ատենապետը Մատթէոս ծ. Վարդապետն էր: Արդէն դեկտեմբերի 6-ի նիստում նա ներկայացրեց Աղթամարի կաթողիկոսական խնդրի առթիւ Եկեղեցական Համագումար ժողովի վճիռների քննութեան ամփոփ մանրամասնութիւնները:

Ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում այս խնդիրը: Պետրոս կաթողիկոսի կենդանութեան օրոք՝ սակայն արդէն նրա պաշտօնանկութիւնից յետոյ, Խաչատուր Եպիսկոպոսը վիճակի եկեղեցական եւ աշխարհիկ ներկայացուցիչների կողմից ընտրուում է Աղթամարի կաթողիկոս եւ օծուում: Սինչդեռ, Կ. Պոլսի Եկեղեցական Համագումար ժողովը՝ նկատի ունենալով մի շարք հիմնաւոր հանգամանքներ, չեղեալ է յայտարարում նրա ընտրութիւնը: Այս վճռի դէմ թէ վիճակը եւ թէ Խաչատուր Եպիսկոպոսը բողոքում են եւ արդարացի քննութիւն պահանջում: Արդիւնքում, Եկեղեցական Համագումար ժողովը նոր նիստում հարցն աւելի մանրա-

[1] Հայաստանի Ազգային Արխիւ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 21, թերթ 102-103:
[2] Տե՛ս Մատթէոս Բ. Իզմիրլեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց: Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան: Գիրք Ը: Կազմեց՝ Սանդրօ Բէհբուդեանը: Երեւան, 2001, էջ 45:

մասնութեամբ քննելով՝ չկարողացաւ Խաչատուր Եպիսկոպոսի նկատմամբ որեւէ հանցանք հաստատել, եւ ետ առնելով իր նախկին վճիռը՝ նոր որոշմամբ նրան հաստատում է կաթողիկոսի պաշտօնում: Հէնց այս երկու վճիռների լրացուցիչ ուսումնասիրութեանն էր միտուած Մատթէոս ծ. Վարդապետի գլխաւորած նախաքննիչ դիւանը, որի եզրակացութիւնը միանշանակ հետեւեալն էր. երկրորդ վճիռն արդարացի եւ օրինաւոր էր: Արդէն դիւանի այս վճիռը ժողովում վիճաբանութեան տեղիք տուեց, եւ գերազանցապէս հէնց Մատթէոս ծ. Վարդապետի հիմնաւոր, տրամաբանուած ու պատմական հարուստ փաստարկներով ամրապնդուած ելոյթի արդիւնքում նրա իսկ ղեկաւարած դիւանի տեղեկագիրը նոյնութեամբ ընդունուելով՝ խնդիրը լուծուած նկատուեց:

Ազգային Ժողովը 1874թ. դեկտեմբերի 20-ին քննարկեց Կաթողիկոսական Յարաբերութիւնների Քննիչ Յանձնաժողովի տեղեկագրի մասին նախաքննիչ դիւանի տեղեկագիրը: Մինչ այդ, Յանձնաժողովը տեղեկացրել էր, որ Գէորգ Դ.-ն իբր սխալ է ըմբռնել Սսի կաթողիկոսի ընտրութեան վաւերացման հարցում Ազգային Ժողովի դիրքորոշումը, որ ժողովը վաւերացումով ամենեւին նրա Հայրապետական իրաւունքներին դէմ չի գործել: Եթէ այս հարցում դիւանը համակարծիք էր, ապա Ս. Էջմիածին երկու պատգամաւոր ուղարկելը համարեց ուշացած: Սկսեալ վիճաբանութեան ընթացքում կրկին անգամ իր գերազանց ելոյթով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան գերագահ իրաւունքները պաշտպանեց Մատթէոս ծ. Վարդապետը: Նա մեղադրեց Քաղաքական ժողովին, ինչի իմաստը կայանում էր հետեւեալում: Ըստ նրա՝ Ազգային Ժողովը ճանաչելով Հայոց Ընդհանրական Հայրապետի իրաւունքները, միաժամանակ Սսի կաթողիկոսի ընտրութիւնը վաւերացնելուց դեռեւս մէկ տարի առաջ յատուկ յանձնախումբ էր կազմել՝ կախեալ աթոռների (նկատի ունի Սսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսութիւնները) Ընդհանրական Աթոռի հետ ունեցած յարաբերութիւնները ճշդելու համար, սակայն այս մարմինը մէկ տարի շարունակ անգործութեան էր մատնուած: Մինչդեռ, Քաղաքական ժողովը (այն ժամանակ Կրօնական ժողով դեռ ընտրուած չէր) ամենեւին հետամուտ չեղաւ, եւ միայն Սսի կաթողիկոսի ընտրութիւնից յետոյ Ազգային Ժողովին վստահեցրեց, թէ Սսի կաթողիկոսը խոստմնագիր է տուել Ընդհանրական Կաթողիկոսի հետ իր ունեցալիք յարաբերութիւնների մասին Ազգային ժողովի բոլոր որոշումները յարգելու վերաբերեալ, սակայն արդիւնքում միանգամայն հակառակ ընթացք եղաւ: Ըստ այդմ, պատասխանատուութիւնը Քաղաքական ժողովին ուղղելով՝ Մատթէոս ծ. Վարդապետն առաջարկեց ընդունել նա-

խաբննիչ դիւանի տեղեկագիրը: Այս առումով, թեւաւոր է դարձել նրա այն խօսքը, երբ ի հակառակ ժողովի դահլիճը թողնելու այլոց ցանկութեանը նա ասել էր. «Հոս կը մնանք եւ մեր իրաւունքները կը պաշտպանենք»[1]:

Արդիւնքում, նրա տեղեկագիրը ընդամենը միայն երկու ղէմ քուէով ընդունուեց:

1878թ. օգոստոսի 4-ին Մատթէոս Եպիսկոպոսը նորաբաց Ազգային Ժողովում Կրօնական ժողովի Բ. ատենապետ ընտրուեց: Յիշատակենք, որ Ա. ատենապետը Խրիմեան Հայրիկն էր: Այս փաստն անշուշտ պոլսահայ հոգեւորականութեան շրջանում Իզմիրլեանի վայելած հեղինակութեան մասին էր վկայում:

1879թ. մարտի 9-ին քուէների ամենաստուար մեծամասնութեամբ Իզմիրլեանն ընտրուեց Կ. Պոլսի պատրիարքական փոխանորդ՝ չնայած մի քանի անգամ նրա հրաժարուելու պարագային: Այդուհանդերձ, Բ. Դուռը մինչեւ վերջ անդրդուելի մնաց եւ նրա թեկնածութիւնը չհաստատեց, չնայած նա հինգ ամիս շարունակ փոխանորդութեան պաշտօնը վարեց, եւ միայն 1879թ. օգոստոսի 10-ի նիստում գործընկերների շնորհակալութեանն արժանանալով՝ վերջնականապէս հրաժարական տուեց:

1880թ. ընտրուում է Կրօնական խորհրդի անդամ:

1881-1886թթ. Մատթէոս Եպիկոպոսն անդամակցել է Երեսփոխանական ժողովում ամենատարբեր հարցերի առթիւ կազմուած բոլոր մասնաժողովներին եւ յանձնախմբերին:

1886թ. յունուարի 3-ին նա ընտրուեց Եգիպտոսի թեմի առաջնորդ եւ այդ պաշտօնը վարեց չորս տարի, իսկ 1892թ. Իւսկիւտարի Ս. Կարապետ Եկեղեցու քարոզիչ, միաժամանակ առանց վարձատրութեան կրօն դասաւանդում Կեդրոնական վարժարանի բարձր դասարաններում:

1892թ. մայիսի 5-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեան ժամանակ նա կաթողիկոսական երկրորդ թեկնածու անուանուեց: Ի դէպ, երբ ցարը վաւերացրեց Մկրտիչ Ա. Խրիմեանի ընտրութիւնը՝ Իզմիրլեանն առաջին եւ միակ եկեղեցականն եղաւ, որ Կ. Պոլսից հեռագրով շնորհաւորեց Վեհափառին:

[1] «Արաքս», Ս. Պետերբուրգ, 1893, Գիրք Ա., էջ 88:

1894թ. դեկտեմբերի 7-ին Ազգային Երեսփոխանական ժողովի 76 երեսփոխաններից 67-ի քուէով ընտրուում է Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք:

Կ. Պոլսի Պատրիարք ընտրուելուց յետոյ Իզմիրլեանի առաջին քայլն եղաւ 1894թ. դեկտեմբերի 26-ին այդ մասին Մկրտիչ Ա. Խրիմեանին տեղեկացնելը: Նա յայտնում էր, որ «գիտելով քաջ իսկ զծանրութիւն պաշտամանս ի ժամանակի աստ յայսմիկ, թէպէտ եւ անմարթ էր ինձ արկանել զտկարս ընդ ծանր եւ դժուարակիր բեռամբ պաշտաման, մանաւանդ առաւել առ չտանելոյ մտաւորական եւ ֆիզիքական կարողութեան անձինս, այլ սակայն պարտիք եկեղեցական կոչմանս՝ որ անխուսափելի հարկ յիմ վերայ դնէ սպաս արկանել միշտ Ս. Եկեղեցւոյս եւ Ազգիս, եւ պարտիք հնազանդութեան զոր պարտիմս ձայնի Աստուծոյ եւ կամաց Ազգին, հարկեցին զիս յանձն առնուլ զպաշտօնս, որպէս զի յաջողեսցէ ինձ Տէր խնամ ունիլ բարոյական վշտաց եւ բազմադիմի կարեաց վշտալից եւ նահատակ Ազգիս որ ի Թուրքիա, եւ ջանահնար լինել յանվթար պահպանութիւն աստուածաւանդ օրինաց, կարգաց եւ կանոնաց եւ աւանդական իրաւանց Ս. Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, որոյ կառավարութեան գլուխ եւ Պետ կարգեալ է Ս. Օծութիւն Ձեռ»[1]:

Պատրիարքի պաշտօնում Իզմիրլեանի գլխաւոր հոգսն Արեւմտահայաստանում բարենորոգումների ծրագրի իրականացումն էր: «Երկաթեայ» Պատրիարքի համբաւ ունեցող Իզմիրլեանը, ժողովրդի շահերն նկատի ունենալով, 1896թ. յուլիսի 23-ին հրաժարուում է եւ աքսորուում Երուսաղէմ, ուր մնաց 12 տարի:

1908թ. հոկտեմբերի 22-ին Ազգային Ժողովը նրան միաձայն վերընտրեց Պատրիարք, իսկ մէկ շաբաթ անց՝ նոյեմբերի 1-ին, Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսական ընտրութեան համազգային ժողովը 77 հոգեւորական եւ աշխարհիկ պատգամաւորների 73 ձայնով նա ընտրուեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, ինչը 1909թ. ապրիլի 15-ին յատուկ հրովատակով հաստատեց Նիկոլայ Բ. ցարը:

1909թ. մայիսի 22-ին Կ. Պոլսում Ազգային Ժողովում արդեն ընտրեալ Մատթէոս Բ. Իզմիրլեանը հրաժեշտի ճառ արտասանեց[2]:

Նա փաստօրէն ներկայացրեց իր ծրագիրը, որը հակիրճ հանգում էր հետեւեալին. «Գիտեք, որ Հայրապետական պաշտօնը երեք դիրքով կը ներկայանայ: Առաջին, Հայրապետը հայր է հայ եկեղեցականութեան եւ հայ ժողովրդեան, ուր որ ալ գտնուի: Երկրորդ, Հայրապետը

[1] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 16, գ. 182, թ. 6:
[2] Տե՛ս մանրամասն «Մշակ», Թիֆլիս, 1909, յունիսի 10, թ. 122, էջ 1-3:

պատրիարք է Ռուսիոյ հայոց: Երրորդ, Վանահայրն է Մայր Աթոռոյ: Այս երեք դէպքերուն մէջ ալ պարտաւորութիւններ ունի հանդէպ Աստուծոյ, հանդէպ տէրութեան եւ հանդէպ ազգին: Երբ պիտի պահանջեն ինձմէ, որ իմ պարտքս կատարեմ, պիտի պահանջեմ նաեւ, որ անոնք ալ իրենց պարտականութիւնը կատարեն դէպի ինձ: Ես, տկարս, Ազգին եւ Մայր Աթոռոյ անդամոց դարման տարուի, հայոց վանքերը պայծառ ըլլան, ամենազօրաւոր աջակցութիւն պէտք է նուիրէ ինձ: ... Ես այն վստահութիւնն ունիմ, թէ ինչ որ պիտի կատարուի՝ յանուն Եկեղեցւոյ պէտք է գործուի միասնաբար, եկեղեցականներս միայն չենք կազմեր Եկեղեցին, բաժանում չկայ մեր մէջ, եւ եկեղեցական ու ժողովուրդ ամբողջութեամբ պիտի մտածենք: ... Կը խնդրեմ, որ կուսակցական մարդ չըմբռնուի հայ եկեղեցականը: Ամեն կուսակցութենէ ազատ ի վեր պէտք է մնան: Մեր խղճի ձայնով քննենք ու հասկնանք մեր սխալը: Թիւրքիոյ մէջ գտնուած միջոցիս ամենաջերմ փափաքս էր, որ կաթողիկոսական աթոռոց հետ յարաբերական խնդիրը ճշդուի, եւ առ այս պէտք եղած զոհողութիւններն ըլլան, իշխանութիւն մը ըլլայ: Կաթողիկոսութիւնն ազգինն է, ամենայն հայոց կը վերաբերի: Եւ ես իր նշանակութեան մէջ պիտի պահեմ զայն, որպէսզի չմեղանչեմ: Կը խնդրեմ ս. կաթողիկոսներէն ի Սիս եւ յԱղթամար, որ նոյն եղբայրական ոգին ունենան: Երբ միանանք՝ ուժ ունինք, երբ բաժանուինք՝ կը ջլատուինք»:

1909թ. յունիսի 28-ին Իզմիրլեան Վեհափառը ժամանեց Մայր Աթոռ: Նա օծուեց սեպտեմբերի 13-ին Խաչվերացի կիրակի օրը: Ընդամենը մէկ եւ կէս տարուայ ընթացքում լինելով «վերին աստիճանի օրինապահ եւ կարգապահ, զգուշաւոր, ճիշտ, զգայուն հասարակաց ձայնին, որ արտայայտում էր պարբերական մամուլում, մաքուր՝ դրամական հաշիւներում, երկիւղած դէպի եկեղեցական կարգերն ու կանոնները, որքան ճիշդ եւ խիստ էր դէպի ինքն եւ իւր համակրողները՝ այնքան զիջող եւ ներող դէպի իւր հակառակորդները»[1] Մատթէոս Բ. Իզմիրլեանը կարողացաւ հասու լինել եւ հնարաւորինս բարեկարգել Մայր Աթոռի տնտեսութիւնը, կառուցուածքը, հրատարակչական գործունէութիւնը:

1910թ. դեկտեմբերի 11-ի լուսադէմին Մատթէոս Բ. Իզմիրլեանը հանգեաւ ի Տէր[2]:

[1] Տե՛ս Մատթէոս Բ. Իզմիրլեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, էջ 893:
[2] Տե՛ս մանրամասն Մատթէոս Բ. Իզմիրլեան, Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, էջ 885-916:

Բ.
Աշխատասիրութեան արժէքը, կարեւորութիւնը եւ արդիականութիւնը

Ո՞րն է ներկայ գիտական աշխատասիրութեան (այո՛, Մատթէոս Եպիսկոպոս Իզմիրլեանի այս գիրքն առանց չափազանցութեան պէտք է հէնց այդպէս գնահատել) ստեղծման պատճառներն ու հիմնաւորումը:

Այդ մասին արդէն իսկ պարզաբանում է տալիս գրքի անդրանիկ հրատարակիչ «Փունջ»-ի խմբագիր Հ. Ալաճաճեանը: Նա, ամենայն ուշադրութեամբ դիտարկելով Կիլիկիոյ Սկրտիչ Քէֆսիզեան կաթողիկոսի «փառասիրական ազգավնաս» ձգտումներն ու պահանջները եւ «զառաջս առնուլ ապագայ վնասուց եւ չարեաց», աւելին՝ «ցաւօք նկատելով նորա անուղղայ գտնուիլն եւ օր քան զօր չափազանցելն ու յամառիլն» եւ նպատակ ունենալով ընթերցողներին «վաւերական տեղեկութիւն» հաղորդել Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ Հայրապետական իշխանութեան ծագման եւ պատմութեան վերաբերեալ, համապատասխան նիւթեր է փնտրել: Սակայն, այն պարզ պատճառով, որ առկա հրատարակութիւնները («ցան եւ ցիր եւ անկապ ու անյարիր») ամենեւին չէին բաւարարում նրա պահանջները, նա այդ խնդրանքով դիմել է Մատթէոս Եպիսկոպոս Իզմիրլեանին: Վերջինս «անձնուիրաբար» ընդունելով առաջարկը՝ աշխատասիրեց «Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Հայրապետութեան ամբողջ պատմութիւնն՝ հին եւ նոր» («որոյ նմանը չգտնուիր ցարդ Ազգիս մէջ»): Այս աշխատասիրութիւնը 1879-1880թթ. շուրջ մէկ տարի հրատարակուեց «Փունք»-ի էջերում: Գնահատելով այն որպէս «կարեւորագոյն» եւ գիտակցելով այն պարագան, որ դա «ակնկալեալ օգուտն ու արդիւնքը կունենայ», Հ. Ալաճաճեանն առանձին գրքով հրատարակեց այն[1]:

Իսկ հրատարակչի նպատակն որքան ակնյայտ, նոյնքան եւ աւելին՝ արդիական է նաեւ ներկայիս, որպէսզի «ոչ ոք յանդգնի այսուհետեւ ընդ հաճոյս խօսիլ Հայրապետական խնդրոց վրայ եւ յաջողիլ պատրել պարզամիտներն ի վնաս միութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ Ազգին», իսկ Իզմիրլեանի կատարածն էլ. «անմոռանալի յիշատակ Ազգիս»:

---

[1] Տե՛ս Իզմիրլեան Մատթէոս, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ եւ Աղթամար ու Սիս: Կ. Պոլիս, Տպ. «Գէորգ Զարդարեան», 1881, ԺԳ+1288 էջ, չարուածք 10x6 սմ:

Իսկ ո՞րն է Իզմիրլեանի նպատակը: Այդ նոյնպէս յստակ եւ իմաստալից է. «Ամենայն խնդիր, որ պատմութեան կը վերաբերի, պատմութեան վերլուծմամբ կը պարզուի եւ կը լուծուի: Այս տեսութեամբ, ահա՛, սոյն գործոյս մէջ ջանացի Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսական դարաւոր խնդիրներն վերլուծել ի դիւրութիւն կարգադրութեան նոյն խնդրոց՝ վասն միութեան Ազգիս եւ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյս Հայաստանեայց»:

Երիցս առարկայական եւ ճշմարիտ է Իզմիրլեանի հետեւեալ դիտողութիւնը. «Սսոյ խնդիրն առանց իւր ծագման պատմութիւնը սերտելու՝ ի զուր է զայն լուծել ճգնիլը, ի զուր է եւ վերջնական եզրակացութեան մը յանգելու համար եղած ջանքը»:

Ահաւասիկ, Իզմիրլեանը հիմնախնդիրը դիտարկել է ամենայն մանրամասնութեամբ, անաչառօրէն ու անկողմնապահ, միանգամայն համալիր ձեւով՝ աստուածաբանական, պատմագիտական, իրավաբանական տեսանկիւններից: Օգտագործելով տարաբնոյթ եւ բազմաթիւ սկզբնաղբիւրներ՝ նա իր տեսակէտները ներկայացնում է բաւականաչափ հիմնաւոր, փաստարկուած, համոզիչ: Աւելին, վերոնշեալից զատ նրա համար առաջնային ու կարեւորագոյն նշանակութիւն ունի խնդրի ազգային-քաղաքական եւ եկեղեցական կողմը. միեւնոյն քաղաքական նպատակը հետապնդող մէկ-միասնական Հայ Ազգը պարտ է եւ պէտք է ունենայ մէկ-միասնական Եկեղեցի, որի գլուխն ու ղեկը անվերապահ ու անպայման պէտք է մէկը լինի. Ս. Էջմիածինն իր Ընդհանրական Կաթողիկոսով:

Այս իսկ պատճառով նա ներկայացնում է Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան, Աղթամարի եւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնների անհրաժեշտ ենթատեքստով պատմութիւնը՝ տալով իւրաքանչիւրի «առանձինն ունեցած իրաւասութեան սահմանը, պաշտօնն ու պարտաւորութիւնը», ակնկալելով խնդրի «մի անգամ եւ ընդմիշտ լուծումն»:

Իզմիրլեանը հարուստ տուեալներով եւ փաստարկալից հիմնաւորում է Հայ Եկեղեցու անկախութեան իրաւունքը, մինչ այլք զուրկ էին դրանից, իսկ հայերի պարագայում վէճ կամ բողոք բնաւ չի եղել:

Ներկայացնելով Հայոց Ընդհանրական Հայրապետի իրաւասութեան խնդիրը՝ նա իրաւացի կերպով հարցադրում է կատարում եւ ինքն էլ դիպուկ պատասխանում. «Կարելի՞ է ըսել, որ միեւնոյն Հայաստանեայց Եկեղեցին մէկէ աւելի Հայրապետ կրնայ ունենալ, կաթողիկոս կրնայ ունենալ: Այս հարցման պատասխանը՝ երկու անգամ երկու չորս կրնէի թուական ճշդութեան պէս՝ **ՈՉ** է»:

Ըստ այդմ, վերլուծելով ու հիմնաւորելով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսների ի վերուստ եւ իրավաբանօրէն հաստատուած պատմական անդրդուելի գերագահութիւնն ու առաջնութիւնն՝ միաժամանակ հանգամանալից ներկայացնում է նրանց պաշտօնը, պարտաւորութիւնները, կէտ առ կէտ թուարկում անժխտելի իրաւունքները: Վերջիններս նրա գնահատմամբ «այնպիսի իրաւունքներ են, որ նոյն իսկ Հայրապետական իշխանութենէն անմեկին եւ անբաժան են, եւ իբր այն՝ հարկ չմնար երբէք զասոնք հաստատելու փաստեր որոնել, զի եւ Հայոց Հայրապետութեան հետ ծագումն առած եւ անոր հետ հաստատեալ են»:

Իզմիրլեանի համար խնդրի համապարփակ պատկերացման առումով հետաքրքրութիւն է ներկայացնում նաեւ Հայոց բուն Հայրապետական Աթոռի կամ Հայրապետանիստ Մայր Եկեղեցու գտնուելու վայրերի տեղափոխութեան պատճառների ուսումնասիրութիւնը, քանզի դրանով նրա համոզմամբ իր լուծումը պէտք է ստանայ նաեւ «Աղթամարայ եւ Սսոյ վանահայր վիճակաւորութեանց ծագման խնդիրը»: Ինչ վերաբերում է Հայրապետական Աթոռի տեղափոխութեան պատճառներին, ապա Իզմիրլեանը դրանք միանշանակ համարում է քաղաքական. «Ասի ապացուցեալ ճշմարտութիւն մ’է, որոյ վկայն է Հայ Ազգին եւ Եկեղեցւոյ բազմադարեան կենաց պատմութիւնը: ... Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ սեփհական Հայրապետարանը կամ Հայրապետական Աթոռը Ս. Էջմիածնի Մայր Եկեղեցին է, ուրիշ ուր տեղ որ նստան մեր Հայրապետք՝ առ ժամանակեայ էր իբրեւ պանդխտութիւն, որոյ տեղի տուած են քաղաքական կացութիւն եւ վիճակ ազգին մերոյ»:

Բնականաբար, նրա համակ ուշադրութեանն եւ յատուկ ուսումնասիրութեանն է արժանացել 1441թ. Հայրապետական Աթոռի Ս. Էջմիածին վերադարձի պատմութիւնը, արժէքաւորումը ու պատշաճ գնահատումը: Միաժամանակ, մատենագրութեան հաղորդած հարուստ տեղեկութիւնների համադրմամբ նա շարադրում է այսպէս կոչուած «անուանական կաթողիկոսաց աթոռատեղեաց ծագումն եւ վերջանալն», որոնցից իր ժամանակ տակաւին շարունակում էին գործել ընդամենը երկուսը՝ Աղթամարն ու Սիսը:

Իզմիրլեանն անհրաժեշտ ծաւալով շարադրում է Աղթամարի եւ Սսի (վերջինս աւելի մանրամասն) կաթողիկոսութիւնների պատմութիւնը՝ հասկանալիօրէն ծան րանալով 19-րդ դարի վիճայարոյց խնդիրների ներկայացման ու գնահատման վրայ:

Առանձին գլուխներով նա վերլուծում է Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան հանդէպ Աղթամարի ու Սսի ունեցած պարտաւորութիւնները,

վերջիններիս կաթողիկոսների ընտրութեան, վաւերացման եւ պաշտօնավարման պարագաները եւ լայնօրէն օգտագործում Ազգային Ընդհանուր ժողովի նիստերի ատենագրութիւնները: Այս հոյժ կարեւոր հարցում Իզմիրլեանի եզրակացութիւնը միանշանակ յստակ ու պարզորոշ է. «ԱՍԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋ ***Աղթամարայ եւ Սսոյ վանահայր վիճակաւորք***՝ ոչ այլ ինչ են, բայց եթէ Եպիսկոպոս ձեռնադրելու եւ միւռոն օրհնելու արտօնութեամբ ***թեմական գլխաւոր առաջնորդներ***»: Իսկ որպէս իր գնահատականի լրացուցիչ հիմնաւորում նա ամենայն մանրամասնութեամբ ներկայացնում է Ազգային Ընդհանուր ժողովի 1870թ. նիստերում հնչած տեսակէտները, որոշումներն ու բանաձեւերն, որոնք միաձայն հանգում էին հետեւեալին. «Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու Հայրապետութեան Առաքելական Մայր Աթոռը Ս. Էջմիածինն է, եւ անդ բազմողը միայն Ամենայն Հայոց Առաքելայաջորդ Հայրապետն եւ Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսն է»:

Նշեալի առումով ուշագրաւ է, որ հէնց Ազգային ժողովի այս որոշման ոյժի հիման վրայ Իզմիրլեանն Աղթամարի եւ Սսի կաթողիկոսներին անուանում է հետեւեալ կերպ. «Վանահայր վիճակաւոր, մասնաւոր կաթողիկոս, կաթողիկոս վանահայր, թեմական կաթողիկոս, ինքնընտիր կաթողիկոս»:

Արժանիօրէն Իզմիրլեանն ամենից խիստ, բայց եւ միանգամայն արդարացի քննադատութեան է ենթարկում Սկրտիչ Քէֆսիզեանին եւ հանգում առարկայական ճշմարտացի եզրակացութեան. «Թուրքիոյ Հայոց ներքին վարչական միութեան ***քակտումն*** է, զոր կը պահանջէ Տ. Սկրտիչ Սրբազան: Ամենայն Հայոց Հայրապետական իշխանութեան անբաժանելի միութեան ***քակտումն*** է, զոր կը պահանջէ նա: Կիլիկիոյ աւերումն ու Սսոյ Վանուց կործանումն է, զոր կը պահանջէ նա: Կը պահանջէ անդադար, ինչպէս տեսանք, իւր պաշտօնավարութեան թուականէն, եւ ցարդ ոչ միայն անսաստելով Ազգային եւ Եկեղեցական օրինաւոր իշխանութեան, այլեւ ***ապստամբելով*** իսկ ընդդէմ Ազգին՝ ոչ նուազ դատապարտելի միջոցներով ամեն ճիգ եւ ջանք կը թափէ իրականացնելու համար իւր ազգավնաս խորհուրդը»:

Աւելին, նոյն տրամաբանութեան համապատկերում է անհրաժեշտ դիտարկել եւ միանշանակ ընդունել Իզմիրլեանի հետեւեալ փաստարկը. «Մեր Եկեղեցւոյ մէջ ոչ ***հակաթոռ*** եւ ոչ ***անկախ*** կաթողիկոս չկայ, զի այն է ***հակաթոռ***՝ որ Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան ***դէմ*** եւ ***հակառակ***՝ ինքզինք Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս եւ Ծայրագոյն

Պատրիարք հռչակելու կամ ներկայացնելու կը յանդգնի, իսկ ***ապստամբ*** կըլլայ եւ ոչ հակաթոռ այն կաթողիկոսն կամ Եպիսկոպոսն, որ Ազգային Եկեղեցւոյ ***միութեան եւ ամբողջութեան դէմ կելլէ*** եւ կը գործէ: ... Անկարելի է, որ Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսներն ***անկախ*** ըլլան»:

Ահաւասիկ, Իզմիրլեանն իր գրքում սկզբից մինչեւ վերջ ազգային-եկեղեցական պատմական աղբիւրների, Ազգային Ժողովի ատենագրութիւնների, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսների ու Կ. Պոլսի Պատրիարքների, ինչպէս նաեւ այլ եկեղեցական գործիչների պաշտօնական գրութիւններով լիարժէքօրէն կատարում է ստանձնած պարտականութիւնը՝ հմտալից, հանգամանալից եւ վաւերական կերպով մէկ անգամ եւս ապացուցելով (թէպէտեւ դրա կարիքն ու անհրաժեշտութիւնն առաջին հայեացքից ամենեւին չկար) Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի ու նրա Գահակալի գերագահ ազգային-եկեղեցական իրաւունքները, այդ ամենը հակիրճ ու յստակ, բայց ոչ հաւակնոտ ներկայացնելով որպէս անբեկանելի ճշմարտութիւն:

Ամփոփելով, պարտք ենք համարում միանշանակ ու անվերապահ ընդունելով հանդերձ հայ ընթերցողի ուշադրութեանը շեշտաբար ներկայացնել Մատթէոս Եպիսկոպոս Իզմիրլեանի հետեւեալ վերջնական եզրակացութիւնը. «Թէ Ս. Էջմիածնի Գերագահ Աթոռոյ Հայրապետաց ***իշխանութիւնն*** ու ***իրաւասութիւնը***՝ ըստ սահմանելոյ Եկեղեցական կանոնաց, ***ընդհանրական*** է, եւ ԿՐ ՏԱՐԱԾՈՒԻ համայն ՀԱՅՈՑ եւ Հայկական Ս. Եկեղեցւոյ անխտիր ամեն կարգի եւ աստիճանի ՊԱՇՏՕՆԷԻՑ ***վրայ***, որք պարտին ***հպատակ*** մնալ եւ ***հնազանդ*** ամենայն ***կանոնական*** հրամանաց նոցա: ... Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսութիւնները՝ ցորչափ ժամանակ տեւեն շարունակել, պէտք է առ Հայրապետութիւնն Ամենայն Հայոց ***հոգեւոր հնազանդութեան պայմանաւ*** Կ. Պոլսոյ Հայրապետական Փոխանորդ Պատրիարքական իշխանութեան ***ենթարկեալ մնան*** յանվթար պահպանութիւն միութեան եւ ամբողջութեան Ազգիս եւ ի շինութիւն բազմադարեան նահատակ, բայց ընդմիշտ յաղթական մարտիրոս Քրիստոնէական անդրանիկ ամենասուրբ Եկեղեցւոյս Հայաստանեայց, ոյր հովանեաց ներքեւ ապրեցաւ Հայ ժողովուրդն իբրեւ Հայ յանցելումն, կապրի արդ եւ պիտի ապրի առ յապայն»:

* * *

Մատթէոս Եպիկոպոս Իզմիրլեանի համար որպէս աշխատանքի մեթոդ է եղել ժամանակագրական կարգը:

Նա աշխատասիրութեան մէջ բոլոր աղբիւրները նշում է բուն տեքստում, սակայն գերազանցապէս առանց դրանց տպագրութեան վայրն ու ժամկէտն յստակեցնելու: Այդ իսկ պարզ պատճառով տեղին համարեցինք ընթերցողի աշխատանքը դիւրացնելու նպատակով կազմել եւ գրքի վերջում ներկայացնել նրա օգտագործած սկզբնաղբիւրների ցանկը:

Հայ մատենագիրների երկերի հրատարակութիւնները նշուել են ամենից յայտնի տպագրութիւններով: Բացառութեան կարգով նշել ենք նաեւ որոշ աղբիւրներ, որոնք ժամանակին անտիպ լինելով՝ հրատարակուել են այս գրքի Ա. տպագրութիւնից յետոյ:

Գրքի բուն տեքստում կլոր փակագծերում առկա նշումները եւ շեղ ընդգծումները պատկանում են Մատթէոս Եպիկոպոս Իզմիրլեանի գրչին:

Գիրքը վերահրատարակվում է նոյնութեամբ՝ անհրաժեշտ խմբագրական եւ կետադրական ուղղումներով:

Խմբագրական ծանօթագրութիւնները կատարուել են միայն անհրաժեշտութեան դէպքում:

Անտարակոյս, խորապէս համոզուած ենք, որ Մատթէոս Եպիկոպոս Իզմիրլեանի ներկայ աշխատասիրութեան Բ. տպագրութիւնն էապէս կնպաստի ինչպէս քննութեան առարկայ ժամանակաշրջանի ազգային-քաղաքական ու եկեղեցական պատմութեան համալիր իմացութեանը եւ յետագայ ուսումնասիրութեանը, այնպէս էլ յատկապէս համազգային ներդաշնակութեան ու քրիստոնէական փոխըմբռնման գերադաս շահի գիտակցութեամբ ի սպառ վերջ կգտնի այսուհէտ նման ցաւալի եւ դարեր շարունակ իզուր ու միանգամայն անտեղի հայոց հաւաքական ոյժերը վատնած կնճիռը, Իզմիրլեանի իսկ խօսքով. «Յօգուտ Ազգին, ի շինութիւն եւ ի միութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ»:

Աւագ Յարութիւնեան

Եւ տեղին այն (Սուրբ Էջմիածնի) լիցի
Տաճար Աստուծոյ եւ Տուն Աղօթից
խնդրուածոց ամենայն հաւատացելոց, եւ
Աթոռ Քահանայապետութեան (Հայոց)։

Ագաթանգեղոս

ԱԶԴ

Մեք, որ ի սկզբանէ անտի ընտրութեան Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսի Կիլիկիոյ, ուշադիր կգտնուէինք նորա փառասիրական ազգավնաս ձգտմանց ու պահանջմանց, եւ յաճախ Ազգային Եկեղեցական Վարչութեան ուշադրութիւնը կհրաւիրէինք՝ առ ի զառաջս առնուլ ապագայ վնասուց եւ չարեաց, վերջին ժամանակներս ցաւօք նկատելով նորա անուղղայ գտնուիլն եւ օր քան զօր չափազանցելն ու յամառիլն՝ հետամուտ եղանք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Հայրապետական իշխանութեան ծագման եւ պատմութեան վրայ հին ու նոր վաւերական տեղեկութիւն լիուլի հաղորդել «Փունջ»ի[1] ազնիւ ընթերցողաց:

Եւ որովհետեւ առաձեռն գտնուած հրատարակութիւնք՝ ըստ որում ցան եւ ցիր եւ անկապ ու անյարիր, չկրցան բաւական գոհացունել մեր հետամտութիւնն՝ դիմեցինք Իզմիրլեան Գերապատիւ Տ. Մատթէոս Ս. Եպիսկոպոսի, եւ խնդրեցինք աշխատասիրել յայսմ մասին:

Յանհունս չնորհակալ եմք: Անձնուիրաբար ընդունեց մեր խնդիրն եւ անդր քան զակնկալութիւն մեր՝ աշխատասիրելով Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Հայրապետութեան ամբողջ պատմութիւնն՝ հին եւ նոր, որոյ նմանը չգտնուիր ցարդ Ազգիս մէջ, հաճեցաւ աւանդել մեզ, զոր գրեթէ տարի մը շարունակ լրագրոյս մէջ մասն առ մասն հրատարակելէն յետոյ՝ առանձինն տպագրել տալով կմատուցանեմք արդ Ազգիս՝ յուսալով, որ Գերապատիւ Տ. Մատթէոս Ս. Եպիսկոպոսի այս կարեւորագոյն աշխատասիրութիւնն ակնկալեալ օգուտն ու արդիւնքը կունենայ, եւ ոչ ոք կյանդգնի այսուհետեւ ըստ հաճոյս խօսիլ Հայրապետական խնդրոց վրայ եւ յայղողիլ պատրել պարզամիտներն ի վնաս միութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ Ազգին:

Տ. Մատթէոս Սրբազան՝ այսու անմոռանալի յիշատակ մը կթողու Ազգիս, եւ մեք ուրախ եմք ապաքէն՝ մեր միջնորդ գտնուելուն վրայ:

Հ. Ս. Ալամաճեան[2]

ՁԵԿՈՒՅՈՒՄՆ

Ամենայն խնդիր, որ պատմութեան կը վերաբերի, պատմութեան վերլուծմամբ կը պարզուի եւ կը լուծուի:

Այս տեսութեամբ, ահա՛, սոյն գործոյս մէջ ջանացի Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսական դարաւոր խնդիրներն վերլուծել ի դիւրութիւն կարգադրութեան նոյն խնդրոց՝ վասն միութեան Ազգիս եւ Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյս Հայաստանեայց:

Պարտք կը համարիմ խորին չնորհակալութիւնս յայտնել առ Մեծապատիւ Համբարձում Էֆէնտի Ալաճաճեան - Տէր եւ Խմբագիր «Փունջ» Ազգային պատուական լրագրոյն, որ սոյն աշխատասիրութիւնս իւր թերթին մէջ ընդունեց, եւ յօժարակամ յանձն առաւ առանձինն եւս հրատարակել:

Մատթէոս Եպիսկոպոս Իզմիրլեան
Միաբան Մայր Աթոռոյ Սուրբ Էջմիածնի

21 Սեպտեմբեր 1881
Ի Նոր-Թաղ
յԻսկիւտար
Կ. Պոլսոյ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ազգային երեսփոխանական ժողովոյ 1871 Օգոստոս 28ի նիստէն սկսաւ յուզուիլ Սսոյ խնդիրն՝ թէ նոյն ժողովոյն մէջ, եւ թէ հրապարակին վրայ, եւ ուր ուրեմն կարծուեցաւ, թէ Մարաչցի Գերապատիւ Տ. Մկրտիչ Եպիսկոպոսին 1871 Հոկտեմբեր 27ին Սսոյ կաթողիկոս ընտրուելովն եւ Նոյեմբեր 12ին Ազգային ժողովէն վաւերանալովն[1] եւ Նոյեմբեր 28 Կիւրակէ օր կաթողիկոս օծուելովը[2] խնդիրը լուծուած եւ վերջացած է:

Սակայն, ճշմարիտ է ըսել, թէ աւելի եւս կնճռոտեցաւ խնդիրը, եւ ինը տարիներ Ազգային Վարչութեան եւ Մկրտիչ Սրբազանի միջեւ բանակցութեան նիւթ ըլլալէ վերջ՝ այսօր վերստին հրապարակ ելած է:

Սսոյ խնդիրն առանց իւր ծագման պատմութիւնը սերտելու՝ ի զուր է գայն լուծել ճգնիլը, ի զուր է եւ վերջնական եզրակացութեան մը յանգելու համար եղած ջանքը: Ասոր համար էր, որ 1871 Օգոստոս 28էն մինչեւ 1872 Թուականին վերջերը Ազգային ժողովին մէջ եւ հրապարակին վրայ բազում տարաձայնութիւն եւ շփոթ յարոյց, եւ ոչ նուազ առիթ մատակարարեց կրից յուզման, եւ ալ անկէ ետքը լուրջ տրամաբանութիւնը չէր, որ խնդիրը իւր քննադատութեան բովէն անցնել կուզէր՝ այլ կիրքը, որ յուզած էր մտքերը, եւ տիրած՝ գաղափարաց վրայ:

Այսօր եւս խնդիրն տակաւ առ տակաւ այն վիճակին կսկսի հասնիլ, եւ թերեւս՝ այն ժամանակէն աւելի վնասակար ըլլայ Ազգին:

Արդ, ըստ որում խնդիրն ունի իւր պատմութիւնն, ըստ որում քիչերը տեղեակ են անոր, եւ ըստ որում քար գայթակղութեան եղած սոյն խնդիրը իւր այս վիճակը պիտի չարունակէ ի վնաս եկեղեցւոյ, եթէ դեռեւս յապաղէ պատմութիւնը իւր վճիռը տալ:

Հետեւապէս, ձեռնարկած եմք խնդիրն պատմական տեսութեամբ ներկայել հասարակաց ի մի անգամ եւ ընդմիշտ լուծումն խնդրոյն, եւ որպէս զի Սսոյ խնդրոյն ինչ ըլլալը դիւրըմբռնելի

---

[1] Ատենագրութիւն Ազգային Ընդհանուր Ժողովոյ: Բացումն 1871 ամին, Լ.Դ. ևիստ: Կ. Պոլիս, 1871, երես 519:

[2] Տե՛ս Համարատուութիւն Քաղաքական ժողովոյ 1871-1872 ամին, երես 14, էջ Բ.:

ըլլայ, հարկ համարեցինք նախ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ եւ կամ որ նոյնն է՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետութիւնն, Բ. Աղթամարայ եւ Գ. Սսոյ վանահայր վիճակաւորաց կաթողիկոսութիւնն իրենց պատմութեամբը քննութեան առնուլ, եւ անոնց ամեն մէկին առանձինն ունեցած իրաւասութեան սահմանը, պաշտօնն ու պարտաւորութիւնը ցուցնել, որ միայն կրնայ լուծել խնդիրը եւ վերջացնել:

21 Յունուար 1881
Կ. Պոլիս

ՄԱՍ Ա.

Ա.

ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Հաստատութիւն: Անկախութիւն: Իշխանութիւն եւ իրաւասութիւն: Պաշտօն եւ պարտաւորութիւն: Հայրապետական կոնդակ առ Տ. Ներսէս Բ. Պատրիարք Կ. Պոլսոյ: Ս. Էջմիածին Մայր Աթոռ: Պանդխտութիւն Հայրապետական Աթոռոյ յայլ եւ այլ տեղի: Դարձ Հայրապետական Աթոռոյ ի Ս. Էջմիածին:

Ամենայն Հայոց Հայրապետութիւնը կսկսի Թադէոս եւ Բարդուղիմէոս Առաքելոց յաջորդ Հայաստանեայց երկրորդ Լուսաւորիչ Գրիգորիոսէն, որ համայն ազգին կոչմամբը հաստատեցաւ յայն պաշտօն Հայրապետութեան եւ հոգեւոր Տէրութեան Ազգին եւ Գլուխ կառավարութեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, ինչպէս կը գրէ ժամանակակից պատմիչն Ագաթանգեղոս ի պատմութեան իւրում. «Իսկ թագաւորն Տրդատիոս հանդերձ մխաբանութեամբ կնաւ իւրով Աչխէն տիկնաւ, եւ քերբ Խոսրովիդխտով, հրաման ետ ի ժողով կոչել միաբանութեամբ ամենայն գօրաց իւրոց: Եւ վաղվաղակի հասանէին ի ժամադիրն ի կողմանց ըստ հրամանին՝ յԱյրարատ գաւառ ի Վաղարշապատ քաղաքն: Քանզի եւ թագաւորն չու արարեալ անդր հասանէր: Եւ կուտեցան գօրքն ամենայն եւ մեծամեծք եւ կուսակալք, գաւառակալք, պատուաւորք, պատուականք, գօրավարք, պետք եւ իշխանք, նախարարք եւ ազատք, դատաւորք եւ գօրագլուխք, հասեալ կային առաջի թագաւորին: Խորհուրդ ի մէջ առնոյր թագաւորն ընդ ամենեսին, փութալ հասանել՝ բարեաց գործոցն ժառանգաւոր լինել: Եկայք, ասէ, ճեպեսցուք՝ զայս զառաջնորդ կենաց մերոց տուեալ մեզ յԱստուծոյ զԳրիգոր՝ հովիւ կացուցանել, զի լուսաւորեսցէ զմեզ մկրտութեամբ, եւ նորոգեսցէ օրէնսուսոյց խորհրդովն Ա-

բարչէին: Իսկ Գրիգորն ոչ ուներ յանձին զայս առնուլ զմեծ պատիւ Քահանայապետութեանն: Ասէ, ոչ կարեմ հանդարտիլ վասն անչափակալ բարձրութեանն զօրել, զի անպատում է այս պատիւ Քրիստոսատուր փառացն առաջնորդութեան՝ միջնորդել ընդ Աստուած եւ ընդ մարդիկ, այլ զարժանին խնդրեալ գտցեն:

Իսկ անդէն տեսիլ սքանչելի յԱստուծոյ երեւեալ թագաւորին, տեսանէր զհրեշտակ Աստուծոյ՝ զի խօսէր ընդ նմա, թէ պարտ է ձեզ զԳրիգոր վիճակեցուցանել առանց յապաղելոյ ի Քահանայութիւն, զի լուսաւորեսցէ զձեզ մկրտութեամբ: Նոյնպէս եւ երեւեալ Գրիգորի հրեշտակի Աստուծոյ, զի մի՛ իշխեսցէ ինչ պնդել յամառիլ վասն այնր, զի ի Քրիստոսէ է այդ քեզ հրամայեալ: Իսկ նա հաւանեալ վաղվաղակի բարբառեալ ասէր, թէ կամք Աստուծոյ կատարեսցին»[1]:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ այսպէս յատուկ հրաւիրմամբ Աստուծոյ եւ կամօք ազգին կը կոչուի Հայաստանեայց Հովուապետութեան պաշտօնին, եւ կեսարիոյ Ս. Ղեւոնդիոս Արքեպիսկոպոսէն՝ ի ներկայութեան բազում Եպիսկոպոսաց, ձեռնադրութեամբ նուիրագործուելով[2] կը յաջորդէ Թադէոս եւ Բարդուղիմէոս Ս. Առաքելոց՝ Հայաստան աշխարհի առաջին Լուսաւորիչներուն, եւ մկրտելով Տրդատ թագաւորը, պալատականները, նախարարները եւ ժողովուրդը՝ կերպապէս կամբողջացնէ *Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ կազմութիւնը՝* գլուխ ճանչնալով *անոր* զՅիսուս Քրիստոս, *եւ հիմն դնելով՝ Թադէի եւ Բարդուղիմեայ քարոզութիւնքը, որք արդէն իրենց սերմը պահած էին Հայաստանի մէջ:*

Կռապաշտութեան կործանման ժամը կը հնչէ, եւ Քրիստոնէութիւնը, որ երեքհարիւր տարիի չափ կը հալածուէր, կը պարզէ իւր յաղթական խաչանիշ դրոշը, եւ իւր հովանեաց տակ կառնու զԱշխարհն Հայոց... եւ Քրիստոնէութիւնը կըլլայ տիրող կրօնք Հայոց Աշխարհին... մէջ, եւ Աստուածընտիր Հայրապետն Գրիգորիոս ի սիրտ եւ ի հոգի անպատում բերկրութեամբ լցեալ՝ Հայաստանեայց նորոգեալ Քահանայապետութեան *վարչութեանը գլուխն անցած, կը կառավարէ ազատ եկեղեցին Հայոց ինքուրոյն ազատ եւ անկախ իշխանութեամբ իւր ձեռնասուն պաշտօնէից՝*

[1] Տե՛ս Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Ագաթանգեղայ: Վենետիկ, 1862, Գլ. ՃԺԱ. (111):
[2] Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, Գլ. ՃԺԲ.-ՃԺԴ (112-114):

Եպիսկոպոսաց, գործակցութեամբ եւ երիցանց օգնականութեամբ, Քրիստոսի 302 թուականէն մինչեւ 332 թուականը:[3]

Բուն խնդրոյն, այն է՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետին իրաւասութեան խնդրոյն, քննութեանը չձեռնարկած՝ նախապէս հարկ կհամարիմ եկեղեցւոյ Հայրապետական կամ Պատրիարքական իշխանութեան ծագման վրայ կարճ ի կարճոյ տեսութիւն մ՚ընել, որպէս զի բուն խնդիրը այնպէս բացատրուի, որ պարզ, մեկին եւ դիւրըմբռնելի ըլլայ:

Եւ ահաւասիկ:

Եկեղեցւոյ կառավարութեան համար ի Քրիստոսէ եւ յԱռաքելոց սահմանեալ պաշտօնէութեան դասակարգութիւնն է Եպիսկոպոսութիւնը, Երիցութիւնը եւ Սարկաւագութիւնը: *Եպիսկոպոսութիւնը Առաքելոց յաջորդութիւնն ըլլալով՝ իւրաքանչիւր Եպիսկոպոս առանձինն իւր թեմը կը կառավարէր՝ օգնականութեամբ քահանայից եւ սարկաւագաց, եւ Եպիսկոպոսունք միահաղոյն գործակցութեամբ միմեանց՝ կը կառավարէին ընդհանուր եկեղեցին միեւնոյն հաւասար իրաւամբ եւ արտօնութեամբ:*

Այլ սակայն, երբ հետզհետէ եկեղեցին ընդարձակեցաւ՝ ողջոյն ազգեր ընդունեցին Քրիստոնէական կրօնը, եւ նոյն ազգաց կառավարութեան վերաբերեալ աշխարհաց մէջ տիրող կրօնքն ըլլալու էական ոյժն ու զօրութիւնն առաւ՝ մէկ կողմանէ արքայանիստ եւ գլխաւոր քաղաքաց ի պատիւ, եւ միւս կողմանէ՝ մանաւանդ ընդարձակեալ եկեղեցւոյ կառավարութիւնը դիւրացնելու համար, մէկ քանի մայր քաղաքաց Եպիսկոպոսներու իշխանութեան առաւելութիւն կամ ընդարձակութիւն մը եւ նոյն քաղաքին հետ անմիջական յարաբերութեան մէջ գտնուող Եպիսկոպոսաց վրայ իրաւասութիւն մը ունենալու պէտքը չորրորդ դարուն սկիզբէն երեւան եկած էր արդէն:

Այս պէտքը գամ քան զգամ զօրանալով Անտիոքայ, Աղէքսանդրիոյ, Հռովմայ (որք Հռովմէական կայսրութեան մայրաքաղաքներն էին), Երուսաղէմի (ի պատիւ եւ ի մեծարանս Քրիստոսի) եւ Կ. Պոլսոյ (զոր Մեծն Կոստանդիանոս չինելով երկրորդ մայրաքաղաք ըրաւ) Եպիսկոպոսները Հայրապետ կամ որ նոյնն է՝ Պատրիարք անուամբ պատուեցան, եւ իբրեւ նախաթոռ Եպիսկոպոս կամ լաւ եւս է ըսել՝ Եպիսկոպոսապետ, իւրաքանչիւրն իրեն տեսչութեանը պատկանեալ եկեղեցւոյն կառավարութեան գլուխը բազմեցաւ, որոյ վրայ կը տարածէր իւր իշխանութիւնը,

եւ որոյ թեմերուն Եպիսկոպոսներն իւր իրաւասութեան ներքեւ էին, որոց գործակցութեամբ կը վարէր իւր Հայրապետական իշխանութիւնը եւ կը հովուէր իւր հօտը:

Պէտք է գիտնալ, որ այս գլխաւոր Եպիսկոպոսք իրենց Տեսչութեան պատկանեալ Եկեղեցւոյն ձայնովը-ընտրութեամբը *կը կոչուէին ի վսեմականն յայն պաշտօն Հայրապետութեան կամ Պատրիարքութեան, եւ այս կերպ ընտրութենէն կ՚առնուին իրենց իշխանութեան հեղինակութիւնն, եւ իրենց թեմական Եպիսկոպոսաց վրայ իրաւասութիւն ունենալու իրաւունքը, ինչպէս թեմական Եպիսկոպոսներն իրենց վիճակաց Եկեղեցւոյն ձայնովը կընտրուէին եւ հաւանութեամբ իրենց Եպիսկոպոսապետին կհաստատուէին:*

Այս կերպով, ի Քրիստոսէ եւ յԱռաքելոց անտի Նորա հաստատուած Եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան դասակարգութիւնը վերին պաշտօնէութեան յաւելուած մ՚ունեցաւ Հայրապետութիւնը *կամ* Պատրիարքութիւնը, *որ գլուխն անցաւ Եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան՝ ճոխացեալ իրաւասութեամբ եւ իշխանութեամբ:*

Այս է, ահա՛, Եկեղեցւոյ Հայրապետական կամ Պատրիարքական իշխանութեան ծագման սկիզբը, կազմաւորութիւնը եւ հաստատութիւնը, զոր Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ վաւերական անխառն պատմութիւնը կը հաստատէ եւ մեզ կը հասցնէ:

Բաւական կը համարիմ առ այս ի վկայութիւն կոչել Նիկիոյ առաջին Ս. ժողովոյն[4] վեց եւ եօթներորդ կանոնները, որովք Ս. ժողովը Եկեղեցւոյ պէտքին առաջ կերպարանք առած եւ զօրութիւն ստացած Հայրապետական կամ Պատրիարքական իշխանութեան այս կազմութիւնը վաւերեց:

*«**Կանոն վեցերորդ**.- Աղէքսանդրիոյ Եպիսկոպոսն ունիցի* իշխանութիւն *ի վերայ Եգիպտոսի, Լիբիոյ եւ Պենտապօլիայ, վասն զի եւ Հռովմայեցւոց Եպիսկոպոսին այս սովորութիւն է (այսինքն առեւմտեան Եկեղեցւոյ թեմերուն վրայ միայն իրաւասութիւն ունենալ.* Ուշադրութիւն*): Սոյնպէս եւ յԱնտիոք,* եւ յայլ գաւառս իւրաքանչիւր Եկեղեցի ունիցի դիւր իրաւունս *(կանոնիս այս մասը մեր Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյն Հայրապետութեան անկախութեան իրաւանց հաստատութեան համար պէտք պիտի ըլլայ, ուստի եւ հարկ է միտք պահել) եւ իւրաքանչիւր տեղւոյ Եպիսկոպոս կարգեսցի* հաւանութեամբ *Եպիսկոպոսապետին (իւրոյ):*

Կանոն եօթներորդ.- *Եպիսկոպոսն Երուսաղէմի ըստ առաջին սովորութեան* երեւելի պատուով *մեծարեսցի»:*

Հետաքրքիր ընթերցողը՝ քանի որ չտեսնէր Տիեզերական Ս. ժողովի մը՝ Նիկիոյ ժողովոյն, կանոնական սահմանադրութեան մէջ Հայաստանեայց Հայրապետութեան պաշտօնապէս անուանումը՝ իրաւամբ անշուշտ եւ անհամբեր կսպասէ լսել անոր հաստատութեան վաւերական պատմութիւնը: Իրաւունք, բայց սակաւիկ մի համբերութիւն: Ահա՛, պիտի սկսիմ գրել եւ գայն:

Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ անկախ վարչութիւնը *խնդիր եղած է ապաքէն անցեալ դարերու Եկեղեցական պատմութեան մէջ, եւ թէպէտ չատոնց իւր լուծումն առած է, բայց ըստ որում Յունական, մանաւանդ՝ Հռովմէական Եկեղեցիք, տակաւին դադրած չեն խնդիր ընելէ, եւ, ըստ որում, ցաւօք սրտի կը տեսնենք, որ վերջին ժամանակներս Եկեղեցական պատմութեան գիտութիւնը ոչ միայն աւանդուելէ դադրած է ի մեզ, այլ եւ անոր վերծանութիւնն իսկ գրեթէ անկարեւոր համարուած:*

Կարժէ ուրեմն, որ մեր Հայաստանեայց Կաթողիկէ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ համար արդէն աւարտեալ սոյն խնդիրն՝ իւր պարագաներովն եւ պատմութեան տուած վճռագրովը, հասարակաց ուշադրութեանն յանձնենք:

Պատմական ստոյգ ճշմարտութիւն մըն է, թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կեսարիոյ Ս. Ղեւոնդիոս Արքեպիսկոպոսէն ընդունեց ձեռնադրութիւնը, ինչպէս ըսինք ի վեր անդր, բայց միայն ձեռնադրութիւնը, եւ ոչ թէ կոչումն եւ ընտրութիւնը, *զի Եկեղեցին Հայ Ազգը ընտրեց եւ Աստուած կոչեց զնա ի պաշտօն Հովուապետութեան Հայաստանեայց, իսկ իւր յաջորդը՝ Ս. Արիստակէս Հայրապետը, որ իւր որդին էր, աղաչանօք Տրդատ Թագաւորին՝ անշուշտ եւ հաւանութեամբ հօտին իւրոյ, ինք ձեռնադրեց, եւ կացոյց Եպիսկոպոսապետ Ամենայն Հայոց: Ահա՛, պատմութեան վկայութիւնը. «Ապա աղաչեաց երանելի Թագաւորն Տրդատ զՍ. Գրիգորիոս, զի... ձեռնադրեսցէ տացէ նմա Եպիսկոպոս զՍուրբ որդին իւր... զՌիւստակէս: Զոր* ձեռնադրեաց յԵպիսկոպոսութիւն փոխանակ իւր... *եւ յետ նորա կալաւ զտեղի հայրենեացն, անդէն նստաւ յաթոռ Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծաց»*[1]*:*

[1] Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, Գլ. ՃԻԴ. (114):

Որուն յաջորդեցին հետզհետէ Ս. Վրթանէս, Ս. Յուսիկ եւ Փառներսեհ Հայրապետները: Թէ այս Հայրապետներն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին պէս Կեսարիայէն ընդունեցին ձեռնադրութիւնը՝ պատմութիւնը որոշ չէ այս մասին[1]:

Բայց Ս. Ներսէս Ա. (Մեծն), որ Փառներսեհի յաջորդն էր՝ ինչպէս մխաբան կը վկայեն պատմիչք, Կեսարիայէն ընդունեց ձեռնադրութիւնը, եւ եղաւ Հայրապետ եկեղեցւոյն Հայաստանեայց Քրկչական 364 թուականին[(5)], եւ իւր սրբակեաց կենօքն եւ ազգօգուտ ու եկեղեցաչէն գործերովն առաւել քան զառաւել՝ փայլեցուց եւ պանծացուց Հայոց Հայրապետութիւնը: Երկու տարիէն վերջը՝ 366 թուականին, Արշակ Բ. թագաւորն Հայոց եւ նախարարք Մեծն Ներսէսը Պատրիարք հռչակեցին եւ որոշեցին, որ այլեւս Կեսարիայէն ձեռնադրութիւն առնուլը դադրի, եւ Հայոց Հայրապետք իրենց Եպիսկոպոսներէն ընդունին զայն:

Ի՞նչ պատճառներ տեղի տուին արդեօք այս հանդիսական որոշման: Մինչդեռ, թէպէտեւ մեր Հայաստանեայց Հայրապետք անկախ վարչութեամբ կը կառավարէին զԵկեղեցին Հայոց, սակայն ձեռնադրութեան նուիրագործութիւնը Կեսարիայէն առնուլը Ս. Ղեւոնդիոս հաստատ պայման առաջարկած էր, ինչպէս կընթեռնունք Տրդատ թագաւորին՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռնադրութեան առթիւ առ ինքն (Ղեւոնդիոս) ղրկած հրովարտակին ի պատասխանի գրած նամակին մէջ, թէ. «Եւ հաստատեալ կայցէ վկայութիւն ի մէջ երկուց կողմանցս, զի պարզեւաբաշխութիւն նորոգեալ Քահանայապետութեանդ ձերոյդ նահանգիդ, առ ի մէնջ կայցէ անչարժ յեկեղեցւոջս Կեսարու»[2]:

Արդարեւ, խնդիր մը արժանի մտադրութեան եւ նուրբ քննութեան: Լսենք ուրեմն՝ նախ մեր պատմաբան Յովհաննէս Կաթողիկոսին առ այս թագաւորական եւ նախարարական որոշումն ի մէջ բերած պատճառներն, եւ ապա՝ մենք մեր քննութեանը ձեռնարկենք:

---

[1] Բաղդատէ սա հետեւեալ ազգային պատմչաց գլուխներն իրարու հետ՝ Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք: Վենետիկ, 1865, Գիրք Բ., Գլ. ՂԱ. (91), Գիրք Գ., Գլ. ԺԱ. (11), ԺԶ. (16): Յովհաննէս Կաթողիկոս, Պատմութիւն: Երուսաղէմ, 1867, Գլ. Թ. (9), Ժ. (10), ԺԱ. (11), ԺԳ. (13): Ստեփանոս Տարօնացի, Տիեզերական Պատմութիւն: Փարիզ, 1859, Գիրք Բ., Գլ. Ա. (1): Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց: Վենետիկ, 1832, Դպրութիւն Գ., Գլ. 12:

[2] Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, Գլ. ՃԺԶ. (116):

Յովհաննէս կաթողիկոս Մեծին Ներսէսի ի կեսարիա ձեռնադրուիլը, անոր վրայ՝ ի պահու ձեռնադրութեան եղած Աստուածային չնորհաց սքանչելիքը, եւ Ս. Հայրապետիս յօգուտ Ազգին եւ Եկեղեցւոյ ըրած գործքերը եւ բարեկարգական տնօրէնութիւնները նկարագրելէն յետոյ կըսէ. «Զայսպիսի բարեկարգութեան ձեւ եւ զչուք տեսեալ, ապա թագաւորին եւ նախարարացն Հայոց, այլ եւ զխստամբեր վարս նորա ճգնողականս՝ ընդ մտի եդին ըստ այլոց եւս ոմանց եւ զնա եւս նախակարգել ի պատիւ Պատրիարքութեան: Քանզի, փոքր ինչ յառաջ քան զայս՝ Կոստանդիոս որդի Մեծին Կոստանդիանոսի յԵփեսոսէ ի Կ. Պոլիս զնչխարս ոսկերաց Յովհաննու Աւետարանչին փոխեալ, եւ յայնմանէ համարձակութիւն առեալ Պատրիարք ի Կ. Պոլիս կացուցանէ:

Ապա՛, ըստ սմին այսմ պատճառի՝ համարձակութիւն եւ Երուսաղէմացեացն առեալ զիւրեանցն եւս աթոռ հաստատէին ի պատիւ Պատրիարքութեան, իրաւունս համարեալ, ըստ որում, եւ նմա գոլ տեսեալ եղեւ Բանին Հօր ծնունդ եւ ընդ մարդկան չրջիլ, ...: Ըստ սմին, սակի ապա եւ թագաւորն Արշակ եւ նախարարութիւնք Հայոց համարձակութիւն առեալ կացուցին ի Պատրիարքութիւն Տանս Թորգոմայ զՄեծն Ներսէս, փաստս իրաւախոհս ըստ արժանին ի մէջ առեալ զՍ. Առաքեալսն՝ զԲարդուղիմէոս եւ զԹադէոս, որք Ագբանազեանս ազգին վիճակեցան ի Տեառնէ քարոզք եւ աւետարանիչք, եւ նչխարեալ ոսկերք նոցա կան ի միջի մերում, զորոց եւ զաթոռն իսկ ընկալաւ կենդանի մարտիրոսն Գրիգորիոս»[1]*:*

Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութեան այս խօսքերէն կը տեսնանք, որ Ագգը զՄեծն Ներսէս Պատրիարք Ամենայն Հայոց կացուցանելու համարձակութիւն առած ըլլալուն պատճառ գտեր է.

1. Ս. Ներսէսի ըրած բարեկարգական մեծ գործերը:

2. Անոր սուրբ եւ ճգնողական առաքինի կեանքը:

3. Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի Յունական Պատրիարքութեանց հաստատութիւնը:

Եւ իւր այս որոշման օրինաւորութեանը փաստ գտեր է.

[1] Յովհաննէս Կաթողիկոս, Պատմութիւն, Գլ. ԺԲ. (12):

1. Թադէոս եւ Բարդուղիմէոս Ս. Առաքելոց Հայաստանի Աւետարանիչներն՝ նախկին Լուսաւորիչներն, ըլլալն, եւ անոնց նշխարեալ ոսկերոտին ի Հայս գտնուիլը:

2. Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին սոյն այս Ս. Առաքելոց Աթոռն յաջորդած ըլլալը:

Այս պատճառներն եւ փաստերը այնպէս մը կներկայացնեն կատարուած գործը, որ որպէս թէ՝ ազգը հոգեւոր նախանձով վառուած, եւ Կ. Պօլսոյ եւ Երուսաղէմի Պատրիարքական Աթոռոց նորոգ հաստատուելէն քաջալերեալ մղուեր է իւր Հովուապետը Պատրիարք անուանելու եւ կամ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ առանձինն Պատրիարքական Աթոռ սահմանելու որոշման:

Պատմութեան երեւոյթին նայելով՝ այսպէս տեսնողներն կամ մտածողներն իրենց հաւաստիքն ունենան թերեւս, բայց ինձ չը թուիր թէ ազգը միայն կրօնական տեսակէտով ըրած է այս տնօրէնութիւնը, այլ քաղաքական պատճառ ալ ունեցած է, ուստի կը ներուի ինձ անշուշտ սոյն պատմական խնդրոյն վրայ սա հետեւեալ խորհրդածութիւնն ընել:

Արշակ Երկրորդ եւ նախարարք եւ ազգն համայն գիտէին անտարակոյս՝ մանաւանդ թէ պէտք էին գիտնալ, որ Ս. Ներսէսի գործունէութիւնն եւ սրբակեաց առաքինի կեանքը՝ Անոր անձնական արժանեաց հանգամանքներն էին, եւ ոչ ոք չէր կրնար եւրաչխաւորել, որ Սրբոյն այս հանգամանքները՝ զանի Պատրիարք կացուցանելով՝ Անոր յաջորդացը կրնայ անցնիլ, զի ընտրելոյն անձին յատուկ հանգամանքներն էին, եւ ոչ պատրիարքութեան, որպէս զի ի Հայաստան Պատրիարքական Աթոռ սահմանելու համարձակութեան պատճառ ըլլային:

Գիտէին, որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Ս. Առաքելոցն Թադէի եւ Բարդուղիմեայ յաջորդն եւ անոնց աթոռակալն էր, եւ իրեն վիճակեալ Հօտին՝ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն, վարչութեանը անկախ գլուխն ու ներկայացուցիչն էր, եւ իբր այն՝ հրաւիրեալ էր Նիկիոյ Ս. ժողովոյն, որ իւր տեղը Արիստակէսը՝ իւր որդին ղրկեց, եւ միայն ձեռնադրութիւնը Կեսարիայեն ընդունելու պայմանաւ կապուած էր նոյն գաւառի Եկեղեցւոյն հետ:

Գիտէին նաեւ ի պատմութենէ, թէ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ Քահանայապետութիւնն եւ Քահանայապետական Աթոռը (Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռը) յԱստուածուստ հաստատեալ էին՝ ինչպէս կընթեռնուինք Ս. Գրիգորի տեսլեան մէջ. «Իսկ Խաչն լու-

սաւոր ի նմա՝ է ինքն մեծ Քահանայապետութիւնն ի մէջ ժողովրդոցն, օրինակ Քրիստոսի պատկերին մարմնանալոյն Քահանայութեանն օծութեան Աստուածորդւոյն: Եւ տեղին այն (Ս. Էջմիածնի Տաճարին տեղը) լիցի Տաճար Աստուծոյ, եւ Տուն Աղօթից խնդրուածոց ամենայն հաւատացելոց եւ Աթոռ Քահանայութեանն *կամ* Քահանայապետութեան[1]*: Եւ ասէ ցիս...: Արդ, զգոյշ լեր աւանդիդ (Հօտիդ), որ քեզ հաւատացաւ ի Տեառնէ Յիսուսէ Քրիստոսէ (եւ ոչ թէ՝ Ս. Սեղբեստրոսէն[6], ինչպէս կըսեն արք Հռովմէականչունչք, զի Ս. Սեղբեստրոս ինքն իսկ գիտէր, որ չունեցածէն բան մը չէր կրնար տալ ուրիշին, եւ զի գիտէր, թէ Քրիստոսի Հօտին բաժանարարը չէր, որ այսօրինակ առատաձեռնութիւն մը ընելու իրաւունք ունենար: Վատիկանի պալատականներն եւ անոնց ստրուկները միայն կրնան ասանկ սուտ չինել:), չինեսջիր տաճար անուանն Աստուծոյ, որ ցուցաւ ի տեղւոջն, ուր սիւնն հրեղէն ունէր գոսկի խարիսխն»[2]: «Եւ զնկարեալ տեղի Տանն Աստուծոյ չինեաց՝ (Ս. Գրիգոր) ..., եւ կանգնեաց անդ զՍեղանն Քրիստոսի»[3]:*

Ագաթանգեղեայ պատմութեան այս հատուածներուն վրայ ընթերցողաց խորին ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ:

Հայոց Աստուածակարգ Հայրապետութիւնը քանի որ այս ամենայն ազատութիւն ունէր, եւ իրապէս պատրիարքական ամեն արտօնութիւն կը վայելէր, ինչ հարկ ստիպեց ուրեմն զԱզգը, որ զՍ. Ներսէս՝ Պատրիարք կացուցանէ:

Այո՛, կար կապ *մը, որ զհարկն կը ծնանէր, եւ որ ամենայն հաւանականութեամբ, լաւ եւս է ըսել ստուգիւ՝ մեր Հայրապետական հոգեւոր իշխանութեան անկախութեանը պիտի սպառնար ապագային: Նախազգոյշ տնօրենութեամբ եւ իմաստուն հեռատեսութեամբ խզեց, լուծեց Ազգն այդ կապը, եւ անոր վտանգէն ազատեց Հայոց Հայրապետութեան անկախութիւնը: Վաղվաղեմ, ընթերցողին համբերութիւնը հատնելու կը մօտենայ, եւ ըսեմ, թէ այդ* կապը *ինչ է:*

---

[1] Ագաթանգեղեայ Կ. Պոլիս եղած տպագրութեան մեջ կը դնէ «եւ Աթոռ Գահաւանայապետութեանե: Տե՛ս անդ, երես 275:
[2] Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, ՃՔ. (102):
[3] Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, ՃԻ. (120):

Հայոց Հայրապետաց ձեռնադրութիւնը Կեսարիոյ Եկեղեցիէն ընդունելու պայմանն է, զոր գրած էր Ս. Ղեւոնդիոս, ինչպէս իւր Թղթոյն խօսքերովը ցուցինք, եւ որ Թերեւս ազգէն ընդունած էր: Թերեւս կըսեմ, զի պատմական հաւաստիք մը չունիմ ի ձեռին, որ յառաջ բերեմ, եւ զի չկայ ալ՝ որ բերեմ:

Սակայն, ի՞նչ վնաս ասկից եւ ինչ քաղաքական հետեւութիւն: Հարցումն իրաւացի, բայց եւ կարծեմ պատասխանն՝ իրաւ եւ հետեւական: Պատմական հաւաստեօք ապացուցեալ է, թէ այն ատեն մեր քաղաքական իշխանութիւնը Հռովմէական կայսրութեան ազդեցութեանը ներքեւ էր, այնչափ որ Թագաւորաց գահակալութիւնն իսկ անոր հրամանին կը կարօտէր երբեմն[1], եւ երբ Կ. Պոլիս երկրորդ մայրաքաղաք եղաւ Հռովմէական կայսրութեան՝ Քրկչական 330 թուականին, սոյն քաղաքին Եպիսկոպոսն ալ կարեւորութիւն մը առաւ, եւ սկսաւ անոր իրաւասութիւնը Փոքր Ասիոյ գաւառաց եկեղեցիներուն վրայ, յորս էր եւ Կեսարիոյ եկեղեցին, տարածուիլ, երբ մանաւանդ Կոստանդիոս կայսրէն Պատրիարք պատուանունն ընդունեց:

Կայսերական պերճութեամբ ճոխացեալ մայրաքաղաքին՝ Կ. Պոլսոյ, Եպիսկոպոսին իրաւասութեան այսպէս տարածուիլն եւ տակաւ առ տակաւ զօրանալն ուշադրութեան առնլով՝ Արչակ Երկրորդ եւ նախարարք, եւ հաւանականաբար կանխատեսելով, որ օր մը անոր կրած այս պատուանունը կամ իշխանութեան առաւելուլը եկեղեցւոյ հաւանութիւնն իսկ պիտի ընդունի, ինչպէս որ եղաւ ալ Կ. Պոլսոյ Տիեզերական Ս. ժողովոյն մէջ, որ Ս. Ներսիսի պատրիարքարանալէն՝ 366 թուականէն, տասն եւ հինգ տարի ետքը՝ այսինքն 381 թուականին գումարուեցաւ, որոյ երրորդ կանոնը կըսէ. «Կ. Պոլսոյ Եպիսկոպոսն ունիցի զպատիւ աւագութեան յետ Եպիսկոպոսին Հռովմայ, քանզի Կ. Պոլիս նոր Հռոմ է»:

Ուստի, Կ. Պոլսոյ Եպիսկոպոսին՝ Կոստանդիոսէն Պատրիարք կոչուիլը մեծ իրաւամբ պատճառ բռնելով՝ առիթը չկորնցուցին, եւ մեր քաղաքական իշխանութեան պէս՝ հոգեւորականին անկախութիւնն ալ կեսարիոյ եկեղեցւոյն Արքեպիսկոպոսին հետ Կ. Պոլսոյ Եպիսկոպոսապետին իրաւասութեան չենթարկելու համար,

[1] Յովհաննէս Կաթողիկոս, Պատմութիւն, Գլ. ԺԲ. (12):

զի ալ այնուհետեւ մեր Հայրապետական իշխանութիւնն ալ քաղաքականին պէս Բիւզանդիոյ կայսերական դահլիճէն կախումն պիտի ունենար, որ ոչ նուազ վնասակար պիտի ըլլար մեր քաղաքական կացութեան, փութացին եւ Մեծն Ներսէսը Ամենայն Հայոց Պատրիարք կացուցանելով՝ խզեցին ձեռնադրութիւնը Կեսարիոյ Եկեղեցիէն առնելու պայմանի կապը, *որուն յաջորդող Հայրապետք մինչեւ այժմեան Ծայրագոյն Պատրիարքն Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գէորգ Դ., որեւէ մէկումը իրաւասութենէ անկախ իրենց եպիսկոպոսներէն ընդունած են Հայրապետական ձեռնադրութիւնն ու օծումը, եւ կը վարեն իրենց պաշտօնը:*

Այսպէս պիտի չարունակուէ, քանի որ կայ Հայոց Ազգը, եւ Հայաստանեայց Ամենասուրբ Եկեղեցին: Մինչդեռ, Կեսարիոյ Արքեպիսկոպոսը իւր Եկեղեցիով նոյն ատենէն ի վեր Կ. Պոլսոյ Յունական Պատրիարքութեան իրաւասութեանը տակ կը գտնուի:

Կեղեւեցի պատմութիւնը, եւ անոր ծալքերուն մէջ՝ այս խնդրոյն համար սա վկայութիւնը գտայ ինձ ի նպաստ. «Զկնի Սորա (Մեծին Ներսիսի) ապա կացուցին յԱթոռ նորա զՇահակ... ոչ եւս ըստ սովորութեանն առաջնոյ առաքեալ զնա ի Կեսարիա, այլ լքեալ ի բաց զօրէնն առաջին ըստ օրինի Պատրիարքաց կալան կարգ, ժողով Եպիսկոպոսաց ձեռնադրելով..., զի մի այլոց ոմանց ընդ ձեռամբ անկցին, որ ինքնակալութեամբն է պատուեալ Պատրիարքութիւն»[1]:

Այս է, ահա՛ այս խնդրոյն նկատմամբ իմ քննական տեսութիւնն եւ խորհրդածութիւնը եւ պատմութեան տուած կնիքը, որ բաւական կը համարիմ ի լուծումն խնդրոյն:

Արշակ Բ. թագաւորին եւ նախարարաց եւ Եկեղեցւոյ ուխտին զՄեծն եւ զՍ. Ներսէս Պատրիարք *կացուցանելու պատճառը՝ թող ըլլայ զուտ* կրօնական *կամ* քաղաքական *եւ կամ կրօնականէ եւ քաղաքականէ խառն, եթէ ներելի է պահ մը ըսել՝* կրօնաքաղաքական, *որ ամենաստոյգն է եւ ճշմարիտը: Սա եւեթ գիտնալ պէտք է սակայն, թէ ազգին այս արարքը, ըստ որում Եկեղեցւոյ պատկանեալ խնդիր,* օրինաւո՞ր էր Եկեղեցւոյ առաջ եւ Տիեզերական *ժողովէ մը* վաւերութեան կնիքը՝ *եթէ ոչ ուղղակի՝ զէթ անուղղակի ընդունե՞ց:*

[1] Յովհաննէս Կաթողիկոս, Պատմութիւն, Գլ. ԺԳ. (13):

Կրօնական տեսակէտով՝ խնդիր մը է եւ այս, զոր պէտք է լուծել եւ հաւաստել պատշաճ փաստիւք:

Անչուշտ, չէք մոռցած տակաւին, սիրելի ընթերցողներս, որ երբ քիչ մը առաջ Նիկիոյ Ս. ժողովոյն վեցերորդ կանոնը ի վկայութիւն կոչեցի, որ մէկ քանի գլխաւոր քաղաքաց Եպիսկոպոսներու իշխանութեան ի թեմորայս իւրեանց տարածուիլը կը վաւերէր, անոր վերջին պարբերութեանը վրայ հրաւիրեցի ձեր ուշադրութիւնը, եւ խնդրեցի, որ ի մտի ունենաք զայն: Սիրելի է ինձ հաւատալ, թէ կը յիշէք անչուշտ, որ այն վեցերորդ կանոնին այդ պարբերութիւնը կըսէր. «Եւ յայլ գաւառս իւրաքանչիւր Եկեղեցի ունիցի զիւր իրաւունս»*: Եւ արդ, ունկն դիք եւ անոր բացատրութեան, թէ ինչպէս հիմն եղաւ մեր ազգային որոշման, եւ օրինաւորեց զայն:*

Նիկիոյ Ս. ժողովոյն պատուական հարք իրենց սահմանած վեցերորդ կանոնին այս յաւելուածով կը վճռեն, որ Աղէքսանդրիոյ, Անտիոքայ, Հռովմայ եւ Երուսաղէմի պէս ուրիշ գաւառներու ամեն մէկ Եկեղեցի ալ իւր իրաւունքը ունենայ: Ի՞նչ իրաւունք է այս: Լսեմ, մի մտածեր. ազատ ինքնակառավարութեան *իրաւունք,* անկախ իշխանութեան *իրաւունքը, զոր Սուրբ ժողովը նոյն քաղաքաց Եկեղեցիներուն՝ յանուն ներկայացուցչաց նոցա, մասնաւորապէս տալէն յետոյ, որոշեց նաեւ վճռաբար, որ ամեն մէկ գաւառներու Եկեղեցիք ալ, որ իրենց Եպիսկոպոսներով եւ այլ ստորնակարգ պաշտօնէիւք եւ ժողովրդովք ամբողջութիւն մը կը կազմեն, ունենան* զմի եւ նոյն իրաւունս ինքնակառավարական առանձնաշնորհութեան:

Եթէ ըստ այսմ Քրիստոնէական սիրոյ եւ ազատութեան վրայ հիմնեալ վճռոյ առաքելաշնորհ Հարց Նիկիոյ՝ անճնիւր գաւառի Եկեղեցի պիտի ունենար իւր իրաւունքը, անվրէպ հետեւութեամբ պէտք էր ունենալ նոյնը եւ Հայոց Նահանգը, Հայաստան Աշխարհը, Հայաստանեայց անդրանիկ Եկեղեցին, ...իւր սրբափայլ ուխտը եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան եւ անոր պատուական գլուխը առաքելական յաջորդութեամբ: Հետեւապէս, Ազգը մեծ իրաւունք տեսաւ իւր նախալուսաւորչացն Թադէի եւ Բարդուղիմեայ՝ Ս. Առաքելոց հովուական գաւազանը կրող, եւ անոնց յաջորդ առաքելագործ Գրիգորիոս խաւար հոգւոց լուսատու Հայրապետին Աթոռակալ Հովուապետը անկախ Պատրիարք Հրատարա-

կել, եւ Հայրապետական ձեռնադրութիւնը կեսարիոյ եկեղեցիէն առնուլը դադրեցնել:

Այո՛, չատ ճշմարիտ էր Ազգին այս տեսութիւնը եւ օրինաւոր: *Անտարակոյս, կեսարիոյ Արքեպիսկոպոսը լսած էր Հայաստանի մէջ կատարուած այս տնօրէնութիւնը, բայց չէր բողոքած, որուն հակառակը հաստատող պատմական վկայութիւն չունինք ի մեզ: Եթէ ըլլար բողոք կամ դիտողութիւն մը՝ իւր պատասխանովն անշուշտ պիտի կարդայինք այսօր մեր պատմագրաց մէջ, որք դիտէին լսել, դիտէին եւ պատշաճապէս պատասխանել:*

Ինչպէս ըսինք Մեծին Ներսիսի Պատրիարք հրատարակուէր էն՝ Քրիստոսի 366 թուականէն 15 տարի ետքը, գումարեցաւ Կ. Պոլսոյ Տիեզերական Ս. ժողովը, ուր հրաւիրեցաւ եւ Հայաստանեայց Հայրապետը՝ Ս. Ներսէս: Հոն էր եւ կեսարիոյ նոյն ատենի Արքեպիսկոպոսը՝ Հեղատիոս, որ եթէ իրաւունք ունենար՝ կրնար Հայոց Եկեղեցւոյ Հայրապետին անկախութեան համար Ազգին ըրած տնօրինութիւնը խնդիր ընել, զի դեռ չատ նոր էր, եւ հազիւ ուրեմն տասն եւ հինգ տարիներ անցեր էին, եւ առաջի առնել ժողովին, թէ Հայք իրենց Եպիսկոպոսապետը անկախ Պատրիարք հռչակեցին, եւ կեսարիոյ Եկեղեցիէն ձեռնադրութիւն ընդունելու անշարժ պայմանը *խզեցին, զոր նախորդս՝ Ս. Ղեւոնդիոս դրած էր, եւլն.: Կեսարիոյ Եկեղեցին այս պատեհ առթին մէջ ալ Հայոց արարքը բողոքոյ նիւթ չըրաւ, ինչպէս եւ ոչ ամբողջ Հարք ժողովոյն դիտողութիւն մը չըրին:*

Արդ, ըստ որում Մեծին Ներսէսի Ազգին կողմանէ պաշտօնապէս Պատրիարք անուանումը մինչ ցգումարումն Տիեզերական Ս. ժողովոյն Կ. Պոլսոյ 15 տարի անցած էր, եւ այսչափ միջոցի մէջ չէր կարելի եղածը թաքուն մնալ, այլ հաւանականաբար ժողովոյ հայրերէն չատերը՝ մանաւանդ կեսարիոյ եւ այլ սահմանակից հարք, անտարակոյս իմացած էին, եւ այս ասանկ ըլլալով հանդերձ՝ Ս. Ներսէս հրաւիրեալ էր ի Ս. ժողովն յայն, ըստ որում կեսարիոյ Արքեպիսկոպոսը՝ Հեղատիոս, հոն ներկայ գտնուած եւ եղածին տեղեակ ըլլալով՝ խնդիր չյուզեց, եւ ըստ որում ժողովն ոչ մասնակի եւ ոչ ամբողջովին Հայոց Եկեղեցւոյն այս արարքին դիտողութիւն մը չընելէն զատ՝ իրեն գործակից ունեցաւ զՄեծն Ներսէս՝ իբրեւ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ ներկայացուցիչը: Ուստի եւ իրաւացի կըլլայ ըսել, թէ Կ. Պոլսոյ Տիեզերական Ս. ժողովը լռելեայն ընդունեց Հայոց Եկեղեցւոյն մէջ կատարուած

այս եղելութիւնը, եւ անոր օրինաւոր *ըլլալը ճանաչելով* վաւերականութեան կնիքը *տուաւ:*

Քան զասոնք՝ աւելի կշռող փաստ մը ալ լսէ եւ գայն:

Քրիստոսի 431 թուին Եփեսոսի Տիեզերական Ս. ժողովը գումարուեցաւ, որ առեն թէեւ Սուրմակ, Բրքիչոյ ապօրինաւորութեան վիժածները կային, սակայն Ազգին օրինաւոր Հօտապետը՝ անմահ յիշատակաց արժանի Ս. Սահակ Պարթեւն էր: Ժողովին հրաւիրուեցաւ Ս. Սահակ, ինչպէս եւ այլ Ուղղափառ Հայրապետք, չկրցաւ երթալ սակայն, զի ազգային ամենացաւալի խնդրոց համար Պարսկական արքունեաց դռները կը դեգերէր: Ուստի, թղթակցութեամբ եւ իւր թարգմանիչ աշակերտներուն ձեռօք Ս. ժողովոյն կանոնական սահմանադրութիւնքն ընդունելով չատացաւ[1]*:*

Եփեսոսի ժողովոյն մէջ ընդ այլ խնդիրս՝ քննութեան առնուեցաւ նաեւ Կիպրոսի Արքեպիսկոպոսին՝ Անտիոքայ Հայրապետին հետ ունեցած խնդիրը: Կիպրոսի Հռեգինոս Արքեպիսկոպոսը երկու կիպրացի Եպիսկոպոսներով բողոք մատոյց Եփեսոսի Ս. ժողովոյն՝ ընդդէմ բռնական արարոց Անտիոքայ Յովհաննէս անուն նոյն առեն Հայրապետին, որ Դիոնէսիոս իշխանին գրել տուած էր առ Կիպրոսի Թէոդորոս դատաւորն, թէ մինչեւ Եփեսոսի ժողովը որոշում մը ընէ Կիպրոսի Եկեղեցւոյն համար՝ Եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան թոյլտուութիւն չընէ, բայց կիպրացիք ունկն չդնելով այս հրամանին՝ սոյն այս Հռեգինոսը իրենց Արքեպիսկոպոս ընտրեցին, որ իւր Եպիսկոպոսներէն ձեռնադրութիւն ընդունելով՝ անցաւ իւր աթոռը: Այլ ըստ որում խնդիրը վերջացած չէր՝ դիմեց ժողովոյն եւ անոր վճիռը խնդրեց:

Ժողովը քննելով եւ ստուգելով, որ Կիպրոսի Արքեպիսկոպոսներն յանյիշատակ ժամանակէ (յԱռաքելոյն անտի Բառնաբայ) իրենց Եպիսկոպոսներէն կընդունէին ձեռնադրութիւնը, եւ անկախօրէն կը հաստատուէին իրենց իշխանութեան աթոռը, որոշեց որ նոյն սովորութիւնը հաստատ պահուի՝ յայտարարելով, թէ. «Պէտք չէ բառնալ մէկէն Յիսուսի Քրիստոսի՝ մեր ամենուս Փրկչին արեամբը գնուած ազատութիւնը*»: Ուստի, եւ ըստ առաջնոյն Անտիոքայ Եկեղեցիէն անկախ հրատարակեցաւ Կիպրոսի Եկեղեցին Բառնաբաս Առաքելոյն համար, որ ի Կիպրոս առաջին*

[1] Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Գլ. ԿԱ. (61):

անգամ Աստուածոյ Աւետարանը քարոզեց, եւ կազմեց անդ զԵկեղեցին Քրիստոսի:

Անտիոքայ Հայրապետը իւր չունեցած մէկ իրաւունքը կը պահանջէր Կիպրոսի Եկեղեցիէն, որ ի հնուց անկախ էր եւ կամ Անտիոքի Եկեղեցիէն կախեալ ըլլալու թուականը չէր կրնար ցուցուիլ՝ որոշ եւ պատմական հաւաստիք մը չունենալուն համար:

Այս խնդիրն իւր այս վիճակին մէջ Անտիոքայ Հայրապետին պնդելովը մինչեւ Տիեզերական ժողովի՝ Եփեսոսի Ս. ժողովին, ատեանը կելլէ: Ընդհակառակն, Հայոց Հայրապետին կեսարիոյ Եկեղեցիէն ձեռնադրութիւն առնուլը դադարելու խնդիրը, երբ մանաւանդ Մեծն Ներսէսէն մինչեւ Ս. Սահակ Պարթեւ չորս Հայրապետք անկախօրէն իրենց Եպիսկոպոսներէն ձեռնադրութիւն ընդունած ըլլալու խնդիրն ալ աւելցած էր, եւ որոց թուականը նոր, որոշ եւ պատմութեամբ յայտնի էր, այնչափ որ Մեծն Ներսէսէն (366 թուականէն) 65 եւ Ս. Սահակ Պարթեւէն (390 թուականէն) 41 տարիներ անցած էին տակաւին, բնաւ դիտողութեան ենթակայ չըլլար ժողովոյն մէջ, եւ կեսարիոյ նոյն տեղի Արքեպիսկոպոսը Փիլոմոս, որ մին էր ի հարց ժողովոյն, եւ որ Կիպրոսի խնդիրը լսած, եւ անոր քննութեան եւ վճռոյն մասնակցած էր, դիտնալով հանդերձ մանաւանդ, որ Կ. Պոլսոյ կայսրութեան վերաբերեալ բաժնին մէջ կեսարիոյ Եկեղեցւոյն թեմը գտնուող հայերը՝ Կ. Պոլսոյ Ատտիկոս Պատրիարքին եւ Թէոդոս[7] կայսեր թոյլտուութեամբը Ս. Սահակ Պարթեւ իւր Հովուապետութեան խնամոցը ներքեւ առած էր՝ երբէք բողոք կամ խնդիր չըրաւ Հայոց Հայրապետին անկախութեանը դէմ:

Եւ ինչո՞ւ, ոչ անոր համար, որ ինչպէս կըսեն ու կըսեն Հռովմ եւ իւր արբանեակները, թէ Ս. Սեղբեստրոսէն պատիւ եւ անկախութիւն ընդունած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, զի այս դատապարտելի սուտ է, եւ չունի իւր պատմական հաւատարիմ վկայութիւնը, այլ անոր համար, որ Թադէոս եւ Բարդուղիմէոս Ս. Առաքելոց յաջորդութիւնն էր Հայոց Հայրապետութիւնը, եւ անոր համար, որ Ս. Գրիգորիոսի անկախութիւնը ընկալեալ էր արդէն, եւ նշանակուած՝ Եպիսկոպոսարանաց գաւազանագրոց մէջ, ուր չորրորդ Հայոց Եպիսկոպոսարանները յիշելէն ետքը կըսէ. «Գիտելի է՝ զի սա (Հայրապետութիւնն Հայոց) **ԻՆՔՆԱԳԼՈԽ** է ոչ առեալ ձեռնադրութեան ընդ Առաքելական Աթոռով, այլ պատուեալ վասն Ս. Գրիգորի *(Լուսաւորչին)* Հայաստանեայց»:

Այս կերպով, ահա՛, Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ ազգովին որոշուած անկախութիւնը՝ Եփեսոսի Տիեզերական Ս. ժողովոյն մէջ Կիպրոսի խնդրոյն հետ, իւր օրինաւոր *եւ վաւերական ըլլալու պաշտօնական վճիռը լռելեայն ընդունեց:*

Ահաւասի՛կ, Լամբրոնացւոյն վկայութիւնն ալ. «Ունիս ասել, թէ վասնզի ի մէնջ ոչ ունիք զառաջարկութիւնն ձեռնադրութեան, ծաղու արժանի այս կարծիք: Զի թէ ի զսկզբնուստն ոչ ի ձէնջ՝ ի դէպ էր զայս կարծել: Իսկ ապա թէ՝ Ս. Գրիգոր ի Կեսարիա առ գչնորհն, եւ Ս. Ներսէս (Մեծն), եւ այնու եկեալ լուսաւորեցին զՀայս, անկարօտ մնացին վերստին առ ձեզ ի ձեռնադրութիւն դառնալոյ: Զի Նիկիոյ ժողովոյն սահմանն ցուցանէ, որ երեք Եպիսկոպոսն կարող են զիւրեանց նախաթոռն (Հայրապետը) ձեռնադրել: Եւ Դաքտիկոնն (տիփտիկոն - ցուցակ), յորում կարգ Եպիսկոպոսացն սահմանի, գրեալ է, որ Հայոց Կաթողիկոսն պատուէցաւ վասն Ս. Գրիգորի, որպէս եւ կղզին Կիպրոսի վասն Առաքելոյն Բառնաբայ, *եւ յիւրեանցն Եպիսկոպոսաց առնուն Արքեպիսկոպոսքն զձեռնադրութիւնն: Եւ զայս ի ձեր գրոցն ունիմք հաստատել եւ ոչ ի Հայոց: Ահաւասիկ, ցուցաւ, թէ* ոչ եւ այս է անհրաւացի Հայոց Կաթողիկոսին յիւրոց Եպիսկոպոսացն ձեռնադրիլ»[1]*:*

Հայոց ի Քրիստոս Յիսուս նախահաւատ Ազգին եւ Հայաստանեայց Առաքելահիմն Ս. Եկեղեցւոյն Հայրապետական կամ որ նոյնն է՝ Պատրիարքական, իշխանութեան ծագման պատմութիւնը՝ թէ կրօնական *եւ թէ* քաղաքական *տեսութեամբ որչափ կարելի էր մանր քննեցինք: Եւ այդ պատմութեան վկայութիւնն եւ Նիկիոյ, Կ. Պոլսոյ եւ Եփեսոսի Տիեզերական Ս. ժողովոց հաւանութեան վճիռք ի ձեռին անվրէպ հետեւութեամբ կը հասնինք սա եզրակացութեանց թէ.*

Ա. Հայոց նախկին Լուսաւորիչ Ս. Առաքելոցն Թադէի եւ Բարդուղիմեայ արժանաժառանգ Աթոռակալ, Տանս Թորգոմայ Երկրորդ Լուսաւորիչ Ս. Գրիգորիոս իւր առաքելական երկանց ծնունդ՝ Հայաստանեայց վերակազմեալ Եկեղեցւոյն Հոգեւոր Տէրն եւ ԻՆՔՆԱԳԼՈՒԽ *Հայրապետն ըլլալու պատիւն ընդունած, եւ ըստ այնմ՝ անկախօրէն կառավարած է զԵկեղեցին Քրիստոսի,*

[1] Նամակ Լամբրոնացւոյ առ Յունազգի Ոսկան ճգնաւոր, որ նորա Պատարագի մեկնութեան վերջը առանձին թղթահամարով տպուած է յԵրուսաղէմ: Տե՛ս Անդ, երես 24: Հաւանաբար նկատի ունի հետեւեալ հրատարակութիւնը՝ Ներսէս Լամբրոնացի, Խորհրդածութիւն Սրբազան Պատարագի: Երուսաղէմ, 1842: -Ա. 3.:

եւ միեւնոյն պատուով ու արտօնութեամբ իւր յաջորդներ ինչպէս մինչեւ ցարդ վարած են իրենց բարձը պաշտօնը՝ նոյնպէս պիտի վարեն եւ առ յապայն:

Բ. Արշակ Երկրորդ եւ նախարարք եւ Ուխտ Եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան զՍ. Ներսէս Մեծ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ Պատրիարք կացուցանելով եւ հռչակելով՝ մեր Հայրապետաց Կեսարիոյ Եկեղեցիէն ձեռնադրութիւն ընդունելու պայմանը արդար պատճառներով եւ իրաւացի փաստերով լուծած ու խզած են:

Գ. Ազգին այս տնօրէնութիւնը՝ Նիկիոյ Ս. Ժողովոյն վեցերորդ կանոնի վերջին պարբերութեան սկզբմամբ, եւ Կ. Պոլսոյ ու Եփեսոսի Ս. Ժողովոց յանուն Կաթողիկէ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ տուած հաւանութեան վճռովն օրինաւոր եւ վաւերական ըլլալու կնիքն հաստատապէս ընդունած է:

Դ. Ամենայն Հայոց Հայրապետք՝ յանուն Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ տրուած այս **ԱՐԴԱՐ** *իրաւամբ իբրեւ* անկախ Պատրիարք *արեւելեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյն ձեռնադրութիւնն ու օծութիւնը իրենց Եպիսկոպոսներէն ընդունելով՝ Պատրիարքական բարձր հեղինակութեամբ եւ իրաւասութեամբ կը հովուեն իրենց հօտը եւ կը կառավարեն՝ գործակցութեամբ Եպիսկոպոսաց եւ օգնականութեամբ Վարդապետաց ու Քահանայից:*

Դեռ բուն խնդրոյն չանցած՝ կ՚ուզեմ քիչ մը ալ Եկեղեցւոյ բարձրաստիճան պաշտօնէից տրուած սա հետեւեալ պաշտօնական անուանց վրայ խօսիլ, եւ ի մէջ բերել Հայոց Հայրապետական այժմեան կնքոյ, կոնդակաց վերնագրի եւ ստորագրութեան ձեւերն եւ Եկեղեցւոյ պաշտամանց վերաբերեալ գրոց մէջ Ամենայն Հայոց Հայրապետին յիշատակութեան համար նշանակեալ կերպը:

Այս պաշտօնական անուններն են. Եպիսկոպոս, Քահանայապետ, Արքեպիսկոպոս, Եպիսկոպոսապետ, Կաթողիկոս, Պատրիարք կամ Հայրապետ:

Եպիսկոպոս.- *Այս անունը յունական* Ἐπί᾽σκοπος *բառին տառադարձութեամբ հայացած ձեւն է, որոյ Հայերէն թարգմանութիւնն է՝* Տեսուչ:

Եպիսկոպոս անունն Առաքեալներէն Եկեղեցւոյ կառավարութեան համար սահմանուած պաշտօնէութեան առաջին դասակար-

գին յատկացած է, թէեւ երբեմն նոյն դասակարգին վերաբերողք երէց *անուամբ ալ յիշուած են*[1]*:*

Մեր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ սոյն այս Եպիսկոպոս *անունով յիշուած է, ինչպէս. «Եւ եղեալ ժողով բազում եպիսկոպոսաց ի քաղաքին կեսարացւոց՝ զի ձեռնադրեսցէն զՍ. Գրիգորիս, եւ աւանդել ի նա զպատիվ... եւ զբարձրութիւն* Եպիսկոպոսութեան*...»: Իսկ ընդ որ անցանէին՝ կուտէին ժողովուրդք ի վերայ ժողովրդոց տեսանել զՍ. Եպիսկոպոսն* Գրիգորիոս*»*[2]*:*

Սոյն անունով յիշուած է եւ Հռովմայ Հայրապետն՝ Ս. Սեղբեստրոս. «Սրբիլ լուացմամբ կենսատու աւազանին ի ձեռն Սեղբեստրոսի Եպիսկոպոսի[3]*:*

Կ. Պոլսոյ Ատտիկոս Հայրապետն ալ առ Ս. Սահակ Պարթեւ ղրկած թղթոյն վերնագրոյն մէջ եպիսկոպոս կանուանէ զինքը. «Ատտիկոս ինքնագլուխ Եպիսկոպոս *Կ. Պոլսի եղբօր սիրելւոյ եւ աթոռակցի՝ (*Ուշադրութիւն*) Սահակայ եպիսկոպոսի Հայոց ի Տէր խնդալ»: Ս. Սահակ Պարթեւ Հայրապետն եւս սոյն եպիսկոպոս անունը կը գործածէ առ Թէոդոս կայսր, առ նոյն Ատտիկոս Հայրապետ եւ առ Անաղոլիս զօրավար գրած թղթերուն վերնագրոց մէջ ըսելով. «Սահակ Հայոց* Եպիսկոպոս *ի Տէր խնդալ»*[4]*:*

Նմանապէս եպիսկոպոս անունը կը գործածէ մեր Ս. Յովսէփ Հայրապետը առ Թէոդոս կայսր ուղղած թղթոյն սկիզբը, ուր կըսէ. «Յովսէփ Եպիսկոպոս *բազում եպիսկոպոսակցօք իմովք»*[5]*:*

Քահանայապետ.- *Երբայեցւոց* քօհէն՝ *քահանայ կամ քաւող բառէն* Քահանայ *բառը եւ անկից ալ սոյն* Քահանայապետ *բառը չինուած կերեւի, որ* պետ, գլուխ *Քահանայից կամ* մեծ Քահանայ *ըսել է:*

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Քահանայապետ ալ կոչուած է իւր պաշտօնին անուամբ. «Զի պարգեւաբաշխութիւն նորոգեալ Քահանայապետութեանդ ձերոյդ նահանգիդ[6]*:*

Ինչպէս կերդէ եւ եկեղեցին. «Քահանայապետ Աստուծոյ եւ պատմող Աստուածային օրինաց, Տէր Ս. Գրիգոր, եկայք աշակեր-

---

[1] Տիմոթէոս Ա., Գլ. Գ. (3), հմր. 2: Տիտոս, Գլ. Ա. (1), հմր. 7: Տիմոթէոս Ա., Գլ. Դ. (4), հմր. 14:
[2] Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, Գլ. ՃԺԳ. (113):
[3] Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Գիրք Բ., Գլ. ՃԳ. (83):
[4] Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Գիրք Բ., Գլ. ԾԷ. (57):
[5] Եղիշէ, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին: Վենետիկ, 1842: Յեղանակ Գ.:
[6] Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, Գլ. ՃԺՁ. (116):

տեալք ընդ նմա երգեսցուք փառք ի բարձունս Աստուծոյ»: (Ի կանոնն Լուսաւորչի յերրորդ տան Տէր յերկնից չարականի): Ս. Ղեւոնդիոս ալ սոյն անունով կոչուած է. «Եւ մատուցին զթուղթ թագաւորին առաջի Ս. Քահանայապետին *(Ղեւոնդիոսի)»*[1]*:*

Մեր Փառներսեհ Հայրապետն եւս կրած է Քահանայապետ անունը. «Ընտրեցին զՓառներսեհ ոմն յԱշտիշատից Տարոնոյ, կացուցին Քահանայապետ*»*[2]*:*

Ս. Ներսէս Շնորհալին Քահանայապետ անունը հասարակօրէն Եպիսկոպոսաց կուտայ, երբ իւր առ համայն Եկեղեցիս Հայաստանեայց ուղղած Հայրապետական նախընծայ օծութեամբ լի թղթոյն մէջ կըսէ. «Որոց այդոցիկ ամենեցունց Քահանայապետաց, *Քահանայից»*[3]*:*

Արքեպիսկոպոս.- *Այս ալ յունական* արխիէբիսգօբօս *բառին տառադարձութեամբ հայացածն է, որ ըսել է գլուխ Եպիսկոպոսաց, գլխաւոր Եպիսկոպոս, մեծ կամ աւագ Եպիսկոպոս:*

Այս Արքեպիսկոպոս անունը կրած է Մեծ *մակդիրով Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ. «Իսկ* Մեծ Արքեպիսկոպոսն *Գրիգորիոս Սուրբ որդւովն...»*[4]*:*

Ինչպէս կոչուած է սոյն անուամբ եւ Ս. Ղեւոնդիոս. «Աղօթից ձերոց եւ սրբութեանդ, Ղեւոնդիոս Արքեպիսկոպոս Կեսարու»[5]*:*

Նաեւ. «Զոր (զՇահակ) կացոյց փոխանակ Ներսիսի՝ առանց Մեծի Արքեպիսկոպոսին *Կեսարու»*[6]*:*

Եպիսկոպոսապետ.- *Կը նշանակէ գլուխ, պետ Եպիսկոպոսաց:*

Եպիսկոպոսապետ անունը առաջին անգամ կը գործածէ Գրիգոր Լուսաւորչի երէց որդին եւ իւր երկրորդ աթոռակալը՝ Ս. Վրթանէս, նախարարաց հետ առ Կոստանդիոս կայսր գրած թղթոյն վերնագրոյն մէջ, ինչպէս. «Եպիսկոպոսապետ *Վրթանէս եւ որք ընդ նովաւ Եպիսկոպոսունք եւ ամենայն նախարարք Հայոց մեծաց...»*[7]*:*

---

[1] Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, Գլ. ՃԺԳ. (113):
[2] Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Գիրք Գ., Գլ. ԺԶ. (16):
[3] Ներսէս Շնորհալի, Ընդհանրական թուղթ: Երուսաղէմ, 1871, երես 1:
[4] Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, Գլ. ՃԻԴ. (124), ՃԻԶ. (126):
[5] Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, Գլ. ՃԺԲ. (112):
[6] Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Գիրք Գ., Գլ. ԼԹ. (39): Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, Գլ. ՃԺԶ. (116):
[7] Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Գիրք Գ., Գլ. Ե. (5):

Մովսէս Խորենացի մեր պատմագիրը Մեծն Ներսէսէն սկսեալ Հայոց Հայրապետները Եպիսկոպոսապետ կը կոչէ[1]*:*

Կաթողիկոս.- *Այս բառն ալ յունական* գաթոլիգօս *բառին տառադարձութեամբ հայացած ձեւն է, որ հասարակ նշանակութեամբ* ընդհանրական *ըսել է, իսկ յատուկ կամ եկեղեցական աստիճանաւորաց նկատմամբ գործածուած նշանակութեամբը՝ առանձին եկեղեցւոյ մը* Հայրապետը *կամ ամենէն* բարձր աստիճանի *ունեցող պաշտօնեայն ըսել է:*

Հայաստանեայց պատուականաց պատուական Հայրապետը՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Կաթողիկոս *անուամբ եւս պատուած է: Ահաւասիկ պատմութեան վկայութիւնը. «Յայնժամ մեծ արքայն Տրդատ եւ* Ս.Կաթողիկոսն *Գրիգորիոս...: Առաջի դնէր թագաւորին եւ* Կաթողիկոսին *Սրբոյ (Գրիգորի)*[2]*:*

*Ս. Ղեւոնդիոս ալ այս անուամբ կոչուած է. «Այսպէս պատուեալ ըստ ճանապարհացն՝ մինչեւ գային հասանէին ի քաղաքն կեսարացւոց, եւ անդ տեսանէին զ*Կաթողիկոսն *Ս. Ղեւոնդիոս»*[3]*:*

Ինչպէս նաեւ Ս. Սեղբեստրոս Հռովմայ Հայրապետը. «Ապա հրաժարեալ ի ծիրանափառ օգոստականացն եւ ի Ս. Կաթողիկոսէն *(Սեղբեստրոսէ) ընկալեալ ողջոյն յեկեղեցւոյն...»*[4]*:*

Նաեւ այս անուամբ կոչուած է Կ. Պոլսոյ Ատտիկոս Հայրապետը, ինչպէս կըսէ Ս. Մեսրոպայ վարուց պատմագիրն Կորիւն, երբ Ս. Մեսրոպին ի Կ. Պոլիս երթալուն վրայ կը խօսի. «Յանդիման լինէր աստուածակարգ թագաւորացն, եւ Հայրապետին՝ Ս. Կաթողիկոսին *աչխարհամուտ դրանն, որում Ատտիկոս կոչէին»*[5]*:*

Պատրիարք.- Բադրիա՛րխիս[6] *յունարէն բառին տառադարձութեան օրինօք հայացած ձեւն է:* Բադրիա՛րխիս *յունարէն բառը նոյն լեզուէն* Բաթի՛ր՝ *Հայր, բառէն ծագումն առած ըլլալով՝ Հայր հարանց կամ մեծ Հայր ըսել է, որով Հայերէն թարգմանութիւնն է* Հայրապետ, *որ իւր կազմութեան նայելով պետ կամ*

---

[1] Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Գիրք Գ., Գլ. Ի. (20), Խ. (40), ԽԱ. (41), ԽԹ. (49):
[2] Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, Գլ. ՃԻԷ. (127):
[3] Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, Գլ. ՃԺԳ. (113):
[4] Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, Գլ. ՃԻԶ. (126):
[5] Կորիւն, Պատմութիւն վարուց Սրբոյն Մեսրովբայ: Վենետիկ, 1854, երես 17:
[6] Բադրիա՛րխիս բառը պէտք չէ Բադրիգհօ՛ս բառին հետ շփոթել, որ Բադրիա՝ հայրենի գաւառ, նահանգ բառէն շինուած ըլլալով՝ նախարար, բդեաշխ, ազգապետ եւ այլն նշանակէ, եւ հայերէն Պատրիկ կը թարգմանի:

գլուխ հարց ըսել է, իսկ եկեղեցական աստիճանաւորաց վերաբերմամբ գործածուած առեն կը նշանակէ յատկապէս եկեղեցական դասակարգութեան առաջին աստիճանաւորն *կամ* Բացարձակ գլուխը՝ *ինչպէս կըսէ Ներսէս Լամբրոնացին. «Առաջին աստիճան է յեկեղեցի դաս* Պատրիարքաց, *որ թարգմանին* առաջին հարք, *այսինքն* Հայրապետք»[1]*:*

Պատրիարք *անունը իւր յատուկ նշանակութեամբը գառաջինն Մեծն Ներսէսը կրեց. «Ընդ իւր տարեալ զՊատրիարքն Ներսէս (Մեծն) հանդերձ պատանդաւն»*[2]*, յորմէ հետէ բոլոր Կաթողիկոսունք Հայոց կրեցին նոյն անունը:*

Սոյն պաշտօնական անուանց գործածութեան մասին երկու խօսք եւս:

Խորին ուշադրութեամբ պէտք է դիտել, որ մեր Հայաստանեայց Հայրապետներուն հետ միապէս եւ Կ. Պօլսոյ ու Հռովմայ Հայրապետներն Եպիսկոպոս, Կաթողիկոս *եւս կանուանին:*

Ըսել է, որ ինչպէս միեւնոյն պաշտօնական անունը կրելու իրաւունքը թէ մեր եւ թէ այլ Հայրապետական Աթոռոց Հովուապետներուն հաւասար է, նոյնպէս եւ անոնց նոյն պաշտօնական անուամբ ի գործ դրած իշխանութիւնն համահաւասար եւ նոյնազօր է, է եւ է:

Ըսել է մանաւանդ, թէ Քրիստոնէութեան նոյն ժամանակներուն մէջ իւրաքանչիւր մասնաւոր եկեղեցեաց Ս. Հայրապետք մէկզմէկ պատարագակից եղբայր եւ հաւասարապատիւ պաշտօնեայ կը ճանաչէին: Ապաքէն երջանիկ ժամանակ*:*

Մեր Ս. Եկեղեցին եւ Ամենայն Հայոց Հայրապետք Եկեղեցական պատմութեան առ մեզ հասուցած այս եօթն անուններէն պաշտօնապէս միայն սա երեքը կը գործածեն, որք են. Եպիսկոպոսապետ, Կաթողիկոս եւ Պատրիարք *կամ* Հայրապետ:

Ամենայն Հայոց Հայրապետական ըստ այժմեան գործածութեան, որ եթէ չեմք սխալիր, հոգելոյս Ներսէս Ե. Աշտարակեցի Հայրենասէր Կաթողիկոսէն սկսած է, կնքոյ ձեւը սա է. «Այս անուն (կամ Գէորգ) Եպիսկոպոսապետ *եւ* Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց*»: Կոնդակաց վերնագիրն ալ սա հետեւեալն է. «Այս անուն (կամ Գէորգ)* ծառայ Քրիստոսի եւ աննիւսանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսա-

[1] Խորհրդածութիւնն ինն դասուց աստիճանաց Եկեղեցւոյ: Ձեռագիր:
[2] Յովհաննէս Կաթողիկոս, Պատմութիւն, Գլ. ԺԲ. (12):

պետ եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն[1] Պատրիարք համազգական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Ս. Կաթողիկէ Էջմիածնի»: *Իսկ Հայրապետական ստորագրութեան ձեւն է. «Այս անուն (կամ Գէորգ Դ.)* «Կաթողիկոս», *երբեմն ալ միանգամայն* «Պատրիարք Ամենայն Հայոց»:

Ս. Պատարագի մէջ Ամենայն Հայոց Հայրապետի անուան յիշատակութեան ձեւն կանոնօք սահմանուած աղօթքի մը մասն է, որոյ առաջին մասը պատարագիչ Քահանայն ծածուկ կկարդայ, իսկ Հայրապետին յիշատակութեան վերաբերած մասը՝ ձայնիւ: Այս աղօթքն ամբողջ կը դնենք հոս.

«Յիշեա՛, Տէ՛ր, եւ ողորմեա՛, եւ օրհնեա՛ զՍ. Կաթողիկէ եւ զԱռաքելական Եկեղեցի Քո, զոր փրկեցեր պատուական արեամբ Միածնի Քո, եւ ազատեցեր Խաչիւն Սրբով: Շնորհեա՛ սմա զանչարժ զխաղաղութիւն: Յիշեա՛, Տէ՛ր, եւ ողորմեա՛, եւ օրհնեա՛ զամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսունս, որք ուղիղ վարդապետութեամբն համառօտեն ի մեզ զբանն ճշմարտութեան: (Ձայնիւ. «Եւս առաւել զԵպիսկոպոսապետն մեր եւ զպատուական Հայրապետն *(Պատրիարքն)* Ամենայն Հայոց զՏէր *(այս անուն) (Գէորգ)* Կաթողիկոսն շնորհեսցէս մեզ ընդ երկայն աւուրս ուղիղ վարդապետութեամբ»[2]:

Յիշատակութեան այս ձեւը միայն Ամենայն Հայոց Հայրապետին անուան յիշատակութեան համար կրնայ գործածուիլ, եւ, ըստ որում, Ս. Պատարագի ժամանակ խորհրդակատար Քահանային մատուցած ծածուկ աղօթքին մասն է, որ ձայնով կը կարդայ, ոչ ոք չկրնար փոփոխել, թող ըլլայ այն մէկը Եպիսկոպոս, թող ըլլայ Կաթողիկոս, զի այս օրինակ խնդրոց հեղինակութիւն ունեցողն՝ ըստ անփոփոխելի օրինաց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, միայն Եկեղեցական Ընդհանուր ժողովն է, ուրիշ ոչ ոք, այն իսկ նոր բան չկրնար ներմուծել *ի գիրս պաշտամանց աղօթից եւ մատակարարութեան սուրբ խորհրդոց:*

---

[1] Պատրիարք անուան իբրեւ մակդիր ***ծայրագոյն*** բառին գործածութիւնը առաջին անգամ հոգելոյս Սիմէօն Կաթողիկոսին 1764 թուականաւ գրած մէկ կոնդակին վերնագրոյն մէջ կը տեսնենք, որուն պատճառը թերեւս իւր «Ջամբռ» անուն պատմական երկասիրութեան ութերորդ գլխոյն մէջ Պատրիարք անուան գործածութեան մասին ըրած ակնարկութիւնն ըլլայ:

[2] Խորհրդատետրն Ս. Պատարագի: Հաւանաբար նկատի ունի հետեւեալ հրատարակութիւնը՝ Խորհրդատետր Սրբազան Պատարագի ըստ արարողութեան Եկեղեցեացս Հայաստանեայց: Կ. Պոլիս, 1844:-Ա. 3.:

Վերջացաւ, ահա՛, ընդհանուր եւ մասնաւորապէս մեր եկեղեցւոյ Հայրապետական կամ Պատրիարքական իշխանութեան ծագման վրայ մեր պատմական քննութեամբ ըրած հակիրճ տեսութիւնը: Կը փութամ արդ ձեռնարկել բուն խնդրոյն՝ Հայոց Հայրապետին իրաւասութեան խնդրոյն:

Սոյն այս Հայրապետական իրաւասութեան խնդրոյն վրայ դրել սկսելէ առաջ հարկ կը դատիմ նոյն իսկ իրաւասութիւն բառը կրօնական առմամբ սահմանել, որպէս զի մեր գրելիքին մէջ ի՞նչ նշանակութեամբ գործածուած ըլլալը գիտցուելով՝ ոեւէ սխալ հասկացողութեան տեղի չմնայ: Եւ ահա՛:

Իրաւասութիւն *բառը եկեղեցւոյ պաշտօնէից դասակարգութեան այլ եւ այլ աստիճանաւորաց նկատմամբ գործածուած առեն ա-նոնց իւրաքանչիւրին ըստ կարգի աստիճանին ունեցած* հոգեւոր ի-րաւունքը *եւ նոյն իրաւանց գօրութեամբ իւր ստորակարգեալներէն պարտաւորութեան մը կատարումը* պահանջելու հոգեւոր կարողութիւ-նը *կը նշանակէ:*

Ամենայն Հայոց Հայրապետն ըստ որում համայն ազգին հոգեւոր Տէրն եւ Հայաստանեայց Ընդհանուր Եկեղեցւոյ տեսչութեան գլուխն *ըլլալու բարձրագոյն իշխանութիւնը ամբողջ Հայ Եկեղեցւոյն-Ազգին, ընտրութեամբը Ս. Թադէոս եւ Բարդուղիմէոս Առաքելոց եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին յաջորդ կոչուելովը եւ ձեռնադրութեամբ ու Ս. Հոգւոյն օծութեամբը կընդունի:*

Ուստի, եւ ունի եկեղեցւոյ Հովուապետական հոգեւոր տեսչութեան այն գերագոյն իրաւասութիւնն, *որ կը տարածի Հայաստանեայց բովանդակ եկեղեցւոյն ամեն կարգի եւ աստիճանի տէր Հովուաց եւ Հովուեցելոց վրայ, եւ ուր որ կայ ժողովուրդ, Հովիւ եւ եկեղեցի Հայոց, եւ զոր ի գործ կը դնէ ըստ սահմանադրութեան առաքելական եւ եկեղեցական անյեղլի կանոնաց, եւ որոշմամբ ամենայն եկեղեցւոյն, որ իւր իրաւասութեան ներքեւ կը գտնուի:*

Կաթողիկոսական ձեռնադրութեան Մաշտոցէն քաղուածոյք մը ընթեռնունք, եւ տեսնենք ինչ աղօթք կը խնկէ եկեղեցին առ Աստուած, եւ ի՞նչ շնորհք կը խնդրէ ընծայելոյն համար:

Աւագ Սարկաւագն.

«Աղաչեսցուք զմարդասէրն Աստուած վասն ծառայիս այսորիկ, որ ընտրեցաւ եւ կոչեցաւ ի կարգի պաշտաման եւ ի պատիւ Քահանայապետական Աթոռոյ Ս. Առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի,

եւ խոստովանողին Քրիստոսի Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին, *զի արժանի լինիցի ի ձեռն կոչմանս եւ ձեռնադրութեան առնուլ* զշնորհս եւ զօրութիւն *ի բարութեանց տուողէն յամենակալէն Աստուծոյ, կեցուսցէ եւ ողորմեսցի:*

Երկոտասան եպիսկոպոսունքն ասեն եղանակաւ.

«Աստուածային եւ երկնաւոր չնորհ, որ միշտ լնուս զպէտս սրբոյ սպասաւորութեան Առաքելական Եկեղեցւոյ, կոչեմք (զայս անուն) յԵպիսկոպոսութենէ ի Կաթողիկոսութեան Տանս Թորգոմայ, ի վերակացութիւն Ս. Եկեղեցւոյ, *ի սպասաւորութիւն եւ յառաջնորդութիւն ըստ վկայութեան անձին իւրոյ եւ ամենայն ժողովրդեանն»:*

Ապա երկոտասան Եպիսկոպոսունք՝ ձեռս եդեալ ի վերայ գլխոյ նուիրելոյն, ասեն.

«Մեք դնեմք ձեռս ի վերայ սորա, եւ դուք ամենեքեան աղօթս արարէք, զի արժանի լիցի ընդունիլ զիշխանութիւն առաքելական Աթոռոյ, *եւ անարատ պահել առաջի սեղանոյ Աստուծոյ»:*

Ասկից վերջը՝ առ Հայր ուղղեալ աղօթքին մէջ, կըսէ.

«Նստելով՝ ընդ աջմէ Քումմէ (Որդիդ Միածին), առաքեաց զէակիցն իւր եւ զհամադոյակիցն քո զՍուրբ Հոգին ի դասս առաքելոց՝ մինչդեռ նստէին ի վերնատանն խորհրդոյ...: Որոց փոխանորդ եւ ժառանգ միշտ յարուցանես ի Ս. Կաթողիկէ Առաքելական Եկեղեցւոջս՝ հովուել խնամով եւ պահել զգուշութեամբ զբանաւոր հօտն, զոր ստացար քեզ ժողովուրդ արեամբ Միածնի քո...: Վասնորոյ աղաչեմք զբարերարութիւնդ Քո, Տէ՛ր, ընկալ զպաղատանս մեր ամենեցուն ժողովելոցս ի տաճար փառաց սրբութեան անուանդ Քոյ Սրբոյ, եւ զծառայս Քո, զոր ընտրեցեր եւ կոչեցեր յառաջնորդութիւն *ժողովրդեան Քո, եւ ի սպաս պաշտաման Ս. Կաթողիկէ եւ Առաքելական Եկեղեցւոյ, լինել* Վերակացու *եւ փարող ճշմարտութեան* Ուղղափառ Հաւատոյ, *ընկալ եւ չնորհեա սմա* զօրութիւն *եւ* շնորհս առաքելական*»:*

Յաջորդ աղօթքին մէջ կըսէ, որ դարձեալ առ Հայր ուղղեալ է.

«Նաեւ Տունս Թորգոմայ, որ է՝ Հայաստան Աշխարհս մեր, վիճակեցաւ երկուց ընտրելոյ Նորին (Որդւոյ Միածնի) աշակերտաց՝ Բարդուղիմէոսի եւ Թադէոսի Առաքելոց, որք եւ լուսաւորեցին իսկ զկողմս հիւսիսոյ՝ ի սառնասառոյց հեթանոսական խաւարային դիցապաշտութեանցն, զոր եւ վերստին զնոցին կարգի պաշտաման պակասութիւնն ելից Մեծն Գրիգորիոս ճշմարիտ խոստովանողն Քրիստոսի եւ Լուսաւորիչն...: Եւ արդ, Տէր մեր

եւ Աստուած բարերար... բարեխօսութեամբ սոցին ընտրելոցն..., ընկալ զաղաչանս ժողովրդեան Քո... եւ զծառայս Քո... զայս՝ զձեռնադրեալս ի մէնջ, զոր Դու իսկ ընտրեցեր եւ ընկալար ի Քահանայապետութիւն եւ յառաջնորդութիւն Աշխարհիս Հայոց *անչարժ պահեա՛ ի կոչումս յոր կոչեցաւ...: Պահեա՛, Տէ՛ր, ընդ երկայն աւուրս զպատուական* Հայրապետս *մեր, եւ զ*ԳԼՈՒԽ մարմնոյ Եկեղեցւոյ քոյ...: *...Եւ զժողովուրդս Քո, որ հաւատացաւ սմա զոր ընկալար արեամբ Միածնի Քոյ, անարատ պահեա՛, որպէս զի մերկացեալ ցամբարշտութիւն մեռցին մեղացն, եւ կեցցեն արդարութեամբ, զգեցեալ զսրբութիւն Քրիստոսի Քո* ԵՂԻՑԻՆ ՄԻ ՀՕՑ ԵՒ ՄԻ ՀՈՎԻՒ»[1]:

Մեր երանաչնորհ նախնեաց հոգեկիր մտաց այս ծնունդ, եւ չնորհալից սրտին զգացում՝ թէ կը կոչէ մեր ընտրածը, կ՚օրհնէ եւ կ՚օծէ ի պաշտօն Հայրապետութեան Հայաստան Աշխարհիս, եւ թէ միանգամայն կուսուցանէ, որ մեր Հովուապետը յաջորդ է Ս. Առաքելոցն Թադէի եւ Բարդուղիմէոս եւ Ս. Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, ԳԼՈՒԽ է մարմնոյն Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց *եւ պատուական* Հայրապետը: *Կաղօթէ նաեւ Թորգոմական ժողովրդեանս համար, որ միոյ հովուին եկեղեցւոյ մի հօտը լինինք.* Մի ՀՕՑ ԵՒ ՄԻ ՀՈՎԻՒ *լինինք:*

Փութամ ճեպի՞մ արդեօք ըսել, թէ Հովուապետն Հայոց եթէ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մարմնոյն ԳԼՈՒԽՆ է, *ունի ուրեմն* բարձրագոյն իշխանութեան մը իրաւունք *աւելորդ մը իւր հօտին եւ նոր հովիւներուն վրայ, ունի եւ զանոնք ի կարգ եւ յուղղութիւն կոչելու* իրաւասութիւնը: *Եթէ այս այսպէս է՞ր՝ կը դանդաղինք մեր հնազանդութիւնը յայտնելու առ նա գործովք՝ որպէս հարկ է եւ օրէն: Հնազանդութիւն, որ ոչ միայն մեր պարտականութիւնը կատարել է, այլ եւ մեր ձայնով, մեր ընտրութեամբ եւ որ մեծն է՝ Աստուածային կոչմամբ անոր՝ մեր Հայրապետին, ունեցած իրաւասութեան հոգեւոր բարձր իշխանութիւնը* պաշտպանել, *իշխանութիւն, որ եկեղեցիէն կը բղխի, եւ* ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՄԵՆՔ ԵՆՔ *որդիք Հայոց:*

Լիայոյս եմ, սիրելի ընթերցողք իմ, որ իրաւունք կուտաք ինձ դիտել աստ պատշաճապէս, թէ այսօրինակ ձեռնադրական աւարտողութեամբ կարելի՞ է ըսել, որ միեւնոյն Հայաստանեայց Ե-

[1] Մաշտոցն ձեռնադրութեան Կաթողիկոսի: Ձեռագիր:

կեղեցին մէկէ աւելի Հայրապետ կրնայ ունենալ, Կաթողիկոս կրնայ ունենալ: Այս հարցման պատասխանը՝ երկու անգամ երկու չորս կընի թուական ճշդութեան պէս՝ ՈՉ է: Բայց այս ոչին առջեւ ի՞նչ ընենք աղետալից ժամանակաց ոչ օրինաւոր երկանց ծնունդ Կաթողիկոս անունը կրող վանահայր վիճակաւորաց խնդիրը: Սպասէ, պիտի ըսեմ եւ զայն, դեռ ժամանակ կայ սակայն անոր հասնելու:

Փակենք արդ այս միջադէպը, եւ անցնինք մեր խնդրոյն:

Հայաստանեայց Առաքելանման Հօտապետին՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին եւ անոր յաջորդաց այս Հայրապետական իշխանութեան խաչանիշ գաւազանին խնամոց ներքեւ՝ ոչ միայն Հայ ժողովուրդն էր, որ հոծ միութեամբ ենթարկեալ էր, այլ եւ ազգն Աղուանից եւ Վրաց, որք Հայաստանէն լսեցին Ս. Աւետարանի փրկարար դասերն, անկէց առին Քրիստոնէական կրօնի լոյսն ու յոյս, հաւատն ու սէր:

Այո՛, Աւետարանի քարոզութիւնն Աղուանից եւ Վրաց աշխարհներու վրայ ցողեց անձրեւ, ցրուեց ամպեր՝ խաւարամած ամպեր դիցապաշտ մոլորութեան: Եւ տեսան, ահա՛, արդարութեան արեգակը՝ Քրիստոս, եւ Սէր անունն Յիսուս, Փրկիչն աշխարհաց, որ փրկեց եւ զաշխարհս Աղուանից եւ Վրաց, եւ յանձնեց զանոնք եւ Ս. Գրիգորի հովուութեան: Դիմենք պատմութեան, լսենք եւ առ այս անոր վկայութիւնը:

«Եւ այսպէս ընդ ամենայն երկիրն Հայոց՝ ի ծագաց մինչեւ ի ծագս, ճգէր տարածանէր զմշակութիւն քարոզութեանն եւ աւետարանութեանն, ի Սատաղացւոց քաղաքէն մինչեւ առ աշխարհաւն Խաղտեաց, մինչեւ առ Կաղարջօք, մինչեւ խպառ ի սահմանս Մասքթաց, մինչեւ ի Դրունս Ալանաց, մինչեւ ի սահմանս կասպից ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց, եւ յԱմդացւոց քաղաքէն մինչեւ առ Մծբին քաղաքաւ, քերէր առ սահմանօքն Ասորւոց, առ Նոր Շիրական երկրաւն, եւ առ Կորդւօք մինչեւ յամուր երկիրն Մարաց մինչեւ առ տամբն Մահքրտան իշխանին, մինչեւ յԱտրպատական ճգէր տարածանէր զաւետարանութիւնն իւր»[1]*:*

Ագաթանգեղոսի գծած այս սահմանը իւր մէջ կը պարունակէ հիւսիսային կողմէն Վրաց եւ Աղուանից աշխարհները, արեւմ-

[1] Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, Գլ. ՃԻ. (120):

տեան հիւսիսային կողմէն՝ Եգերացւոց Կողքիս աշխարհը, արեւելեան հիւսիսային կողմէն՝ Մասքութք ըսուած ժողովուրդը[1], հարաւային կողմէն՝ Մծբին քաղաքը՝ Ասորւոց սահմանը, եւ այլն:

Սուտգիւ, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աւետարանական քարոզութիւնը Հայաստանի սահմանը անցա՞ւ եւ մտա՞ւ յԱղուանիստան[8] եւ ի Վրաստան: Լսենք պատմութեան եւ տեսնենք՝ ի՞նչ կըսէ.

«Ուռնայր *արքայ Աղուանից...* : Առնու զվերստին ծնունդն ի Ս. Գրիգորէ Հայոց Լուսաւորչէ, *եւ գայ լուսազգեստեալ ի Ս. Հոգւոյն առաւել լուսաւորէ զԱղուանս...*[2]: *Իսկ զկնի սորա մահուանն* խնդրեցաւ յԱղուանից *մանուկն Գրիգորիս ի կաթողիկոսութիւն իւրեանց, զի Ուռնայր արքայն մեր* խնդրեաց ի Ս. Գրիգորիայ Նորին Սուրբ ձեռնադրութեամբն լինիլ Եպիսկոպոս աշխարհին իւրոյ, *որք եւ այսու կանոնիւ կային Աչխարհս Հայոց եւ Աղուանից համակամ եղբայրութեամբ եւ անքակ ուխտիւ մինչեւ ցայսօր»*[3]:

Լսենք Վրաց համար ալ.

«Իսկ երանելւոյն Նունէի[4] *խնդրեալ արս հաւատարիմս, յղեաց առ* Ս. Գրիգոր, եթէ զինչ հրամայեսցէ նմա գործել այնուհետեւ, *քանզի յօժարութեամբ ընկալան Վիրք զքարոզութիւն Աւետարանին: Եւ* հրամանն ընդունի *կործանել զկուռսն... եւ կանգնել զպատուական նշան խաչին մինչեւ ցօր տալոյ Տեառն Հովիւ յառաջնորդութիւն նոցա»*[5]:

Ս. Գրիգորիոսի ըղձից համաձայն պատրաստեց Տէրը քաջ հովիւ մը, անճնաղիր պաշտօնեայ մը՝ քարոզութեան Աւետարանին, ժրաջան մշակ մը՝ իւր բանաւոր անդաստանին՝ Պահլաւունի

---

[1] Այս ժողովրդեան Սանատրուկ կամ Սանէսան անուն թագաւորը սպաննել տուաւ Աղուանից եւ Վրաց կաթողիկոս Ս. Գրիգորիսը: Տե՛ս Յովհաննէս Կաթողիկոս, Պատմութիւն, Գլ. Ժ. (10): Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Գ., Գլ. Զ. (6):

[2] Թէեւ Ս. Թադէոս Առաքելոյն աշակերտ՝ Ս. Եղիշէ զառաջինն քարոզեց Աղուանից Ս. Աւետարանը, բայց կատարեալ լուսաւորութիւնը Աւետարանին քարոզութեան՝ Աղուանից այս Ուռնայր թագաւորին ժամանակը եղաւ: Տե՛ս Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից: Փարիզ, 1860, Հտ. Ա., Գլ. Զ. (6):

[3] Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից, Հտ. Ա., Գլ. Թ. (9):

[4] Այս Նունէ կոյսը Ս. Հռիփսիմեանց ընկերներէն մին էր, որ ի Վրաստան ի քաղաքն Մծխիթա փախուստ տուած էր, ուր եւ քարոզեց քրիստոնէական Ս. Կրօնը: Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Գիրք Բ., Գլ. ՁՁ. (86):

[5] Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Գիրք Գ., Գլ. ՁՁ. (86):

պատանին Մեծանձն Գրիգորիսը, Լուսաւորչի ընտիր չառաւիղը՝ թոռը, որ ոչ միայն Վրաց՝ այլ եւ Աղուանից, կարգեցաւ Հովիւ եւ Հօտապետ, ինչպէս կըսեն պատմագիրք.

«Եկեալ գործակալք..., վերակացուք հեռաւոր քաղաքին, որ կոչէր Փայտակարան, ասեն զարքայն, եթէ կամիցիս ուղղորդութեամբ վարել ըստ հաւատոյ կողմանցն այնոցիկ՝ առաքեա նոցա Եպիսկոպոս ի զաւակէ Ս. Գրիգորի, զի յոյժ փափաքելով խնդրեն, եւ գիտեմք հաւաստի, թէ ի հռչակեալ յանուանէն Գրիգորի (Լուսաւորչին) ակնածեսցեն եւ ի նորին զաւակէ, առնել զամենայն ըստ հրամանի: Այսմ հաւանեալ երանելին Տրդատ, տայ նոցա Եպիսկոպոս զմանուկն Գրիգորիս, զերէց որդին Վրթանայ: Թէպէտ եւ յանկիւթիւն աւուրցն հայելով պատանւոյն՝ զիրն վարկանէր, այլ տեսեալ զհոգւոյն մեծանձնութիւն... առաքէ բազում համարձակութեամբ...»[1]:

«Ապա երէց որդին (Վրթանիսի) Գրիգորիս եհաս յԵպիսկոպոսութիւն կողմանց Աղուանից եւ Վրաց՝ վասն հոգեկիր առաքինի արգասեացն, բարեհասակ եւ գգիտութիւն Աստուծոյ յանձին կրելով ի հնգետասանամենից եհաս յաստիճան Եպիսկոպոսութեան աշխարհին Վրաց եւ Աղուանից, այսինքն՝ սահմանացն Մազքթաց»[2]:

Նոյն իսկ Աղուանից պատմիչ Մովսէս Կաղանկատուացիէն պատմական հաւաստիք մը ալ. «Քանզի հնգետասանամեօք ձեռնադրեալ յԵպիսկոպոսութիւն զմանուկն Գրիգորիս Վրաց եւ Աղուանից աշխարհին, եւ երթեալ լուսաւորէր զերկոսին զաշխարհսն, եւ հաստատէր Քրիստոսական հաւատովն գնալ, չինէր եւ եկեղեցիս՝ ըստ կարգաց եւ քաղաքաց, եւ ձեռնադրէր զերիցունս, եւ յորդորէր ի պաշտօն սրբութեան...: Եւ երթեալ ի Մասքթաց աշխարհն յանդիման լինէր Սանեսանայ թագաւորին Մասքթաց համատոհմին Արշակունեաց: Եւ քարոզէր զանճառելի երրորդութեանն մի արարչական զօրութիւնն, եւ զմարմնանալն Աստուծոյ Բանին, ...: Եւ խնդութեամբ ընկալեալ՝ հաւատային աւետարանական բանին զառաջինն»[3]:

Աղուանք եւ Վիրք այսպէս, ահա՛, Քրիստոնէական հաւատոյ քարոզութիւնը եւ Քահանայապետութեան չնորհը Հայաստա-

[1] Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Գիրք Գ., Գլ. Գ. (3):
[2] Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Գ., Գլ. Ե. (5):
[3] Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից, Հտ. Ա., Գլ. ԺԴ. (14):

նեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցիէն ընդունեցին, եւ յԱղուանիս-տան ու Վրաստան կազմեցին Քրիստոնեայ Ուղղափառ Եկեղեցի-ները, եւ ի սկզբան ունեցան մէկ կաթողիկոս զՍ. մանուկն Գրիգո-րիս, ինչպէս տեսանք ի վեր անդր վկայութեամբ պատմչաց, բայց ապա Վիրք եւ Աղուանք իրենց առանձին կաթողիկոսներն ունե-ցան:

Կուզեմք աստ սակաւ ինչ խօսիլ պատմութեամբ, թէ Վիրք եւ Աղուանք մինչեւ ցե՞րբ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ հետ ի միութեան մնացին:

Վրաց կաթողիկոսները՝ մինչեւ ցԿիւրիւոն, մեր Հայրապետ-ներէն կընդունէին իրենց կոչումն ու ձեռնադրութեան նուիրա-գործութիւնը, եւ Հայոց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ հետ ի բանս հաւատոյ եւ յաւանդութիւնս Ուղղափառ Եկեղեցւոյ ի միութեան էին: Բայց երբ մեր Տ. Տ. Մովսէս Բ. Հայրապետին աթոռակալու-թեան 25րդ տարին՝ Փրկչական 599 թուականին[9], կը վախճանի Վրաց կաթողիկոսը՝ Եկեղեցին Վրաց ըստ առաջին սովորութեան կը դիմէ առ նոյն երանեալ Հայրապետն մեր, եւ կը խնդրէ անկէ, որ առաջնորդ կացուցանէ Վրաց Եկեղեցւոյն: Հայրապետն Հայոց Տ. Տ. Մովսէս Բ. կը ձեռնադրէ եւ Վրաստանի առաջնորդ-կաթողիկոս կը կարգէ *սոյն այս Կիւրիւոնը, որ բնիկ վրացի եւ հայ ու վրացի դպրութեան հմուտ անձ մը էր, եւ որ Դէնայ Ս. Կաթողիկէին՝ Հայրապետանիստ Մայր Եկեղեցւոյն, վանուց երէց կարգուած էր նոյն Հայրապետէն Հայոց:*

Կիւրիւոն երկու տարի իւր պաշտօնը ուղղութեամբ վարելէ յետոյ՝ կսկսի ուծանալ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցիէն, եւ Խու-ժաստանի բնակիչ Նեստորական մը Եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ: Կիւրիւոնի սոյն արարքը Վրաց Յուրտաւ քաղաքի Տ. Մովսէս Ե-պիսկոպոսը, որ Կիւրիւոնէն Եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր անոր կաթողիկոսութեան առաջին տարին, կը զեկուցանէ առ մեր Հայ-րապետն Տ. Տ. Մովսէս Բ., որ անմիջապէս կը փութայ յորդորա-նաց թուղթ մը ուղղել առ նոյն Կիւրիւոն՝ վրացի Տ. Պետրոս Ե-պիսկոպոսի հետ[1]:

Ահաւասիկ Տ. Տ. Մովսէս Բ. Հայոց Հայրապետին թղթոյն կա-րեւոր մասերը.

---

[1] Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայրապետաց եւ Թագաւորացն Հայոց, եւ բաժանման Վրաց: Վաղարշապատ, 1871, Հատուած Բ., Գլ. Ա. (1):

«Կիւրիւոնի Վրաց կաթողիկոսի եւ այլ Եպիսկոպոսաց աթոռակցաց քոց՝ ի Մովսիսէ, Հայոց Կաթողիկոսէ, եւ յայլ Եպիսկոպոսաց աթոռակցաց իմոց՝ սիրով ողջոյն:

Յառաջագոյն իսկ մինչդեռ առ մեզն էիր՝ խօսեցաք ընդ քեզ բան խրատու եւ մխիթարուԹեան, որպէս սիրելի եղեր եւ աթոռակից՝ որպէս եւ եսդ, եւ եղիցիս արժանապէս գնալ քեզ ի ճանապարհս Տեառն, եւ պահել զպատուիրանս Նորա սուրբ սրտիւ եւ անկեղծաւոր հաւատով, եւ զգուշանալ ի վարս եւ ի գնացս, եւ բարւոք հովուել եւ հովուապետել, եւ զգոյշ լինել հօտիդ, որ քեզ հաւատացաւ, եւ այլ ամենայն պատուիրանք Տեառն, որ յայդ բան բովանդակին: Եւ զարձեալ զնոյն գրեմ գնալ արժանապէս ի ճանապարհս Տեառն, եւ երանելի լինիլ ըստ մարգարէին ձայնի, եւ ո՛չ գնալ ի խորհուրդո ամբարշտաց, *եւ յիշել զամենայն բանս Աստուածաշունչ հին եւ նոր կտակարանաց, որ պատուիրեն մեզ՝ պահել զպատուիրանս Տեառն* ուղիղ մտօք եւ ճշմարիտ խոստովանութեամբ, *եւ ոչ խոտորիլ ի ճանապարհաց Տեառն յաջ կամ յահեակ, եւ ես զնոյն խնդրէի լսել ի քէն: Բայց, արդ լսեմ, թէ հերձուածք գոն ի քեզ, եւ սակաւ ինչ հաւատացի: Բայց հաւատացի, վասն զի ի հաւատարիմ վկայից եղեւ ծանուցեալ: Եւ լուաք այսպէս, եթէ այր մի խուժիկ Նեստորական եկն առ քեզ, եւ ի քէն առեալ ձեռնադրութիւն Եպիսկոպոսութեանն, եւ զարմացայ յոյժ, զի զայնպիսին ո՛չ միայն ի պատիւն յայն ածել արժան էր, այլ եւ պատժել, եւ ի ժողովս հաւատացելոց ո՛չ ընդունիլ, զի գայլ ոչ երբէք բնակի ի մէջ ոչխարաց, այլ եթէ երբէք բնակել հանդիպի՝ օձառէ եւ ցրուէ զնոսա...:*

Արդ, գիտեմք զի անգիտութեամբ արարեր զայդ: Արդ, դարձիր եւ ապաշաւեա՛ հանդերձ ապաչխարութեամբ, եւ արտասուօք աստ դու զմարգարէին. «Տէր, մի՛ յիշեր զմեղս մանկութեան (խրամանկութիւն) իմոյ եւ զանգիտութեան», եւ այլ մի՛ եւս տացես տեղի բնակութեան խուժկին այնորիկ ի մէջ հաւատացելոց...:

Արդ, պաճեա՛ զհաւատ եւ զխոստովանութիւն Սրբոց Հարցն, *զի ինքեանք դաւանեցին, եւ զնոյն մեզ աւանդեցին* երեք հարիւր տասն *եւ* ութք՝ *որ ի Նիկիա, եւ* հարիւր յիսունքն՝ *որ ի Կ. Պոլիս, եւ* երկեքհիւրքն՝ *որ յԵփեսոս, իմա զայն՝ որ ի ժամանակս Կաւատայ արքայից արքայի խնդիր եղեւ քննութեան հաւատոց, եւ Հոռոմք զՔաղկեդոնին ընկալան զհաւատս, եւ մեր աչխարհս եւ ձեր հրաժարեցին եւ հեռացան, եւ* դեռեւս գրով կայ եւ պահի մեր եւ ձեր միաբա-

նութիւն հաւատոյ: *Արդ,* մի՛ ստեր ուխտի հարցն մերոց, *որ եդին ի մէջ երկոցունց, եւ* մի՛ մեկնիր ի միաբանութենէ մերմէ, *եւ մի թողուր զուսումն մանկութեան, եւ մի՛ մոռանար զուխտն աստուածեղէն, եւ* մի՛ ձայնակից լինիր Հոռոմոց...:

Ցիչեա՛, զի եկիր բնակեցար ընդ հովանեաւ Ս. Կաթողիկէիս, եւ ծառայեցեր միամտութեամբ սրտի քո ի ձեռն հոգեւոր ծառայութեանն, որ քեզ հաւատացաւ ի մէնջ, եւ մեք վստահացեալ ի կեանս քո առ սէր քո՝ արարաք զկամս քո՝ Առաջնորդ *զքեզ* կացուցանելով աշխարհիդ այդմիկ...:

Արդ, մի՛ լինիր պատճառ կորստեան քեզ եւ ժողովրդեան քում, զի մի...՛ ըստ ասելոյ մարգարէին, եթէ ... «Առաքեսցէ Տէր ի պատիւ քո անարգանս, եւ զփառս հանցէ ի քէն»...:

Արդ, զայսոսիկ ի բազում վչտաց եւ ի նեղութենէ սրտի գրեցի առ քեզ: Քանզի սէրն Աստուծոյ ստիպէ զմեզ խօսիլ զբանս ճշմարտութեան, որ վնաս նորա: Ողջ լեր ի Տէր»[1]:

Այս կոնդակ կամ թուղթ Հայրապետական Հայոց Հովուապետին Տ. Տ. Մովսիսի Երկրորդի՝ արդարեւ գրուած լի օծութեամբ, որ իբրեւ Հայր կը սիրէ զԿիւրիւռն, կը խրատէ եւ կը յորդորէ, եւ իբրեւ վերատեսուչ եւ Հովուապետ կը սաստէ զնա *եւ* կը յանդիմանէ, *եւ* ի կարգ *եւ* յուղղութիւն *կը հրաւիրէ: Բայց աւա՛ղ, որ անլսող ըլլալով Կիւրիւռն հայրական յորդորանաց՝ քակտեց Հայոց Առաքելական Եկեղեցւոյն հետ Վրաց Եկեղեցւոյն ունեցած դարաւոր միութիւնը, որուն հետեւանաց տակ կը հեծէ այսօր ինքն իւր մեռելութեան գերեզմանին մէջ, եւ Վրաց Եկեղեցին իւր ներկայ գամ քան զգամ անհետ լինելու վիճակին մէջ:*

Տ. Տ. Մովսէս Բ. Հայոց պատուական Հայրապետին այս պատուական թուղթն իրաւունք կուտայ ինձ դիտել եւ ըսել, թէ ո՞վ այն, որ պատմական հաւաստեօք կը տեսնայ բացորոշ, թէ Հայոց Հայրապետն լեզուաւ, ցեղական ծագմամբ, աշխարհաւ եւ կառավարութեամբ զատ եւ ազատ ազգի մը՝ Վրացւոց Եկեղեցւոյն, կաթողիկոսն ինք կը ձեռնադրէ եւ օծութեամբ կը նուիրագործէ, եւ իւր բարձր իրաւասութեամբը ի դարձ եւ յապաշաւ *կը հրաւիրէ սիրալիր յորդորանօք եւ սաստիւ եւ յանդիմանութեամբ:*

Ո՞վ այն, կըսեմ, որ գիտակ այս ամենուն, երկուանայ տակաւին, թէ Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատիրարքն եւ Հայաստա-

[1] Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն, Հատուած Բ., Գլ. Բ. (2):

նեայց Առաքելական Եկեղեցւոյն Առաքելայաջորդ Հայրապետն իւր անմիջական Հովուապետութեանը ենթարկեալ Հայ Հովուաց եւ Հովուեցելոց ի մի բան՝ Հայոց Ընդհանուր Եկեղեցւոյ վրայ, Հայրապետական վերին իրաւասութիւն *չունենայ, եւ զանոնք ըստ կանոնաց Հարցն Սրբոց ի կարդ եւ յուղղութիւն կոչելու եւ ի վերջին հարկի պատժելու* իրաւունք *չունենայ:*

Այս երկուանքը, չըսեմ յաւակնութիւնը, Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ պաշտօնեայներէն թո՛ղ միայն մէկն ունենայ, եւ այն մէկը թող Միւռոն օրհնելու եւ Եպիսկոպոս ձեռնադրելու արտօնութեամբ վանահայր վիճակաւոր մը ըլլայ, պիտակ անուամբ կաթողիկոս մը ըլլայ, բայց տակաւին իրաւունք չունի Հայաստանեայց Հայրապետութեան հոգեւոր իշխանութեան վերին իրաւասութենէն օժտելու, զի ահա՛ կիւրիւոնն եւս կաթողիկոս էր, Միւռոն կօրհնէր, Եպիսկոպոս կը ձեռնադրէր, զատ ազգի մը առանձին Եկեղեցւոյն հովիւն ու Հովուապետն էր, սակայն եւ այնպէս Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ Առաքելայաջորդ Հայրապետին բարձր իրաւասութեան *տակն էր:*

Հայոց Տ. Տ. Մովսէս Բ. Հայրապետին առ այս սիրոյ եւ յորդորական թուղթ՝ սա հետեւեալ պատասխանը գրած կիւրիւոն.

«Սրբասիրի եւ պատուականի Տեառն իմոյ՝ *Մովսիսի Հայոց Կաթողիկոսի եւ Ամենայն Եպիսկոպոսաց աթոռակցաց քոց՝ ի Կիւրիւոնէ Վրաց կաթողիկոսէ* խոնարհ երկրպագութեամբ *եւ սիրով ողջոյն, եւ յամենայն աթոռակցաց իմոց Եպիսկոպոսաց* կրկին խոնարհութեամբ *եւ* երկրպագութեամբ *ողջոյն եւ օրհնութիւն ձեզ ի Ս. Խաչէս:*

Զթուղթս Ձեր, զոր գրեալ էիք՝ ընկալաք եւ հասու եղաք: Եւ զպատգամս, զոր արարեալ էիք՝ լսեցաք յԵպիսկոպոսէս, եւ որ գրով եւ բանիւ ոգացեալ էիք զմեզ խրատական *եւ* վարդապետական բանիւ, *նաեւ յանդիմանեալ էիք որպէս* Տէր *եւ* վարդապետ *եւ* հայր ոգեւոր, *որպէս եւ էքդ իսկ,* երկիրպագի *եւ* շնորհակալ եղէ Ձեր ոգեւոր սիրոյդ: *Բայց ես հանդերձ Եպիսկոպոսօք իմովք եւ լաւօք աշխարհիս խորհուրդ արարի օրէնս համարելով ո՛չ արգելուլ ի գալոյ զամենեսեան զայնոսիկ՝ որք ի զղջումն գան եւ յապաշխարութիւն: (Որպէս թէ Հայոց Եկեղեցին ապաշխարող մոլորեալներն ընդունելու Քրիստոսաւանդ օրէնքը չունենար): Իսկ իբրեւ իմացաք զնորա (Խուժիկ Նեստորականին) չարութիւն դարձեալ մերժեցաք ի մէնջ եւ արգելաք զմարդիկ ո՛չ տալ ողջոյն նմա: Եւ որ գրեալս էիք, թէ. «Հերձուածք գոն ի ձեզ եւ մեք ոչ հաւատացաք,*

*եւ դարձեալ հաւատացաք յաղագս հաւատարիմ վկայից»: Ահա՛, մեք մեզէն իսկ ասացաք զեղեալսն ի մէն: Եւ որ զԿաւատայ արքայից արքայի ժամանակն էիք գրեալ, գիտեմք զի այնպէս եղեւ՝ որպէս բազում անգամ լուեալ եմք, եւ որ վասն հարցն մեր եւ ձեր միաբանութեան եւ ուխտի եւ հաստատութեան հաւատոյ էիք գրեալ, մեք անչարժ ունիմք զայն: Եւ որ վասն մեր եւ ձեր աչխարհաց էիք գրեալ եւ ասացեալ յաղագս միաբանութեան՝ զոր ի մերում ժամանակիս է, մեք ի նոյնս ունիմք միաբանութիւն, եւ ոչ փոփոխիմք: Իսկ վասն խուժկին էիք հաստատեալ զ*որամանս *Ձեր գրով եւ բանիւ, որպէս գրեցաք վերագոյն, վաղ մերժեցաք զնա ի մէնջ, եւ հրամայեցաք մերոց ոչ ընդունիլ զնա: Այլ* մեք յամենայնի հնազանդ եմք Ձեզ *եւ* Ձերոց հրամանցդ*:*

Ողջ լերուք ի Տէր, եւ մեզ աղօթս արարէք*»*[1]*:*

Պատասխանագիր մը Ամենայն Հայոց Հայրապետին Հովուական թղթոյն, յորում՝ իւր պաշտօնէիւքը եւ ժողովրդովք կազմաւորեալ ուրոյն եկեղեցւոյ մը, եւ իշխանական գաւազանաւ պերճացեալ աչխարհի մը, ազգի մը՝ Վրաց կաթողիկոսը՝ Հայոց Հովուապետին իւր վրայ ունեցած հոգեւոր իշխանութիւնն ու իրավասութիւնը *ճանաչելով, ծայրէ ի ծայր առ այն* հոգեւոր իշխանութիւն *իւր* հպատակութիւնը *կը յայտնէ, զի* խոնարհ երկրպագութեամբ (*յարգանօք*) *ողջոյն կը մատուցանէ Հայոց Հայրապետին,* Տէր, Վարդապետ *եւ* հայր հոգեւոր *կ՚անուանէ զայն, անոր խօսքերը* պատգամ *եւ* հրաման *կը կոչէ, եւ անոր թղթոյն* մի առ մի եւ պատկառանօք կը պատասխանէ, *եւ իրեն ու իրեններուն համար անոր* աղօթքը կը խնդրէ:

Ամենայն Հայոց Հայրապետին եւ Վրաց կաթողիկոսին միջեւ փոխանակուած այս պաշտօնական *գրութիւնք քանի որ անվթար կը պահպանեն մէկ կողմին Հայոց Հայրապետին* հոգեւոր իշխանութիւնն *եւ* բարձր իրաւասութիւնը*, եւ միւս կողմին՝ Վրաց կաթողիկոսին* հպատակութեան *ու* հնազանդութեան *պարտականութիւնը, ինչ ըսենք, ուրեմն, վանահայր վիճակաւորի մը՝ Հայրապետական սիրայորդոր թղթոյ մը տուած պատասխանւոյն: Պիտի քննենք ու քննադատենք այս պատասխանագիրը, եւ մեր սոյն* ինչ ըսենք *հարցման ի պատասխանի՝ իրաւացի եւ հետեւական եզրակացու-*

[1] Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն, Հատուած Բ., Գլ. Գ. (3):

թեան մը պիտի յանգինք, սակայն ոչ աստ, այլ գործոյս երրորդ գլխոյն մէջ:[1]

Կիւրիւռնի այս պատասխանագրոյն վրայ չորս տարիները կըռլորին, յորս նա՝ ինքն Կիւրիւռն, ի հոգի իւր եւ ի սիրտ կը նիւթէ ու կը համբարէ մոլորուածեան մահառիթ թոյնը, եւ ապագային կրկին անգամ յարուցանելիք խնդրոյն յատակագիծը իւր յամառութեան կանգուններով կը չափէ ու կը ձեւէ եւ Հայոց Եկեղեցւոյ միութենէն բաժանուելու չէնքը ըստ այնմ կերպաւորելու եւ մարմնացնելու առաղձը կը պատրաստէ: Զորրորդ տարին՝ 603 թուականը, կուգայ կը հասնի, որուն ո՞ր ամսոյն, ո՞ր օրը՝ չգիտեմ որ ըսեմ, բայց ճիշդ նոյն թուականին կը հնչէ մահուան տխուր ժամը եւ կը յափշտակէ Հայոց Հայրապետութեան Առաքելական Աթոռէն Տ. Տ. Մովսէս Բ. Հայոց երանեալ Հօտապետը: Կը վախճանի նա՝ յետ քսան եւ իննամեայ[2] *աթոռակալութեան:*

Սոյն երանելոյս վախճանէն ետքը՝ երեք տարի պարապ կը մնայ[3] *Հայոց Հայրապետական Աթոռը: Այս միջոցին Տ. Վրթանէս Քերթող անուանեալ Վարդապետը կաթողիկոսական Տեղապահութեան պաշտօն կը վարէ խիստ արժանաւորութեամբ*[4]*:*

Քերթողս այս Տ. Վրթանէս Վարդապետ՝ իբր Հայրապետական Աթոռոյ Տեղապահ՝ Կիւրիւռնի, յետ վախճանին Տ. Տ. Մովսէսի Բ. Հայրապետին, նորոգած այն առաջին խնդրոյն համար, թէ նոյն իսկ Կիւրիւռնի եւ թէ Յուրտաւայ Վրաց Տ. Մովսէս ողջամիտ Եպիսկոպոսին հետ քանիցս կթղթակցի՝ մինչեւ որ 606 թուականին Տ. Տ. Աբրահամ Ա. կընտրուի Հայրապետ Հայոց[10] *եւ կը յաջորդէ յԱթոռն Թադէի եւ Բարդուղիմեայ Ս. Առաքելոց, եւ բազմաչարչար խոստովանողին Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին*[5]*:*

---

[1] Տե՛ս անդ՝ այժմեան Տ. Տ. Գէորգ Դ. Ամենայն Հայոց Հայրապետին 1871 Դեկտեմբեր 15 ամսաթիւ եւ 275 թուահամար Կոնդակն եւ անոր պատասխանագիրը:

[2] Ոմանք պատմիչք, ինչպէս եւ Ուխտանէս Եպիսկոպոս, երեսուն կը համարեն Տ. Տ. Մովսէս Բ.ի Հայրապետութեան տարիները, բայց ճիշտ ժամանակագրութիւնը՝ 29 կը դնէ:

[3] Հայոց Հայրապետական Աթոռին երեքամեայ պարապութեան պատճառը Յունական կայսրութեան բաժնին մէջ գտնուած Հայոց վրայ՝ նոյն կայսրութեան ազդեցութեամբը Յովհաննէս անուն հակաթոռ Կաթողիկոս մը դրուած ըլլալն էր, որ քիչ մը ետքը նիւթ պիտի ըլլայ մեր սոյն գրուածքին: Տե՛ս Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն, Հատուած Բ., Գլ. ԼԵ. (35), ԼԶ. (36):

[4] Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն, Հատուած Բ., Գլ. ԼԴ. (34), ԼԸ. (38):

[5] Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն, Հատուած Բ., Գլ, ԺԱ. (11), ԺԲ. (12), Ի.-ԻԲ. (20-22), ԻԵ. (25), ԻԶ. (26), ԻԸ. (28):

Տ. Տ. Աբրահամ Ա. Հայրապետն եւս երիցս կը թղթակցի ընդ Կիւրիւոնի, կյորդորէ զնա, կը խրատէ եւ կը յանդիմանէ, որ ետ դառնայ իւր չար ճանապարհէն, որոցմէ մերկացեալ՝ ազգային Եկեղեցի մը ըլլալու յատկանիշը կորուսած է:

Այս է ահա՛ այսօրինակ բաժանման մը հետեւանքը: Հետեւանք արդարեւ ողբալի:

Հայրապետն Հայոց Տ. Տ. Աբրահամ Ա. Կիւրիւոնի այս վերջին յայտարարութեան վրայ խելամուտ ըլլալով նորա կամակոր յամառութեանը՝ *Շրջաբերական թղթով մը ծանոյց ամենայն Եկեղեցւոյն Հայաստանեայց, թէ Կիւրիւոն եւ անոր վերաբերեալք ըստ որում բաժանեալ Հայոց Եկեղեցւոյ միութենէն, հատեալ են անոր հաղորդակցութենէն՝ բացատրելով հանդերձ Հայոց Ամենասուրբ Եկեղեցւոյն ուղղափառ վարդապետութիւնը[1]:*

Վրաց եւ Աղուանից՝ Հայոց Հայրապետութեան հոգեւոր գերիշխանութեան ենթարկեալ ճօտն *ըլլալուն յապացոյց հարկ կը համարիմ քաղուածոյ մը ընել աստ Յունաց Կ. Պոլսոյ Տ. Տ. Նիկողայոս Ա. Հայրապետին, որ ժամանակակից էր մեր պատմաբան Տ. Տ. Յովհաննէս Հովսեփեանց, առ սոյն Հայրապետն մեր ուղղած թղթէն:*

Եւ ահավասիկ.

«*Վսեմականի, Աստուածասիրի եւ Հոգեւոր Հօր՝* Տէառն *եւ յաւէտ* սիրելի եղբօր *մերում Յովհաննու Կաթողիկոսի Հայոց Մեծաց: Ի Նիկողայոսէ ողորմութեամբն Աստուծոյ յԱրքեպիսկոպոսէ Կ. Պոլսի, եւ ի ծառայէ ծառայից Աստուծոյ Տերամբ խնդալ:*

Կարծեմ ոչինչ զանխուլ է, Տէր իմ, ի Քոյոյ յԱստուածասիրութենդ յոյժ տրամութիւն եւ անպակաս ցաւք սրտից Մերոց յաղագս Հայոց եւ Վրաց եւ Աղուանից միահամուռ Քոյդ հաւատացեալ հօտից, *որ եհաս ի վերայ դառն տագնապ չարչարանաց եւ նեղութեան:*

Արդ, պարտ է նախ ձեռս ի վեր համբառնալ, եւ բոլորով սրտիւ ի գութ ողորմութեան կոչել զամենակալն Աստուած Քոյդ Հօտիդ Հայոց եւ Վրաց *եւ* Աղուանից*: Ցայսմհետէ խաղաղութիւնն Քրիստոսի հաստատեսցի ի Ձեզ, եւ* սրբափայլ աղօթք Ձեր եղիցի ընդ ճուաստութեանս *մերում»*[2]*:*

---

[1] Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն, Հատուած Բ., Գլ. Հ. (60):
[2] Յովհաննէս Կաթողիկոս, Պատմութիւն, Գլ. ԾԴ. (54):

Սոյն այս Տ. Տ. Նիկողայոս Ա. Հայրապետն Յունաց Կ. Պոլսոյ, որ վրացւոց՝ Հայոց Եկեղեցիէն բաժնուելէն՝ Փրկչական 606 թուականէն, 288 տարի ետքը՝ 894 թուականին, բարձրացած էր յԱթոռ Պատրիարքութեան Յունաց Կ. Պոլսոյ, երկու բան մէկէն կը հաստատէ[11]: Նախ, թէ Հայոց Հայրապետը Հոգեւոր Հայր *եւ* Տէր *է, եւ իրեն* սիրելի եղբայր, *ըսել է՝* իրեն հաւասար *եւ* համիշխան *Հայրապետն է արեւելեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյն, եւ երկրորդ, թէ* Վիրք *եւ* Աղուանք *Հայոց Հայրապետին հաւատացեալ հօտն են, այն ինչ՝ երեք հարիւր տարիի չափ ժամանակ առաջ Վիրք Քաղկեդոնիկ եղած եւ բաժնուած էին Հայոց Եկեղեցիէն:*

Տ. Տ. Նիկողայոսի Առաջնոյ այս թղթին ճշմարտութեան կը վկայէ այն, որ զնոյն թուղթ իւր պատմական երկասիրութեան մէջ անցուցած է Տ. Տ. Յովհաննէս Զ.՝ մեր Հայրապետը, Հայոց պատմագիրը:

Գալով Աղուանից, թէ մինչեւ երբ Հայոց Ս. Եկեղեցւոյն հետ ի միութեան մնացին, եւ ի՞նչ ելք ունեցաւ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը: Ահա՛, այս մասին պատմութեան մինչ առ մեզ հասուցած եղելութեանց համառօտ նկարագիրը:

Աղուանք չբաժնուեցան բնաւ Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ ուղղափառ վարդապետութենէն, եւ չխոտորեցան երբէք ի նեստորական մոլար վարդապետութեան: Միայն թէ Փրկչական 606 թուականէն սկսեալ՝ քանիցս ուզեցին Հայաստանեայց Հայրապետութեան իրաւասութենէն *վտարանջիլ, այլ սակայն մեծամեծ վնասուց հանդիպելով՝ չյաջողեցան, եւ նոյն իսկ իրենց խնդրանօքն ու աղաչանօք՝ վերստին դիմեցին Հայոց Ս. Եկեղեցւոյն, եւ անոր հոգեւոր իշխանութեան հովանեացը ներքեւ պատսպարուեցան:*

Հայաստանեայց Տ. Տ. Աբրահամ Ա. Հայրապետին ընտրութեան՝ 606 թուականին, Հայոց Ս. Եկեղեցւոյ պաշտօնէից դասակարգութեան նկատմամբ յարուցեալ խնդրոյ մը առթիւ՝ Վիրք, որ տակաւին վերջնապէս չէին բաժնուած Հայոց Ս. Եկեղեցիէն, Յունաց զօրավարներէն դրդեալ՝ Աղուանից վրայ գահերիցութեան պահանջում մը սկսան ընել անիրաւաբար, որմէ դրդուելով Աղուանք՝ Հայոց Ս. Եկեղեցւոյ Հայրապետին իրաւասութենէն վտարանջեցին զառաջինն, ինչպէս կըսէ բնիկ Աղուան ազգէն[12] եւ Աղուանից պատմիչ Մովսէս Կաղանկատուացին. «Իսկ Յունական զօրավարացն դրդռեալ նախ խնդրել զգահերիցու-

թիւնն ի վերայ Աղուանից, որում ոչ հաւանեալ Աղուանից ... դարձան ի Հայոց առ ինքեանս չլինել ընդումեք իշխանութեամբ»[1]:

Այսպէս կը գրէ եւ Ստեփաննոս Օրբէլեան Արքեպիսկոպոսն եւ պատմիչ Սիւնեաց աշխարհին. «Իբրեւ լուան Աղվանք զվրաց մեծաբանութիւնն... : Դարձան եւ նոքա առ ժամանակ մի ի Հայոց»[2]:

Աղուանից այս բաժանման պատճառն, ինչպէս կերեւի պատմութեան ընթացքէն, Յոյն զօրավարաց՝ ի նպաստ Վրաց ըրած պահանջումն, եւ Վրաց՝ անոնցմէ քաջալերեալ Աղուանից վրայ գահերիցութեան իրաւունք մը ունենալու ձգտիլն էր: Այն ինչ, Աղուանք եւ Վիրք՝ ի սկզբանէ անտի Հայոց Հայրապետութեան իրաւասութեան ներքեւ էին, եւ Աղուանք, իբրեւ յառաջ քան զՎիրս հաւատացեալ, առաջնութիւն ունէին Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ առջեւ:

Աղուանից այս բաժանումն ընդ երկար չտեւեց, զի երբ մեր Տ. Տ. Կոմիտաս Հայրապետին օրով, որ Քրիստոսական 613 թուականէն մինչեւ 625 թուականը[13] պաշտօն վարած է, վախճանեցաւ իրենց կաթողիկոսը՝ դիմեցին առ նոյն Հայրապետն մեր, եւ Ուխտանէս անուն Աղուան վարդապետ մը ներկայացնելով՝ խնդրեցին, որ զանի իրենց կաթողիկոս կարգէ: Երանելի Հայրապետն մեր Տ. Տ. Կոմիտաս խոստմնագիր առնլով թէ՛ ընտրողներէն եւ թէ՛ ընտրեալէն, որ այլ եւս Հայոց Հայրապետութեան իրաւասութենէն անկախ ըլլալու ձեռնարկութեան դիմելու չը յաւակնին, ըստ խնդրոյ նոցա՝ ձեռնադրեց զՏէր Ուխտանէս եւ կացոյց կաթողիկոս Եկեղեցւոյն Աղուանից, որով Աղուանից կաթողիկոսութիւնը վերստին Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ իրաւասութեան տակ մտավ:

Մեր Տ. Տ. Եղիա Հայրապետին[14] պաշտօնավարութեան (703-718) առաջին տարիներուն մէջ Աղուանից Տ. Եղիազար կաթողիկոսին[15] վախճանէն ետքը՝ Բակուր մականուանեալ Ներսէս ազնուն Եպիսկոպոս մը Աղուանից Վարազ Տրդատ իշխանին Սպրամ անուն տիկնոջը հաւանութեամբ՝ առանց Հայոց Հայրապետին գիտութեան, կաթողիկոս կըլլայ՝ ուղղափառ մնալու խոստմնագիր տալով, բայց երբ սոյն խոստմնագիրը պահող Մեծ Իրանց Ա-

[1] Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից, Հտ. Բ., Գլ. ԽԸ. (48):
[2] Ստեփաննոս Օրպէլեան, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական: Փարիզ, 1859, Հտ. Ա., Գլ. ԻՋ. (26):

ղուան Եպիսկոպոսն Յովէլ կը վախճանի՝ Ներսէս Բակուր իւր խոստմնագիրը ձեռք բերելով կ՚ոչնչացնէ, եւ յետ այնորիկ՝ Տիկին Սպրամին հետ համախորհուրդ կ՚սկսի Աղուանից եկեղեցին դէպի Նեստորականութիւն առաջնորդել[1]*:*

Ներսիսի այս մոլար ընթացքին նկատմամբ Աղուանք կը փութան ժողովով բողոքոյ գիր մ՚ուղղել առ նոյն Տ. Տ. Եղիա Հայրապետն մեր, որով եւ իբրեւ իւր բնիկ հօտին աւոր այցելութիւնը *կը խնդրեն:*

Ահա նոյն գիրը.

«Տ. Եղիայի՝ Հայոց Կաթողիկոսի, միաբան ժողովոյ Աղուանից երկրպագութիւն*:*

Վասնզի զմի հաւատ ուղիղ հարքն մեր ընդ հարսն Ձեր (ունելով) զմիմեանց հոգւային զհոգւոց փրկութիւն, եւ ի ներել Տեառն Աստուծոյ զօրացեալ տիեզերակործան, զեղխակրօնն Քաղքեդոնի՝ ելից զտիեզերս, եւ մեր կողմանքս ցայսօր ժամանակի անխառն յայնմ աղանդոյ էր մնացեալ: Իսկ այժմ զոր կարծէաք գոլ հովիւ բարի մեզ զՆերսէս, սա գայլ եղեալ օձտել սկսաւ զբանաւոր հօտս Քրիստոսի, վասնորոյ կամեցաք յուշ առնել Սրբութեան Ձեր՝ յայց ելանել որպէս Ձերոց անդամոց, *եւ բժշկել զբեկումն մեր: Ողջ լերուք ի Տէր»*[2]*:*

Այս գրոյն վրայ Տ. Տ. Եղիա Հայրապետն մեր անմիջապէս կը հասնի ի Մայրաքաղաքն Աղուանից ի Պարտաւ, եւ հոն առաջի բազմութեան ժողովոյն իւր հոգեւոր բարձր իշխանութեամբն *եւ Աղուանից եկեղեցւոյն վրայ ունեցած* իրաւասութեամբը կը լուծէ զՆարսէս Բակուր *յեկեղեցական աստիճանաց, եւ Սիմէոն անուն սարկաւագապետը կը ձեռնադրէ եւ կը կացուցանէ կաթողիկոս Տանն Աղուանից, եւ նոյն ժողովէն Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյն հետ* անքակ միաբանութեամբ ի միութեան մնալու պայմանագիր *մբառնլով՝ կը դառնայ յաթոռն իւր:*

Սոյն պայմանագրէն քաղուածոյք մը.

«... : Վասնորոյ՝ մեք ամենեքեան Սիմէոն Աղուանից կաթողիկոս, Յովհաննէս Կապաղակայ Եպիսկոպոս, Սիմէոն՝ Յոչոյ Եպիսկոպոս, Սահակ՝ Ամարասայ Եպիսկոպոս, սրբասէր Քչիկ Ներս՝ Միհրի վանաց տանուտէր, բոլոր ուխտիւ մերով, որք անխառն յաղանդոյն պահեցան, Գտոյ վանաց տանուտէր, Կատարոյ

[1] Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից, Հտ. Գ., Գլ. Գ. (3):
[2] Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից, Հտ. Գ., Գլ. Դ. (4):

վանաց տանուտէր, Յովսեփայ վանաց տանուտեր, Դաւիթ՝ կաղանկայտուաց վանական, Պետրոս՝ Տգռակերտոյ վանական, Պօղոս՝ Աղածոբայ վանական, Քրիստոսասէրն Շերոյ՝ Աղվանից իշխան, Ջուանքոյ՝ Աղվանից սպարապետ, Վարդան Պատրիկ եւ նորին եղբայր Գագիկ, Բարի Հրահատեան, Վախթանգ Վարազմանեան, Պատրիկ ի Քարոյեան յազգէ թագաւորաց, Վահան ի Վարազ Յովհաննեան, Թէոդորոս յԱնաստոյեան, Ռոստոմ ի Վարազաքոյեան, Ջար-Միհր ի Վարազ Քուրդաքեան յազգէ թագաւորաց, Մահմատ ի Շերոյեան, եւ ամենայն ազատք աշխարհիս օրհնեցաք եւ ընկալաք միաբանութեամբ հոգեւորաց եւ մարմնաւորաց զառաքելական հաւատն մեր, զոր նախ ի Ս. Եղիշայէ հիմնադրեալ, եւ ապա ի Ս. Գրիգորիսէ (թոռն Լուսաւորչին) հաստատեալ, որ ցայժմ ոչ էր ստերիւրեալ: Եւ ի հասանել փորձանացս հասոյց Աստուած զօգնութիւն իւր ի ձեռն փոխանորդիդ Սրբոյն Գրիգորի *(Լուսաւորչին), որոյ ուղղափառութեանդ* ետք աշակերտք *եւ* եղիցուք՝ *Տ. Եղիայի Հայոց Կաթողիկոսի, որ եղեւ վրէժխնդիր թշնամւոյն արդարութեան:*

Նոյնպէս վասն ձեռնադրութեան կաթողիկոսաց Աղվանից կարգ կանոնեցաք, *քանզի ի սուղ ինչ ժամանակս կաթողիկոսքս մեր զկարգն յեպիսկոպոսացս մերոց առին, իսկ այժմ զի* անփորձ *եւ* անընտրողք գործով եղեւ, *եւ* ներձուածեցաւ աշխարհս, *վասն այդորիկ* պայմանեցաք *առաջի Աստուծոյ եւ* Ձերոյ Հայրութեանդ, *եթէ* ձեռնադրութիւն Հայրապետութեանս Աղուանից ի Սուրբ Գրիգորի *(Լուսաւորչին)* աթոռէն լիցի *միաբանութեամբ աշխարհիս, որպէս եւ* էրն ի Սուրբ Գրիգորայ անտի, *զի* անդ ընկալաք զլուսաւորութիւն, *եւ ճշմարտութեամբ գիտեմք, թէ զոր* դուք ընտրեք՝ *հաճոյ Աստուծոյ է եւ մեզ, եւ* յայսմ պայմանի մի լիցի իշխանութիւն ունեք արտաքոյ երանել *եւ* այլաձեւ ինչ առնել, *ապա թէ ոչ*՝ անվաւեր *եւ* ունայն լիցի, *եւ* մի՛ համարեսցի ձեռնադրութիւնն այն ընդունելի:

Գրեցաւ գիրս այս միաբանութեան եւ կնքեցաւ կամօք մերովք եւ մատանեօք, որոց անունք ի վերոյ գրեալ են»[1]:

Աղուանք ալ՝ Վրաց պէս ցեղով, լեզուաւ, աշխարհաւ եւ քաղաքական ուրոյն իշխանութեամբ, եւ իշխանօք ու ազատ որերով, առանձին կաթողիկոսով, եպիսկոպոսօք ու վանական միաբանութեամբք, եւ ժողովրդովք կազմաւորեալ ազգ մը եւ եկեղեցի մը

[1] Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից: Հտ. Գ., Գլ. Ը. (8):

ըլլալով հանդերձ, տակաւին ինքզինքին Ս. Թադէի եւ Բարդուղիմեայ Առաքելոց Աթոռակալ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի յաջորդ Հայոց Հայրապետաց հոգեւոր իշխանութեան եւ վերին իրավասութեան ներքեւ ըլլալ կը խոստովանին *բացորոշ՝ այն խնդրախառն բողոքագրով, զոր ուղղեցին, եւ այն պայմանագրով, զոր տուին Հայաստանեայց Տ. Տ. Եղիա Հայրապետին, եւ զորս Եկեղեցական Ընդհանուր ժողովով որոշեցին, եւ ձեռնադրեցին ու կնքեցին կաթողիկոսն, Եպիսկոպոսք, վանաց տանուտեարք, իշխանն եւ սպարապետն եւ այլ գլխաւոր աւագորեարն Աղուանից ազգին եւ աշխարհին:*

Ճանաչեցին, այո՛, Աղուանք, թէ իրենք Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աթոռէն լուսաւորուեցան *Քրիստոսական հաւատոյ մէջ, սիրոյ ու յուսոյ մէջ, ընդունեցին պաշտօնապէս թէ Հայոց Հայրապետը մեծ խոստովանողին՝ Ս. Գրիգորին* փոխանորդն է, *եւ իրենք անոր՝ Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյն,* անդամներն *են, հօտն են եւ անոր* այցելութեան կարօտ *ի բուժումն բեկեալ սրտից իւրեանց: Հռչակեցին, այո՛, պայմանագրութեամբ մը, թէ իրենք Ս. Գրիգորի ուղղափառութեան* աշակերտներն են *եւ* պիտի ըլլան *միշտ, եւ յայտարարեցին խինդ ի սիրտ, թէ Հայոց Հայրապետը ճշմարտութեան-ուղղափառութեան վրէժխնդիր եղաւ, որով եւ հաստատեցին իսկ, թէ Հայաստանեայց Հովուապետը ունէր* իրաւասութիւն *Աղուանից Եկեղեցւոյն եւ անոր պաշտօնէից վրայ, որ իրաւունք ունեցաւ վրէժխնդիր ըլլալու արդարութեան թշնամւոյն՝ Ներսէս Բակուրին, որ երեւցած էր Աղուանից Եկեղեցւոյն մէջ:*

Վերջապէս, Աղուանք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ միութենէն բաժնուելու *հետեւանաց դառն բաժակը ցյետին կաթիլ խմած ըլլալնին յայտնելով՝ հաստատութեամբ* կանոնեցին անբաժան մնալ ի միութենի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն *եւ* պայմանեցին, *որ իրենց կաթողիկոսունք* ձեռնադրութեան նուիրագործութիւնը Հայոց Հայրապետական Աթոռէն՝ *Հայոց Հայրապետէն, առնուն եւ կամ* անոր գիտութեամբն ընդունին, *եւ եթէ պատահի, որ այս պայմանին հակառակ ձեռնադրութիւն մը կատարուի, այն* ձեռնադրութիւնն անվաւեր *եւ* անընդունելի հա-

մարուի: *Ինչպէս եղաւ մեր Տ. Տ. Գէորգ Բ. եւ Անանիա Հայրապետաց*(16) *ժամանակ*[1]*:*

Արդ, քանի որ իւր յատուկ յատկանիշներն ունեցող Աղուանից Ազգին եւ Եկեղեցւոյն վրայ ալ կը տարածի *Հայաստանեայց Հովուապետին* հոգեւոր իշխանական իրաւասութիւնը, *մեծ եւ անկողոպտելի իրաւամբ ուրեմն պէտք է* տարածուի *եւ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ* ամեն կարգի եւ աստիճանի պաշտօնէից վրայ, *որոց ամեն մէկուն աննահանջելի պարտականութիւնն է* հպատակ եւ հնազանդ մնալ *Ամենայն Հայոց Առաքելայաջորդ միակ Հայրապետին վերին* իրաւասութեան, *որմէ* ուծանալ, *մանաւանդ՝ վտարանջել ուզելը Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ* իրաւանց սահմանը *կոխոտել անցնիլ ըսել է, անոր* հովուական միութենէն բաժնուիլ *ըսել է, հետեւապէս՝ ո՛վ որ* անհնազանդ *է եւ չուզէր* հպատակիլ *Հայոց Եկեղեցւոյն այս* հոգեւոր իշխանութեան, *թէեւ ըլլայ անուամբ կաթողիկոս մը եւ իրապէս վանահայր վիճակաւոր մը, սակայն եւ այնպէս տակաւին կը նշանակէ, որ նոյն իսկ Եկեղեցւոյն է անհնազանդ, եւ ո՛վ որ անհնազանդ է Եկեղեցւոյն՝ նոյն ինքն է, որ կը* վտանգէ *Եկեղեցվոյ* ամբողջութիւնն *եւ* կը խզէ անոր միութեան կապը *ի մեծ վնաս ազգին:*

Վա՛յ այնպիսւոյն ուրեմն, որ կընէ զայս, *զի Ազգին* իրական շահը *միայն մէկ Հովուապետի՝ Արարատեան Մայր Աթոռոյ* Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ *Ամենայն Հայոց Հայրապետին հոգեւոր վերին իշխանութեան ներքեւ Եկեղեցւոյ* ամբողջութիւնն ու միութիւնն է*:*[2]

Դառնանք խնդրոյն չարունակութեան:

Աղուանից Ազգին՝ իրենց Եկեղեցական Ընդհանուր ժողովոյն որոշմամբ Հայոց Հայրապետին յանձնած ի վեր անդր յիշատակեալ պայմանագրէն յետոյ, թէեւ ոմանք կաթողիկոսունք Աղուանից, ինչպէս մեր Տ. Տ. Գէորգ Բ. Հայրապետին ժամանակ (876- 897) Տ. Սամուէլ եւ Տ. Յունան, եւ Տ. Տ. Անանիա Հայրապետին պաշտօնավարութեան միջոցին (942-965) Տ. Գագիկ եւ Տ. Յունան[3](17) *եւ այլք ուզեցին անջատիլ ի միութենէ Եկեղեցւոյն*

[1] Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից, Հտ. Գ., Գլ. ԻԱ. (21): Կիրակոս Գանձակեցի, Համառօտ Պատմութիւն: Վենետիկ, 1865, երես 100-101:

[2] Կարդա՛ Ազգային ժողովոյ 1865 Դեկտեմբեր 17ի նիստէն մինչեւ 1872 թուականին սոյն խնդրոյն վերաբերեալ ձեռագիր եւ տպեալ ատենագրութիւնները:

[3] Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից, Հտ. Գ., Գլ. ԻԱ. (21): Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, երես 100-101: Սիմէօն Երեւանցի, Ջամբռ: Վաղարշապատ, 1873, Գլ. Ժ. (10), երես 73- 75:

Հայոց, բայց չյաջողեցան, վասն զի Ազգն Աղուանից հաւատարիմ *մնաց իւր* պայմանագրոյն, *ինչպէս կը պահանջէր* օրինաւորութիւնը, *ինչպէս կը պահանջէ եւ* ուղիղ բարոյականը *ուխտադիր մարդէ մը, մանաւանդ՝* եկեղեցականէ *մը* հաւատարիմ մնալ *իւր ուխտին պահպանութեանն ու գործադրութեանը:*

Կաթողիկոսունք Աղուանից իրենց ձեռնադրութիւնը կամ ձեռնադրութեան հրամանը՝ ոչ միայն այն ատեն մեր Հայրապետներէն կընդունէին, որ ատեն անոնք բուն Հայաստան աշխարհին մէջն էին, այլ այն ժամանակներն անգամ, երբ քաղաքական պատճառներով յԱրեւմուտս աստանդական կը թափառէին: Օրինակ մը, Աղուանից Գագիկ յետ ձեռնադրութեան Գրիգորիս կաթողիկոսին օծութիւնը՝ մեր Տ. Տ. Գրիգոր Գ. Պահլաւունի Հայրապետին հրամանաւը եղաւ, որ Հռոմկլայ կը նստէր 1113-1166 թուականին:

Ահա՛ պատմութեան վկայութիւնը.

«Յամին հինգհարիւր ութսուն եւ ութ թուիս (Հայոց) յաւուրս Տ. Գրիգորիսի Մեծի Հայոց կաթողիկոսի... մանուկ մի էր... Գագիկ անուն... եւ իբրեւ ի չափ հասաւ մանուկն, ապա գրեն թուղթ մաղթանաց... առ Մեծ Հայրապետն Հայոց Գրիգորիս, որ ընդ այն ժամանակս էր նա ի կողմանս արեւմտից. *այր մի ընդ թղթոյն առաքեցին, զի ձեռնադրեսցէ զնա Եպիսկոպոս, եւ առաքեսցէ եւ ինքն Եպիսկոպոս զմի յիւրոցն, եւ* տացէ ձեռնադրել *զմանուկն Գագիկ յԱթոռն Աղուանից...: Իսկ Ս. Հայրապետն ձեռնադրեաց զառաքեալն, հրաման ետ եւ Եպիսկոպոսին կարնայ (կարնոյ) գնալ յաշխարհն Աղուանից ձեռնադրել նոցա կաթողիկոս: Ապա եկեալ Եպիսկոպոսին կարնայ՝ Սահակայ, եւ միւսն եւս... եւ... ձեռնադրեցին զԳագիկ կաթողիկոս, եւ անուանեցին Գրիգորիս՝ ըստ անուան կաթողիկոսին Հայոց»*[1]*:*

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ կառավարական տեսչութեան միութիւնն ըստ ամենայնի կատարեալ կըլլար, եթէ ըստ օրինակի Աղուանից կաթողիկոսաց, որ ցեղով եւ լեզուաւ ուրոյն ազգի մը կը վերաբերէին, Աղթամարայ եւ Սսոյ՝ դառնաղէտ ժամանակաց դառն պտուղ վանահայր վիճակաւորաց ձեռնադրութիւնն եւս Ա-

[1] Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, երես 101:

մենայն Հայոց Հայրապետը կատարէր կամ անոր հրամանաւ կատարուէր:

Սա եւս չեմ մոռնար ի գիր առնուլ, որ Աղուանից կաթողիկոսունք ինչպէս մեր բնիկ Հայրենեաց՝ Հայաստան աշխարհին, մէջ գումարուած Հայոց Եկեղեցական Ընդհանուր ժողովներու հրաւիրուած էին՝ անանկ ալ մեր Հայրապետաց յԱրեւմուտս գտնուած ատեն գումարուած Եկեղեցական Ընդհանուր ժողովոց ներկայ գտնուելու հրաւէր ընդունած են: Տ. Տ. Ներսէս Դ. Հայաստանեայց Շնորհալի եւ Ս. Հայրապետը, անյաղթ աստուածաբանը՝ Յունաց կիւռ Մանուէլ Կայսեր եւ Տ. Միքայէլ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին[18] պահանջմանց հերքման արժանի պատասխանը՝ որոշմամբ ամենայն Եկեղեցւոյն Հայոց, տալու համար Եկեղեցական Ընդհանուր ժողով գումարել հարկ դատեց ըստ օրինի, յոր հրաւիրեց ընդ արեւելական Եպիսկոպոսունս Հայոց նաեւ իրեն ժամանակակից Աղուանից կաթողիկոսն՝ Տ. Ստեփաննոս[1], որ Աղուանից աշխարհէն եկաւ մինչ ի Հռոմկլայ, ուր գումարեցաւ ժողովը, բայց աւա՛ղ որ Եկեղեցւոյ հոգետաւիղ քնարերգուն, հոգեւից բանաստեղծը, հաւատոյ աննկուն ախոյեանը Շնորհալին Ներսէս Դ. չկրցաւ նախագահել իւր հրաւիրած ժողովոյն, վասնզի երանելի Հայրապետը նոյն տարին 1173 Օգոստոս ամսոյ 8ին, հինգշաբթի օր աւանդեց առ Տէր իւր սրբասնեալ հոգին, եւ յաւելաւ առ հարս իւր[2], այլ իրեն փոխան իւր ազգակիցն եւ յաջորդը՝ Տղայ մականուանեալ Տ. Տ. Գրիգոր Դ. Պահլաւունի Հայրապետը[19], որ Յունաց տարապայման պահանջմանց՝ ըստ որոշման ժողովոյն պատշաճ եւ անդիմադրելի պատասխանը տուաւ ժողովական թղթով մը:

Ուշադրութեան արժանի է, որ սոյն որոշմնաթուղթը մեր նոյն Հայրապետն Աղուանից Տ. Ստեփաննոս կաթողիկոսին[20], իննՀայ Արքեպիսկոպոսաց եւ քսաներկու Եպիսկոպոսաց հետ սապէս ձեռնագրած է. «Գրիգորիոս ողորմութեամբն Աստուծոյ Կաթողի-

[1] Ներսէս Շնորհալի, Ընդհանրական թուղթ, երես 156-157, 165:

[2] Ներսէս Շնորհալի, Ընդհանրական թուղթ, երես 165: Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն: Երուսաղէմ, 1871, երես 471: Հեթում, Պատմիչ Թաթարաց եւ ժամանակագրութիւնք: Վենետիկ, 1842, երես 79: Ս. Ներսէս Շնորհալւոյն վախճանման թուականի շփոթութիւնն այս երեք պատմութիւններն միացնելով կարելի է ուղղել:

կոս Հայոց Մեծաց, *եւ յաջորդ Մեծի Աթոռոյն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին»:*

Սոյն ստորագրութեան ներքեւ ձեռնագրած է եւ Աղուանից կաթողիկոսն այսպէս. «Ստեփաննոս նուաստ Կաթողիկոս Տաճն Աղուանից*»*[1]*:*

Ամենայն Հայոց Հայրապետին իրաւասութեան ներքեւ գտնուող Աղուանից կաթողիկոսին պաշտօնական ստորագրութեան *ձեւն այս է եղեր, որ պարզ է եւ* կանոնական*, եւ որ անչուշտ իրաւունք կուտայ մեզ դիտել, թէ Սոյ վանահայր վիճակաւորին, որ՝ թէ՛ կամի եւ թէ՛ ոչ՝ Հայոց Հայրապետին անմիջական իրաւասութեան տակ է, ստորագրութիւնն եւս պէտք է պարզ ըլլայ, եւ ոչ թէ Սոյ ներկայ վանահայր վիճակաւորին ստորագրութեան պէս* Եկեղեցական կանոնաց հակառակ բաղադրութեամբ*, զոր Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք Տ. Ներսէս Բ. Վարժապետեան* տարականոն *անուանեց: Իւր բուն խօսքը ահա՛. «Խնդրեմ ի Նորին Սրբազնութենէ (Տ. Մկրտիչ Սրբազանէն) ... ի բաց թողուլ զգործածութիւն...* տարականոն *ստորագրութեան», զոր նշանակած է Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Կրօնական Ատենին առ ինքն մատուցած 1880 Դեկտեմբեր 10 թուական տեղեկագրոյն վերեւ:*

Այսպէս, ընդ վերին իրաւասութեամբ Հայաստանեայց Հայրապետին չարունակեց Աղուանից կաթողիկոսաց յաջորդութիւնը մինչեւ Տ. Սարգիս Բ., որ Հասան Ջալալի 1240 թուականին կառուցած ու աւարտած Գանձասարայ վանուց մէջ 1794 թուոյն օծուեցաւ կաթողիկոս եւ 1815ին հրաժարեցաւ Կաթողիկոսական պատուէն *եւ սկսաւ* Արքեպիսկոպոս *ստորագրել, որ առեն Ամենայն Հայոց Հայրապետն էր Տ. Տ. Եփրեմ երջանկայիշատակ Հովուապետը* [(21)]*, եւ վախճանեցաւ Տ. Սարգիս Բ. 1828, յորմէ հետէ Աղուանք Հայաստանեայց Հայրապետութեան անմիջական հոգեւոր իշխանութեան ենթարկուելով՝ Հայոց հետ եղան* մի հօտ *եւ* մի հովիւ[2]*:*

Յընթացս դարուց պատմական անժխտելի հաւաստեօք տեսանք Հայոց Հայրապետն իւր հոգեւոր իշխանութեամբն ու վերին իրաւասութեամբը՝ ինչպէս Հայոց, նոյնպէս եւ Աղուանից եւ

---

[1] Ներսէս Շնորհալի, Ընդհանրական թուղթ, երես 198:

[2] Մանդինեան Ստեփաննոս Աւագ Քահանայ, Համառօտ եկեղեցական պատմութիւն նոր ուխտի: Մաս Ա.: Պատմութիւն Հայոց Եկեղեցւոյ: Վաղարշապատ, 1870, երես 139-140:

Վրաց Եկեղեցեաց մէջ: Ժամ իսկ է անոր Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյն վրայ ունեցած հոգեւոր յատուկ իշխանութեան եւ իրաւասութեանն նկատմամբ եւս վերջնական եզրակացութեան մը յանգիլ:

Արդ, ըստ որում Ամենայն Հայոց Հայրապետը մեր Եկեղեցական կանոնաց ու ծիսից համաձայն ընտրութեամբ ուխտի Եկեղեցւոյն եւ համայն ազգին եւ ձեռնադրութեան ու օծման նուիրագործութեամբ օրինաւոր միակ յաջորդն *է Հայաստանեայց նախաքարոզ Աւետարանիչ Ս. Թադէոս եւ Բարդուղիմէոս Առաքելոց եւ Ս. Հօրն մերոյ Գրիգորի Առաքելագործ Հովուապետին եւ Լուսաւորչին* Հայրապետական Աթոռոյն, *եւ ըստ որում սոյն առաքելական յաջորդութեան իրաւանց զօրութեամբ է* ԳԼՈՒԽ *մարմնոյ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց* Ծայրագոյն Պատրիարք *եւ* Կաթողիկոս *Ամենայն Հայոց:*

Ուստի, եւ անվրէպ եւ անքննադատելի հետեւութեամբ Հայաստանեայց Ընդհանուր Եկեղեցւոյն եւ անոր իւրաքանչիւր կարգի եւ աստիճանի պաշտօնէից եւ անդամոց վրայ առ հասարակ հոգեւոր տեսչութեան բարձր իշխանութիւն *ու գերագոյն* իրաւասութիւն *ունի, որով եւ կանոնական արդար իրաւամբ կարող է եւ պէտք է անոնց ամեն մէկէն* ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱՑ ՀԱՄԱՁԱՅՆ *ըստ կարգի եւ աստիճանի* ուխտադիր հնազանդութեան եւ պաշտօնավարութեան պարտուց կատարման գործադրութիւնը *պահանջել, եւ ի հակառակ դէպս* դատել օրինաւք *եւ* պատժել յանցաւորը, *առանց որոց անհնարին է, որ կանգուն մնայ եւ օգտակար ըլլայ Ազգին եւ Եկեղեցւոյն Հայաստանեայց Հայրապետութեան հոգեւոր իշխանութիւնը, որ Եկեղեցիէն կը բղխի, եւ զոր Եկեղեցին կը յանձնէ ընտրեալ Հայրապետին Հայոց, որ պարտական է* ԿԵՆՕՔ ՁԱՓ *պաշտպանել եւ պահել զայն անվթար եւ գործադրել անվրէպ՝ իբրեւ սուրբ եւ նուիրական* աւանդ *Առաքելական Եկեղեցւոյն Հայոց:*

Հայաստանեայց Հայրապետին հոգեւոր իշխանութեան եւ իրաւասութեան ընդարձակութեանը նկատմամբ պատմական անդիմադրելի հաւաստիքներն յառաջ բերելէ ետքը՝ կանցնինք, արդ, անոր պաշտօնին *եւ* պարտաւորութեանց *վրայ գրել, ինչպէս մեր նախաբանին կարգը կը պահանջէ, բայց որովհետեւ Ամենայն Հայոց Հայրապետն իւր բարձր կոչման սեփհական յատուկ* իրաւունքներ *ունի, ուստի անոր պաշտօնն ու պարտաւորութիւնքը ի*

դիր առնլէ առաջ՝ պիտի թուեմ անոր այս իրաւունքներն, որք են.

Ա. Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ մարմնոյն առաքելայաջորդ միակ ընդհանրական գլուխ *եւ* ոճգեւոր տէրն *ինքն՝ (Ամենայն Հայոց Հայրապետն) եւեթ ըլլալը:*

Բ. Եպիսկոպոս ձեռնադրել:

Գ. Ս. Միւռոն օրհնել եւ բաշխել:

Դ. Ազգային Եկեղեցական Ընդհանուր ժողով գումարել:

Ե. Թեմական վիճակաց առաջնորդներն ըստ կանոնաց Եկեղեցւոյ (ընտրութեամբ եւ առաջարկութեամբ թեմայնոց) կարգել եւ արձակել:

Զ. Ժամանակ առ ժամանակ կամ ի պահանջել հարկին Ընդհանրական Թուղթ կամ Կոնդակ ղրկել առ ամենայն Եկեղեցիս Հայոց՝ ուր ուրեք որ գտնուին:

Է. Հայոց Ազգին հովանաւորութիւն ընող կայսերաց, թագաւորաց եւ իշխանաց գահակալութիւնը անձամբ կամ հայրապետական յատուկ կոնդակաւ չնորհաւորել, եւ ի հարկին Եկեղեցւոյ եւ Ազգին բարձրագոյն պիտոյից համար խնդիր մատուցանել անոնց, եւ կամ Եկեղեցւոյ բռնաբարեալ մէկ իրաւունքը պաշտպանել անոնց առջեւ բանիւ կամ գրով. ասի միանգամայն պարտիք ալ է:

Ը. Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ կանոնաց համաձայն ի Ս. Պատարագի եւ այլ քարոզից մէջ իւր անուան յիշատակութիւնը կատարել տալ:

Ասոնք այնպիսի իրաւունքներ են, որ նոյն իսկ Հայրապետական իշխանութենէն անմեկին եւ անբաժան են, եւ իբր այն՝ հարկ չմնար երբէք զասոնք հաստատելու փաստեր որոնել, զի եւ Հայոց Հայրապետութեան հետ ծագումն առած եւ անոր հետ հաստատեալ են:

Ամենայն Հայոց Հայրապետին պաշտօնը *Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ եւ անոր բոլոր պաշտօնէից վրայ* ընդհանրական տեսչութիւնն եւ վերին հսկողութիւնն է, *որմէ կը ծագին իւր սա գլխաւոր* պարտաւորութիւնքը:

Ա. Հայաստանեայց Ամենասուրբ Եկեղեցւոյ Քրիստոնէական առաքելաքարոզ հաւատոյ ուղղափառ դաւանութիւնն ու վարդապետութիւններն, եւ բարոյական Աստուածադիր օրէնքներն ու պատուէրները, Եկեղեցական աւանդութիւններն եւ արարողական

ու այլ ծէսերը առանց յաւելման եւ յապաւման անփոփոխ պահել եւ պաշտպանել, եւ զանոնք անայլայլակ պահել տալ բոլոր ա-ռաջնորդաց եւ վանահարց եւ անոնց միջոցաւ՝ ստորնակարգ պաշտօնէից եւ ժողովրդեան:

Բ. Նոյնպէս Հին եւ Նոր Կտակարանաց ամբողջութիւնն եւ Ա-ռաքելական ու Եկեղեցական կանոնները ամենայն հաւատար-մութեամբ պահպանել եւ կրօնական խնդիրներն ըստ այնց լու-ծել, եւ անոնց այսօրինակ պահպանութեան ու կիրառութեան պարտաւորել բոլոր թեմական վիճակաց առաջնորդներն ու վա-նահարքը:

Գ. Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ նորա Հայրապետութեան ի-րաւունքներն, անկախութիւնն եւ ազատութիւնը պահել անկո-րուստ, պաշտպանել արիութեամբ եւ յարգել տալ օրինաւորու-թեամբ:

Դ. Հսկել բոլոր բարձրաստիճան եկեղեցականաց վրայ, որ ի-րենց ուխտին հաւատարիմ մնալով իրենց կոչման պարտաւորու-թիւնքը՝ յօգուտ եկեղեցւոյ եւ ազգին ի գործ դնեն:

Ե. Իրենց կոչման անհաւատարիմ եւ պարտուց կատարման զանցառու պաշտօնեայքն ըստ կանոնաց Եկեղեցւոյ ի կարգ եւ յուղղութիւն կոչել, եւ ի վերջին հարկի յետ կանոնական քննու-թեան՝ պատժել ըստ սահմանեալ օրինաց Եկեղեցւոյ:

Զ. Եկեղեցւոյ որդւոց մէջ կրօնասիրութեան, բարեպաշտու-թեան եւ առաքինագործութեան զարգացմանը սրտի մտօք վաս-տակիլ, եւ պարտաւորել թեմական հոգեւոր տեսուչներն ու վա-նական միաբանութիւնները, որ իրենց հովուութեան յանձնեալ հօտին համար նոյն սրտեռանդն աշխատութիւնն ունենան:

Է. Ազգային մանկտւոյն՝ մանաւանդ եկեղեցական կարգի պատրաստուող անձանց, բարւոք կրթութեանն ու դաստիարա-կութեանը մեծ խնամ եւ հոգ տանիլ, եւ պարտաւորել առաջնորդ-ներն ու վանահարքը, որ նոյն հոգատարութիւնն ունենան իրենց վիճակայնոց կրթութեան մասին:

Ը. Վանական միաբանութեանց վրայ հսկել, որ վանքերն ի-րենց բուն նպատակին ծառայեցնեն:

Թ. Հարկը երեւան ելած ատեն անձամբ այցելել իւր հօտին եւ ժողովրդեան հոգեւոր պէտքը լցուցանել եւ մխիթարել զնոսա, եւ

կամ իրեն փոխան յատուկ նուիրակ առաքել, եւ անոր միջոցաւ կատարել իւր հովուապետութեան վսեմ պարտաւորութիւնը:

Ամենայն Հայոց Հայրապետն իւր այս պարտաւորութիւններն՝ որք միանգամայն իրաւունքներն են, ի Ռուսաստան, ի Պարսկաստան եւ ի Հնդիկս թեմակալ առաջնորդաց եւ վանահարց, իսկ ի Տաճկաստան՝ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք Արքեպիսկոպոսին ձեռոք ի գործ կը դնէ:

Հայոց Հայրապետք՝ մինչեւ 1828 թուականն, թէեւ կը ղրկէին իրենց նուիրակներն յայլ եւ այլ գաւառս Հայաստանի, որ ի Տաճկաստան, բայց նոյն թուականին՝ Տաճկաց ընդդէմ Ռուսաց մղած պատերազմին պատճառաւ նուիրակաց երթեւեկութիւնը եւ Հայրապետաց անուան յիշատակութիւնը դադրած էր, իսկ երբ Զմիւռնիոյ առաջնորդ Տ. Մատթէոս Արքեպիսկոպոսն (յետոյ 1858 թուին՝ Հայրապետ Հայոց) 1844ին Կ. Պոլսոյ Պատրիարք կըլլայ՝ իւր առաջին անգամ մատուցած պատարագին կը յիշատակէ Ամենայն Հայոց Հայրապետին անունը, որոյ փոխարէն օրհնութեան կոնդակ կընդունի Տ. Տ. Ներսէս Ե. արժանայիշատակ Հայրապետէն:

Այս կոնդակն առիթ բռնելով Տ. Մատթէոս Պատրիարք՝ Ընդհանուր ժողով կը գումարէ ի Մայր Եկեղեցւոջ, յորում նուիրակաց երթեւեկութեան դադարումը եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքաց Հայրապետական Փոխանորդ ըլլալը պաշտօնապէս կը հաստատուի, եւ Հայոց Հայրապետին անուան յիշատակութեան վերակսումը մեծ հաճութեամբ կը լսէ եւ կընդունի ժողովը:

Ահա ժամանակակից պատմչին վկայութիւնը.

«Յառաջիկայ կիւրակէին մատոյց անդ (յԵկեղեցին Բերայի) Պատարագ եւ յիշատակեաց զՏէր Ներսէս Ընդհանրական Կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց եւ զՇայրագոյն Պատրիարքն Արարատեան Մայր Աթոռոյն, որոյ յիշատակութիւնն չէր տակաւին սկսեալ յԵկեղեցիս Հայոց, զի յաւուրց անտի պատերազմաց, որ եղեն ի 1828 ամին ընդդէմ Ռուսաց, բարձեալ էր յիշատակութիւն Կաթողիկոսին Էջմիածնի յԵկեղեցեաց Հայոց՝ Հրամանաւ Բ. Դռան եւ երթեւեկութիւն նուիրակաց դադարեալ:

Հասեալ այս ամենայն յականջս Սրբազան Կաթողիկոսին Ներսիսի՝ գովեաց յոյժ զխոհականութիւն Մատթէոս Պատրիարքին, եւ առաքեաց կոնդակ օրհնութեան ի Քիշնովայ, որ ընթերցաւ ի Մայր Եկեղեցւոջ Պատրիարքարանին փառաւոր հանդիսիւ:

Գրեալ էր ի կոնդակին, եթէ հանդերձեալ է ելանել ի Պեսարապիոյ ի Յունիսի 9, եւ երթալ ի Պետրբուրգ ըստ հրաւիրելոյ Կայսերն Ռուսաց, եւ անտի երթալ յԷջմիածին, եւ օծանիլ անդ Կաթողիկոս:

(1844) Զայս կոնդակ օրհնութեան առիթ կալեալ ի ձեռին Մատթէոս Պատրիարք՝ արար ժողով մեծ ի Մայր Եկեղեցւոջն հոգեւորականաց եւ աշխարհականաց, եւ ստորագրութեամբ ամենեցուն եւ բարեհաճութեամբ սկսաւ դարձեալ յիշատակութիւն կաթողիկոսին Էջմիածնի ի Պատարագին յԵկեղեցիս Հայոց յՕսմանեան տէրութեան, բայց երթեւեկութիւն նուիրակաց վճռեցաւ դադարել բոլորովին, այնպէս զի՝ Պատրիարքն Կ. Պոլսի լինիցի փոխանորդ Կաթողիկոսին, զեկամուտս Ս. Աթոռոյն նա հաւաքեսցէ եւ հասուսցէ, Ս. Միւռոնն առ նա առաքեսցի, եւ նա բաշխեսցէ իւրաքանչիւր վիճակի ըստ պիտոյից ժամանակին:

Զայս ամենայն գրեաց Մատթէոս Պատրիարք առ Ներսէս Կաթողիկոս, որ ոչ սակաւ ցաւեցաւ վասն նուիրակութեանն դադարման..., բայց իրաւունս ետ ժողովոյն կարգադրութեանն»[1]:

Ըստ այսմ, 1844 թուականէն ի վեր Կ. Պոլսոյ Պատրիարքներն Ամենայն Հայոց Հայրապետին եւ Ծայրագոյն Պատրիարքին փոխանորդ *ճանչցուեցան պաշտօնապէս, եւ սոյն Հայրապետական Փոխանորդութեան զօրութեամբ պաշտօնապէս յանուն Հայրապետին Հայաստանեայց՝ ինչպէս բոլոր Առաջնորդաց եւ վանական միաբանութեանց, անանկ ալ Աղթամարայ եւ Սսոյ վանահայր վիճակաւորաց, առաջնորդաց եւ վանական միաբանութեանց վրայ եւս՝ իրենց ձեռնհասութենեն վեր եղած եւ կրօնական բարձրագոյն խնդրոց լուծման համար առ Հայրապետն Ամենայն Հայոց դիմելու կանոնական պայմանաւ, իրենց հոգեւոր իշխանութիւնը տարածուեցաւ, որ մինչեւ ցարդ կը շարունակուի:*

Կ. Պոլսոյ Հայոց ներկայ Պատրիարք Արքեպիսկոպոս Տ. Ներսէս Բ. Վարժապետեան իւր պատրիարքական ընտրութիւնն ծանուցանելու համար 1874 Յունիս 4 թուականաւ առ այժմեան Տ. Տ. Գէորգ Դ. Հայրապետն ուղղած որդիական ակնածութեամբ լի գրոյն ի պատասխանի սա հետեւեալ Հայրապետական կոնդակն ընդունեց, որ կը բացատրէ մանրամասն այս ամենը եւ որ ըստ

[1] Պէրպէրեան Աւետիս, Պատմութիւն Հայոց: Կ. Պոլիս, 1871, Գլ. ԾԴ. (54):

վաղեմի սովորութեան եկեղեցական մեծ հանդիսիւ կարգացուեցաւ Մայրաքաղաքիս եւ գաւառաց եկեղեցեաց մէջ:

«Գէորգ ծառայ Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Մայրաքաղաքին Պատրիարք համազգային նախամեծար Աթոռոյ Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Ս. Կաթողիկէ ԷՋՄԻԱԾՆԻ, *Գերապատիւ Ներսիսի Արքեպիսկոպոսի նորընտիր Պատրիարքի Հայոց Կ. Պոլսոյ հարազատ որդւոյ Մայր Աթոռոյս եւ յաւէտ սիրեցելոյ մեզ*

Ի քաներորդ հինգերորդ աւուր ամսեանն Յունիսի հասեալ առ մեզ այսր գրութեան սիրելւոյդ մերոյ ի 4էն նոյն ամսոյ եւ ընթերցեալ ախորժ հաճութեամբ սրտի եւ հոգւոյ՝ տեղեակս եղաք կոչման Ձերոյ ի պաշտօն Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ ըստ համաձայն եւ միաչունչ ընտրութեան երեսփոխանական Ընդհանուր ժողովոյ, եւ ծանեաք զբարենպատակ զգացմունս եւ զազգասէր իղձս սրտի ձերոյ:

Գոհանամք զՏեառնէ, եւ մխիթարիմք յոյժ, զի զոր յառաջագոյն ի ժամանակս պարապոյ Պատրիարքական Աթոռոյ Մայրաքաղաքիդ՝ գոգցես ուխտիւք խնդրէաք յԱստուծոյ՝ չնորհել զայր արժանաւոր յաթոռակալութիւն՝ յօգուտ Եկեղեցւոյ Մերոյ Սրբոյ եւ ի բարւոք կառավարութիւն եւ ի խաղաղաւէտն անդորրութիւն սիրելեաց մերոց հոգեւոր որդւոց տառապելոց եւ տագնապելոց... յանբարեկարգութեան վիճակի, եւ որպէս կանխագէտ իմն զգացմամբ դէտակն կայաք անկողմնասէր եւ անաչառ ընտրութեան:

Եւ ահա՛ արժանապէս ի ձեզ կատարեցան այն ամենայն սիրատենչ անձուկք մեր եւ մրմունջ մաղթանաց՝ իմաստուն եւ խոհեմ խորհրդով Ազգասէր եւ Մեծապատիւ Անդամոց Երեսփոխական Ընդհանուր ժողովոյ Կ. Պոլսոյ, որ արդարեւ կարի սփոփանս ընծայեաց բազմավիշտ սրտի մերում, անչուշտ եւ հրճուանս բերկրութեան եւ ցնծութեան իցէ ազդեալ եւ ի սիրտս համայն Հայկազուն ժողովրդոց Տաճկաստանի:

Ապաքէն խիթայիք Դուք ի ծանրութենէ լծոյն, զոր ընկալայք ի վերջոյ երկիւղիւ եւ տարակուսանօք, այո՛ եւ Մեք երբեմն ինքնին առեալ զփորձ եւ զչափ ծանրութեան լծոյն, գիտեմք քաջ, թէ քանի՛ տաժանելի եւ դժուարակիր է, այլ քաջալերացարո՛ւք, այլ

զօրացարուք ի Տէր եւ հաւաստի լերուք, զի գիտէ Տէր հասանել ի թիկունս հաւատարիմ եւ անձնուէր պաշտօնէից իւրոց ի դէպ ժամանակի օգնականութեան, զի որ կոչեացն զՁեզ ձայնիւ ժողովրդեան իւրոյ, ըստ հանապազորդեան մաղթանաց Մեր եւ բազմաց՝ լիցի անշո՛ւշտ Ձեզ զօրավիգն ի թեթեւացուցանել զծանրութիւն եւ զձանձրալի տաղտկութիւն պաշտամանդ ընդ քաղցր լծովն եւ փոքրոգի բեռամբ իւրով, եւ զանհնարին կարծեցեալս ի մարդկանէ հնարաւորս գործել, եւ արդիւնաւորել չնորհօք եւ մարդասիրութեամբ իւրով:

Որ քաջալերեացն զՁեզ յերկնից բառնալ զայդ Խաչ հոգեկիր՝ անտարակոյս պարգեւեսցէ եւ զզօրութիւն առ ի զօրանալ հոգւով եւ զօրացուցանել զմարմին խոնարհութեան Ձերոյ ի ներքոյ խաչիդ եւ չարչարանացդ յանձն առելոց ի փառս պարծանաց Ագգիս եւ Ս. Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, զի տեսանելով յապայս զքաղցր արգասիս սիրոյ՝ միաբանութեան եւ անդորրաւէտն խաղաղութեան եւ ամենից ցանկալին յառաջադիմութեան ագգիս՝ իմաստուն Ձերով կառավարութեամբ, յայնժամ վստահութեամբ պարծեսջիք ի Տէր եւ գոհութեամբ սրտի ասասջիք, եթէ. «Զօրութիւն Տեառն եւ ի տկարութեան կատարի», զի սէրն անկեղծ համակրութիւն եւ վստահութիւն Եկեղեցւոյն, որ հրաւիրեաց զՁեզ ի դոյն, չատ լիցի ոգեւորել զՁեզ, զի փոխադարձ իմն սիրով եւ անձնուիրութեամբ առ Եկեղեցին ոչ երբէք զլասջիք զՁեր եւ զփոյթ վաստակոց յանսգիւտ կատարումն պարտուց մեծի պաշտամանդ, որով արդիւնաւորեալ պսակեսցի հոգեառանդն բաղձանք սրտից մերոց եւ համայն որդւոց Եկեղեցւոյ, քանզի սիրելի է յուսալ զայսոսիկ եւ առաւել քան զսոսին ի զգօնամիտ խոհեմութենէ Ձերմէ եւ ի փորձառու եւ ի հեռատես զգուշաւորութեանց Ձերոց, զի եւ Ձեր տեսեալ զարդիւնս առաքինական եւ ազգօգուտ գործոց Ձերոց՝ մխիթարեսջիք սրտիւ եւ հոգւով:

Արդարեւ, ի ծովու կենցաղոյս զօրացեալ իսկ են այժմիկ մրրկայոյզ փոթորիկք եւ ալիք զալիս մղեն ի վերայ Եկեղեցւոյ մերոյ՝ վասն կանխագոյն անպատրաստութեան մերայնոց, եւ նաւն ագգութեան մերոյ ծփայ եւ տատանի յամենայն տեղիս ի փրփրադէզ կոհակս ալեաց, այլ որ ընտրեացն զՁեզ ղեկավար նաւուդ այդմիկ յալեկոծութեան անդ պահու, քաջալերացարուք եւ մի՛ վհատիք, զի ունիք Ձեզ Առաջնորդ ո՛չ զսիւն ամպոյն ըստ Մովսեսին, այլ զԽաչն Փրկչական՝ հանդէպ աչաց Ձերոց իբրեւ

զաստղն բեւեռական, որ հորդեսցէ Ձեզ զյաջող չաւիղս առ ի անվտանգ ժամանել ի նաւահանգիստն փրկութեան զերծ յամենայն արկածից եւ մարմնոյ՝ ի մեծ վայելչութիւն փառաց Եկեղեցւոյն Մերոյ Սրբոյ եւ Հայրապետական Աթոռոյս Կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի:

Քանզի այսուհետեւ ալ մեր էք Դուք այդր եւ բազուկ ի միջի հոգեւոր հօտիս մերոյ, միանգամայն եւ ՓՈԽԱՆՈՐԴ ՄԵՐ յԱթոռակալութեան Պատրիարքական իշխանութեանդ ի դէպս Ազգային խորհրդոց եւ գործոց, ուստի յԱստուածուստ աւանդին Ձեզ եւ ի մէնջ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀՍԿԵԼՈՑ Ի ՎԵՐԱՑ ՀՈԳԵԻՈՐ ԻՐԱՒԱՆՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՄԵՐՈՑ եւ նախաձեռնիր եւ ջատագով հաստատեալ ԱՆՍՏԵՐԻԻՐ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕՐԻՆԱՑ ԵՒ ԿԱՆՈՆԱՑ ՍՐԲՈՑ ՀԱՐՑ, *որով առաւել եւս* բարձրացի Եկեղեցի մեր եւ փառաւորեսցի ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՄԱԶԳԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԶԳԻՍ, *եւ անդրդուելի մնասցէ ցկատարած աշխարհի միաբանութեամբ ոգւոյ եւ սիրոյ անճնիւր անդամոց՝ եկեղեցականաց ասեմ եւ աշխարհականաց, որք տեսչութիւն աւանդեալ գոլով մերս անարժանութեան ըստ Աստուածային տնօրէնութեանց, եւ մեօք առ ամենայն հաւատարիմ պաշտօնեայս Եկեղեցւոյ ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի, եւ համաձայնութեամբ եւ փոխադարձ պարտուք եւ իրաւամբք զօրասցի եւս քան զեւս Ազգ մեր եւ Եկեղեցի, եւ լիցի ի միութեան, ի չինութեան եւ յընդհանուր խաղաղութեան, եւ ի յառաջադէմ զարգացմունս ի գիտութիւնս եւ ի մակացութիւնս մտաւորական եւ բարոյական լուսաւորութեանց մանկանց Եկեղեցւոյս ըստ անհրաժեշտ պիտոյից եւ պահանջմանց ներկայ ժամանակիս:*

Արդ, գոհ եւ բերկրեալ սրտիւ չնորհաւորելով զնորընկալ բարձր պաշտօնդ Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ՝ յաւելումք ի խրախուսել զսիրեցեալդ Մեր ըստ հոգւոյ, զի մշտավառ պահելով զեռանդնդ ազգասիրութեան՝ արիագոյնս հանդիսասջիք ի մրցմունս ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՒԱՆՑ ԵԻ ՕԳՏԻ Ս. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ *ընդդէմ օտարամոլ հնարից եւ դարանակալութեանց յաջադկոտաց եւ թշնամեաց՝* հանապաղ յորդորելով զամէնէսին ի սէր եւ ի հարազատութիւն Մօրս Լուսոյ Կաթողիկէ ՍՐԲՈՑ ԷՋՄԻԱԾՆԻ, *ոյր գոյութիւն կախի անշուշտ ի գորովալիր որդիական սիրոյ եւ յեռանդուն ոգւոյ բովանդակ Ազգիս Հայոց եւ մանաւանդ ի հեռաբնակ որդւոյց իւրոց սիրելեաց:*

Դուն գործեսջիք ի փառս Աստուծոյ՝ ըստ կարելւոյն լցուցանել զյոքնահոլով կարօտութիւնս Ազգիս, որք չեն անծանօթք ի ձէնջ, ուղղեսջիք զանհաճոյ գնացս Եկեղեցականաց՝ ի լինել նոցա օրինակ բարեաց եւ առաքինասէր վարուց ժողովրդոց իւրեանց: Հոգասջիք զբարեկարգութեանց Ս. Եկեղեցեաց եւ անթերի կատարմանց Եկեղեցական արարողութեանց եւ երգեցողութեանց՝ բառնալով իսպառ զեղծմունս եւ զնորամուտ սովորութիւնս պատուաստեալս յօտարաց յԵկեղեցի մեր, եթէ իցեն սպրգեալք:

Փոյթ տարջիք մեծաւ անձնուիրութեամբ եւ ջանիւք՝ որպէս եւ սովորութիւն է Ձեր, տքնել ի մասին ազգային դաստիարակութեան՝ բարեկարգելով եւ արդիւնաւորս յարդարելով զաննախանձելի վիճակ դպրոցաց մերոց եւ ուսումնարանաց, պատուիրելով Առաջնորդաց ամենից վիճակաց յամենայն քաղաքս եւ ի գիւղօրայս բազմապատկել զթիւ վարժարանաց եւ ուսանողաց, թէեւ ամենայն ուրեք դժբաղդաբար կարօտիմք հմուտ եւ ճարտար ուսուցչաց, բայց եւ այնպէս պարտին ընտրութիւնս առնել վասն դասատուաց, զի իցեն ողջամիտք՝ ուսեալք եւ բարոյագէտք, որք աւանդեսցեն խնամով երկսեռ մանկտւոյն զլեզու մեր եւ զկրօն՝ հանդերձ կարեւոր եւ կենցաղօգուտ գիտելեօք, խրախուսել եւ պարտաւորել գծնողս եւ զմանկունս՝ առ ի զգոյշ լինել ի կեղծ ու պատիր ուսումնատուութեանց օտարաց, որ վնասակարք են մեզ, եւ մի ամենայն ոգւոյ հաւատալ: Հովիւք Եկեղեցւոյ մերոյ նպատակ ինքեանց կալցեն նախքան զամենայն հոգալ զհոգս դաստիարակութեան եւ կրթութեան մանկանց եւ օրիորդաց, որով եւ ւեթ հնարեսցուք երջանիկս գործել զապագայն ազգութեան մերոյ եւ Եկեղեցւոյ:

Հուսկ, ուրեմն, օրհնելով զՁեզ ի բոլոր սրտէ՝ աղաչեմք զեբեսս Բարձրելոյն, չնորհել յերկնից զառատաձիր չնորհս Ս. Հոգւոյն, եւ լինել հանապազ ընդ Ձեզ պաշտպանողական նախախնամութիւն Հօր Ամենակալի եւ մարդասէր պահպանութիւն Որդւոյն Միածնի՝ առ ի զօրացուցանել զՁեզ եւ կազդուրել յամենայն բարեմիտ ձեռնարկս եւ յազգօգուտ գործս եւ յաւելուլ ի Ձեզ զհամբերութիւն, զերկայնմտութիւն, զառողջութիւն, զկարողութիւն եւ զհաստատամտութիւն՝ ի փառս եւ ի պատիւ Ամենասուրբ Երրորդութեան, յուսով կրկնակի վարձուց հատուցման

աստ եւ ի հանդերձեալն՝ ըստ անսուտ խոստման Փրկչին Մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի իւրոց սիրելեաց եւ հաւատարիմ պաշտօնէից:

Ողջ լերուք յաւէտ զօրացեալ Տէրամբ»:

ԳԷՈՐԳ Դ.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Գրեցաւ Հայրապետական կոնդակս յամի Տեառն 1874 եւ ի 16ն Յուլիսի, եւ ըստ Տումարիս ՌՅԻԳ, ի Մայր Աթոռ Արարատեան ի Ս. Էջմիածին ի Վաղարշապատ, թիւ 295:

Հայրապետն Ամենայն Հայոց՝ Տ. Տ. Գէորգ Դ., իւր այս պատուական կոնդակաւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Արքեպիսկոպոսն ի Տաճկաստան իրեն փոխանորդ կարգելով կամ հաստատելով՝ մի առ մի կը թուէ անոր պարտաւորութիւնները, որք են.

1. Արթուն մտօք հսկել Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ հոգեւոր իրաւանց եւ Ազգին օգտին վրայ, եւ արիւթեամբ պաշտպանել զանոնք:

2. Նախանձախնդիր եւ ջատագով հանդիսանալ Առաքելական եւ նախնի Ս. Հարց օրէնքներուն եւ կանոններուն անստերիւր պահպանութեան եւ գործադրութեան:

3. Ամենայն Հայոց հոգեւոր եւ ազգային միութեան կեդրոնին կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռոյն հարազատ եւ հաւատարիմ մնալ եւ ի նոյն յորդորել եւ պարտաւորել թէ՛ եկեղեցական եւ թէ՛ Աշխարհական ամեն կարգի եւ աստիճանի վերաբերեալ ազգայինքը:

4. Ուղղել պակասաւոր եկեղեցականաց անհաճոյ գնացքն ու ընթացքը:

5. Հոգ տանիլ Ս. եկեղեցեաց բարեկարգութեան եւ եկեղեցական արարողութեանց եւ երգեցմանց ըստ կանոնաց եւ ծիսից Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ նոյնութեամբ կատարմանը:

6. Մտադիւր վաստակիլ Ազգային դաստիարակութեան ծաւալմանը, եւ անձնուէր ջանիւք փոյթ տանիլ երկսեռ վարժարանաց եւ ուսանողաց թիւը բազմապատկելուն, եւ անոնց՝ կանոնաւոր ընթացից, եւ մեծ խնամք ունենալ մեր լեզուին եւ Ս. Կրօնին ուսումներն ողջամիտ ուսուցչաց ձեռօք երկսեռ մանկտւոյն ուղ-

ղուխեամբ աւանդուելուն՝ հանդերձ կարեւոր եւ կենցաղօգուտ դիտելեօք:

Հայոց Հայրապետն իւր փոխանորդին այս գլխաւոր պարտաւորութիւնքը յիշեցնելէ եւ անոնց գործադրութիւնը հրամայելէ ետքը՝ կ՚արտօնէ զանի եւ իրաւունք կուտայ անոր, որ յանուն իւր այս ամենուն անվթար պահպանութեան եւ անթերի կատարման հրաւիրէ եւ պարտաւորէ Եկեղեցւոյ բոլոր հովիւներն ու ժողովուրդը՝ որ ի Տաճկաստան:

Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք Արքեպիսկոպոսը Հայրապետական փոխանորդութեան *այս Եկեղեցական* իրաւունքովն *ու* արտօնութեամբն *է, որ բովանդակ Տաճկաստանի Հայկական գաւառաց առաջնորդներուն, վանահարց՝ ինչպէս նաեւ Աղթամարայ եւ Սսոյ վանահայր վիճակաւորաց, վրայ* հոգեւորապէս օրինաւոր իշխանութիւն, *եւ անոնց իւրաքանչիւրն Եկեղեցական կանոնաց հակառակ ընթացքի մէջ տեսած ատեն ի կարգ եւ յուղղութիւն կոչելու* իրաւունք *ունի, կրօնական բարձրագոյն կարեւորութիւն ունեցող կամ իրեն ձեռնհասութենէն վեր եղած խնդրոց լուծման համար Կ. Պոլսոյ վիճակային ժողովով առ Հայրապետն Ամենայն Հայոց դիմելու անեղծանելի պայմանաւ, ինչպէս ըսինք արդէն, զոր նուիրագործած է Թուրքիոյ Հայոց Սահմանադրութիւնը*[1]*:*

Աւելի որոշ եւ պայծառ բացատրած ըլլալու համար Ամենայն Հայոց Հայրապետին պաշտօնավարութեան ձեւն ու եղանակը՝ հարկ անհրաժեշտ կը դատիմ Ընդհանուր Եկեղեցւոյ կառավարութեան առաքելասահման եղանակին վրայ հակիրճ տեսութիւն մ՚ընել աստ: Առաքեալք, որ Հոգւոյն Սրբոյ չնորհած օծութիւնն ընդունած էին՝ հետեւապէս իրենց վիճակած աշխարհին Եկեղեցիները միայնակ եւ միահեծան իշխանութեամբ կառավարելու, եւ անոնց մէջ ծագած կրօնական խնդիրները լուծելու կարող, բայց որովհետեւ պատուէր ընդունած էին Տիրոջմէն ի կարեւոր դէպս եւ ի վերջին հարկի Եկեղեցւոյն որոշմանը դիմել[2]*:*

---

[1] Ազգային Սահմանադրութիւն: Կ. Պոլիս, 1863, Յօդուած 29, եւ Օրէնք Ազգային Վարչական Կազմակերպութեան, Յօդուած 46:

[2] Տե՛ս Ս. Մատթէոս Աւետարանիչ, Գլ. ԺԸ. (18), հմր. 15-17: Քրիստոսի Տեառն մերոյ Ս. Աւետարանի այս համարներէն Եկեղեցւոյ կառավարութեան մասին սկզբունք մը յառաջ կուգայ՝ այն է կրօնական բարձր եւ կարեւոր խնդրոց համար Եկեղեցւոյն որոշման դիմել: Ասի իբրեւ Տեառնաւանդ անխախտելի օրէնք դարուց ի դարս պահուած է Քրիստոնէական Ուղղափառ Ս. Եկեղեցւոյ մէջ, եւ գործադրուած:

Ուստի, եւ երբ տեսան եւ տեղեկացան, որ Հրէայ եւ Հեթանոս նորընծայ հաւատացելոց մէջ Մովսիսական օրինաց պահպանութեան եւ ոչ պահպանութեան խնդիր մը ծագեցաւ, որ ըստ ինքեան կարեւորութիւն ունեցող խնդիր մըն էր, իսկոյն Եկեղեցւոյն՝ Եկեղեցական ժողովին, դիմեցին, եւ անոր որոշումն ու վճիռը կանոնական թղթով մը ծանուցին՝ առ որս անկ էր:

Առաքելական հրամանաւ գումարեալ սոյն այս Եկեղեցական ժողովոյն պատմութիւնը պարունակող Գործք Առաքելոց Ս. Գրքին ԺԵ.րդ գլխոյն 1-23 համարները կարդալը սոյն խնդրոյն համար հարկ ըլլալը յայտնելով հանդերձ՝ արժան կը համարիմ վերեւ յիշատակեալ Առաքելական Թուղթն ամբողջ օրինակել աստ, որ նոյն գրքին նոյն գլխոյն 23 համարէն կսկսի եւ 29 համարով կը վերջանայ, եւ որ կը ցուցնէ բացորոշ, թէ ժողովոյն մէջ Առաքելոց (Եպիսկոպոսաց) եւ Երիցանց հետ Եղբարք *(ժողովրդէն ընտիր մաս մը) եւս ներկայ գտնուած են:*

Ահաւասիկ նոյն Թուղթը.

«Առաքեալք եւ Երիցունք եւ Եղբարք, յԱնտիոք, ի Սիւրիա եւ ի Կիլիկիա, Եղբարցդ՝ որ ի հեթանոսաց էք, ողջոյն:

Քանզի լուաք, թէ ոմանք իբրեւ ի մէնջ խռովեցուցին զձեզ բանիւք՝ խախտել զանձինս ձեր, ասեն թլփատել եւ պահել զօրէնս (Մովսէսի խորհական օրէնքները), որոց ոչ հրամայեցաք:

Հաճոյ թուեցաւ մեզ միաբան ժողովելոցս՝ արս ընտրեալս յղել առ ձեզ, ընդ սիրելիս մեր ընդ Բառնաբայ եւ ընդ Պօղոսի, որք մատնեցին զանձինս իւրեանց վասն անուան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Արդ առաքեցաք զՅուդա (Յակոբեան) եւ զՇիղա, եւ նոցա ի բանից զնոյն պատմել: Զի հաճոյ թուեցաւ Հոգւոյն Սրբոյ եւ մեզ մի ինչ աւելի բեռն դնել ձեզ, բայց միայն ի կարեւորացս յայսոցիկ՝ ի բաց կալ ի զոհելոյ կռոց, եւ յարենէ, եւ հեղձուցելոյ, եւ ի պոռնկութենէ, յորոց պահեալ զանձինս՝ բարւոք գործեցէք, ողջ լերուք»[1]*:*

Առաքեալք Եկեղեցւոյ սոյնօրինակ կարեւոր խնդիրներն եւ առ յապայն իրենց յաջորդ տեսուչքն Եկեղեցւոյ, որպէս զի միայնակ տնօրինելու ձեռներիցութիւն չունենան եւ Եկեղեցական ժողովով գործեն՝ ընդ այլ կանոնս սա կանոնն եւս հաստատեցին, որ է.

[1] Տե՛ս Գործք Առաք., Գլ. ԺԵ. (15), հմր. 23-29:

«ԺԹ. (19) Կանոն: Կարգեցին Ս. Առաքեալքն եւ եդին հաստատութեամբ, եթէ չէ իշխանութիւն *Քահանայապետի կամ երիցու եւ ոեւիցէ առաջնորդ (ի) Եկեղեցւոյ* առանց իւրոց պաշտօնակցացն *առնել գիրս ինչ յԵկեղեցւոջ, բայց կամաւք եւ միաբանութեամբ ամենեցունց (ժողովով) արասցեն զոր ինչ կամիցեն (յօգուտ եւ ի չինութիւն Եկեղեցւոյն), զի մի լիցի տրտմութիւն եւ հերձուածք ի միջի իւրոց, զի ի միաբանութենէ ամենեցուն եւ քարոզութիւն հաւատարիմ լիցի, եւ հաւատն հաստատուն, որպէս եւ Փրկիչն ասէ, թէ ուր երկու եւ երեք ժողովեսցին վասն իմ, անդ եմ ես ի մէջ նոցա»[1]:*

Առաքեալք կանոնեցին նաեւ, որ տարւոյ չրջանին մէջ երկիցս գումարուի Եկեղեցական ժողովն, եւ Եկեղեցւոյն պէտքերը տնօրինէ: Ահա՛, նոյն կանոնը.

«ԼԵ. (35)., ԿԹ. (69) Կանոն: Երկիցս ի տարւոջ ժողով լիցի Եպիսկոպոսաց, եւ քննեսցեն առ միմեանս զհրամանս բարեպաշտութեան եւ զպատահեալն եկեղեցական ընդդիմաբանութիւնս լուծցեն, միանգամ ի չորրորդ շաբաթու Պէնտէկոստէին եւ երկրորդն յԱշնան[2]:

Առաքելոց գումարած այս Եկեղեցական ժողովն եւ դրած սոյն երկու կանոններն Եկեղեցւոյ կառավարութեան վարչական ձեւին ու եղանակին անյեղլի սկզբունքներն եւ անխախտելի հիմունքն են:

Ըստ այսմ սկզբան՝ վիճակաւոր Եպիսկոպոսք իրենց երիցանց եւ սարկաւագաց օգնականութեամբ իրենց վիճակեալ Եկեղեցիներն անհատաբար, եւ Կաթողիկէ Եկեղեցին հաւաքաբար կառավարեցին, մինչեւ չորրորդ դարուն սկիզբը, որ ժամանակ Եկեղեցւոյ ընդարձակուելուն պատճառաւ մէկ քանի գլխաւոր քաղաքաց Եպիսկոպոսներն իրենց նահանգի ընդհանուր Եկեղեցւոյ կառավարութեան գլուխ հաստատուեցան:

Ասկից ետքը՝ դարձեալ միեւնոյն Առաքելասահման կանոնօք, իւրաքանչիւր ինքնուրոյն Եկեղեցւոյ թեմական վիճակաւոր Եպիսկոպոսունք՝ ընդ իրաւասութեամբ իրենց Հայրապետին, կը կառավարէին իրենց թեմերը, եւ կարեւոր եւ թեմական Եկեղե-

[1] Տե՛ս Կանոնս Առաքելոց, ձեռագիր եւ տպեալ ի «Ծիլն Աւարայրի», Կ. Պոլիս, Բ. տարի, 1867, թիւ Դ. (4):

[2] Տե՛ս Կանոնս Առաքելոց, «Ծիլն Աւարայրի», Կ. Պոլիս, Բ. տարի, 1867, թիւ Ե. (5):

ցեաց կամ եկեղեցականաց բարեկարգութեան վերաբերեալ խնդրոց լուծումը ժողովով կը վճռէին: Այս ժողովներն ամենագլխաւոր խնդրոց համար իրենց Հայրապետին կը դիմէին, որ եթէ իւր խորհրդական Եպիսկոպոսներով հարկ տեսնէր իւր իրաւասութեան ներքեւ գտնուած եկեղեցւոյն՝ Ազգային Եկեղեցական Ընդհանուր ժողովոյն, կը դիմէր, ուր կը լուծուէր խնդիրը, իսկ եթէ ելած խնդիրը եթէ հաւատոյ ուղղափառ դաւանութեան եւ մաքուր բարոյականին դէմ մոլորութիւն մը էր, եւ կաթողիկէ եկեղեցւոյ բարեկարգութեան կը վերաբերէր՝ կը դիմէր Տիեզերական ժողովին եւ խնդիրը անոր վճռոյն կենթարկէր:

Այս կերպով ըստ սկզբան Առաքելական յիշատակեալ կանոնաց՝ եկեղեցւոյ կառավարութիւնը երեք կարգի ժողովներ ունեցաւ, որք են.

Ա. Թեմական *կամ* վիճակային ժողով, *որ կը կազմուի թեմի կամ վիճակի մը եկեղեցականներէն եւ կը գումարուի նոյն թեմի հոգեւոր Տեսչին կամ Արքեպիսկոպոսին նախագահութեանը ներքեւ, որոյ գործն է վիճակին կրօնական գործերը տնօրինել, եւ որ ի հարկին Նահանգային եկեղեցական ժողովոյն կը դիմէ:*

Բ. Ազգային *կամ* Նահանգային, *որ կը կազմուի Ազգային կամ Նահանգային ինքնուրոյն անկախ կառավարուող եկեղեցւոյ մը եկեղեցական պաշտօնեաներէն եւ կը գումարուի ընդ նախագահութեամբ նոյն ինքնուրոյն եկեղեցւոյ Հայրապետին կամ Ծայրագոյն Պատրիարքին, որոյ գործն է Նահանգին եկեղեցւոյն կրօնական խնդիրները լուծել, եւ բարեկարգական տնօրինութիւններն ընել, եւ որ ի հարկին կը դիմէ Տիեզերական ժողովին:*

Գ. Տիեզերական ժողովն, *որ կը կազմուի առանձին եկեղեցեաց Հայրապետներէն, Եպիսկոպոսներէն եւ այլ պաշտօնեաներէն, եւ կը գումարուի ընդ նախագահութեամբ անձնիւր մասնաւոր եկեղեցեաց համաստիճան Հայրապետաց, որ եկեղեցւոյ վերին անբողոքելի ատեանն է, եւ որոյ գործն է կաթողիկէ եկեղեցւոյ հաւատոյ ուղղափառ դաւանութեան եւ բարոյական օրինաց դէմ ելած մոլորութիւնն հերքել, ընդ նմին՝ մոլորեցուցիչը դատապարտել եւ եկեղեցւոյ հաղորդակցութենէն դադրեցնել*[1]*:*

[1] Պէտք է գիտնալ, որ Թեմական կամ վիճակային ժողովոյ մը որոշումներն նոյն թեմին մէջ գործադրելի են, իսկ երբ Ազգային կամ Նահանգային եկեղեցական ընդհանուր ժողովէն ընդունուին՝ նոյն նահանգին եկեղեցեաց համար եւս գործադրելի կըլլան: Նոյնպէս Ազգային կամ Նահանգային եկեղեցական ընդհանուր ժողովոյ մը որո-շում-

Այս ժողովներն իրենց որոշմանց եւ վճռոց անտնօրինելի պայմանաւ առաջնորդ պէտք է ունենալ Աստուածաշունչ Ս. Գիրքն, Առաքելոց եւ Նախնեաց Հարց կանոններն ու սահմանադրութիւնը:

Այս երեք կարգի ժողովոց մէջ՝ հրաւիրմամբ նախագահին կամ ժողովոյն, Ս. Գրոց եւ Եկեղեցական կանոնաց հմուտ բարեպաշտ աշխարհականներ եւս կրնան գտնուիլ եւ խորհուրդ տալ, բայց որոշումներն ու վճիռները Հայրապետաց եւ Եպիսկոպոսաց ձեռնագրով միայն վաւերական եւ գործադրելի կըլլան:

Այս է, ահա՛, Եկեղեցւոյ կառավարութեան վարչական պարզ եւ որոշ սահմանադրութիւնը:

Եկեղեցւոյ կառավարութեան վարչական այս եղանակին կամ սահմանադրութեան համաձայն՝ Հայաստանի այլ եւ այլ գաւառաց եւ վանօրէից թեմական առաջնորդք եւ վանահարք[1] Հայոց՝ ընդ իրաւասութեամբ մեր Հայաստանեայց Հայրապետին, օգնական ունենալով իրենց իրաւասութեան ներքեւ գտնուած վարդապետներն եւ քահանաներն եւ սարկաւագներն՝ վարած են եւ կը վարեն եւ պէտք է վարեն իրենց հոգեւոր տեսչութիւնը: Նմանապէս, եւ Հայրապետք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյս մերոյ՝ ի գործ դրած են իրենց Հովուապետական բարձր պաշտօնն եւ ընդհանրական իշխանութիւնը[2]:

Հայրապետք Հայոց՝ իրենց հանապազօրեայ գործառնութեանց համար խորհրդական եւ գործակից Եպիսկոպոսներ ունեցած են, ինչպէս կը գրէ Բիւզանդ պատմագիր. «Էին ի ներքնի Հայրապետին (Մեծին Ներսիսի)... երկոտասան Եպիսկոպոսք աթոռակիցք *իւր* գործակիցք *եւ* խորհրդակիցք*»[3]:*

ներն նոյն նահանգին մէջ գործադրելի են, իսկ երբ Տիեզերական ժողովէ մը ընդունուին՝ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ համար ալ գործադրելի կըլլան:

[1] Պէտք է գիտնալ, որ Տաճկաստանի Հայկական գաւառաց առաջնորդներն ու վանահարք կրօնական բարձր խնդրոց լուծման համար՝ իբրեւ Փոխանորդի Ամենայն Հայոց Հայրապետին՝ Հայոց Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Արքեպիսկոպոսին կը դիմեն ուղղակի, եւ ի հարկին անոր միջոցաւ՝ Հայրապետին:

[2] Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ վարչութեան մէջ թեմական եւ ազգային Եկեղեցական ընդհանուր ժողովներ յաճախ գումարուած են անցեալ դարերու մէջ, բայց մէկ քանի հարիւր տարիներէ ի վեր Եկեղեցական Ընդհանուր ժողով չէ գումարուած գրեթէ, որոյ պէտքը զգալի եղած է արդէն, եւ զոր քանիցս իւր կոնդակներովն յայտնած է այժմեան Տ. Տ. Գէորգ Դ. Հայրապետն Հայոց: Իսկ Թեմական կամ Վիճակային ժողովներն Տաճկաստանի մէջ միայն երբեմն երբեմն ի Կ. Պոլիս գումարուած են, այն ալ ընդհանրապէս ընտրելեաց ցանկեր պատրաստելու համար:

[3] Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Ջ. (6), Գլ. Ե. (5):

Ինչպէս կը գրէ եւ Մատթէոս Ուռհայեցի. «Երկոտասան Եպիսկոպոսք եւ չորս վարդապետք ի տան Հայրապետին (Կաթողիկոսարանին) անպակաս լինէր..., որ գայր հասանէր մինչեւ ի Տ. Պետրոսն»[1]:

Այս պատմական վկայութիւնք կը ցուցուննեն, թէ Հայոց Հայրապետներն չարունակաբար իրենց խորհրդական եւ գործակից Եպիսկոպոսներ ունեցած են[2], մանաւանդ ըստ վկայելոյ Ուռհայեցւոյն, որ մինչեւ Տ. Տ. Պետրոս (Գետադարձ) հասած կը նչանակէ, եւ անկէ վերջը խանգարած՝ դարձեալ նոյն ինքն Ուռհայեցւոյն վկայութեամբ. «Եւ առ Նովաւ (Պետրոսիւ) խափանեալ լուծաւ»[3]:

Մեր Հայրապետները՝ սոյն իրենց խորհրդական Եպիսկոպոսներէն զատ, դարձեալ Եկեղեցական դասէն Հայրապետական Աթոռին կամ իրենց յատուկ պաշտօնեայներ ունէին, որք են.

1. *Սենեկապետ կամ սենեկապան[4]:*
2. *Դրան Եպիսկոպոս[5]:*
3. *Փակակալ[6]:*
4. *Վանայց երէց[7]:*
5. *Հիւրաւես[8]:*
6. *Աւագ սարկաւագ կամ սարկաւագապետ[9]:*

---

[1] Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Գլ. ՃԹ. (89):

[2] Հայոց Հայրապետաց գործակից երկոտասան Եպիսկոպոսունք ընդհանուր Եկեղեցւոյն կամ ազգին ընտրութե՞մբ պաշտօն կը վարէին, թէ ուրիշ կերպ ընտրութեամբ մը կը կոչուէին նոյն պաշտօնին՝ զասի անորոշ կը թողու պատմութիւնը, բայց ըստ որում մեր Հայրապետաց պաշտօնը ընդհանուր ըլլալով՝ բոլոր Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ վրայ կը տարածի, ուստի հարկ էր եւ է, որ նոյն պաշտօնաւոր Եպիսկոպոսաց ընտրութիւնն Եկեղեցւոյն ձայնովն եւ կամ որ նոյնն է՝ ազգովին կատարուի:

[3] Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Գլ. ՃԹ. (89):

[4] Յովհաննէս Կաթողիկոս, Պատմութիւն, Գլ. Ի. (20): Ստեփանոս Տարօնացի, Տիեզերական Պատմութիւն, Բ., Գլ. Բ. (2):

[5] Յովհաննէս Կաթողիկոս, Պատմութիւն, Գլ. ԿՋ. (66): Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Գլ. ՃԺԵ. (115):

[6] Յովհաննէս Կաթողիկոս, Պատմութիւն, Գլ. ԺԷ. (17): Ստեփաննոս Օրպէլեան, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, Հտ. Բ., Գլ. ԿԱ. (61):

[7] Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն, Հատուած Բ., Գլ. Ա.-Բ. (1-2): Ստեփանոս Տարօնացի, Տիեզերական Պատմութիւն, Բ., Գլ. Բ. (2):

[8] Արիստակէս Լաստիվերտացի, Պատմութիւն: Վենետիկ, 1844, Գլ. Ժ. (10):

[9] Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Դ., Գլ. ԺԵ. (15): Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Գիրք Գ., Գլ. ԿԷ. (67):

Հայրապետանոցին կամ Հայրապետաց՝ յատուկ սոյն պաշտօնէից նկատմամբ համառօտակի այսչափ տեղեկութիւնն բաւական համարելով, կը ձեռնարկեմք գրել, թէ ու՞ր եղած է Հայոց բուն Հայրապետական Աթոռն կամ Հայրապետանիստ Մայր Եկեղեցին եւ թէ յընթացս դարուց ինչո՞ւ համար մեր Հայրապետք այլ եւ այլ քաղաքներ, գիւղաքաղաքներ եւ վանքեր եւլն իրենց բնակութեան պաշտօնական տեղի յատկացուցած են:

Եւ արդ, Հայաստանեայց Հայրապետութեան Աթոռը կամ Հայրապետանիստ Կաթողիկէ Մայր Եկեղեցին Ս. Էջմիածինն է, զոր ըստ հրամայելոյ Քրիստոսի Տեառն մերոյ ի տեսլեան Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին, կառոյց նա ինքն Ս. Գրիգորիոս Հայաստանեայց Կաթողիկէ Մայր Եկեղեցին՝ զՍ. Էջմիածին, եւ անդ հաստատեց Հայրապետական Աթոռը:

Այսպէս կը վկայէ ժամանակակից եւ եղելութիւններն կատարուած պահուն ի գիր առնող պատմիչն Ագաթանգեղոս.

«Յանկարծակի եղեալ ձայն սաստկութեան, ... : Եւ բացաւ խորանաչէն յարկն հաստատութեան երկնից, եւ իջեալ այր մի ի կերպարանս լուսոյ, կոչեաց զանուն իմ եւ ասէ. Գրիգորիոս, եւ իմ նայեցեալ տեսի զկերպարանս նորա, զարհուրեալ դողացեալ յերկիր կործանեցայ: Եւ ասէ ցիս. Նայեաց դու ի վեր, եւ տես զոքանչելիս, զոր ցուցանեմ քեզ:

Եւ իմ նայեցեալ տեսի...: Մի ահաւոր տեսիլ մարդոյ բարձր եւ ահեղ... եւ ի ձեռինն իւրում ուռն մի մեծ ոսկի...: Ինքն սլացեալ խոյացեալ զայր ըստ նմանութեան արագաթեւ արծուոյ, եւ եկն էջ եհաս մինչեւ ի մօտ յատակս երկրիսի չինամէջ քաղաքին (Վաղարշապատայ), ...:

Եւ տեսանեմ ի մէջ քաղաքին մօտ յապարանս արքունի... խարիսխ ոսկի, մեծութեամբ իբրեւ զմեծ մի բլուր, եւ ի վերայ նորա սիւն մի հրեղէն եւ ի վերայ նորա թակաղաղ մի ամպեայ, եւ խաչն լուսոյ ի վերայ նորա: «...»:

Եւ ես նայեցեալ զարմացեալ կայի: Եւ այրն, որ յառաջնումն կարդաց զանուն իմ եւ ցուցանէր ինձ, ասէ ցիս, թէ, այր դու, զի՞ կաս զարմացեալ, եւ ոչ ի միտ առնուս զմեծամեծս Աստուծոյ: Եւ ես ասեմ, որ՞պէս, Տէր: Եւ ասէ ցիս տեսիլ ցուցաւ քեզ այս՝ զի ի միտ առցես:...:

Այրս ահաւոր..., որ... ունի զուռն ոսկի ի ձեռին իւրում, այս տեսչութիւնն Աստուծոյ է, ... : ... : ...: Եւ տեղին այն լիցի ՏԱ-

ՃԱՐ *Աստուծոյ, եւ* ՏՈՒՆ *աղօթից խնդրուածոց ամենայն հաւատացելոց, եւ* ԱԹՈՌ *քահանայութեանն կամ քահանայապետութեան: …Շինեսջիր զ*ՏԱՃԱՐ *անուն Աստուծոյ, որ ցուցաւ ի* տեղւոջն *ուր սիւնն ունէր* զոսկի խարիսխաձ»[1]:

Այս սքանչելի տեսիլքէն յետոյ Ս. Գրիգոր՝ Ս. Էջմիածնի տեսլեամբ նշանակեալ տեղը որմով պատեց եւ անդ Տէրունական խաչին նշանը եւեթ կանգնեց առաջին անգամ, ինչպէս կը գրէ Ագաթանգեղոս. «Եկայք (ասէ Ս. Գրիգորիոս) զնկատեալ տեղին տէրունական տանն եւ մեզ հրամայեալն (յԱստուծոյ) ի մէջ առեալ փակեսցուք: Թագաւորաւն եւ ամենայն ժողովրդովքն հանդերձ երթեալ հասանէր ի տեղին ցուցեալ հրեղէն սեանն ոսկիակալ խարսխին, եւ անդէն բարձր քաղաքորմով փակեալ զտեղին ի պատիւ, եւ դրամբք եւ դռնափակօք ամրացուցեալ, եւ կանգնեալ եւ անդ գնչան փրկչական խաչին, զի առհասարակ հասեալ ոք յայն տեղի, արարչին Աստուծոյ երկրպագեալ ծունր կրկնեսցեն»[2]:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ Հայաստան աշխարհին հոգեւոր Տէր եւ Հայրապետ ձեռնադրուելէն ետքը, կանգնեց անդ Հայաստանեայց Մայր Եկեղեցին՝ Ս. Էջմիածնի տաճարը, հաստատելով ի նմա սրբութեան սեղանը: Ահա՛, նոյն պատմչին վկայութիւնը. «Եւ զնկարեալ տեղի տանն Աստուծոյ չինեաց՝ զցուցեալն նմա ի տեսլեանն զյառաջագոյն դրոշմեալն իւր եւ կանգնեաց անդ զսեղանն Քրիստոսի»[3]:

Ագաթանգեղեայ այս պատմական վկայութիւնը ամենահզօր եւ անպատասխանելի ապացոյցն է անշուշտ այն ճշմարտութեան, թէ Հայաստանեայց Հայրապետութեան ԱԹՈՌԸ *եւ կաթողիկէ* ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ *Աստուածահրաման հաստատութեամբ սուրբ* ԷՋՄԻԱԾՆԻ *տաճարն է, զի է գործ Աստուածային եւ միայն Աստուածային անքննելի խորհրդոց եւ սքանչելեաց:*

Արդ, քանի որ Աստուածահրաման որոշմամբ Հայաստանեայց Հայրապետական Աթոռոյ տեղին Ս. Էջմիածնի Մայր Եկեղեցին է, ինչու՞ ուրեմն մեր Հայրապետներն Արեւելքէն մինչեւ Արեւմուտք այլ եւ այլ տեղեր փոխադրուեցան: Այս ալ խնդիր մըն է,

[1] Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, Գլ. ՃՔ. (102):
[2] Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, Գլ. ՃՋ. (106):
[3] Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, Գլ. ՃԻ. (120):

որ ունի իւր պատճառներն, եւ զոր պէտք է լուծել, որով եւ մեր քննութեան ենթարկած Աղթամարայ եւ Սսոյ վանահայր վիճակաւորութեանց ծագման խնդիրը իւր լուծումը պիտի առնու:

Մեր Հայրապետական Աթոռոյ տեղափոխութեան պատճառները զուտ քաղաքական են, ... ասի ապացուցեալ ճշմարտութիւն մըն է, որոյ վկայն է Հայ Ազգին եւ Եկեղեցւոյ բազմադարեան կենաց պատմութիւնը: Հայաստանեայց Հայրապետք մինչեւ Փրկչական 452 թուականը նստան ի բուն Աթոռն Հայրապետական՝ ի Վաղարշապատ ի Ս. Էջմիածին:

Այս թուականին էր, որ Եկեղեցւոյ եւ Ազգին պահպանութեան ախոյեանք արդէն նահատակեալ Վարդանանց ոգեւորիչ խումբը՝ Ս. Ղեւոնդեանք, յորս էր եւ Տ. Տ. Յովսէփ Ա. Ս. Հայրապետն մեր, վտարեցան ի Պարսկաստան, ուր մարտիրոսացան:

Այս թուականէն սկսաւ Հայոց Հայրապետաց տեղափոխութիւնը, լաւ եւս է ըսել՝ թափառական կեանքը: Երանելի Հայրապետք յեց ի ցուպ հովուական քաղաքէ ի քաղաք, վանուց ի վանս եւ յայլ տեղիս սկսան շրջիլ թափառիկ մինչեւ 1441 թուականը, որ առեն վերստին եկան իրենց բուն Աթոռը՝ ի Վաղարշապատ ի Ս. Էջմիածին:

Այսպէս աստանդական կենօք հարազատ Հայրապետք Հայոց նստան զանազան տեղեր եւ կառավարեցին զԵկեղեցին եւ հովուեցին զԱզգը, որք են.

1. *Դուին,*
2. *Վասպուրական (ի Ջորոյ Վանք եւ յԱղթամար),*
3. *Արգինա,*
4. *Անի,*
5. *Սեբաստիա,*
6. *Ծամնդաւ,*
7. *Կարմիր վանք (ի Սեաւ լերին),*
8. *Ծովք դղեակ,*
9. *Հռոմկլայ,*
10. *Սիս:*

Հայրապետական Աթոռոյն ի Դուին փոխադրութիւնը այսպէս կը պատմէ Յովհաննէս Կաթողիկոս պատմիչն Հայոց, որ Հայրապետութեան առաջին տարիները այնտեղ անցուց.

«Ասա, ապա սպառսպուռ ի վերջ հասեալ դադարէր թագաւորութիւնն գրոհի Արշակունեաց ի Հայաստանեայցս, ընդ նմին եւ Հայրապետութիւնն յազգէ երիցս երանեալ Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի, եւ այր իւրաքանչիւր զկամս իւր կատարեալ՝ վեղովիւր խաղաղութիւնն… : … : Ի Դուին ի տեղի բագնին չինէ (Վարդան)[1] Եկեղեցի մեծ անուանակոչութեամբ Ս. Գրիգորի անդ (ի Դուին) փոխելով զԱթոռ Հայրապետութեանն եւ հաստատեալ կացուցանէ ի նմա զՄեծ Հայրապետն Գիւտ[2], վասնզի Յովսէփ ի մետաղս բանտից ըմբռնեալ էր ընդ Ս. Ղեւոնդեանցն, որ թէպէտ դեռ եւս կայր կենդանի, սակայն ոչ պարտ վարկան նախարարքն Հայոց առանց հովուի զհօտն Քրիստոսի թողուլ կամ թէ ի հրամանէ Սրբոյն իսկ Յովսեփայ այն իրագործիւր»[3]:

Հայրապետական բնակավայրը եղաւ Դուին[4] 452 թուականէն մինչեւ 924 թուականը: Տ. Տ. Յովհաննէս Ե. պատմաբան Հայրապետն մեր, որ հալածուելով ի հագարացւոց՝ գնաց ի Վասպուրական եւ վախճանեալ զկեանս իւր թաղեցաւ անդ, ուր եւ աւարտեց իւր պատմութիւնը:

---

[1] Ս. Վարդան եւ իւր ընկերք Ս. Ղեւոնդեանց ի Պարսկաստան ի մետաղս բանտից մատնուելէն առաջ արդէն նահատակուած էին, ուստի եւ Հայրապետական Աթոռոյն ի Դուին փոխադրութեան չէր կրնար մասնակցած ըլլալ Ս. Վարդան: Կերեւի, որ մնացեալ նախարարք ըրած ըլլան զայն՝ ըստ պահանջման դառն ժամանակին, ինչպէս ինքն Յովհաննէս Կաթողիկոս եւս կակնարկէ ըսելով թէ. «Ոչ պարտ վարկան նախարարքն Հայոց առանց հովուի զհօտն Քրիստոսի թողուլ»:

[2] Թէպէտ եւ Յովհաննէս Կաթողիկոս, Թովմա Արծրունի եւ այլ ազգային պատմիչք Ս. Յովսեփին անմիջական յաջորդ զԳիւտ կը նշանակեն, սակայն Ղազար Փարպեցի, որ ժամանակակից է եւ զԳիւտ Հայրապետ տեսած, որոյ վկայութիւնը անտարակուսելի է, Ս. Յովսեփայ յաջորդաց համար սա վկայութիւնը կուտայ, թէ. «Յետ Ս. Կաթողիկոսին Յովսեփայ՝ յաջորդեաց զԿաթողիկոսութիւնն Հայոց Տէր Մէլիտէ, … եւ զհետ նորա Տէր Մովսէս (Ա.) … : Եւ ապա … յաջորդեաց զԿաթողիկոսութիւն Աշխարհիս Հայոց՝ Տէր Գիւտ: Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան: Վենետիկ, 1873, Գլ. ԿԲ. (62): Հայրապետական Աթոռոյ փոխադրութեան մասին բան չգրէր:

[3] Յովհաննէս Կաթողիկոս, Պատմութիւն, Գլ. ԺԵ. (15): Վարդան, Հաւաքումն Պատմութեան: Վենետիկ, 1862, երես 53:

[4] Տ. Տ. Դաւիթ Ա. (789-741) փոխանակ ի Դուին նստելու՝ յԱրամոնս հաստատեց իւր բնակութիւնը, ինչպէս կը գրէ Վարդան պատմիչ. «Յովհան (Իմաստասէր) զկնի մետասան ամաց կատարի, եւ յաջորդէ զԱթոռն Դաւիթ (Ա.) Կոտայեցի յԱրամօնից գեղջէ, … ուր շինեաց Եկեղեցի, անդ առնելով զաուուրս կենաց իւրոց զամս երեքտասան, նեղեալ ի… որ ի Դուին»: Վարդան, Հաւաքումն Պատմութեան, երես 74: Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, երես 59:

Տ. Տ. Յովհաննէս Ե. Հայրապետին յաջորդները՝(22) Տ. Տ. Ստեփաննոս Բ., Թադէոս Ա., Եղիշէ Ա. եւ Անանիա Նստեցան երբեմն ի Ջորոյ Վանս Վասպուրականի եւ երբեմն յԱղթամար: Ասոնցմէ առաջին երեքը վախճանեցան եւ թաղեցան ի Ջորոյ Վանս եւ յԱղթամար, իսկ Տ. Տ. Անանիա իւր վերջին օրերը ի Շիրակ անցունելով՝ վախճանեցաւ եւ թաղեցաւ յԱրգինա գիւղաքաղաք[1]:

Տ. Տ. Անանիա Հայրապետին յաջորդը՝ Տ. Վահան (966-967), նստաւ յԱրգինա, որ Ախուրեան գետեզերքը գիւղաքաղաք մըն էր, ինչպէս կը գրէ Մատթէոս Ուռհայեցի. «Ի յայսմ ամի նստաւ յԱթոռ Հայրապետութեան Տանն Հայոց Տ. Վահան ի մեծն Արգինա»[2]:

Սոյն Հայրապետին յաջորդեցին անդ Տ. Տ. Ստեփաննոս Գ. եւ Խաչիկ Ա., որուն համար կըսէ Ասողիկ թէ. «Զկնի Վահանայ եւ Ստեփաննոսի եկաց Կաթողիկոս Հայոց Տ. Խաչիկ (Ա.)...: Եւ նորոգեաց զտուն Կաթողիկոսարանին ի Շիրակ գաւառի, ի գիւղաքաղաքին Արգինայ յեզերս Ախուրեան գետոյ ի հանգստարանի Տ. Անանիայի Հայոց վերադիտողի: Եւ ի նմին գեօղ չինեաց զՍ. Կաթողիկէ եկեղեցին վիմարդեան կոփածոյիւք»[3]:

Սոյն այս Հայրապետիս յաջորդ Տ. Տ. Սարգիս (992-1021) նստաւ յԱնի, ուր եկեղեցի ալ չինեց, ինչպէս կըսէ Վարդան. «Եւ զնա (Խաչիկ Ա.) փոխէ (յաջորդէ) Տ. Սարգիս...: Սա չինեաց զվկայարան Սրբոց Հռիփսիմեանցն, առընթեր Կաթողիկէին Անւոյ, եւ անդ փոխեաց զնշխարս (մասն մի ի նշխարացն) նոցա բերեալ մեծաւ հանդիսիւ ...»[4]:

Սոյն Հայրապետն օծեց իւր յաջորդը՝ Տ. Տ. Պետրոս Գետադարձ, 1019 Թուականին Անւոյ մէջ՝ ինչպէս կը վկայէ Վարդան. «Զայս իմացեալ Յովհաննէսի երկեաւ, եւ առաքէ առ նա (Վասիլ կայսր(23) Յունաց) զՊետրոս Պատրիարքն պատարագօք (ընծայիւք), զոր Տ. Սարգիս ի կենդանութեան իւրում օծեալ էր իւրով ձեռօք ի յԱնի, մեծ հանդիսիւ...»[5]:

---

[1] Ստեփանոս Տարօնացի, Տիեզերական Պատմութիւն, Գ., Գլ. Թ. (9):
[2] Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Գլ. Ի. (20):
[3] Ստեփանոս Տարօնացի, Տիեզերական Պատմութիւն, Գ., Գլ. Թ. (9), ԼԱ. (31):
[4] Վարդան, Հաւաքումն Պատմութեան, երես 90:
[5] Վարդան, Հաւաքումն Պատմութեան, երես 93:

Տ. Տ. Պետրոս (Գետադարձ) Հայրապետը ժամանակ մը յԱնի, ապա ի Վասպուրական ի Ջորոյ Վանքն չորս տարի[1] վերստին յԱնի նստեալէն եւ չորս տարի ալ ի Կ. Պոլիս կենալէն[2] վերջը հուսկ ուրեմն նստաւ ի Սեբաստիա՝ ի Վանս Ս. Նշանայ, ուր եւ վախճանեցաւ:

Ահա՛, Գանձակեցւոյն վկայութիւնը. «Եւ հրամայեաց Կայսրն (Յունաց) Հայրապետին (Պետրոսի) դնել զԱթոռ իւր ի Սեբաստիա եւ անդ հովուել զհօտ իւր եւ եկաց անդ մինչեւ ցմահ իւր, եւ եդաւ անդէն ի Սեբաստիա»[3]:

Սմա յաջորդեց եւ նստաւ ու վախճանեցաւ անդ ի Սեբաստիա Տ. Տ. Խաչիկ Բ.[4]:

Զայս Հայրապետ՝ Տ. Տ. Պետրոս, ի կենդանութեան իւրում, երբ ըստ հրաւիրանաց Մոնոմախ կայսեր[(24)] Յունաց ի Կ. Պոլիս կերթար, իրեն յաջորդ ձեռնադրեց յԱնի, բայց իւր մահուանէն վերջը՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետ ճանչցուեցաւ Տ. Տ. Խաչիկ Բ.[5]:

Տ. Տ. Գրիգոր Բ. Պահլաւունի (Վկայասէր) (1065-1105) օծաւ ի Ծամնդաւ[6](25) եւ քիչ մը ատեն նստաւ անդ: Աւ այս՝ Վարդան այսպէս կըսէ. «... Եւ գնացգալ առ կայսր... ձեռնադրել Հայոց Պատիրարք զՎահրամ որդի Գրիգորի Մագիստրոսի եւ տուկի (դուքս, իշխան), որ կոչեցաւ ի ձեռնադրիլն Գրիգորիս, եւ ամ մի կալեալ զԱթոռն ի Ծամնդաւ՝ թողու ի Գէորգ Վարդապետն[7] իւր Լօռեցի: Եւ ինքն անցեալ գնայ ի Կ. Պոլիս... եւ կամեցաւ գնալ

---

[1] Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Գլ. ԽԹ. (49): Վարդան, Հաւաքումն Պատմութեան, երես 98:

[2] Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Գլ. ՀԴ. (74):

[3] Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, երես 98: Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Գլ. ՀԴ. (74), ՁԱ. (81):

[4] Սոյն Տ. Տ. Խաչիկ Բ. Հայրապետն Հայոց երեք տարի ի Սեբաստիա նստելէն յետոյ՝ գերեցաւ ի Հոռոմոց ի Կ. Պոլիս, բայց Գագիկ Անեցւոյն եւ Սենեքերիմայ Ատոմ եւ Ապուսահլ որդւոց ջանիւք քիչ ժամանակէն ազատելով ի գերութենէ որոշմամբ ազգին նստաւ ի Թաւբլուր, ուր եւ երեք տարիէն յետոյ վախճանեաւ: Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Գլ. ԹԵ. (85), ՁԹ. (89):

[5] Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Գլ. ՀԴ. (74): Վարդան, Հաւաքումն Պատմութեան, Երես 99:

[6] Կեսարիոյ կողմերը բերդաքաղաք մը, եւ այժմ տեղը անծանօթ:

[7] Սոյն Գէորգ Լօռեցին՝ Տ. Տ. Գրիգոր Բ., իրեն տեղ ձեռնադրեց Կաթողիկոս եւ ապա մեկնեցաւ, իսկ վերադարձին մերժեց Աթոռէն զԳէորգ, որ Տարսոն գնաց եւ հոն վախճանեցաւ: Տե՛ս Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Գլ. ՂԹ. (99), ՃԵ. (105):

յերուսաղէմ[1] եւ նաւին առեալ զնա անտի ի Մոր, որ եւ մեծարեցաւ յոյժ ի Սուլթանէն, եւ չինեաց վանս Հայոց, եւ ձեռնադրեալ զեղբօրորդի իւր Գրիգորիս Եպիսկոպոս (Եգիպտոսի), եւ ինքն գայ կատարի ի կարմիր Վանքն ի սահմանս եփրատ գետոյ (ի սահմանս Մարաչոյ)»[2]:

Տ. Տ. Գրիգոր Բ., որ յարեւմուտս էր, թոյլատրեց եւ հրաման տուաւ արեւելեան Հայոց՝ որք խնդիր ըրած էին, որպէս զի Անուոյ առաջնորդ Տ. Բարսեղ Եպիսկոպոսը, զոր ինք ձեռնադրած էր, կաթողիկոս ձեռնադրեն արեւելից կողմին: Ըստ այսմ, Հայրապետական հրամանի ձեռնադրեցին զՏ. Տ. Բարսեղ, որ նստեցաւ յԱնի՝ իբրեւ Փոխանորդ Հայրապետին Հայոց[3]:

Սոյն Տ. Տ. Բարսեղ[4]՝ յետ վախճանի եւ թաղման Տ. Տ. Գրիգորի Բ.ի, որ ի կարմիր վանս Սեաւ լերին, եղաւ Հայրապետ Ամենայն Հայոց 1105 թուականին[5]:

Սմա յաջորդեց Տ. Տ. Գրիգոր Գ. Պահլաւունի (1113-1166), որ զառաջինն նստաւ ի Տովք դղեակ եւ ապա ի Հռոմկլայ, ուր եւ վճարեաց զկեանս իւր:

Ահա՛, Գանձակեցւոյն վկայութիւնը. «Յաջորդէ (Ա. Բարսեղի) Տ. Գրիգորիս (Գ. Պահլաւունի) ...: Սա փոխեաց զԱթոռ Հայրա-

---

[1] Մատթէոս Ուռհայեցի Երուսաղէմ գացած կը նշանակէ սոյն Հայրապետիս համար: Տե՛ս Պատմութիւն, Գլ. ՃԾԷ. (157):

[2] Վարդան, Հաւաքումն Պատմութեան, երես 102-103: Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Գլ. Ղ. (90):

[3] Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Գլ. ՃԷ. (107), ՃԻ. (120):

[4] Սոյն Տ. Տ. Բարսեղ Ա. Հայրապետը (1105-1115) բնակեցաւ Շուղր անապատը կամ միանձանց վանքը եւ անդ վախճանեցաւ ու թաղեցաւ, ինչպէս կըսէ Ս. Ներսէս Շնորհալի իւր ոտանաւոր չափով գրած Հայոց համառօտ պատմութեան մէջ:

«Այլ ի յաթոռն իւր (Տ.Տ. Գրիգոր Բ.) հաստատեալ, զԲասիլիոսն անուանադրեալ:
Արեանառուն հարազատեալ, օծմամբ հոգւոյն նախ ձեռնադրեալ:
Ի յանապատ իմն բնակեալ, ի մէջ լերանց Շուղր անուանեալ:
Այլ յետ սակաւ ամաց անցեալ, մինչդեռ տակաւ տարաբերեալ:
Ի միւս հօրէն հոգւոց զրկեալ:
Բասիլիոսն կոչեցեալ:
Զի ըստ մեղաց մեր յաճախեալ, նմին օրհասն պատահեալ:
Զոր եւ ուխտին նախասացեալ, զոր ի վերոյ յիշատակեալ:
Քահանայիւք օրհնաբանեալ, ի Շուղր անունն հանգուցեալ»:
Տե՛ս Ներսէս Շնորհալի, Յիսուս Որդի: Պետերբուրգ, 1785, երես 399-400, 406-407: Այս Շուղր անապատը կամ միանձանց վանքը Տորոսի լերանց մէջ Քեսուն քաղաքին մօտ հաստատուած կամ շինուած էր:

[5] Վարդան, Հաւաքումն Պատմութեան, երես 113-114:

պետական ի բերդն, որ կոչի Հռոմկլայ, քանզի... այնուհետեւ ոչ եղեւ յարեւելս Աթոռ Հայրապետական, այլ ընդ իշխանութեամբ Յունաց, երբեմն ի Սեբաստիա եւ երբեմն ի Ծովք վայրն կոչեցեալ, իսկ սա փոխեաց ի Կլայն Հռովմէական: Եւ պատճառ փոխելոյն այս էր, զի նեղացաւ ի Սկիւթականաց եւ այսր անդր աւծելով, եւ ապա ետես զբերդն ամուր, բարձեալ զսրբութիւնս իւր եւ զսպասս Եկեղեցւոյ՝ տարաւ եդ անդ ի պահեստի առ բարեմիտ կին մի իշխանի ազգաւ Ֆրանկ: Եւ եղեւ ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ վախճանել իշխանին, որ էր (տէր) բերդին, եւ մնաց կին նորա այրի, զոր աղաչեաց Սրբազան Հայրապետն զկինն բարեպաշտօն՝ տալ զբերդն ցՀայրապետն զի լիցի նա Աթոռ Հայրապետութեան Հայոց, եւ կինն ետ յօժարութեամբ»[1]*:*

Տ. Տ. Գրիգոր Գ. Պահլաւունի Հայրապետին յաջորդները՝ մինչեւ 1292 թուականը, ընդամենը 11 Հայրապետք[2](26) *նստան ի Հռոմկլայ: Նոյն թուականին եգիպտոսի Աչրաֆ Սուլթանը՝ սաստիկ պաշարմամբ եւ յարձակմամբ քանդեց ու աւերեց Հայրապետանիստ Հռոմկլայ դղեակը եւ ամեն բան, եւ յԵգիպտոս գերի վարեց զՀայրապետն Հայոց Տ. Տ. Ստեփաննոս Դ.՝ ընդ նմին եւ Ս. Լուսաւորչի Աջը*[3]*:*

Ռուբինեանց Հեթում երկրորդ թագաւորը սրտի դառնութեամբ կը նկարագրէ Հռոմկլայ դղեկին աւերումը եւ եկեղեցական սպասուց աւառարութիւնն իւր ոտանաւոր համառօտ պատմութեան մէջ: [Այստեղից սկսած Ա. տպագրութեան էջ 241ի կէսից մինչեւ էջ 245ը նշուած է բազմակետերով - Ա. Յ.]: Ինչպէս կըսէ նաեւ Հեթում պատմիչ իւր հայերենագիր ժամանակագրութեան մէջ. «1292: Աչրաֆն էառ զՀայրապետանիստ դղեակն Հայոց զՀռոմկլայն, եւ գերեաց զՏ. Ստեփաննոս Կաթողիկոսն»[4]*:*

Յարեւմուտս՝ մեր Հայրապետաց վերջին ապաստանարանը՝ Հռոմկլայն եւս, այսպէս ահա, թշնամեաց ձեռք կանցնի: Տաճարը

---

[1] Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, երես 61-62: Վարդան, Հաւաքումն Պատմութեան, երես 127-128:

[2] Ի Հռոմկլայ նստող Հայրապետներէն Տ. Տ. Դաւիթ Գ. (1206-1208) ինքը քնիկ Արքակաղնեցի ըլլալով՝ նոյն Արքակաղնի վանքը նստաւ ցվախճան իւր: Տե՛ս Վարդան, Հաւաքումն Պատմութեան, երես 159: Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, երես 95:

[3] Ս. Լուսաւորչի Աջը յետ վախճանման Տ. Տ. Ստեփաննոսի յԵգիպտոս՝ դարձաւ գերութենէն եւ հասաւ վերստին Հայոց ձեռքը:

[4] Հեթում, Պատմիչ Թաթարաց եւ ժամանակագրութիւնք, երես 85:

*կը հրդեհուի, Հայոց Հայրապետը եւ Ս. Լուսաւորչի Աջը վտա-
րանդի յԵգիպտոս կը տարուին, ուստի եւ Հռոմկլայ կը դադրի
այլեւս մեր Հայրապետաց նստարանն ըլլալէ:*

*Տ. Տ. Ստեփաննոս Դ. յԵգիպտոս ի գերութեան կը վախճանի,
եւ կը յաջորդէ Հայրապետական Աթոռը Տ. Տ. Գրիգոր Է. (Անա-
ւարզեցի) 1294 թուականին եւ կը նստի ի Սիս քաղաք, ուր գի-
րար կը յաջորդեն Հայրապետք Հայոց՝ մինչեւ 1441 թուականը:*

*Ահա՛, այսպէս ազգին անիշխանութեան եւ իշխանութիւն ու-
նեցած աեն՝ մէկ կողմանէ ներքին խռովութեանց եւ անհամա-
ձայնութեան, եւ միւս կողմանէ արտաքին թշնամեաց՝ Պարսից,
Հագարացւոց, Յունաց, Թաթարաց եւ Արաբացւոց, ի Հայաստան
յարձակման պատճառաւ, ինչպէս ազգը վայրավատին ցիրուցան
եղած, նոյնպէս եւ Հայրապետք Հայոց կը չրջին վարատական
աստ եւ անդ, եւ գոգցես կը հալածուին անդադար քաղաքէ ի
քաղաք: Մանաւանդ, միեւնոյն Հայրապետը Տ. Տ. Գրիգոր Գ.
Պահլաւունի (1113-1166) 53 տարուան միջոցի մէջ կը պարտաւո-
րի Հայրապետարանը երեք չորս տեղ փոխադրել՝ ի Ծովք դղեակ,
ի Կարմիր Վանս Սեաւ լերին եւ ի Հռոմկլայ, ուր կյուսար Երանե-
լի Հայրապետը, թէ ինք եւ իւր յաջորդները պիտի կրնան հան-
դիստ առնուլ եւ Եկեղեցւոյ ու Ազգին բազմադիմի պէտքերուն ի-
րականացման վրայ խորհիլ, բայց այս յոյսն ալ ի դերեւ ելաւ,
ինչպէս քիչ մը առաջ ըսինք՝ Եգիպտոսի սուլթանը զայն եւս
յափշտակեց Հայոց ձեռքէն:*

*Անհանդուրժելի եղած էր, անշուշտ, մեր Հայրապետաց՝ ի-
րենց այս անկայուն վիճակը: Այնչափ ճշմարիտ է այս, որ մեր ի
Հռոմկլայ նստող Հայրապետներէն Տ. Տ. Ներսէս Դ. Շնորհալի Ս.
Հայրապետն առ իւր սիրելի հօտն ղրկած Ընդհանրական թղթոյն
յառաջաբանին մէջ կը գանգատի, որ հեռի մնացած էր իւր հօ-
տէն, եւ գուրկ՝ թագաւորական բազմաժողով քաղաքէ, եւլն, երբ
կըսէ. «Եւ քաղաք թագաւորական եւ բազմաժողով ոչ գոյ ազգի
մերում, որպէս զի անդանօր նստելով յԱթոռ Հայրապետութեան
եւ վարդապետութեան՝ ուսուցանէաք ժողովրդեան մերում զաս-
տուածային պատուիրանս ըստ առաջին Հայրապետացն եւ վար-
դապետաց: Այլ եմք իբրեւ* զայծեամն *յորսորդաց* փոխուցեալք ի քա-
րանձաւո յայս բնակելով»[1]*: Քիչ մը վարը կըսէ. «Եւ մեք իբրեւ ի կա-*

[1] Ներսէս Շնորհալի, Ընդհանրական թուղթ, երես 6-7:

մաւոր բանտէ *եւ* կապանաց՝ *յայսմ տօթագին քարանձաւի արգե-լեալք»*[1]*:*

Հոյակապ Հայրապետիս այս պատկառելի վկայութիւնը բա-ւական է ի ցուցումն այն ճշմարտութեան, թէ Հայաստանեայց Հայրապետական Աթոռը Հայոց բնիկ աշխարհէն՝ Հայաստանէն, պանդխտած է յարեւմուտս եւ ի քարանձաւս *կը բնակի:*

Երանելի հոգին ի՞նչ պիտի գրէր արդեօք, երբ Հռոմկլայի քանդումն ու աւերումը տեսնէր: Երբ կըսեմ, նոյն թուականին պատահէր եւ տեսնէր այս ամենը երանեալ հոգին՝ ի՞նչ պիտի գրէր, եթէ Հռոմկլայն իւր ի Հոգւոյն օծեալ գրչին ներքեւ այծե-մանց բոյն *էր,* քարանձաւ *էր եւ* բանտ *անշուշտ, եւ Սիս աւերակ պի-տի ըլլար իւր գրչին տակ եւ ալ սաղմոսը պիտի նուագէր «եղէ ես որպէս բու յաւերակի» եւ այլն: Անտարակոյս, կը թողուր արեւ-մուտքը եւ կը թռէր ի Հայաստան, որուն այնչափ անձկակարօտ էր: Կը թռէր, այո՛, արեւմուտքէն արեւելք Հայաստանի սարեր ու ձորեր, դաշտեր ու բլուրներ, գետեր, գետակներ ու առուներ տես-նելու, հիւսիսէն Մասիս եւ հարաւէն Արագած բարձրաբերձ լե-րանց միջեւ եւ Արարատայ դաշտին գրեթէ միջակէտ Եռագմբէթ Մայր Տաճարն Հայաստանեայց՝ Ս. Էջմիածինը ողջունելու, զոր չինած էր իւր նախահայրը՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, եւ ուր հաս-տատած էր նա Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ Հայրապետական Աթոռը, որպէս զի լնոյր սրտին անճուկը եւ հոգւոյն կարօտը:*

Կատարուեցաւ Շնորհալւոյն փափաքը՝ Հայրապետականն ու Հայրապետն Հայոց ազատեցաւ քարանձաւ բանտէն եւ իւր յա-տուկ աթոռատեղին գնաց, բայց իւր մահուան թուականէն՝ 1173, 268 տարի վերջը՝ 1441 թուականին:

Այս թուականին վերջին տարիներուն մէջ այն աստիճան ան-կարգութեան հասած էր Հայրապետական իշխանութեան եւ Հայ-րապետարանին վիճակը, որ Եկեղեցւոյն եւ Ազգին օգտակար չըլ-լալէ՝ գատ մեծապէս վնասելու սկսած էր: Այս անհանդուրժելի վիճակին դարման տանելու համար Արեւելեան Եպիսկոպոսունք եւ Վարդապետք ընդ որս եւ արեւմտեան չորս Եպիսկոպոսք փու-թացին եւ ժողով գումարեցին ի Վաղարշապատ Ս. Էջմիածին՝ յամի Տեառն 1441:

[1] Ներսէս Շնորհալի, Ընդհանրական թուղթ, երես 8:

Հայաստանեայց այս Ազգային Եկեղեցական Ընդհանուր ժողովոյ ներկայ գտան Աղուանից կաթողիկոսն, բազմաթիւ Եպիսկոպոսունք, վանահարք, վարդապետք, երիցունք եւ աշխարհականք՝ իբր եօթն հարիւր անձինք, եւ նախ հրաւիրեցին զՏ. Գրիգոր Թ. Մուսաբեկեանց, որ այն ատեն կաթողիկոսացած էր ի Սիս, որ գայ նստի ի Ս. Էջմիածին՝ Հայոց Հայրապետական բուն յատուկ Աթոռը, եւ հովուէ ու կառավարէ զԱզգը եւ զԵկեղեցին, բայց Տ. Գրիգոր Մուսաբէկեանց մերժեց ժողովին հրաւէրը եւ յանձն չառաւ ու չգնաց ի Ս. Էջմիածին: Ժողովը, երբ այս մերժումը տեսաւ, համահաճութեամբ ամենեցուն Տ. Տ. Կիրակոս Վիրապեցին ընտրեցին, ձեռնադրեցին եւ օծեցին ի Ս. Էջմիածին եւ կացուցին Հայրապետ Ամենայն Հայոց, առ որ հպատակութիւն խոստացաւ Աղթամարայ Տ. Դաւիթ անուանեալ կաթողիկոսն՝ հանդերձ իւր միաբանական ուխտով:

Այս ժողովոյն պատմութիւնը գրողն է Թովմա Վարդապետ Մեծոփեցի, որ ժողովական վարդապետաց մին եւ առաջաւորն էր:

452 թուականէն մինչեւ 1441 թուականը Հայրապետական Աթոռն 989 տարիներ այսպէս թափառիկ եւ վարատական աստ եւ անդ փոփոխուելէն յետոյ՝ Ազգային Եկեղեցական Ընդհանուր ժողովոյ որոշմամբ, վերստին փոխադրուեցաւ իւր նախնական տեղը ի Ս. Էջմիածին, ուր կայ մինչեւ ցայսօր, եւ ուր կը նստին Ամենայն Հայոց Հայրապետք եւ Ծայրագոյն Պատիրարք Կաթողիկոսք Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցոյնս մերոյ:

Ժամ է արդ ի գիր առնուլ քանի մը անուանական Կաթողիկոսաց աթոռատեղեաց ծագումն եւ վերջանալն ալ:

Այս աթոռատեղիներն են հետեւեալները, որոնցմէ չորսը վերջացած է եւ երկուքը տակաւին կը շարունակեն, որք են.

1. Աւան գիւղաքաղաք:

2. Հոնի:

3. Մարաշ, որ Հոնիի շարունակութիւնն է:

4. Սեբաստիա:

5. Աղթամար:

6. Սիս:

Քրկչական 590-610 թուականին, որ ատեն Հայաստան արդէն երկու մասերու բաժնուած էր՝ Պարսկական եւ Յունական, վերջին բաժնին մէջ Մօրիկ կայսեր ազդեցութեամբ Աւան գիւղաքաղա-

քը[1] Յովհան անուն Եպիսկոպոս մը կաթողիկոս նստաւ մեր Տ. Տ. Մովսէս Բ. եւ Աբրահամ Ա. Հայրապետաց ժամանակակից առ այս:

Ահա՛, Յովհաննէս կաթողիկոսի վկայութիւնը.

«Յետ այսորիկ՝ ըստ հրամանի կայսերն Մօրկայ, զՅովհան ոմն..., կացուցանեն կաթողիկոս յունական կողմանն, բնակեցուցանելով զնա ի գիւղաքաղաքն Աւան...: Իսկ Մեծ Հայրապետն Աբրահամ... ի Դուին քաղաքի բնակէր՝ ի Պարսից բաժնի անդ...: Եւ թէպէտ եւ Յովհան այր ճշմարիտ եւ արդար էր եւ առաքինի ի վարս (Ուշադրութիւն), ... սակայն հակառակաթոռ *գոլով՝* յերկուս հատուածո *ճեղքեալ լինէր* ՄԻԱՑԱՐՐ ՄԻՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅՆ, *եւ ապա ոչ սակաւ հակառակութիւն կրեալ լինէին կողմանքն երկոքին»[2]:*

Այս հակաթոռութիւնը Յովհաննէսի վախճանմամբը վերջացաւ:

Մարաչայ սահմաններուն մօտ Ջահան գաւառի Իչխան Փիլառտոս անուն բռնաւորին հրամանաւ 1073-1077 թուականին Տ. Սարգիս եւ սորա վախճանէն յետոյ՝ 1077-1095 թուականին Տ. Թէոդորոս (Ալախօսիկ) կաթողիկոս անուամբ նստաւ ի Հոնի: Այս եղելութեան յոչ կամաց հրաման տուած էր Տ. Տ. Գրիգոր Բ. օրինաւոր Հայրապետն Հայոց, զի կսպառնար Փիլառտոս, ինչպէս կը գրէ Ուռհայեցին.

«Յայսմ ժամանակիս անօրէն Փիլառտոսն յուղարկեաց եւ կոչեաց զՏ. Գրիգորէս ի յԱթոռ Հայրապետութեան իւրոյ, եւ նա ոչ եկն ի կոչ նորա, վասն զի զարհուրեալ էր ի հրաշունչ գազանէն*: Դարձեալ գրեաց Փիլառտոսն առ Ս. Հայրապետն եւ ասէր. «Զէ օրէն Աթոռոյս Հայրապետութեան առանց Հայրապետի կալ», եւ նա ոչ* համարձակեցաւ *գնալ, այլ գրեաց Տ. Գրիգորէս առ Փիլառտոսն եւ ասէր, թէ. «Դիր իմ հրամանաւն յԱթոռ Հայրապետութեանդ զՏ. Սարգիս զքուրորդին Տ. Պետրոսի»: Եւ յայնժամ հրամայեաց Փիլառտոսն լինել ժողով Եպիսկոպոսաց..., եւ ձեռնադրեցին զՏ.*

---

[1] Այս գիւղաքաղաքը Արարատեան աշխարհին Կոտէից գաւառին մէջ Երեւան քաղաքին արեւելեան հիւսիսային կողմը կը գտնուէր: Ստեփաննոս Օրբէլեան փոխանակ Աւան գիւղաքաղաքին՝ Թէոդուպօլիս կըսդնէ, ինչպէս. «Կամէին Յոյնք հակառակաթոռ նստուցանել, զոր եւ արարին յետ սակաւուց ... Յովհան ոմն ի Թէոդուպօլիս եղեւ կաթողիկոս»: Տե՛ս Ստեփաննոս Օրպէլեան, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, Հտ. Ա., Գլ. ԻԲ. (22):

[2] Յովհաննէս Կաթողիկոս, Պատմութիւն, Գլ. ԺԷ. (17): Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն, Հատուած Բ., Գլ. ԼՋ. (36): Վարդան, Հաւաքումն Պատմութեան, երես 60:

Սարգիս յԱթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց ի քաղաքն, որ կոչի Հոնի, ի Ջահան գաւառի»[1]:

Մինչ կենդանի էր Տ. Թէոդորոս ի Հոնի, ուրիշ կաթողիկոս մը եւս դրաւ Փիլառտոս ի Մարաշ, *որուն համար այսպէս կը գրէ Ուռհայեցին.*

«Յայսմ ամի (1085-1086) ամիրայ ոմն Պօլտաճի անուն, սորա առեալ զՋահան գաւառ ի Փիլառտոսէն, եւ կաթողիկոսն Տ. Թէոդորոս եղեւ ընդ իշխանութեամբ նորա: Յայնժամ կոչեաց Փիլառտոս զնա առ ինքն ի Մարաշ քաղաք, եւ նա ոչ կարաց գնալ, ... վասնզի էր իշխանութիւնն: Եւ եղեւ ոխացեալ Փիլառտոսն ընդ Տ. Թէոդորոսի, եւ խորհեցաւ այլ կաթողիկոս դնել յաղագս աձիրաւ *եւ չար բարուց իւրոց, եւ յայնժամ մեծարեալ կոչեաց զՏ. Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսն Ս. Աստուածածնին պատկերին, եւ նա ոչ էառ յանձն, ...: Դարձեալ Փիլառտոսն կոչեաց զՏ. Պօղոս զՀայր Ս. Նշանին Վարագայ, եւ արար ժողով Եպիսկոպոսաց եւ Հարանց, եւ եառն ձեռնադրութիւն կաթողիկոսութեան Պօղոսի ի Մարաշ քաղաքի՝ հրամանաւ եւ կամօք Փիլառտոսի եւ ոչ Աստուծոյ: Եւ այս ամենայն ոչ լինէր ընդունելի Աստուծոյ, եւ ոչ առ հաւատացեալսն Քրիստոսի, զոր տեսեալ Պօղոսի զկնի սակաւ ինչ աւուրց ի բաց թողեալ զԱթոռն, վասն զի էր այր սուրբ եւ առաքինի եւ գիտացեալ զի* ընդհակառակս *էր եւ ոչ ուղղապէս»[2]:*

Ի Հոնի եւ ի Մարաշ՝ Փիլառտոսի բռնութեամբը հաստատուած սոյն անուանական կաթողիկոսութիւնը, Տ. Պօղոսին հրաժարելովն եւ Տ. Թէոդորոսին վախճանմամբը վերջացաւ, որուն վրայ ասկէց աւելի խօսել աւելորդ կը համարիմ, վասնզի արդէն պատմիչը մանրամասնած ըլլալով՝ բացատրութեան պէտք չէ թողած:

Տ. Տ. Գրիգոր Զ. (Ապիրատ) Հայոց Հայրապետին վախճանէն յետոյ 1203 թուականին՝ յաջողեցաւ Հայոց Հայրապետ ընտրուիլ Տ. Տ. Յովհաննէս Է.: Երբ տեսաւ զայս Անանիա անուն Եպիսկոպոսը՝ կաշառատուութեամբ յաջողեցաւ եւ ինքն նստիլ ի Սեբաստիա *իբր կաթողիկոս, ինչպէս կը գրէ Կիրակոս Գանձակեցի.*

«Տ. Գրիգոր ապիրատն եօթն ամ: Եւ այնուհետեւ ... Յովհաննէսն զի ընտանի էր թագաւորին Լեւոնի՝ բռնացաւ եւ կալաւ

[1] Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Գլ. ՃԷ. (107), ՃԺԵ. (115): Վարդան, Հաւաքումն Պատմութեան, երես 104-105:
[2] Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Գլ. ՃԻԵ. (125), ՃԻՋ. (126):

(զԱթոռն Հայրապետական): Իբրեւ ետես զայս միւս Եպիսկոպոսն Անանիա, չոգաւ նա առ Սուլթանն՝ զոր Հոռոմոց կոչէն, ետ նմա կաշառ եւ նստաւ կաթողիկոս ի Սեւաստ...: Եւ այսպէս բաժանեցաւ Աթոռ Ս. Գրիգորի..., եւ միւսն ի Սեւաստ, զոր ապստամբեցաւ *Անանիա»[1]: Դարձեալ կըսէ նոյն պատմիչը. «Եւ Անանիա, որ եղեւ* հակառակաթոռ *ի Սեւաստ»[2]:*

Ոչ ոք յաջորդեց Անանիայի, ուստի եւ անոր վախճանելովը վերջացաւ եւ այս հակաթոռութիւնը:

Մինչեւ հիմա որչափ քաղաք, վանք, դղեակ, գիւղաքաղաք եւ գիւղ զորս յիշեցինք, եւ յորս հարազատ Հայրապետներ եւ ոչ հարազատ կաթողիկոսներ նստած են, չէ կարելի երբէք զանոնք Հայրապետական Աթոռ ճանաչել՝ բացի Ս. Էջմիածնէն, զոր Ազգն համայն ցայսօր ժամանակի ընդունած է իբրեւ միակ Հայրապետական հարազատ Աթոռ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյն, յոր բազմած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Առաքելայաջորդ Հայրապետն մեր, եւ զոր կը ճանաչեն իբրեւ կեդրոն միութեան ամենայն Հայոց: Հետեւապէս, եւ Հայաստանեայց մի եւ անբաժանելի Եկեղեցւոյն մէջ ինչ կարգի եւ աստիճանի պաշտօնեաներ ալ գտնուին՝ տակաւին կը խոստովանին, թէ անոր կառավարութեան վարչական գլուխը, Հայոց Հոգեւոր Տէրը միայն մէկ է, եւ այն՝ Ս. Էջմիածնի Գահը բազմող Ամենայն Հայոց Եպիսկոպոսապետը, Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսն է, որ է այսօր Տ. Տ. Գէորգ Դ.:

Աղթամարայ եւ Սսոյ վրայ՝ ինչպէս խոստացած ենք մեր նախաբանին մէջ, ուրոյն գլուխներով պիտի գրենք:

[1] Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, երես 70:
[2] Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, երես 76:

Բ.
ԱՂԹԱՄԱՐ

Սկիզբն կաթողիկոսութեան Աղթամարայ: Նզովք եւ արձակումն: Տ. Նիկողայոս, Տ. Թովմա եւ Տ. Խաչատուր կաթողիկոսունք Աղթամարայ: Կանոնագրութիւն վանուց Աղթամարայ: Կոնդակ Տ. Տ. Ներսէս Ե. Հայրապետի Ամենայն Հայոց : Պայմանագիր Թեմական Երեսփոխանաց Աղթամարայ: Օծումն Տ. Պետրոս (Պիւլպիւլ) կաթողիկոսի եւ սպանումն եւ ինքնընտիր կաթողիկոսութիւն Տ. Խաչատուր Եպիսկոպոսի:

Փրկչական 889 թուականին Հայոց Թագաւորական գահը բազմեցաւ երանելի Թագաւորն Հայոց Սմբատ Ա. Բագրատունի, որ իւր Թագաւորութեան 22 տարին[27] անօրէն Յուսուփին ձեռօք չարաչար տանջուելով՝ նահատակուեցաւ: Սոյն երանելի Թագաւորին քեռորդի Աչոտ Արծրունի նախարարը՝ Վասպուրական աշխարհի իշխանը, ապստամբեցաւ իրմէն (Սմբատ Ա.էն) եւ սկսաւ ինքնագլուխ կառավարել Վասպուրական երկիրը, որոյ յաջորդներէն Գագիկ Արծրունի՝ հակառակ Հայոց հարազատ Թագաւորին՝ Սմբատայ Առաջնոյ, անօրէն Յուսուփէն 908 թուականին Վասպուրականի Թագաւոր պսակուեցաւ, որ տեղի տուաւ ազգային աղէտալի խռովութեանց եւ պատերազմաց, որ ընդ Հայոց Թագաւորն Սմբատ Ա. եւ ընդ հագարացի ոստիկանն Յուսուփ, ինչպէս կը գրէ Յովհաննէս Կաթողիկոս. «Ընդ որ յաւէտ իմն իշխանին Գագկայ դժգմեալ դրժողութեամբ չարահաւանակ *առ արքայ (Սմբատ Ա.)* լինէր *եւ ապա բազում նուէրս ընծայից եւ պատարագաց պատրաստեալ՝ չուէր գնայր առ ոստիկանն Յուսուփ ի Պարսս, եւ առաջի մատուցեալ զխորհրդականն իւր ընծայս, զգրկանաց ամբաստանութեան իւրոյ բան բարձրաբարբառ զօրացուցանէր զարքայէ: Իսկ նորա ախորժաբար ընկալեալ՝ տայ նմա* թագ արքայական *եւ պատիւս արքունականս, ի* քակտումն միաբանութեան ընդա *զայն հնարեալ գործել զի դիւրաւ լիցին, այնուհետեւ երկաքանչիւրքն առ ի նմանէ դրժելոյ: Սակայն, ի ծածուկ իմն ըստ սողնոց սպրդեալ իբր ի ծերպս վիմաց, ոչ բերէր առ ժամայն ի զգայութիւն զգործեցեալ իրականութիւնն, բայց իբրեւ եկն* թա-

գակերպեալ *իշխանն Գագիկ յաշխարհ իւրոյ տէրութեանն*, ոչ սակաւ շփոթ տրտմութեամբ առ ինասարակ զամենեքումբք զեղոյր, *վասնզի իրազգացք լինէին խաւարասէր խորհրդոց ոստիկանին, որ զկորստական դուռն բանալ հանդերձեալ էր, զոր ոչ այլ ումեք քան, թէ Աստուծոյ գոյր փակել զնա: Սակայն, արքայ (Սմբատ Ա.) ծննդագործեալ ի միտս իւր բարեաւն յաղթել չարին, ոչ կասեցուցանէր հատանել նմա զսակ սովորական ծառայութեանն, մինչեւ սպառսպուռ մերկացաւ չարութիւն նորա»*[1]:

Վասպուրական աշխարհի սոյն այս Գագիկ Արծրունի թագաւորը (908-943) ընդարձակեց եւ պարսպեց Աղթամարայ կղզին[2], *որ ի ծովուն Վանայ կամ Բզնունեաց, եւ անդ ի հիմանէ նորոգ կառոյց Ս. Խաչ Եկեղեցին*[3]:

Վասպուրական աշխարհի Արծրունի իշխանաց՝ մանաւանդ Գագկայ, այս ապստամբութենէն օգուտ քաղել կուզէին անչուշտ Աղթամարայ վանահայր Եպիսկոպոսք, եւ ինչպէս նոքա՝ մանաւորապէս Գագիկ, Նախիջեւան քաղաքը իրեն չտրուիլը պատճառ բռնելով՝ ապստամբեցաւ Հայոց քաղաքական օրինաւոր իշխանութենէն[4], *նոյնպէս եւ սոքա վանահարք Աղթամարայ, որ արդէն Արծրունի թագաւորաց ազդեցութեամբն ու պաշտպանութեամբը նկատմամբ Հայաստանի այլ եւ այլ գաւառաց եւ վանուց Եպիսկոպոսներուն մասնաւոր գիրք մը առնուլ սկսած էին կամ առած, որ ի վերջոյ մինչեւ ապստամբութեան յանգեցաւ՝ դիպող առթի կսպասէին եւ պատճառ մը կորոնէին, թէեւ ըլլար անզօր, որպէս զի եւ իրենք զիրենք Հայաստանեայց Հայրապետական իշխանութենէն անկախ հրատարակելու իրաւունք ունեցած երեւնային, եւ իբր այն՝ Հայոց Հայրապետութենէն իրենց բացարձակ ապստամբութիւնն ըստ երեւոյթին յաչս հասարակաց կամ ազգին օրինաւոր համարել տային: Աղթամարցիք գտան այն*

---

[1] Յովհաննէս Կաթողիկոս, Պատմութիւն, Գլ. ԽԳ. (43):

[2] Ի կղզին Աղթամարայ առաջին անգամ շինութիւն ընողն եւ անդ վանք հաստատողն է Թէոդորոս Ռշտունեաց նախարարը, որ մեռած է 654 թուականին ի Դամասկոս, ուր գնաց (կամովի՞ն թէ իբրեւ գերի՝ չէ յայտ) Հայ գերելոց հետ, որ ի Հազարացւոց: Տե՛ս Ստեփանոս Տարօնացի, Տիեզերական Պատմութիւն, Գիրք Բ., Գլ. Դ. (4) եւ Վարդան, Հաւաքումն Պատմութեան, երես 69:

[3] Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց: Կ. Պոլիս, 1852, երես 329-336:

[4] Յովհաննէս Կաթողիկոս, Պատմութիւն, Գլ. ԽԳ. (43):

պատճառը, զոր ի վաղուց կորոնէին, որ ոչ թէ պատճառ՝ այլ պատճառանք իսկ չէր:

Երբ 1113 թուականին Տ. Տ. Գրիգոր Գ. Պահլաւունին նստաւ յԱթոռ Հայրապետութեան Ամենայն Հայոց ի հասակի 18 կամ 20 ամաց՝[28] Աղթամարցիք սորա հասակին անլիութիւնը, որ նոր բան մը չէր, զի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի թոռը՝ Ս. Գրիգորիս նոյն հասակին մէջ Աղուանից եւ Վրաց միանգամայն կաթողիկոս եղած էր[1], եւ զի Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ մէջ՝ Հայրապետաց ընտրութեան առեն, ամենէն աւելի փնտռուած բանը անձնական արժանիքն *էր, պատճառ բռնելով Աղթամարցիք այս հասակի խնդիրը, Տ. Վահան[2] պաշտօնանկ կաթողիկոսին ի Վասպուրական*

[1] Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Գիրք Գ., Գլ. Գ (3):

[2] Տ. Վահան յաջորդն է Տ. Տ. Անանիայի, որ 966 թուականին կոչեցաւ յԱթոռ Հայրապետութեան Հայոց, հաւատարիմ չմնաց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյն, ուստի եւ Ազգը տարիէ մը վերջը՝ 967, ընկէց զանի Աթոռէն եւ նորա տեղ կացոյց Հայրապետ Ամենայն Հայոց զՏ. Տ. Ստեփաննոս Գ.: Տ. Վահան յետ պաշտօնանկութեան գնաց ի Վասպուրական եւ ապաստանեցաւ Արծրունի Ապուսահլ թագաւորին, որ պահեց, պատուեց, քաջալերեց եւ պաշտպանեց զանի, որմէ ոչ սակաւ շփոթութիւնք ծագեցան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն եւ Ազգին մէջ, ինչպէս կըսէ Կիրակոս Գանձակեցի. «Յետ մահուան Տեառն Անանիայ եկաց յաթոռ նորա Տէր Վահան ի Բաղաց ամ մի: Սա դաշնաղիր եղեւ ընդ Վիրս միաբան դաւանութեամբ, վասն որոյ ժողովեալ յամուրն յԱնի, ի թագաւորութեան Աշոտայ (Ողորմած) որդւոյն Աբասայ, բազում Եպիսկոպոսաց եւ խստակրօն վանականաց, որք ծանուցեալ հաւաստեաւ զիերձուած կորստեան մտաց նորա (Վահանայ), որ ետ բերել պատկերս վասն նորոգման աղանդոյն Քաղքեդոնի, եւ որոշեալ զնա հալածական արարին: Եւ միաբանեալ նստուցին յԱթոռ Ս. Լուսաւորչին զՍտեփաննոս: Բայց քանզի Վահանիկն դեռ եւս կենդանի էր ի Վասպուրական, հաւանեցոյց զոմանս ի պարզամտաց սուտ զնմանէ կարծել զհամբաւ հերձուածոյ, եւ վասն այնորիկ զմիջոց աշխարհիս Հայոց լցին նզովիւք»: Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, երես 49: Վարդան, Հաւաքումն Պատմութեան, երես 89: Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Գլ. ԺԴ. (14):

Պէտք է գիտնալ, որ ոչ թէ Հայոց Եկեղեցւոյ մէջ պատկեր մտցնել ըսել կուզէ Կիրակոս, այլ Տ. Վահանայ ի Վրացւոց, որք արդէն հերձեալ էին Հայոց Եկեղեցիէն, պատկեր բերել եւ յԵկեղեցիս Հայոց գործածել տալ հրամայելն, զի արդէն Տեառնական եւ սրբոց նկարներ կային Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոց մէջ: Եթէ չըլլար՝ Հայոց Տիրան Արշակունի թագաւորը չէր համարձակէր Յուլիանոսի պիղծ պատկերն իւր արքունական Եկեղեցւոյն մէջ դնել տալու յանդգնիլ, եւ Ս. Յուսիկ Հայրապետէն իրաւամբ նախատուիլ, որ ընդ ստիւքն առեալ պիղծ պատկերը ջախջախեց, որուն համար ինքն թէեւ նահատակուեցաւ, բայց Յուլիանոսի պատկերն ալ Եկեղեցւոյն մէջ չը դրուեցաւ»: Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Գիրք Գ., Գլ. ԺԳ. (13), ԺԴ. (14):

Ի հաստատութիւն մեր սոյն դիտողութեան՝ կը յաւելումք Ստեփաննոս Օրբէլեանի սա վկայութիւնն եւս թէ. «Ընտրեալ զՎահան … օծանեն զնա Կաթողիկոս Հայոց, որ եւ

երթն, եւ անդ ի Ջորոյ Վանս նստելը, եւ Աղթամար Արծրունի թագաւորաց աթոռն ըլլալը, որ էական պատճառն էր այս ապստամբութեան:

Ինչպէս կըսէ Վարդան պատմիչ նոյն 1113 թուականին Տ. Դաւիթ Թոռնիկեան Եպիսկոպոսը կաթողիկոսացնելով՝ յայտնապէս վտարանջեցին եւ բացարձակ ապստամբեցան Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ Հայրապետական իշխանութենէն, որով եւ Եկեղեցւոյ հոգեւոր իշխանութեան միութիւնը պառակտեցին*: Ահա՛, Վարդանայ վկայութիւնը. «Սակայն կեցեալ զաւուրս հինգ (Տ. Տ. Բարսեղ Ա.), տայ Գրիգորի (Գ.ի) զաստիճանն (Հայրապետական), եւ ինքն վճարի, ուր եւ թաղեցաւ անդէն (ի Շուղր) ...: Իբրեւ լուաւ զայս Դաւիթ ոմն որդի Թոռնկայ ի կղզւոջն Աղթամարայ, արարեալ ժողով եպիսկոպոսաց հնգից ձեռնադրեցաւ կաթողիկոս, պատճառելով եթէ* Վահանիկ կաթողիկոս եկն առ Ապուսահլ *որդի Գագկայ* ի Ջորոյ վանս*, եւ անդ վախճանեցաւ...: Եւ զի ասեն* աթոռ է սա թագաւորացն Արծրունեաց *եւ վայել է զինել եւ* Պատրիարք»[1]*:*

Սոյն Թոռնիկեան Տ. Դաւիթ Եպիսկոպոսին(29) *ցեղաբանութիւնն եւ անոր ապստամբօրէն կաթողիկոսանալը իբրեւ օրինաւոր եւ ազգին կամօքը կատարուած իրողութիւն սապէս ի գիր առած է Թովմա Վարդապետ Արծրունւոյ պատմութեան չարունակողը Սենեքերիմ Արծրունի թագաւորին տոհմակից Խեդենիկ իշխան, սորա որդին Թոռնիկ իշխան, սորա որդին Թադէոս իշխան, սորա որդին Թոռնիկ, սորա որդին Աբգլմսեհ, որ ծնանի զ Դաւիթ,*

կեցեալ ամ մի՝ սկսաւ պատկերս բերել ի Վրաց եւ դնէր ի վերայ սեղանոյն, եւ հրամայէր յամենայն Եկեղեցիս զնոյն, ըստ Հոռոմոց սահմանին կանիւք զարդարել եւ առանց կանի ոչ առնել պատարագ»: Տե՛ս Ստեփաննոս Օրպէլեան, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, Գլ. ԾԳ. (55):

Օրբէլեանի սոյն վկայութեան վրայ արժանայիշատակ Տ. Կարապետ վարդապետ Շահնազարեան սա դիտողութիւնը կընէ. «Կօր, կաւ, ուղիղ եւս ինկօն, է բառ յոյն եւ նշանակէ պատկեր: Կիրառութիւն պատկերաց առ Հայս կանուխ էր, քան զԿաթողիկոսութիւն Վահանայ, ուստի անտեղի (է) համարել զպատճառ աքսորման նորին զպատկերս: Զօրէն Օրբէլեանի մթին են եւ այլ պատմագիրք Ազգիս ի խօսիլն զՎահանայ, որ թերեւս ոչ զի կօնս (պատկերս), այլ զիկօնոստաս (խաչեալ) Յունաց կամեցաւ մուծանել յԵկեղեցի մեր, եւ միաբանութիւն հաւատոյ առնել ընդ նոսա, վասն որոյ եւ անկաւ»: Տե՛ս Նոյն, երես 296:

[1] Վարդան, Հաւաքումն Պատմութեան, երես 116: Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, երես 57 եւ 70:

որ կըլլայ Քահանայ, Եպիսկոպոս, Արքեպիսկոպոս եւ Կաթողիկոս:

Նոյն պատմութենէն քաղուածք մը. «Եւ էին սոքա ազգք սուրբք եւ ընտրեալք ի Տեառնէ ..., Տեսուչ եւ վերակացու լինել տանն Վասպուրականի, զմեծ իշխանն զանուանեալն Խեդենիկ՝ զազգակից արքային Սենեքերիմայ, եւ թագաւորացն Արծրունեաց: Նա (Խեդենիկ) ծնանի զԹոռնիկ իշխան, ...: Եւ ի Թոռնկայ մեծ իշխանն Թադէոս: Եւ Թոռնիկ որդի Թադէոսի, յորմէ ծնաւ... Աբղլմսեհ, ...: Սորա ծնան ուստերք. Է. եւ դստերք Ե.: Ի սորա ծննդոցս (յորդւոց Աբղլմսեհի) ընտրեաց Տէր զմի ոմն, որում ա-նուն էր Դաւիթ...: Սա... առեալ զպատիւ Քահանայութեան եւ զեպիսկոպոսութեան եւ զԱրհի եպիսկոպոսութեան եւ զկաթողիկոսութեան»[1]*:*

Այսպէ՛ս, ահա՛, Աղթամարայ վանահայր վիճակաւորութիւնը սկսաւ 1113 թուականին[2]*, որուն համար եւ Աղթամարը Սկէն ա-ռաջ անցուցինք, որ սկսած է 1441 թուականին:*

---

[1] Թովմաս Արծրունի, Պատմութիւն, երես 349-351 եւ 353:

[2] Հ. Ղեւոնդ Ալիշան իւր «Շնորհալի եւ պարագայ իւր» պատմական գրուածքին «Աղթամարայ ապստամբութիւնն» վերնագրով հինգերորդ գլխոյն մէջ մինչեւ 921 թուականը կը հինցնէ Աղթամարայ վանահայր վիճակաւորութեան սկզբնա-ւորութիւնը, ըսելով թէ. «Երբ Արծրունեաց եւ Վասպուրականի նախարարն խորագէտն եւ փառասէր Գագիկ թագաւոր եղաւ երկրին, ուզեց որ ինչպէս ինքնագլուխ քաղաքական տէր, այսպէս ալ Եկեղեցական գլուխ մ'ունենայ իր երկրին, եւ հաւանութեամբ Բագրատունի թագաւորն Հայոց՝ Գէորգ Կաթողիկոս զեղբօրորդին Գագկայ՝ զԵղիսէ՝ ձեռնադրեց (յամի 921) Եպիսկոպոսապետ բոլոր Վանայ ծովուն չորս բոլոր սահմանաց»: Տե՛ս Ալիշան Ղեւոնդ, Շնորհալի եւ պարագայ իւր: Վենետիկ, 1873, երես 54-55:

Առանց թուականը յիշելու այսպէս կը նշանակէ եւ՝ Վարդան, Հաւաքումն Պատմու-թեան, 116 երեսի 2րդ ծանօթութիւնը: Գագիկ Արծրունի՝ հաւանական էր եւ բնական իսկ, որ Եկեղեցական առանձին գլուխ մը ունենալու փառասիրութիւնն ալ ունենար, ինչպէս քաղաքական ինքնագլխութեան տենչն ունեցաւ եւ ի գլուխ հանեց, սակայն եթէ Գագկայ եղբօրորդւոյն՝ Եղիսէի Եպիսկոպոսապետ ձեռնադրուիլն ստոյգ ալ եղած ըլլայ, տակաւին S. S. Գէորգ Բ. Հայրապետը չէր կրնար ըլլալ զանի ձեռնա-դրողը, վասն զի նոյն Հայրապետը 876ին վախճանած է, ինչպէս կը նշանակեն Հայ պատմագիրք ոմանք, ինչպէս կը նշանակէ եւ Հ. Ներսէս Ճնտոյեան իւր առ ձեռն ժա-մանակագրութեան մէջ՝ Առձեռն ընդհանուր ժամանակագրութիւն հին եւ նոր տէրու-թեանց: Վենետիկ, 1880, երես 176, որ «Շնորհալի եւ պարագայ իւր» գրքէն, եօթը տարի ետքը՝ 1880ին տպուած է ի Վենետիկ, որմէ կերեւի թէ S. S. Գէորգ Բ. 921 թուականէն 24 տարի առաջ վախճանած էր:

Եթէ 921 թուականը կամ Հայրապետին անունը տպագրական սխալ նկատելով (որ չկայ վրիպակաց մէջ) դէպ ի ետ դառնանք, յայնժամ Գագիկ Արծրունի թագաւոր չենք

Աղթամարայ վանուց մէջ, երբ Տ. Դաւիթ Թոռնիկեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ Հայրապետական իշխանութենէն այսպէս բացարձակ ապստամբեցաւ՝ Տ. Տ. Գրիգոր Գ. Պահլաւունի նորընծայ Հայրապետն Հայոց փութաց Ազգային Եկեղեցական Ընդհանուր ժողով հրաւիրել, որ ընդ իւրով նախագահութեամբ գումարեցաւ յամի Տեառն 1114 ի կարմիր Վանս Սեաւ լերին, ուր ներկայ գտան երկու հազար հինգհարիւրէն աւելի Եպիսկոպոսք, Վարդապետք, հարք, վանականք եւ միանձունք, որք իւրեանց ձեռնագրովք նզովեցին եւ հերքեցին զ Դաւիթ Թոռնիկեան եւ իւրայինքը:

Ահա՛, Ս. Ներսէս Դ. Շնորհալի Հայրապետին պատկառելի վկայութիւնը, որ ժամանակակից է, եւ որ թերեւս ունկնդիր էր ժողովոյն վիճաբանութեանց եւ որոշմանց, զի Տ. Տ. Գրիգոր Գ.ի եղբայրն էր հարազատ եւ նորա քով.

կրնար գտնել ի Վասպուրական, որ Աղթամարայ յատուկ Եպիսկոպոսապետ ձեռնադրել տայ, վասն զի Գագիկ Արծրունի 908 թուականին թագաւոր եղած է, եւ եթէ դէպ յառաջ երթանք՝ կը գտնենք նոյն Տ. Տ. Գէորգ Բ. Հայրապետին յաջորդը՝ Տ. Տ. Յովհաննէս Ձ. պատմաբան Հայրապետը, որ 924 թուականին վախճանած է ի Վասպուրական: Սոյն Հայրապետը Եղիսէի ձեռնադրութիւնը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ պատահած եւ պատմութեան համար իրօք կարեւոր դէպքը թէ իւր եւ թէ իւր նախորդին ձեռքով կատարուած ըլլար, պէտք էր որ յիշատակէր իւր պատմութեան մէջ, սակայն ասանկ եղելութիւն մը չենք կարդար սոյն Հայրապետին պատմութեան մէջ: Կը թողունք ըսել, որ Տ. Դաւիթ Թոռնիկեանի ապստամբութեան արդարացուցման համար Աղթամարցիք միայն Տ. Վահան պաշտօնանկ Կաթողիկոսին ի Վասպուրական երթը իբրեւ փաստ կը նշանակեն (Տե՛ս Վարդան, Հաւաքումն Պատմութեան, երես 116), մինչդեռ եթէ 921էն ի վեր Եպիսկոպոսապետ ունեցած ըլլային՝ թող ըլլար ընդ իրաւասութեամբ Հայրապետին Ամենայն Հայոց, սակայն եւ այնպէս հարկ եւ պէտք էր տակաւին, որ նոյն Եպիսկոպոսապետական շարունակութիւնը իբր փաստ կոչէին իրենց ապօրէն արարքին արդարացուցման, եւ եթէ նոյն թուականէն՝ Եղիսէէն սկսեալ, յաջորդաբար Եպիսկոպոսապետ ունեցած էին Աղթամարցիք՝ ինչո՞ւ Տ. Դաւիթ Թոռնիկեանի ըրածն ապստամբութիւն համարուէր եւ Ազգային Եկեղեցական Ընդհանուր ժողովով Տ. Դաւիթ նզովից ենթարկուէր: Նոյնպէս կը թողունք ըսել, որ Թովմա վարդապետ Արծրունի՝ Արծրունի տանը փառաց նախանձախնդիր պատմիչը՝ Աղթամարայ վանահայր Եպիսկոպոսաց նկատմամբ բան մը չըսէր, երբ մանաւանդ Աղթամարայ Ս. Եկեղեցւոյն շինութիւնը մանրամասն կը նկարագրէ: Պատմութեան բնական ընթացքը կը պահանջէր, որ նոյն վանուց վանահայր Եպիսկոպոսաց նկատմամբ ալ բան մը գրէր, այլ սակայն այս մասին իսպառ լռութիւն պահած է Թովմա Արծրունի: Պատրաստ եմ առ այս Հ. Ղեւոնդ Ալիշանայ պատասխանը լսել եւ ուղղել սխալս, եթէ ունիմ սոյն քննական դիտողութեանս մէջ:

«Զի՞նչ է ասել եւ զմօրէն այսոցիկ չարեաց, զյայտնապէս հակառակացն ճշմարտութեան եւ Ս. Աթոռոյ Լուսաւորչին, որք ինքնաչարժ ախտիւք եւ բռնակալաց աչխարհի հրամանօք զանճինս իւրեանց յայս աստիճան հոգեւոր բարձրութեան ձգեն, եւ ո՛չ ընտրութեամբ Աստուծոյ եւ աստուածայնոց արանց համօրէն ազգիս՝ որպէս օրէնն պահանջէ, որով բիւր նեխութեան *եւ* ապականութեան *անդամոց Քրիստոսի* լինին պատճառ*: ...: ...:*

Որք յաղագս սոյն եւ այսր իրի յանդգնութեան ի ժամանակս Տեառն մերոյ եւ եղբօր Գրիգորիսի Կաթողիկոսի Սրբոյ, ի սուրբ լեառնն (ի Սեաւ լերին) մեծաւ Սիւնհոդոսիւ Ս. եւ առաքինեաց արանց Ազգիս Հայոց՝ ժողով աւելի քան զերկու հազար եւ հինգ հարիւր անճանց՝ Եպիսկոպոսաց, Վարդապետաց, Հարց վանականաց եւ միանճանց սրբոյ լերինն նզովեալ ուերքեցին *յԵկեղեցւոյ Քրիստոսի, եւ սրով բանին Աստուծոյ* հատեալ ի բաց ընկեցին *որպէս* զնեխեալ *եւ* զփտեալ *(Խորին ուշադրութեան արժանի բառեր, որք Եկեղեցւոյ հոգեկիր խօսնակին, չնորհալի Տ. Տ. Ներսէս Դ. Ս. Հայրապետին ի հոգւոյն օծեալ գրչին են ծնունդ), անդամ յառողջ մարմնոյ Եկեղեցւոյ՝ անէծս ցաւագինս կուտեալ ի գլուխ նոցա: (Տ. Դաւիթի Թոռնիկեան եւ իւրայնոց): Որոց ոչ եկեալ ի միտս եւ ոչ զգացեալ զմահացու ցաւս հոգւոց՝ առնլով զդեղ կենաց ի դեղատուէ իմաստնոյ, եւ բժշկիլ զղջմամբ եւ ապաշխարութեամբ ի մահահամբոյր պատուհասէն: Այլ հանգոյն* իժի *եւ* քարբի *խցեալ զլսելիս աստուածային բանին, դեռեւս* յամառեալ բորբոքին ի նոյն չարութեան*, արբեալ եւ յիմարեալ փառամոլ ախտիւ իբրեւ* զգազանս կատաղիս *(ուշադրութիւն) ոչ դադարեն մուծանել* զխռովութիւն *յառագաստ խաղաղութեան երկնաւոր հարսնարանի փեսայացեալ Բանին յԵկեղեցին Հայաստանեայց, զոր արեամբն գնեալ ազատեաց ի չար մշակութեանց բանսարկուին,* որոց արիւն ի գլուխ իւրեանց եղիցի*, եւ* վրէժ չարութեան գործոց նոցին յանձին իւրեանց լիցի*»*[1]*:*

Ազգային Եկեղեցական այս ընդհանուր ժողովոյ, որ ի Սեաւ լերին, նզովից հանդիսական վճռէն յետոյ եւս Տ. Դաւիթ Թոռնիկեան եւ իւր յաջորդն յամառեալ կը մնան ի նոյն չարիս ապստամբութեան մինչեւ 1441 թուականը, որ առեն Հայրապետական Աթոռը ի դարաւոր պանդխտութենէ, որ յարեւմուտս, ազատելու

[1] Ներսէս Շնորհալի, Ընդհանրական թուղթ, երես 49-50:

եւ վերստին իւր բնակավայրը՝ ի Ս. Էջմիածին փոխադրելու համար ի նոյն Մայր Եկեղեցւոջ Ս. Էջմիածնի գումարեալ Ազգային Եկեղեցական ժողովն երբ տեսաւ, որ Աղթամարայ նոյն ժամանակի Տ. Դաւիթ վանահայր վիճակաւորը հանդերձ իւր մխաբանութեամբ հպատակութիւն կը խոստանայ Տ. Տ. Կիրակոս նորընտիր Հայրապետին Ամենայն Հայոց, եւ թէ ինքն եւ թէ իւր մխաբանութիւնն եւ թեմականքն ինքզինքնին անոր հոգեւոր գերագոյն իշխանութեան եւ իրաւասութեան ենթարկեալ ըլլալն կընդունին, երբ տեսաւ կըսեմ ժողովը Աղթամարցւոց այս հպատակութիւնը՝ յայնժամ համակամ հաճութեամբ ամենայն ժողովական հարց ո-րոշեց եւ լուծեց[1] *զԱղթամար ի կապանաց նզովից ժողովոյ Սեաւ լերին, ու իւր այս որոշումը նորապսակ Հայրապետին յատուկ կոնդակաւը ծանոյց ամբողջ ազգին, ինչպէս.*

«Անուամբ անեղին Աստուծոյ՝ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ՝ Ես Կիրակոս ծառայ ծառայից Աստուծոյ եւ Յիսուսի Քրիստոսի, ողորմութեամբ եւ չնորհօք նորին Կաթողիկոս Աթոռոյ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ, *եւ Վաղարշապատու* Սուրբ Էջմիած-

[1] Թէպէտ եւ յիշատակութիւն կըլլայ, որ 1290 եւ 1295 թուականներուն մինչեւ Ռուբինեանց Հեթում Բ. թագաւորին եւ Տ. Տ. Ստեփաննոս Դ. կամ անոր յաջորդ Տ. Տ. Գրիգոր Է. Հայրապետին ժամանակ Աղթամարայ ապստամբութիւնը 1114ին ժողովով ընդունած նզովից վճռէն արձակուած ըլլայ, սակայն ասի եթէ եղած իսկ է՝ բոլոր ազգին ծանուցուած չըլլալով՝ իւր մասնաւորութեան մէջ մնացած է: Նոյնպէս կընթեռնունք Մեծոփեցի Տ. Թովմա վարդապետին պատմութեան մէջ, թէ Տ. Գրիգոր վարդապետ Տաթեւացի՝ հալածանաց պատճառաւ Տաթեւու վանքէն, որ ի Սիւնիս, երբ փոխադրուեցաւ ի Վանս Մեծոփայ, որ յԱրճէշ գաւառի, անդ իւր կենաց վերջին տարին Հայոց 858 եւ Փրկչական 1410 թուականին ժողով ըրած եւ արձակած է զԱղթամար ի կապանաց՝ ինչպէս կըսէ նոյն պատմիչը. «Եւ… գնացաք ի գաւառս Սիւնեաց առ Մեծն Գրիգոր (Տաթեւացի) վարդապետն ամենայն Հայոց, …: Եւ երկու ամ զմեզ մխիթարեաց Աստուածաշունչ գրովք: Եւ ի հալածմանէ անօրինաց շարժեցաւ ի գաւառէն Սիւնեաց առեալ զմեզ՝ եկն ի գաւառն Արճիշոյ: Եւ արարեալ իւր բնակութիւն զաստուածահաճոյ ուխտն Մեծոբայ առ… վարդապետն Յովհաննէս, եւ յոյժ ուրախացաւ, վասն զի ի նոյն ամին 858 աւարտեալ էր զնորաշէն տաճարն Սուրբ Աստուածածնին: …: Եւ ի սոյն ժամանակի (թուական Հայոց 858 եւ Փրկչական 1410) ի խնդիր ելեալ վասն կապանաց Աղթամարայ, եւ մեծահանդէս ժողով արարեալ արձակեաց զամենեսեան (ի կապանաց) հնոց Կաթողիկոսացն մերոց»: Տե՛ս Թովմա Մեծոբեցի, Պատմութիւն Լանկթամուրայ եւ յաջորդաց իւրոց: Փարիզ, 1860, երես 50-52:

Բայց Տաթեւացւոյն այս ըրածն եւս իւր մասնաւորութեան մէջ մնացած է: Դիտելի է նաեւ, թէ Հեթում Բ.ի օրով եղածը Տաթեւացւոյն գումարած ժողովոյն, եւ այս երկուքը մէկէն ի Ս. Էջմիածին գումարեալ ժողովոյն մէջ չեն յիշատակուած: Ճշմարտի է ուրեմն, թէ Աղթամարայ երկու անգամ ի կապանաց արձակուելէն զանխուլ մնացած է ազգը ամենամեծագոյն մասամբ:

նիս, եւ ամենայն Հայոց, *գրեմ չնորհօք ամենասուրբ Հոգւոյն...: Օրհնութիւն եւ պահպանութիւն եւ* արձակումն յամենայն կապանաց, *որք յընդհանուր տեղիս՝ Հայոց Ազգիս, հոգեւոր որդւոց Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին եւ* արձակեմ զամենայն կապեալս *եւ* զբանադրեալս յանիծից, *մանաւանդ* զԱղթամարայ կաթողիկոսն՝ զՏ. Դաւիթ»[1]:

Ի Հայրապետութենէ Ամենայն Հայոց ապստամբ Թոռնիկեան Տ. Դաւթի իւր անուանակից (չը գիտեմ քանի՛ երրորդ) յաջորդը, Տ. Դաւիթ կաթողիկոսն(30) *Աղթամարայ դատապարտելով իւր նախորդաց ապստամբութիւնն՝ հնազանդեցաւ օրինաւորութեան եւ հպատակեցաւ, եւ մտաւ ընդ հոգեւոր գերագոյն իշխանութեամբ եւ իրաւասութեամբ Առաքելայաջորդ Հայրապետին Ամենայն Հայոց: Սորա յաջորդացը վրայ պատմական տեղեկութիւն չունինք մինչեւ 1461 թուականը, որ 20 տարուան ժամանակամիջոց մը է: Այս թուականին՝ 1461, Աղթամարայ Տ. Զաքարիա կաթողիկոսը՝ թերեւս Տ. Դաւթի յաջորդը, կաշառատուութեամբ յաջողեցաւ նոտիլ կաթողիկոս ի Ս. Էջմիածին, եւ տարիէ մը ետքը Ս. Լուսաւորչի Աջը հետն առնլով գնաց վերստին յԱղթամար, (այս յափշտակութիւնն ընելու համար թերեւս Ամենայն Հայոց Հայրապետութիւնը ձեռք բերել աշխատած է եւ յաջողած Տ. Զաքարիա) ինչպէս կըսէ Առաքել պատմիչ. «Այս Տ. Զաքարիայս, նախ կաթողիկոս էր Աղթամարայ եւ ի ՋԺ.*[2] *- 910 թուին Հայոց (Փրկչականն 1462) յորժամ եկն Շահանշահ փաթշահն ի Թաւրէզ, սա բազմօք ընծայիւք գնաց ընդ առաջ փաթշահին ի Թաւրէզ, եւ փաթշահն ետ սմա պարգեւս զկաթողիկոսութիւնն Ս. Էջմիածնի եւ զԱջ Ս. Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, այլ եւ ընդ նմին զխաչալամն եւ զուրարն, վասնորոյ Զաքարիա կաթողիկոսն ընդ իւր ունելով զԱջն եկեալ ի Ս. Էջմիածինն նստաւ կաթողիկոս Էջմիածնի: Եւ նոյն խաչալամն եւ ուրարն ահաւասիկ պահեալ կան Ս. Էջմիածինն՝ վկայ Ս. Աջոյն, թէ անդ է:*

Թուական ՋԺԱ (1463): Տ. Զաքարիայ կաթողիկոսն առեալ ընդ իւր զԱջ Ս. Լուսաւորչին գնաց յԱղթամար, նաւասարդի

---

[1] Չամչեանց Միքայէլ, Պատմութիւն Հայոց: Հտ. Գ.: Վենետիկ, 1786, Գիրք Զ., Գլ. Է. (7): Սիմէօն Երեւանցի, Ջամբռ, Գլ. ԺԱ. (11), երես 92:

[2] Առաքել պատմչին նշանակած թուականները ըստ այժմեան նոր ժամանակագրութեան ճշդուած են:

(Հայոց ամիս) տասն եւ վեցն յաւուր ուրբաթի Ս. Յակոբայ պահոցն»[1]:

Պէտք է գիտնալ, որ Ս. Լուսաւորչի Աջը[2] քիչ ատենէն բերուած է ի Ս. Էջմիածին: Այս թուականէն (1461) դարձեալ պատմական տեղեկութիւնք կը պակսին մինչեւ 1535 կամ 1547 թուականը, որ ատեն մեր Տ. Տ. Սիմէոն Հայրապետը Աղթամարայ Տ. Գրիգոր անուն կաթողիկոս մը կը յիշէ, որ յաւակնած է Վանայ, Համդայ, Արճիշոյ, Խլաթայ, Մշոյ եւ Բաղիշոյ եւ այլ վիճակները յափշտակելու ձեռնարկել, բայց չէ յաջողած: Դարձեալ մեր Տ. Տ. Յակոբ Դ. Հայրապետին ժամանակակից (1656-1680) Աղթամարայ Տ. Մարտիրոս անուն կաթողիկոս մը կը յիշէ, որ նոյնպէս այլ եւ այլ վիճակներ յափշտակել նկրտած, բայց չէ յաջողած: Դարձեալ մեր Տ. Տ. Ղազար Հայրապետին ժամանակ (1737-1748) կը գրէ, թէ Աղթամարցիք պաշտօնանկ ընելով իրենց կաթողիկոսը, (որոյ անունը անծանօթ է) Տ. Նիկողայոս անուն մէկը կը յաջորդեցնեն, որ նոյնպէս կաշխատի զանազան վիճակներ իւրացնել, բայց չկրնալ յաջողելէն զատ՝ նաեւ կը բանադրուի Ամենայն Հայոց նոյն Հայրապետէն:[31]

Աղթամարայ միաբանութիւնն եւ թեմականք տեսնելով իրենց Տ. Նիկողայոս կաթողիկոսին այս վիճակը՝ բազմակնիք ստորագրութեամբ աղերսանաց եւ հնազանդութեան թղթով մը կը ղրկեն զՏ. Նիկողայոս առ նոյն Հայրապետն Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Ղազար, որ ներելով կարձակէ զՏ. Նիկողայոսն ի բանադրանաց եւ Հայրապետական կոնդակաւ մը կը հաստատէ զանի իւր պաշտօնին մէջ *եւ կը ղրկէ յԱղթամար, ինչպէս մանրամասն կը գրէ Տ. Տ. Սիմէոն Հայրապետն Հայոց ի «Ջամբռ» անուն գիրս իւր թէ. «Եւ յետ այսց անցից, ապա Նիկողայոսն այն եռես՝ թէ ի յունելոցն եւս զրկեցաւ, եւ մանաւանդ կորագլուխ եւ ամօթալից լեալ ի վիճակէն իւրմէ եւ նուաճեալ իսկ ի բազմակոյտ պարտուց եւ յաղքատութեանց, վասնորոյ անճարացեալ բոլոր վիճակօք՝ վանականօք եւ աշխարհականօք* զբազմակնիք թուղթս ինազանդութեան եւ աղերսանաց *գրեն առ Ղազար Կաթողիկոսն մեր, ընդ թղթոյն եւ զՆիկողայոսն առաքեն յաթոռս* խնդրելով մեծաւ աղաչանօք *ի Ղազար Կաթողիկոսէն,*

[1] Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց: Ամստերդամ, 1669, Գլ. ԼԱ. (31):

[2] Թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Աջը Եգիպտական գերութենէն ինչպէս ազատած է եւ թէ Աղթամարէն ինչպէս վերադարձած է ի Ս. Էջմիածին, Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, Գլ. Լ. (30) եւ կարդա զայն ամբողջ:

զի զՆիկողայոսն արձակեսցէ ի կապից *եւ կաթողիկոս* հաստատեսցէ *ինքեանց, եւ աղքատութեանց եւ պարտուց աթոռոյն իւրեանց եւս օգնութիւնս արասցէ,* խոստանալով եւս այնուհետեւ կաթողիկոսօք եւ վիճակօք Ի ՀՆԱԶԱՆԴՈՒԹԵԱՆ Սրբոյ Էջմիածնի եւ սորին Կաթողիկոսացն մնայցեն*: (Եւ նոյն թուղթն գոյ ի Ս. Աթոռոջս:) Վասն որոյ եւ Ղազար կաթողիկոսն մեր* սիրով ընկալաւ զՆիկողայոսն, *եւ ի յատենի* արձակէ զնա ի բանադրանաց, *որպէս թէ յԱթոռոջս* վերստին հաստատէ զնա կաթողիկոս Աղթամարու բոլոր վիճակին*: Եւ ապա հաւանութեամբ եւ ըստ խնդրոյ բոլոր վիճակին եւ Նիկողայոս կաթողիկոսին իսկ, ի ներկայութեան բազմաց Եպիսկոպոսաց գկանոնական կոնդակ իմն գրէ քանեօք գլխօք, այսինքն զՆիկողայոսն ընկալցին իւրեանց կաթողիկոս այսուհետեւ, եւ մինչեւ ի մահն զայլ ոք մի դնիցեն՝ որպէս առնէին յառաջ: Եւ յետ մահու նորին* զայլ ոք ինքնագլուխ մի նստուցեն, *այլ զարժանաւորն* բազմականիք թղթով բոլոր վիճակին ի սուրբ Աթոռս աւաքեսցեն զի ԱՍՏ ՕՐՑԻ*: Եւ զայլս այսպիսիս գրէ, եւ կնքէ ինքն Ղազար կաթողիկոսն, կնքէ եւ ինքն Նիկողայոս կաթողիկոսն, եւ այլք Եպիսկոպոսք՝ որք գտանին: Եւ վերջապէս վճռեն ի նոյն թղթոջն, թէ այսուհետեւ ով ոք* ՀԵՍՏԻՑԻ յայսց կանոնացս նզովեալ լիցի *յԱմենասուրբ Երրորդութենէն, յամենայն Ս. Նորին եւ ի մէնջ: (Որոյ ահա օրինակն գոյ ի Ս. Աթոռոջս): Զայս գիր առեալ Նիկողայոս կաթողիկոսն մեծաւ փառաւորութեամբ եւ խիլայիւք (պղնիւ հագուստ) գնայ ի վիճակն իւր»*[1]*:*

Տ. Նիկողայոսի վախճանէն յետոյ Աղթամարցիք առ ոտն կոխելով իրենց խոստմնագիրն, ուխտն եւ նզովքը՝ ինքնարար տնօրէնութեամբ Աղթամարայ նոր կաթողիկոս մը կը դնեն Գրիգոր անուն (1751-1755), որոյ կը յաջորդէ Թովմա անուն վարդապետ մը 1762 թուականին, որ առեն Ամենայն Հայոց Հայրապետն էր Տ. Տ. Յակոբ Ե.:(32)

Սոյն Տ. Թովմա եւս կը դիմէ առ Հայրապետն Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ եւ կը խնդրէ արձակումն եւ կընդունի, *ինչպէս կը պատմէ Սիմէօն կաթողիկոս, որ ականատես եղած է. «Ի սոյն ժամանակի վերոյիշեալ Թօմաս կաթողիկոսն Աղթամարու թէ՛ ի խղճէ հարեալ, եւ թէ՛ ի բազմակոյտ պարտուց եւ ի պակասութեանցն բռնադատեցեալ, ելեալ գայ ի Ս. Աթոռս ի յոտս Յակոբ կաթողիկոսին մերոյ* ի ինազանդութիւն եւ ի վերաձորոգումն առաջ-

[1] Աղթամարայ Տ. Գրիգոր Կաթողիկոսէն մինչեւ զարդ ըսուածներն տե՛ս Սիմէօն Երեւանցի, Ջամբռ: Գլ. ԺԱ. (11), երես 92-96:

նոց Հայրապետացն *կանոնաց, եւ* յայտնապէս յանձն առնու եւ խոստովանի զգոլն իւրեանց ընդ նզովիւք *Ղազարու կաթողիկոսին: Եւ յաւուր կիւրակէի՝ ի ներկայութեան բոլոր միաբանից Ս. Աթոռոյս եւ բազմախումբ ժողովրդեան ի ժամ Ս. Պատարագին, ի մէջ Ս. Եկեղեցւոյն...* խնդրէ զարձակումն: *Զոր եւ ընդունի սիրով Յակոբ կաթողիկոսն մեր, ... եւ* տայ զարձակումն ի մէջ հանդիսին, *եւ որպէս թէ վերստին հաստատէ զնա կաթողիկոս Աղթամարու վիճակին: Գրէ եւ կոնդակ ի վերայ վիճակին, զի զԹոմասն ընկալցին այնուհետեւ կաթողիկոս ինքեանց, վերոյիշելով հաստատէ ի սոյն կոնդակոջս եւ զկանոնս Ղազարու եւ Նիկողայոս կաթողիկոսացն ուխտադրութեանցն եւ նզովափակ կանոնացն, զորմէ ի վերդ յիշեցաք:* Եւ հարկադրէ եւս, զի ի նոյն կաւօձի եւ յուխտի մնալ այնուհետեւ, վերահաստատելով զնոյն ուխտն հանդերձ նզովիւք, մի եւս դիցեն ինքնագլուխ զկաթողիկոս *ինքեանց, եւ զեղեալն առանց հրամանի* Կաթողիկոսացն Էջմիածնի մի ընդունիցին: *Եւ զայլս այսպիսիս պատուէրս եւ կանոնս: Զայս կոնդակս գրէ Յակոբ կաթողիկոսն հաւանութեամբ Թոմայ կաթողիկոսին, ներկայութեամբ եւ վկայութեամբ Լմայ եւ Կտացու (Կտուց) անապատից հարանցն՝ կարապետ եւ Յակոբ Վարդապետացն, եւ այլոց բազմաց Եպիսկոպոսաց, եւ տայ Թոմայ կաթողիկոսին, զոր եւ պատուով եւ խիլայիւք առաքէ ի յաթոռն իւր՝ յԱղթամար ի վերոյիշեալ թուոջն: Եւ նոյն կոնդակի օրինակն առնոյ ի Ս. Աթոռոջս»: Տ. Տ. Սիմէօն Հայրապետն Ամենայն Հայոց իւր պաշտօնավարութեան ժամանակ (1763-1780) Աղթամարայ սոյն Թովմա կաթողիկոսին նկատմամբ կը գրէ, թէ.* «*Եւ այս Թոմաս կաթողիկոսն որքան նստեալ է յաթոռն իւր թէ յաւուրս Յակոբայ կաթողիկոսին եւ թէ* ի մեր ժամանակս, *զՍ. Մեռոնն ի Ս. Աթոռոյս եւ ի մէջն* առեալ բաշխէ վիճակին իւրոյ: *Թէպէտ ինքն զնիւթն խնդրէր՝ զի ինքն օրհնիցէ, սակայն մեք զօրհնեալ Ս. Մեռոնն տայաք: Ոեւէ այսպէս մինչեւ ցայսօր (իւր ժամանակը)»*[1]:

1763 թուականէն մինչեւ 1843 թուականը 80 տարուան ժամանակամիջոց պատմութիւնը մեզ համար կը լռէ: (33) *1843 թուականին Աղթամարայ Տ. Յովհաննէս կաթողիկոս կը վախճանի: Նոյն տեղի Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Տ. Աստուածատուր Արքեպիս-*

[1] Սիմէօն Երեւանցի, Ջամբռ, Գլ. ԺԱ. (11), երես 97:

կոպոս[1] (34) ազգին երեւելեաց հետ համախորհուրդ՝ ամեն օրինաւոր միջոց ի գործ կը դնէ, որ այլեւս կաթողիկոսի ընտրութիւն չկատարուի յԱղթամար, եւ ի յաջողութիւն իւր այս ձեռնարկին մինչեւ առ Խան-Մահմուտ, որ նոյն ատեններըը տակաւին կիշխէր այն կողմերուն բռնաբար, միջնորդ կը ղրկէ, որ նոր կաթողիկոս նստուցանելու համար չօգնէ Աղթամարցւոց: Ի վերին երեսս կընդունի թէեւ Խան-Մահմուտ Հայոց Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Արքեպիսկոպոսին խնդիրը, սակայն երբ Աղթամարայ միաբաններէն Տ. Խաչատուր Եպիսկոպոս[(35)] իւր միաբանակցաց խորհրդով կը յանդգնի կաթողիկոսանալ՝ կը թոյլատրէ: Յայնժամ, Պատրիարքն Հայոց Կ. Պոլսոյ Տ. Աստուածատուր Արքեպիսկոպոս՝ որոշմամբ իւր խորհրդական անձանց, արքունի հրովարտակաւ աքսորել կուտայ զՏ. Խաչատուր ի Նիկոպոլիս (Շապին-Գարա-Հիսար), ուր քանի մը տարիներ մնալէն ետքը կայսերական ընդհանուր ներողութեան չնորհման մը պատճառաւ կը վերադառնայ յԱղթամար, բայց չկրնար ի գործ դնել իւր պաշտօնը, այնպէս որ Վանայ Առաջնորդն եւ ժողովականք 1848[2] թուականին ծանուցանելով, որ Աղթամարայ վիճակայինք Ս. Միւռօն չունին՝ կը խնդրեն Հոգեւոր ժողովէն, որ հարկ եղածը տնօրինէ:

Ահա՛, սոյն նամակին համառօտութիւնը, զոր քաղած եմք Հոգեւոր ժողովոյն արձանագրութիւններէն.

«Խնդիր.- 1848 Նոյեմբեր 9[3]: Վանայ Առաջնորդը եւ ժողովական իշխանք իրենց յատուկ գրութեամբը կը ծանուցանեն նոյն կողմերուն Քրիստոնեայ ժողովրդոց Սրբալոյս Միւռոնի պէտք ունենալը (յայտնելով թէ) տասն եւ վեց տարիէ ի վեր Աղթամարայ կաթողիկոսը Միւռոն չէ օրհներ՝ ասոր վրայօք երկարօրէն գրուած է նոյն գրին մէջ»:

Սոյն խնդրոյն վրայ Հոգեւոր ժողովոյն տուած որոշումն է հետեւեալը.

---

[1] S. Աստուածատուր հոգելոյս Արքեպիսկոպոս այս ընդ հանգուցեալ Պօղոս աղայի Օտեանէ յատուկ պատճառ ի հիմանէ երրորդ վերաշինութեան հոյակապ Տաճարին Ս. Կարապետի Նորթաղի, որ յԻսկիւտար Կ. Պոլսոյ, ի ձեռն Միհաս Չէրքէզեան անուն արդարեւ ճարտար ճարտարապետի ի թուին 1845-1844: Օծութեամբ Սրբալոյս Միւռոնի սրբագործեալ է Տաճարս ի 19 Օգոստոսի ամսոյ 1844:

[2] 1848 Նոյեմբեր 1 երկրորդ անգամ Պատրիարք կը հաստատուի Տ. Յակոբ Արքեպիսկոպոս եւ կը մնայ մինչեւ 1858 Հոկտեմբեր 7:

[3] Նամակին ի Պատրիարքարան հասած թուականն է:

«Որոշում.- 1848 Նոյեմբեր 10: Առ Սրբազնակատար Կաթողիկոս Ս. Էջմիածնի դիր մի գրվի, որ Վասպուրականի Մոկաց եւ Ռշտունեաց գաւառներու Ս. Եկեղեցեաց Սրբալոյս Միւռոնի կաթոտւթիւնը լեցուելու համար քանի անգամ որ Վանայ Առաջնորդի կողմանէ խնդիր ըլլայ նէ Սրբալոյս Միւռոն պարգեւէ, վասն զի Մոկս ու Ռշտունիք, որ Աղթամարայ դէմ են, առաջուց նոյն տեղի գտնուող կաթողիկոսական անուն կրողէն *կընդունէին Միւռոնը,* բայց բաւական ժամանակէ ի վեր ապսպրված ըլլալով իրեն, որ կաթողիկոսական գործադրութենէ դադարի, *ուստի եւ նոյն տեղերը նոյն չնորհաց կարօտ մնացած են, ուրեմն իւր անհամեմատ դթութեամբը այս չնորհը չխնայէ»:*

Աղթամարայ սոյն Տ. Խաչատուր անուանեալ կաթողիկոսը ոչ միայն Ս. Միւռոն օրհնելէ դադրած է, այլ եւ Քահանայի ձեռնադրութեան հրամանն իսկ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանէն պարտաւորած է առնուլ:

Ահա՛, ասոր պաշտօնական վկայութիւնը՝ Հոգեւոր ժողովոյ արձանագրութենէն քաղուած.

«Խնդիր.- 1850 Նոյեմբեր 16: Աղթամարէն Խաչատուր կաթողիկոսը կը խնդրէ հրամանագիր ձեռնադրութեան *վասն երից անձանց, որք են յԱնկարայ գիւղէն տիրացու Պետրոս Կիրակոսեան եւ մահտեսի տիրացու Աստուածատուր Աբգարեան եւ այլ ոմն տիրացու Պետրոս Յոնանեան»:*

Առ այս խնդիր ո՛չ որոշում տուած է Հոգեւոր ժողովն եւ ո՛չ իսկ պատասխանած, ինչպէս կերեւի իւր արձանագրութեան տոմարէն:

Աղթամարայ Տ. Խաչատուր անուանեալ կաթողիկոսն ուր ուրեմն կը վախճանի, որոյ մահուան լուրը կը հասնի ի Պատրիարքարան 1851 Յուլիս 16 թուական նամակաւ մը: Ահա՛, սոյն նամակին համառօտութիւնը՝ Հոգեւոր ժողովոյն արձանագրութենէն քաղուած.

«Խնդիր.- 1851 Յուլիս 16: Աղթամար: Այս ընդհանուր վիճակին վերատեսուչ Խաչատուր կաթողիկոսը առ Աստուած փոխեցաւ, ուստի բոլոր վիճակին լրութիւնը Եպիսկոպոսով, Վարդապետով, Քահանայով եւ ժողովրդովք բազմակնիք ստորագրութեամբ կը խնդրեն թախանձանօք Սրբազան Պատրիարքէն եւ Հոգեւոր ժողովէն, որ կաթողիկոս նստելու հինաւուրց սովորութիւնը չի վերնայ, եւ հանգուցեալին տեղը յաջորդ մը ընտրվի Հոգեւոր եւ

Գերագոյն ժողովոց գիտուԹեամբը, որպէս զի այս նահանգին ժողովուրդը ըստ հին սովորուԹեան հնազանդուԹեամբ անտրտունջ մնան, եւ չի խռովին, քանզի գրուԹենէն յայտնի կերեւայ, որ Թէ կաԹողիկոսը չի դրվի՝ մեծ չփոթուԹիւն կը ծագէ ժողովրդոց մէջ, եւ հետեւանքը վնասակար կ՚ըլլայ Ազգիս լրուԹեան»:

Աղթամարայ վիճակայնոց սոյն գրոյն վրայ Աղթամարայ կաԹողիկոսուԹիւնը վերցնելու համար 1843ին տրուած որոշումը առաջին անգամ կը բեկանի Հոգեւոր ժողովոյն սա հետեւեալ որոշմամբը, զոր քաղած եմք նոյն ժողովոյ արձանագրուԹենէն.

«Որոշում.- 1851 Յուլիս 28: Հոգեւոր ժողովը խորհրդով եւ միաբանուԹեամբ արժանի տեսաւ, որ արժանաւոր եւ ազգասէր Եպիսկոպոս մը գտնուածներէն կաթողիկոս Աղթամարայ ընտրուիլը վայելուչ է, *ժողովրդեան ըղձից յարմար (ժողովուրդը չատ բանի կրնայ ըղձալ առանց օգուտն ու վնասը գիտնալու. կատարել հա՞րկ է արդեօք) եւ ազգին խաղաղուԹեան ալ գլխաւոր առիթ: Ազգային ժողովն[1] ալ մտածելու է այս բանին վրայ»:*

Հոգեւոր ժողովոյ սոյն որոշման համաձայն երկու օր ետքը խնդիրը Գերագոյն ժողովոյ ատեանը կելլէ 1851 Յուլիս 30, եւ սա որոշումը կընդունի, զոր նոյն ժողովոյն արձանագրուԹենէն քաղած եմք.

«Խնդիր եւ որոշում 1851 Յուլիս 30.- Կը ծանուցանէ (Գաբրիէլ Եպիսկոպոս), Թէ Աղթամարցիք կասկածելով, որ զկաթողիկոսուԹիւնը կը դադրեցնէ Ազգը, ոտք ելեր են եւ 300 հոգւոյ չափ Վան (յԱռաջնորդարան) եկեր բողոքեր են, Թէ կաթողիկոս կ՚ուզեն, ուրիչ կերպ տնօրէնուԹիւն չեն ընդունիր, ապա Թէ ոչ՝ տաճ ... [կու - Ա. Յ.] Թիւն յանձն կառնուն:

Ժողովը որոշում մը չտուած նախ գրեց, որ խաղաղին, եւ գաւառին մէջ գտնուած Եպիսկոպոսաց եւ Վարդապետաց անուանց ցուցակը ղրկուի Պատրիարքարան: Նաեւ որոշեց, որ կաթողիկոսի ընտրուԹիւնը Ընդհանուր ժողովով[2] ըլլայ, եւ յանդիմանական գիր գրեց ժողովրդին, որ հաւատք փոխելոյ խօսք չընեն ի նախատինս Ազգին»:

---

[1] Քսան անձերէ բաղկացեալ Գերագոյն ժողովն՝ այն ատենի Ազգային ժողովն էր: Ժամանակն ինչ բաներ ըրած է եւ տակաւին ինչեր պիտի գործէ:

[2] Ընդհանուր ժողովը այն ատեն կը կազմուէր Կ. Պոլսոյ մէջ գտնուած Եպիսկոպոսներէն, քարոզիչներէն, աւան եւ աթոռակալ քահանաներէն, ամիրաներէն եւ իւրաքանչիւր արհեստաւորաց խումբի կողմանէ ընտրեալ ժողովրդական անձինքներէ:

Ըստ այսմ որոշման՝ Գերագոյն ժողովոյ Աղթամարցւոց մէկ հանրագիրը կը հասնի ի Պատրիարքարան, որ ժողովոյն ուզած կաթողիկոսական ընտրելեաց ցանկը պարունակէ, եւ որ ժողովոյ 1851 Օգոստոս 7ի գումարման նիւթ կըլլայ, ինչպէս.

«Խնդիր եւ որոշումն.~ 1851 Օգոստոս 7: Աղթամարէն: կը խնդրեն, որ նոր ընտրութիւն ըլլայ կաթողիկոսի, եւ եօթ Եպիսկոպոսաց անուններն ղրկեցին, որպէս զի անոնցմէ մէկը ընտրուի, բայց մասնաւոր գրով Վանայ առաջնորդը կուզեն:

ՑՈՒՑԱԿ ԸՆՏՐԵԼԵԱՑ

1. Գաբրիէլ Եպիսկոպոս ~ Առաջնորդ Վանայ,
2. Մկրտիչ Եպիսկոպոս ~ Առաջնորդ Բաղեշու,
3. Յարութիւն Եպիսկոպոս ~ Վանահայր Կտուց անապատին,
4. Կարապետ Եպիսկոպոս ~ Կտուց անապատին,
5. Մարգար Եպիսկոպոս ~ Կտուց անապատին,
6. Պետրոս Եպիսկոպոս ~ Միաբան Աղթամարայ,
7. Մարգար Եպիսկոպոս ~ Խիզնայ[1]*:*

Ազգային ժողովը արժան դատեց, որ Աղթամարայ Միաբանութեան եւ Նահանգին ժողովրդոց (անչուշտ Տ. Գաբրիէլ Եպիսկոպոսի ոչ ընտրելիութեան նկատմամբ) գիր երթալէն զատ յատուկ գիր երթայ Վանայ Առաջնորդին, որ ԻՆՔ ԷՋՄԻԱԾՆԻ[2] ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԸԼԼԱԼՈՒՆ (Աղթամարայ) կաթողիկոսութեան ԻՐԱԻՈՒՆՔ ՉՈՒՆԻ, թէ որ զինքը խնդրեն, ինքնին հրաժարի այդպիսի հրաւէրէն եւ ԻԻՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒԹԵԱՆ եւ թէ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՊԱՏԻԻԸ ՊԱՀԷ, ապա թէ ոչ՝ յառաջնորդական պատուոյն անկանիլ հարկ է»:

Աղթամարայ Միաբանք եւ թեմականք եւ Վանայ Առաջնորդ Տ. Գաբրիէլ Եպիսկոպոս Գերագոյն ժողովոյ սոյն որոշումն՝ յատուկ պաշտօնական գրով ընդունած ըլլալով հանդերձ, նորէն Տ. Գաբրիէլ Եպիսկոպոսը կընտրեն կաթողիկոս Աղթամարայ, որ ինք եւս պատրաստ երեւցած է ընդունիլ, եւ կը խնդրեն, որ տնօրինեն խնդիրն այնպէս՝ ինչպէս կուզէ ժողովուրդը:

Գերագոյն ժողովն, որ 1851 Օգոստոսի 7ի նիստին մէջ որոշած եւ ծանուցած էր Տ. Գաբրիէլ Եպիսկոպոսին, թէ ինք Ս. Էջմիածնի

[1] Վիճակ Աղթամարայ:
[2] Ի Ս. Էջմիածին ձեռնադրեալ է Եպիսկոպոս:

կը վերաբերի, ուստի եւ իրաւունք չունի եւ չկրնար Աղթամարայ կաթողիկոս ըլլալ եւ մինչեւ իսկ պաշտօնանկ ընել կսպառնայ, այլ սակայն երկուք ու կէս ամիսէն յետոյ Աղթամարցւոց սոյն խնդիրը նկատողութեան առած ատեն անմիջապէս կը փոխէ իւր որոշումը, եւ այս անգամ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնն իբրեւ առաջնորդութիւն՝ Վանայ հետ կը միացնէ իւր 1851 Դեկտեմբեր 14ի նիստին մէջ, եւ ժամանակէ մը յետոյ կորոշէ, որ Տ. Գաբրիէլ Եպիսկոպոս Աղթամարայ կաթողիկոս օծուի: Այս հակասական ո-րոշումներն արժանի են ապաքէն քննադատութեան, բայց սա-կայն եղելութիւնն կարծես հետզհետէ թէ յառաջ կերթայ եւ թէ չկարենալ գործադրուելովն ինքնին քննադատութեան բովէն կանցնի եւ սա եզրակացութեան կը յանգի, թէ մեւնոյն խնդրոյն վրայ տրուած հակասական որոշումներն գիրար կը վանեն, կը վնասեն եւ կոչնչացնեն, ուստի եւ չեն կրնար օրինաւոր արդիւնք մըն ալ արտադրել:

Ահա՛, Գերագոյն ժողովոյ 1851 Դեկտեմբեր 14ի արձանագ-րութեան Աղթամարայ խնդրոյն վերաբերեալ մասը.

«Խնդիր եւ որոշում.- 1851 Դեկտեմբեր 14: Աղթամարայ միա-բանութիւնը եւ բոլոր վիճակին իշխանները եւ մեծերը ժողով ը-նելով ի Վան, ընտրեր են ի կաթողիկոսութիւն Աղթամարայ զ Գաբրիէլ Եպիսկոպոսն եւ կը խնդրեն Ազգային ժողովէն, որպէս զի այս մասին ըստ հաճոյից ժողովրդեան տնօրինեն զխնդիրն:

Ազգային ժողովը արժան դատեց, որ Աղթամարայ կաթողիկոսու-թիւնը իբրեւ առաջնորդութիւն կցորդելով Վանայ, *Գաբրիէլ Եպիսկոպոսի անուանը* թագրիր [36] *ըլլայ, որ* պէրաթ [37] *առնուի իբրեւ Առաջ-նորդ Աղթամարայ: Եւս եւ էջմիածին գիր գրուի այս մասին»:*

Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Տ. Յակոբ Գ. Արքեպիսկոպոսը[38] *Գերա-գոյն ժողովոյ սոյն որոշման համաձայն՝ մէկ կողմանէ Տ. Գաբ-րիէլ Եպիսկոպոսի պաշտօնին քաղաքական հաստատութեան* պէ-րաթը *ձեռք բերելու համար* թագրիր *կը գրէ առ Բ. Դուռն, միւս կողմանէ ալ՝ դարձեալ ըստ որոշման նոյն ժողովոյն երրորդ եւ վերջին անգամ 1852 Յունուար 31 թուական գիր մը կ՛ուղղէ առ Երջանկայիշատակ Հայրապետն Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Ներսէս Ե. Աշտարակեցի, որ 242 համար եւ 1852 Յունիս 16 թուական կոն-դակաւ մը կը պատասխանէ:*

Ազգային Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովներն 1851 Դեկտեմբեր 14էն մինչեւ 1852 Յունիս 5ը գրեթէ վեց ու կէս ամսուան միջոցի

մէջ՝ դեռ Ամենայն Հայոց Հայրապետէն ի վեր անդր յիշուած պատրիարքական գրոյն պատասխանը չ՚հասած, համախորհուրդ՝ Աղթամարայ կաթողիկոսին, միաբան Եպիսկոպոսաց եւ Վարդապետաց եւ Քահանայից համար կանոնները կը սահմանեն, եւ սա հետեւեալ որոշմամբ կը հրամայեն, որ Տ. Գաբրիէլ Եպիսկոպոսն Աղթամարայ վիճակին կաթողիկոսական օծումն ընդունի.

«Որոշում 1852 Յունիս 5: Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովոյ հաճութեամբ յայտարար նամակ գրեցաւ առ Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոսն Վանայ ընդունիլ զօծումն մասնաւոր կաթողիկոսութեան ի վերայ Աղթամարայ, *ոչ վասն փառաց անձին իւրոյ, այլ յաւէտ զառաջս առնուլ ապագայ չարեաց գուշակելոց, որ ի տգէտ խուժանէն յաղագս ունելոյ զկաթողիկոս՝ մարթէր հետեւիլ, ուստի ի մխիթարութիւն բազմաթիւ ժողովրդոց կողմանցն* ընդ օծութեան հրամանագրին եւ հետեւեալ բարեսահման կանոնք աւանդեցան անձին Գաբրիէլ ընտրընտիր կաթողիկոսին, *որպէս զի ըստ այնմ վարեսցի ի փառս Եկեղեցւոյ եւ յօգուտ Ազգին»:*

Ահաւասիկ Աղթամարայ վանուց պաշտօնէից համար նորոգ սահմանեալ կանոնները:

ՀԱՍԱՌՕՏ ԿԱՆՈՆՔ ՍԱՀՄԱՆԵԱԼՔ Ի ՊԷՏՍ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ

ՊԱՇՏՕՆ ԵԻ ՊԱՐՏԱԻՈՐՈՒԹԻԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

***«Ա**. Կաթողիկոսն ի ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց եւ այլոց,* պարտի հարցանել առ հոգեւորական ժողովն Կ. Պոլսոյ, եւ առանց գիտութեան Պատրիարքին չձեռնադրել զոք:

***Բ**. Նախագոյն ընտրել առաքինասէր, հանդարտաբարոյ, խոհեմ, գիտնական եւ բարեկիրթ անձինս,* զորս եւեթ վկայական մաուսեր պագրութիւնս ուղղել ի Կ. Պոլիս, *եւ մի անընտրաբար որպիսի ոք առաջարկեսցի ինքեան, զիջանիլ ի խնդիր նոցա, եւ զվկայական գիր նոցին առաքելով մեղանչել ընդ դէմ իրաւանց, որովհետեւ ժողովն յարգէ զվկայութիւն Սրբազան Կաթողիկոսին:*

***Գ**. Ըստ* տանելսութեան վիճակացն ձեռնադրել Եպիսկոպոս, Վարդապետ եւ Քահանայ, *ոչ աւելի եւ ոչ պակաս,* ոչ յօտար վիճակաց զեկեալն ձեռնադրել, եւ ոչ յիւր վիճակի վերայ յեռնադրեալն հանել եւ առաքել յայլ վիճակս արտաքոյ սահմանաց Վասպուրական նահանգաց Աղթամարայ եւ Վանայ:

***Դ**. Քաղցրութեամբ նուաճել զամենեսին եւ ոչ բռնութեամբ, զարդարութիւն սիրելով մեծ խոհեմութեամբ ըստ օրինի կառավարութիւնս առնել, ոչ իբրեւ զգծուծ մուրացկան գիւղէ ի գիւղ դեգերիլ զհետ լինել հաւաքել զարդիւնս, եւ ոչ ի սովորական արդեանց անհոգացեալ ի մէջ խղճութեան թողուլ զաթոռն եւ զմիաբանութիւնն, այլ զչափաւորութիւն սիրելով սիրաշահել զամենեսին ստորադրեալսն իւր, թէ զկարգաւորս եւ թէ զժողովուրդս:*

***Ե**. Մեծ հոգ ունիլ զհաստատութենէ դպրոցաց յամենայն վիճակս իւր, մինչեւ ի գիւղօրէս անգամ չը թողուլ առանց վարժարանի եւ դաստատուի, եւ առանց քահանայի զուրկ ի հոգեւոր մխիթարութեանց:*

ՊԱՇՏՕՆ ԵԻ ՊԱՐՏԱԻՈՐՈՒԹԻԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՑ, ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՑ ԵԻ ՔԱՀԱՆԱՅԻՑ

Ա. *Նախ հնազանդ լինիլ հրամանաց Սրբազան Կաթողիկոսին եւ երբէք ընդդիմութիւն ինչ չը ցուցանել, եւ ամենայն բարի խրատուց եւ ակնարկութեանց Սրբազան Կաթողիկոսի հլու եւ հպատակ գտանիլ:*

Բ. *Ամենայն հաւատարմութեամբ եւ հարազատութեամբ յօգուտ աթոռոյն աշխատիլ, եւ ոչ թէ միայն վասն անձանց իւրեանց, նախամեծար ընտրել զաթոռոյն չահն՝ քան զանձանց իւրեանց:*

Գ. *Վասն ագահութեան եւ վասն կատարելոյ անբարի կիրս ասնարգութիւն չբերել աթոռոյն եւ առ սուրբ կոչումն իւրեանց, այլ առաքինի բարի վարուք իւրեանց պատկառելի երեւել ամենեցուն, եւ ջանալ բարձրացուցանել զանուն եւ զպատիւ թէ զԿաթողիկոսին եւ թէ զիւրեանց յամենայն դէպս, թէ ի չրջիլն ի վիճակս իւրեանց նուիրակութեամբ եւ առաջնորդութեամբ եւ թէ ի մէջ աթոռոյ մնալով ի վարել զպաշտօն ինչ:*

Դ. *Ջանք եւ իղձ Եպիսկոպոսաց եւ Վարդապետաց եղիցի հանապազօր ուղիղ վարդապետել, ազդու եւ հոգեշահ խրատս եւ քարոզս խօսիլ յեկեղեցիս, ամենեցուն հայելի բարի վարուց լինիլ, զամենեսեան ըստ աստիճանի իւրեանց սիրաշահել մխիթարել հոգեւորապէս, եւ բնաւ երբէք չգայթակղեցուցանել զոք, եւլն.:*

Ե. *Անհամբերութեամբ խսկոյն ի մեծանալ ցանկալով չթախանձել զկաթողիկոսն յաղագս պսակելոյ զինքն բարձր աստիճանաւ Վարդապետութեան կամ Եպիսկոպոսութեան, այլ թողուլ կամաց կաթողիկոսին, յորժամ գործովն իւրով յառաջադէմ լեալ գերազանցիցէ, հարկիւ զհետ գան նմա փառք եւ մեծութիւն, ըստ որում գրեալ է՝ գործք քո օրհնեսցեն զքեզ, եւլն.:*

Զ. *Որով եւ իցէ պատճառաւ չբաժանիլ յԱղթամարայ Աթոռոյն եւ ի վիճակէ, այլ մինչեւ ցմահն կապիլ ընդ նմա սիրով ըստ Առաքելոյն՝ յոր կոչումն կոչեցար ի նմին կացջիր*, նոյնպէս ամենայն եպիսկոպոսք եւ վարդապետք աթոռոյն Աղթամարայ իրաւամբ չունին հրաման ելանել արտաքս քան զսահմանս իւրեանց եւ յայլ եւ այլ վիճակս ձեռնադրութիւն առնել, *միայն ի վիճակի իւրեանց՝ զվիճակայինս իւ-*

րեանց ձեռնադրել, եւ այն՝ հրամանաւ կաթողիկոսի եւ գիտութեամբ Հոգեւորական ժողովոյն Կ. Պոլսոյ:

ՊԱՐՏԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ ԺՈՂՈՎՐԴՈՑ ԱՌ ՀԱՍԱՐԱԿ

Ա. *Հակառակ Քրիստոսադիր օրինաց եւ կանոնաց Ս. Եկեղեցւոյ, այրն զկինն թողուլ եւ կինն զայրն թողուլ, եւ ի կենդանութեան կնոջ՝ զայլ կին առնուլ, եւ կամ զայլ այր առնուլ մի երբէք եղիցի, եւ վասն չհաս ապօրինաւոր պսակի՝ կարգաւորաց նեղութիւն եւ բռնադատութիւն մի երբէք արասցէ ոք, այլ միշտ զկանոնս Ս. Հայրապետաց մերոց հաստատ պահելով ճշմարիտ Քրիստոնէութիւնս առնել, առաքինութեամբ փայլիլ, բարեգործութեամբ զարդարիլ եւ Աստուածպաշտութեամբ պերճանալ:*

Բ. *Վասն տնօրինելի եկեղեցական հոգեւոր գործոց ի զրուանս այլազգեաց երթալ անկանիլ, եւ նոցա ձեռօք ի վերայ կաթողիկոսին եւ ի վերայ Առաջնորդաց բռնութիւն ոչ ի գործ ածել վասն զչար կամն իւրեանց յառաջ տանելոյ, կուրանամ չասել, զհոգին ի դժոխս չձգել, այլ միշտ զՔրիստոնէական Սուրբ հաւատոյ իւր անբիծ, անարատ, հաստատուն պահել:*

Գ. *Ի վերայ Ս. Վանօրէից աշխարհական վանահայր մի երբէք եղիցի, եւ ոչ աշխարհական ոք միջամուխ լիցի ի հոգեւոր պաշտօն վանահայրութեան եւ ոչ կարգաւորք յանձնեսցեն ի ձեռս նոցա զՍ. Վանորայսն, այլ զհոգեւոր գործն վանահայրութեան հոգեւոր պաշտօնեայք կուսակրօն վարդապետք կատարելոց են անպատճառ:*

Դ. *Իւրաքանչիւր ժողովուրդք ըստ կարողութեան զսովորական տուրս ողորմութեան իւրեանց՝ թէ կաթողիկոսին եւ թէ վանօրէից առաջնորդաց, հոգեւոր պաշտօնէից անտրտունջ եւ առանց զանցառութեան սիրով վճարել պարտին, զի ըստ առաքելական կանոնի արժանի է մշակն վարձու իւրում:*

Ե. *Չհաստատութենէ դպրատանց ըստ ամենայնի խնամ տանիլ ի բարեկրթութիւն հայկազուն մանկանց»:*

Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովները կորոշեն, որ նամակ գրուի առ միաբանս եւ առ թեմականս Աղթամարայ, որպէս զի ըստ սոյն կանոնաց վարուին եւ հպատակ մնան իրենց նոր կաթողիկոսին:

Ահա նոյն որոշումը.

«Որոշում.- 1852 Յունիս 6: Ի սոյն միտս դարձեալ ծանուցաբար նամակ առաքեցաւ առ միաբանութիւնն Աղթամարայ եւ առ եկեղեցականս եւ Աչխարհականս կողմանցն, զի ըստ ամենայնի հպատակեալ նորապսակ Կաթողիկոսին եւ նորասահման կանոնացն, վարեսցին ըստ կամաց Ազգային Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովոց, ի խաղաղութիւն հասարակութեան եւ ի բարեկարգութիւն եկեղեցեաց եւ ի պայծառութիւն վանօրէից, որով եւ Աստուածապաշտութեամբ եւ առաքինական կրթութեամբ փայլեսցին ի փառս եկեղեցւոյ եւ յօգուտ Ազգայնոց»:

Կ. Պօլսոյ Պատրիարք Արքեպիսկոպոսն Տ. Յակոբ Գ. Աղթամարայ վանուց նորասահման կանոնները եւ ընտրեալ կաթողիկոսին՝ Տ. Գաբրիէլ եպիսկոպոսին, կաթողիկոսական օծման հրամանը ղրկելէն վերջը իւր գրոյն ի պատասխանի՝ սա ուշադրութեան արժանի հայրապետական կոնդակը կընդունի.

«Ներսէս ծառայ Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Ծայրագոյն Պատրիարք համազգական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Մայր Եկեղեցւոյ Ս. Կաթողիկէ ԷՋՄԻԱԾՆԻ: Գերամեծար Պատրիարքի Կ. Պօլսոյ Բարձր Սրբազան Յակոբ Արքեպիսկոպոսի մատուցանեմ նախ զողջոյն Յիսուսաւանդ եւ առաջի առնեմ, զի գրութիւն Ձեր առ Մեզ ի Յունուարի 31 ժամանեց մեզ ի 6 Յունիսի, որոյ սկզբնաւորութիւն է թէ. «Ցերից ամաց ՚ետէ գրեմք գրեմք, եւ պատասխանի ինչ մխիթարութեան չառնումք եւ ահա այս վերջինն է զոր գրեմք»:

Թողեալ մեր զայլ ամենայն հետեւանսն այսպիսի սկզբնաւորութեան Ձերոց գրուածոց՝ յիշեցուցանեմ Ձերում Բարձր Սրբազնութեան զգրեալն իմաստնոյն Սողոմոնի, թէ «փրկութիւն գտանի ի բազում խորհուրդս»[1]: Իսկ ապա՝ վկայեայ Դու ինձ, թէ ո՛ոք յառաջաւորաց կամ ի վերջնոց մերազանց խորհեցաւ երբեմն ընդ մեծագունի կամ փոքրագունի իւրում վասն որոյ, եւ իցէ համազգական բարութեանց եւ ո՛չ եցոյց նոցա Ամենազօր Փրկիչն համայնից զօժանդակութիւն իւրոց յաւիտենական ողորմութեանց, որ ունի ի ձեռին իւրում զսիրտ թագաւորաց, նա խակ եւ զսիրտ ամենից հզօրաց եւ տկարաց:

[1] Առակ, 11-14:

Ընթեռնումք ի գիրսն Արարածոց. «Ցաւուր յորում արար Աստուած զերկին եւ զերկիր՝ մինչեւ էր բուսեալ զամենայն բանջար վայրի եւ զամենայն խոտ երկրի, զի չեւ եւս էր տեղացեալ Տեառն Աստուծոյ ի վերայ երկրի, եւ մարդ չէր, որ գործէր զերկիր»: Այս, ահա՛, վկայէ մեզ, թէ մարդ է, որ գործէ զերկիր: Ապաքէն տրտունջք Մեր ամենեցուն ապացուցանեն լինիլ զմերոց անճանց իւրաքանչիւրոց հոգեւորականաց եւ ժողովրդականաց, զի գոլով մարդ եւ ամենառատ չնորհօք Տեառն Աստուծոյ մերոյ ոտոգեալ, եւ իւրաքանչիւր ոք ընդ միտս իւր աճեցեալ եւ վայելչացեալ առաւել քսա զամենեսին, տրտնջեմք զմիմեանց՝ այլ ոչ բնաւ զանճանց մերոց, զի զօրութիւն մերոց խորհրդոց ի գարուց ժամանակաց արմատախիլ պակասեցուցեալ՝ վասն անճանց մերոց եւ վասն հասարակութեան հայրենի ազգին մերոյ, սեպհականեալ եմք մերում անճանց տրտնջել միայն զմիմեանց:

Ըստ որոց, քանզի լսեմք զԱւետարանն Քրիստոսական, թէ ամենայն ինչ առակօք խօսէր ընդ նոսա, եւ առանց առակի զոչինչ խօսէր ընդ նոսա՝ մեք եւս զնորայն կալեալ չաւիղ, զամենայն զբան մեր կամիմք զօրութեամբք Աստուածային եւ մարդկային ամենայարդ բանից զորացուցանել, զի մի վասն անճնական մեր նուաստութեանց՝ նուաստասցին եւ մեր բանք ի լսելիս եւ ի զգացմունս լսողաց, եւ համարեսցին անտեղի եւ անիմաստ ցնդաբանութիւն իմն:

Գրեալ է. «Փառք թագաւորի ի բազում զօրս իւր», եւ Մեք ամենեքին գտանիմք ականատես, զի որոց թագաւորաց բազում են զօրք՝ փառք նորա առաւել են յոյժ: Գրեալ է. «Ի սիրտ խորհուրդ»: Գրէալ է. «Իմաստութիւն յելս ճանապարհաց գովի եւ ի հրապարակս զհամարձակութիւն բերէ»: Աւետարան Քրիստոսական է. «Զոր կամիցիք թէ արասցեն ձեզ մարդիկ, արարէք եւ դուք նոցա»: *Իսկ ապա դուք լերուք արժանադատ վասն գրելոցն ձերոց, թէ* գրեմք գրեմք յերից ամաց ետէ եւ պատասխանի ինչ մխիթարութեան չառնումք: *Գրելն ըստ հաճոյից գրողացն է, այլ պատասխանելն ըստ հասանելոյ կարողութեանց խորհրդածութեանցն է՝ վասն* կարելեացն *եւ* անկարելեացն, *վասն* վնասակարացն *եւ* ոչ վնասակարացն ինքեան *կամ* այլոց: *Մեք գոլով փորձառու բացակայութեան մտաց եւ խորհրդոց կամաց հոգեւորականաց եւ ժողովրդականաց մերազանց՝ ի մերոց խորհրդոց եւ ցանկութեանց վասն համազգական բարեաց, վկայեցէք ինքնին դուք, թէ զի՞նչ Մեք կարող իցեմք*

յանճնապաստան Մերում հոգեւորականաց եւ ժողովրդականաց վստահիլ ի գործ դնել զՄեր խորհրդածութիւն վասն Ազգի եւ Եկեղեցւոյ, որոց գտանիմք անուանակիր հօտապետութեան՝ արգելել ի սեպհականացն պարտաւորութեանց այնմ Մերում կոչմանց:

Մեք զազդու բողոքագրութիւնսն Եաչու ժողովրդեան վասն ազգակորուստ ներգործութեանց Հռովմէահայ ուսուցչի մանկանց Հայոց եւ այլոց երից կամ չորից Հայոց նորուն համախոհից՝ առաքեալ առ նորին Բարձր Սրբազնութիւն նախորդն ձեր Մատթէոս Պատրիարքն, դիտաւորութեամբ պատուելոյ զնորին յարգութիւնն յառաջադրեալ նմա որպէս Պատրիարք լինել պաշտպան ժողովրդեան Հայոց Եաչու քաղաքին եւ այլոց, եւ կարճել զվնաս յիշեալ չորից եւ հինգից նշանակեցելոց եւ մեծաւ իմով յուսով վասն իմում ընդհանրական հօտապետութեանց յառաջադրութեանցն յօժարակամ նորուն բարեջան հոգունակութեանց յաղագս տարածելոյ ի վերայ ժողովրդեան Մօլտավիոյ Հայոց՝ զհովանաւորութիւն իւրոյ կայսերական մեծութեան ամենայն Ռուսաց, գրեալ առ մինիսդրն Ներանային (ներքին) գործոց՝ խնդրեցի զհովանաւորութիւն իւրոյ կայսերական մեծութեանն, եւ ընկալայ ոչ անագան զպատասխանի Մինիսդրին, թէ հրամանաւ կայսեր գրեալ առ կօնսօլն Ռուսաց ի Եաչ քաղաքի վասն հասու լինելոյ յաղագս առ ի մէնջ յայտնեալ ներառկութեանցն Հայոց Մօլտավիոյ՝ ոչ բնաւ յայտնեցաւ այնպիսի նեղութիւն եղեալ Հայոց, եւ Մեք ոչ կամեցեալ բացայայտել տէրութեան Ռուսաց վասն բազում բողոքագրութեանց նոցա առ մեզ առաքեցելոց Մեօք առ Մատթէոս Պատրիարքն, զի մի վասն անհոգութեանց նորա՝ յաղագս այնօրինակ վչտաց եւ վնասուց ժողովրդեան՝ պակասեսցի ի միտս տէրութեան Ռուսաց յարգ նորա, սպասելով Նորուն Սրբազնութեանց յայտնութեանցն մեզ՝ վասն իւրոց տնօրէնութեանց, զի ըստ այնմ յայտնեսցուք: Մինիսդրին կայսերութեան վասն կառավարութեան Մօլտավիոյ ծածկելոյն զանարդարութիւն գործոց իւրոց զրկանօք եկեղեցւոյ եւ ժողովրդեան Հայոց ի Եաչ քաղաքի: Մինչեւ ցայսօր եւս ի միտս Մինիսդրի եւ կայսեր ամենայն Ռուսաց համարեալ գտանիմ իբրեւ ցնդաբան ոմն՝ *անհաստատ իմով գրութեամբ առ պատկառելի իւրեանց հզօր տէրութիւնն: Եւ յետ երկու եւ կէս տարւոյ՝ որպէս եւ գրեալ եմ յառաջագոյն եւս Ձերում Բարձր Սրբազանութեան, ընկալայ*

զայն ողբալի պատասխանի Նորուն Սրբազնութեան, թէ. «Գրիչ իւր ո՛չ կարողանայ յառաջ խաղալ առ ամենայն պարտաւորութիւնն իւրումն պատրիարքական հոգունակութեանց:

Ձեր Բարձր Սրբազնութիւնն եւս այժմ *ի մասին Ձեր եւ Ձերում կայսերական հաստատութեամբը կարգաւորեալ Գերագոյն ժողովոյն խորհրդականաց Ազգային եւ Եկեղեցական Պատրիարքական կառավարութեանց*՝ ի մասին Աղթամարայ կաթողիկոս ընտրութեանցն, *որպէս ահաւոր իմն խորտակիչ ամենայն զօրութեանց եւ կարողութեանց Ձեր եւ Գերագոյն ժողովոյն Ձերոց խորհրդականացն* ոչ աւարժաւ համարիք ի գիր Ձեր արձանացուցանել, թէ յորժամ հասին առ մեզ այսպիսի մաներք եւ գրութիւնք տգէտ եւ պարզամիտ ոամիկ ժողովրդեան Աղթամարցւոց եւ Վանայ վիճակաւոր բարեշնորհ Գաբրիէլ Եպիսկոպոսի, *թէ խուռն բազմութեամբ* եկեալ ի Վան քաղաք առ բարեշնորհ վիճակաւորն նորա բարձեալ զիւրեանց բողոք առ նա՝ խօսեցեալ են, թէ «լուաք զի պօլսեցիք խորհին ոչ կարգել մեզ կաթողիկոս առնա միք գրեցաք եւ դուք եւս գրեցէք, զի թէ չունիցին կարգել մեզ կաթողիկոս՝ ունիմք մեք խառնիլ ընդ ազգին Մարաց եւ պաշտել զհաւատ նոցա, *կամ որպէս գրէ առ մեզ Գաբրիէլ Եպիսկոպոսն.* «Ունին միաբանիլ ընդ նեստորական Ասորւոց»:

Եւ Ձեր Բարձր Սրբազնութիւնն, որ ի հերուն հետէ երկնչիք ի սրտի Ձերում ԲԱՒՆԱԼ ԶԱՅՆ ԱՆՈՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱՆՏԻ ՅԱՂԹԱՄԱՐԱՑ, *ընդ ընթեռնուլն զայնպիսի գրութիւնսն Աղթամարայ ոամկաց եւ Գաբրիէլ Եպիսկոպոս վիճակաւորի Վանայ*՝ ՅԱՓՇՏԱԿՈՒԹԻՒՆ ԿՐԹԵԱԼ, *եւ* ՄԷՋՔ ՁԵՐ ԲԵԿԵԱԼ՝ յակամայից բռնադատեալ *խորհուրդ ի մէջ առեալ* գրեցիք նոցա, *թէ* չունիք հակառակիլ կամաց նոցա, *եւ զո ոք կամիցին ընտրել* զանուն նորա ծանուցեն ձեզ, եւ Դուք իսկոյն ազդ արարեալ ի Բարձրագոյն Դուռն առաքեսջիք վասն հաստատութեան կաթողիկոսութեան նորա զհրովարտակ կայսերական:

Բարձր Սրբազան սիրեցեալ Մեր, եւ չատագովեալ ի Ձերում կրօնաւորութեան, յորժամ դուք եւ Գերագոյն ժողովն վասն եկեղեցական եւ ժողովրդական քաղաքական կառավարութեանց՝ ընդ ընթեռնուլն զայնոսիկ սխորտանան ոամկաց հայոց, *եւ ձեօք* բարեշնորհ անուանեալ *առաջնորդի Վանայ*՝ վիժմամբ Ձերոյ ի հերուն հետէ երկանց ԿԱՄԱԿԱՏԱՐ ԵՂԵԱԼ ԽԱԺԱՄՈՒԺԻՑՆ ԱՂԹԱՄԱՐԱՑ եւ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆԻ ՆՈՑԱ Գաբրիէլ Եպիսկոպոսի Վանայ՝ *զինչ* այլ յոյս մարթ իցէ մեզ յուսալ վասն որոյ եւ իցէ ազգական բարեաց անայցելու ժողովրդեանն հայոց:

Ազդու մինչեւ յոյժ բարձրացուցանէ Ձեր Բարձր Սրբազնութիւն զիւր տրտունջ զմէնջ, թէ յերից ամաց ետէ գրեմք գրեմք եւ պատասխանի ինչ մխիթարութեան չառնումք, *առ որ աղաչեմք ցուցանել Մեզ, թէ ի վերայ որպիսի հզօրեղ յուսոյ մերոյ մարթ իցէ Մեզ յառաջանալ ի չաւիղս Մերոց խորհրդոց, վասն որոց եւ իցէ ազգական բարեաց:*

Լսեմք մեք եւ ընթեռնումք՝ նաեւ ի լրագիրսն յաղաքս առ ի մէնջ տրտնջանաց բազմաց, թէ զինչ Մեք ունիցիմք ցուցեալ ցարդ օգուտ իմն համազգական, եւ ոչ զարմանամք, զի դառաստանք մտաց այնպիսեաց են անխորհուրդ տկարամտութեանց այնպիսեաց անիմաստ անկշռադատութեան հասարակաբանութիւնք:

Այն զի զոչինչ բնաւ յիշեցուցանեն նոցա ընդ որոց տրտնջենն, թէ զինչ Մեք առնել պարտէաք, զոր զլացաք եւ ոչ յօժարեցաք վասն համազգական բարեաց ճօտին Քրիստոսի, *որոց վասն լսեմք զվճռադատութիւնն Քրիստոսական, թէ* ոովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց:

Ցանկամ լսել վասն իրաւանց տրտնջանացն զինէն, թէ որոց հասարակօգուտ խորհրդոց բազմաց կամ սակաւուց ի մերազանց՝ գտեալ իցեմք Մեք երբեմն անհամաձայն կամ անօգնական:

Այնպէս եւս ցանկամ լսել, թէ տրտնջողք այնոքիկ, նա իսկ եւ ամենայն հոգեւորականք եւ ժողովրդականք Հայոց առաջինք եւ յետինք անցուցեա՞լ իցեն երբեմն ընդ միտս իւրեանց, թէ ունին ազգական միաբանութեան Հայկազանց՝ Աթոռ փառաց Տեառն Աստուծոյ իւրեանց՝ ՔՐԻՍՏՈՍԻԻ ՀՐԱՇԱԿԵՐՏԵԱԼ ՏԱՃԱՐ Ս. ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԷՋՄԻԱԾԻՆ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻ, *կամ հարցե՞ալ իցեն երբէք վասն արժանաւոր կամ անարժան դրութեանց նորա, կամ որպիսութեանց կառավարութեանցն* այնմ համազգական Աթոռոյ եւ կամ Աթոռակալի *նորա* ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԵՒ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ԻՒՐԵԱՆՑ: *Եւ եթէ կան ցարդ անծանօթ ամենեւին վասն որպիսութեանց մերոց, զմտաւ ածցեն ամենայն հոգեւորականք եւ մարմնաւորականք, որք տրտնջենն վասն մեր ապագործութեանց յաղագս ազգական բարութեանց եւ առաջի արասցեն մեզ, թէ զո՞ր յոյս նոցա առ մեզ կամ օգնականութիւն իցեմք ապարդիւն կացուցեալ վասն Եկեղեցւոյ եւ Ազգի հայրենեաց:*

Բանիւ պատերազմ ոչ վճարի՝ կանխաւ յառաջ հրատարակեալ գտանի, այլ հարկաւոր են ոչ միայն վասն պատերազմի, այլ թէեւ վասն ամենայն անձնական կամ հասարակական բարօրութեանց

արիական երկասիրութիւնք, առանց որոց՝ այս է մերում ողորմելի ազգի վիճակ եւ ժառանգութիւն:

Հաւատարիմ է բանն, թէ «Մարդ է, որ գործէ զերկիր», այլ զարմանալի այն է՝ զի բազմաւոր են յոյժ մարդիկ, բայց երկիրն մնայ տակաւին անգործ, վասն զի ազդեցութիւնք մտաց, որք զօրեն յառաջ վարել յոր եւ իցէ գործս երկրի՝ լքեալ զիւրեանց պարտաւորութիւն, հանգուցանեն զբազմութիւն մարդկան որպէս նիրհեալ ի հանգիստ իւրաքանչիւր հաճոյից: Ցետ որոց մնայ Մեզ եւ ամենեցուն ըղձակերտից ազգական բարեբախտութեանց աղերսել զբարեգթութիւն Աստուածային, որ միայն զօրէ հզօրացուցանել զազդեցութիւն մտաց մերազանց՝ առ ամենայն հարկաւորսն ազգական մեծ վայելչութեանց, յորմէ օր ըստ օրէ գտանին զրկեալ ի հազարաւոր ամաց ետէ:

Լեր բարեգութ առ Մեզ զի եւ Մեր ազդեցութիւնք մտաց զրկեալ ի յուսոյ զօրացուցչաց իւրումն տկարութեանց՝ զոչինչ պատասխանի մխիթարութեան կարողանան գրել Ձեզ մինչեւ ցայսօր, միայն միտք Իմ եւ խորհուրդք դեգերին հանապազ ի հնարաւորսն Մերում կարողութեանց առ կարեկցութիւն ամենասիրելի ժողովրդեան որոց անուանեալ գտանիմք հօտապետ անծանօթութեամբ հօտի Մերոյ, եթէ ամենազօր կամաց երկնից հաճութիւնք ունիցին օժանդակել մերում ցանկութեանց:

Ողջ լեր, եւ Մեք եմք եւ մնամք ըղձակերտ Ձերում բարեաց մարմնականաց եւ հոգեկանաց»:

ՆԵՐՍԷՍ Ե.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՑՆ ՀԱՅՈՑ

Համար 242, յամի Ազգական 1501 եւ Փրկչական 1852 Յունիսի 16
Ի Թիֆլիս

Տ. Տ. Ներսէս Ե. Հայրապետն Ամենայն Հայոց սոյն ինքնագիր *եւ որչափ փափուկ՝ այնչափ եւս Հայաստանեայց Հովուապետի մը գրչին ապաքէն արժանի յանդիմանական կոնդակաւն, հուսկ ուրեմն Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Տ. Յակոբ Արքեպիսկոպոսին՝ Աղթամարայ խնդրոյն նկատմամբ առ ինքն ուղղած վերջին գրոյն կը պատասխանէ, որով թէ Պատրիարքը եւ թէ Հոգեւոր եւ Գերա-*

գոյն ժողովները թէեւ փափկութեամբ, բայց խիստ կերպով կը յանդիմանէ, *երբ կըսէ.*

«Եւ Ձեր Բարձր Սրբազնութիւնն, որ ի հերուն հետէ երկնէիք ի սրտի ձերում ԲԱՌՆԱԼ ԶԱՑՆ ԱՆՈՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱՆՑԻ ՅԱՂԹԱՄԱՐԱՑ՝ *ընդ ընթեռնուլն զայնպիսի գրութիւնսն (զորս վերը կը յիշէ) Աղթամարայ ռամկաց եւ Գաբրիէլ Եպիսկոպոս վիճակաւորի Վանայ՝* յափշութիւն կրթեալ, *եւ մէջք Ձեր բեկեալ, յակամայից բռնադատեալ խորհուրդ ի մէջ առեալ գրեցիք նոցա, թէ* չունիք հակառակիլ կամաց նոցա, *եւ զո ոք կամիցին ընտրել՝* զանուն նորա ծանուսցեն յեզ, եւ Դուք իսկոյն ազդ արարեալ ի Բ. Դուռն առաքեսջիք վասն հաստատութեան կաթողիկոսութեան նորա զիրովարտակ կայսերական:

Բարձր Սրբազան սիրեցեալ մեր..., յորժամ Դուք եւ Գերագոյն ժողովն... ընդ ընթեռնուլն զայնոսիկ ոխորտանսն ռամկաց Հայոց, եւ ձեօք բարեչնորհ անուանեալ առաջնորդի Վանայ՝ վիժմամբ Ձերոյ ի ներուն հետէ երկանց՝ ԿԱՄԱԿԱՏԱՐ եղեալ խաժամուժիցն Աղթամարայ եւ խորհրդականի նոցա Գաբրիէլ Եպիսկոպոսի Վանայ, ԶԻ՞ՆՁ ԱՑԼ ՑՈՑՍ ՄԱՐԹ ԻՑԷ ՄԵԶ ՑՈՒՍԱԼ ՎԱՍՆՈՐՈՑ ԵՒ ԻՑԷ ԱԶԳԱԿԱՆ ԲԱՐԵԱՑ ԱՆԱՑՑԵԼՈՒ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆՆ ՀԱՑՈՑ»:

Հայրենասէր Հայրապետին սոյն այս խիստ յանդիմանական կոնդակը վեր ի վայր կը շրջէ Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովոց ուրոշումները, եւ թէպէտ եւ Տ. Գաբրիէլ Եպիսկոպոս կերթայ ի վանս Աղթամարայ, եւ թէպէտ կը հասնի անդ կաթողիկոսական օծման պատրիարքական հրամանագիրը, սակայն անգործադրութեան կը դատապարտուի եւ Տ. Գաբրիէլ Եպիսկոպոս ընտրեալ կաթողիկոս կամ Արքեպիսկոպոս անուամբ կը մնայ յԱղթամար եւ ի Վան մինչեւ 1856 Սեպտեմբեր ամսոյ սկիզբները: Սոյն թուականին Տ. Գաբրիէլ Եպիսկոպոս ճարահատեալ վերստին միայն Վանայ առաջնորդութեան պաշտօնը կսկսի վարել: Ասոր վրայ Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովները նոյն թուականին եղեսացի Տ. Յակոբ Եպիսկոպոսն Աղթամարայ վանուց եւ անոր թեմական վիճակաց առաջնորդ կը կարգեն, որոյ պաշտօնավարութեան միջոցը խիստ կարճ կը տեւէ, ուստի եւ Աղթամարայ վանքը տակաւին կը չարունակէ մնալ անիշխանութեան մէջ:

Այս վիճակին մէջ կը չարունակէ Աղթամարայ վանքը, ալ ոչ Աղթամարցիք կը յուզեն իրենց կաթողիկոսական խնդիրը, եւ ոչ Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովներն որոշում մը կրնան ընել սոյն

խնդրոյն նկատմամբ՝ մինչեւ կը վախճանի Տ. Տ. Ներսէս Ե. Աշ-տարակեցի Հայրապետն Ամենայն Հայոց ի 1857 Փետրուարի 13:

Այս թուականին՝ 1857 Սեպտեմբեր ամսոյ 26էն, վերստին կսկսի Աղթամարայ խնդիրը: Ահա նոյն թուականին Գերագոյն ժողովոյն ատենագրութեան քաղուածը.

«Խնդիր.- 1857 Սեպտեմբեր 26: Աղթամարու վանքէն երեք վարդապետ եւ տեղացիներէն քանի մը հոգի բոլոր Աղթամարցւոյց կողմէն երկու մահնէր[39] *բերելով երեք բան կը խնդրեն.*

***Ա**. Աղթամար կաթողիկոս հաստատել:*

***Բ**. Վանայ Առաջնորդին եւ Իշխանաց ազդեցութենէն ազատել իրենց վիճակը:*

***Գ**. Մէկ երկու վանքի կը տիրէ եղեր Վանայ Առաջնորդ Գաբրիէլ եպիսկոպոսը, որք Աղթամարայ թեմն են եղեր* Պատրիարքական կոնդակով հաստատուած:

Որոշում: Ասոնց մահնէրները *կարդալով Գերագոյն ժողովը վճռեց, որ առաջին խնդիրնին, այսինքն* կաթողիկոսութեան հաստատուիլը անհնար է, *իսկ միւս երկու խնդրոց վրայօք պէտք եղած տնօրէնութիւնը կը հոգացուի ըստուեցաւ: Ուստի, ուրիչ անգամ խորհրդածութիւն պիտի ըլլալ ասոնց գործքին վրայօք»:*

Աղթամարցիք տասն եւ հինգ օրէն ետքը դարձեալ Գերագոյն ժողովոյ կը դիմեն, եւ Աղթամարայ կաթողիկոսական հաստատութիւնը կխնդրեն: Նոյն ժողովոյ ատենագրութեան քաղուածն ահա.

«Խնդիր.- 1857 Հոկտեմբեր 10: Աղթամարցիներէն չատերը նորէն եկան կաթողիկոսութիւնը հաստատելու խնդիրքնին կրկնելով՝ կաթողիկոս ընտրելու թախանձանք ըրին:

Որոշում: Գերագոյն ժողովը մտածելով, որ անոնց խնդիրքը այս անգամ ալ մերժելը (տասն եւ հինգ օրէն ետքը մերժելը՝ զարմանալի փոփոխութիւն*) վտանգաւոր պիտի ըլլայ, առ այժմ զանոնք հանդարտեցնելու համար Սրբազան Հօր կողմէն հետեւեալ դիրը տալ արժան դատեցին:*

Աղթամարու վիճակի օրհնեալ ժողովուրդք Հայոց:

Աղթամարայ աթոռոյն կաթողիկոսութիւնը վերահաստատելու համար ըրած խնդիրքնիդ մեզ ալ հաճոյ եւ ընդունելի է, եւ Ազգային Գերագոյն ժողովոյն հետ խորհրդակցութեամբ այս որոշումը ըրինք, որ Աղթամարայ աթոռոյն կաթողիկոսութեան արժանաւոր անձ մը ընտրուի ու ղրկուի, բայց հաստատութիւն առ

այժմ մնայ, միայնեւ որ Ս. Էջմիածնի Սրբազան Կաթողիկոսն ընտրուի, օծուի ու հաստատուի, *եւ այնուհետեւ Աղթամարայ* կաթողիկոսն ալ հաստատուի»:

(Կնիք Պատրիարքական)

1857 Հոկտեմբեր 10
Ի Պատրիարքարան Հայոց
Ի Կ. Պոլիս

Գերագոյն ժողովը՝ ըստ այսմ որոշման, Անդրիանուպօլսեցի Տ. Սարգիս Եպիսկոպոսը (1860 թուականին Պատրիարք Արքեպիսկոպոս Հայոց Կ. Պոլսոյ) Աղթամարայ կաթողիկոսական ընտրելի կառաջարկէ եւ Հոգեւոր ժողովոյն տնօրէնութեան կը յանձնէ, որ իւր հաճութիւնը կուտայ, անշուշտ նկատելով, որ Տ. Սարգիս Եպիսկոպոս Սսէն ընդունած է Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն: Հետեւապէս եւ Գերագոյն ժողովոյ կողմէն 1857 Նոյեմբեր 15 թուական հրաւիրանաց նամակ կը գրուի առ Տ. Սարգիս Եպիսկոպոս, որ նոյն ատեննները ազգային որոշմամբ Մօլտո-Վալաքիոյ կողմերը կգտնուի հոգեւոր այցելութեան պաշտօնով: Ահա Գերագոյն ժողովոյ երկու ատենադրութեանց քաղուածը, եւ առ Տ. Սարգիս Եպիսկոպոս ուղղեալ նամակին պատճէնը.

«Խնդիր.- 1857 Նոյեմբեր 1: Աղթամարայ Աթոռոյն կաթողիկոս ըլլալ առաջարկուեր է Գերագոյն ժողովոյ կողմէն Էտիրնեցի Սարգիս Եպիսկոպոսը, որ հիմա Ուլահպուղտան *այցելութեան գացած է, եւ ասոր տնօրէնութիւնը Հոգեւոր ժողովին յանձնուեր էր:*

Աղթամարցիք եկան պատասխան առնելու Սարգիս Եպիսկոպոսին վրայօք:

Որոշում. Հոգեւոր ժողովն ալ իր մազպաթայովը[40] *արժան տեսած ըլլալով յիշեալ Սարգիս Եպիսկոպոսը Աղթամարայ Աթոռին վերատեսչութեան՝ Գերագոյն ժողովը վճռեց, որ Սարգիս Եպիսկոպոսին ծանուցական գիր գրելով չուտով հրաւիրվի ի մայրաքաղաքս, ուստի սոյն պատասխանը տրուեցաւ Աղթամարցւոց:*

Վերջնական որոշում.- 1857 Նոյեմբեր 15: Աղթամարցւոց խնդրոյն վրայօք վերջին որոշումը:

Ինչպէս որ յառաջագոյն Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովքով ընտրուեր էր Էտիրնէցի Սարգիս Եպիսկոպոսը վասն կաթողիկոսութեան Աղթամարայ, այս անգամ նորին հրաւիրանաց նամակը գրեցաւ ի կողմանէ Գերագոյն ժողովոյն»:

Ահա նոյն նամակը.

«Գերապատիւ եւ առաքելաշնորհ Հայր Հոգեւոր,

Աղթամարայ վիճակային ժողովուրդը նոյն աթոռոյն առջի կաթողիկոսութեան վերահաստատութիւնը խնդրեցին գրով եւ բանիւ հանդերձ Աղթամարայ վանքի միաբանութեամբն:

Այս խնդրոյն վրայ Ազգային Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովը մեր՝ երկարապէս խորհրդածելէ ետեւ, վերջապէս արժան դատեցին ընդունիլ Աղթամարցւոց խնդիրը՝ խոստանալով անոնց, որ առ ժամս կաթողիկոսացու Արքեպիսկոպոս մը ընտրուի ու հոն ղրկուի, եւ առաջիկայ 1858 ամին Ս. Էջմիածնի նոր Կաթողիկոսն հաստատուելէն յետոյ *Աղթամարայ* կաթողիկոսն ալ հաստատուի: *Ըստ այսմ որոշման՝ Հոգեւորական եւ Գերագոյն ժողովք, մեր միաբան հաւանութեամբ արժանաւոր դատեցին, եւ ընտրեցին զՁեր Գերապատուութիւնն վասն կաթողիկոսութեան Աղթամարայ Աթոռոյն: Հարկ եւ պատշաճ է, որ առանց արգելքի յանձնառու ըլլաք այս ազգային ընտրութեանը, եւ բարեհաճիք Ձեր ընդունելութեամբը պատուել այս Սրբազան կոչումնիդ: Ուստի, որ Հոգեւոր այցելութեան պաշտօննիդ լրացնելով՝ այդ կողմերէն հեռանալու համար դեռ ժամանակի կարօտ էք, այսու ամենայնիւ Գերագոյն ժողովս կը խնդրէ Ձեր Սրբութենէն, որ պաշտօննիդ չերկարեցունելով ու քիչ ժամանակուան մէջ լմնցունելով՝ փոյթ ունենաք չուտով վերադառնալու ի մայրաքաղաքս, որպէս զի նոր ընդունած բարձր պաշտօննուդ վերաբերեալ հարկաւոր տնօրէնութիւններն չուտ մը ի գործ դրուելով՝ հոգեւորապէս մխիթարուին Աղթամարայ վիճակայինքը:*

Զաստուածահաճոյ մաղթանս Ձեր եւ զՀայրական օրհնութիւնդ խնդրելով՝ մնամք որդիական ակնածութեամբ Ձերում Սրբութեան»:

Խոնարհ ծառայք
Անդամք Ազգային Գերագոյն ժողովոյ
(Կնիք Գերագոյն ժողովոյ)

1857 Նոյեմբեր 15
Ի Պատրիարքարանի Հայոց
Ի Կ. Պոլիս

Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովոց սոյն որոշումն Աղթամարցիք ուրախութեամբ սրտի կընդունին, եւ կսպասեն անհամբեր,

որ Տ. Սարգիս Եպիսկոպոս գայ ի մայրաքաղաքս եւ ուղեւորի յԱղթամար, բայց երբ կը տեսնեն, որ ոչ կուգայ եւ ոչ իսկ իրեն եղած հրաւէրին կը պատասխանէ, դարձեալ կը դիմեն Գերագոյն ժողովոյ 1858 Յունուար 10ի նիստին, եւ կը թախանձեն, որ ընդ փոյթ կատարուի իրենց խնդիրն: Գերագոյն ժողովը կը պարտաւորի վերստին հրաւիրանաց գիր ուղղել առ Տ. Սարգիս Եպիսկոպոս, ինչպէս կը տեսնենք իւր նոյն նիստի ատենագրութեան մէջ:

«Խնդիր.- 1858 Յունուար 10: Աղթամարցիք եկան Սարգիս Եպիսկոպոսին ուշանալուն եւ մինչեւ ցարդ պատասխան մը չելլելուն վրայօք վիճակայնոց անհանգստութիւնը յայտնեցին:

Որոշում: Յիշեալ Սարգիս Եպիսկոպոսը Գերագոյն ժողովով հրաւիրուած էր գալ Աղթամարայ կաթողիկոս ըլլալու համար վերստին սոյն նամակը գրեցաւ»:

Ահա նոյն նամակը.

«Գերապատիւ եւ առաքելաշնորհ հայր հոգեւոր,

Անցեալ Նոյեմբերի 15 թուով Գերագոյն ժողովոյս տողեալ նամակը, որով հրաւիրեցաք Ձեր Սրբազնութիւնը յաթոռակալութիւն կաթողիկոսութեան Աղթամարայ, ձեռամբ Տատեան Յարութիւն էֆէնտիին անկորուստ առ Ձեզ ժամանելը իմացաք, եւ կսպասէաք մինչեւ ցարդ Ձեր օրհնառաք պատասխանին, բայց..., որով եւ Աղթամարցւոց թախանձողական մահիէրներուն *յաճախելը այս միջոցին հարկադրեց զմեզ վերստին այսու նամակաւ Ձեր Սրբազնութենէն խնդրել, որ բարեհաճիք ժամ յառաջ Ձեր օրհնապարգեւ նամակաւը միամիտ առնել զմեզ Ձեր գալստեանը վրայօք, եւ կամ չուտով վերադառնալ ի մայրաքաղաքս, որպէս զի եւ Աղթամարցիք համօրէն կարենան գոհ ըլլալ, եւ հանդարտիլ իրենց մտատանջութիւններէն:*

Մնամք որդիական ակնածութեամբ Ձերում Սրբութեան

Խոնարհ ծառայք
Անդամք Ազգային Գերագոյն ժողովոյ
(Կնիք Գերագոյն Ժողովոյ)

1858 Յունուար 10
Ի Պատրիարքարանի Հայոց
Ի Կ. Պոլիս

Տ. Սարգիս Եպիսկոպոս սոյն երկրորդ հրաւիրագրոյն կը պատասխանէ, թէ անձնական տկարութեանը պատճառաւ չկրնար ընդունիլ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը: Գերագոյն ժողովը Տ. Սարգիս Եպիսկոպոսի սոյն մերժման պատասխանն ընդունելէ ետքը առանց յիշելու, թէ Աղթամարցւոցմէ զրկուած ընտրելեաց ցանկ մ՚ունի ի ձեռին, զոր ի վեր անդր յիշեցինք, նոյն իսկ Աղթամարցւոց կը դիմէ, եւ կը հարցնէմ, թէ՝ ո՞ր եպիսկոպոսը կուզեն: Նոքա ալ Ռոտոսթոյի Առաջնորդ Տ. Թադէոս եպիսկոպոսը կը նշանակեն, որուն հաճութիւն չտար Հոգեւոր ժողովն՝ առարկելով, թէ Տ. Թադէոս եպիսկոպոս Արարատեան Մայր Աթոռոյ հաւատարիմ մնալու երդուեալ ըլլալով յանձն չ՚առնուր Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը, եւ ուր ուրեմն նախորդ ընտրելեաց ցանկէն Աղթամարայ միաբան Տ. Պետրոս Եպիսկոպոսը (Պիւլպիւլ) կը նշանակուի, եւ կորոշէ Գերագոյն ժողովը, որ յանուն Տ. Պետրոս Եպիսկոպոսի կաթողիկոսութեան կոնդակը գրուի եւ հրովարտակ առնուելու համար թագրիր մը պատրաստուի:

Սոյն տնօրէնութիւններն կընթեռնունք Գերագոյն ժողովոյ ատենագրութեանց հետեւեալ քաղուածոյքին մէջ.

«Խնդիր.- 1858 Յունուար 31: Վասն Աղթամարայ կաթողիկոսութեան առ Սարգիս Եպիսկոպոսն գրուած հրաւիրանաց նամակին պատասխանը եկաւ Սարգիս Եպիսկոպոսէն, եւ Աղթամարցիք եկան լուր առնելու:

Որոշում: Ժողովը կարդաց սոյն նամակը, որով յիշեալ Սարգիս Եպիսկոպոսը անձնական տկարութիւնը պատճառելով չէ ընդուներ եւ հրաժարեր է Աղթամարայ կաթողիկոսութենէն: Ուստի, ժողովս հարցունելով Աղթամարցւոց, թէ ուրիշ ո՞ր եպիսկոպոսը կուզէք, անոնք ալ պատասխանեցին, թէ Թէքիրտաղու *Թադէոս Եպիսկոպոսը կընդունինք, վասն որոյ որոշեցաւ, որ առաջիկայ հինգշաբթի օր Հոգեւոր ժողովը գումարուած ատենը յիշեալ Թադէոս Եպիսկոպոսին վրայօք* մազպաթայ *ընէ, որպէս զի չուտով անոր ալ հրաւիրանաց նամակ գրուի ու ղրկուի Աղթամարցւոց կողմանէ յատուկ մարդով մը: Այս* մազպաթայի *գործքին վրայօք* վէքիլ *Հայր Սուրբին ապսպրուեցաւ ժողովքի կողմէն, որ յառաջիկայ հինգշաբթի օր խորհուի եւ ի գործ դրուի:*

Խնդիր.- 1858 Փետրուար 4: Աղթամարայ կաթողիկոսութեան գործոյն վրայօք տնօրէնութիւն:

Որոշում: Սոյն գործոյն վրայ այսօր Հոգեւոր ժողովին ներկայութեամբը խօսք ըլլալով՝ թէպէտ Աղթամարցիք Թէքիրտաղու *Թադէոս Եպիսկոպոսը կուզէին վասն կաթողիկոսութեան, բայց Հոգեւոր ժողովը* ձորին ԵՐԴՈՒԵԱԼ ըլլալուն պատճառաւ յանձնառու չըլլալիքը *իմացունելով՝ Աղթամարցւոց ծանուցուեցաւ, որ անկէց յոյսերնին կտրեն, ու անոր տեղ այժմ Աղթամարայ վանքը գտնուող եւ նոյն տեղի միաբան Պետրոս Եպիսկոպոսը որոշուեցաւ վասն կաթողիկոսութեան, բայց Աղթամարցւոց առաջարկուեցաւ, որ յիշեալ Եպիսկոպոսին արժանաւորութեանը եւ ընդունուելու մասին* մազպաթալ *բերեն ժողովոյս, որ յետոյ պէտք եղած տնօրէնութիւնը ի գործ դրուի:*

Խնդիր.- 1858 Փետրուար 7: Աղթամարայ կաթողիկոսութեան համար ընտրուող Պետրոս Եպիսկոպոսին արժանաւորութեանը վրայօք մահնէր *բերին Աղթամարցիք:*

Որոշում: Ժողովը (Գերագոյն ժողովը) տեսաւ եւ կարդաց այս մահնէրը, *որոշեց որ կաթողիկոսութեան կոնդակը (Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը կը գրէ. Ուշադրութիւն) գրուի Պետրոս Եպիսկոպոսին անունը, եւ* ֆէրման[41] *առնուելու համար թագրիր մը պատրաստուի»:*

Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովները հետզհետէ այս որոշումներն ընելէ յետոյ՝ Գերագոյն ժողովն իւր 1858 Մարտ 11ի նիստին մէջ կորոշէ նոյն ամսոյ 14ին Ընդհանուր ժողով գումարել Ամենայն Հայոց Հայրապետի նորոգ ընտրութեան համար ընտրելեաց ցանկ պատրաստելու, եւ նոյն առեն ծագած գինուորատուութեան խնդրոյն տնօրէնութիւն մըն ընելու համար, ուստի եւ որոշեալ օրն (1858 Մարտ 14) կը գումարի Ընդհանուր ժողովն, եւ ի վեր անդր նշանակեալ խնդիրներն նկատողութեան առնլէ եւ անոնց նկատմամբ հարկ եղած տնօրէնութիւններն ընելէ ետքը՝ առաջարկութեամբ Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովոց Աղթամարայ կաթողիկոսութեան խնդիրն եւս ուշադրութեան կառնու, եւ կորոշէ, որ Հոգեւոր ժողովոյն պատրաստած պայմանագրութիւնը *Աղթամարցիք եւ ընտրեալ կաթողիկոսն ստորագրեն, եւ ըստ այսմ պայմանաց Պատրիարքական կոնդակը եւ Արքունական հրովարտակը տրուի:*

Աղթամարայ վանուց եւ վիճակաց երեսփոխաններու ստորագրած պայմանագիրը.

«1858 Մարտ 14,

Ընդհանուր ժողով

Խնդիր: Աղթամարայ կաթողիկոսութեան խնդիրը առաջարկուեցաւ (Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովներէն) Ընդհանուր ժողովոյն: Աղթամարցիք ներկայացան ժողովին:

Որոշումն: Հոգեւոր ժողովոյն գիր առած կաթողիկոսութեան կոնդակին եւ ընտրուած կաթողիկոսին հետ ըլլալու դաշանց պայմանագրութեան *օրինակները կարդացուելով՝ Ընդհանուր ժողովը որոշեց, որ յիշեալ* պայմանագրութեան *մաքուր օրինակը ստորագրեն ներկայ գտնուող Աղթամարցիք, եւ իրենց կաթողիկոսին ալ ստորագրել տան, եւ այս պայմաններով* ֆէրմանն *ու կոնդակը տրուի անոնց:*

ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ

Յայտնի իմն է զի Ս. Գրիգորիոս Լուսաւորիչ մեր՝ ոչ միայն կարգեցաւ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, այլ եղեւ Հայր համատարած, եւ Ծայրագոյն Պատրիարք արեւելեան աշխարհաց Ազգաց եւ Ազանց: Որպիսիք ոմանք եղեն Աղուանք եւ Վիրք, որք յաւուրս նորա եկին ի Ս. Հաւատս Քրիստոնէութեան, եւ ի նմանէ ընկալան ձեռնադրութեամբ առանձին իւրեանց Ազգի եւ լեզուի հոգեւորական Հայր՝ զիւրեանց կաթողիկոսունս: Յաջորդաբար այս կարգ կանոնեալ սահմանեցաւ, զի կաթողիկոսունք Աղուանից եւ Վրաց ի մերոց Սրբազան կաթողիկոսաց եւ ի Ծայրագոյն Պատրիարքաց գային առնուլ զձեռնադրութիւն, եւ հպատակութեամբ *ոչ միայն ընդ* ԻՐԱԻԱՍՈՒԹԵԱՄԲ ընդա զանձինս ճանաչէին, *այլ յորժամ վէճք ինչ յուզէին ի մէջ կաթողիկոսաց եւ ազգի նոցա՝ դիմէին ի Գերագոյն Աթեան Սրբազան կաթողիկոսին մերոյ,* եւ լսէր դատի ընդա, եւ առնէր իրաւունս: *Ի մէջ կաթողիկոսաց եւս այս կարգ էր սահմանեալ, զի Սրբազան կաթողիկոսն Հայոց Առաջին էր, եւ* նախապատիւ *եւ* նախաթոռ, *եւ յիւրոց Եպիսկոպոսաց առնոյր որպէս զընտրութիւնն*[1]*, նոյնպէս եւ զօրութիւն, եւ արտաքոյ ինչ էր, զի եւ երբեմն կաթողիկոսունք Աղուանից եւ Վրաց ըստ դիպաց գտանէին եւ հաղորդէին հանդիսի օծութեան:*

[1] Հայոց Հայրապետաց ընտրութիւնը Ազգային կըլլար եւ կըլլայ: Ժամանակի հանգամանաց ծնունդ բացառութիւնք օրինաց կարգը չեն կրնար անցնիլ:

Կաթողիկոսն Աղուանից յետ Սրբազան Կաթողիկոսին Հայոց՝ երկրորդ *էր, որպէս եւ կաթողիկոսն Վրաց՝* երրորդ, *եւ յետադաս, քան զԱղուանից կաթողիկոսունս*[1]*:*

Զկնի ժամանակաց Վիրք հակառակ կացին վաղնջական կարգիդ, եւ գրգիռս յուզեցին, թէ մեք՝ քան զԱղուանս, հզօրագոյն ազգ եմք, պարտ է կաթողիկոսին մերոյ երկրորդ լինել՝ յետ Ծայրագոյն Պատրիարքին Հայոց, իսկ Աղուանիցն՝ երրորդ յետադաս, քան զմեզ:

Աղուանք աղաղակաւ բողոք բարձին, թէ օրինօք ունիմք մեք զառաջնութիւն՝ քան զՎիրս, զի նախ Ս. Առաքեալն Թադէոս (Հայոց քարոզելէն յետոյ) ի մեզ քարոզեաց եւ կոչեաց ի հաւատս Քրիստոնէութեան, երկրորդ՝ Ս. Եղիշա ի մէնջ գնացեալ ի Ս. Երուսաղէմ, եւ ի Ս. Տեառնեղբայր Առաքելոյ ձեռնադրեալ առաքեցաւ քարոզել Աղուանից, որով եւ եմք նախընծայ ի հաւատս:

Եւ յաւուրս Ս. Լուսաւորչին նախ մեք հնազանդեցաք Աւետարանին ճշմարտութեան, եւ ընկալաք մեզ կաթողիկոս զթոռն նորա զՍ. Գրիգորիս Վրդանեսեան: Ապա, ասէին իրաւունս ունիմք նախկին լինել՝ քան զՎիրս, եւ ոչ երբէք յանձն առնումք անուանիլ յետադաս քան զնոսա:

Հուսկ, ուրեմն, Վիրք յարեցան յԵկեղեցին Յունաց, եւ չկամեցան այլեւս ընդունիլ զձեռնադրութիւն կաթողիկոսաց իւրեանց ի մերոյս Սրբազան Կաթողիկոսաց՝ ըստ օրինակի նախնեաց իւրեանց, այլ սկսան յիւրեանց Եպիսկոպոսաց տալ օծանել զոք իւրեանց ի կաթողիկոս:

Իսկ Աղուանք հաստատուն մնացին ի նախնի կանոնադրութեան իւրեանց, եւ հպատակութեամբ *դիմէին ի Սրբազան Կաթողիկոսէ մերմէ* ընդունիլ զձեռնադրութիւն եւ զհաստատութիւն իւրեանց ի կաթողիկոսութիւն Ազգի իւրեանց:

Այո՛, եւ սոքա երբեմն երբեմն հեատէին ի նախնի կանոնէդ՝ յիւրեանց եպիսկոպոսաց առեալ զձեռնադրութիւն, բայց եւ նոքա ոչ զերծ մնացին ի չփոթութեանց ժողովրդոց իւրեանց՝ մինչեւ յետոյ պարտաւորէին դիմել ի գերագոյն ատեան *Սրբազան Կաթողիկո-*

[1] Պատմիչք մեր *նախապատիւ*, *նախաթոռ* կամ *առաջին*, *երկրորդ* եւ *երրորդ* բառերը չեն գործածէր, այլ Հայաստանեայց Կաթողիկոսը *Պատրիարք*, Աղուանիցը՝ *Մրբեպիսկոպոս* եւ Վրացը՝ *Մետրապօլիտ* կանուանեն: Տե՛ս Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից, Հտ. Բ., Գլ. ԽԸ. (48): Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն, Հատուած Բ., Գլ. ԿԳ. (65): Ստեփաննոս Օրպէլեան, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, Հտ. Ա., Գլ. ԼՋ. (56):

սին մերոյ, եւ իրաւասութեամբ նորա վճռեալ դադարէր վէճ նոցա, եւ այս մինչեւ ի վախճան անցեալ դարու:

Եւ քանզի Ազգն Աղուանից օր ըստ օրէ նուազեաց, ո՛չ մնաց ի նոսա ո՛չ ազգայնութիւն, ո՛չ լեզու նոցա եւ ո՛չ վերծանութիւն գրոց նոցա[1], այլ խառնեցան մնացորդք Ազգի նոցա՝ յԱզգ մեր եւ յեկեղեցի, եւ ամենայնիւ յամենայնի միացան ընդ Ազգիս մերոյ, ուստի եւ չպիտէր նոցա այլ եւս ուրիչ կաթողիկոս:

Ուստի, յամին 1815, խսպառ բարձաւ այդ կաթողիկոսութիւն, եւ վիճակ նորա եղեւ Արքեպիսկոպոսարան ընդ սեփհական իշխանութեամբ Սրբազան Կաթողիկոսին մերոյ, *յայնմ հետէ բարձան անտի արժան եւ անարժան ձեռնադրութիւնք Եպիսկոպոսաց, եւ ի նոցանէն ձեռնադրեալ կրօնաւորաց եւ աշխարհիկ երիցանց առանց ընտրութեան, որք քանզի ցրուէին աստ անդ ի բազում տեղիս՝ եւս բազում անտեղի իրաց լինէին պատճառք:*

Վասն որոյ առաւել՝ քան զքառասուն ամս եղեն, զի ոչ ոք յայնց վիճակաց ո՛չ յեկեղեցականաց եւ ո՛չ յաշխարհականաց ոք խլրտեցաւ նորոգ կանգնել զայն կաթողիկոսարան, այլ ամենեքեան եւս գոհ են ընդ Արքեպիսկոպոսարան իւրեանց՝ մինչեւ ցայսօր ժամանակի:

Արդ, մեր թողեալ զայսոսիկ զԱղուանս եւ զՎիրս, որոց Ազգ եւ լեզու որոշ էր ի սկզբանէ, որոշ տուաւ նոցա եւ կաթողիկոս:

Իսկ Ազգ մեր Ազգ մի, եւ լեզու մի, ուստի ի սկզբանէ մի էր եւ նորայն կաթողիկոս: Այո՛, ի պատճառս բաժանման սակաւուց ոմանց եւ առ Քաղկեդոնիկն յարելոյ, ընդ ժամանակս ինչ երկու եղեն կաթողիկոսունք, բայց տակաւին Ազգ մեր եւ Եկեղեցի գմին միայն ճանաչէր օրինաւոր կաթողիկոս, եւ արժանաւոր յաջորդ Ս. Լուսաւորչին մերոյ: Բայց ի վախճան տասներրորդ դարու բաժանեալ էր թագաւորութիւն Ազգիս մերոյ ի Բագրատունիս՝ որք ի Շիրակ գահակալէին, եւ յԱրծրունիս՝ որք ի Վասպուրական թագ կապեալ էին, եւ երկոքին թագաւորք անհաչտ միմեանց էին՝ Ասչոտ եւ Գագիկ, ուստի Տ. Յովհաննէս պատմաբան կաթողիկոս գնաց ի Վասպուրական հաչտեցուցանել զնոսա ընդ միմեանս,

[1] Աղուանից ազգայնութեան եւ լեզուի խնդրոց նկատմամբ կարդա Տփխիսի «Մշակ» լրագրոյ օգնական-խմբագիր Պ. Գրիգոր Նիկողայոսեանի տեղեկագիրը, որ հրատարակուած է «Մասիս» լրագրոյ 2819-2821 թիւերուն մէջ:

ուր եւ կնքեաց զկեանս իւր յամին 925[1]: Ի նմին ամի հաւանու-թեամբ Աչոտայ Բագրատունւոյ եւ Գագկայ Արծրունւոյ, որ ի հաշտութիւն ամոքեալ էին՝ յաջորդեաց ի կաթողիկոսութիւն Տ. Ստեփաննոս երկրորդ եւ նստաւ յԱղթամար, եւ սակաւք եղեն, որ զկնի անդ նստան օրինաւոր յաջորդութեամբ, եւ մի միայն կա-թողիկոս Ազգիս մերոյ ծանուցան:

Եւ այս ինչ յայտնի է, զի ոչ ամենեքին սոքա, որք են իբրեւ հինգ կաթողիկոսունք միշտ բնակեցան յԱղթամար, եւ ոչ զնա ա-րարին սեփհական կաթողիկոսարան կամ Աթոռ կաթողիկոսի[2], այլ ըստ պէտս իրացն է որ յԱնի, է որ ի Սիւնիս[3] երթային, մինչ զի եւ Տ. Անանիա ո՛չ յԱղթամար, այլ ի Շիրակ յաջորդեաց յամին 965[4] Տ. Վահան որդի Ջուանշերի իշխանին Բաղաց: Սա ձեռների-ցութեամբ ընդդէմ կամաց Ազգին սկսաւ թղթակցիլ ընդ այլ եկե-ղեցւոյ, եւ կամէր մուծանել յեկեղեցի մեր նորաձեւութիւնս, բայց եւ զգաց, թէ կայ մնայ ինքեան ի պատուոյ կաթողիկոսութեան անկանիլ, փախստեայ գնաց ի Վասպուրական եւ ապաւինեցաւ առ Ապուսահլ թագաւոր Արծրունի: Ուստի, առ կենդանութեամբ նորա Ազգն ընտրեաց իւր կաթողիկոս զՏ. Ստեփաննոս երրորդ, որ հանդարտեցոյց Ազգն, եւ զառաջս էառ զնորաձեւութեանց: Բայց յանդգնեցաւ Տ. Վահան, եւ ընդ բանիւ արար զՏ. Ստեփան-նոս զընտրեալ կաթողիկոսն: Որ եւ նա էլ գնաց ի Վասպուրա-կան՝ հանդերձ երեւելի վարդապետօք ի հանդարտեցուցանել զնա: Բայց Տ. Վահան յաւէտ եւս կատաղեալ՝ գրգռեաց զԱպու-սահլ, եւ ետ նմա կալնուլ զնա ի ճանապարհի եւ դնել յարգե-լանս, որոյ պատահէ մեռանիլ յետ ամսոց ինչ:

Եւ քանզի յայնմ ժամանակի խուռն էր բազմութիւն Հայոց ի Շիրակ, եւ անդ նստէր թագաւոր ի Բագրատունեաց, ապա անդ պարտ էր ի գործ դնել զընտրութիւն կաթողիկոսի, ուստի օրինա-

---

[1] Տ. Տ. Յովհաննէս Ձ. պատմաբան Հայրապետն Հայոց 924 թուականին վախճանած է:

[2] Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ սեփհական Հայրապետարանը կամ Հայրապե-տական Աթոռը Ս. Էջմիածնի Մայր Եկեղեցին է, ուրիշ ուր տեղ որ նստաւ մեր Հայրապետք՝ առ ժամանակեայ էր իբրեւ պանդխտութիւն, որոյ տեղի տուած են քաղաքական կացութիւն եւ վիճակ ազգին մերոյ:

[3] Սիւնեաց աշխարհը Տ. Տ. Անանիա Հայրապետը գացած է, այն ալ ոչ թէ անդ նստելու, այլ Սիւնեաց Տ. Յակոբ ապստամբ Եպիսկոպոսը ի կարգ բերելու համար:

[4] Ճիշդը 966 թուականին: Տե՛ս Ստեփաննոս Օրպէլեան, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, Հտ. Բ., Գլ. ԾԲ. (52):

ւոր յաջորդութիւն յետ Տ. Ստեփաննոսի ի Տ. Խաչիկ անց, եւ ի նմանէ ի Տ. Սարգիս, եւ ի Տ. Պետրոս Գետադարձ եւ յայլսն հետզհետէ: Իսկ Աղթամար ո՛չ յառաջն էր Աթոռ կաթողիկոսացն Հայոց, եւ ո՛չ անդ օրինաւոր յաջորդութեան չարունակութիւնք եղեն, բայց միայն բնակիչք Վասպուրականի եւ շրջակայ գաւառաց պատճառս առեալ ի բնակութենէ անդ քանի մի վերագրեալ կաթողիկոսաց եւ ի թաղմանէ, պնդեցին նստուցանել անդ յԱղթամար զոմն[1] կաթողիկոս անուամբ, եւ այն ոչ հաւանութեամբ օրինաւոր կաթողիկոսին, այլ ընդդիմութեամբ նորա, յախուռն յարձակմամբ, եւ ժողովածոյ եպիսկոպոսօք, քան թէ կարգաւ եւ բարեձեւութեամբ:

Ուստի, Ազգ համօրէն երբէք ո՛չ ծանեաւ զնա օրինաւոր կաթողիկոս եւ յաջորդ Ս. Լուսաւորիչ Հօրն հաւատոյ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, այլ իբրեւ հակաթոռ եւ իբրեւ ապստամբ միշտ դատեցաւ, երբեմն եւս ընդ բանադրանօք անկաւ ինքն եւ համօրէն ուխտ իւր եւ ժողովուրդ[2]:

Թէպէտ գթութեամբ իմն եւ չնորհմամբ լուծաւ ի բանադրանացդ, ո՛չ խնդրանօք իւր, այլ կարեկցութեամբ Ս. Ժողովոյն՝ որ յէջմիածին[3]:

Եւ քանզի բռնաւոր իշխող ի Մարաց ազգէ էր, ընդ ձեռօք իւրեանց ունէին զԱղթամար, եւ միշտ կամէին զի կաթողիկոս նստցի անդ, մանաւանդ թէ եպիսկոպոսունք տեղւոյն հաճեցուցանէին զիշխողն, ուստի չարունակութիւն եղեւ անդ բազմաց անուանեալ կաթողիկոսաց, բայց միշտ զուրկ էին ի բարեկարգութեանց, եւ պատիւ նոցա ստորին:

Այո՛, եւ Պատրիարքունք Կ. Պոլսոյ հրովարտակ արքունի ընդունէին յանուն նորոյ կաթողիկոսին եւ առաքէին նոցա, բայց ակամայ կամօք լինէր այն: Մինչեւ յետոյ տեսին զի քանի մի կաթողիկոսունք նոցա սպանան ի Մարաց, ուստի յամին 1843 ի վախճանել Տ. Յովհաննու (անուանեալ կաթողիկոսին Աղթամարայ) Սրբազան Պատրիարքն Կ. Պոլսոյ՝ հանդերձ երեւելեօք Ազգին զամենայն փոյթ պնդութեան (ի գործ եղեալ), եւ ջանացան

[1] ՁՏէր Դաւիթ Թոռնիկեան յամի Տեառն 1115:

[2] Ազգային Եկեղեցական Ընդհանուր ժողովով, որ ինչպէս ըսած էինք գումարեցաւ ի Սեաւ Լերին 1114:

[3] Այս ժողովը գումարեցաւ ի Ս. Էջմիածին 1441 թուին, որ Հայոց Հայրապետարանը պանդխտութենէ ազատելով իւր բնիկ տեղը ի Ս. Էջմիածին փոխադրեց:

չտալ թողուլ նստելոյ անդ այլ եւս կաթողիկոս անուամբ: Մինչեւ առ բռնաւոր իշխողն առաքեցին զմիջնորդ, եւ թախանձեցին, զի զձեռս իւր ամփոփեսցէ եւ մի օգնեսցէ տալով նստիլ նորոյ կաթողիկոսի:

Իշխողն առ երեսս եցոյց զհաճութիւն, բայց Տ. Խաչատուր Եպիսկոպոս նոցա՝ յինքն յանկուցեալ էր, ծածուկ գիտութեամբ նորա ձեռնադրեցաւ եւ նստաւ:

Տեսին պատրիարքական ժողովք Կ. Պոլսոյ, զի ձեռնադրութիւնդ այդ ամենապօրինաւոր է, *յԱրքունի հրովարտակ առեալ զնոյն Տ. Խաչատուր* ետուն աքսորել ի Ծապին Գարաճիսար: *Յետ ամաց ինչ ի պատճառս ուրախութեան կայսերական տան մեծի Տէրութեան Օսմանեան, ընդ այլոց աքսորելոց, եւ գնաց յԱղթամար, ուր եւ վախճանեցաւ յամին 1851: Յետոյ բռնակալ իշխողն բարձեալ, պատրիարքական ժողովք ազատօրէն խորհեցան չտալ թոյլ այլ եւս նստելոյ անդ կաթողիկոս անուամբ, եւ* անուանեցին զվիճակն Արքեպիսկոպոսարան, *եւ ետուն մեզ Արքեպիսկոպոս՝ նախ զՏ. Գաբրիէլ եւ ապա՝ զՏ. Յակովբ:* Բարի ինչ էր այս տնտեսութիւն եւ օրինաւոր, *այլ պաշարման մտաց մերոց չը բաւեցաւ յաղթել, ուստի ի ժամուս եկեալ մխաբանք Աղթամարայ ի Կ. Պոլիս, ուր եւ գտանէին երիցունք եւ ժողովրդականք վիճակիս մերոյ, անհնարին թախանձանօք, եւ յետ բազում աղերսանաց խնդրեցաք զկաթողիկոս, զի նստցի դարձեալ յԱղթամար:*

Պատրիարքական ժողովք՝ թէ Հոգեւորական եւ թէ Քաղաքականն, ընդ երկար խորհեցան, գիտեմք եւ վկայեմք զի ակամայ կամօք զիջան, տալ հաւանութիւն նստելոյ յԱղթամար նոր կաթողիկոս, որպէս եւ հրովարտակ արքունի հանին ի Բարձրագոյն Դռանէն, եւ զՊատրիարքական կոնդակն ետուն:

Բայց առաջարկեցին մեզ զհետեւեալ պայմանքս *ընդունիլ.* տեսաք միաբանքս Աղթամարայ եւ երիցունք եւ ժողովրդականք, ամենայնիւ յամենայնի հաճեցաք եւ տուաք զայս գիր ընդունելութեան զի միշտ եւ հանապաղ պահեսցուք եւ պահպանեսցուք զպայմանսն մինչեւ զյետին ձշանախեց մի նոցա:

Եւ պայմանքն են այսոքիկ.

Ա. *Օրհնաձիր կոնդակ Սրբազան Պատրիարքին Կ. Պոլսոյ կարգեալ կանոնեալ սահմանս, թէ ի բարելաւութիւն մասնաւոր կաթողիկոսին Աղթամարայ, եւ թէ ի բարեկարգութիւն վիճակի նորա, Վանօրէից, Եկեղեցեաց, Դպրատանց, եւ առ հասարակ ելից*

եւ մտից նոցա, եւ զեկեղեցականս եւ զքաղաքաց եւ ցգիւղօրայից ժողովականս յօգուտ Ազգին վարել ի ծաղկեցուցանել զգիտութիւն, ի հաստատել զվարս բարիս. զայն ամենայն ընկալաք եւ արեամբ չափ ճգնիլ ունիմք ի գլուխ տանել*: եթե ոչ՝* պարտաւոր կացցուք մնտոցուք յատէնին Աստուծոյ եւ մարդկան, եւ լուծցուք զվրէժ արդար դատապարտութեան*:*

Բ. Կաթողիկոսն Աղթամարայ ՊԱՐՏԻ ՃԱՆԱՉԵԼ եւ ԸՆԴՈՒՆԻԼ, ԹԷ ՍՐԲԱԶԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ Է ՄԻԱԿ ՎԵՀԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՒ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱԾԽԱՐՀԱՅ, ԵՒ ՕՐԻՆԱՒՈՐ ՅԱՋՈՐԴ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ*: Ապա պարտի զիւրն* ՀՊԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆ ցուցանել նմա*, եթէ ի բանս հաւատոյ, եւ եթէ ի բարեաճեւութիւնս ծխից եւ պաշտամանց:*

Գ. *Կաթողիկոսն Աղթամարայ մի ինքնակամ ձեռնադրեսցի անարգաբար քանի մի ժողովածոյ Եպիսկոպոսօք, այլ նախ ընտրեսցի ի վիճակայնոց իւրոց, եւ բազմակնիք ստորագրութեամբ եկեղեցականաց եւ Աշխարհականաց իւրոց ծանուսցի ի Պատրիարքարանս Կ. Պոլսոյ, ուր եւս եթէ արժան դատին զնա՝* գիր տացեն առ Սրբազան Կաթողիկոսն Ս. Էջմիածնի, եւ ինքն ընտրեալն ԳԻՐ ԽՈՆԱՐՀՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀՊԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ԳՐԵՍՑԷ ԱՒՐ ՆՈՑՆ ՍՐԲԱԶԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ, ԵՒ ՍՊԱՍԵՍՑԷ ՀՐԱՄԱՆԻ ՆՈՐԱ:

Դ. *Յորժամ Սրբազան Կաթողիկոս Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի եւ կամ Սրբազումար Սիւնհոդոսն Արարատեան հաճեսցի, կամ այն է՝ զի* կոչէ զնտրեալն անդ ի Սրբոյ Էջմիածին ձեռնադրել*, որ յաւէտ իմն* պատուաւոր *լինի, կամ այն է, թէ* զմի *կամ* զերկուս Եպիսկոպոսունս առաքէ ձեռնադրել զնա յԱղթամար. ընտրեալն սպասեսցէ եւ ճնազանդեսցի, զի սրբեսցէ զբիծ արատաւորութեան իւրոյ հակաթոռ լինելոյ:

Ե. *Յորժամ ի վիճակէն Աղթամարայ զմասնաւոր կաթողիկոսէ բողոք բառնայցեն, եթէ իցեն նիւթք ամբաստանութեան նոցա զանբաւականութենէ կառավարութեան եւ զգնացից, հարկն պահանջէ լսել նմա, եւ կոչեսցի ասա ի Կ. Պոլիս՝* մի անլսող գտցի*, իսկ եթէ իցեն վասն բանից հաւատոյ եւ հաւատալեաց, եթէ* Պատրիարքական ժողովք *հրաման արասցեն* երթալ ի Մայր Աթոռն՝ իսկոյն ճնազանդեալ երթիցէ: Զի անդ որոշեսցի դատ նորա իբրեւ յԱտենի Գերագոյն ԴԱՏԱՒՈՐԻ Ի ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՍ:

Զ. *Կաթողիկոսն Աղթամարայ ունիցի իրաւունս օրհնել զՍրբալոյս Միւռոն, եւ ի վիճակ իւր սփռեսցէ ձրի, իսկ արտաքոյ իւրոյ՝ մասնաւոր անձանց խնդրանօք մի երբէք տացէ:*

Է. *Կաթողիկոսն Աղթամարայ յիւրումն վիճակի յԱսացուքն, եւ ի Ս. Պատարագի անուամբ յիշեսցի յիւրոց սարկաւագաց եւ ի պատարագիչ Քահանայից, իսկ յորժամ ինքն մատուսցէ զպատարագ՝* յիշատակեսցէ զԲարձրագահ Կաթողիկոսն Սրբոյ Էջմիածնի, *որ է նշան* հպատակութեան եւ լինելոյ ԸՆԴ ԻՐԱԻԱՍՈՒԹԵԱՄԲ ընդ*:*

Ը. *Կաթողիկոսն Աղթամարայ յատկապէս հաստատեսցէ զժառանգաւորաց դպրոց, եւ մինչ հոգ տարցի հաստատուլթեան եւ պայծառուլթեան նորա եւ չարունակուլթեան եւ ոչ երբէք կոչեսցէ զոք ձեռնադրել Եպիսկոպոս, մինչեւ մանկունք կրթեսցին, եւ հասցեն յարբունս, եւ վկայեսցին լինիլ կատարեալ գիտուլթեամբ եւ բարի վարուք, ապա ըստ խրատու կոնդակին բաւականասցին առնել, այն է՝* առանց հարցանելոյ եւ առանց ընդունելոյ ի Սրբազան Պատրիարքէն Կ. Պոլսոյ զգիր, ԲՆԱԻ ՄԻ ՁԵՌՆԱԴՐԵՍՑԵՆ Ի ԿՐՕՆԱԻՈՐ ԵԻ ՅԱԾԽԱՐՀԱԿԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅ*:*

Թ. *Կաթողիկոսն կամ Եպիսկոպոսունք նորա, մի՛ երբէք յանդգնեսցին զաստի եւ զանտի գնացեալսն ձեռնադրել ի կրօնաւոր կամ յաշխարհիկ Քահանայ, եթէ առնիցեն՝ ո՛չ միայն* ձեռնադրողքն պատիժս կրեսցէն, *այլ եւ* ձեռնադրեալքն ի նոցանէ՝ անընդունակ *լինին յազգէն:*

Ժ. *Թիւ եւ չափ գիցի՝ որչափ պէտս ունին Աղթամար, եւ Վանորայք վիճակի իւրոյ կրօնաւորաց, եւ քաղաքք եւ գիւղք որչափ պէտս ունին երիցանց, աւելի քան զայն մի ձեռնադրեսցեն, եւ մի արձակեսցեն գնալ աստ անդ ի վարել զպաշտօն, եւ զթիւ չափուց կրօնաւորաց մերոց եւ Քահանայից ըստ անուանց եւ ըստ տեղեաց վանուց կամ եկեղեցեաց վաղվաղակի առաքեսցուք յարձանագրուլթիւնս ի դիւանի մեծի Պատրիարքարանին Կ. Պոլսոյ:*

Արդ, զտասնեսին պայմանքս զամենայն, թէ ըստ գլխաւոր եւ թէ ըստ մասնաւոր մասանց ընկալաք ամենայն հաճութեամբ եւ խոստացաք մշտնջենաւորապէս պահել պահպանել միշտ անթերի եւ անայլայլելի, *յոյր պէտս իրաց տուաք զայս մեր* գիր *եւ* ստորագրութիւն *իբրեւ երեսփոխանք համօրէն վիճակին Աղթամարու:*

Մեք ստորագրեալ մխաքանք Աղթամարայ եւ պանդխտացեալ Քահանայք եւ ժողովրդականք համօրէն:

Ղազար Վարդապետ	*(կնիք)*
Գրիգոր Վարդապետ	,,.....,,
Տ. Պօղոս Մոկացի	,,.....,,

Օտապաշի մահտեսի Մարտիրոս Սարգիսեան ,,.....,,
Թումաս Գրիգորեան ,,.....,,
Սարգիս Մխիթարեան ,,.....,,
Ղազար Յակոբեան ,,.....,,
Շատաղցի Յովհաննէս ,,.....,,
Աւետիս Սարգիսեան ,,.....,,
Յովհաննէս Մինասեան ,,.....,,
Մուրատ Կարապետեան ,,.....,,
Ասպատուր Հարթինեան ,,.....,,
Ասպատուր Խատուրեան ,,.....,,
Մ. Գասպար Մարգարեան ,,.....,,
Խաչատուր Յովհաննէսեան քէխէտար ,,.....,,
Աբրահամ Տէր Օհանեան ,,.....,,
Սարգիս Աւետիսեան (մատանիչ)
Փութկապանցի մահտեսի Յօհան (կնիք)
Վարդան Յակոբեան ,.....,,
Յօհան Դաւիթեան ,,.....,,
Միքայէլ Մարկոսեան[1] ,,.....,,:

Ի մեծն Կ. Պոլիս
1858 ի 17 Մարտի

Աղթամարայ վանուց միաբանութեան եւ թեմական վիճակաց երեսփոխանք սոյն պայմանագիրը ընդունելէն եւ ստորագրելով Ազգային Պատրիարքարանին յանձնելէն յետոյ՝ Գերագոյն ժողովն իւր 1858 Մարտ 28ի նիստին մէջ կորոշէ եւ յայտարար գրով մը կը ծանուցանէ Աղթամարայ թեմական հոգեւոր պաշտօնէից եւ ժողովրդոց, թէ ձեր թախանձանաց զիջանելով հաճեցանք, որ Տ. Պետրոս Արքեպիսկոպոս Աղթամարայ կաթողիկոս ըլլայ,(42) բայց նախ պէտք է Հայաստանեայց Մայր Աթոռոյն՝ Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Հայրապետը ընտրուի, եւ ապա Տ. Պետրոս Արքեպիսկոպոս Աղթամարայ կաթողիկոսութեան պատիւն՝ այսինքն ձեռնադրութիւնն ու օծումն, ընդունի:

[1] Այս ստորագրութեանց շարքին մէջ՝ հակառակ ընդհանուր ժողովոյ որոշման, ընտրեալ կաթողիկոս Տ. Պետրոս Եպիսկոպոսին ստորագրութիւնը չգտնուիր՝ թերեւս առանձին նամակաւ ընդունած ըլլայ:

Ահա՛, Գերագոյն ժողովոյ նոյն նիստի ատենագրութեան քաղուածը եւ յայտարար գրոյն պատճէնը.

«Խնդիր.- 1858 Մարտ 28: Աղթամարայ կաթողիկոսութեան խնդիրը որոշուելէն ետեւ եղած տնօրէնութիւնը:

Գերագոյն ժողովով հետեւեալ յայտարարութիւնը տրուեցաւ Աղթամարցւոց.

Արժանապատիւ Հոգեւորականաց եւ բարեպաշտօն ժողովրդականաց վիճակայնոց Աղթամարայ յայտարարութիւն:

Ի քանի ամաց հետէ Աթոռն Աղթամարայ պարապ գոլով յաթոռակալէ, հուսկ ուրեմն երկոքին ժողովքս ազգային զիջանելով ի թախանձանս վիճակայնոցդ Աղթամարայ *հաճեցաք ընդ կաթողիկոսանալ Պետրոս Արքեպիսկոպոսի, բայց պայման եդեալ, զի նախ ընտրեսցի* Սրբազան Կաթողիկոս ոք ի գահակալութիւն Սրբոյ Մայր Աթոռոյն Էջմիածնի *եւ ապա* ընկալցի զպատիւ Կաթողիկոսի յիշեալ Պետրոս Եպիսկոպոսն:

Ուստի, սովին գրով խոստանամք զի յօրէ որոշելոյ անճինն, որ կաթողիկոս լինիցի Ս. Էջմիածնի, մինչ ցաւարտ վաթսուն եւ մէկ աւուրց, թողցուք եւ Պետրոս Եպիսկոպոսի ընդունել զօծումն կաթողիկոսի յԱթոռակալութիւն Աղթամարայ, եւ զոր առ այն հարկաւոր հանգամանք են, հոգասցուք ի ժամանակին, ուստի եւ զայս գիր տամք ձեզ ի միամտութիւն բնաւիցդ»:

Անդամք Ազգային Կրկին ժողովի Հայոց
(Կնիք Ազգային)

28 Մարտի 1858
Ի Պատրիարքարան Ամենայն Հայոց
Ի Կ. Պոլիս

Տ. Տ. Մատթէոս Արքեպիսկոպոս կընտրուի Հայրապետ Ամենայն Հայոց 1858 Մայիս 17, եւ կընդունի Հայրապետական ձեռնադրութիւնն ու օծումը 1859 Օգոստոս 15 Ս. Աստուածածնի վերափոխման նաւակատեաց չաբաթ օրն, իսկ Տ. Պետրոս Եպիսկոպոս (Պիւլպիւլ) հակառակ Ազգային Հոգեւոր եւ Գերագոյն կրկին ժողովոց որոշման, նախքան զձեռնադրութիւնն եւ զօծումն Ամենայն Հայոց Հայրապետին, յետ բազում չփոթից եւ խռովութեանց, որուն մասնակցութիւն ունեցած է եւ Տ. Յովհաննէս Ե-

պիսկոպոս Եդեսեան, կը ձեռնադրուի եւ կօծուի 1858 Յուլիս 24 հինգշաբթի օր, եւ որ օր մը ետքը Յուլիս 26 չաբաթ օր Աղթամարայ վանուց միաբաններէն Տ. Խաչատուր (այժմեան կաթողիկոսն Աղթամարայ), Խիզանցի Տ. Յակոբ, եւ գրագիր Տ. Ղազար վարդապետներն Եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ՝ առանց գիտութեան եւ հաճութեան Ազգային Հոգեւոր ժողովոյն եւ Պատրիարքին, ինչպէս վերջին պայմանագիրը կը կանոնէ: Տ. Պետրոս Եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան եւ օծման միջոցին տեղի ունեցած անկարգութիւնները 1858 Օգոստոս 2 թուականաւ Վանէն ի Կ. Պոլիս հասած նամակ մը մանրամասն կը նկարագրէ, որոյ գլխաւոր մասերը կը փութամ օրինակել աստ:

«1858 Օգոստոս 2, Վան

Երբ որ ասոնց (Աղթամարցւոց) վարդապետները (Ղազար եւ Գրիգոր) Կ. Պոլսէն դարձան ու եկան հոս (ի Վան), իրենց կաթողիկոսութեան ֆէրմանն ու կոնդակը բերին (ի Վան) քաղաք, եւ կարդալ տուին ի ներկայութեան ազգիս եւ երկուց ժողովոց եւ ստիպեցին ազգին եւ Պօղոս Հայր Սուրբին[1] (Լիմ անապատի այժմեան Վանահայր) հրաման[2] տալ Մարգար Եպիսկոպոսին, որ գայ օծէ զՊիւլպիւլն կաթողիկոս, բայց ժողովը պատասխան տուաւ թէ. «Այս կոնդակաւ Պատրիարքն բացարձակ հրաման չէ տուած օծելու զՊիւլպիւլն, ապա թէ ութեամբ, եւ մեք չեմք կրնար Մարգար Եպիսկոպոսին հրաման տալ երթալ օծելու՝ մինչեւ Կ. Պոլսէն բացարձակ հրաման չգայ»:

Այս պատասխանին վրայ վարդապետները ելան գնացին (յԱղթամար), բայց խոժոռեալ: Այս տեսածին պէս Եդեսեան (Տ. Յովհաննէս Եպիսկոպոս) ելաւ գնաց յԱղթամար, ուր եւ կը քաջալերէ զմիաբանութիւնն, որ առանց կրկին հարցանելոյ Կ. Պոլսոյ աւենին (ժողովոց) օծեն իւրեանց կաթողիկոսը, բայց Պիւլպիւլն կընդդիմանայ միաբանութեան՝ ըսելով թէ. «Մինչեւ Վանէն հրաման չգայ ինձի՝ ես չպիտի օծուիմ»:

---

[1] Քնիկ վանեցի Տ. Պօղոս վարդապետ Մելիքեան սոյն միջոցին Վանայ փոխ-Առաջնորդ եղած է, վասն զի Վանայ Առաջնորդ Տ. Գաբրիէլ Եպիսկոպոս 1858 Փետրուար 6ին վախճանած է, որոյ օծման արարողութիւնը երկրորդ օրը՝ Փետրուար 7ին, կատարած է Տ. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Եդեսեան, որ 1857 տարւոյ երկրորդ վեց ամսէն սկսեալ անյայտ պատճառաւ Վան գտնուած է:

[2] Կերեւի, թէ նոյն ժամանակի Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնը Տ. Պետրոս Եպիսկոպոսի օծման վերջնական հրամանը տալն Վանայ Առաջնորդարանին յանձնարարած է:

Այն ատեն, միաբանութիւնն հանդերձ հոն գտնուող ռամիկ ժողովրդովք կը բռնանան Պիւլպիւլին վրայ ու բռնի... կը մացնեն ներս (յԱղթամար), երբ կը տեսնայ Եղեսեան, որ օծուելու գիջում չընէր Պիւլպիւլ՝ կը յորդորէ միաբանութիւնը, որ ինձ լինի կաթողիկոս*: Միաբանութիւնն ալ կստիպէ զՊիւլպիւլն, որ եթէ ինքը չըլլար կաթողիկոս՝ իրեն տեղ Եղեսեանը օծէ, նա ալ կը պատասխանէ, թէ կ՚օծեմ, բայց երբ որ Պատրիարքէն հրաման բերել տայ, ...: Վերջապէս, Ոգմեցիք սրով կսպառնան Պիւլպիւլին ու կըսեն. «Եթէ դու չես լինիր կաթողիկոս՝ Եղեսեանն օծէ, կամ թէ դուն եղիր՝ Եղեսեանը քեզի օծէ»: Պիւլպիւլ կամայ ակամայ խօսք կուտայ զԵղեսեան օծելու: Այս բանիս վրայ Հայոց ճորեցիք, Զուրստանցիք ... բողոք կը բառնան ամբոխօք, թէ. «Այս մարդ (Եղեսեան) ... է ..., է ի՞նչպէս մեզի կաթողիկոս կրնայ ըլլալ»: Ուստի, եւ Պիւլպիւլը կը յորդորեն, որ Եղեսեանէն օծուի: Երբ Պիւլպիւլ յակամայից բռնադատեալ խօսք կուտայ կաթողիկոսական օծումն ընդունելու, յայնժամ Եղեսեան կը ժխտէ իր խօսքը եւ կըսէ. «Ես հիւր եկած եմ հոս՝ չեմ կրնար օծէր»: Իսկ երբ կը բռնանան՝ կըսէ թէ. «Մէկ Եպիսկոպոս չկրնար կաթողիկոս օծէր, հրաման չկայ»: Այն ատեն Պիւլպիւլն ... կսկսի նախատել զԵղեսեան եւ ըսել թէ. «Երբոր դու օծուէիր մէկ Եպիսկոպոսով հրաման կար՝ ինծի չկա՞յ»: Ուստի, ասոր (Եղեսեանը) կառնուն ձեռք, որ մինչեւ ցմահ զարնեն, բայց մահտեսի Յօհան եւ մահտեսի Ատոմ հազիւ հազ ամբոխին ձեռքէն կը թափեն ու կը փախցնեն զԵղեսեան ..., որ քանի մը օրէն յետոյ չուեց դէպ ի Կ. Պոլիս ...: Հինգշաբթի օր մը՝ որ Յուլիս 24 էր, Պիւլպիւլը մէկ Եպիսկոպոսով օծուեցաւ կաթողիկոս, եւ նոյն չաբաթ օրն Յուլիս 26 Խիզանի Յակոբ Վարդապետ, կարճահասակ Խաչատուր Վարդապետ ու գրագիր Ղազար Վարդապետ Եպիսկոպոս ըրաւ»: ...:*

Տ. Պետրոս Եպիսկոպոս ահա այսպէս ամենայն անկարգութեամբ կընդունի կաթողիկոսական օծումը, եւ իւր այսօրինակ անկարգութեամբ սկսած պաշտօնը նմանօրինակ եղանակաւ կը վարէ մինչ ց1864 Սեպտեմբեր 25 թուականը: Սոյս այս թուականին՝ 1864 Սեպտեմբեր 25, Աղթամարայ միաբանութիւնն եւ թեմականք՝ առանց Ազգային Վարչութեան գիտութեան, Տ. Պետրոս Պիւլպիւլի փոխան զՏ. Խաչատուր Եպիսկոպոս Աղթամարայ կաթողիկոս[43] *կը ձեռնադրեն ու կօծեն, որմէ երեք օր ետքը՝ 1864*

Սեպտեմբեր 28, Տ. Պետրոս Պիւլպիւլ կսպաննուի, որով եւ վերջ կառնու նորա ցաւալի կեանքը:

Սոյն գլխոյն չարունակութիւնն եւ աւարտումը, եւ մեր դիտողութիւնը՝ ինչպէս կը պահանջէ մեր գրուածքին ընթացքը, իրենց կարգին թողլով՝ կանցնինք Սոյ խնդրոյն:

Գ.

ՍԻՍ

Սկիզբն կաթողիկոսութեան Սսոյ: Տ. Տ. Փիլիպպոս Հայրապետ Ամենայն Հայոց եւ Տ. Ներսէս կաթողիկոս Սսոյ յԵրուսաղէմ: Տ. Աւետիք Պատրիարք Կ. Պոլսոյ եւ Տ. Մատթէոս կաթողիկոս Սսոյ: Սկզբնաւորութիւն Աջապահեան ցեղին: Տ. Աբրահամ պապական Եպիսկոպոս Բերիոյ: Արարք Տ. Միքայէլ Ա. եւ Բ. կաթողիկոսաց Սսոյ: Խրիմեան ի Սիս: Վախճան Տ. Կիրակոս Բ. կաթողիկոսի Սսոյ եւ ինքնընտիր կաթողիկոսութիւն Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոսի:

Հայրապետանիստ դղեակը՝ Հռոմկլայն, երբ Եգիպտոսի Աչրաֆ Սուլթանը գրաւեց 1282 թուականին, եւ Տ. Տ. Ստեփաննոս Դ. գերի գնաց յԵգիպտոս, եւ անդ ի գերուվեան վախճանեցաւ 1293, առաջին անգամ ի Սիս նստաւ Տ. Տ. Գրիգոր Է. Անաւարզեցի Հայրապետը (1294-1307), որմէ սկսեալ հաւատոյ դաւանութեան նոր բացատրութեանց, ծիսական աւանդից *փոփոխութեան*[1] *եւ* ուրիթոդոց *(միաբանողաց ընդ Եկեղեցւոյն Հռովմայ) յարուցած չփոթութեանց պատճառաւ՝ թէ՛ ազգին քաղաքական իշխանութիւնը վտանգեցաւ, եւ թէ՛ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ խաղաղութիւնը խռովութեան ալեաց մատնուեցաւ:*

Սակայն, այսու ամենայնիւ ո՛չ Անաւարզեցին, ո՛չ իւր համամիտ յաջորդներն եւ սոցա համախորհուրդ Ռուբինեանց թագաւորք եւ ո՛չ ժողովք՝ որ ի Սիս 1307, եւ յԱտանա 1316, չկրցան յաջողիլ երբէք Հայաստանեայց Ամենասուրբ Եկեղեցւոյն Առաքելական Ուղղափառ հաւատքն եւ ծիսական եւ այլ աւանդութիւնները փոփոխել, զի Արեւելեան ողջամիտ Հայ Եպիսկոպոսաց եւ Վարդապետաց(44) եւ իրենց Ս. Եկեղեցւոյն հաւատարիմ Հայ ժողովրդեան արիական ջանից եւ բազմաքիրտն վաստակոց առջեւ խորտակեցան, փշրեցան եւ անհետացան այն ամեն խորհուրդք եւ միջոցք, որք Հայաստանեայց Առաքելական եւ իւր հաւատոյ վարդապետութեամբն եւ ծիսական ու այլ աւանդութիւններովն Ուղղափառ Ամենասուրբ Եկեղեցին մեզ Լատինաց-

[1] Ստեփաննոս Օրպէլեան, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, Հտ. Բ., Գլ. ԿԸ. (68), ԿԹ. (69):

նելու կամ Հոռոմացնելու համար պատրաստուած եւ գործադրուեան իսկ դնելու յանդուգն ձեռնարկութեան սկսուած էր:

Թէպէտեւ իրենց այս ազգակործան ձեռնարկին մէջ չկրցին յաջողութիւն գտնել, բայց թէ՛ այս եւ թէ՛ վերահաս ազգային անհչխանութեան պատճառաւ Սսոյ մէջ Ամենայն Հայոց Հայրապետական Աթոռն այն աստիճան մերկացու բարեկարգութենէ եւ վատթարացաւ, որ մի գկնի միոյ առանց ազգային ընտրութեան *Հայրապետաց յաջորդութիւնք,* մահադեղով սպանման *եւ* շղթայակապ բերդարգելութեան ոճիրք եւ մեղանք *աներկիւղ եւ անպատկառ սկսան գործիլ: Հայրապետական Աթոռոյ այս կացութեան յիշատակութիւնն անգամ սարսուռ կազդէ մարդուն, մանաւանդ՝ Հայ մարդուն, թող թէ նկարագիրն:*

Անաւարզեցւոյն յաջորդներէն երբ Տ. Տ. Կոստանդ Զ. Հայրապետը (1430-1439) վախճանեցաւ՝ Սսեցիք ոմանք անկարգութեան չափը լցուցանելով 1440 թուականին երէց մը՝ Տ. Յովսէփ, Հայոց Հայրապետ կացուցանել ժպրհեցան, որոց՝ ընդդէմ Ազգին իրաւանց եւ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ կարգաց եւ կանոնաց հակառակ այս արարքը դատապարտեց Ազգը՝ մերժելով իսպառ եւ չընդունելով կատարուած ապօրէն գործողութիւնը*:*

Ուստի, եւ Տ. Յովսէփ հազիւ ուրեմն մէկ քանի ամիս պաշտօն վարեց, եւ այն՝ զինքն ընտրող խիստ սակաւաթիւ անձանց համար: Սմա կը յաջորդէ գրեթէ նոյնօրինակ ապօրինի ընտրութեամբ Տ. Գրիգոր Թ. Մուսաբէկեանց, նոյն 1440 թուականին եւ որ առանց օրինաւոր ընտրութեան մէկէն հինգ Եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ՝ անշուշտ իւր ապօրինաւորութեանց Եպիսկոպոս պաշտպաններ պատրաստելու համար:

Հայրապետական Աթոռոյն անբարեկարգութեանց վրայ, երբ Մուսաբէկեանցի այս ապօրինի արարքն եւս կաւելնայ, Կիլիկիոյ սահմանաց մէջ գտնուած Եպիսկոպոսք այլեւս չհանդուրժելով՝ անմիջապէս յատուկ գրով մը կը դիմեն առ Եպիսկոպոսունս եւ Վարդապետս Հայոց Արեւելից եւ ընդ փոյթ դարման կը խնդրեն Հայրապետական Աթոռոյն այս անկարգ կացութեան եւ ցաւալի վիճակին, որոյ հետեւանքը Հայ Ազգին եւ Եկեղեցւոյն համար արդէն եղածէն աւելի աղետաբեր ըլլալ կսպառնար:

Արեւելեան Եպիսկոպոսունք եւ Վարդապետք եւ Ազգն ամբողջ թէպէտ եւ գիտակ ի Սիս պանդուխտ Հայրապետական Աթոռոյն անկարգ եւ անկանոն ընթացից, եւ անդ ընդդէմ Սահմա-

նադրութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ իրաւանց ազգին գործուած գեղծմանց, բայց ճանապարհի հեռաւորութեան եւ ժամանակին քաղաքական վրդովմանց եւ անապահովութեան պատճառաւ բողոքելէ զատ չկրնալով ուրիշ դարման տանիլ, խորթացած էր արդէն իրենց համար Սիսն, եւ Հայրապետական Աթոռն իրենցմէ եւ իրենք ի նմանէ ուծացած էին:

Սակայն, երբ արեւմտեան Եպիսկոպոսաց ի վեր անդր յիշատակուած գիրն հասաւ, յորում անչուշտ մանրամասն նկարագրուած էր Հայրապետական Աթոռոյ ցաւալի վիճակը, եւ ծիսական փոփոխութեանց համար դեռ եւս ի գործ դրուած աշխատանքը, փութացին Հայրապետական Աթոռը բարեկարգելու ձեռնարկել: Եւ տեսնելով, որ անկարելի է բարեկարգել Հայրապետական Աթոռը՝ քանի որ կը մնայ ի Սիս, որ Ռուբինեանց հարստութեան բարձմամբը կատարեալ անիշխանութեան մատնուած էր, եւ տեսնելով մանաւանդ, որ Հայրապետական Աթոռոյն պանդխտութեամբ աստ անդ թափառելուն ներքին եւ արտաքին քաղաքական պատճառներն կորուսած են իրենց կարեւորութիւնը եւ անհետացած: Հետեւապէս, նոյն հետայն ազգային եկեղեցական Ընդհանուր ժողով գումարեցին ի Վաղարշապատ Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարին մէջ 1441 թուականին, յորում ներկայ գտան Աղուանից կաթողիկոսն, բազում Եպիսկոպոսք, Վանահարք, Վարդապետք, երիցունք եւ աշխարհական իշխանք եւ տանուտեարք՝ իբր եօթն հարիւր անձինք: Սոքա ժողովոյն ներկայ չգտնուող Եպիսկոպոսաց, Վարդապետաց եւ այլոց կարծիքն ալ հաւանութեան թղթով առնելով՝ համախորհուրդ որոշեցին Հայրապետական Աթոռն իւր բնիկ տեղն ի Ս. Էջմիածին փոխադրել:

Ուստի, եւ Տ. Գրիգոր Մուսաբէկեանցի ընտրութիւնը իմաստուն հեռատեսութեամբ ընդունելով՝ հրաւիրեցին զինքը, որ գայ բազմի Հայաստանեայց Հայրապետութեան Տիրասահման յատուկ Աթոռն ի Ս. Էջմիածին եւ հովուէ զեկեղեցին Հայոց եւ կառավարէ զԱզգը Հոգեւորապէս: Սակայն, Տ. Գրիգոր Մուսաբէկեանց չընդունեց, մերժեց ժողովին հրաւէրը, եւ կամակոր յամառութեամբ մնաց ի Սիս: Երբ տեսաւ ժողովը Մուսաբէկեանցի յամառութիւնը՝ համահաճ խորհրդով ներկայ ժողովականաց եւ բացակայից ընտրեց եւ ձեռնադրութեամբ ու օծմամբ նուիրագործելով՝ կացոյց Հայրապետ Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Կիրակոս Վիրապեցին՝ 1441, եւ նստուցին ի Մայր Աթոռն Արարատեան ի Ս. Էջմիածին:

Սոյն նորապսակ Հայրապետը իւր նախընծայ կոնդակաւն ամբողջ Ազգին, որ յարեւելս եւ յարեւմուտս, ծանուցանելով Հայրապետական Աթոռոյ փոխադրութիւնը եւ իւր ընտրութիւնը՝ նուիրեց ողջոյն Տիրանուէր, եւ սփռեց օրհնութիւն Աստուածային, եւ կարդաց արձակումն ամենայն կապելոց:

Այսպէս, ահա՛, Հայրապետական Աթոռը 989 տարիներ իւր բնակավայրէն տարակայ մնալէն յետոյ՝ Ազգային Եկեղեցական Ընդհանուր ժողովոյ որոշմամբ 1441 թուականին վերստին փոխադրեցաւ ի Տիրասահման Աթոռատեղին իւր ի Ս. Էջմիածին:

Իսկ Տ. Գրիգոր Մուսաբէկեանց կամակոր յամառութեամբ՝ *չըսեմ* ապստամբութեամբ, *մնաց ի Սիս, որմէ* ՍԿՍԱՒ *Սոյ պիտակ կաթողիկոսութիւնը 1441 թուականին*[1]*, որ մինչեւ ցարդ կը չարունակէ: Եւ արդ, սոյն յամառութեան ծնունդ կաթողիկոսութեան նկատմամբ պիտի սկսինք գրել:*

Տ. Գրիգոր Մուսաբէկեանցի յաջորդաց նկատմամբ մինչեւ 1633 պատմութիւնը մեզ համար կը լռէ,(45) *բացի իրենց պէս՝ իրենց մէկ քանի հակաթոռներու պատմութենէն, զորս ի գիր առնուլ աւելորդ կը համարիմ:*

1633 թուականին, Սոյ կաթողիկոս կամ վանահայր վիճակաւոր կը կարգուի Տ. Սիմէոն Բ., որ ընդդէմ իրաւանց Ամենայն Հայոց Հայրապետին եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան մասին մինչեւ այն աստիճան կը գեղծանի, որ Տ. Տ. Փիլիպպոս Հոյակապ Հայրապետն Ամենայն Հայոց (1634-1656)(46) *յանդիմանական թղթով մը ի կարգ եւ յուղղութիւն կհրաւիրէ զինքը, բայց նա փոխանակ զգաստանալու եւ իւր չափն ու սահմանը ճանաչելու՝ կարի յանդուգն, չեմ կամիր ըսել լրբենի լեզուաւ գրուած պատասխան մը կուղղէ առ նոյն Մեծագործ Հայրապետն Հայաստանեայց, որոյ հրատարակութիւնն ամեն բարեպաշտից եւ ազգասիրաց արդար զայրոյթը կը չարժէ: Ի վերայ այսր ամենայնի Տ. Սիմէոն Բ. թէպէտեւ կիլիկիոյ սահմաններէն այլ եւս դուրս չելլեր, սակայն միեւնոյն անկարգ եւ անկանոն ընթացքով կը չարունակէ իւր պաշտօնը մինչեւ 1648 թուականը: Իրեն կը յաջորդէ Տ. Ներսէս (1648-1654):*

Տ. Տ. Փիլիպպոս Հայրապետն Ամենայն Հայոց իւր ուշադրութիւնը ինչպէս բոլոր Հայաստանի եւ այլ հայաբնակ քաղաքաց

[1] Աղթամարայ կաթողիկոսութենէն, որ սկսած է 1115 թուականին 528 տարի ետքը:

եւ գաւառաց, նոյնպէս եւ ի Կիլիկիա կը դարձնէ եւ կը փութայ ամեն ջանք ի գործ դնել, որպէս զի յամենայն տեղիս ուր որ Հայ կայ եւ Եկեղեցի Հայոց՝ խաղաղութեան, բարեկարգութեան եւ բարեզարդ պայծառութեան մէջ ըլլայ, եւ ամենուրեք փայլի Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին: Ուստի, 1651 թուականէն սկսեալ ամբողջ տարի մը ի վերին Հայաստան իւր հովուապետական այցելութիւնը կատարելէ ետքը յաջորդ տարին՝ 1652, կը հասնի ի Ս. Երուսաղէմ[1] ըստ ամենայն հաւանականութեան՝ Սսոյ բարեկարգութեան խնդրոյն համար, ինչպէս Տ. Սիմէոն Բ.ի ընթացքը իմաստասիրել կուտայ մեզ, ուր կը գտնուի եւ Տ. Ներսէս կաթողիկոսն Սսոյ:

Ամենայն Հայոց Հայրապետը այս բարեպատեհ առիթը չկորսնցուցնելով՝ ժողով մը կը գումարէ, ուր բարեկարգական տասն երեք կանոններ կը սահմանէ, ինչպէս կը պատմէ Առաքել պատմիչ: Թողունք ուրեմն իրեն որ խօսի.

«Սրբազան Հօրս մերոյ Տ. Փիլիպպոսի կամեցեալ գնալ յԵրուսաղէմ, որ եւ եղեալ գնաց բազմաւ ամբոխիւ, Վարդապետօք, Եպիսկոպոսօք, եւ Քահանայիւք եւ սպասաւորօք, որք էին իւր միաբանք: ...:

Եւ Տ. Փիլիպպոս Կաթողիկոս եկաց յԵրուսաղէմ ամիսս չորս, եւ Փաշայ քաղաքին եւ Պատրիարքն Հոռոմոց, եւ վանաց պետն Ֆռանկաց, բազմաւ սիրով եւ մեծաչքօք փառօք ընդունէին եւ պատուէին զնա որքան էկաց նա անդէն: Եւ զյատակս Եկեղեցւոյ Ս. Յակոբայ՝ գեղեցկիւ յօրինուածով եւ նկարակերտիւ յարմարութեամբ երանգ երանգ վիմօք սալայարկ արար՝ զի թէպէտ յառաջն գոյր սալ յարկ՝ այլ ոչ էր հաւասար եւ դիւր, այլ բարձր եւ ցած, անյարմար եւ կոպիտ, եւ գաւազ խորանի բեմն բարձրացոյց, զի յառաջն կարի ցած էր:

Ի սմին ամի յորում գնացեալ էր յԵրուսաղէմ Տ. Փիլիպպոս Կաթողիկոսն, եկեալ էր անդ յԵրուսաղէմ եւ կաթողիկոսն Սսոյ Տ. Ներսէս, յորում ժամանակի էր առաջնորդ Երուսաղէմի Աստուածատուր Վարդապետն: Իսկ հոգիբնկալ Հայրապետն Տ. Փիլիպպոս Կաթողիկոսն, որ նման Առաքելոյն Պօղոսի հանապազ ցաւէր եւ հոգայր վասն հիւանդութեանց եւ անկարգութեանց եկեղեցեաց: Սա ամենիւք ժառանգաւորօք իւրոյ վիճակին միակամ եղեալ կա-

[1] Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, Գլ. ԾԵ. (55), երես 616:

մեցաւ բառնալ ի միջոյ զանկարգութիւնս, *վասն որոյ հանապազօր դա-սիւ եւ քարոզիւ, եւ առտնին խօսելով յորդորէր զամենեսեան գալ ի միաբանութիւն եւ ի սէր եւ բառնալ զանկարգութիւն եւ զատե-լութիւն: Յորոյ Քրիստոսածաւալ քարոզութիւնն եւ հոգեբուղխ վարդապետութիւնն քաղցրացեալ հանուր ժողովն գումարեալ՝ ե-կեղեցականք եւ աշխարհականք, յորս էին գլխաւորք կաթողի-կոսն Սսոյ Տ. Ներսէս, եւ առաջնորդն Երուսաղէմի Աստուածա-տուր Վարդապետն,* միաբանութեամբ ԽՈՆԱՐՀԵՑԱՆ Ի ՀՐԱՄԱՆՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ ՓԻԼԻՊՊՈՍԻ *եւ հաստատեցին զկանոնական բանս երեքտասան գլուխս, զորս համառօտիւ նչանակեցից ասդէն:*

Առաջինն է՝ սէր եւ միաբանութիւն երկուց Աթոռոց կաթողի-կոսացն Էջմիածնի եւ Սսոյ, եւ իւրաքանչիւր կաթողիկոս զիւրոյ վիճակի նուիրեալն ձեռնադրեսցէ, եւ մի գայլոյ, եւ թէ դէպ լինի-ցի զի ձեռնադրեսցէ յայլմէ վիճակէ զոք՝ յիւրում վիճակին տե-ղաւորեսցէ զնա: Եւ ձեռանդրեալն՝ եթէ յայնմ կաթողիկոսի վի-ճակէ փոխեսցի յայլ կաթողիկոսի վիճակ, ԱՆԸՆԴՈՒՆԵԼԻ ԼԻՑԻ*:*

Երկրորդ, զի ինքն նուիրեալն եւս մի համարձակեսցի առ այլ կաթողիկոս գնալ թողլով զիւրն, այլ առ իւր կաթողիկոսն:

Երրորդ, զի թարց խնդրանաց ժողովրդեան եւ վկայականի թղթոյ մի ձեռնադրեսցի ոք յԵպիսկոպոսութիւն:

Չորրորդ, ամենեւին զինչ եւ իցէ պատճառաւ՝ ոք Եպիսկոպոս գայլոյ վիճակ մի յափշտակեսցէ:

Հինգերորդ, միոյ վիճակի մի լիցին երկու Եպիսկոպոսք եւ եր-կու առաջնորդք, բայց թէ կարի մեծ ինչ պատճառ ի մէջ գայցէ:

Վեցերորդ, մի համարձակեսցի Եպիսկոպոս յայլմէ վիճակէ զոք ձեռնադրել, ապա թէ համարձակեսցի՝ լուծցի ինքն եւ իւր ձեռնադրեալն:

Եօթներորդ, զի Եպիսկոպոս ոք թէ ոչ հրամանաւ կաթողիկո-սին իւրոյ, այլ կաշառօք եւ այլազգեաց բռնութեամբ համարձա-կեալ իշխեսցէ այլոց վիճակաց՝ լուծցի ի կարգէն[1]*: ...:*

Զայսքան գլուխ խրատական բանիս իբրեւ զկանոն կարգեալ սահմանեաց, եւ քարոզեաց յամենայն աւուր առաջի ամենեցուն, առ որ հաճեալ եւ հաւանեալ եւ յօժարութեամբ յանձին կալեալ Տ. Ներսէսի կաթողիկոսին Սսոյ, *եւ Աստուածատրոյ Վարդապետին, եւ ամենից*

[1] Մնացեալ վեց կանոններն վարդապետաց ծայրագոյն գաւազանի իշխանութիւն տալու՝ քահանայից ձեռնադրութեան, եւ նշանադրութեան, եւլն. վերաբերեալ կանոններ են, վասնորոյ եւ հարկ չհամարեցինք դնել աստ:

Վարդապետաց եւ Եպիսկոպոսաց եւ Իշխանաց, ձեռնադրեցին եւ կնքեցին, *եւ կամակարիւ յօժարութեամբ առին զօրինակն, եւ տա-րան յաչխարհն իւրեանց, որ եւ ի բազում տեղիս կայ լիակատար օրինակն այն, եւ տակաւին կան նովին ուխտիւն եւ սիրովն չնոր-հօքն Քրիստոսի: Եւ զայլս բազում արդիւնս եւ զգործս ուղղու-թեան սահմանեաց անդէն յերուսաղէմ»*[1]*:

Տ. Տ. Փիլիպպոս պատուական Հայրապետն Հայաստանեայց՝ ժամանակին դժբաղդութեանց առջեւ, հազիւ ուրեմն կարող եղաւ եւ յաջողեցաւ Սսոյ վանահայր վիճակաւորաց անկարգ եւ անկա-նոն պաշտօնավարութիւնը եւ տարապայման անբարեկարգ կա-ցութիւնը այսչափ մը կանոնաւորութեան վերածել՝ յերուսաղէմ սահմանեալ սոյն կանոնաց ենթարկելով զիրենք: Բայց թէ Տ. Ներսէսի յաջորդներն սոյն կանոնաց համաձայն ընթացա՞ն, թէ անմիջապէս նախորդ ապօրինի ընթացից հետեւեցան՝ անծանօթ է մեզ մինչեւ 1705 թուականը:

1704 թուականին աքսորէ ազատելով երկրորդ անգամ Պատ-րիարք եղած է Կ. Պոլսոյ Տ. Աւետիք Արքեպիսկոպոս: Այս միջո-ցին Սսոյ վանահայր վիճակաւորն Տ. Մատթէոս *Գաղղիոյ դեսպան Ֆէ-րիոլի թելադրութեամբ կը զինուորի ընդդէմ Տ. Աւետիք Պատ-րիարք Արքեպիսկոպոսին, եւ անոր երկրորդ անգամ անկմանը եւ իսպառ բարձմանը աչխատելով հանդերձ՝* կը յանդգնի բոլոր Տաճկաս-տանի Հայոց կաթողիկոս ըլլալու ջանալ: *Երբ կիմանայ Տ. Աւետիք Պատրիարք Տ. Մատթէոսի զայս մտադրութիւնն եւ հետամտու-թիւնը՝* արքունական հրովարտակ ձեռք կը բերէ զանի ի Ս. Էջմիածին աքսո-րելու, *որմէ փախուստ տալով կազատի Տ. Մատթէոս, ինչպէս Տ. Ա-ւետիք Պատրիարքի երկրորդ անդամ անդառնալի աքսորէն յետոյ Պատրիարքական Տեղապահ Տ. Միքայէլ Խարբերդցի քահանայն՝ առ նորընտիր Հայրապետն Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Աղէքսանդր Ա. (1706-1715), ճէգուլթաց եւ ճիգուլթամոլ Հայոց նկատմամբ ուղ-ղած Հայոց ՌՃԾԵ. (Փրկչական 1706) Դեկտեմբեր 20 թուական ընդարձակ տեղեկագրոյն մէջ կը գրէ, եւ որ ահա.*

«Եւ Մատթէոս կաթողիկոսն Սսա, որ փախուստ էր ձեռաց Ա-ւետիք Վարդապետին յաղագս դէմի եւ վիճակի Ս. Էջմիածնի կա-մէր հատանել եւ գրել ի վերայ Տանն Սսա, վասնորոյ Աւետիք Վարդապետն ծանուցեալ խորհուրդս զայս եւ յոյժ սրտմտեալ եւ

[1] Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, Գլ. ԻԵ. (25), երես 323-328:

առեալ ֆէրման *թագաւորական զի աքսորեսցէ զՄատթէոս կաթողիկոսն բռնութեամբ ի Ս. Էջմիածին առ Նահապետ կաթողիկոսն՝ որպէս եւ կամ էցէ: Նա արասցէ դատաստան ի Սեւան գայս լուիալ Մատթէոսի՝ եղեւ փախուստ մինչ վերանալն Աւետիք Վարդապետին, եւ ապա յարուցեալ, եւ գնա եղին առաջնորդ յԵրուսաղէմայ»:*

Տ. Մատթէոս յետ երկրորդ աքսորանաց Տ. Աւետիք Պատրիարքի՝ 1706 Ապրիլ 20, կը համարձակի Կ. Պոլսոյ մէջ Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ընել, որոյ դէմ բողոք կ՚ամբառնայ ժողովուրդը, ինչպէս կընթեռնուինք նոյն Պատրիարքական Տեղապահ Տ. Մխքայէլ քահանայի նոյն տեղեկագրոյն մէջ. «Եւ նոր Պատրիարքն յԵրուսաղէմայ Մատթէոս[1] կաթողիկոսն Սսա՝ սկսաւ քարոզ կարդալ, զի ձեռնադրեսցէ զՄարտիրոս Վարդապետն Եպիսկոպոս եւ Պատրիարք Կ. Պոլսոյ եւ այլք Վարդապետք եղէն ընդ նմա Եպիսկոպոսք ի մէջ Ս. Աստուածածնի Եկեղեցւոյ: Եւ ժողովրդեանն խորհուրդեալ ի վերայ կաթողիկոսին՝ *եթէ* ՉԷ ՕՐԷՆ ՍՍԱ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻԻՆ ԱՌՆԵԼ Ի ՎԻՃԱԿՍ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ»:

Սոյն տեղեկագրոյն վերջը տրուած ցանկին մէջ եւս կընթեռնում սա հետեւեալը.

«Նախ Մատթէոս կաթողիկոսն Սսա, սա բազում ժամանակ յոլով գոյն գործեաց զԷջմիածնի յԱթոռն ցատանել բովանդակ յերկիրն՝ Հոռոմտանն կապել ի Սսա տանն, *եւ աստ* Աւետիք Վարդապետն ընդդէմ կացեալ նմա յաղթեաց *որպէս եւ գրեալ ի վերոյ»*[2]:

Այսպէս, Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Փիլիպպոս Հայրապետի օրով յերուսաղէմ սահմանեալ կանոնաց անսաստելով Տ. Մատթէոս վանահայր վիճակաւորն Սսոյ՝ դարձեալ կսկսին ինքն եւ իւր յաջորդքն օրինաւորութենէ խպաո հեռանալ, մանաւանդ երբ 1731 թուականին աջպան *կամ* աջապահ *ըսուած ցեղը կը տիրապետէ Սսոյ վանուց:* (47)

Սսոյ Վանահայր վիճակաւորն Տ. Եփրեմ (1771-1784) իւր «Պատմութիւն կաթողիկոսաց» երկասիրութեան մէջ Աջապահեան *ցեղին պատմութիւնը, որմէ է եւ ինքը, յատուկ գլխով մը սկսելով՝* Աջապահեան *ցեղը մինչեւ Ռուբինեանց Հեթում Բ. թագաւորին Տ. Յովհաննէս անուն եպիսկոպոս եղբայրը կը հինցնէ, որ որ-*

[1] Այս միջոցին Տ. Մատթէոս յաջողած է եւ Երուսաղէմի Պատրիարք ըլլալ:

[2] Սոյն տեղեկագիրն ամբողջ տե՛ս «Կռունկ Հայոց Աշխարհի» ամսօրեայ հանդիսին 1863 Դ. տարւոյ Թ. թուոյն մէջ, որ հրատարակուած է ի Տփխիս:

պէս թէ 1294ին Լուսաւորչայ Աջը Եգիպտական գերութենէ ազատուելէն ետքը պահած ըլլայ եւ յաջորդաբար նոյն ցեղէն որոշեալ մարդոց յանձնուած ըլլայ Լուսաւորչայ Աջոյն պահպանութիւնը:

Տ. Եփրեմ որդւոց յորդի Աջապահեան ցեղը ի համար առնլէ յետոյ մասնաւոր գլխով մըն ալ կը պատմէ, թէ ինչպէս Սսոյ վանահայր վիճակաւորութիւնը Աջապահեան ցեղին անցած է*: Ահա իւր պատմութիւնը ամբողջ. «Զի թէպէտ ի դէպ իմն էր այսուհետեւ (յետ գրութեան ցուցակի ազգաբանութեանն Աջապահեան ցեղին) զդրուատ ներբողական տողել, սակս երից վեհապետաց՝ երրորդութեանն ընտիր պաշտօնէից, որդեւոց աջապահ տէր Յուսկան որդեւոյ Տ. Եղիազարին, սակայն զայն յայլում ժամու թողեալ՝ հիւսեսցուք պատմագրաբար: Քանզի, չուրջ թուականութեամբ մեր ՌՃՁ. (1180, Փրկչական 1731) նստաւ յԱթոռ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին (*Ուշադրութիւն*. Տ. Տ. Փիլիպպոս Հայրապետին օրով եւ նախագահութեամբ յերուսաղէմ գումարեալ ժողովոյն կանոններն կեցած ժամանակ տակաւին յաջորդ Լուսաւորչի կանուանեն ինքզինքնին Սսոյ վանահայր վիճակաւորք) Տ. Ղուկաս Սրբազան Կաթողիկոսն, եւ օծաւ ձեռամբ Հաճնցի Տ. Յովհաննէս կաթողիկոսին, որ նախ Տ. Ադամ, ի հովանոցն կաթողիկոսարանին Կիլիկիոյ՝ ի Վահկայն: Սա յերրորդ ամի հայրապետութեան իւրոյն նոր ի նորուստ ի հիմանէ չինեաց զՍ. Աթոռն, զոր յոյժ քայքայեալ էր վաղէմի չինուածն: Եւ թէ որո՞վ եղանակաւ՝ ցուցից: Զի մինչ Տ. Գրիգոր կաթողիկոսն մականուամբ* ուղուրլի *առաձայնեալն, որ նախ քան զՏ. Ադամ զտիրապետականն վարէր զհանդէս ի Կիլիկիայ, այր առաքինի եւ կրկին կենօք զարգացեալ, եկն ի Սիս Ալի* փաշայն ճեքիմ օղլի *կոչեցեալն: Սա յաւուր միում աղագաւ զբօսանաց ճեմելով ել ի յամրակառոյց բերդն Սսայ, ...: Եւ այս լինէր ոչ պատահմամբ ինչ՝ այլ տրամադրութեամբն Աստուծոյ: Եւ մինչ դարձ առեալ իջանէր զառ ի վայր Ալի փաշային, ընդ առաջ ել նմա նախայիշեալ Տ. Գրիգոր, եւ ասաց նմա խոնարհիլ ի յօթեւան աղքատիս եւ ըմպել զսուրճ մի ըստ հասարակ սովութեան ծիսի մարդավարութեան աշխարհայնոց: Եւ անդէն անդ ըստ խոնարհ եւ հայրասէր բարուց իւրոց (մանաւանդ յայլիմն չարժողէ չարժեալ) եմուտ ի Ս. Աթոռս: Յորում ժամանակի եւ Ղուկաս Սրբազան Կաթողիկոսն՝ որոյ վասն եւ բանս է, էր մանուկ տիօք իբր տասն ամաց, եւ վարժուր ի համալսարանի Ս. Ներսեսի Լամբ-*

րոնացւոյն[1] *առ ոտս երկրորդին Գամաղիէլի Տ. Գրիգորի, զԱստուածաչունչն: Եւ ի ժամուն յորում եմուտ Ալի* փաշայն՝ *ունէր զԱստուածաչունչն ի ձեռս իւր մանուկն այս նախադրուատեալ: Յորմէ էառ Ալի* փաշայն *եւ դիտաւորութեամբ վիճակի սկսաւ բանալ, որ եւ տրամադրութեամբն Աստուծոյ եղեւ բացեալ այն բանն Եսայեայ, որ ասէ. «Զարթի՛ր, զարթի՛ր Սիօն, եւ զգեցիր զզօրութիւն քո, եւ դու զգեցիր զփառս քո Երուսաղէմ քաղաքդ Սրբոյն»*[2]*:*

Եւ ի հարցանելն զՏ. Գրիգոր կաթողիկոսն, թէ զի՞նչ գուշակէ վիճակս՝ պատասխանեաց, թէ. «Աւետիս ընծայէ տանս այսմիկ սրբոյ, թէ ի ձեռն մեծի եւ գերափառի տանս այսորիկ լինելոց է նորոգութիւն քո, որ եւ խրախուսէ ուրախանալ սակս ապառնւոյ նորոգութեանն»: Որում պատասխանեաց. «Եթէ լինիցիմ վէզիր *թագաւորին, տաց արքունական հրովարտակ սակս նորոգութեան սորա»:*

Եւ եղեւ այնպէս: Զի իբրեւ վախճանեցաւ Տ. Գրիգոր կաթողիկոսն, յաջորդեաց զԱթոռն Տ. Ադամ ազգական Հաճնցի Տ. Յովհաննէս կաթողիկոսին, եւ կոչեցաւ Յովհաննէս, եւ վարէր կնքաւ Տ. Յովհաննէսի մեծի եւ առաքինւոյ կաթողիկոսի: Եդաւ Տ. Ադամս այս ըստ անուանակցւոյն իւրոյ յերկրորդ ազենս գործել եւ պահել, բայց անճաշակ գոլով սա ի քաղցրութենէ մեղեր խմասաից՝ ոչ բարւոք պահէր զՍ. Աթոռն: Եւ իբրեւ զարգացաւ հասակաւ եւ խմաստիւք զարդու զաւակն Ս. Աթոռոյս՝ մանուկն Ղուկաս, բարուն[1] *ակն բարեբեղուն ի բարի յարմատոց չառաւիղեալ, ընկալաւ զաստիճան կուսակրօն Քահանայութեան, եւ հետեւաբար զեպիսկոպոսութեան եւ ... ստացաւ զԱռաջնորդութիւնն Բեբրիոյ:* Եւ մինչ լուաւ՝ եթէ Ալի փաշայն եղեւ վէզիր, գնաց ի Կ. Պոլիս յաղագս կանխագոյն խոստմանն*: Յորում ժամանակի էր Պատրիարք ի Կ. Պոլիս մեծիմաստն Յովհաննէս Կօլօտ առաձայնեալ, վարժապետ Յակոբայ Աստուածաբանին: Եւ եհան զարքունական հրաման աթոռաչինութեան* միանգամայն եւ կաթողիկոսութեան*, բայց ամառնային հանդիպելով ժամանակի եկն յամենավայելուչ վայրն Վահկայ կոչեցեալ, յորում եւ համայն բնակիչքն Սսայ էին ժողովեալ ըստ*

[1] Լամբրոնացւոյն անունով ասանկ համալսարան մը երբ հիմնուած է՝ չգիտեմք ի պատմութենէ:
[2] Եսայի, 52. 1:

սովորութեանն, եկն եւ Տ. Ադամ Հաճնոյ եւ ձեռամբ իւրով էօծ զնա Հայրապետ[1]:

Այսպէս սկսած է Սսոյ վանուց մէջ աջպան կամ աջապահեան ցեղին տիրապետութիւնը, որք յաջողած են հետզհետէ յորդւոց յորդի յաջորդել մինչեւ 1866 թուականը:

Տ. Ղուկաս առաջին աջպանը *Սսոյ վանուց չինութիւնն աւարտելէն յետոյ պաշտօնանկ ըլլալով՝ իրեն յաջորդած է իւր եղբայր Տ. Միքայէլ Ա. (1737-1757), որ երկիցս՝ 1749 եւ 1751 թուականներուն, ի Կ. Պոլիս գալով չանացած է Սսոյ վիճակը ընդարձակել, եւ կամ Տաճկաստանի Հայոց կաթողիկոս ըլլալ, սակայն երկու անգամին եւս մերժուած է, երկրորդ անգամին արքունի հրովարտակաւ արտաքսուած է Կ. Պոլսէն՝ այլեւս իւր վիճակի սահմաններէն դուրս չելլելու պայմանաւ, ինչպէս կը գրէ Տ. Սիմէոն Կաթողիկոս իւր «Ջամբռ»ին մէջ, որ ժամանակակից եւ նոյն ատեներն ի Կ. Պոլիս գտնուած է. «Մանաւանդ բազմիցս մինն զմինն ընկենու եւ զտեղին յաջորդէ, եւ երկունքն եւս զեպիսկոպոսունս ձեռնադրեն: Որպէս ի մերում ժամանակս* Ղուկասն ընկեցեալ ի Հաճին նստէր, եւ Միքայէլն ի Սիս*: ...: Ապա, յետոյ ի ՌՃՂԸ. (1198, Փրկչական 1749) թուոջն մերում յաւուրս Ղազարու կաթողիկոսին մերոյ ձահկեցւոյ ... թէեւ ... Միքայէլ կաթողիկոսն Սսոյ եկն ի Կ. Պոլիս եւ անկաւ առ յոմանս յիշխանս ի տանէն Սսայ, եւ կամէր ոտն ածել ի վերայ էջմիածնի, խնդրելով ի վիճակաց սորին*

[1] Եփրեմ, Պատմութիւն կաթողիկոսաց: Ձեռագիր: Հայր Ղուկաս վարդապետ Ինճիճեան իւր ընդարձակ աշխարհագրութեան առաջին (Հայաստան) հատորին մէջ Սիս քաղաքին վրայ խօսած ատեն այս պատմութիւնը տարբեր կերպով ի գիր առած է, զոր հարկ կը համարիմ ի մէջ բերել աստ: «Ի հարաւային ծայր քաղաքիս (Սսոյ) է կաթողիկոսարանն, որոյ եկեղեցին յանուն Ս. Լուսաւորչին յառաջագոյն էր փոքր, եւ մենաստան նորին քայքայեալ, զորոյ զառաջին շինութիւն գրեթէ ի հիմանց արար Ղուկաս կաթողիկոս Սսոյ ի թուականիս (Հայոց) ՌՃՁԹ. (1185, Փրկչական 1755), որպէս եւ գրեալ կայ ի ճակատ անդր եկեղեցւոյն արտաքուստ եւ յամին 1754: Պատճառ այսր շինութեան եղեւ այն բարի գուշակութիւնն աջպան Տ. Յուսկան հօր Ղուկասու, զոր գուշակեաց վասն Հէքիմ օղլու Ալի փաշային, զի սորա նախ քան զելանել ի պատիւ վէզիրութեան, ըստ դիպուածոց իմն ի կաթողիկոսարանն եկեալ եւ զԱստուածաշունչ գիրս ի ձեռին առեալ, ասաց առ Տէր Յուսիկ բանալ եւ ընթեռնուլ զինչ վասն անձին իւրոյ գիրն գուշակէր, իսկ նորա բացեալ զգիրս թագաւորաց եւ զհատուածս ինչ բանից ընթերցեալ, մեկնեաց վասն հասանելոյ նորա ի պատիւ վէզիրութեան, որում խոստացաւ անդէն Հէքիմ օղլուն պարգեւս բազմապատիկս շնորհել թէ լրումն առցէ իւրն բաղձացեալ գուշակութիւնն: Տե՛ս Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի: Մաս Ա., Հտ. Բ.: Վենետիկ, 1805:

զոմանս նահանգս՝ զսահմանակիցս վիճակին իւրոյ: Իսկ յԱստուածոյ օրհնեալ իշխանքն մեր եւ բարեբարոյ վարդապետք ոմանք ե-րեւելիք գտանելով անդ՝ առ յորս եւ մեք իսկ *(տակաւին կաթողի-կոս չեղած) գտանեցաք ի պատահմանէ իմեքէ,* խափաձելով զչար խորհուրդս նորա՝ ափ ի բերան արարին զնա, *եւ* Ի ԳԻՇԵՐԱՑՆ ՀԱԼԱԾԵ-ՑԻՆ Ի ՔԱՂԱՔԷՆ *եւ* Ի Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՎԻՃԱԿԷՆ ԻՍԿ*:*

Դարձեալ ի ժամանակս նոյնոյ Ղազարու կաթողիկոսին ի ՌՄ. (1200, Փրկչական 1751) թուոջն մերում ..., եւս եկն նոյն Միքայէլ կաթողիկոսն ի Կ. Պոլիս ի սաղրելոյ ոմանց ինքնանմա-նից սեւագլխաց առարկելով զնոյն վէճն, եւ մամաւանդ ասելով թէ. «Ինձ վայել է ունիլ զայս երկիր, որ ընդ իշխանութեամբ Օս-մանցւոց է, առ որով եւ ես եւ աթոռս իմ կամք»: Նոյնպէս եւ յա-ռաջն արարին օրհնեալ իշխանքն մեր, որք ձայնակցեալ ԱՐՔՈՒՆԱ-ԿԱՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԱՒ ՀԱՆԻՆ ՋՆԱ Ի ՔԱՂԱՔԷՆ ԵԻ Ի ՎԻՃԱԿԷՆ ԷՋ-ՄԻԱԾՆԻ, ԱՅՆՊԷՍ ՈՐ ՄԻ ԵԻՍ ԿՈԽԵՍՑԷ ԶՎԻՃԱԿՍ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ կաթողիկոսն Սսայ»[1]:

Այս տեղ պահ մը ընդ հատելով մեր պատմութեան թելը, սոյն այս Տ. Միքայէլի ժամանակակից Տ. Աբրահամ պապական Եպիս-կոպոսին, որմէ սկիզբն առած է պապական Հայոց Լիբանանու պատրիարքութիւնը, պատմութիւնն ի գիր առնունք, որ ներկա-յիս մէջ իսկ տակաւին կը կարծուի յոմանց, թէ Սսոյ կաթողիկո-սաց յաջորդներէն է, մինչդեռ պապական ժողովրդէ ընտրեալ զուտ պապական պաշտօնեայ մը է:

Վենետկոյ պապական վանուց միաբաններէն հանգուցեալ Հայր Իգնատիոս Վ. Փափազեան՝ Տարօնոյ անուանական *Արքե-պիսկոպոսը, իւր եկեղեցական պատմութեան մէջ ըսելէն ետքը, թէ Աբրահամ Վարդապետ Արծիւեանց ծնած է յԱնթապ յամին 1678, Սսոյ Տ. Պետրոս կաթողիկոսէն քահանայ ձեռնադրուած է 1706, եւ Եպիսկոպոս Բերիոյ 1710, եւ Կ. Պոլսոյ Հայոց Տ. Յով-հաննէս* Կոլոտ *Պատրիարքին օրով 1716 թուականին Կիպրոսի մօտ* Աւռատ *կղզին աքսորուած է, եւ ազատութիւն գտնելէն յետոյ Լի-բանանու Հայ պապական կրօնաւորաց ապաստանած է, եւ 1738 թուականին Բերիոյ պապական ժողովրդեան ազատ եպիսկոպոս եղած, զասոնք ըսելէն յետոյ Հայր Իգնատիոս Վ. Փափազեան*

[1] Սիմէօն Երեւանցի, Ջամբռ, Գլ. ԺԲ. (12), երես 98-99:

պապական Հայոց Լիբանանու պատրիարքութեան սկզբնաւորութիւնը սապէս կը պատմէ.

«Ընդ այն ժամանակս յամին 1737 ի մեռանել Միքայէլ կաթողիկոսին Հայոց ի Սիս ուղղափառ (պապական ըսել կուզէ) ժողովուրդք կողմանցն Ասորւոց միաբանեցան ընտրել իւրեանց ուրոյն Պատրիարք զԱբրահամ Եպիսկոպոս, յոյր սակս յամին 1740 հարկեցաւ գնալ ի Հռոմ ընդունել զհաստատութիւն պատրիարքական իշխանութեան ի սրբոյ աթոռոյն, վասն որոյ ձեռնադրեալ ի տեղի իւր Եպիսկոպոս Բերիոյ զՀայր Յակոբ Յովսէփեան չոգաւ ի Հռոմ, ուր յետ ամաց ինչ առեալ զպատիւ պատրիարքութեան դարձաւ անդրէն ի Լիբանան ի վանս ազգային (պապական) կրօնաւորաց, եւ անդ կատարեաց զկեանս իւր սրբութեամբ: Այս է աՀա ծագումն պատրիարքական աթոռոյն (պապական Հայոց), որ տեւէ մինչեւ ցայսօր»[1]*:*

Սոյնը տարբեր կերպով կպատմէ Վիէննայի պապական վանուց միաբան Հայր Վարդան Վ. Ըստկարեան՝ վարժարանաց համար պատրաստած եկեղեցական պատմութեան մէջ, որ ահա.

«Այս վիճակիս մէջ էր Սոյ կաթողիկոսութիւնը մինչեւ ութ եւ տասներորդ դարը, որուն սկիզբները (1740) Ղուկաս կաթողիկոսը մեռնելով, քանի մը Եպիսկոպոս՝ Բերիայի Աբրահամ ուղղափառ (պապական) Եպիսկոպոս իրեն յաջորդ ընտրեցին: Աբրահամ անմիջապէս Հռոմ գնաց, եւ Բենեդիկտոս ԺԴ. Քահանայապետէն հաստատութեան կոնդակ եւ պալլիւմ (եկեղեցական հանդէսներու մէջ գործածուելու վզկապ) ընդունելով (1742 Դեկտեմբեր 8) Կիլիկիայի Հայոց *(պապական Հայոց)* Պատրիարք *անուանուեցաւ: ...: Սակայն, նոյն միջոցին Սոյ կաթողիկոսութեան մէկ ալ եպիսկոպոսները ժողովի մը մէջ հանդուցեալ Ղուկաս կաթողիկոսին Միքայէլ եղբայրն իրեն յաջորդ ընտրած ըլլալով՝ Աբրահամ Հռոմէն Կիլիկիա դարձած ատեն, կաթողիկոսական աթոռն արդէն գրաւուած գտաւ, ուստի ինքը ստիպուեցաւ Լիբանան քաշուիլ եւ աթոռը հոն հաստատել: Ահա՛, այս կերպով սկսաւ Կիլիկիայի ուղղափառ (պապական) Հայոց պատրիարքութիւնը, ... :*[2]

---

[1] Փափազեան Հայր Իգնատիոս, Պատմութիւն Եկեղեցական: Վենետիկ, 1848, Դար ԺԸ. (18), գլ. Ի (20):

[2] Ըստկարեան Հայր Վարդան, Եկեղեցական պատմութիւն հանդերձ ազգային եկեղեցական պատմութեամբ: Վիէննա, 1872, էջ 407-408:

Թողլով, որ Հայր Միքայէլ Վ. Ջամչեան իւր աշխատասիրած եռահատոր «Հայոց պատմութեան» աւարտական տպագրութենէն՝ 1786, քառասուն եւ վեց տարի առաջ Լիբանանի մէջ տեղի ունեցած եւ քիչ ժամանակ ետքը ի Հռոմ հաստատուելիւն առած սոյն իրողութեան նկատմամբ յիշատակութիւն մը չընկեր երբէք, թողլով, կըսեմ զայս, որ թերեւս իւր պատճառն ունենայ, ի քննին առնուելք վենետկոյ եւ Վիէննայի Հայ պապական վանքերէն հրատարակեալ սոյն երկու պատմութիւններն, որք Տ. Աբրահամ պապական Պատրիարքին անուան եւ ընտրութեան թուական ժամանակին ճշդութեամբը կը նոյնանան, իսկ ընտրութեան եղանակին, պատճառին եւ այլ պարագայից մասերուն՝ կը տարբերին, այնպէս որ՝ մինչ Հայր Իգնատիոս Վ. Փափազեան 1737 թուականին Սսոյ Տ. Միքայէլ Ա. կաթողիկոսը վախճանած, եւ այս պատճառաւ Ասորւոց կողմի պապական ժողովրդեան զԱբրահամ Եպիսկոպոսն Բերիոյ իրենց առանձին Պատրիարք ընտրած ըլլալը կնշանակէ, Հայր Վարդան Վ. Ըստկարեան կը գրէ, թէ 1740 թուականին Սսոյ Տ. Ղուկաս կաթողիկոսն վախճանելով՝ քանի մը Եպիսկոպոս անոր տեղ նոյն Բերիայի Տ. Աբրահամ Եպիսկոպոսն ընտրած, եւ Տ. Աբրահամի ի Հռոմ երթալուն պատճառաւ Սսոյ միւս Եպիսկոպոսներն սորա տեղ ժողովով Տ. Ղուկասու եղբայրը՝ Տ. Միքայէլն կացուցած են կաթողիկոս եւ Տ. Աբրահամ Հռոմէն վերադարձին աթոռը գրաւուած գտած է, որով այնպէս մը կը ներկայացնէ պատմութիւնը, չեմ ուզեր ըսել՝ կը խեղաթիւրէ, որպէս թէ Սսոյ կաթողիկոսութեան օրինաւոր յաջորդութիւնն Լիբանանու Տ. Աբրահամ պապական պատրիարքին անցած է:

Սոյն երկու պատմութիւններն՝ ինչպէս տեսանք, տարբեր միանգամայն եւ անստոյգ աղբիւրներէ առնուած ըլլալով՝ ունին իրենց սխալներն, զորս պիտի փութամ ուղղել ժամանակակից պատմչի մը վկայութեամբ:

Տ. Միքայէլ Ա. 1737ին վախճանած չէ, ինչպէս կըսէ Հայր Իգնատիոս Վ. Փափազեան, այլ ընդհակառակն՝ նոյն այն թուականին Նոյեմբեր ամսոյ մէջ ընդունած է կաթողիկոսական օծումը, ինչպէս կը գրէ Տ. Եփրեմ կաթողիկոսն Սսոյ իւր «Կաթողիկոսաց պատմութեան» մէջ, թէ. «Ի Նոյն թուին ՌՃՁԶ. (1186, Քրկչական 1737) ... Ընտաւ յաթոռ Տ. Միքայէլ կաթողիկոս եւ օծաւ յամսեանն Նո-

յեմբերի»[1] *եւ որում մինչեւ 1751 թուականը պաշտօնավարութեան մէջ եղած ըլլալը ժամանակակից պատմիչ Տ. Սիմէոն Կաթողիկոս կը վկայէ, որոյ բուն խօսքն ահա. «Դարձեալ ... ի ՌՄ. (1200, Փրկչական 1751) թուոջն մերում ... եւս եկն նոյն Միքայէլ կաթողիկոսն ի Կ. Պոլիս»*[2]*:*

Տ. Ղուկաս 1740ին պաշտօնավարութեան մէջ չէ մեռած, ինչպէս կըսէ Հայր Վարդան Վ. Ըստկարեան, այլ 1737 թուականին պաշտօնանկ եղած է, որուն ժամանակակից գտնուած է Տ. Սիմէօն Կաթողիկոս, որ այսպէս կը գրէ. «Ի մերում ժամանակիս Ղուկասն ընկեցեալ ի Հաճին գեօղն նստէր եւ Միքայէլն ի Սիս»[3]*:*

Բաւական են թէպէտեւ ցուցանելու այս պատմական փաստերն, թէ 1740ին Սսոյ վանքն իւր կաթողիկոսն ունեցած ըլլալով՝ Տ. Աբրահամ պապական Եպիսկոպոսը Սսոյ յաջորդութեան ոչ ընտրուած է, եւ ոչ կոչուած, բայց կը յաւելումք սա եւս ըսել, թէ ըստ որում Սսոյ կաթողիկոսութեան յաջորդութիւնը Տ. Աբրահամ Եպիսկոպոսի ընտրութեան թուականէն՝ 1740, դեռ ԻՆՔ տարի առաջ՝ 1731 թուականին, արքունական հրովարտակաւ մշտնջենապէս աջպան կամ աջապահ ցեղին յատկացած էր, *ինչպէս կըսէ Հայր Ղուկաս Վ. Ինճիճեան, թէ. «Իբրեւ Հէքիմ օղլին (Ալի փաշա) հասանէր, ի 1731, լինել* վէզիրազէմ *Տ. Յուսկան ըստ ակնկալեալ գուշակութեան առնա ինքն ի Կ. Պոլիս գնացեալ* հրովարտակաւ զկաթողիկոսութիւնն Սսոյ գրաւէր ցեղի եւ տան իւրում սեպհականեալ»[4]*, եւ ըստ որում* աջպան *կամ* աջապահ *ցեղը յորդոց որդի Սսոյ կաթողիկոսութիւնը ժառանգելու կարի նախանձախնդիր էր, որ տեւեց մինչ ց1866, եւ զոր Ազգային կեդրոնական վարչութիւնը հազիւ ուրեմն կարողացաւ վերջացնել, ուստի եթէ Հայր Ըստկարեանի նշանակած թուականին՝ 1740, Սսոյ աթոռը թափուր եւ նոր ընտրութիւն կատարել հարկ եղած իսկ ըլլար, որ չէ, տակաւին չէր կարելի որ* աջպանի *կամ* աջապահի *մը տեղ պապական Արծիւեան մը յաջորդէր:*

Արդ, տեսանք որ Տ. Ղուկաս 1740 թուականին ի պաշտօնավարութեան վախճանած չէ, այլ 1737ին պաշտօնանկ եղած: Տեսանք, որ Տ. Միքայէլ Ա. 1737ին փոխանակ վախճանած ըլլալու

[1] Եփրեմ, Պատմութիւն կաթողիկոսաց: Ձեռագիր:

[2] Սիմէօն Երեւանցի, Ջամբռ, երես 99:

[3] Սիմէօն Երեւանցի, Ջամբռ, երես 98:

[4] Ինճիճեան Ղուկաս, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Մաս Ա., Հտ. Բ., երես 662:

նոյն թուականին Նոյեմբեր ամսոյն կաթողիկոսական օծումն ընդունած է, նոյնպէս տեսանք, որ 1740 թուականին Սսոյ աթոռը թափուր չէ, այլ ունի իւր պաշտօնեայն, հետեւապէս եւ Տ. Աբրահամ պապական պատրիարքն Սսոյ կաթողիկոսաց յաջորդներէն չէ, այլ պապական եկեղեցականներէ եւ ժողովրդէ Սսոյ կաթողիկոսութեան վերաբերմամբ որեւէ պատճառէ անկախ ուրոյն ընտրեալ եւ ըստ ամենայն մասանց գուտ պապական պաշտօնեայ մըն է:

Եւ արդ, քանի որ այս այսպէս է, ուրեմն եւ խափառ կը ջրի ոմանց այն կարծիքը, յորս կգտնուի թերեւս Տ. Մկրտչի Սրբազան Մարաշցի, թէ Տ. Աբրահամ Սսոյ կաթողիկոսաց յաջորդներէն *եւ* մանիշակագոյն վեղարով Հռոմ գնացած *ըլլալով՝ նոյնէն առած ըլլան* Հայ պապական եպիսկոպոսունք մանիշակագոյն տեղ գործածելու այժմէական սովորութիւնը *եւ թէ հետեւապէս* Սսոյ կաթողիկոսաց մէջ մանիշակագոյն վեղար գործածելու սովորութիւն կար յորոց առած է *եւ Տ.* Մկրտիչ Սրբազան Մարաշցի, *որ ի սկզբանէ անտի Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ ուներգած կարգաց կանոնաց եւ սովորութեանց* ՀԱԿԱՌԱԿ Է ԳԼԽՈՎԻՆ: *Մանիշակագոյն վեղարի խնդիրը քիչ մը վերջը վերստին մեր քննութեան նիւթ պիտի ըլլայ:*

Դառնանք մեր խնդրոյն չարունակութեան:

Տ. Միքայէլ Ա. աջպանին *յաջորդացը վրայ մինչեւ Տ. Միքայէլ Բ. մեր քննութեան նիւթ ըրած խնդրոյն վերաբերեալ տեղեկութիւն մը չունինք:*[48]

Տ. Միքայէլ Բ. այն աստիճան անբարեկարգութեան կը հասցնէ Սսոյ վանուց եւ թեմական առաջնորդութեանց վիճակը, եւ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեանց մէջ այնչափ կը զեղծանի, որ Ազգային Պատրիարքարանը նախ խոստմնագիր կառնու իրմէ, որ այլ եւս առանց Հոգեւոր ժողովոյն եւ Պատրիարքին գիտութեան եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն չկատարէ, ինչպէս կընթեռնուինք պատրիարքարանի արձանագրութեանց մէջ, որ է. «1850 մայիս 8: Սսոյ կաթողիկոսը սէնէտ[49] *կը գրէ, թէ* ասկէ ետեւ Եպիսկոպոս չպիտի ձեռնադրէ առանց գիտութեան պատրիարքի եւ հոգեւոր ժողովոյն *Պատրիարքարանի»: Ասի անչուշտ Պատրիարքարանի կողմանէ եղած խիստ ազդարարութեան մը հետեւութիւնն է:*

Տ. Միքայէլ Բ.ի սոյն խոստմնագրոյն համաձայն Այնթապի վիճակայինք իրենց վարդապետ առաջնորդը ի Սիս եպիսկոպոսացնելու համար կը դիմեն ի Պատրիարքարան, եւ կը խնդրեն, որ

հրամանագիր տրուի: Ահա՛, Հոգեւոր ժողովոյն սոյնը հաստատող արձանագրութիւնը.

«Խնդիր.- 1851 Յուլիս 3: Տեղւոյս ժողովուրդը բազմակնիք ստորագրութեամբ կը խնդրեն, *որ առաջնորդ Գրիգոր Վարդապետին համար* վկայական *մը տրվի, որպէս զի Սսոյ կաթողիկոսէն եպիսկոպոս ձեռնադրուի, փոխանակ զի նորաղանդից մէջէն Տ. Մարկոսը տասներկու հոգիով դարձուցեր է Հայոց Եկեղեցին, եւ այլ կարնեցի մը, ուստի նորին ջանասիրութիւնը, եւ Եկեղեցին բաւական Քահանայ չունենալը պատճառելով՝ նորին եպիսկոպոսութեան* հրամանագիրը *կը խնդրեն:*

Որոշում.- 1851 Սեպտեմբեր 6: Հոգեւոր ժողովը դեռ արժանի չի դատեց *չուտով* հրամանագիր *տալ»:*

Սոյն որոշումէն կերեւի, թէ Հոգեւոր ժողովն ոչ միայն եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան հրամանագիր տալու, այլ եւ արգիլելու իսկ իրաւունք ունեցած է:

Ազգային Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովները սոյն 1851 թուականին Սսոյ վանուց եւ վիճակաց բարեկարգութեան եւ գՏ. Միքայէլ Բ. օրինաւորութեան սահմանի մէջ դնել կը ձեռնարկեն, ուստի եւ կանոնագրութիւն մը կը խմբագրեն ու կը վաւերեն, եւ Սսոյ միաբաններէն եւ Աջապահ *ցեղէն Տ. Ղուկաս Եպիսկոպոսը, (որ 1850 Ապրիլ 17ին ի Կ. Պոլիս եկած եւ մինչեւ նոյն աեենները անդ գտնուած է) Սսոյ կաթողիկոսական փոխանորդ կը կարգեն, եւ Տ. Մկրտիչ Արքեպիսկոպոս Խրիմեան, որ այն աեն դեռ աշխարհական էր, վարժապետ եւ միանգամայն ըստ նոր սահմանեալ կանոնաց կաթողիկոսական փոխանորդին ընելիք բարեկարգութեանց օգնական կը նշանակեն, որք կերթան ի Սիս, եւ ի 1851 Նոյեմբեր 24 գումարեալ ժողովոյ մը մէջ յետ ինչ ինչ դիտողութեանց Տ. Միքայէլ Բ. եւ ժողովականք իրենց* ստորագրութեամբն *ու* կնքով կընդունին *Ազգային Պատրիարքարանի կողմանէ նորոգ սահմանեալ կանոնները, բայց տասն օրէն յետոյ ամենայն ինչ կերպարանափոխ կլլայ, զի Տ. Միքայէլ Բ. հակառակ նոյն կանոնաց կսկսի վերստին իւր նախընթաց արարքներն անպատկառ ի գործ դնել ի վնաս Սսոյ վանուց եւ վիճակաց Կիլիկիոյ եւ ի նախատինս Ազգին, եւ Եկեղեցւոյն Հայաստանեայց:*

Կընդհատեմ աստ իմ խօսից թել, եւ կը թողում, որ խօսի Տ. Մկրտիչ Արքեպիսկոպոս Խրիմեան՝ իւր նոյն ժամանակին ի գիր

առած տեղեկագրովն, որոյ գլխաւոր մասերն կը փուքամ օրինակել աստ.

«Իբրեւ հարկ եղեւ մեզ բարձու Հրամանաւ Սրբազան Պատրիարքին եւ Գերագոյն Ազգային ժողովոյն եւ Աւագ Հոգաբարձու Ճարտարապետ ամիրային ի գործ վարժապետութեան երթալ ի Կիլիկիա՝ ընդ փոխանորդ Ղուկաս Եպիսկոպոսին, բարեկարգել զնոյն վիճակ ըստ ամենայն մասանց որպէս պահանջէին ի մէնջ կանոնացն սահմանադրութիւնք, որ տուան աստի (ի Պատրիարքարանէ Հայոց Կ. Պոլսոյ): Ի ժամանելն մեր անդ զառաջինն կարի սիրով ընկալաւ կաթողիկոսն զմեզ, եւ սրտիւ հաճութիւն ետ կանոնագրութեանցն: Եւ ի լինել մեծի ժողովոյն ի նոյեմբերի քսան եւ չորսն (1851 ամի), թէպէտ ի միաբանից եւ յառաջնորդաց ոմանք հրապուրեցին զկաթողիկոսն (որ ինքն եւս այնպէս կամէր) ոչ ընդունիլ զփոխանորդութիւն Ղուկաս Եպիսկոպոսին, բայց ժողովեալ իշխանք վիճակաց ընդ որս եւ քանի մի վարդապետք ընդդէմ կացին այսմ ասելով՝ եթէ. «Յայնժամ պարտ է չընդունիլ յորժամ յանցանս ինչ եւ բիծ տեսանիցէք ի վերայ նորա: Գերագոյն ժողովն Կ. Պոլսոյ եւ Սրբազան Պատրիարքն արժանաւոր տեսեալ են զայս (զՏ. Ղուկաս Եպիսկոպոս) պաշտօնիդ այդմիկ, եւ ամենայն վիճակք Սսոյ գոհ են զմանէ, զի՞ է ձեզ հակառակիլ կանոնացն եւ չընդունիլ զդորին փոխանորդութիւն»:

Իբրեւ տեսին հակառակ կողմանքն եթէ չկարեն ընդդէմ կալ այսմ իրաւանց՝ ակամայ կամօք ընկալան զիանդիր ժողովոյն եւ կնքեցին զկանոնագրութիւնն:

Այլ ափսոս ճգանց եւ աչխատութեանց ժողովոյն, քանզի յետ տասն աւուր *սկսաւ կաթողիկոսն* ըստ իւր կամացն վարիլ իբրեւ զառաջինն առնելով զամենայն ինչ ընդդէմ կանոնացն եւ առանց խորհրդակցութեան փոխանորդին: *Զի թէպէտ քանիցս ժողովեցան քանի մի անձինք Սսոյ առ կաթողիկոսն, եւ ասացին նմա, թէ զիա՞րդ համարձակիս այդպէս առնել, որովհետեւ դու ինքնին ընկալար զկանոնն, եւ այժմ հակառակ նմին վարիս ամենայնիւ: Իսկ նա յանդիմանեալ զնոսին սկսաւ* եւս առաւել ըստ իւր կամացն վարիլ, *եւ* ԱՒՈՏԻՒՔ ՀԱՄԱՐԻԼ ԶՈԻԽՏ ԻԻՐ, *զոր* հաստատեաց վաւերական կնքով իւրով: *Բազում անգամ ոմանք աղերսանս արկին առաջի նմա, այլ նա ոչ զիջաւ բնաւին յիւր հնացեալ կամացն: ...:*

Զայսպիսի դիպուածոց բազում անգամ ստուգապէս գրեցաք ի Կ. Պոլիս, այլ իբրեւ Կ. Պոլիսն անհոգ եկաց զանցառութեամբ (ը-

սէ՞մ արդեօք թէ այժմ եւս) համարձակութիւն առեալ այնուհետեւ կաթողիկոսն սկսաւ առնել զայն ամենայն, զոր միանգամ պակաս եթող Մելքիսեդեկ Կաթողիկոսն Էջմիածնի»:

Յետ այսորիկ Տ. Մկրտիչ Արքեպիսկոպոս Խրիմեան մի առ մի կը թուէ Տ. Միքայէլ Բ.ի՝ մասնաւորապէս Խօզան օղլուն *կաշառելով Եպիսկոպոս ձեռնադրելու համար անկէ հրաման ստանալն, կատարած ապօրինի ձեռնադրութիւնները, եւ այլ պժգալի գործերն, զորս կը պատկառիմ յառաջ բերել աստ: Միայն Սսոյ վանուց տաճարին ողբալի վիճակին նկարագիրը յառաջ կը բերեմ, զոր բանաստեղծական գգայուն լեզուաւ ի գիր առած է, եւ որ ահա.*

«Իբրեւ ժամանեաց օրն իջանել մեզ յամարանոցէն Տորոսի լերանց՝ խնդամիտ լինէի ես յոյժ ի սրտիս թէ՝ հաս ժամ, վա՛շ, զի տեսից զգահն Կիլիկիոյ, զվայելչակերտ տաճարն Լեւոնի: Ո՛հ, այս ուրախութիւն իմ ի սուգ անհնարին փոխարկեցաւ: Քանզի յորժամ բացաւ դուռն մեծաչէն տաճարին եւ մտաք ի ներքո, զի՞նչ տեսեր ոգի Հայրենասէր, պատմեա արտասուելով: Տեսի զայնպիսի փառաւոր տաճար իբրեւ զերուսաղէմայն հիւզ մրգապահաց եղեալ, *ի բոլոր բարեզարդութենէ բեմին* խրթնացեալ, *առ ի բաց մնալոյ պատուհանիցն ամենայն* յատուկ տաճարին, սեղան, եւ աքաւչելի գմբեթաձեւ խաչկալն ծետիւք թոչնոց ապականեալ: *Անդանօր տեսի հարսն եկեղեցին սգաւոր, սեւաթոյր քօղ զգլխովն արկեալ ողորմ հեծեծէր եւ թափէր գլալիս ի ներքուստ: Իմ առ նա մերձեալ հարցի զայնպիսի ողբոյն առիթ, ինձ պատասխան յօրինեաց անդէն հառաչելով այսպէս:* Եւ ի քսան ամաց հետէ ճաշիմ ի սուգ թախծութեան, բարձեալ ի յինէն եւ յորդւոց իմոց ուրախութիւն, պաշարեալ կամ ևբաւ տրտմութեամբ, *քանզի ի մեկուսանալ յինէն* փարելի փեսային իմոյ *(Տ. Կիրակոս Ա.) աւա՛ղ* անհարազատին *(Տ. Միքայէլ Բ.) դիպեցայ ես, որ այսպէս թող զիս անխնամ,* կապտեաց, կողոպտեաց յինէն *զիմ վայելչութեան պատմուճան, կացոյց զիս* մերկ *եւ* անծածկոյթ: *Ո՛ւր իմ քաղցրանուագ մանկանց երգ, բաբէ՛ փոխանակ նոցին* անբան ծիծռունք յիս բոյն եդեալ *փառաբանեն զՏէր յամօթ եւ ի նախատինս բանաւորաց: Երթ ի բաց յինէն, ո՛ Հայրենասէր, երթ մի տար ինձ զգաւ անձին իմոյ բանալ ողբերգակիդ առաջի, թող զիս այսպէս սուգ ունել յաւիտեան ի վերայ այրիութեանս իմոյ:*

Իսկ իմ զաչս դարձուցեալ ի վշտակիր հարսնէն կացի առդամբանաւ Երանելի Կիրակոս (Ա.) Կաթողիկոսին, որ առ անկիւնոյ ե-

կեղեցւոյն, անկայ ի վերայ մահարձանին, եւ յետ ցաւագին արտասուելոյս լուայ զձայն ողորմ եւ իրաւացի գանգատանաց, որ հնչէր առ իս յոսկերաց երանելոյն: Որ յայց Կիլիկիոյ ելեալ առ իմ չիրմաւ ողբաս աւասիկ ոգիդ սիրող հայրենի հողոյն, զիմ սրտառուչ ձայն գանգատանաց տար եւ լսեցո՛ ազգասէր ականջաց, թող ելցեն յայցելութիւն տանս Կիլիկիոյ, թող վրէժխնդիր լիցին փառաց տաճարիս Աստուծոյ: Աւա՛ղ, ոսկերք իմ առ հողովս հեծեն, ոգի իմ յերկրէ անտի ողբայ, երբ անդուստ հայեցեալ տեսանէ զմեծավայելուչ տաճարիս շքեղութիւն, զոր ի կանգնելն քրտունք իմ ընդ հող խառնեցան: Ո՛ տայր իմ ցամաքեալ ոսկերացս կրկնակի կենդանութիւն զգենուլ զի խնդրէի զվրէժ իմ յայնցանէ, որ քալքալիչ եւ աւերիչ եղեն տանս այսմիկ, եւ վերստին ձեռնարկեալ նորոգէի զայս: Թողեալ զԵկեղեցին, զինչ ասացից եւ զհոյակապ վեհարանէն, զվայելչաչէն սենեկաց, ոյք համայն լցեալ են հողով, *եւ թէ դարման նորոգութեան ոչ տանիցի՝ անշուշտ յետ մի քանի տարւոյ* հողածածուկ լեալ անհետանան: ...:

Ամենայն վիճակք Կիլիկիոյ օր ըստ օրէ վատնին եւ նուազին, երկպառակութիւն կազ եւ կռիւ *յաճախեն ի նոսա, բազումք ի նոցանէ յայլ աղանդս դառնան, զի* չիք ի նոսա հովիւ եւ վարդապետ, *որ խրատէ ի խաղաղութիւն եւ ի փարախ Քրիստոսին ածէ զթափառեալ հօտն: Թէ հիւանդանայ, թէ գայթակղի, թէ տապանայ ոք, սակայն նա (Տ. Միքայէլ Բ.) յանհոգութեան կայ եւ չվշտանայ բնաւ յոգի իւր: Որով յայտնապէս տայ գնչանակ յանձնէն, եթէ չէ* ինքն իբրեւ հովիւ ճշմարիտ, *այլ իբրեւ* զվարձկան վատնիչ անխնայապէս հօտին Քրիստոսի: ...:

Արդ, ինեւ զձեզ աղաչէ Կիլիկիա, ի դիմաց համօրէն վիճակաց նորին աղերս արկանեմք առաջի իրաւարար աթենի ձերում՝ այցելութիւն առնել այն աղքատ ժողովրդեան եւ ազատել գնոսին յայնպիսի անհսկող հովուապետէ, ապա թէ ոչ, ասեմ ձեզ ամենեքին յայլակրօնութիւն դառնան, քանզի յետին յուսահատութեամբ վարանեալ կան: Մեք զծառայական պարտաւորութիւն մեր անթերի կատարեցաք, անձամբ չրջելով եւ ստուգելով զամենայն եւ աւասիկ համառօտաբար գրելով ցուցաք ձեզ, ... զի ըստ Եսայեայ բանին դատ առնիցէք ընդ այգին Կիլիկիոյ եւ ընդ Հայրապետս այգեպան»:

Նկարագիր մը Սսոյ վանուց աւերեալ վիճակին, եւ Կիլիկիոյ թեմօրէից անառաջնորդ եւ անհովիւ կացութեան եւ ժողովրդեան

բարոյապէս մեռելութեան հասած վիճակին, որ թէեւ եռեսուն տարիներ յառաջ գրուած, բայց ըստ ամենայն մասանց ճիշդ կիւլիկիոյ վանուց եւ վիճակաց ներկայ ապաքէն ցաւալի կացութեան կատարեալ նկարագիրն է, զոր ընթերցողաց խորին ուշադրութեան կը յանձնեմ:

Տ. Մկրտիչ Արքեպիսկոպոսի Խրիմեան սոյն ընդհանուր եւ ասկէց առաջ գրած մասնաւոր տեղեկագրերը կը հասնին ի Պատրիարքարան, եւ Գերագոյն ժողովն ալ իւր 1852 Յուլիս 2ի նիստին կորոշէ յանդիմանական գրեր ուղղել եւ կուղղէ առ Տ. Միքայէլ Բ. վանահայր վիճակաւորն Սսոյ, ինչպէս.

«Խնդիր եւ որոշումն.~ 1852 Յուլիս 2.~ Սիս: Տեղւոյս կաթողիկոսին եւ իւր փոխանորդին մէջ ներքին խռովութիւններ պատահելով մեծ անկարգութիւններ ծագած է ի գայթակղութիւն ժողովրդոց, եւ առանց գիտութեան Հոգեւոր ժողովոյն չորս Եպիսկոպոս եւս ձեռնադրած ըլլալուն Ազգային Սահմանադրութեանց եւ բարեպատակ կանոնաց անհնազանդութիւնը *արդէն յայտնի եղած է:*

Ազգային ժողովոյ հաճութեամբ ԱԱՍՏԻԿ ՅԱՆԴԻՄԱՆԱԿԱՆ գրեր գրեցաւ կաթողիկոսին*»:*

Այս յանդիմանական գրերը առ Տ. Միքայէլ Բ. գրուելէն ետքը կը տեսնենք, որ Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան մասին, ինչպէս վիճակայինք՝ նոյնպէս եւ ինք, կը դիմէ առ Հոգեւոր ժողովն՝ անոր եւ Պատրիարքին որոշումն ու հաճութիւնն ստանալու համար, ինչպէս եղած է Պէհէսնիի ներկայ պաշտօնանկ առաջնորդ Տ. Սրապիոն Եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան առեն: Ահա Հոգեւոր ժողովոյն ներկայացած խնդիրը եւ առած որոշումը.

«Խնդիր.~ 1852 Դեկտեմբեր 3.~ Սիս: Այս աթոռին վիճակէն Պէհէսնիի Գիւղաքաղաքի ժողովուրդք բազմակնիք մահսէրագրութեամբ խնդրեալ են Միքայէլ կաթողիկոսէն՝ Եպիսկոպոս ձեռնադրել իւրեանց առաջնորդ Սրապիոն Վարդապետը: Ուստի եւ Սրբազան Հօր նամակաւ ծանուցանելով ԿԸ ԽՆԴՐԵՆ, *որ ձեռնադրութեան* ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐ *մը չնորհվի կաթողիկոսին:*

Որոշումն.~ 1853 Յունուար 29: Հոգեւոր ժողովն ըստ խնդրանաց ժողովրդեանն եւ ըստ ծանուցման եւ վկայութեան կաթողիկոսին արժան դատեցաւ տալ ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐ *ձեռնադրութեան»:*

Տ. Միքայէլ Բ.ի յաջորդած է Տ. Կիրակոս Բ., որոյ վախճանէն յետոյ Աջապահ *ցեղին վերջին մնացորդ՝ Տ. Նիկողայոս Եպիսկո-*

պոս ինքնընտիր եղած է, եւ գիշերային գողունի օծուած[1] եւ կիրակոս Գ. անունն առած է, 1866 Յունիս ամսոյ 11ին:

Այս գլխոյն չարունակութիւնն եւս ետքի թողլով՝ ինչպէս ժամանակագրական կարգը կը պահանջէ, պիտի փութամ վերջին անգամ 1866 թուականին կատարուած Ամենայն Հայոց Հայրապետի ընտրութեան պատմութիւնն ի գիր առնուլ, յորում պիտի տեսնենք Ազգային ժողովոյ այն վճիռն, որ բացորոշ կը ցուցունէ, թէ ըստ նախնական կանոնաց եւ աւանդից Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ՝ ի՞նչ է ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆ, *եւ ի՞նչ անոր առջեւ* Աղթամարն *ու* Սիս:

[1] Այս օծութիւնը կատարող Յարութիւն անուն Եպիսկոպոսը՝ այժմ մահմետական կրօնն ընդունած է, եւ ***Էմին*** կանուանի:

ՄԱՍ Բ.

Ա.

ՆՈՐ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ Ս. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

1816 Սեպտեմբեր 17

Վախճան Տ. Տ. Մատթէոս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Առաջնոյ: Կրկին նամակք Սիւնեաց Ս. Էջմիածնի: Կաթողիկոսական Յանձնաժողով եւ իւր տեղեկագիրը: Պատրիարքական պաշտօնագիր առ Սիւնեայս: Եկեղեցական Վիճակային ժողով եւ իւր վճիռք նկատմամբ Տ. Խաչատուր եւ Տ. Նիկողայոս ինքնընտիր կաթողիկոսաց Աղթամարայ եւ Սսոյ: Հայրապետական բացարձակ ընտրելի Թուրքիոյ Հայոց Տ. Գէորգ Արքեպիսկոպոս Պրուսայի: Պատգամաւորք Թուրքիոյ Հայոց: Վկայագիր եւ կոնդակ եւ հրահանգ պատգամաւորաց : Պատրիարքական պաշտօնագիր առ Սիւնեայս: Համազգական պատգամաւորաց ժողով ի Ս. Էջմիածին : Ընտրութիւն Տ. Տ. Գէորգ Արքեպիսկոպոսի Պրուսայու ի Հայրապետութիւն Ամենայն Հայոց: Գալուստ նորընտիր Հայրապետին ի Կ. Պոլիս : Ուղերձ հայ խմբագրապետաց: Եկեղեցական Մասնաժողով եւ յարաբերական կանոնագիր: Կրկին գրութիւնք Աղէքսանդր կայսեր Ռուսաց առ նորընտիր Հայրապետն: Պաշտօնագիր առ Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարք եւ պատրիարքական պաշտօնագիր առ Հայրապետն Հայոց վասն «Պալաժէնիա»ի: Ուղեւորութիւն Հայրապետին Հայոց ի Ս. Էջմիածին: Ուղերձ Բարունակ Պէյի Ֆէրուխեան: Ջեռնադրութիւն եւ օծումն նորընտիր Հայրապետին:

Տ. Տ. Մատթէոս Ա. Վչտալի Հայրապետն Ամենայն Հայոց յանակնկալս կը վախճանի ի 22 Օգոստոսի 1865, զոր Ս. Էջմիածնի Սինոդը նոյն տարւոյ Սեպտեմբեր 11 ամսաթիւ մին առ Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարք Արքեպիսկոպոսն եւ առ Կրօնական ժողովն, եւ միւսն՝ առ Քաղաքական ժողովն կեդրոնական Վարչութեան Կ. Պոլսոյ ուղղեալ կրկին գրութեամբ, կը ծանուցանէ եւ զԿրօնական ժողով, որ վասն հոգւոյ վախճանեալ Հայրապետին թէ յԵկեղեցիս Կ. Պոլսոյ եւ թէ Առաջնորդական վիճակաց Թուրքիոյ հոգե-

հանգստեան պաշտօն կատարել տան[1] պատշաճ հանդիսիւ եւ վայելուչ ատենախօսութեամբ, եւ յաջորդ Հայրապետի նորոգ ընտրութեան համար եւս հրահանգ կուտայ, որ յանուն Կ. Պոլսոյ վիճակին մէկ եկեղեցական պատգամաւոր ընտրեն, եւ հրաւիրեն Թուրքիաբնակ Հայոց վիճակաւոր առաջնորդներն, որ կամ իրենք անձամբ գան ի Ս. Էջմիածին եւ կամ իրենց տեղ մէկ մէկ եկեղեցական փոխանորդ կարգեն: Նոյնպէս կը հրաւիրէ եւ զՔաղաքական ժողովն, որ յանուն Հայ հասարակութեան Կ. Պոլսոյ մէկ աշխարհական պատգամաւոր ընտրէ:

Սինօդը այս հրահանգները տալէն յետոյ կը զեկուցանէ նաեւ, որ թէ Կ. Պոլսոյ Եկեղեցական եւ Աշխարհական երկու պատգամաւորներն եւ թէ վիճակաւոր առաջնորդներն կամ անոնց եկեղեցական փոխանորդները պէտք է, որ 1866 Սեպտեմբեր 15րդ օրը ներկայ գտնուին ի Ս. Էջմիածին, որպէս զի իւրաքանչիւր պատգամաւոր յանուն իւր վիճակին մասնակցի Ամենայն Հայոց Հայրապետի նորոգ ընտրութեան, որ վերջնական կերպիւ պիտի կատարուի ի 17 Սեպտեմբերի 1866:

Սինօդին սոյն երկու գրերն կը հասնին ի Պատրիարքարան ի 19 Նոյեմբերի 1865, գորս Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Խառն ժողովը նկատողութեան կառնու, եւ այն ինչ խառն յանձնաժողովոյ մը ձեռօք նոր ընտրութեան հրահանգ պատրաստելու կը ձեռնարկէ՝ Ազգային երեսփոխաններէն Վսեմաշուք Ստեփան Փաշա Ասլանեան[50] (այն ատեն տակաւին Պէյ) կը փութայ Ազգային Ընդհանուր ժողովոյ 1865 Դեկտեմբեր 17ի նիստին առ Նախագահն ժողովոյն՝ Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարք Արքեպիսկոպոսն Կ. Պոլսոյ[51] սա հարցումն ուղղել, որ է.

[1] Սինօդի սոյն հրահանգը պարունակող Սեպտեմբեր 11 թուական նամակը Նոյեմբեր 19ին հասած է ի Պատրիարքարան, որմէ առաջ ըստ Պատրիարքական հրահանգի՝ վասն հոգւոյ հանգուցեալ Հայրապետին, հանդիսաւոր կերպիւ հոգեհանգստեան պաշտօն կատարուած էր արդէն յամենայն Եկեղեցիս Հայոց, որ ի մայրաքաղաքիս եւ որ ի գաւառս Օսմանեան Հայաստանի:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

1865 Դեկտեմբեր 17

«Հարցումն Ստեփան Պէյի Ասլանեան Առ Նախագահն Ընդհանուր ժողովոյ

Էջմիածնայ Սրբազան Մատթէոս Կաթողիկոսը վախճանած է, բայց Ընդհանուր ժողովը դեռեւս պաշտօնական կերպիւ այս ցաւալի լուրը իմացած չէ: Եւ որովհետեւ յաջորդին ընտրութեան համար կարծեմ միամեայ պայմանաժամ հաստատուած է, եւ ընտրութիւնն ալ Ընդհանուր ժողովով պիտի ըլլայ՝ կը հարցունեմ, այս խնդիրը ինչո՞ւ համար Ընդհանուր ժողովին չներկայանար, *քանի որ Սահմանադրութեան 61րդ յօդուածին Բ. հատուածին համաձայն սոյն կարեւոր խնդիրն Ընդհանուր ժողովին* իրաւասութեան *կը պատկանի»:*

Առ որ կը պատասխանէ Նախագահն Ընդհանուր ժողովոյ թէ.

«Ասկէ առաջ Էջմիածնայ Սինօդին կողմէն երկու նամակներ հասան մեր ձեռքը Ռուսիոյ դեսպանատան միջոցաւ, որոցմէ մէկը կրօնական ժողովին ուղղուած ըլլալուն՝ անոր յանձնեցի, եւ միւսը Քաղաքական ժողովին ուղղուած ըլլալուն՝ անոր յանձնեցի, եւ խառն յանձնաժողով մը կազմուեցաւ, որ Կաթողիկոսի ընտրութեան խնդրոյն վրայ պէտք եղած հրահանգը պատրաստէ, որպէս զի խառն ժողովով Ազգային երեսփոխանութեան ներկայանայ»:

Այս հարց ու պատասխանէն յետոյ՝ բաւական թեր ու դէմ խօսից փոխանակութեամբ, վիճաբանութիւն տեղի կունենայ, եւ ի վերջոյ Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարք վերստին կը յայտարարէ, թէ. «Սինօդէն եկած նամակներն Ընդհանուր ժողովին եկած չէին, այլ կրօնական եւ Քաղաքական ժողովներուն՝ ես ալ անոնց յանձնեցի»:

Առ որ կը պատասխանէ Վսեմաշուք Ստեփան Փաշա Ասլանեան թէ.

«Էջմիածնայ Սինօդը մեր Սահմանադրութեան ընթացքին անտեղեակ գտնուելով՝ այսպիսի սխալ մը ըրած է, սակայն մինչ Սրբազան Նախագահը Ռուսիոյ Սահմանադրութեան ուխտեալ է՝ թէ ոչ Տաճկաստանի: Ուստի, Սրբազան Նախագահին պարտաւորութիւնն էր Սինօդին սխալը անմիջապէս ուղղել, եւ եկած թղթերը Ընդհանուր ժողովին ներկայացնել, քանի որ մենք մեր Սահ-

մանադրութեան համեմատ պիտի վարուինք այս խնդրոյն մէջ: Էջմիածնայ Սինօդը կը կարծէ թերեւս, որ մենք հին դրութեան մէջ ենք, եւ ասանկ գործեր քանի մը անձանց ձեռքով կը կատարուին: Եթէ դրէին Սրբազանին, որ զԱմիրաները ժողվէ, եւ անոնց հետ խորհրդակցելով գործը տնօրինէ՝ Սրբազանն ա՞յնպէս պիտի վարուէր: Սակայն, հիմա Ամիրա չկայ, Ընդհանուր ժողովն է Ազգին բարձրագոյն ատեանը՝ ուսկից կը ըղխի Ազգին կամքը»:

Ազգային Ընդհանուր ժողովը տեսնելով, որ մեծամասնութիւն չունի, եւ խնդիրը օրակարգէն դուրս հարցում մըն է, իւր ատենապետին (Վսեմաշուք Բարունակ Պէյ Ֆերուխեան) առաջարկութեամբ կորոշէ սոյն խնդրոյն համար յատկապէս նիստ ընել յաջորդ ուրբաթ օր՝ Դեկտեմբեր 24[1]*:*

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

1865 Դեկտեմբեր 24

Ազգային ժողովն իւր այս նիստին մէջ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան խնդիրը մասնաւորապէս ուշադրութեան կառնու, եւ յետ ընդ երկար վիճաբանութեան՝ Վսեմաշուք Ստեփան Փաշա Ասլանեանի սա հետեւեալ առաջարկը ժողովոյ որոշման կը ներկայանայ: Ահա նոյն առաջարկը.

«Այս խնդիրն երեք կարեւոր կէտ կը պարունակէ, որք են.

***Ա**. Կաթողիկոսական վիճակի քննութիւն:*

***Բ**. Կաթողիկոսութեան ընտրութեան օրէնք:*

***Գ**. Տաճկաստանի Հայոց այս ընտրութեան մասնակցելու եղանակը:*

Ուստի, կառաջարկեմ այս երեք կէտերը քննելու եւ ծրագիր մը պատրաստելու համար Յանձնաժողով մը կազմուի Եկեղեցական եւ Աշխարհական անձերէ բաղկացեալ»:

Ազգային ժողովն այս առաջարկութիւնը կընդունի իւր քուէովն: Նոյնպէս Աղթամարայ եւ Սսոյ Աթոռոց Մայր Աթոռին հետ ունենալիք յարաբերութեանց վիճակը կանոնաւորելու խնդիրն ալ սոյն Յանձնաժողովին կը յանձնուի:

---

[1] Ատենագրութիւն Ազգային Ընդհանուր ժողովոյ, 1865 Դեկտեմբեր 17ի նիստին: Ամտիպ:

Յետ այսր որոշման՝ Յանձնաժողովոյ պաշտօնին նկատմամբ Մամուրեան Մատթէոս Էֆէնտի[52] ուշադրութեան արժանի դիտողութիւն մը կընէ, զոր հարկ կը համարիմ ամբողջ օրինակել աստ, որ է.

«Կաթողիկոսութեան վիճակի քննութիւն, ընտրութեան օրէնք եւ մասնակցութեան կերպ, ասոնք անորոշ խօսքեր են, եւ կազմուելիք յանձնաժողովին բուն պաշտօնը լիովին չեն ցցնէր: Արդէն վիճաբանութեան ընթացքը երեւան հանեց, որ Աթոռը վտանգի մէջ է: Հետեւապէս, Յանձնաժողովին գործը պիտի ըլլայ ոչ միայն քննութեան արդիւնքը ներկայացունել, ընտրութեան օրէնք պատրաստել, այլ Մայր Աթոռին *ամեն տեսակ* իրաւասութիւնները, ԱՆԿԱԽՕՒԹԻՒՆԸ *եւ* ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ապահովելու *համար միջոց մտածել: Խնդրոյն* կենսական կէտը *այս է: Եւ ասոր համար կառաջարկեմ, որ Ընդհանուր ժողովը Յանձնաժողովին լիազօր արտօնութիւն տայ օրինաւոր ծրագիր մը պատրաստել այս կարեւոր կէտին վրայ, ինչպէս որ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ* ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԸ *կը պահանջեն, որպէս զի Յանձնաժողովը չստիպուի իր պաշտօնին սահմանը իմանալու համար Ընդհանուր ժողովին դիմել եւ բացատրութիւն խնդրել»:*

Մատթէոս Էֆէնտի Մամուրեանի սոյն դիտողութեան եւ առաջարկին վրայ կը յայտարարէ Ազգային ժողովը, թէ.

«Ընդհանուր ժողովը այս խնդրոյն հիմը ընդունած է, Յանձնաժողովը նախ պիտի նկարագրէ կաթողիկոսութեան վիճակը, եւ ապա իր ծրագիրը պիտի պատրաստէ: Քննութիւնը կենթադրէ նաեւ ԴԱՐՄԱՆ*»:*

Ազգային ժողովը յետ այսորիկ՝ դիւանին առաջարկութեամբ, սոյն կաթողիկոսական Յանձնաժողովին անդամ կը կարգէ հետեւեալ չորս եկեղեցական եւ չորս Աչխարհական անձինքը, որք են.

1. Տ. Արիստակէս Եպիսկոպոս - քարոզիչ Նոր-Թաղի, յիւսկիւտար (1869 Պատրիարքական Տեղապահ),

2. Տ. Անդրէաս Եպիսկոպոս[1]*,*

[1] Տ. Անդրէաս Եպիսկոպոս, որ հոգելոյս Տ. Տ. Մատթէոս Հայաստանեայց Հայրապետին ձեռնասուն աշակերտն է, եւ անոր վախճանէն յետոյ Ս. Էջմիածինէն ի Կ. Պոլիս եկած, սոյն Կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյն ամեն նիստերուն թէեւ ներկայ գտնուած եւ անոր աշխատութեանց գործակցած է, այլ սակայն տեղեկագիրը չէ ստորագրած, թերեւս ի Ռուսաստան վերադառնալու դիտաւորութիւն ունեցած ըլլալուն համար, ինչպէս որ ալ քիչ ժամանակէն յետոյ գացած է ի Ս. Էջմիածին, եւ Տաճկական հպատակութիւնն իսկ փոխած: Այժմ, Արցախու թեմին Առաջնորդութեան՝ միաձ-

3. Տ. Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան - Քարոզիչ Խասդիւղի (այժմեան Պատրիարք Արքեպիսկոպոսն Հայոց Կ. Պոլսոյ),

4. Տ. Յովհաննէս Վարդապետ Սէթեան - Քարոզիչ Գուզկունճուքի (Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի ի Ս. Էջմիածին 1867),

5. Վսեմաշուք Ստեփան Պէյ Ասլանեան,

6. Վսեմաշուք Սարգիս Էֆէնտի Աղաբէկեան,

7. Մեծապատիւ Գրիգոր Էֆէնտի Մարկոսեան,[53]

8. Մեծապատիւ Կարապետ Էֆէնտի Իւթիւճեան:[54]

Սոյն Կաթողիկոսական Յանձնաժողովն իրեն յանձնուած պաշտօնն աւարտելով՝ կատորագրէ իւր տեղեկագիրը ի 29 Ապրիլի 1866 եւ կը ներկայացնէ զայն Ազգային ժողովոյ 1866 Մայիս 27ի նիստին:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

1866 Մայիս 27

«Ազգային ժողովը նկատողութեան կառնու Կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյ տեղեկագիրը, եւ նախ անոր ամբողջութիւնը ընդհանուր հաւանութեամբ եւ ապա՝ առաջին եւ երկրորդ մասերը, որք են՝ Ա. Կաթողիկոսական վիճակի քննութիւն եւ Բ. Ընտրութեան օրէնք, զատ զատ քուէարկութեամբ կընդունի, իսկ երրորդ մասը, որ է՝ Տաճկաստանի Հայոց մասնակցութեան եղանակը, յօդուած առ յօդուած քուէարկելով եւ երեք մասերը մէկէն ուրոյն քուէարկութեամբ եւս՝ վերջնապէս կընդունի:

Նոյնպէս եւ չորրորդ մասը, որ Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսաց ընտրութեան եւ նոցա ընդ Մայր Աթոռոյ ունենալիք յարաբերութեանց հրահանգը կը պարունակէ, նկատողութեան առնելով մէկ քուէարկութեամբ զայն եւս կընդունի, եւ թէ Ամենայն Հայոց Հայրապետի ընտրութեան եւ թէ Աղթամարայ ու Սսոյ կաթողիկոսական ընտրութեանց նախապատրաստութիւններն ըստ տեղեկագրին կատարելու պաշտօնը մխեւնոյն Յանձնաժողովին կը յանձնէ անոր անդամոց վրայ իւր առենապետը՝ Վսեմաշուք Բարունակ Պէյն եւս աւելցնելով:

գամայն եւ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռոյ Գէորգեան բարեկարգ ճեմարանի Տեսչութեան պաշտօնը կը վարէ:

Եւ յետ այսր ամենայնի՝ Յանձնաժողովոյն համար չնորհակալութիւն կը քուէարկէ»[1]*:*

Ազգային ժողովոյ դիւանը այս նիստի որոշումներեն յատուկ պաշտօնական ծանուցմամբ նոյն նիստին օրը ամբողջ Ազգին կը յայտարարէ: Ահա՛, նոյն պաշտօնական ծանուցումը.

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ԾԱՆՈՒՑՈՒՄ

«Ընդհանուր ժողովը Կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյն տեղեկագիրը քննելով՝ ստուգապէս վերահաստատ եղաւ, թէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական Մայր Աթոռին Հայրապետական իրաւասութիւնն *ու* վարչութիւնը *ժամանակէ մը ի վեր իւր վաղեմի եւ փափաքելի վիճակը կորուսած է, եւ թէ ասոր պատճառը* Պալաժէնիա[(55)] *անունով կարգադրութիւնն է, որ 1836ին Ռուսաստանի մէջ հաստատուեր է՝ առանց խորհրդակցութեան եւ հաւանութեան միւս երկիրները բնակող Հայոց Ազգին:*

Ընդհանուր ժողովն՝ ի դիմաց համօրէն Հայ ժողովրդեան Թուրքիոյ, կը փափաքի եւ կը խնդրէ, որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը մեր Եկեղեցւոյ նախնի կարգաց եւ աւանդութեանց համաձայն իւր օրինաւոր դրութեան եւ բարեկարգութեան սահմանին մէջ վերահաստատուի, եւ վստահ է, որ աշխարհիս ամեն կողմերը գտնուղ ազգայինք ալ (որ իրենց հովանաւորող տէրութեանց չնորհիւ կրօնական ազատութիւն ու ներողամտութիւն կը վայելեն) իւր այս օրինաւոր բաղձանաց մասնակից եւ հաղորդ կը գտնուին: Հետեւաբար, անտարակոյս է, որ Ռուսաց կայսերական կառավարութիւնն ալ, որ Ս. Էջմիածնայ երկրին տիրող վեհապետն է, իւր մարդասէր խնամքն ու պաշտպանութիւնը չի զլանար մեր Ազգային Եկեղեցւոյ:

Ընդհանուր ժողովը միանգամայն Յանձնաժողովոյն պատրաստած կաթողիկոսական ընտրութեան ծրագրին կատարեալ հաւանութիւն տալով *կորոշէ, որ անոր գործադրութեանը անյապաղ ձեռք զարնուի, եւ անոր միջոցներուն վրայ խորհելու եւ հարկ եղածը խոհեմութեամբ պատրաստելու եւ Ընդհանուր ժողովոյն ներկայացնելու գործը կը յանձնէ Խառն Յանձնաժողովոյ մը (ա-*

[1] Տե՛ս Ատենագրութիւն Ազգային Ընդհանուր ժողովոյ 1866 Մայիս 27ի նիստին: Ամստիպ:

ռաջին յանձնաժողովոյն), որ Ս. Պատրիարք Հօր նախագահութեամբ այս ամենակարեւոր գործին զբաղի»:

27 Մայիս 1866
Ի Պատրիարքարան Հայոց
Ի Կ. Պոլիս

Կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյ սոյն առաջին տեղեկագիրը[1]*, ինչպէս տեսանք, չորս մաս կը պարունակէ:*

***Ա**. Մասը 1836 Մարտ 11 թուականաւ վաւերացեալ* Պալաժէնիա *անուն կարգադրութեան՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան* իրաւասութեան *եւ* հոգեւոր անկախ տեսչութեան *վերաբերեալ այն յօդուածոց արդար քննութիւնը կը պարունակէ, որք կապած եւ կաչկանդած են Ամենայն Հայոց Հայրապետական իրաւասութիւնն եւ հոգեւոր անկախ իշխանութիւնը:*

***Բ**. Մասը կը պարունակէ դարձեալ նոյն կարգադրութեան Ամենայն Հայոց Հայրապետի ընտրութեան եղանակն որոշող այն յօդուածոց քննութիւնը, որք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ իրաւանց, օրինաց եւ հնաւանդ սովորութեանց գլխովին հակառակ են:*

Յանձնաժողովը սոյն մասին մէջ Տ. Տ. Յովհաննէս Ը., Ներսէս Ե. եւ Մատթէոս Ա. Հայրապետաց ընտրութիւնը համառօտակի պատմելէն յետոյ կը յայտարարէ թէ.

«Կաթողիկոսական Յանձնաժողովս սոյն կէտին (Ամենայն Հայոց Հայրապետի ընտրութեան) վրայ Ազգային մատենագրութեանց հետազօտութիւն ընելով՝ բոլոր պատմական անցից ընդհանուր տեսութեամբ սա եզրակացութեան հասաւ, որ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ Ազգային եկեղեցական նուիրապետութեան գլուխ, *Ազգին* հոգեւոր Տէրն ու Հովիւը, *մէկ բառով՝ Ազգին* ԸՆԴՀԱՆ-

[1] Այս տեղեկագիրն ուրոյն տետրով հրատարակուած է, որ եւ ի վերջոյ առաջին տեղեկագիր ըսուած է, վասն զի Ազգային ժողովը Հայրապետական ընտրութեան Տաճկաստանի Հայոց մասնակցութեան օրինաց գործադրութիւնն եւս պաշտօնապէս յանձնած է նոյն կաթողիկոսական յանձնաժողովոյն, որ ընտրական նախապատրաստութիւններն եւ Հայրապետական վերջնական ընտրութեան արդիւնքը զատ զատ երկրորդ եւ երրորդ տեղեկագրովք ներկայացուցած է Ազգային ժողովոյն:

ՐԱԿԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ ԱԶԳՈՎԻՆ *կընտրուի, այսինքն՝* համայն ազգէն *եւ* միայն ազգէն»[1]:

Յանձնաժողովը սոյն այս եզրակացութիւնը հիմ բռնելով Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ընտրութենէն սկսեալ դարուց ի դարս կատարուած Հայրապետական ընտրութեան այլ եւ այլ եղանակներուն նկատմամբ՝ հանդերձ քննական դիտողութեամբք, պատմական ընդհանուր տեսութիւն մը կընէ, եւ կաւարտէ իւր տեղեկագրոյն այս երկրորդ մասը:

***Գ.** Մասը Տաճկաստանի Հայոց՝ Հայաստանեայց Հայրապետի ընտրութեան մասնակցութեան կերպը գծող օրինաց յօդուածները կը պարունակէ: Այս յօդուածներն ամբողջապէս կօրինակեմ ատ:*

«***Ա.** Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսը* Ամենայն Հայոց Ընդհանուր Հայրապետ *եւ* ՀՈԳԵՒՈՐ ՏԷՐՆ *ըլլալով՝ իր ընտրութիւնը ազգովին կըլլայ:*

***Բ.** Ս. Էջմիածին՝ Հայաստանեայց Մայր Եկեղեցին, Աստուածորդւոյն հրաչալի ճարտարապետութեամբը Ս. Լուսաւորչին ձեռօք չինուած,* ԱՆՈՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՆ եւ ՀԱՄՕՐԷՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ՀՈԳԵՒՈՐ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆՆ ԸԼԼԱԼՈՒՆ ՀԱՄԱՐ *Ամենայն Հայոց* ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԳԱՀԸ ՄԻՇՏ ՀՈՆ ԿԸ ՄՆԱՅ, *եւ հետեւաբար՝ կաթողիկոսին վերջնական ընտրութիւնն ալ հոն կը կատարուի:*

***Գ.** Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրութեան Տաճկաստանի Հայոց մասնակցութեանը համար նախ եւ առաջ Կ. Պոլսոյ Եկեղեցականք վիճակային ժողով գումարելով կաթողիկոսական ընտրելեաց հանգամանքը կորոշեն: Այսինքն, Ազգին մէջ գտնուած բարձրաստիճան եկեղեցականներէն միայն զանոնք, որ կաթողիկոսական աստիճանին արժանանալու արգելք մը չունին՝ կը զատեն, եւ անոնց յուցակը ժողովոյ անդամոց ստորագրութեամբ՝ կը վաւերացնեն:*

***Դ.** Սոյն յուցակը՝ Տաճկաստանի Հայոց ընդհանրութիւնն օրինաւորապէս ներկայացնող Ազգային Երեսփոխանական Ընդհանուր ժողովոյ կը ներկայացուի, որ անոր մէջէն եւ* միայն անոր մէջէն՝ *գաղտնի քուէարկութեամբ երեք ընտրելի կորոշէ: Եթէ ասոնցմէ մէկը քուէից բացարձակ առաւելութիւն չստանայ՝ երկ-*

[1] Տեղեկագիր ի վերայ կաթողիկոսական խնդրոյ առ Ազգային Ընդհանուր ժողով Կեդրոնական Վարչութեան Հայոց ի Տաճկաստան ի դիմաց կաթողիկոսական յանձնաժողովոյ: Կ. Պոլիս, 1866, երես 31:

րորդ անգամ քուէարկութիւն կըլլայ երեք առաւելագոյն քուէ ստացողաց վրայ, եւ սոյն երեք ընտրելիք իրենց ստացած քուէից չատութեան կարգաւ՝ ցուցակի մը մէջ կարճանագրին:

Ե. Տաճկաստանի Հայոց առաջնորդութիւնները՝ Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց սահմաններուն մէջ գտնուող վիճակներուն հետ 65 ըլլալով, Ընդհանուր ժողովոյ կողմէն ընտրուած երեք ընտրելեաց ամէն մէկը 130 քուէի արժէք կունենան այնու իրաւամբ, որ բոլոր Տաճկաստանի Հայոց թէ եկեղեցական եւ թէ Աչխարհական ընտրողաց ամենուն ներկայացուցիչ Ազգային կեդրոնական Ընդհանուր ժողովով ընտրուած են:

Զ. Տաճկաստանի Հայոց Երեսփոխանական Ընդհանուր ժողովը երկու պատգամաւոր կընտրէ, մին՝ եկեղեցական եւ միւսն՝ Աչխարհական, որք Ս. Էջմիածին կերթան, եւ Տաճկաստանի երեք ընտրելեաց անունները եւ անոնց ամեն մէկուն 130 քուէի արժէք ունենալը յայտնող Ընդհանուր ժողովոյ պաշտօնական գիրը Սինոդին եւ ընտրող ժողովին ներկայացնելէ ետեւ՝ Ս. Էջմիածնի Տաճարին մէջ երկրորդ անգամ կատարուելիք քուէարկութեան ժամանակ իւրաքանչիւր պատգամաւոր իրեն յանձնուած 65 ձայնի արժէքով քուէնին կուտան միայն այն բարձրաստիճան եկեղեցականին, որ Տաճկաստանի Ընդհանուր ժողովին մէջ քուէից բացարձակ առաւելութիւն ստացած է:

Է. Ս. Էջմիածնի Տաճարին մէջ ներկայացեալ համազգային պատգամաւորներուն ըրած քուէարկութեան արդիւնքը յայտնուելէն ետեւ՝ ամենէն աւելի քուէ ստացող Եպիսկոպոսն ՕՐԻՆԱԻՈՐԱՊԷՍ ՀՈԳԵՒՈՐ ՏԷՐ Է ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՍՓՌԵԼՈՑ ԸՆԴ ԱՄԵՆԱՅՆ ՏԻԵԶԵՐՍ»[1]*:*

Դ. Մասը Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսութեանց կը վերաբերի՝ բացի յառաջաբանէն, հարկ կը համարիմ ընթերցողաց ուշադրութեանը ներկայացնել, որ է.

«Մեր Ազգային Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան կարգը կը պահանջէ, *որ* ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՊԱՇՏՕՆԷԻՑ ԳԼՈՒԽ ՀՈՎՈՒԱՊԵՏԸ ՄԷԿ ԸԼԼԱՅ, *որ* Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան տիտղոսը կը կրէ եւս Ծայրագոյն Հայրապետութեան նուիրական պաշտօնը կը վարէ: *Այս իրաւամբ, մեր Եկեղեցւոյ մէջ այսօր* երեք կաթողիկոսական աթոռ մէկտեղ

[1] Տեղեկագիր ի վերայ կաթողիկոսական խնդրոյ, երես 31:

գտնուիլը ԶԱՐՏՈՒՂՈՒԹԻՒՆ Մ'Է ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՕՐԻՆԱՑ ՆԿԱՏՄԱՄԲ, *եւ հաւաստի է, որ եթէ այսօր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ մէկ կաթողիկոս կեցած ատեն ուրիշ մըն ալ ուրիշ տեղ հաստատելու խնդիր երեւան ելնէր՝ ամեն Ազգասէր եւ եկեղեցւոյ բարեկարգութեան նախանձախնդիր Ազգայինք դէմ կը կենային անոր հաստատութեանը:*

Բայց այլ է մէկ բանի մը չկեցած ժամանակ նոր ի նորոյ երեւան ելնելուն արգելք ըլլալ եւ ընդդէմ մարտնչիլ, եւ այլ է՝ արդէն հաստատուած եւ դարաւոր տեւողութեամբ մշտնջենաւորելու ոյժ եւ ամրութիւն ստացած բան մը կործանելու կամք ընել:

Առաջինը պարտք է ամենուն, եւ կը յաջողի շատ անգամ, եթէ ըստ օրինի ջանք ըլլայ, եւ ժամանակ չկորուսանելով աշխատուի, բայց երկրորդը շատ անգամ ծանր է ձեռնարկել, եւ զանազան պարագաներ խոհեմութեան պարտք կը դնեն ամենէն եռանդուն ազգասէրին՝ մեղմել իւր ընթացքը եւ ժամանակին յանձնել ամէն բան կատարելապէս կարգադրելու ոճը*: (Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսութիւնները բառնալու հոգը):*

Այսու խորհրդածութեամբ Յանձնաժողովս արժան կը համարի հրապարակաւ յայտնել, որ Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսական Աթոռոց համար իր կարծիքն է՝ ոչ միայն անոնց բարձմանը վերաբերեալ խնդիր չյարուցանել, այլ նաեւ զանոնք երկունք ալ Ազգային գերագոյն իշխանութեան պատկառելի Ընդհանուր ժողովոյդ խնամոցը ենթարկել, եւ առաջարկել, որ Ազգը մինչեւ ցայսօր սոյն աթոռոց նկատմամբ բռնած բարձի թողի *ընթացքը փոխէ, եւ զանոնք իր խնամատարութեան ենթակայ ընելով՝ հոգ տանի բարեկարգել, եւ եկեղեցական նուիրապետութեան կարգաց նկատմամբ ներդաշնակաւոր դրութեան մը մէջ մտցնել:*

Այս նպատակաւ՝ Յանձնաժողովս կ'առաջարկէ, որ Ընդհանուր ժողովը վճիռ տայ եւ տնօրէնութիւն ընէ, որ այսուհետեւ Սսոյ աթոռի կաթողիկոսի յաջորդութեան ընկատմամբ Աջապահ կոչուած կարգ մը անձանց *ըրած պահանջողութիւնն անընդունելի է, եւ թէ այս աթոռոյն, եւ թէ Աղթամարայ աթոռոյն համար կաթողիկոս ընտրելու իրաւունքն Ազգային Ընդհանուր ժողովին իրեն սեպհական ըլլալով նախ կ'ընտրէ կաթողիկոսները՝ երկուքին ալ Մխիթարեանց կողմէն ներկայացուած օրինաւոր ցուցակի մէջէն զատելով, ինչպէս որ Ս. Երուսաղէմի Պատրիարքի ընտրութեան համար ըրած է եւ կընէ:*

Եթէ Ընդհանուր ժողովն այս վճիռը տալու կամք ընէ՝ Յանձնաժողովիս կը մնայ սա հետեւեալ յօդուածներն առաջարկել, իբրեւ ընտրական օրէնք Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսաց ընտրութեան:

Ա. *Երբ Սսոյ կամ Աղթամարայ կաթողիկոսը վախճանի՝ Միաբանութիւնն իր Տնօրէն ժողովոյ հրաւիրմամբ Ընդհանուր ժողով կազմելով Տեղապահ մը կընտրէ կաթողիկոսութեան աթոռոյն, եւ զանի կառաջարկէ Կեդրոնական Վարչութեան Խառն ժողովոյ հաստատութեանը:*

Բ. *Միաբանութեան Ընդհանուր ժողովը Տեղապահի նախագահութեամբ առեան կազմելով՝ (գաղտնի քուէարկութեամբ) ցուցակ մը կը պատրաստէ կաթողիկոսութեան աթոռը բարձրանալու արժանաւոր Եկեղեցականաց, որուն մէջ դրուելու անձինք պէտք է 40 տարին լրացուցած եւ գէթ 5 տարիէ ի վեր եկեղեցական աստիճան ընդունած ըլլան, Աթոռոյն ու Միաբանութեան ամեն պարագայից տեղեկութիւն ու համոզութիւն ունենան, եւ որեւիցէ դատի ներքեւ չգտնուին Տէրութեան կամ Ազգին կողմէն:*

Գ. *Սոյն ընտրելեաց ցուցակը, որ գոնէ երեք անուն պիտի պարունակէ, Միաբանութեան Ընդհանուր ժողովոյ մեծագոյն մասին ստորագրութեամբ եւ Տնօրէն ժողովոյ անդամոց եւ կաթողիկոսական Տեղապահին կնքովը վաւերանալով՝ կը ղրկուի Կեդրոնական Վարչութեան Խառն ժողովոյ, որ իր ունեցած դիտողութիւններովն հանդերձ՝ զայն կը ներկայացունէ Ազգային Ընդհանուր ժողովոյ:*

Դ. *Ընդհանուր ժողովը կընտրէ զկաթողիկոս նոյն ընտրելեաց ցուցակին մէջէն գաղտնի քուէարկութեամբ եւ բացարձակ առաւելութեամբ քուէից:*

Ե. *Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը Ընդհանուր ժողովոյ ընտրութեան գործադրութիւնը կընէ նորընտիր կաթողիկոսին օծման համար պէտք եղածը տնօրինելով, եւ Բ. Դռնէն մասնաւոր թագրիրով հաստատութեան* ֆէրման *առնելով:*

Զ. *Նորընտիր կաթողիկոսն իր ընտրութեան լուրը կը հաղորդէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին* պատշաճաւոր եղանակաւ, *եւ չրջաբերական կոնդակով ալ իր թեմերուն մէջ գտնուող ժողովրդեան կը ծանուցանէ իր գահակալութիւնը:*

Սոյն ընտրական օրէնքը Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսաց ընտրութիւնը կապահովէ, եւ ասով Ազգը ազատ կը մնայ ապա-

գային մէջ անարժան անճանց կաթողիկոսական յաթոռ բազմելը տեսնելէ, եւ ընտրութիւնները կը դադրին համազգի անարժան եկեղեցականաց փառասիրութեան ասպարէզ ըլլալէ:

Բայց ասով ամենայն ինչ չը կատարուիր: Ցանձնաժողովս կը փափաքի, որ Ազգը վերոյիշեալ աթոռոց ներքին բարեկարգութեան վրայ ալ կանոններ հաստատելու հոգ տանի, եւ Սսոյ ու Աղթամարայ վանքերը դպրոցներ հիմնելով՝ երկուքին ալ արժանաւոր Միաբաններ հասցունելու ջանք ընէ:

Ցանձնաժողովս աներկմիտ է, որ սոյն երկու վանքերը ազգային ուրիշ վանօրէից կարգին՝ իրենք ալ ընդհանուր կանոններ պիտի ունենան, եւ ասոնց Միաբանութիւնները ալ Ս. Երուսաղէմի Միաբանութեան նման Ազգին օգտակար ըլլալու դրութեան մէջ պիտի մտնեն:

Բայց Ցանձնաժողովս ուրիշ փափաք մըն ալ ունի, զոր չի խորշիր պատկառելի ժողովոյդ ներկայացնելէ, այն է՝ օգուտ քաղել այս անգամ թէ սոյն երկու կաթողիկոսութեանց աթոռներուն եւ թէ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԳԵՐԱԳԱՀ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅՆ *երեքին մէկէն թափուր մնացած գտնուելէն, երեքին ալ Գահակալները ընտրելու առթիւ, երեքին մէջ պատշաճաւոր եւ ներդաշնակաւոր յարաբերութիւն հաստատելով, որ կրնայ ապագային մեծապէս օգնել ազգային եկեղեցական նուիրապետութեան կատարեալ եւ օրինաւոր կերպով բարեկարգութեան:*

Սոյն մտօք Ցանձնաժողովս պարտք կը համարի Ընդհանուր ժողովոյդ առաջարկել, որ Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսաց ընտրութեան անմիջապէս ձեռնարկութիւն չըլլայ, եւ մինչեւ որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընտրուի՝ սոյն երկու աթոռներն օրինաւոր տեղապահներու ձեռօք կառավարելու տնօրէնութիւն ըլլայ:

Ցանձնաժողովս կը կարծէ, որ եթէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընտրուելէ ետեւ՝ Ազգային Ընդհանուր ժողովն անոր ի Կ. Պոլիս առժամանակեայ ներկայութիւնը վայելելու պատիւն ունենայ, եւ նոյն միջոցին Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսաց ընտրութիւնները ընելով՝ երկոցուն ալ օծումը ի ներկայութեան Ամենայն Հայոց Գերագահ Կաթողիկոսին կատարուելը տեսնելու բաղդին արժանանալ, *մեծ եւ մեծ ծառայութիւն մատուցած կը համարուի Ազգային Եկեղեցւոյ, վասն զի այս առթիւ Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկո-*

սաց Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռոյն հետ ունենալու յարաբերութիւններն օրինաւոր հիմանց վրայ հաստատուելով, եկեղեցին ներկայ ժամանակիս մէջ խաղաղութիւն եւ ապագային ալ կատարեալ եւ օրինաւոր բարեկարգութիւն վայելելու դրութեան մէջ կը մտնէ՝ չնորհիւ Տեառն եւ միջնորդութեամբ Ընդհանուր ժողովոյ»[1]*:*

Կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյ առաջարկած եւ Ազգային ժողովոյ ընդունած սոյն՝ թէ Ամենայն Հայոց Հայրապետի ընտրութեան Թուրքիոյ Հայոց մասնակցութեան եղանակին վերաբերեալ եօթն յօդուածները եւ թէ Աղթամարայ ու Սսոյ կաթողիկոսական ընտրութեան համար սահմանեալ վեց յօդուածները կը հաստատեն, թէ Հայաստանեայց Հայրապետութեան Մայր Աթոռը Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆՆ *է, թէ Ամենայն Հայոց Հայրապետն՝ ըստ որում բոլոր Ազգէն եւ միայն Ազգէն կընտրուի, անոր* ԻՐԱԻԱՍՈՒԹԻՒՆՆ *եւ* ՀՈԳԵՒՈՐ ՏԵՍՉՈՒԹԻՒՆԸ *կը տարածի* ամենայն Հայոց վրայ, որք սփռեալ են ընդ ամենայն աշխարհ, *յորս է* եւ՛ Աղթամար եւ՛ Սիս*: Կը ցուցնեն, թէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Հայրապետն եւ Հայրապետութիւնը Մէկ է եւ միայն Մէկ կրնայ ըլլալ, թէ* Աղթամար եւ Սիս *չարաչուք ժամանակաց արտադրութիւնք են, եւ թէ պէտք է թէեւ* բառնալ զանոնք, *բայց խոհեմութիւնը եւ միայն խոհեմութիւնը կը պարտաւորէ, որ* ժամանակը լուծէ այս խնդիրը*:*

Ի մի բան՝ Կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյ սոյն այս տեղեկագիրն, զոր հանդիսապէս ընդունած է Ազգային ժողովը՝ իւր ամբողջութեամբը մեր սոյն գործոյն առաջին գլխոյն մէջ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան աթոռատեղւոյն եւ հոգեւոր ընդհանրական իրաւասութեան *եւ* տեսչութեան *նկատմամբ գրածներուն հաստատութեանն ամենահզօր վկայութիւնն է, միանգամայն եւ վճռական եւ վերջնական պատասխանը Մարաչցի Տ. Մկրտիչ Սրբազանի՝ հակառակ եկեղեցւոյ կարգաց, կանոնաց եւ սովորութեանց եւ Ազգային ժողովոյ տուած որոշմանց ըրած գրաւոր պահանջմանց եւ բերանացի յայտարարութեանց:*

Կաթողիկոսական Յանձնաժողովն՝ ըստ որոշման Ազգային ժողովոյ, որ ի 27 Մայիսի 1866 նախագահութեամբ Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարքի՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետի նորոգ ընտրութեան մասնակցելու ընտրական գործողութեանց կը ձեռնարկէ, եւ նախ

[1] Տեղեկագիր ի վերայ կաթողիկոսական խնդրոյ, երես 40-44:

Ս. Էջմիածնի Սինօդին կողմէն Հայրապետական ընտրութեան նկատմամբ յԱզգային Պատրիարքարան ուղղեալ 1865 Սեպտեմբեր 11 թուական կրկին գրութեանց ի պատասխանի սա հետեւեալ պաշտօնագիրը կուղղէ առ նոյն Սինօդականս.

«Գերապատիւ Սինօդականք Գերագահ Ս. Աթոռոյդ Էջմիածնի,

Հոգեհարազատ սիրելիք մեր ի Տէր,

Ազգային կեդրոնական Վարչութեան մերոյ կրկին ժողովք կրօնական եւ Քաղաքական ընկալան անագան ուրեմն յինն եւ տասն Նոյեմբերի ամսոյ անցելոյ ամի գերկոսին նամակս, զորս միաբանական ուխտդ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռոյ մերոյ առաքեալ էր առ իւրաքանչիւրն ի մետասան Սեպտեմբերի այնր ամի, առ ի հաղորդել Հայոցս բնակելոց ի սահմանի Օսմանեան Պետութեան զսգաւոիթ գոյժ փոխելոյ առ Աստուած Վեհապետին մերոյ եւ Ընդհանրական Քահանայապետին Տ. Տ. Մատթէոսի երանելի Հօրն հասարակաց եւ առ ի հրաւիրել զԹուրքիաբնակ Ազգայինս ի մասնակցութիւն ընտրութեան Արժանաւոր Յաջորդի յԱթոռ Կաթողիկոսական՝ փոխանակ Հոգելոյս հանգուցելոյն:

Նախքան զժամանել ի ձեռս Ազգային Կեդրոնական Վարչութեանս երկոցուն նամակաց ուխտիդ սրբութեան վիշտ եւ թախիծ կանխաւ եւս պատեալ պաշարեալ էին զսիրտս մեր, քանզի սգածանոյց համբաւ այրիանալոյ Ս. Աթոռոյդ յիւրն փեսայէ, հասեալ էր ամսով ինչ յառաջ ի լսելիս մեր ուղղակի ճանապարհաւ սովորական թղթատարութեան, որ արագագոյն եւ ապահով եւս է միշտ, քան զանուղղակի չաւիղ կրկնակի միջնորդութեանց[1], յոր ըստ կանոնաց Տէրութեանդ թերեւս բերեալ էր պատուական Միաբանութիւնդ յայս պարագայի, զոր ենթադրել մարթ է ի նմակէ անտի գրելոյ ի ձէնջ յուիծն եւ տասն Դեկտեմբերի անցեալ տարւոյ ընդ 2262 թուահամարաւ:

Եւ յայս կանխաժաման լրոյ հասելոյ առ մեզ, ըստ մերոց սեպհական պարտեաց փութացեալ կատարեալ էաք զարտմալի պաշտօն Հոգեհանգստեան Հանգուցեալ Հայրապետի մերոյ յամենայն եկեղեցիս Մայրաքաղաքիս, եւ վիճակաց Առաջնորդու-

[1] Սինօդի նամակաց Ռուսիոյ դեսպանատան միջոցաւ ղրկուելուն նկատմամբ եղած է այս դիտողութիւնը, որ ըսել կուզէ թէ փոխանակ անուղղակի միջոցներու՝ ուղղակի սովորական թղթատարութեան ձեռօք պէտք է ղրկուին ի Պատրիարքարան այս օրինակ եւ այլ ամեն տեսակ նամակներ:

թեանց եղելոց ընդ անմիջական իրաւասութեամբ Ս. Մայր Աթոռոյդ:

Իսկ վասն գործողութեանց ընտրութեան յաջորդի նորոյ Ընդհանրական Կաթողիկոսի, ըստ կանոնաց Սահմանադրական Վարչութեան Հայկազանցս Տաճկաստանի Ազգային Երեսփոխանք, եկեղեցականք եւ ժողովրդականք հրաւիրեցան ի համագումար ժողով յաւուր քսաներրորդի չորրորդի ամսեանն Դեկտեմբերի ի Տաճար Եկեղեցւոյ Ս. Լուսաւորչի, որ ի Ղալաթիա, եւ ընթերցան վերոյիշեալ հրաւիրագիրք Ձեր:

Ի պատկառելի եւ յԸնդհանուր ժողովի անդ՝ եղեն ինչ ինչ առաջնախօսութիւնք զարդի կացութենէ Կաթողիկոսական իշխանութեան Ազգիս, զայլ եւ այլ անախորժ եւ անհաւատալի լրոց տարածելոց ի քանի մի ժամանակաց հետէ հրապարակական եւ մասնաւոր գրութեամբ, նաեւ բերանացի վկայութեամբ ականատես անձանց, եւ յատկապէս զՊալաժէձիա անուն կանոնադրութենէ իմեքէ, զոր ասեն հաստատեալ գոլ յամի 1836, զանազան մասամբ անհամաձայն թէ իրաւասութեան Ս. Աթոռոյդ, եւ թէ օրինաց կանոնաց եւ աւանդութեանց Ս. Եկեղեցւոյ մերոյ, եւ որպէս ասի հաստատութեամբ՝ ի վաղուց անկեալ ընդ բողոքաւ մերազանց եղելոց ի սփիւռս Հնդկաստանի, եւ որ մեծն է՝ յաւէրժայիշատակ Հայրապետացն մերոց Ներսիսի եւ Մատթէոսի:

յԵրեսփոխանական Կեդրոնական ժողովի յայսմիկ՝ յետ բազմաց առարկութեանց որոշեցաւ, զի ի Յանձնաժողովի իմիք բաղկացելոյ յԵկեղեցականէ եւ ի Ժողովրդականէ, քննեսցի ճշդիւ արդեան կացութիւն Ս. Աթոռոյդ, ցուցցին միջոցք բարւոքելոյ նորա, եւ բացածանուսցի եղանակ մասնակցութեան Թուրքիոյ նակ Հայոց յընտրութեան Ընդհանրական Հայրապետի մերոյ, եւ պատրաստեալ յայտագիր ի վերայ Ազգային փափուկ խնդրոցս այսոցիկ, հանցի ի ներկայութիւն Ընդհանուր ժողովոյ, որպէս զի լիակատար ծանօթութեամբ զայսոսիկ զամենայն զհարկաւոր եւ զպիտեւ ան տնօրէնութիւնս բաւական լիցին գործադրել, եւ ապա ընտրել զմի յԵկեղեցականէ եւ զմի ի Ժողովրդականէ զպատգամաւորս երկուս, որք իբրեւ զերեսփոխանս Հայոց Մայրաքաղաքիս եւ վաթսուն եւ հինգ վիճակաց Առաջնորդութեանց Օսմանեան գաւառաց փութասցին գալ ժամանել յայդր ի Ս. Էջմիածին, ներկայ գտանել ի հանդիսի ընտրութեան եւ դնել ի գործ զիրա-

ւունս Հայոց բնակեցելոցս ի Թուրքիա, որ որպէս յայտ է, կազմեմք զմեծագոյն մասն ընդհանրութեան Ազգիս:

Եղեն այո՛, ի լրագիրս ինչ, եւ ի միտս եւ ի լեզուս ոմանց բանք եւ խորհուրդք տեղափոխութեան Ընդհանրական Կաթողիկոսութեան[1] որպէս եւ ցաւօք սրտի խօսի զայնցանէ վերջին նամակ Միաբանութեան Ս. Գահիդ, այլ այն ամենայն բանք եւ խորհուրդք են ծնունդ կարծեաց, եթէ Աթոռդ Ս. Էջմիածնի գտանի ի վտանգաւոր վիճակի, եւ թէ չիք յոյս այլով եղանակաւ ապահովութեան իրաւանց Ազգին, բայց Երեսփոխանական Ընդհանուր ժողով կեդրոնական Ազգային Վարչութեան աներկմիտ հաւատայ, եւ ի հաւաստիս իւրոց աներկբայ հաւատոց՝ յարժանահաւատ աղբերաց (թէպէտ եւ ոչ ի պաշտօնէ) ծանօթս առեալ է, եթէ ամենայն ունկնդրութիւն եւ թոյլատուութիւն չնորհեսցի առ բովանդակ խնդիրս հիմնեալս յիրաւունս Հայ Ազգի եւ Եկեղեցւոյ, որք անխոտոր եւ անվրէպ հայիցին ի բարւոքութիւն կաթողիկոսական Վարչութեան Ս. Աթոռոյդ, եւ յապահովութիւն իրաւասութեանց *Հայրապետի մերոյ:*

Ուստի, եթէ Սրբազան Միաբանութիւնդ եւս յայսմ մասին գտանիցի ընդ մեզ վստահակից՝ մի բնաւ երկիցէ ի սպառնացեալ վտանգէ պառակտելոյ սիրելի Ազգի մերոյ, որ կայ մինչեւ ցարդ, եւ կացցէ նաեւ յետ այսորիկ միացեալ անսասան, ցորչափ ի վե-

[1] Ստոյգ է, որ այն միջոցին Ամենայն Հայոց Հայրապետական Աթոռոյ տեղափոխութեան նկատմամբ խնդիր մը երեւան ելած եւ պաշտօնական շրջանակներէ դուրս իրօք խոսակցութեան եւ լրագրական հրատարակութեանց նիւթ եղած է, բայց թողլով որ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռոյ Միաբանութիւնն այս տարաձայնութեանց դէմ իւր գրաւոր բողոքն ու ցաւը հասուցած է ի Պատրիարքարան, ինչպէս կըսէ սոյն Պատրիարքական պաշտօնագիրը, թողլով որ Ռուսաստանի Հայք նոյնպէս բողոք բարձած են ի լրագիրս: Տե՛ս Տփխիսի «Մեղու Հայաստան» թերթին 1866 տարւոյ 38 եւ 41 թիւերը: Կաթողիկոսական Յանձնաժողովն իւր տեղեկագրոյն երրորդ՝ Թուրքիաբնակ Հայոց՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետական ընտրութեան կերպը որոշող, մասին ընտրական օրինաց Բ. յօդուածով օրինագրած ըլլալով, թէ Հայաստանեայց Հայրապետական Մայր Աթոռը կը մնայ միշտ ի Ս. Էջմիածին ի Մայր Եկեղեցին Հայաստանեայց, որ Աստուածահրաման տնօրէնութեամբ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով շինուած, Անոր Աթոռն եւ համօրէն Հայկազանց հոգեւոր միութեան կեդրոնն է եւ զոր, ինչպէս տեսանք, Ազգային ժողովն իւր հանդիսական վճռովն ընդունած է ի 27 Մայիսի 1866, հետեւապէս եւ նոյն հետայն Հայրապետական Աթոռոյ տեղափոխութեան նկատմամբ յարուցեալ տարաձայնութիւնք ոչնչացած եւ անհետացած են իսպառ:

բայ հաստատուն եւ ապահով հիմանց ամրացեալ իցէ Աթոռ Հոգեւոր Գլխոյ իւրոյ:

Ի մօտոյ առաքեսցուք առ Ձեր Ս. ՄիաբանուԹիւն եւ զօրինակ մի յայտագրոյ յիշեալ Յանձնաժողովոյն զորմէ ի վերոյ ծանուցաւ, այլ եւ հաղորդեսցուք Ձեզ մինդամայն՝ եԹէ ո՞յք ոմանք լինիցին պատգամաւորքն ընտրեալք ի Թուրքիաբնակ Հայոց Կեդրոնական ՎարչուԹենէ, եւ ե՞րբ դնիցին ի ճանապարհ, եւ զոր ցուցակ ընտրելեաց բերցեն յայդր ընդ ինքեանս:

Աստ, վախճան տուեալ բանից նամակիս, խնդրեմք ի Ձերոց ՍրբուԹեանց յայս ամենայն իրողուԹիւնս յորս գտանիք, նաեւ ջերմեռանդն ԱղօԹից մատուցմամբ առ Աստուած կանխեցէք, խնդրեցէք զբարեկարգ հաստատուԹիւն Ս. ԿաԹողիկէ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց եւ զուխտի մանկանց նորա, եւ զբարեյաջող կեանս Հայ Ազգի եւ ժողովրդեան»:

ՊՕՂՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ.ՊՕԼՍՈՑ
(Կնիք)

15 Յունիս 1866

ԿաԹողիկոսական Յանձնաժողովը սոյն պատասխանագիրն ուրոշելէն յետոյ՝ Ազգային ժողովոյ ներկայանալի Հայրապետական ընտրելեաց ցանկը պատրաստուելու համար Եկեղեցական վիճակային (Համագումար) ժողովոյ գումարման նախապատրաստուԹեանց կը ձեռնարկէ: Ուստի, մէկ կողմանէ իւր որոշմամբ իւր անդամակիցներէն Տ. Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան եւ Տ. Յովհաննէս Վարդապետ Սէթեան՝ ՆախագահուԹեամբ Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարքի, ի Մայր Աթոռն՝ ի Ս. Էջմիածին, յաղԹամար եւ ի Սիս ձեռնադրեալ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ յամենայն տեղիս գտնուած բոլոր Եպիսկոպոս պաշտօնէից ցուցակը կը պատրաստեն, որոց Թիւը նոյն ատեն ընդամենը քառասուն եւ իննի կը յանգի, եւ միւս կողմանէ ալ՝ ըստ որում Ամենայն Հայոց Հայրապետի նորոգ ընտրուԹեան խնդիրը հանրական եւ կարեւոր:

Հետեւապէս եւ ընտրելեաց ցանկի պատրաստուԹեան մասնակցելու համար ԱղԹամարայ եւ Սսոյ Տեղապահներն եւ երուսաղէմի Պատրիարքը կը հրաւիրէ, որ յանուն իրենց միաբանուԹեան եւ վիճակաց ի Կ. Պոլսոյ գտնուող եկեղեցականներէն մէկ

մէկ փոխանորդ կարգեն, նաեւ Ազգային Սահմանադրութեան 29րդ յօդուածին տրամադրութեան համաձայն չրջակայ Պրուսա-յի, Նիկոմիդիոյ, Կուտինայի, Պանտրմայի, Ռոտոսթոյի եւ Տրապիզոնի գաւառաց առաջնորդներն եւ Արմաշու վանից Վանահայրը կը հրաւիրէ, որ Յուլիս ամսոյ սկիզբները ներկայ գտնուին ի Կ. Պոլիս, որպէս զի գումարելի եկեղեցական վիճակային ժողովոյն ներկայ գտնուելով՝ մասնակցին պատրաստուելիք Հայրապետական ընտրելեաց ցանկին: Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարք կը յայտնէ Կաթողիկոսական յանձնաժողովոյ թէ. «Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ Աթոռներուն վիճակը օր աւուր վատթարանալու վրայ է, եւ ըստ վկայութեան Տեղապահ Եպիսկոպոսաց եթէ օր առաջ Սոյն Աթոռաց գահակալները չընտրուին՝ նոյն վիճակաց ազգայնոց մէջ չփոթութիւն, պառակտում՝ մինչեւ անգամ կրօնափոխութեան վտանգ կրնայ պատահիլ»:

Յանձնաժողովը նկատողութեան առնլով հանդերձ, թէ Ազգային ժողովն Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսաց ընտրութիւնն Ամենայն Հայոց Հայրապետի ընտրութենէն վերջը կատարել որոշած է, բայց Պատրիարքին սոյն յայտարարութեան վրայ Աղթամարայ եւ Սսոյ անմիջական տնօրէնութեան կարօտ կացութեան առջեւ կը պարտաւորի խնդիրն եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ ատեանը հանել՝ առաջարկելով, որ եթէ պատշաճ կը գտի ի քննին առնու, եւ նախ ինքնընտիր Տ. Խաչատուր եւ Տ. Նիկողայոս կաթողիկոսաց նկատմամբ իւր վճիռը տայ, եւ ապա յանուն նոյն աթոռոց միաբանութեան փոխանորդաբար եւ միայն այս մէկ անգամի համար Աղթամարայ եւ Սսոյ զատ զատ երեքական ընտրելեաց ցանկ պատրաստէ, եւ ստորագրեալ տեղեկագրով ներկայացնէ Ազգային ժողովոյ:

Ըստ այսմ, հրաւիրանաց Կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյն Աղթամարայ Տեղապահը՝ Տ. Իգնատիոս Եպիսկոպոս Առաջնորդն Վանայ, փոխանորդ կը կարգէ զՏ. Յովհաննէս Վարդապետ Սէթեան, Սսոյ Տեղապահը՝ Տ. Մկրտիչ Եպիսկոպոս[1] Այնթապցի, փոխանորդ կը կարգէ զՏ. Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան եւ Երուսաղէմի Պատրիարք Տ. Եսայի Արքեպիսկոպոս՝ փոխանորդ կը կարգէ իւր ի Կ. Պոլիս գտնուող միաբաններէն զՏ. Սիմէոն Վար-

[1] Այս Եպիսկոպոսը կրօնափոխութեան դիմելով՝ թողած է այժմ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին եւ բողոքական եղած:

դապետ Սէֆէրեան[1] (1867ին Եպիսկոպոս ձեռնադրուած է ի Ս. Էջմիածին): Նմանապէս, բացի Պրուսայի Առաջնորդէն, որ է այժմեան Տ. Տ. Գէորգ Դ. Հայրապետեան Հայոց, հրաւիրեալ միւս Առաջնորդներն եւ Արմաշու Վանահայրն եւս որոշեալ ժամանակին կը հասնին ի Կ. Պոլիս:

Եկեղեցական Վիճակային ժողովը կը գումարի 1866 Յուլիս 12 երկուշաբթի օր Պատրիարքական Մայր Եկեղեցւոյ մէջ, ուր բացի Մայրաքաղաքիս Եկեղեցեաց Քարոզիչ Վարդապետներէն եւ Աւագ ու Աթոռակալ Քահանաներէն՝ ներկայ կը գտնուին.

1. Տ.Պօղոս Արքեպիսկոպոս Թաքթաքեան - Պատրիարք Հայոց Կ. Պոլսոյ, որ կը Նախագահէ ժողովոյն,

2. Տ. Թադէոս Եպիսկոպոս - Առաջնորդ Ռոտոսթոյի,

3. Տ. Յովսէփ Եպիսկոպոս - Առաջնորդ Կուտինայի,

4. Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոս - Փոխ-Առաջնորդ Նիկոմիդիոյ (1873ին Պատրիարքական Տեղապահ),

5. Տ. Մեսրոպ Եպիսկոպոս - Առաջնորդ Տրապիզոնի (1869ին Առաջնորդ Եգիպտոսի),

6. Տ. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Եղեսեան - Առաջնորդ Պանտրմայի,

7. Տ. Արիստակէս Եպիսկոպոս - Քարոզիչ Նոր-Թաղի, յիւսկիւտար,

8. Տ. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Կապուտիկեան - Քարոզիչ Միջագիւղի,

9. Տ. Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան - Քարոզիչ Խասգիւղի եւ փոխանորդ Սսոյ,

10. Տ. Յովհաննէս Վարդապետ Սէթեան - Քարոզիչ Քուզկունճուքի եւ փոխանորդ Աղթամարայ,

11. Տ. Եփրեմ Վարդապետ - Վանահայր Արմաշու Վանից,

12. Տ. Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեան - Վանահայր Վարագայ եւ Մշոյ Գլակայ Վանից:

Ընդամենը քառասուն եւ երկու հոգի:

Եկեղեցական Վիճակային ժողովը Կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյ պատրաստել տուած քառասուն եւ իննն Եպիսկոպոսաց

[1] Երուսաղէմի Պատրիարքը Յանձնաժողովոյ հրաւէրին ուշ պատասխանած ըլլալով՝ յանուն իւր Սիաբանութեան կարգած Փոխանորդը՝ Տ. Սիմէոն Վարդապետ Սէֆէրեան, Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ մէջ պատրաստուած Հայրապետական ընտրելեաց ցանկի պատրաստութեան չէ կրցած մասնակցիլ, բայց Ազգային ժողովոյ մէջ կատարուած ընտրութեան մասնակցած է:

ընդհանուր ցուցակէն գաղտնի քուէարկութեամբ Հայրապետական ընտրելեաց հետեւեալ եօթանուն ցանկը կը պատրաստէ, որ է.

1. Տ. Գէորգ Արքեպիսկոպոս - Առաջնորդ Պրուսայի - քուէ 31,

2. Տ. Պօղոս Պատրիարք - Արքեպիսկոպոս Կ. Պոլսոյ - քուէ 30,

3. Տ. Իգնատիոս Արքեպիսկոպոս - Առաջնորդ Վանայ - քուէ 26,

4. Տ. Թադէոս Արքեպիսկոպոս - Առաջնորդ Ռոտոսթոյի - քուէ 20,

5. Տ. Արիստակէս Արքեպիսկոպոս - Քարոզիչ Նոր-Թաղի, յԻսկիւտար - քուէ 19,

6. Տ. Եսայի Պատրիարք - Արքեպիսկոպոս Երուսաղէմի - քուէ 18,

7. Տ. Մակար Արքեպիսկոպոս - Առաջնորդ Տփխիսի - քուէ 16:

Ասկէց ետքն ըստ առաջարկութեան Կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյն՝ Աղթամարայ եւ Սսոյ խնդրոց անցնելով՝ Եկեղեցական Վիճակային ժողովը նախ իւր վճիռը կուտայ եւ ապա անոնց համար եւս գաղտնի քուէարկութեամբ զատ զատ եռանուն ընտրելեաց երկու ցանկ կը պատրաստէ:

Ահա վճռոց բուն օրինակը՝ հանդերձ ընտրելեաց ցանկերով.

«Վիճակային Եկեղեցական ժողովս տեղեկանալով, թէ Խաչատուր Եպիսկոպոս Աղթամարայ հանգուցեալ Պետրոս կաթողիկոսին կենդանութեան ատեն ինքզինքը անոր տեղ կաթողիկոս օծել տուեր է՝ անվաւեր վճռեց անոր կաթողիկոսութիւնը»:

«Նոյնպէս, անվաւեր վճռեց Սսոյ Նիկողոս Եպիսկոպոսին կաթողիկոսութիւնը, ըստ որում արժանաւորութիւն չունենալով՝ գիշեր ատեն գողն ի գողը առանց Ազգային հաւանութեան եւ կրօնափոխութեան արատով արատաւորեալ Եպիսկոպոսէ մը օծուելու յանդգներ է[1]»:

[1] Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ գումարումէն՝ 1866 Յուլիս 12էն, մէկ երկու օր առաջ Պատրիարքական ոչ պաշտօնական հրաւիրանօք՝ Եպիսկոպոսունք կը ժողովին ի խորհրդարան Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյն Ղալաթիոյ եւ Աղթամարայ ու Սսոյ խնդիրները նկատողութեան առնելով՝ կը կանխեն նախ որոշում մը տալ, թէ Տ. Խաչատուրի եւ Տ. Նիկողայոսի կաթողիկոսութիւնն անվաւեր է: Ասի կը ցուցնէ, որ նախքան զգումարումն Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյն՝ Աղթամարայ եւ Սսոյ

Ուստի, եկեղեցական վիճակային ժողովս գաղտնի քուէարկութեամբ Աղթամարայ Աթոռոյ կաթողիկոսութեան ընտրելի նշանակեց հետեւեալ երեք արժանաւոր եկեղեցականները.

1. Յակոբ Եպիսկոպոս Թօփուզեան - քուէ 23,

2. Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեան - քուէ 22,

3. Երեմիա Վարդապետ Բաղիշոյ - քուէ 29:

Նոյնպէս, Կիլիկիոյ Աթոռոյն կաթողիկոսութեան ընտրելի նշանակեց դարձեալ երեք արժանաւոր Եպիսկոպոս, որք են.

1. Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան - քուէ 21,

2. Արիստակէս Եպիսկոպոս Ատանայի - քուէ 17,

3. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Եդեսեան - քուէ 15»[1]*:*

Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյն պատրաստած Հայրապետական ընտրելեաց եօթանուն ցանկն եւ Աղթամարայ ու Սսոյ խնդրոց նկատմամբ տուած վճիռներն եւ անոնց համար ուրոյն ուրոյն նշանակած ընտրելեաց եռանուն ցանկերը ժողովականաց կողմանէ ստորագրեալ տեղեկագրովք կը ներկայանան Ազգային ժողովոյ ի 22 Յուլիսի 1866: Կաթողիկոսական Յանձնաժողովն եւս Ազգային ժողովոյ նոյն նիստին կը մատուցանէ իւր երկրորդ տեղեկագիրն, որ ընտրական սոյն նախապատրաստութիւնները կը պարունակէ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

1866 Յուլիս 22

«Ազգային ժողովը՝ թէ Կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյ եւ թէ Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ տեղեկագրերը միաձայն հաւանութեամբ կընդունի, եւ Աղթամարն ու Սիսը թափուր կը հրատարակէ:

խնդրոց համար տրուելիք վճիռն արդէն պատրաստուած է, եւ ժողովը վճռոյն կատարեալ պաշտօնական կերպարանք մը տալու համար միայն գումարուած:

[1] Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ սոյն վճռատուութեան եւ ընտրելեաց ցանկերու պատրաստութեան ժողովոյ անդամներէն Նիկոմիդիոյ Փոխ-Առաջնորդ S. Նիկողայոս Եպիսկոպոս չէ մասնակցած եւ Տեղեկագիրը չէ ստորագրած՝ առարկելով, թէ. «Նախ պէտք է յատենի աստ ամբաստանեալները լսենք, եւ ապա վճիռ տանք»: Ոմանք կըսեն, թէ S. Նիկողայոս Եպիսկոպոս ժամանակ մը աշակերտած ըլլալով ինքզինքն Սսոյ կաթողիկոս օծել տուող S. Նիկողայոս Եպիսկոպոսին՝ չէ ուզած մասնակցիլ անոր համար տրուած վճռոյն եւ այս պատճառաւ Աղթամարայ խնդրոյն ալ չէ մասնակցած:

Այս որոշումներէն յետոյ Ազգային ժողովն Ամենայն Հայոց Հայրապետի ընտրութեան մասնակցութեան քուէարկութեանը կը ձեռնարկէ, եւ տեսնելով, որ ժողովոյն ներկայ գտնուող երեսփոխանաց թիւը 71ի չյանգիր՝ կորոշէ, որ քուէարկութիւնը սկսի նոյն օրը եւ ներկայ երեսփոխանք տան իրենց քուէն, իսկ բացակայք հրաւիրուին, որ իրենց քուէն ղրկեն ի Պատրիարքարան Յուլիս 27 Շորեքշաբթի օրը, եւ քուէհամարի գործողութիւն նոյն օրը կատարուի անդ Նախագահութեամբ Պատրիարքի կարգեալ քննիչ Յանձնաժողովոյ մը հսկողութեամբ:

Այս յանձնաժողովոյն անդամ կընտրուին.

1. Տ. Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան - Փոխանորդ Սսոյ,

2. Տ. Յովհաննէս Վարդապետ Սէթեան - Փոխանորդ Աղթամարայ,

3. Տ. Սիմէոն Վարդապետ Սէֆէրեան - Փոխանորդ Երուսաղէմի,

4. Վսեմաշուք Բարունակ Պէյ Ֆերուխեան - Ատենապետ Ազգային ժողովոյ,

5. Վսեմաշուք Ստեփան Փաշա Ասլանեան - Ազգային երեսփոխան,

6. Վսեմաշուք Մկրտիչ Պէյ Րէյիզեան - Ազգային երեսփոխան,

7. Մեծապատիւ Աւետիս Էֆէնտի Քօլօլեան - Ազգային երեսփոխան:

Ըստ այսմ որոշման՝ նոյն օրը, Ազգային ժողովոյ նիստին ներկայ գտնուող 55 երեսփոխանք անձամբ կուտան իրենց քուէն, յորս են Աղթամարայ եւ Սսոյ փոխանորդաց քուէներն, նոյնպէս Երուսաղէմի Պատրիարքին եւ Միաբանութեան Փոխանորդը՝ Տ. Սիմէոն Վարդապետ Սէֆէրեան անձամբ կուտայ իւր քուէն, եւ բացակայ երեք երեսփոխանաց նոյն օրը նամակաւ ղրկած քուէներն եւս կընդունուին, եւ ընդամէնը կըլլայ 59 քուէ: Եւ քուէտուփը կնքուելով՝ Մայր Եկեղեցւոյ Աւագ Լուսարար Տ. Սուքիաս Քահանային պահպանութեան կը յանձնուի: Իսկ Աղթամարայ եւ Սսոյ ընտրութիւնները ուրիշ նիստի թողլով՝ ժողովը կը փակէ իւր այնօրեայ նիստը»[1]:

[1] Ատենագրութիւն Ազգային ժողովոյ 1866 Յուլիս 22ի նիստին: Անտիպ:

Յուլիս 27 Շորեքշաբթի օրն Ազգային ժողովոյ որոշմանն համաձայն՝ քուէարկութիւնը կը չարունակուի ընդ հսկողութեամբ քննիչ Յանձնաժողովոյն, որուն կը նախագահէ Պատրիարքը: Քուէի մասնակցութեան հրաւիրեալ բացակայ 34 երեսփոխաններէն 18ը միայն կը մասնակցին, որովք ամբողջ քուէից թիւը 77ի կը յանգի:

Որոշեալ ժամուն քուէհամարի գործողութիւնը կատարուելով՝ 77ը քուէից արդեամբ Ամենայն Հայոց Հայրապետական ընտրելիք կըլլան.

1. Տ. Գէորգ Արքեպիսկոպոս - քուէ 44,

2. Տ. Եսայի Պատրիարք - քուէ 44,

3. Տ. Իգնատիոս Արքեպիսկոպոս - քուէ 29:

Կաթողիկոսական Յանձնաժողովը տեսնելով, որ սոյն ընտրելիներէն առաջին երկուքը հաւասար քուէ առած ըլլալով Թուրքիաբնակ Հայոց միակ բացարձակ ընտրելին որոշուած չէ՝ ինչպէս կը տրամադրէ Հայրապետական ընտրութեան Տաճկաստանի Հայոց մասնակցելու համար Ազգային ժողովոյ քուէարկած օրէնքին վեցերորդ յօդուածը, ուստի համահաճութեամբ Ազգային ժողովոյ Նախագահին եւ Աթենապետին կրկին եւ վերջին անգամ քուէարկութեան կը հրաւիրէ բոլոր երեսփոխանները, եւ Օգոստոս 1ին ըստ առաջնոյն քուէարկութեան եւ քուէհամարի գործողութիւնք հսկողութեամբ քննիչ Յանձնաժողովոյն կը կատարուին ի Պատրիարքարանի, որոյ արդիւնքը ցոյց կուտայ, թէ երեսփոխանաց մեծագոյն մասին քուէն ստացած է Տ. Գէորգ Արքեպիսկոպոսն, որ եւ կըլլայ Թուրքիաբնակ Հայոց միակ բացարձակ ընտրելին:

Ընտրական սոյն գործողութիւններն աւարտելէն յետոյ՝ Կաթողիկոսական Յանձնաժողովը յանուն Թուրքիաբնակ ամբողջ Հայ Ազգին ի Ս. Էջմիածին կատարուելիք Հայրապետական վերջնական ընտրութեան մասնակցելու համար Եկեղեցական դասէն Պատգամաւոր կընտրէ զՏ. Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան[1],

[1] Տ. Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան երբ պատգամաւոր կընտրուի՝ տարաձայնութիւն կելլէ, թէ Ռուսիոյ Տէրութեան սահմանէն ներս չպիտի ընդունուի: Այս տարաձայնութիւնը իրականութիւն կը գտնէ, եւ Ռուսիոյ Վսեմաշուք Դեսպանին կողմէն ի պաշտօնէ պարոն Դաւիթ Սավալանեան կը ներկայանայ Պատրիարքին, որոյ քով կը գտնուին նոյն միջոցին Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Խառն ժողովն եւ Կաթողիկոսական Յանձնաժողովը, եւ կը յայտնէ, թէ Հայրապետական ընտ-

որ այս առթիւ մէճիտիյէ ***երրորդ կարգի պատուանշան կընդունի, եւ քաղաքայնոց մէջէն Պատգամաւոր կընտրէ Վսեմաշուք Յա-կոբ Էֆէնտի Նորատունկեան, որ նոյնպէս այս պատճառաւ*** միւթէ-մպիզի ***աստիճանն եւ չորրորդ կարգի*** մէճիտիյէ ***պատուանշան կընդունի:***

րութեան համար Տաճկաստանի Հայոց մասնակցութեան մասին ի գործ դրուած նախապատրաստութիւնները Դեսպանին գոհունակութիւնը գրաւած են, միայն դիտողութիւն կընէ Տ. Ներսէս Եպիսկոպոսի պատգամաւոր ընտրուելուն նկատմամբ, որ ստորագրած է Կաթողիկոսական այն տեղեկագիրը, յորում Ռուսիոյ Տէրութեան վաւերացուցած ***Պալաժէնիա*** անուն օրէնքը խստիւ քննադատուած է, եւ այս պատճառաւ Ռուսիոյ Կառավարութեան դէմ անհաճոյ ակնարկութիւններ եղած են նոյն տեղեկագրոյն մէջ, որք Ռուսիոյ պաշտօնական անձանց հաղորդուած ըլլալով՝ կրնայ ըլլալ, որ պատգամաւորն՝ Տ. Ներսէս Եպիսկոպոս, իւր պաշտօնին համեմատ ընդունելութիւն չգտնէ: Այսու ամենայնիւ, ինք Դեսպանը պատրաստ է անցագրերը տալ, եթէ Ազգը դարձեալ արժան դատի: Առ այս դիտողութիւն՝ Պատրիարքն, Խառն ժողովն եւ Կաթողիկոսական Յանձնաժողովը սա արժանաւոր պատասխանը կուտան, թէ Տ. Ներսէս Եպիսկոպոսն անոր համար պատգամաւոր ընտրուած է Ազգին կողմէն որ.

Ա. Ազգին արժանաւոր Եկեղեցականաց գլխաւորներէն մին է,

Բ. Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյն մէջ Սսոյ վանուց միաբանութեան եւ թեմական վիճակաց իբրեւ փոխանորդ ներկայացուցիչն ըլլալով՝ այս պարագային մէջ անոր պատգամաւորութեան պաշտօնով ի Ս. Էջմիածին ուղեւորութիւնը կրնայ Սսոյ Աթոռոյն ***ընդ իշխանութեամբ*** Ընդհանրական Հայրապետութեան ենթարկեալ ըլլալուն ցոյցն համարուիլ,

Գ. Թէ Տ. Ներսէս Եպիսկոպոսի պատգամաւորութեան պաշտօնին ընտրութիւնը Բարձրագոյն Դռան ծանուցուած է արդէն: Ուստի, անոր ընտրութեան ետ մնալը կամ փոփոխութիւն կրելն անհնարին է, այնչափ որ կամ Տ. Ներսէս Եպիսկոպոս պէտք է երթայ Եկեղեցական պատգամաւոր կամ անոր տեղ ոչ ոք Եկեղեցական պատգամաւոր:

Այս պատասխանն առնելով՝ պարոն Դաւիթ Սավալանեան կը մեկնի Պատրիարքարանէն վերստին յայտնելով, թէ Վսեմաշուք Դեսպանին ըրածը դիտողութիւն մըն է եւ թէ պատրաստ է անցագրերը տալ: Տ. Ներսէս Եպիսկոպոս՝ երբ կը տեղեկանայ իւր պատգամաւորութեան պաշտօնին նկատմամբ եղած այս դիտողութեանց, անմիջապէս նախ բանիւ եւ ապա 1866 Օգոստոս 20 թուական գրութեամբ պատգամաւորութեան պաշտօնէն կը հրաժարի, բայց Կաթողիկոսական Յանձնաժողովը չընդունիր անոր հրաժարականը, եւ իւր որոշմանը վրայ հաստատ կը մնայ: Օգոստոս 23ին Ռուսիոյ Դեսպանատան Բ. Թարգմանը Պատրիարքին կը ներկայանայ, եւ ի պաշտօնէ կը յայտնէ, թէ ի Ռուսաստան հեռագրուած եւ պատասխան ընդունուած է, թէ. «Տ. Ներսէս Եպիսկոպոսի եւ Յակոբ Էֆէնտիի պատգամաւոր ընտրուիլն անպատշաճ չնկատուիր»: Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարք այս պաշտօնական լուրը անմիջապէս նոյն աւուր թուական առանձին գրութեամբք Ազգային ժողովոյ Վսեմաշուք Ատենապետ Բարունակ Պէյին եւ Ատենադպիր Մարկոսեան Մեծապատիւ Գրիգոր էֆէնտիին կը ծանուցանէ: Ասոր վրայ Պատգամաւորք, ինչպէս ըսինք, Օգոստոս 26ին այցելութեան կերթան Ռուսիոյ Վսեմաշուք Դեսպանին, եւ այս կերպով կը վերջանայ պատգամաւորութեան դէմ յարուցեալ դժուարութիւնը:

Թուրքիաբնակ Հայոց սոյն երկու պատգամաւորք 1866 Օգոստոս 26 Ուրբաթ օր այցելութիւն կուտան Ռուսիոյ դեսպանին, ուր խիստ պատուով կընդունուին եւ երկրորդ օրը Օգոստոս 27 Շաբաթ կուղեւորին դէպ ի Ս. Էջմիածին հետեւեալ պատրիարքական երեք պաշտօնագրովք, որք են.

Ա.
ՎԿԱՅԱԳԻՐ ԿՈՆԴԱԿ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱՑ

«Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տ. Պօղոս Արքեպիսկոպոս, չնորհիւն Աստուծոյ Պատրիարք Կ. Պոլսոյ, եւ պաշտօնական գլուխ Հայոց բնակելոց ի սահմանս Օսմանեան Տէրութեան, ըստ որոշման Ազգային երեսփոխանական Ընդհանուր ժողովոյ՝ անուանեմք եւ կարգեմք Պատգամաւորս ի դիմաց համօրէն եկեղեցականաց եւ ժողովրդականաց բնակելոց ի վաթսուն եւ հինգ առաջնորդական վիճակս Լուսաւորչական եկեղեցւոյ Հայոց՝ որ ի Թուրքիա, զԳերապատիւ Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան Քարոզիչ Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյ ի Խասգիւղ Կ. Պոլսոյ, եւ զՄեծապատիւ Յակոբիկ Էֆէնտի Նորատունկեան պաշտօնակալ Բարձրագոյն կարգի Տէրութեանն Օսմանեանց եւ Ազգային երեսփոխան, որք ունին գնալ ի Ս. Էջմիածին, եւ մասնակցիլ յանուն եւ ի դիմաց համօրէն Հայկազանց ի Թուրքիա բնակելոց, յընտրութիւն Ամենայն Հայոց Հայրապետի եւ Գահակալի Մեծի Գերագահ Աթոռոյ Կաթողիկոսութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ՝ գործակցութեամբ համազգական պատգամաւորաց Հայոց՝ որ ի Ռուսիա, ի Պարսիկս եւ ի Հնդկաստան: Եւ ըստ վճռոյ եւ որոշման Ազգային Ընդհանուր ժողովոյ՝ յանձնեմք սիրելի որդւոց մերոց Ազգային պատգամաւորաց, զցուցակ երից Արքեպիսկոպոսաց, որք քուէարկութեամբ ցուցան ընտրելիք կաթողիկոսական համազգական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի ի դիմաց Թուրքիաբնակ Ազգայնոցս:

Նախ, Համագումար Վիճակային ժողովով եկեղեցականաց Ազգիս, ուր ներկայ գտան Գերապատիւ ներկայացուցիչք կաթողիկոսական Աթոռոց Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ եւ Պատրիարքա-

կան Աթոռոյ Ս. Երուսաղէմի, եւ վիճակաւոր Արքեպիսկոպոսունք չրջակայ առաջնորդութեանց Կ. Պոլսոյ, նաեւ եօթն Եպիսկոպոսունք՝ որք ի Կ. Պոլիս պատահեցան, Գերապատիւ Հարք Վանաց Մշոյ Ս. Կարապետի եւ Արմաշու, Գերապատիւ Երեսփոխանք Եկեղեցական դասու եւ Քարոզիչ Վարդապետք եւ Աւագ եւ Աթոռակալ Երիցունք ամենայն Եկեղեցեաց մեծի Մայրաքաղաքիս, եւ ապա Ազգային Երեսփոխանական Ընդհանուր ժողովով, որ ներկայացուցանէ զԱզգայինս ամբողջ՝ որք ի սահմանս Թուրքիոյ, զօրութեամբ Ազգային Սահմանադրութեան, որ վաւերացմամբ Վեհափառ Սուլթանի մերո Օգոստափառ Կայսեր՝ տրամադրեալ ունի համաձայն բազմադարեան առանձնաշնորհութեանց Ազգիս զեղանակ վարչութեան ազգային առտնին գործոց, յորոց կարգի է նաեւ գործ մասնակցութեան Թուրքիաբնակ Հայոցս յընտրութիւն Հայրապետին Հայոց Կաթողիկոսի Ս. Էջմիածնի:

Ապաքէն, այսու վաւերական վկայագրովս սահմանելով եւ հաստատելով զպաշտօն Ազգային պատգամաւորաց Թուրքիոյ Հայոցս, խնդրեմք յորոց անկն է, ճանաչել զնոսա ունողս իրաւանց գործակցելոյ Համազգական ժողովոյն, որ ունի գումարիլ ի Սրբանուէր Տաճարի Մայր Եկեղեցւոյ Ս. Էջմիածնի, առ ի յընտրութիւն Գերագահ Հայրապետին Ամենայն Հայոց, մէն մի յերկոցունց ունելով զզօրութիւն վաթսուն եւ հինգ ձայնից եւ երկոցուն միանգամայն հարիւր երեսուն քուեայց եւ ի դէպս անակնկալ արկածից, որ արգելցէ զմին յերկոցունցն գտանիլ ի Տաճարի Ս. Էջմիածնի, յաւուր յորում ընտրութիւն Հայրապետին կատարելոցն է, ճանաչել զմին միայն, որ ներկայացուսցէ զայս վկայագիր, եւ յայտ արասցէ զպատճառս արգելման ընկերին իւրոյ վաւերական վկայագրով, միակ եւ ընդհանուր Պատգամաւոր Ազգին Հայոց՝ որ ի Թուրքիա, եւ նա ի կիր արկցէ զիրաւունս մեր, վարելով յընտրական քուէարկութիւնս զօրութեամբ հարիւր երեսուն ձայնից, յորս վայելեմք ըստ իրաւանց եւ ըստ թուոյ վաթսուն եւ հինգ առաջնորդական վիճակաց Հայոց Տաճկաստանի»:

ՊՕՂՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ. ՊՕԼՍՈՑ
(Կնիք)

26 Օգոստոս 1866

Բ.
ՊԱՇՏՕՆԱԳԻՐ Ի ԴԻՄԱՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՈՅ ԱՌ ՍԻՆՕԴՆ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ

«Գերապատիւ Տէրհրդական Անդամք Սինօդին Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի,

Որպէս գրեցաւն ի մէնջ առ Ս. Սինօդդ ի 15 Յունիսի անցելոյ ընդ 164 համարաւ, խնդիր ընտրութեան Յաջորդի Ընդհանրական Հայրապետի Մայր Աթոռոյդ Սրբոյ՝ առաջի եդաւ Ազգային Ընդհանուր ժողովոյ Մայրաքաղաքիս, որ կազմեալ գոլով յԵկեղեցական եւ յԱշխարհական երեսփոխանաց Ազգային՝ ընդ մերով Նախագահութեամբ զԱզգն ողջոյն զԹուրքիաբնակ առաջի Օսմանեան Պետութեան եւ առաջի Ազգին ներկայացուցանէ, եւ ըստ տրամադրութեան մերս Ազգային Սահմանադրութեան ձեռնհաս է տնօրինել զիրաւունս մասնակցութեան Թուրքիաբնակ Հայոցս յընտրութիւն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի:

Ազգային արդի Ընդհանուր ժողովս հասու եղեւ կարգադրութեան Ս. Սինօդիդ՝ այն է խնդրել ի Պատրիարքէն Կ. Պոլսոյ, զի հանդերձ Կրօնական ժողովով նշանակեսցէ զմի ոք Եկեղեցական Պատգամաւոր, եւ ի Քաղաքական ժողովոյ, զի եւ նա որոշեսցէ զմի ոք Աշխարհական Պատգամաւոր վասն Կ. Պոլսոյ, եւ հրաւիրեսցէ զամենայն Առաջնորդական վիճակայինս Թուրքիոյ ընտրել իւրաքանչիւր ի նոցունց կրկին Պատգամաւորս յորոց մին Եկեղեցական ի դիմաց Առաջնորդի, եւ մին Աշխարհական ի դիմաց ժողովրդեան[1] եւ այսու ամենեքին մասնակից լիցի Պատգամաւորօք:

Եւ կամ նամակաւ ընտրութեան Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, որ հանդերձեալ է կատարել 15-17 Սեպտեմբերի այսր ամի ի

[1] Սինօդը Թուրքիաբնակ Հայոց առաջնորդական վիճակներէն Եկեղեցական եւ Աշխարհական երկերկու պատգամաւոր հրաւիրած չէ, այլ մէկ մէկ, եւ այն՝ վիճակաւոր առաջնորդները, եւ եթէ անոնք չկարենան երթալ ի Ս. Էջմիածին, իրենց տեղ մէկ մէկ եկեղեցական փոխանորդ կարգեն եւ զանոնք ղրկեն: Ահաւասիկ, Սինօդի առ Պատրիարքն ուղղած պաշտօնագրոյն այս մասին վերաբերեալ բուն խօսքերը. «Ձայսմանէ (զընտրութենէ նորոյ Հայրապետի) հրատարակել եւ ընդ համայն վիճակս հաւատացեալս ձերում հովուապետութեան, որպէսզի իւրաքանչիւր ոք ի վիճակաւոր Առաջնորդաց …, կամ ինքնին շնորհաբեր լիցի այսր յԱթոռս ցնշանակեալն ժամանակ ընտրութեան Հայոց Կաթողիկոսի կամ հաւատասցէ զպաշտօնն այլում ումեք յԵկեղեցականաց, զոր նայն դատէ նմին արժանի»: Տե՛ս Ատենագրութիւն Ազգային ժողովոյ, 1865 Դեկտեմբեր 24ի նիստին: Անտիպ:

Միածնակէջ Ս. Տաճարին, եւ տեսեալ զի ընտրական կարգադրութիւնս այս, որ թերեւս համաձայն կանոնադրութեան եկեղեցական վարչութեան մերազնէից Ռուսաստանեայց, այլ ոչ ի դէպ գայ բնաւին Թուրքիաբնակ Հայկազանցս քաղաքական վիճակի պարագայից որք պահանջեն՝ միայն ի ձեռն պաշտօնական Գլխոյ Ազգին, այն է՝ Պատրիարքին Կ. Պոլսոյ եւ ընդ նորին Նախագահութեամբ կարգեալ Ազգային կեդրոնական ժողովոյ ունել պաշտօնական յարաբերութիւնս ընդ համայն Համազգիս տարաբնակս:

Եւ նկատելով իսկ զի Ս. Սինօդն զհրաւիրագիրս իւր ի խնդիր պատգամաւորացն պահանջելոց ի մերազնեաց վիճակայնոց Թուրքիոյ ոչ առ կեդրոնական Վարչութիւնն ի Կ. Պոլիս ուղղեալ, ակնյայտնի յերեւան ածէր զիւրն քաղաքագիտական խոհականութիւն ի պատճառս փափուկ դրից քաղաքական վիճակի Թուրքիաբնակ Հայկազանցս, վասն որոյ Ազգային Ընդհանուր ժողովն սահմանեաց զմասնակցութիւն Թուրքիաբնակ Հայոց յընտրութիւն Ամենայն Հայոց Հայրապետի առնել ոչ ի վիճակաւորացն եւ ի ժողովրդականաց պատգամաւորս եւ կամ քուէայս առանձինս խնդրելով ըստ պատուիրանաց Ս. Սինօդիդ, որ նոր իմն է եղանակ ընտրութեան, եւ ոչ երբէք աստանօր ի մէջ մեր ի գործ եղեալ, եւ ոչ զԱզգն ողջոյն յերիս բաժանեալ, միայն զթեմականս Ս. Էջմիածնի ընդունիլ ի մասնակցութիւն ընտրութեան՝ որպէս անուշադրութեամբ եղեալն է յընտրութեան Հանգուցելոյ Հայրապետին, վտարելով արտաքս զթեմականս Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ մասնաւոր կաթողիկոսութեանց, որպէս թէ չիցեն եւ նոքա որդիք Հայաստանեայց Կաթողիկէ Առաքելական Եկեղեցւոյ, եւ կամ թէ ընտրելի Կաթողիկոսն՝ չիցէ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, որ ընդ տիեզերս իցեն*: Այլ զհամօրէն Տաճկաստանի եւ Դանուպեան աշխարհաց Հայութեանն ընդունիլ ի մասնակցութիւն ընտրութեան Հայրապետի Ամենայն Հայոց՝ ըստ կարգաց վաղընջուց եւ օրինաց Հայաստանեայցս Մի, Սուրբ, Կաթողիկէ եւ Առաքելական Եկեղեցւոյ:*

Եւ արդ, ըստ սահմանելոյ Ազգային երեսփոխանական Ընդհանուր ժողովոյ՝ գումարեցաւ Վիճակային Եկեղեցական ժողով յերկոտասաներորդն Յուլիսի յԱթոռանիստ Մայր Եկեղեցւոջ Կ. Պոլսոյ, ընդ մերով Գահերեցութեամբ, ուր բաց յԵպիսկոպոսաց գտելոց ի Մայրաքաղաքիս եւ ի քարոզիչ Վարդապետաց, եւ յԱ-

ւագ եւ յԱթոռակալ Քահանայից ամենայն եկեղեցեաց Կ. Պոլսոյ, ներկայ գտան նաեւ յատուկ հրաւիրմամբ մերձակայ վիճակաւոր Արքեպիսկոպոսունք եւ Վանահարք Ս. Ուխտիցն Գլակայ եւ Արմաշու հռչակաւոր վանուցն եւ Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ եւ Ս. Երուսաղէմի Աթոռոց յայս սակս կարգեալ փոխանորդք բարձրաստիճան եկեղեցականք:

Ի ժողովի աստ նախ պատրաստեցաւ ցուցակ ամենայն Եպիսկոպոսաց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ՝ առանց խտրութեան երկիր եւ պաշտաման եւ այլ հանգամանաց, որոց թիւն եհաս ի չիսուն, եւ ի չիսնիցն անդէն ի ժողովի անդ որոշեցան եօթանեքին արժանաւորագոյնք ի գահակալութիւն Արարատեան Գերագահ Աթոռոյն:

Այս ցուցակ եօթն անուանց ստորագրեալ ի հարց ժողովականաց՝ ներկայացաւ Ազգային Երեսփոխանական Ընդհանուր ժողովոյ, որ ի քսաններորդ երկրորդ նմին ամսոյ գումարեալ ի Տաճարի Ս. Աստուածամօր քաղաքիս, ընդ մերով Գահերեցութեամբ, եւ գործակցութեամբ ներկայացուցչաց կաթողիկոսական Աթոռոցն Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ, եւ Պատրիարքական Աթոռոյն Ս. Երուսաղէմի, զեօթն ընտրելեացն զցուցակ ըստ ատենական կարգաց եւ կանոնաց՝ գաղտնի քուէարկութեամբ վերածեաց յերիս ընտրելիս, յորոց առաջինն է եւ գլխաւոր՝ նախկին Պատրիարք Կ. Պոլսոյ Ամենապատիւ Տ. Գէորգ Ս. Արքեպիսկոպոս Պրուսայու, զկնի նորա Ամենապատիւ Տ. Եսայի Ս. Արքեպիսկոպոս Պատրիարք Ս. Երուսաղէմի, եւ յետ նորա Գերապատիւ Տ. Իգնատիոս Ս. Արքեպիսկոպոս Վասպուրականի:

Սոքա են երեք ընտրելիք Կաթողիկոսական Գահուն Մօր Լուսոյ Կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի ի դիմաց հանուրց Հայաստանեայց բնակելոց ի Թուրքիա, եւ մեր ներկայացուցեալ զանուանսդ առ Ս. Սիւնհոդոսդ, եւ առ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան ընտրողական Համազգային բարձր ժողովդ՝ յանուն Ընդհանուր ժողովոյ Կեդրոնական Վարչութեան Ազգիս, ի պաշտօնէ ազդ առնեմք, թէ իւրաքանչիւր ի սոցանէ ունին իրաւունս կրկնաթիւ քուեայց վաթսուն եւ հինգ Առաջնորդական վիճակաց Հայոցս Տաճկաստանի: Յառաջին անդ ընտրական գործողութեան, որ ունի կատարիլ ի Մայր Տաճարի Ս. Էջմիածնի ի հինգետասաներորդն առաջիկայ Սեպտեմբերի ամսեան՝ որպէս յայտ արարեալ է գիր Ս. Սիւնհոդոսիդ:

Իսկ յերկրորդ գործողութեան ընտրական քուէարկութեան, որ առ ի վերջնական եւ վճռական ընտրութիւն ի միջոյ չորեցուանց ստացելոցն առաւելագոյն քուեայս պարտի կատարիլ ի Համազգային ընտրողական բարձր ժողովի: Պատգամաւորքն Հայոց Թուրքաստանեայց ունին հրահանգ յընդհանուր ժողովոյ մերմէ, թէ ում պարտին տալ զքուէայիս ի միջոյ երից անտի ընտրելեաց, ունելով յայս նուազ եւս իւրաքանչիւր պատգամաւոր վաթսուն եւ հինգ ձայնից գօրութիւն եւ երկաքանչիւր միահազոյն հարիւր երեսուն քուէայս, ոչ տարաղէպ թուի մեզ աստանօր մեկնաբանել զտարբերութիւն վերոյ նչանակեալ թուոյ Առաջնորդական վիճակաց Թուրքիաբնակ Հայոցս ի թուոյն ցուցելոյ յԱզգային կեդրոնական Վարչութենէս ի մասնակցութեան մերում յընտրութիւն նախորդ Քահանայապետի:

Այս տարբերութիւն՝ որպէս տեսանի ի ցուցակէն, որ ի ձեռս Պատգամաւորաց մերոց՝ ծագի յայնմանէ զի ի ժամանակի նախընթաց Կաթողիկոսական ընտրութեան Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւն տեղւոյս ոչ էր առեալ ի գիր զթեմս կաթողիկոսութեանց Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ, եւ ոչ զվիճակս Պատրիարքութեան Ս. Երուսաղէմի, զոր ի վեր անդր ասացաք, զորոց զմասնակցութիւն յայս Համազգային ընտրական գործողութեան, սահմանեաց արդի Երեսփոխանական Ընդհանուր Վարչութիւն Թուրքիաբնակ Հայոց:

Ազգային Ընդհանուր ժողովս քաջ համոզեալ է, զի յետ օրինաւորապէս եւ ըստ ատենական կարգաց կատարման առաջին եւ երկրորդ քուէարկութեանց յընտրութիւն Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց ի Մայր Տաճարին ներկայութեամբ եւ գործակցութեամբ մերս Պատգամաւորաց, եկեղեցականն այն բարձրաստիճան որ առաւել քան զամենեսին ընկալնուցու քուէայս, նա ամբառնայ արժանաւորութեամբ Ի ԳԵՐԱԳԱՀ ԱԹՈՌ Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՑՆ ԹԱԴԷԻ ԵԻ ԲԱՐԹՈՒՂԻՄԵԱՑ ԵԻ ԱՌԱՔԵԼԱՆՄԱՆ ԱՌՆՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ՄԵՐՈՑ ԸՍՏ ԻՐԱՒԱՆՑ ԵԻ ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵԻ ԸՍՏ ՕՐԻՆԱՑ ԱՋԳԱՑԻՆ Ս. ԵԿԵՂԵՑԻՈՑՍ ՄԵՐՈՑ:

Եւ յայնժամ, Աթոռք մասնաւոր կաթողիկոսութեանց Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ, եւ Պատրիարքութեանց Կ. Պօլսոյ եւ Ս. Երուսաղէմի, եւ ամենայն վիճակաւորք Տաճկաստանի *մասնակցեալք յնտրութիւն Հայրապետին Ամենայն Հայոց,* ԻՐԱՒԱՄԲ ՈՐԴԻՍ ԴԱՒԱՆԻՆ ՋԱՆՋԻՆՍ ԸՆՏՐԵԼՈՑՆ ՅԱՄԵՆԱՑՆ ՀԱՑՈՑ, *որ եւ իրաւամբ կրէ զբարձր*

տիտղոս ԳԵՐԱԳԱՀ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՑՆ ՀԱՅՈՑ, *իբրեւ արդարեւ* ԳԼՈՒԽ ՄԻՈՑ ՄԻԱՑՆՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԵԱ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵՒ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑՑ, *զոր պանծացուսցէ Տէր Յիսուս Քահանայապետն երկնի եւ երկրի աջակից եւ զօրավիգն լինելով ընտրեալ Քահանայապետին եւ արիացուսցէ զնա ի բարեզարդութիւն Եկեղեցւոյ իւրոյ, եւ յանայայլակ եւ յանվթար պահպանութիւն օրինաց եւ կարգացն Աւանդելոց ի Քրիստոսէ եւ ի Սրբոց Հայրապետաց մերոց բարեխօսութեամբ Ե-րանաչնորհ Ս. Լուսաւորչին մերոյ: Ամեն»:*

ՊՕՂՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ.ՊՕԼՍՈՑ

26 Օգոստոս 1866

Գ.
ՀՐԱՀԱՆԳ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱՑ

«Գերապատիւ Տ. Ներսէս Եպիսկոպոս եւ Մեծապատիւ Յակոբիկ էֆէնտի Նորատունկեան,

1. Ինչպէս որ յայտնի է Ձեր սիրելութեանց՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութիւնը պիտի կատարուի ի Ս. Էջմիածին, յառաջիկայ Սեպտեմբերի 15-17ին, ուստի իբր Պատգամաւորք Օսմանեան Հայոց՝ ի դիմաց Ազգին նոյն ընտրութեան մասնակցելու համար նոյն օրերը անդ ներկայ ըլլալնիդ պէտք ըլլալով, ամսոյս 27 չաբաթ օրը Փօթի երթալու չոգենաւով Մայրաքաղաքէս ճամբայ ելնելու էք:

2. Եթէ ճանապարհին տեղ մը այնպիսի անակնկալ արգելք պատահի, որ պէտք եղած օրը Ս. Էջմիածին չկրնալ հասնելու երկիւղ ունենայք, այն տեղէն անմիջապէս եղելութիւնը հեռագրաւ եւ եթէ հեռագիր չի գտնուի ուրիշ արագ միջոցաւ իմացունէք, թէ ի Ս. Էջմիածին եւ թէ ի Կ. Պոլիս, եւ խնդրէք Սինոդէն, որ ընտրական գործողութիւնը ուշացունէ մինչեւ Ձեր Ս. Էջմիածին հասնելու օրը:

3. Եթէ մին ի ձէնջ որեւիցէ արգելիչ պատճառաւ անկարող ըլլայ իւր ճանապարհորդութիւնը չարունակելու մինչ ի Ս. Էջ-

միածին՝ միւսը իւր ընկերին ետ մնալուն պատճառը հաստատող վաւեր վկայագիր մի առնելով, մինակ երթայ ընտրութեան մասնակցելու եւ քուէարկութեան ժամանակ ընդհանուր եւ միակ պատգամաւորի պաշտօնը կատարէ հարիւր երեսուն քուէով:

4. Եթէ Աստուած մի արասցէ՝ այնպիսի արգելիչ պատճառ մը պատահի երկոցունցդ ալ, յայնժամ հաւատարիմ անձի մը փոխանորդական վաւեր իշխանութիւն տալով եւ պէտք եղած թուղթերն ու վկայագիրներն ալ անոր յանձնելով, ուղղէք ի Ս. Էջմիածին: Եւ այս վերջին պարագային մէջ ալ եղելութիւնը հեռագրաւ իմացնէք, թէ ի Ս. Էջմիածին եւ թէ ի Կ. Պոլիս:

5. Ընտրական գործողութեանց՝ այսինքն քուէարկութեան սկսելէն յառաջ, ամեն կողմէ եկած պատգամաւորաց վկայագիրները պէտք էք տեսնել, եւ ձերինը ցուցնել, եւ այնպէս վաւեր վկայագիր չունեցող որեւէ պատգամաւորի մասնակցութեան դէմ բողոքէք:

6. Ընտրութեան սկզբնաւորութիւն ընելէ յառաջ խնդրեցէք տեղեկանալ, թէ ի՞նչ եղանակաւ պիտի վարուի ընտրողական ժողովը, եւ ծանուցէք եւ բացատրեցէք Կ. Պոլսոյ Երեսփոխանական Ընդհանուր ժողովոյ ընդունելի դատած եղանակը:

7. Մեր ընտրելեաց իւրաքանչիւրին՝ ըստ թուոյ վաթսուն եւ հինգ առաջնորդական վիճակաց Թուրքիաբնակ Հայոց, կրկին թիւ քուէից արժէք ունեննալիքը յայտնեցէք ընտրողական ժողովին, իսկ եթէ Մաթէոսի ընտրութեան ժամանակ Տաճկաստանի Հայոց կողմէն ցուցուած առաջնորդական վիճակաց քառասուն եւ հինգ թուոյն եւ այս անգամ ցուցուած վաթսուն եւ հինգ թուոյն տարբերութեան վրա դիտողութիւն ըլլայ՝ պատճառը, որ է Երուսաղէմայ Պատրիարքութեան եւ Կիլիկիոյ ու Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց վիճակները անցեալ անգամ հաշուած չըլլալը, ընտրողական ժողովոյն իմացուցէք: Այս աւելի քսան քուէն ընդունել տալու աշխատեցէք, իսկ եթէ ընդդիմութիւն տեսնէք ու չյաջողիք համոզել՝ բողոքեցէք, որ այսպիսի ընդդիմութեամբ ցանկացուած միութեան արգելք կըլլա, բայց քուէարկութենէն ետ մի կենաք, սակայն քուէնիդ միշտ զատ զատ վաթսուն եւ հինգ եւ երկուքդ մէկէն հարիւր երեսուն ձայնից զօրութեամբ հաշուեցէք, եւ քուէհամարի արդիւնքն ստորագրելու ժամանակ սոյն դիտողութիւնն նշանակելով ստորագրեցէք, թէպէտ եւ ուրիշները Ձեր քուէից միայն իննսուն ձայնի զօրութիւն տան:

8. Երկրորդ քուէարկուԹեան ժամանակ, երբ հրաւէր կըլլայ առաջին չորս ընտրելիներուն մէջէն երկու անձ զատել քուէարկուԹեամբ, դուք միայն Պրուսայու Առաջնորդ Գեւորգ Եպիսկոպոսին անուանը քուէ պիտի տայք (քանզի այն է Ընդհանուր ժողովոյ քուէից բացարձակ առաւելուԹիւն ստացողը), եւ այսպէս Գէորգ Արքեպիսկոպոս, Առաջնորդ Պրուսայու ի Թուրքիա, առաջին ընտրելի Թուրքիաբնակ Հայոց ի դիմաց վաԹսուն եւ հինգ առաջնորդուԹեանց Օսմանեան Հայոց, ունելով հարիւր երեսուն քուէ կամ ձայն:

9. Երբ երկրորդ քուէարկուԹիւնը կը կատարուի քուէհամարի առեն զգուշուԹիւն ըրէք, որ Գէորգ Արքեպիսկոպոսը քուէից առաւելուԹեան կարգաւ իւր օրինաւոր տեղը նշանակուի, եւ քուէհամարի արդիւնքը ըստ 7րդ հրահանգի ստորագրելով բոլոր ժողովականաց ստորագրել խնդրեցէք:

10. Անմիջապէս Կ. Պոլիս հեռագրով իմաց տուէք, Թէ որ Եպիսկոպոսն է սոյն երկրորդ քուէարկուԹեան ժամանակ Համազգական Պատգամաւորաց ամենէն առաւել քուէներն ստացող:

11. Ձեր պաշտօնը զուտ Ազգային եւ Կրօնական ըլլալով՝ ամենեւին քաղաքական խնդրոց միջամուխ ըլլալու իրաւունք չունիք, եւ Համազգական Ընդհանուր Կաթողիկոսի ընտրուԹեան վերաբերեալ քուէարկուԹեան եւ քուէհամարի առենագրուԹիւններէն ի զատ բնաւ որեւէ գրուԹեան ստորագրուԹիւն գնելու արտօնուԹիւն չունիք իբրեւ Պատգամաւոր Օսմանեան Հայոց[1]*:*

ՊՕՂՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ. ՊՕԼՈՍՑ

26 Օգոստոս 1866

[1] Պատգամաւորաց սոյն *հրահանգին*, վկայագիր *կոնդակին* եւ ի դիմաց Ազգային ժողովոյ առ Սինօդն ուղղեալ պաշտօնագրոյն, նաեւ Սինօդի 1865 Սեպտեմբեր 11 թուական կրկին գրութեանց *պատասխանագրոյն նախագիր օրինակները* Պատրիարքին հետ ստորագրած են Աղթամարայ, Սսոյ եւ Երուսաղէմի Փոխանորդներն եւ Կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյ մնացեալ անդամք:

Թուրքիաբնակ Հայոց Պատգամաւորք որոշեալ ժամանակին կը հասնին ի Ս. Էջմիածին[1]*:*

1866 Սեպտեմբեր 17, Ս. Խաչի Վերացման Տօնին եօթներորդ՝ Շաբաթ օրը, կը գումարի Համազգական Պատգամաւորաց ժողովը Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարին մէջ, եւ միաբան հաւանութեամբ կընտրէ Հայրապետ Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ՝ զԱռաջնորդն Պրուսայի զՏ. Տ. Գէորգ Արքեպիսկոպոս:

Տաճկաստանի Հայոց պատգամաւորք իրենց պաշտօնն ըստ ո-րոշման եւ հրահանգաց Ազգային ժողովոյ ամենայն օրինաւորու-թեամբ ի գործ կը դնեն, եւ իւրաքանչիւրն առանձինն ընտրու-թեան յայտարար տեղեկագիրը կստորագրեն ըստ այսմ օրինակի, թէ.

«Ես՝ պատգամաւորս, ի դիմաց համայն եկեղեցականաց ամե-նայն վիճակացն Ս. Էջմիածնի, որ ի Տաճկաստան եւ կաթողիկոսու-թեանցն Սսոյ եւ Աղթամարայ *եւ Պատրիարքութեան Ս. Երուսաղէմի՝ ըստ հրահանգին տուելոյ ինձ յԱզգային ժողովոյ Կ. Պոլսոյ ընտ-րեցի Կաթողիկոս* ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԵԻ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՀԱՄԱԶԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԷՋ-ՄԻԱԾՆԻ *զՏ. Տ. Գէորգ Սրբազան Արքեպիսկոպոսն Պրուսայու, եւ ոչ զոք* կանդիտատ *(ընտրելի)»:*

Եւ կը հեռագրեն ի Պատրիարքարան, թէ. «Գէորգ Սրբազան Արքեպիսկոպոս միակ ընտրելին Թուրքիաբնակ Հայոց Համազ-գական ընտրողական ժողովին մէջ միաձայն հաւանութեամբ ընտրուած է Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց»: Եւ կը վերադառնան ի Կ. Պոլիս:

Կաթողիկոսական Յանձնաժողովը զայս ամենայն իւր երրորդ եւ վերջին տեղեկագրովը կը ներկայացնէ Ազգային ժողովոյ 1867 Փետրուար 10ի նիստին:

[1] Պատգամաւորաց ի Ս. Էջմիածին երթեւեկի ծախքն ամբողջ Վսեմաշուք Յակոբ էֆէնտի Նորատունկեան վճարած է, ոյր համար եւ Ազգային ժողովոյ մասնաւոր շնորհակալութիւնն ընդունած:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

1867 Փետրուար 10

Ազգային ժողովը կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյ սոյն վերջին տեղեկագիրն եւս կընդունի, եւ Ազգային Պատգամաւորաց համար միաձայն հաւանութեամբ չնորհակալութիւն կը քուէարկէ:

Սոյ ինքնընտիր վանահայր վիճակաւորն Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոս, որ ըստ պահանջման Պատրիարքարանի Բ. Դռան միջոցաւ ուր ուրեմն 1866 Դեկտեմբերի սկիզբները հասած է ի Կ. Պոլիս, Ազգային ժողովոյ այս նիստին գիր մը կը մատուցանէ, որով Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ՝ իրեն նկատմամբ առանց զինքը լսելու տուած վճռոյն դէմ կը բողոքէ, բայց վերաքննութիւն չը պահանջէր, եւ կը յայտարարէ, որ երբ Ազգը կամի՝ պատրաստ է հրաժարելու կաթողիկոսական պաշտօնէն:

Ազգային ժողովը թէեւ առանց նկատողութեան առնլոյ զսոյն բողոքագիր՝ կարճանագրէ զայն նոյն նիստին մէջ, սակայն կորոշէ, որ յաջորդ Ուրբաթ օր՝ Փետրուար 17, յատկապէս գումարի ի վերջնական տնօրէնութիւն Աղթամարայ եւ Սոյ խնդրոյ[1]:

Ազգային ժողովը չկրնալով նոյն որոշեալ օրն գումարիլ՝ Փետրուար 24ին նիստ կընէ:

Ռուսաց Աղէքսանդր Բ. կայսրը կը հաստատէ Ազգին կատարած սոյն ընտրութիւնը, եւ առ նորընտիր Հայրապետն վեղարի ա-
կանակուռ խաչ *եւ Ս. Աղէքսանդրի Նիւքսեայ[56] կայսերական աստիճանաւորութեան պատուանշանը կը ղրկէ առանձին նամակներով, որք են.*

«Սրբազնակատար Պատրիարք Ս. Էջմիածնի Տ. Գէորգ,

Երկարժամանակեայ վաստակ ի հզեւոր ասպարէզին ած գրաւեաց առ Ձերդ Սրբազնակատար դրութիւն զհասարակացն վստահութիւն Հայաստանի ժողովրդոց, որ ահա ընտրեալ բարձրացուցանէ զՁեզ ի Պատրիարքական Աթոռ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին Հայաստանեայց:

Ի Հովուական գործօն ջանս ճգանց Ձերոց նկատելով իմ գրաւական իմն ի բարօրութիւն Եկեղեցւոյն Հայաստանեայց, որ այնչափ սիրելի է իմոյս սրտի, որպէս եւ առ հոգեւորն յառաջադի-

[1] Ատենագրութիւն Ազգային ժողովոյ, 1867 Փետրուար 10ի նիստին: Անտիպ:

մուԹիւն որգւոցն նորա, ընծայեմ Ձեզ սիրով մեծու է զարդ վեղարիդ *ՍրբուԹեան* խաչ ադամանդակուռ[1] *դրօշն ասեմ նուիրական գհաւատոցն Քրիստոսի, որ վառեալ գօրացուցանէ գհովիւն եւ գհօտ միանգամայն:*

Յանձն արարեալ գիս աղօԹից Ձերոց, մնամ Ձեզ բարեացակամ»:

ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ

25 Նոյեմբեր 1866
Ի Ս. Փեդերպուրկ

«Բարձրագոյն հրովարտակ առ Ծայրագոյն Պատրիարք Ս. Էջմիածնի եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Գէորգ,

Ի հաւաստիս մտերմուԹեան մերոյ առ Ազգն Հայաստանեայց, որ ընտրեացն գՁեզ ի Ծայրագոյն Պատրիարք եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, որպէս եւ ի յարացոյց մերումս առ Ձեզ սեփհական եւ առանձին բարեհաճուԹեան համակցորդ առնեմք գՁեզ ի Կայսերական ասպետուԹեան, Սուրբ եւ Բարեպաշտ Մեծի Դքսին Աղէքսանդրի Նիւքսեայ, զորոյ գնչանակն առաքելով ընդ սմին, մնամ Ձեզ Կայսերական մերովս չնորհիւ բարեացակամ:

Ի բնագրին ձեռամբ նորուն Կայսերական մեծափառուԹեան ստորագրեալ է:

ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ

Այս միջոցին Բարձրագոյն Դռնէն եւս նորընտիր Հայրապետին հաստատուԹեան պաշտօնական լուրը կը հասնի ի Պատրիարքարան, եւ Պատրիարքական յատուկ չրջաբերականի մը ծանուցմամբ յամենայն Եկեղեցիս՝ որ ի Կ. Պոլիս եւ որ ի գաւառս Օսմանեան Հայաստանի, կսկսի նորընտիր Հայրապետին անուան յիշատակուԹիւնը:

Տ. Տ. Գէորգ Դ. նորընտիր Հայրապետն Ամենայն Հայոց Ազգային Պատրիարքարանի կողմէ ղրկուած յատուկ հրաւիրակաց ուղեկցուԹեամբ Պրուսայէն կուգայ ի Կ. Պոլիս ի 16 Յունուարի

[1] Ամենայն Հայոց Հայրապետաց վեղարի ճակատը *խաչ* նշան կրելը Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ սովորութենէն չէ, այլ Ռուսիոյ Կայսերաց իբրեւ զարդ ընծայելէն սկսած՝ ինչպէս յայտնի է սոյն կայսերական նամակէն, զոր առաջին անգամ ընդունած է Տ. Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղութեանց, որ 1800 թուականին թէպէտ եւ ընտրուած է Հայրապետ Հայոց, բայց ի Ս. Էջմիածին չհասած եւ առանց Հայրապետական ձեռնադրութիւնն ու օծումը ընդունելու՝ անծանօթ հիւանդութեամբ յանկարծ վախճանած է ի Տփխիս:

1867: Քապաթաշի *նաւամատոյցէն փառաւոր հանդիսիւ եւ խուռն բազմութեամբ ժողովրդեան կը հասնի ի Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցին Բերայի, ուր իւր Հայրապետական նախընծայ ողջոյնն ու օրհնութիւնը կուտայ բոլոր Հայ ազգին, որմէ ետքը ի թաղական խորհրդարանի նոյն Ս. Եկեղեցւոյն ի ներկայութեան բազմաթիւ եկեղեցականաց, Հայ լրագրապետաց եւ բազմախուռն ժողովրդեան եւ երեւելի ազգայնոց՝ լրագրապետներէն Մեծապատիւ Ստեփան Էֆէնտի Փափազեան՝ խմբագիր «Ժամանակ» հայրենանուէրը հանդիսի,*[57] *ի դիմաց լրագրապետաց եւ յանուն ժողովրդեան սա ուղերձը կարտասանէ.*

«Վեհափառ Հայրապետ,

Կ. Պոլսոյ Ազգային երեսփոխանական ժողովը եւ ի Ս. Էջմիածին գումարեալ Համազգական ընտրողական ժողովն զՁեր Սրբազնութիւնը կոչելով ի Միածնաէջ Գահ Ս. Հօրն մերոյ Լուսաւորչի՝ Պրուսայու ձեր սիրելի հօտին հովուութենէն կը բարձրացնէ յԸնդհանրական հովուութիւն բովանդակ Հայոց Ազգին, ուստի այսօր Մայրաքաղաքիս ժողովուրդը, դասք Եկեղեցականաց եւ Աշխարհականաց եկան դիմաւորելու զՁեզ, Վեհափառ Տէր, եւ Ձեր անձին եւ ընտրութեան վրայ խնդակցութիւն յայտնելով՝ Ձեր Բարձր Սրբազնութեան բարօրութիւն եւ բարեյաջողութիւն գործոց մաղթելու:

Գիտէ՛ք, Վեհափառ Տէր, թէ որչափ մեծ ու բարձր է այդ կոչումն ու աստիճանը, առ որ Հոգին Սուրբ առաջնորդեց զՁեզ: Նոյնչափ մեծ եւ ամենամեծ է Ձեր պարտիքը, մանաւանդ այս ժամանակիս մէջ, յորում Հայոց Ազգն ընդ ոլորտս երկրի իբրեւ ի միակ յոյս եւ ապաւէն առ Ձեզ դարձուցած է իր հայեցուածքը, եւ Ձեր փորձառութեան եւ կատարելութեան ձիրքերէն կ՛ակնկալէ:

Նախ, պահպանութիւն եւ ամբողջութիւն Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյ, անխախտ եւ ամրապինդ պահելով Քրիստոսադիր կարգ ու կանոն, Առաքելական եւ Լուսաւորչական աւանդութիւնք եւ արարողութիւնք, որ ի նախնեաց մերոց ի Ս. Հարց եւ ի քաջարի նահատակաց մեզի մնացած անգին ու անգիւտ սրտահատոր նշխարներ են բազմաթիւ Հայերու արիւնովը չաղախուած եւ մեզի հասած, որք մեր Ազգութեան միմիայն կնիքը կը կրեն, եւ անոնցմով ենք այսօր Հայ Ազգ մը աշխարհի

առջեւ, եւ ջնջելով ու վերցնելով այն ամեն նոր ու եկեղեցւոյ եւ Ազգի վնասակար կարգադրութիւնները, որոնք տգէտ, չահախնդիր ու թոյլ անձերու ձեռօք ներմուծուած ու զօրութիւն գտած են:

Երկրորդ, երաշխաւորեալ պահպանութիւն Ազգիս, Ազգային եւ անհատական իրաւանց ապահովութիւն իւրաքանչիւր բարեխնամ կառավարութեանց ներքեւ, որոնց հպատակ կը գտնուին Հայ Ազգի զաւակները: Վասն զի Ձեր Վեհափառութիւնը ոչ միայն Ռուսիաբնակ, այլ եւ Թուրքիաբնակ, այլ եւ Հնդկաբնակ եւ Պարսկաբնակ եւ Աւստրիաբնակ ազգայնոց վրայ Ընդհանրական տեսուչ էք ի Հոգւոյն, Հովիւ էք Ազգէն ընտրուած եւ անոր հայրենաւանդ Ս. Կրօնին, Եկեղեցւոյն, աւանդութեանց, սովորութեանց, ազգային եւ անհատական ամեն իրաւանց պաշտպանը առաջի Ռուսիոյ ի Ռուսիա, առաջի Թուրքիոյ ի Թուրքիա, առաջի Անգղիոյ ի Հնդկաստան, առաջի Պարսից ի Պարսկաստան, առաջի Աւստրիոյ յԱւստրիա: Ուստի, այս ամեն կառավարութեանց հետ իբրեւ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԳԼՈՒԽ եւ ներկայացուցիչ Ազգին՝ կարող էք բանակցիլ եւ Ձեր հօտին ու Ձեր ժողովրդեան համար բարեխօսել, միջնորդել, եւ անոնց բարոյական, նիւթական եւ մտաւորական զարգացման հոգ տանիլ:

Երրորդ, ըստ կարգի՝ բայց ըստ պիտոյից, առաջին համարելի է ազգային դաստիարակութեան ծաւալումը՝ այն է սրտով, մտքով եւ հոգւով Հայեր պատրաստել: Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին եւ Հայոց Ազգը մեծ կարօտութիւն ունի քաջարթուն, հոգելից, բանիբուն, վերջապէս՝ արժանաւոր եկեղեցականներու եւ աշխարհականներու: Արժանաւոր եկեղեցականաց պէտքը Դուք ինքնին փորձով զգացած էք: Վեհափառ Տէ՛ր, հովիւ պէտք է ոչ անճնդիւր, գլուխ ոչ ինքնասէր, այլ՝ ժողովրդասէր, եկեղեցասէր եւ ազգասէր: Այս պիտոյքը մեծ եւ զգալի եղած է, մանաւանդ՝ ներկայ ժամանակիս մէջ, յորում անարժան եկեղեցականաց երեսէն՝ եկեղեցին նչաւակ, Ազգը՝ յուսաբեկ եւ մասնաւոր թեմեր ալ՝ խայտառակ եղած են:

Ձգենք վանքերուն մեծ մասին եւ ամենէն հռչակաւորներուն ողբալի վիճակը, թողունք առաջնորդաց մեծ մասին անպիտանութիւնը, այլ անպատմելի խայտառակութիւնք, քստմնելի սրբապղծութիւնք եւ անլուր եւ անխիղճ գայթակղութիւնք գործուեցան մօտ ատեններս երկու մասնաւոր կաթողիկոսութեանց թեմերուն

մէջ՝ յԱղթամար եւ ի Սիս, երկու անարժան եւ իսպառ անարժան եկեղեցականաց միջոցաւ: Ազգը քստմնելով տեսաւ անոնց անվայել գործը, եւ Վիճակային ժողովով այն ինքնընտիր, ինքնահրաւէր եւ ինքնակոչ անձանց անվաւերութիւնը եւ անարժանութիւնը վճռուեցաւ: Ձեր Վեհափառութիւնն այնպիսի սրբապղծութեանց եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ Ազգի կործանում եւ աղէտ սպառնացող ոճրագործութեանց վրայ անշուշտ արժանաւոր սրտմտութեամբ կը նայի, եւ Տիրոջը այգին այնպիսի աղուէսներէ զերծ պահելու փոյթ պիտի տանի:

Այս երեք գլխաւոր պիտոյից մէջ, որոնք կակնկալէ Ազգը այսօր Ձեր Վեհափառութենէն, կը պարունակին եւ այլ ամենայն պիտոյք, զորոնք հարկ չենք համարիր մանրամասնել հոս:

Ձեր Վհափառութիւնն այն ամենը գիտէ ու կզգայ, եւ արդէն Ազգը մեծ յոյսեր կը սնուցանէ իր սրտին մէջ, եւ վստահութեամբ կրնայ ըսել, թէ իր ընտրութեան մէջ վրիպած չէ:

Դուք այն արժանաւորութիւնը ոչ միայն խօսքով, այլ եւ գործքով պիտի ցուցանէք՝ Ձեր փառքը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պահպանութեան եւ ամբողջութեան մէջ փնտռելով, Ձեր պատիւը Ձեր հարազատ զաւակաց կենդանի երախտագիտութեան մէջ եւ Ձեր յիշատակը ճեղի արժանաւոր յաջորդաց մէջ:

Դուք այսօր կը գահակալէք այն Աթոռը, զոր Ձեզմէ առաջ բազմաթիւ կաթողիկոսներ ժառանգած են, բայց անոնցմէ մէկ մասը միայն իրենց անուանը հետ իրենց բարի, առաքինի, սիրելի եւ պաշտելի յիշատակը թողուցած են, իսկ մնացեալները՝ միայն անուննին:

Անշուշտ, դուք ի չարս կաթողիկոսաց՝ միայն անուն թողելու չէք, այլ արժանաւորաց օրինակին պիտի հետեւիք եւ մանաւանդ Ձեր նախորդին նախորդ Աչտարակեցի հոգելոյս Ներսէս կաթողիկոսին, այն անմահ յիշատակաց արժանի անձին, որուն համար Ազգը յաւիտեան երախտագէտ պիտի մնայ: Կը տեսնէք, Վեհափառ Տէ՛ր, թէ ժողովուրդը, Ձեր սիրելի զաւակները ինչ սիրալիր եւ որդիական գգուանօք զՁեզ չուրջ պատեր են: Այո՛, ոչ միայն գգուելի, այլ եւ պաշտելի պիտի ըլլաք, երբ իրենց ակնկալութեանց կատարումը տեսնեն:

Իսկ եթէ, (Աստուած մի արասցէ) զրկուին այս յոյսերէն, ո՛հ, այն ատեն եւ ոչ մէկը պիտի գտնէք Ձեր չուրջը:

Քիչ մը խիստ են այս խօսքերը, այո՛, բայց Ազգին այս օրուան աղէտալի եւ վտանգաւոր վիճակին մէջ ի դիմաց ժողովրդեան այս ազգարարութիւններն հոս պէտք է, որ ըլլան: Ժողովուրդը արթնցած է, կզգայ, կիմանայ, կը յուզի, այսպիսի տեսարաններու վրայ չլամտութեամբ չը նայիր, հոգեւոր ու կենսական հանդէսներու եւ տեսարաններու կը բաղձայ: Դուք այս փառքին ու պատուոյն մէջ ոչ թէ հանգստութիւն, խաղաղութիւն եւ երջանկութիւն գտնելու կուգաք, այլ գիշեր ցորեկ անքուն աքնութեամբ՝ Ազգային Եկեղեցւոյ, Հայրապետական կանոնաց, Ազգային յառաջադիմութեան եւ Ազգային ընդհանրական եւ անհատական իրաւանց պաշտպանութեան համար՝ մինչեւ իսկ նահատակութեան: Վտանգը մեծ է: Հարկաւ եւ Ձեր Վեհափառութեան աշխատութիւնն ալ մեծ պիտի ըլլայ, բայց աւելի փառք ու պարծանք պիտի գայ Ձեր անուան եւ յիշատակին, զի այսպիսի ալէկոծեալ փոթորկալից ժամանակի մէջ նաւապետութեան կոչուեցաք: Ազգը պիտի չսխալի իր ընտրութեան մէջ: Ձեր Վեհափառութեան փորձառութիւնը եւ ազդու ընաւորութիւնը կը խոստանայ մեզ ամէն բարեյաջողութիւն: Կը ձայնակցինք ուրեմն այս խուռն բազմութեան՝ Ձեր սիրելի ժողովրդեան հետ գոչելով. Կեցցե՛ս Վեհափառ Տէր»:

Մնամք Վեհափառ Հայրապետիդ Ամենախոնարհ որդիք՝
Կարապետ Իւթիւճեան - *խմբագիր «Մասիս»ի*
Համբարձում Ալամճեան - *խմբագիր «Փունջ»ի*
Կարապետ Փանոսեան - *խմբագիր «Մանզումէ»ի* (58)
Մարկոս Աղաբէկեան - *խմբագիր «Շիլն Աւարայրի»ի* (59)
Կարապետ Չուխաճեան - *խմբագիր «Միածան»ի*
Ստեփան Պ. Փափազեանց - *խմբագիր «Ժամանակ»ի*

16 Յունուար 1867

Առ որ Ամենայն Հայոց Հայրապետը կը պատասխանէ, թէ.

«Ձեր այդ գրածներն իմ Սրբազան պարտականութիւններս են, եւ Ձեր այդ զգացածներն՝ իմ ալ զգացմունքներս են: Իմ պարտականութիւններս կատարելու համար արդէն ուխտած եմ առաջի Աստուծոյ, եւ հիմա ալ առաջի Ընդհանուր Ազգիս կը խոստանամ: Աստուած եւ Ազգս իմ անարժանութիւնս այս ծանր պաշտօնին կոչեց, բայց ես կը ճանչնամ իմ տկարութիւնս: Աղօ-

թեցէ՛ք, կաղաչեմ, ինձ համար հարք իմ եւ եղբարք, որպէս զի Աստուած զօրացնէ զիս»:

Այս պատասխանը ներկայ գտնուող բոլոր Եկեղեցականք եւ համայն ժողովրդականք մեծաւ հաճուքեամբ կը լսեն: Եւ ապա Հայրապետը նոյն հանդիսիւ Բերա իրեն համար պատրաստուած տունը (Մեծապատիւ Նորատունկեան Յակոբ էֆէնտիի տունը) կերթայ, ուր կը կատարուին ամենայն պաշտօնական այցելութիւնք:

Այս միջոցին Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարք՝ Աղթամարայ եւ Սսոյ խնդիրներն Ամենայն Հայոց Հայրապետին կը ներկայացնէ ի տնօրէնութիւն:

Հայրապետն ըստ թախանձանաց Պատրիարքին եւ նոյն իսկ անոր հաճուքեամբ՝ Եկեղեցական Մասնաժողով մը կը կարգէ ի 6 Փետրուարի 1867:

Այս մասնաժողովը վեց յօդուածէ բաղկացեալ յարաբերական կանոնագրութիւն մը կը ծրագրէ եւ կը ներկայացնէ Հայրապետին, որ է[1]*.*

«Ա. Կաթողիկոսունք Սսոյ եւ Աղթամարայ ընտրին ի վիճակայնոց իւրեանց եւ յընդհանուր ժողովոյն Կ. Պոլսոյ, յորմէ առաջարկին *առ Վեհափառ Կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց* ի վաւերացումն եւ ի հաստատութիւն*:*

Արդէն ի ցեղէ Աջապահեանց Սսոյ բարձեալ է ընտրութիւն կաթողիկոսական՝ ընդհանուր հաւանութեամբ Ազգին, արժանաւորաց եւեթ սեպհականելով զայն:

Բ. Կաթողիկոսունքն Սսոյ եւ Աղթամարայ զօծումն կաթողիկոսական ընդունին ի ձեռաց Վեհափառ կաթողիկոսին ամենայն Հայոց ի Սուրբ Էջմիածին*: Արդէն ըստ սմին օրինակի Աղուանից, Վրաց եւ Ասորւոց*[2] *կաթողիկոսունք ձեռնադրէին՝ ի Սրբազան յաջորդէ Լուսա-*

[1] Տ. Սկրտիչ Սրբազան Մարաշցի այս մասնաժողովոյն եւ ի 22 Մարտի 1867ի Բերա ի տան Հայրապետին հանդերձ Պատրիարքով գումարեալ Եպիսկոպոսաց մէջ գտնուած ըլլալով՝ Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսաց համար պատրաստեալ ***առյն այս կանոնագրոյն*** խմբագրութեան ***մասնակցութիւն*** եւ ***հաւանութիւն*** ունեցած է:

[2] Մեր ազգային պատմիչներէն Թովմա Մեծոփեցի Տ. Տ. Կիրակոս Վիրապեցի Հայրապետին (1441-1445) պատմութիւնն ըրած ատեն այնպէս մը կը ցուցնէ Ասորւոց համար, որ յառաջն միշտ Հայոց Հայրապետէն ձեռնադրութիւն կընդունէին եւ կը յաւելու ըսել, թէ ապա. «յԵգիպտոսէ առին զիշխանութիւն կաթողիկոսութեան ի Խպտի ազգէն»: Մեծոփեցւոյն այս ըսուածքը կը ցուցնէ, թէ Ասորիք կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնն ու օծումը միշտ Հայոց Հայրապետներէն կընդունէին, հետեւապէս եւ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ իրաւասութեան ենթարկեալ, բայց յետոյ կաթողիկո-

սական ձեռնադրութիւնն ու օծումը Խպտի ազգէն առնլով՝ Հայոց Հայրապետներէն ձեռնադրութեան եւ օծման նուիրագործութիւնն առնլոյ առաջին սովորութիւնը դադրեցուցին: Ստոյգ է որ Յակոբիկ Ասորւոց՝ Հայոց Հայրապետներէն անխտիր ձեռնադրութիւն ընդունելու մասին վկայութիւն կուտայ նոյն իսկ Ասորւոց Անտիոքայ Պատրիարք Տ. Միքայէլ ժամանակագիր պատմիչը, երբ կըսէ. «Յայսմ ժամանակի էր Աբանաս Պատրիարքն Անտիոքայ Ասորւոց եւ Յովհաննէս (Դ. Իմաստասէր (718-729) Հայրապետն Հայոց … եւ Աղուանք եւ Յակոբիկ Ասորիք էին ի մի դաւանութիւն առաքելական հիմամբ: Եւ վասն այնորիկ երթային Ասորիք առ կաթողիկոսն Հայոց եւ ասէին «մեք ի Ս. Գրիգորի (Լուսաւորչին) դաւանութեանն եմք», եւ առնուին ձեռնադրութիւն, եւ չկայր հակառակութիւն ի նոսա»: Տե՛ս Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն, երես 358:

Սակայն պէտք է գիտնալ, որ Տ. Միքայէլ Պատրիարք այս վկայութիւնը Բարշապուհ եւ Գաբրիէլ անուն ազգաւ Ասորի երկու անձանց քսութեամբը նոյն ատենները Հայ եւ Ասորի Եկեղեցեաց միջեւ յուզեալ դաւանաբանական խնդրոյ մը պատմութեան իբր նախաբան ի գիր առած է, (Տե՛ս Միխայէլ Ասորի, երես 358-340), որով ոչ թէ ըսել կամի որ Յակոբիկ Ասորւոց կաթողիկոսունք կանոնական պայմանաւ մը միշտ Հայոց Հայրապետներէն ձեռնադրութիւն ընդունելու պարտաւորեալ էին, այլ սա, թէ մինչդեռ Յակոբիկ Ասորիք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ հետ մինչեւ այն աստիճան դաւանակից ըլլալ կը խոստովանէին, որ Հայոց Հայրապետներէն անխտիր ձեռնադրութիւն կընդունէին, Բարշապուհ եւ Գաբրիէլ՝ Հայ եւ Ասորի Եկեղեցեաց միջեւ կրօնական խնդիր եւ շփոթ յարուցին, ոյր պատճառաւ եւ Տ. Տ. Յովհաննէս Դ. Իմաստասէր Հայրապետին ի Դուին՝ 726ին, գումարած ժողովոյն մէջ դատապարտուեցան: Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, երես 38:

Ուստի, Տ. Միքայէլ Պատրիարքի այս վկայութենէն չհետեւիր երբէք, թէ Ասորւոց Եկեղեցին իբրեւ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ իրաւասութեան ենթարկեալ եկեղեցի մը, ինչպէս էին Աղուանից եւ Վրաց Եկեղեցիներն, իւր կաթողիկոսաց ձեռնադրութիւնն կանոնական պայմանաւ միշտ Հայոց Հայրապետնէն ընդունելու պարտաւորեալ էր: Ուրիշ բան է, որ պատահաբար այլ եւ այլ պատճառներով մէկ կամ քանի մը անգամ տեղի ունեցած ըլլայ: Սա եւս նկատողութեան արժանի է, որ սոյն այս Տ. Միքայէլ Պատրիարք պատմիչը Հայոց եւ Յակոբիկ Ասորւոց Հայրապետաց միջեւ դաւանագրոց փոխանակութեան հին սովորութիւն մը կը յիշէ, որ իւր օրովն իսկ կատարուած է, բայց Ասորւոց կաթողիկոսներուն Հայոց Հայրապետներէն ձեռնադրութիւն ընդունելու կանոնական պայմանի կամ սովորութեան մը նկատմամբ յիշատակութիւն չընէր բնաւ, մինչդեռ ի գիր առնուած խնդրոյն նիւթը կը պահանջէր որ ընէ: Ահա իւր խօսքերը. «Եւ յորժամ ձեռնադրեցաւ (Տ. Տ. Գրիգոր Դ. Տղայ (1175-1195) առաքեաց առ մեզ երկու Եպիսկոպոս ըստ հին սահմանին մերոյ, զոր ունիմք ի միջի մերում որ յորժամ Ասորւոց ուղղափառ (Յակոբիկ) Պատրիարք ձեռնադրի առաքէ առ Հայոց Հայրապետն զդաւանութիւն իւր, նոյնպէս եւ Հայոց Կաթողիկոս լեալ առաքէ առ Պատրիարքն Ասորւոց զդաւանութիւն իւր»: Տե՛ս Միխայէլ Ասորի, երես 472:

Հայ եւ Ասորի Հայրապետաց միջեւ դաւանագրոց փոխանակութեան այս սովորութիւնը յայտնի չէ մեզ թէ ե՞րբ վերջացած է, զի զարդիս ասանկ սովորութիւն մը չկայ: Նոյնպէս Կիրակոս Գանձակեցի ազգային պատմիչը թէպէտ եւ կը գրէ թէ. «Առ սա (Տ. Տ. Ներսէս Գ. Շինող (640-660) եկեալ Ասորւոց ուղղափառաց խնդրէին ի նմանէ Եպիսկոպոս, եւ նա պահանջեաց ի նոցանէ գրով խոստովանութիւն հաւատոյ՝ … եւ

ւորչին Հայաստանեայց:

***Գ.** կաթողիկոսունք Սսոյ եւ Աղթամարայ ըստ բազմամեայ սովորութեան կարող են ձեռնադրել Եպիսկոպոս* ընդունելով *յառաջագոյն* զգրաւոր հաւանութիւն *Հայրապետին Ամենայն Հայոց: Ձեռնադրեալ Եպիսկոպոսունք ըստ թուոյ թեմից վիճակի իւրեանց միայն պարտի լինիլ, զոր եւ պարտ է որոշել եւ սահմանել:*

***Դ.** կաթողիկոսունքն Սսոյ եւ Աղթամարայ պարտին* յիշել *ի Ս. Պատարագի* զանուն Վեհափառ Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, *իսկ Եպիսկոպոսունք, Վարդապետք եւ Քահանայք Սսոյ եւ Աղթամարայ պարտին նախ* յիշատակել զանուն Վեհափառ Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, *եւ յետոյ զանուն կաթողիկոսի վիճակին:*

***Ե.** Վեհափառ կաթողիկոսի Ս. Էջմիածնի միայն է սեպհական ստորագրել* Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, *իսկ Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսաց կոնդակաց վերտառութիւնն լինելոց է՝* Կաթողիկոս Տաճն Կիլիկիոյ, Կաթողիկոս Տաճն Աղթամարայ, *իսկ ստորագրութիւն նոցա՝* Կաթողիկոս Սսոյ, Կաթողիկոս Աղթամարայ*:*

***Զ.** Ի կրօնական դժուարին խնդիրս կաթողիկոսունք Սսոյ եւ Աղթամարայ պարտին զվերջին որոշումն* ընդունիլ յԸնդհանրական Հայրապետէ անտի Սրբոյ Եկեղեցւոյն Հայաստանեայց*»:*

Հայրապետն Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գէորգ Դ. ընդունելով զայս յարաբերական կանոնագրութիւն՝ կը յանձնէ Պատրիարքին

ապա ձեռնադրեցին (Հայք) զԱբդիսոյ Եպիսկոպոսն»: Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, երես 54:

Բայց Գանձակեցւոյն այս վկայութիւնը՝ ինչպէս յայտնի կերեւի, պատահաբար տեղի ունեցած Եպիսկոպոսի մը ձեռնադրութեան կը վերաբերի, եւ ոչ թէ կաթողիկոսական ձեռնադրութեան եւ օծման: Հետեւապէս եւ չապացուցանէր, որ Յակոբիկ Ասորիք իրենց կաթողիկոսաց ձեռնադրութեան եւ օծման նուիրագործութիւնը Հայոց Հայրապետներէն ընդունելու կանոնական պայմանի կամ սովորութեան մը ենթարկեալ էին, մանաւանդ երբ նկատողութեան առնուի, որ պատմիչը Աբդիսոյի ձեռնադրութիւնը ի գիր առած ատեն այսօրինակ պայմանի եւ սովորութեան մը գոյութիւն ոչ միայն չնշանակէր, այլ եւ չակնարկէր իսկ: Արդ, այս ամենայն վկայութիւնք եւ քննական խորհրդածութիւնք իրաւունք կուտան մեզ հաստատ կարծիք գոյացնել, թէ Յակոբիկ Ասորւոց կաթողիկոսունք՝ Աղուանից եւ Վրաց կաթողիկոսաց նման, իրենց ձեռնադրութիւնն ու օծումը կանոնական պայմանաւ Հայոց Հայրապետներէն ընդունելու պարտաւորեալ, հետեւապէս եւ Հայոց Հայրապետական հոգեւոր իշխանութեան իրաւասութեան ենթարկեալ չէին: Այժմ, Յակոբիկ Ասորւոց կաթողիկոսունք ըստ քաղաքականին միայն Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքական իշխանութեան իրաւասութեան ներքեւ ճանչցուած են:

ի գործադրութիւն, բայց չգործադրուիր, հետեւապէս եւ Աղթամարայ եւ Սսոյ խնդիրք միեւնոյն անլոյծ վիճակին մէջ կը մնան:

Ազգային ժողովոյ Դիւանը տեսնելով, որ Ազգային ժողովը հակառակ իւր ակնկալութեան գոնէ իւր մէկ նիստին մէջ Ամենայն Հայոց Հայրապետին ներկայութիւնը եւ անոր Հայրապետական օրհնութիւնը վայելելու բաղդաւորութիւնը չունենար, որպէս զի յանուն Թուրքիաբնակ Հայոց իւր իղձերն եւ մանաւանդ Պալաժէնիա *անուն կարգադրութեան վերաքննութեան հարկին նկատմամբ յետ մանր քննութեան տուած որոշումը ներկայացնէ, եւ անոր գործադրութիւնը խնդրէ, եւ տեղեկանալով, որ քանի մը օրէն ետքը պիտի մեկնի Կ. Պոլսէն՝ կը փութայ ի դիմաց Ազգային ժողովոյ պաշտօնագիր մ'ուղղել առ իւր Նախագահն Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարք, եւ յիշեցնելով նմա* Պալաժէնիայի *վերաքննութեան համար եղած որոշումը՝ կը ծանուցանէ, որ իբրեւ Նախագահ Ազգային ժողովոյ՝ նորընտիր Հայրապետին ներկայացնէ զայն որոշումն պաշտօնապէս, եւ խնդրէ, որ ի Ս. Էջմիածին հասնելէն յետոյ՝ առաջին գործ ընէ նոյն այն որոշումն ի գործ դնել խորհրդակցութեամբ ի Տաճկաստան, ի Ռուսաստան, ի Պարսկաստան, ի Հնդկաստան եւ յայլ տեղիս բնակեալ Հայոց:*

Ահա նոյն պաշտօնագիրը.

«Ամենապատիւ Տէր Սրբազան,

Յայտ իսկ է Բարձր Սրբազնութեան Ձերում, թէ ի հանդիսաւոր գումարման Ազգային Երեսփոխանական Ընդհանուր ժողովոյ Հայոց Տաճկաստանի յաւուր քսաներորդի չորրորդ ամսեանն Դեկտեմբերի յամի հազար ութ հարիւր վաթսուներորդի հինգերորդի, յաղաքս ի գործ արկանելոյ զսահմանադրական իրաւունս իւր ի մասնակցութիւն ընտրութեան Ընդհանրական Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, եղեն բանք եւ վասն Պալաժէնիա անուն կարգադրութեան, որ սահմանեալն էր յամի 1836 ի կայսերական կառավարութենէն Ռուսաստանի որպէս բարեկարգ կանոն վարչութեան գործոցն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:

Արդ, վերոյիշեալ կարգադրութիւնն թէպէտեւ սահմանեալ յամի 1836ի մեծազօր Տէրութենէն Ռուսաց, բայց գոլով յօրինեալ առանց մասնակցութեան եւ խորհրդակցութեան Ազգիս, այլ միմիայն ի ձեռն անձանց ոմանց, որք թերեւս անգիտակ էին օրինաց եւ աւանդութեանց Սուրբ եւ Ուղղափառ Եկեղեցւոյս Հայաստանեայց, եւ յաղագս պարունակելոյն յինքեան ինչ ինչ

տրամադրութիւնս անհամաձայնս նախնի հարազատ դրութեան Հայրենի Սուրբ Եկեղեցւոյս եւ կաթողիկոսական անկախութեան, եւ ըստ որում կաթողիկոսական Յանձնաժողովն, որ կազմեցաւ ի վերոյիշատակեալ գումարմանն, յերկրորդ գումարման Ազգային Ընդհանուր ժողովոյ, որ վասն այսր խնդրոյ ի 1866 ի 27 Մայիսի՝ յայտ արար Տեղեկագրովն զանյարմարութիւն եւ զանհարազատութիւնս Պալաժէնիա կարգադրութեանն, եւ ըստ որում Հնդկաբնակ ազգայինք մեր գրութեամբ եւ Հայք այլոց երկրաց (ընդ որս եւ մեք) լռութեամբ, եւ հոգելոյս կաթողիկոսունք մեր Ներսէս եւ Մատթէոս անգործադրութեամբ՝ ընդ բողոքով արկեալ են զայն կարգադրութիւն, Ազգային երեսփոխանական Ընդհանուր ժողով Հայոցս Տաճկաստանի միաձայն հաւանութեամբ որոշեաց, զի «զկնի ընտրութեան եւ հաստատութեան ընդհանրական կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, խնդրեսցի ի նորոյ Հայրապետէն բարձումն եւ փոփոխութիւն այնոցիկ անհարազատ տրամադրութեանց նոյն կարգադրութեան՝ օրինաւոր եւ արդար եղանակաւ, այսինքն մասնակցութեամբ եւ խորհրդակցութեամբ Հայոց՝ որք ի Տաճկաստան, ի Ռուսաստան, ի Պարսկաստան, ի Հնդկաստան եւ յայլ տեղիս:

Եւ արդ, գործ ընտրութեան եւ հաստատութեան յաջորդի Ս. Աթոռոյ Էջմիածնի աւարտեալ գոլով, Ազգային երեսփոխանական Ընդհանուր ժողով Հայոց Տաճկաստանի առ ի ներկայացուցանել զայս որոշումն իւր նաեւ զփափաք Ազգիս վասն ինչ ինչ եկեղեցական բարեկարգութեանց, սպասէր երջանիկ աւուր տեսանելոյ ի ծոց իւր զԸնդհանրական կաթողիկոս եւ Ծայրագոյն Պատրիարք զՎեհափառ Տ. Տ. Գէորգ Սրբազնակատար Արքեպիսկոպոսն, որ այժմ ի Մայրաքաղաքիս է, եւ ընդունելոյ միանգամայն զՀայրապետական օրհնութիւնն ի բերանոյ Նորին Վեհափառութեան, բայց ցայսօր ոչ արժանացաւ այսմ ակնկալեալ բարերաղդութեանն:

Վասն որոյ Դիւանս Ազգային Ընդհանուր ժողովոյ լսելով, թէ մերձ է օր ճանապահորդութեան Նորին Վեհափառութեան ի Ս. Էջմիածին, պարտ անձին վարկանի ոչ եւս սպասել, այլ պաշտօնական գրութեամբս փութայ խնդրել խոնարհաբար, զի Բարձր Սրբազնութիւն Ձեր իբրեւ Նախագահ Ազգային երեսփոխանական ժողովոյ Հայոց Տաճկանստանի հաճեսցի առաջի առնել Նորին Վեհափառութեան զկարեւոր որոշումնս այս, զոր Ընդհա-

նուր ժողովն մահու եւ կենաց խնդիր հռչակեաց վասն Սուրբ եւ Ուղղափառ Եկեղեցւոյս, եւ ի դիմաց Տաճկաստանի Հայոց խնդրել ի Նորին Վեհափառութենէ, զի յորժամ տացէ նմա Տէր հասանելի ի Ս. Էջմիածին յԱթոռ Ս. Հօրն մերոյ Լուսաւորչի, առաջին գործ կալցի ինքեան ի ձեռս բերել, ուստի եւ անկ լինիցի՝ զօրինաւոր միջոց գործադրութեան այսր որոշման:

Ընդհանուր ժողովոյ դիւանս ոչ աւելորդ համարի ի յուշ ածել Բարձր Սրբազնութեան Ձերում եւ Ձերով Նախագահական միջնորդութեամբ Նորին Վեհափառութեան, թէ ըստ վկայութեան արձանագրութեանց մեծի Սինօդի Ս. Էջմիածնի, արդէն ի քսան ամաց հետէ նախկին Փոխարքայք Կովկասեան սահմանաց մի զկնի միւսոյ քսանիցս գրեալ են առ հոգելոյս նախորդս իւր Ներսէս եւ Մատթէոս Կաթողիկոսունս վասն բարձման եւ փոփոխութեան ինչ ինչ յօդուածոց, այսինքն վասն վերաքննութեան վերոյիշեալ կարգադրութեանն:

Հետեւաբար, որեւէ յապաղումն կատարման այսր ազգային փափաքանաց համարեսցի այսուհետեւ արգասիք ներքին անփութութեան եւ աղբիւր անմխիթար տրտմութեան»:

Մնամք Վեհափառ Հայրապետիդ Ամենախոնարհ որդիք՝
ի դիմաց Ազգային Երեսփոխանական Ընդհանուր ժողովոյ
Հայոց Տաճկաստանի

Ատենադպիր Գրիգոր Մարկոսեան
Ատենապետ Բարուճակ Ֆէրուխ

20 Մարտ 1867
Ի Կ. Պոլիս

Ազգային ժողովոյ դիւանի սոյն պաշտօնագիրը Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարք հետեւեալ Պատրիարքական պաշտօնագրով կը մատուցանէ առ Տ. Տ. Գէորգ Դ. Հայրապետն Ամենայն Հայոց, եւ կը խնդրէ, որ յետ հասանելոյ ի Մայր Աթոռն ի Ս. Էջմիածին՝ հաճի Թուրքիաբնակ Հայոց Պալաժէճիա *անուն կարգադրութեան վերաքննութեան նկատմամբ ունեցած բաղձանքը կատարելու հոգ տանիլ:*

Ահա նոյն Պատրիարքական պաշտօնագիրը.

«Ամենապատիւ եւ Վեհափառ Սրբազան Տէր,

Ի դիմաց Դիւանին Ազգային Երեսփոխանական Ընդհանուր ժողովոյ Հայոց Տաճկաստանի ստացեալ մեր զներփակեալ ուղերձ, պարտ անձին համարիմք իբրեւ Նախագահ նոյն Ընդհանուր ժողովոյ՝ ներկայիս մատուցանել զայն Ամենապատիւ եւ Վեհափառ Բարձր Սրբազնութեան Ձերում: Համաձայն որոշման եւ բաղձանաց Ընդհանուր ժողովոյ, զորմէ բանք են ի նմին ուղերձի, խնդրեմք եւ մեք ի Բարձր Սրբազնութենէ Ձերմէ զի ի հասանել Ձեր չնորհիւ Տեառն ողջամբ եւ անվնաս ի Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, հաճեսջիք Ձերդ Հայրապետական խնամօք հոգ անձին ունել յաղագս ի կատարումն եւ յարդիւնս ածելոյ զնոյն ամենակարեւոր բաղձանս Ազգիս Հայոց Տաճկաստանի:

Լի վստահութեամբ ի բարեհաճութիւն Բարձր Սրբազնութեան Ձերում, մնամք ակնկալու կատարման Ազգային այս կարեւորագոյն խնդրոյ եւ փափաքանաց»:

ՊՕՂՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ. ՊՕԼՍՈՅ
(Կնիք)

24 Մարտ 1867
Ի Պատրիարքարան Հայոց
Ի Կ. Պոլիս

Նորընտիր Հայրապետն Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գէորգ Դ. 1867 Մարտ 26 Կիւրակէ օր Ս. Պատարագ կը մատուցանէ ի Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցին Բերայի, եւ հանդերձ Տիրանուէր ողջունիւ կը ձօնէ իւր Հայրապետական օրհնութիւնը բովանդակ Հայ Ազգին: Եւ Մարտ 28 Երեքշաբթի օրն ուղեկցութեամբ պաշտօնական հրաւիրակաց Միաբանութեան Ս. Էջմիածնի եւ ուղեկցաց Պատրիարքութեանցն Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի մեկնելով Կ. Պոլսէն ճանապարհ կելլէ դէպի ի Մայր Աթոռն Արարատեան՝ ի Ս. Էջմիածնի:

Նոյն օրն ի տան Վսեմաշուք Սիմոն Պէյի Մաքսուտեան՝ որ ի Միջագիւղ, Ազգային Ժողովոյ Ատենապետ Վսեմաշուք Բարուճակ Պէյ Ֆէրուխեան՝ ի ներկայութեան Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարքի եւ բազմաթիւ պաշտօնական եւ ոչ պաշտօնական անձանց, սա ուղերձը կարտասանէ.

«Վեհափառ Տէ՛ր,

Այսօր կը պատրաստուիք երթալ Ձեր բարձր կոչմանը, որբ թողլով Մայրաքաղաքիս Հայ ժողովուրդը, բայց մեք՝ Ձեր հաւա-

տարիմ հօտը ու ամենահնագանդ զաւակները, վերջին մխիթարութեան մը համար կդիմենք այսօր Ձեր Բարձր Սրբազնութեան՝ Ձեր առաքելական կենսատու օրհնութիւնը անգամ մը եւս վայելելու: Ձեր օրհնութիւնն ու Ձեր խմաստալից խօսքերը պիտի վտարանդեն անտարակոյս ատելութիւնն ու նենգութիւնը, արմատախիլ պիտի ընայնջեն տիրող ազգատեցութեան մը ոգին, պիտի փարատեն տգիտութեան խաւարը: Եւ այս արհամարհելի յատկութեան փոխարէն պիտի սերմանեն լոյս ի միտս, արդարութիւն ի գործս, եւ սէր ի սիրտս, որոց արդիւնքը պիտի ըլլայ հաւատարմութիւն, ազգասիրութիւն, մարդասիրութիւն եւ Աստուածսիրութիւն:

Այնուհետեւ, Հայկական հօտին ոչխարներն իրենց աչալուրջ ու անխոնջ Հովուապետին հովանաւորութեանը ներքեւ իրարու հետ անքակտելի սիրով սիրակապեալ, ձեռք ձեռքի տուած՝ 19րդ սա լուսաւորեալ դարուն ասպարէզին մէջ ի յառաջադիմութիւն պիտի արշաւեն: Յուսանք ուրեմն, աշխատինք եղբարք, կրենք մարդկութեան պատիւը, վասն զի խորխորատը ոչ չատ հեռի է մեր ոտքերուն տակէն: Օ՛ն աճապարենք փրկութեան նաւահանգիստը հասնելու, այսինքն սիրոյ եւ գիտութեան նաւահանգիստը:

Եւ Դու ղեկավար արթուն, Դու արժանընտիր Նաւապետ, առաջնորդէ մեր դարերէ ի վեր ալեկոծեալ նաւակը, ապա թէ ոչ՝ կորնչիմք Տէր:

«Տաճկաստանի Հայերը զՔեզ իրենց Հայրապետ ընտրեցին, ոյնը ըրին ամեն ուրիշ աշխարհի Հայերն ալ: *Ձեր ընտրութիւնը բազմաց ձայնովը եղաւ, կը հաւատանք, որ* Աստուծոյ ձայնովն եղաւ»:

Հայերը մեծ յոյս ունին Ձեր վրայ, վասն զի զգացին, որ Առաքելոց նման պիտի աշխատիք, երջանկայիշատակ նախորդացդ յիշատակը պիտի կենդանացնէք, եւ Քու գործքերդ պատմութեան յիշատակին մէջ Քու անունդ անմահ պիտի պահեն:

Մեք վկայ ենք, որ Դուք քանիցս անգամ կրկնեցիք, որ այս մեր կրօնական Ազգին, Եկեղեցւոյն իրաւունքները պիտի պաշտպանէք, եւ մինչեւ անգամ Ձեր կեանքը, որ մեզ համար թանկագին է, պիտի զոհէք ի հարկին:

Այսու ամենայնիւ չենք կրնար ուրանալ, որ «եթէ ոչ Տէր պահէ զքաղաքն, ի նանիր տքնին պահապանք նորա», բայց կը հաւատանք, որ «մարդ է, որ գործէ զերկիր»:

Դուք քալ գիտէք, Վեհափառ Տէ՛ր, որ Ազգին կենաց ու մահուան պատասխանատուութիւնը կը կրէք Աստուծոյ առջեւ, վասն զի «Որում շատ տուաւ, շատ խնդրեսցի ի նմանէ»:

Արդ, կաղաչեմք, Տէ՛ր, քրտնաջան աշխատեցէք Ազգին բարեկեցութեանն ու յառաջադիմութեանը համար:

Եւ մեք ամենքս ալ կը խնդրենք ի Տեառնէ Աստուծոյ, որ զՔեզ հրեշտակաց թեւերովն անվտանգ եւ անվրդով հասցնէ Միածնաիջոյ Սուրբ վայրը Առաքելական Աթոռիդ վրայ, *եւ տայ զօրութիւն եւ կարողութիւն գործելոյ:*

Կը պաղատիմք, Վեհափառ Հայրապետ, որ անպակաս ընէք Ձեր օրհնութիւնները յԱրեւելից յԱրեւմուտս մեր վրայ՝ որուն միշտ կարօտութիւն կզգանք»:

28 Մարտ 1867

Հայրապետն Ամենայն Հայոց կը ժամանէ յԱթոռ Առաքելական Հայրապետութեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ ի Ս. Էջմիածին, եւ ի Մայր Տաճարի անդ ի ձեռն երկոտասան Արքեպիսկոպոսաց ընդունի զձեռնադրութիւնն եւ զօծումն Հայրապետական յամի 1867 ի 21 ամսեանն Մայիսի յաւուր վեցերորդ Կիւրակէի Ձինանց, որ ունի արդ եւ վարէ զիշխանութիւն Հայրապետութեան Ամենայն Հայոց:

Ամենայն Հայոց Հայրապետական այս ընտրութեան յանուն Տաճկաստանի Հայոց, ըստ օրինաց Ազգային Սահմանադրութեան, մասնակցութեան վերաբերեալ տնօրէնութեանց մասին Ազգային ժողովոյ տուած բոլոր որոշումներն, եւ յանուն իւր գրուած պաշտօնագրերը՝ մանաւանդ Թուրքիաբնակ Հայոց Պատգամաւորաց, հետ առ Սինօդն Ս. Էջմիածնի ղրկուած վերջին պաշտօնագիրը բացարձակ կը վճռէ, թէ ինչպէս Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի Պատրիարքունք եւ ամենայն Վիճակաւորք Թուրքիաբնակ Հայոց իրենց իրաւասութեան ենթարկեալ պաշտօնէիք եկեղեցւոյ եւ հովուութեան յանձնեալ ժողովրդովք, նմանապէս եւ Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսունք ուխտիւք եկեղեցւոյ՝ օրինաւոր *եւ իրաւամբ եկեղեցւոյ՝ պարտաւոր են* ճանաչել *զՀայրապետն Ամենայն Հայոց իբրեւ* ԳԼՈՒԽ *եւ Ծայրագոյն* ՊԱՏՐԻԱՐՔ Մի, *Սուրբ, կաթողիկէ եւ Առաքելական եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, եւ իբրեւ որդի* ՀՆԱԶԱՆԴԻՒ ՆՄԱ, *երբ կըսէ.*

«Ազգային Ընդհանուր ժողովս քաջ համոզեալ է, զի ... յընտրութիւն կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց ի Մայր Տաճարին ներկայութեամբ եւ գործակցութեամբ մերս Պատգամաւորաց Եկեղեցականն այն բարձրաստիճան, որ առաւել քան զամենեսին ընկալնուցու քուէայս, Նա ամբառնայ արժանաւորութեամբ Ի ԳԵՐԱԳԱՀ ԱԹՈՌ Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՑՆ ԹԱԴԷԻ ԵԻ ԲԱՐԴՈՒՂԻՄԵԱՑ ԵԻ ԱՌԱՔԵԼԱՆՄԱՆ ԱՌՆՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ՄԵՐՈՑ, ըստ իրաւանց եւ արդարութեան եւ ըստ օրինաց ազգային Ս. Եկեղեցւոյս մերոյ:

Եւ յայնժամ Աթոռք մասնաւոր Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց եւ Պատրիարքութեանց Կ. Պոլսոյ եւ Ս. Երուսաղէմի, եւ ամենայն Վիճակաւորք Տաճկաստանի *մասնակցեալք յընտրութիւն Հայրապետին Ամենայն Հայոց* ԻՐԱԻԱՄԲ ՈՐԴԻՍ ԴԱԻԱՆԻՆ ԶԱՆՁԻՆՍ ԸՆՏՐԵԼՈՑՆ ՅԱՄԵՆԱՑՆ ՀԱՅՈՑ *որ եւ* ԻՐԱԻԱՄԲ *կրէ զբարձր տիտղոս* ԳԵՐԱԳԱՀ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՑՆ ՀԱՅՈՑ *իբրեւ արդարեւ* ԳԼՈՒԽ *միոյ միայնոյ կաթողիկէ եւ Առաքելական Սուրբ եւ Ուղղափառ* ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑՑ»:

Ահա՛, այսպէս համազգային մասնակցութեամբ ընտրեալ Հայրապետն է, զոր Տ. Մկրտիչ Սրբազան Մարաչեցի անսաստելով եկեղեցական կանոնաց եւ կամաց Ազգին՝ կը յաւակնի չճանաչել *իբրեւ* ՀՈՎՈՒԱՊԵՏ *Ամենայն Հայոց, եւ* ԳԼՈՒԽ *հոգեւոր տեսչութեան Ս. Եկեղեցւոյն Հայաստանեայց, մինչդեռ ինքն այս այսպէս ընդունելու պայմանաւ ընտրուած է, եւ նոյն այն պայմանաւ իւր ընտրութիւնը վաւերացած:*

Սակայն, Տ. Մկրտիչ Սրբազան Մարաչեցի իւր փորձառութեամբը պէտք է գիտնայ, որ Ազգը կարող է եւ կը հնազանդեցնէ զինքը եկեղեցական կարգաց եւ կանոնաց եւ Ազգային ներքին վարչական իշխանութեան:

Թուրքիաբնակ Հայոց Ազգային ժողովոյ մասնակցութեամբ կատարուած Ամենայն Հայոց Հայրապետական այս ընտրութեան եղանակն ու պարագաներն *անվրէպ հետեւութեամբ կը հաստատեն նաեւ, թէ* ԱՄԵՆԱՑՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋ Աղթամարայ եւ Սսոյ վանահայր վիճակաւորք՝ *ոչ այլ ինչ են, բայց եթէ Եպիսկոպոս ձեռնադրելու եւ միւռոն օրհնելու արտօնութեամբ* թեմական գլխաւոր առաջնորդներ:

Բ.

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԽՆԴՐՈՑ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԵՒ ՍՍՈՑ

Պատրիարքական կոնդակ ընկատմամբ ինքնընտիր կաթողիկոս Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոսի: Գալուստ Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոսի ի Կ. Պոլիս եւ բողոքագիր նորա առ Ազգային Ժողովն: Ժողով եօթն վիճակաւոր Եպիսկոպոսաց եւ տեղեկագիր նոցա: Տեղեկագիր եւ ծրագիր կանոնաց Պատրիարքական Խառն ժողովոյ ընկատմամբ կաթողիկոսութեանց Աղթամարայ եւ Սսոյ: Հայրապետական կոնդակ առ Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարք: Դարձ Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոսի ի Սիս: Գալուստ Տ. Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Ջալալեան ի Կ. Պոլիս: Նամակ Սավֆէթ Փաշայի առ Հայրապետն Հայոց: Հրաժարումն Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարքի: Ընտրութիւն ի Պատրիարքական Տեղապահութիւն Տ. Արիստակէս Եպիսկոպոսի: Դարձ Տ. Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Ջալալեան ի Ս. Էջմիածին: Կոնդակ Պատրիարքական Տեղապահի առ վիճակայինս Կիլիկիոյ՝ ընկատմամբ Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոսի: Հրաժարումն Պատրիարքական Տեղապահի եւ ընտրութիւն Տ. Մկրտիչ Արքեպիսկոպոսի Խրիմեան ի Պատրիարքութիւն Կ. Պոլսոյ: Հայրապետական կոնդակ առ նորընտիր Պատրիարքն: Երկրորդ գալուստ Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոսի ի Կ. Պոլիս: Վերջնական որոշումն վասն սկզբան ընտրական օրինաց կաթողիկոսացն Աղթամարայ եւ Սսոյ: Յարաբերական Յանձնախումբ:

Աղթամարայ Տ. Խաչատուր եւ Սսոյ Տ. Նիկողայոս ինքնընտիր վանահայր վիճակաւորաց նկատմամբ Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ տուած վճիռներէն, եւ Ազգային ժողովոյ զայն վճիռներն ընդունելով՝ Աղթամարն ու Սիսը թափուր հրատարակելէն յետոյ՝ Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարք մասնաւորապէս Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոսի համար սա հետեւեալ կոնդակը կը հրատարակէ, եւ կը ղրկէ ի թեմս Սսոյ վանուց, որ զՏ. Նիկողայոս Եպիսկոպոս իսպառ անարժան կը վճռէ Կաթողիկոսական Աստիճանին.

«Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տ. Պօղոս Արքեպիսկոպոս եւ Պատրիարք մեծի արքայանիստ Մայրաքաղաքիս Կ. Պոլսոյ: Յորմէ Աստուածային Սուրբ ողջունիւ եւ օրհնութեամբ գիտութիւն եղիցի համօրէն բարեպաշտ լրութեան Ազգիս Եկեղեցականաց եւ Ժողովրդականաց, մեծաց եւ փոքունց, արանց եւ կանանց առ հասարակ միաբան սիրով բնակելոց յԱստուածախնամ քաղաքդ եւ յամենայն վիճակս եւ ի թեմս դորին:

Յայտնի է ձեր բարեպաշտութեանց, թէ Ս. Եկեղեցւոյ ամեն կարգի անդամակիցք՝ Եկեղեցական եւ Աշխարհական, նոյն Ս. Եկեղեցւոյ կանոնաց եւ օրինաց հպատակելու պարտաւոր են, *եւ թէ մէկը* յանդգնի անոնց հակառակիլ՝ *Եկեղեցւոյ* դատաստանին *եւ հետեւաբար* դատապարտութեան *կենթարկէ* զինքն *ինչ* կարգէ *եւ ինչեւիցէ* Եկեղեցական *եւ Աշխարհական* աստիճանի *եւ* իշխանութեան *տէր որ ըլլայ:*

Գայթակղեցուցիչ յանդգնութիւն մը եւ Ս. Եկեղեցւոյ իրաւանց անակնկալ եւ ՍՈՍԿԱԼԻ ԲՌՆԱԲԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ *տեղի ունեցաւ մօտ ատեններս Հալէպի նախկին Առաջնորդ Նիկողայոս Եպիսկոպոսի* հեղինակութեամբ: *Այս անձը, որ մինչեւ հիմայ զանազան* ՊԺԳԱԼԻ ԳՈՐԾԵՐ ԸՐԱԾ Է ՇԱՏԵՐՈՒ ՎԿԱՅՈՒԹԵԱՄԲ՝ *բարեյիշատակ Բ. Կիրակոս Կիլիկիոյ Սրբազան Կաթողիկոսի մահուան մօտ ատեններէն սկսեալ՝ Սսոյ կողմերը կգտնուէր: Ազգային վարչութիւնը կասկածելով ա-նոր վրայ՝ յատուկ տեղապահ մը կարգեց նոյն Աթոռոյն, եւ Նիկողայոսը Կ. Պոլիս բերելու համար Փոխարքայական հրամանագիր ստացաւ: Նիկողայոս՝ հրամանագիրը ղրկուելէն ետքը, գիշեր ատեն գողն ի գողը կրօնափոխ Եպիսկոպոսի մը ինքզինքը օծել կուտայ Յունիս ամսոյ 11ին: Այս յանդգնութեան լուրը առածնուս պէս իսկոյն Կ. Պոլսոյ մէջ գտնուող Եպիսկոպոսաց հետ Բ. Դռան բողոքեցինք, եւ Նիկողայոսին Մայրաքաղաքս բերուելուն համար հրամանագիր խնդրեցինք կրկնակի եւ ստացանք, բայց փոխանակ բարեխնամ կառավարութեան եւ Ազգին հնազանդելով Կ. Պոլիս գալու՝* տեսակ տեսակ խաբեբայ ճանբաներով, սպառնալիքներով, *միամիտ ժողովրդոց մէկ մասը* խաբելով՝ բոնի հանրագրեր *առեր եւ Կ. Պոլիս ղրկելու* յաջողեր է:

Բայց, ահա՛, կծանուցանեմք ձեր բարեպաշտութեանը, որ Եկեղեցական Վիճակային Համագումար ժողովով՝ ուր տասն[1] *Ե-*

[1] Տասներորդը Տ. Անդրէաս Եպիսկոպոսն եղած պիտի ըլլայ, որոյ ստորագրութիւնը չէ տեսնուած վճռագրոց ներքեւ:

պիսկոպոսունք եւ բազմաթիւ եկեղեցականք ներկայ էին, եւ Ազգային Երեսփոխանական Ընդհանուր ժողովով Սսոյ այս ԻՆՔՆԱՀՐԱԻԷՐ *ու* ԻՆՔՆԱԿՈՂ *ու* ԻՆՔՆԸՆՏԻՐ *կաթողիկոսը* անվաւեր ու ապօրինաւոր է: ՄԵՆՔ էր այս եպիսկոպոսին ՅԱՆՑԱՆՔԸ, *նաեւ՝* ՄԵՆՔ ԻՐ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ: *Եւ որպէս զի միգուցէ պարզամիտները խաբուելով՝ անոր յանցանաց եւ դատապարտութեանը մասնակից ըլլան, ազգայիններէն անոնք՝ որ տգիտութեամբ կամ կուսակցութեան ոգւով, անոր պաշտպան կալ ուզեն՝ Հայրական պարտք կը համարիմ այժմէն զգուշացնել առ հասարակ ամեն օրհնեալ ժողովուրդն Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ՝ հրատարակելով Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ* վճիռն, *թէ* ԱՆՎԱՒԵՐ Է ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ ՕԾՈՒՄՆ ՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՆՆԱԼԸ:

Ըստ որում, չէ թէ Աստուած, հապա անձամբ զանձն ընտրեր եւ ինքզինքը ինք միայն արժանի համարելով համարձակեր է ընծայեցուցանել այն բարձր Աստիճանին, որով եւ Հոգւոյն Սրբոյ կոչման դէմ մեղանչած է:

Ըստ որում, Եկեղեցւոյ կանոնաց հակառակ՝ ոչ Եկեղեցականաց եւ ոչ Ազգին հաճութեամբը ընտրուած է, վասն զի եթէ անցեալոյն մէջ ասանկ դէպքեր երբեմն պատահած է, այն ալ ապատամբ բռնաւորներու օժանդակութեամբ, բայց այսօր Օսմանեան Կառավարութեան հզօր զօրութեամբն այն կողմերը նուաճեալ ըլլալով՝ Եկեղեցին ու Ազգն իր իրաւունքէն ետ չկենար, եւ այն հռչակաւոր վանքը բարեկարգելու եւ արժանաւոր կաթողիկոս մը ընտրելու վրայ էինք եւ եմք ցարդ:

Ըստ որում, Նիկողայոս Եպիսկոպոս այնպիսի գայթակղելի ացեալ մը ունի, *որ եթէ* շատերու հաւանութեամբ ալ *ընտրուելու ըլլար՝ դարձեալ Եկեղեցին* չպիտի հաճէր ու պիտի մերժէր *զնա իբրեւ խպառ* ԱՆԱՐԺԱՆ այնպիսի բարձր Աստիճանի:

Ըստ որում, գողն ի գողը զինքը օծող Եպիսկոպոսը կրօնափոխութեամբ արատաւորեալ մէկն ըլլալով՝ դեռ Եկեղեցւոյ խորհրդոց մատակարարութեան հրամանն *չէր ստացած, որով եւ իր կատարած* օծութիւնը օծութիւն չհամարուիր:

Ըստ որում, մինչեւ հիմայ ժողովուրդը եւ բարեխնամ կառավարութիւնը խաբելու վրայ է, զանազան սուտ հնարքներով, կեղծաւորութեամբ եւ ահաբեկ ընելով միամիտ ժողովուրդը, որոնք իր մեծ յանցանաց վրայ աւելի կը ծանրանան եւ զինքը անարժան կընեն:

Ուստի, կը յորդորենք զամենեսեանդ զհարազատ զաւակունս Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, որ ոչ միայն Նիկողայոս Եպիսկոպոսը կաթողիկոս չճանչնաք, *այլեւ ոչ* աւոր ձեռնադրած *Եպիսկոպոսները* Եպիսկոպոս ճանչնաք՝ *եթէ յանդգնի ձեռնադրել:*

Ողջ լերուք ի խնամս Բարձրելոյն Աստուծոյ»:

ՊՈՂՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ. ՊՕԼՍՈՅ

Գրեցաւ 1866 Օգոստոս 3
Ի Պատրիարքարանի Հայոց
Ի Կ. Պոլիս

Այս ամեն պաշտօնական որոշումներն ու հրատարակութիւնները ըլլալով հանդերձ տակաւին Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսական ընտրութիւնք՝ դժուարութեանց պատահելով առ կախ կը մնան, եւ իբրեւ դժուարալուծելի խնդիր կը ներկայացուին Ազգային ժողովոյ 1867 Փետրուար 24ի նիստին, որ, ինչպէս ըսինք արդէն, սոյն այս կաթողիկոսական խնդրոց տնօրէնութեան համար յատկապէս տեղի կունենայ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

1867 Փետրուար 24

Ազգային ժողովն ի նկատի առնելով Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսական խնդիրները կը տեսնէ, որ նոյն խնդրոց նկատմամբ Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ տուած վճռոց գործադրութեան դէմ բացի Կ. Պոլիս գտնուող Աղթամարցի ազգայնոց, եւ Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոսի բողոքներէն՝ դժուարութիւն յայտնուցած են նաեւ ոմանք յանդամոց Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ եւ նոյն իսկ Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարք, որ մինչեւ անգամ յատենի խառն ժողովոյ յայտարարած է առ Կաթողիկոսական Յանձնաժողովն թէ. «Այն վճիռը շատ վեր ի վերոյ կերպիւ եղած է *Համագումար ժողովոյ կողմէն, եթէ գործադրուի՝ Եկեղեցին վտանգի մէջ կիյնայ»:*

Իրաց այս վիճակին մէջ Ազգային ժողովն՝ Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ վճռոց վերաքննութեան *եւ* ոչ վերաքննութեան, *եւ*

խնդիրն իւր բոլոր թղթերովն Ամենայն Հայոց Հայրապետին վճռոյն յանձնուելու *կամ* չյանձնուելու *մասին երկար վիճաբանուեցնէ յետոյ, առաջարկուեցամբ Վսեմաչուք Սէրվիչէն[60] Էֆէնտիի՝ չորս Եկեղեցականէ եւ չորս Աչխարհականէ բաղկացեալ նոր Յանձնաժողով մը կը կարգէ, որ պաշտօն կը սահմանէ.*

«Ա. Աղթամարայ եւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսաց ընտրութեան եղանակը որոշել:

Բ. Երեք կաթողիկոսական Աթոռոց՝ թէ իրարու հետ եւ թէ Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Վարչութեան հետ ունենալիք յարաբերութեանց սահմանները որոշել»[1]:

Ազգային ժողովն այս նոր Յանձնաժողովը կազմելով, ինչպէս յայտնի է բացորոշ, կը բեկանէ իւր այն որոշումը, զոր տուած է կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյն Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսական ընտրութեան եղանակն որոշող օրինաց ծրագրոյն համար, եւ զոր իբրեւ ընտրական օրէնք ընդունած է ի 27 մայիսի 1866:

Այս նոր Յանձնաժողովն իւր ստանձնած պաշտօնը չկրնալով ի գլուխ հանել՝ առանց բան մը ընելու ինքնին կը լուծուի, եւ խնդիրը կը մնայ իւր անլոյծ եւ անորոշ վիճակին մէջ: Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարք այս միջոցին (1867) Օսմանեան Հայաստանի Առաջնորդական վիճակաց բաշխման բարեկարգութեան պատճառաձօք *ի Կ. Պոլիս կը հրաւիրէ Առաջնորդ Եպիսկոպոսներն, յորոց եօթը միայն կուգան: Պատրիարքը Աղթամարայ եւ Սսոյ խնդիրները կը ներկայացնէ անոնց, եւ նոյն խնդրոց համար անոնց կարծիքը կուզէ:*

Վիճակաւոր եօթն Եպիսկոպոսունք կը գումարին ի ժողով 1867 Սեպտեմբեր 19, եւ առ Պատրիարքն ուղղեալ տեղեկագրով մը իրենց կարծիքը կը յայտնեն, որոյ համառօտութիւնն է սա հետեւեալը.

«Ըստ որում, Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսական խնդրոց նկատմամբ Կ. Պոլսոյ Եկեղեցական Համագումար ժողովն արդէն իւր վճիռը տուած է, ուստի այդ վճռոյն վրայ կարծիք ուզելը ի Վիճակաւոր Եպիսկոպոսաց՝ աւելորդ կը համարիմք, եւ եթէ գործադրութեան մասին դժուարութիւններ ծագած են՝ ՀԱՐԿ Է *դիմել* ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ*»:*

[1] Ատենագրութիւն Ազգային ժողովոյ 1867 Փետրուար 24ի նիստին: Անտիպ:

Ասկից վերջը Պատրիարքական առժամանակեայ Խառն ժողովն[1] Աղթամարայ եւ Սսոյ Խնդիրներն ինքնին լուծելու կը ձեռնարկէ[2], բայց չյաջողիր, ուստի եւ կը պարտաւորի ներկայացնել զանոնք Ազգային ժողովոյ 1867 Հոկտեմբեր 20ի նիստին:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

1867 Հոկտեմբեր 20

Առ ժամանակեայ Խառն ժողովոյ ատենապետ Վսեմաշուք Սէրվիչէն Էֆէնտի Ազգային ժողովոյ այս նիստին յայտնելով, որ Ազգային ժողովէն կազմեալ նոր Յանձնաժողովը լուծուած է՝ կառաջարկէ, որ ուրիշ նոր Յանձնաժողով մը ընտրուի, որ քննէ Աղթամարայ եւ Սսոյ խնդիրներն եւ տեղեկագիրը մը բերէ: Ահա՛, իւր խօսքերը.

«Ասկից առաջ Ընդհանուր ժողովը Յանձնաժողով մը կազմեց կաթողիկոսական Աթոռոց յարաբերութեան սահմանները (այլեւ Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսական ընտրութեան եղանակը) որոշելու պաշտօնով: ... Յանձնաժողովը գործ մը չկրցաւ յառաջ բերել: Ասոր տեղ նոր մը կազմելու է ..., որ այս կարեւոր խնդիրը քննելու զբաղի: Քանի մը դիտողութիւններ կըլլան անդին ասդին՝ որք ուշադրութեան արժանի են:

***Ա.** Թեմական իրաւունքները յարգել՝ ժողովրդային գրգռմանց առաջքը առնելու համար:*

***Բ.** Քննել, թէ Ալթապահեան գերդաստանը ունի՞ այնպիսի առանձնաշնորհութիւն մը, որ մինչեւ անգամ իւր ցեղէն անարժան մէկն ալ ըլլայ՝ Ազգը պատուէ զանի, եւ Աթոռը յանձնէ անոր:*

---

[1] 1866 թուականի Ազգային Վարչութեան Կրօնական (որոյ համաձայն գտնուած է եւ Պատրիարքը) եւ Քաղաքական ժողովոց միջեւ իրաւասութեան խնդիր մը կը ծագի, ոյր պատճառաւ Ազգային Սահմանադրութիւնը Պետական հրամանաւ տարաժամ վերաքննութեան կենթարկի, միանգամայն եւ կը դադրի ի 20 Մարտի 1866, եւ Վարչական սահմանադրապէս ընտրեալ ժողովոց տեղ՝ Բ. Դռան եւ Պատրիարքին ընտրութեամբ հետզհետէ մէկ քանի խառն ժողովներ միմեանց կը յաջորդեն՝ մինչեւ 1870 թուականին սկիզբը, որ ատեն Ազգային Վարչութիւնը սահմանադրապէս կազմելու եւ Ազգային առտնին գործերը Սահմանադրութեամբ տնտեսելու *իրաւունքը* վերստին պետական հրամանաւ կը վերադառնայ առ Ազգն այն պայմանաւ, որ վերաքննութիւնը շարունակուի:

[2] Տե՛ս Խառն ժողովոյ 1867 Սեպտեմբեր 22ի եւ 29ի եւ Հոկտեմբեր 6ի նիստերու արձանագրութիւնքը:

Գ. Աղթամարայ Աթոռը՝ Էջմիածնի կամ Կ. Պոլսի Պատրիարքութեան, եւ Սիսը՝ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան հետ միացնել:

Խառն ժողովը Ընդհանուր ժողովին կը թողու վստահութեան արժանի Յանձնաժողով մը կազմել, որ այս դիտողութիւններն իւր մտքին առջեւ ունենալով օրինաւոր որոշում մը ընէ»:

Ազգային ժողովը՝ ըստ առաջարկութեան Վսեմաչուք Ստեփան Փաշայի Ասլանեան, աւելորդ համարելով նոր Յանձնաժողովոյ մը կազմութիւնը՝ Աղթամարայ եւ Սսոյ խնդրոց վրայ ծրագիր մը բերելու պաշտօնը կը յանձնէ Խառն ժողովոյն, որ կընդունի[1]:

Խառն ժողովն Ազգային ժողովէն իրեն յանձնարարեալ պաշտօնն աւարտելով՝ Աղթամարայ եւ Սսոյ խնդրոց համար կանոնագրութիւն մը կը ծրագրէ, եւ հանդերձ իւր տեղեկագրով կը տպագրէ զայն, եւ կը պատրաստուի հանել յԱտեան Ազգային ժողովոյ[2], բայց չյաջողիր, եւ կանոնագրութիւնը կը մնայ իւր ծրագրեալ վիճակին մէջ, որ ահա.

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
ՍՍՈՅ ԵՒ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԱԹՈՌՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԽՆԴՐՈՅՆ

«Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսութեան խնդիրը, որ քանի մը տարիներէ ի վեր ի կախ՝ Ընդհանուր ժողովդ Խառն ժողովիս յանձնեց, եւ ահա Խառն ժողովս ալ իր դիտողութիւնները եւ իբր առաջարկութիւն իր որոշումները այսօր ժողովոյդ կը ներկայացնէ: Ձեզ կը մնայ ուրեմն տնօրինել՝ ինչ որ անկ է:

Կը յիշեցնեմ ձեզի, որ եթէ մինչեւ հիմայ քանի քանի որոշումներ ի գործ չդրուեցան կամ գործադրուելու առեն դժուարութեանց հանդիպեցան՝ ասոր միակ պատճառը սա է, որ ասանկ փափուկ խնդրոյ մը մէջ որոշմանց հաստատուն հիմ մը չէ փնտռուած: Ընդհանուր ժողովը, եթէ կ՚ուզէ Ազգային իրաւանց

[1] Տե՛ս Ատենագրութիւն Ազգային ժողովոյ 1867 Հոկտեմբեր 20ի նիստին: Անտիպ:

[2] Տե՛ս Խառն ժողովոյ 1867 Նոյեմբեր 17ի, եւ 1868 Յունուար 19ի եւ Փետրուար 23ի նիստերուն արձանագրութիւնը:

ախոյեան ու պաշտպան կենալ, պէտք է որ նախ ինք յարգել գիտնայ որեւէ իրաւունք: Նոյնը կըսեմք Համագումար Եկեղեցական ժողովոյն: Պարզեմք մեր խօսքը: Սսոյ կաթողիկոսին ընտրութիւնը՝ ըստ որում օրինաւոր կերպիւ չէ եղած, երբ Եկեղեցական դասը անիկայ ապօրինաւոր կը հրատարակէ, եւ ոչ մէկը զուրցելիք մը ունի ասոր, բայց քանի որ Նիկողայոս Եպիսկոպոսը Եկեղեցական դասէն դուրս չէ ձգած եւ զինքը թէեւ ամբաստանութեան տակ՝ իբր Առաջնորդ ու Հովիւ անդին եւ ասդին ղրկած է, նոյն ամբաստանութեանց վրայ հիմնելով զսոյն Եպիսկոպոսը կաթողիկոսութեան անարժան հրատարակելու իրաւունքը չունի:

Նմանապէս Ընդհանուր ժողովը՝ թեմականաց իրաւունքը մէկ դիէն ճանչնալով, միւս կողմէն առանց անոնք յարգելու, սոյն կաթողիկոսութեան ընտրութիւնը ուղղակի ինք ընել ուզելը թէեւ մէկ անգամի համար ալ ըլլայ, արդարութեան սկզբանց համեմատ չէ: Ուստի, այս դիտողութեանց առջին աւելի արդար համարեցինք խնդիրը այս որոշումներէ եւ վճիռներէ զատել, եւ բնաւ որոշում չեղած համարիլ, եւ վարուիլ՝ ինչպէս որ կարելի է վարուիլ թէ որ խնդիրը այսօր երեւան ելած ըլլար:

Նախ, Նիկողայոս Եպիսկոպոսը կաթողիկոսը չեմք կրնար ճանչնալ, որովհետեւ իր ընտրութիւնը օրինաւոր կերպիւ չէ եղած: Այս խնդիրը արդէն լուծուած է ինքնին, որովհետեւ իր հրաժարականը տուած է նոյն իսկ Նիկողայոս Եպիսկոպոսը:

Երկրորդ, Սսոյ Աթոռը՝ որ երբեմն հակառակ աթոռ եւ երբեմն հաւասար աթոռ ճանչցուած է նոյն իսկ Մայր Աթոռոյ կողմէն[1], մեզի համար մեր Եկեղեցական պատմութեան մէկ երեսն է, ուստի զայն կը յարգեմք: Կը բաւէ, որ Մայր Աթոռոյ եւ Սսոյ Աթոռոյ մէջ մեր Եկեղեցւոյ ոգւոյն համեմատ յարաբերութիւններ հաստատուին: Ըստ որում, Էջմիածնայ Աթոռը արդէն Ազգիս ընդհանրութեան կողմէն Մայր Աթոռ ճանչցուած է, ուստի Սսոյ եւ Էջմիածնայ Աթոռներուն մէջ ընդհանրութիւնը արդէն դասակարգութիւն մը ճանչցած է: Այս երկու Աթոռներուն մէջ եւ Ազգին՝ այս Աթոռներու հետ յարաբերութեանցը գալով, կըսեմք որ ետքի ատեններս այս յարաբերութիւնները հաստատելու սկզբնաւորութիւն մը եղած է: Էջմիածնայ կաթողիկոսի ընտրութեան

[1] Մայր Աթոռոյ կողմէն երբէք հաւասար աթոռ ճանչցուած չէ ո՛չ Սիսն եւ ո՛չ Աղթամարը:

ժամանակ Սսոյ թեմականները քուէ տուած են, եւ էջմիածնայ թեմականները սոյն քուէները ընդունած են՝ ուրեմն բարոյապէս երկու Աթոռ մէկզմէկու արդէն կապուած են[1]:

Ասանկ կը տեսնեմք մեք խնդիրը: Ուստի, կը մնայ միայն երկու Աթոռոց մէկզմէկու հետ ունենալու յարաբերութիւնները որոշել: Ասիկայ մեր Եկեղեցական աւանդութեանց յարմարցնելու աշխատած եմք՝ ինչպէս որ կանոնագրութեան մէջ կը տեսնուի:

Երրորդ, Սսոյ Աթոռը թափուր սեպելով՝ կը մնայ հոն տեղակալ մը դնելով թեմականներէն ուզել ըստ որոշման Ընդհանուր ժողովիդ, որ երեք անուն ցուցնեն, որոց արժանաւորութիւնը խառն ժողովին կողմէն քննուի՝ Ընդհանուր ժողովը լուսաւորելու համար, եւ յետոյ ներկայանան Ընդհանուր ժողովիդ, որպէս զի մէջէն մէկը կաթողիկոս ընտրէք: Ընտրութեան գործողութիւնը լմննալէն ետքը կաթողիկոսէն ուզուի նոյն բարեկարգութիւնները, որ վանքերու գլուխ գտնուողներէն ուզելու սովորութիւնը ունիմք:

Չորրորդ, Աջապահեանց ցեղը՝ որ ժամանակէ մը ի վեր Սսոյ կաթողիկոսներուն աղբիւրն է եղած, կորուսած ըլլալով իր հանգամանքները՝ Սսոյ կաթողիկոս ըլլալու յատկութիւնը Հայաստանեայց բոլոր Եպիսկոպոսաց կը վերաբերի ըստ մեզ:

Ահա մեր դիտողութիւնները, եւ ահա այս դիտողութեանց համեմատ մեր առաջարկած կանոնագրութիւնը:

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Սսոյ կաթողիկոսը կընտրուի իրեն վիճակայիններէն եւ կ. Պոլսոյ Ընդհանուր ժողովէն հետեւեալ կերպիւ:

Երբ կաթողիկոսը վախճանի կամ Աթոռը թափուր գտնուի՝ կ. Պոլսոյ Վարչութիւնը հոն Եպիսկոպոս մը կը ղրկէ կոնդակաւ իբր տեղակալ, որն որ հրաւէր կը գրէ բոլոր վիճակայիններուն՝ թէ ե-

[1] Սսոյ թեմականաց՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետական ընտրութեան մասնակցիլը, ողջամիտ տրամաբանութեամբ, Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ Հայրապետին հոգեւոր ***իշխանութեան*** եւ ***իրաւասութեան*** իրենց վրայ իսկ ***տարածումն*** ընդունելը եւ եւս իրենց ***ընդ Նորա իրաւասութեամբ*** ըլլալը ԿԸ ՅՈՒՅՆԷ, եւ ոչ թէ անոնց ընդ Մայր Աթոռոյ ***բարոյապէս կապակցութիւնը*** միայն:

կեղեցական թէ աշխարհական, որոշեալ ժամանակի մէջ երեք ա-նուն ցուցնեն կաթողիկոսութեան համար Հայաստանեայց Եպիս-կոպոսներուն մէջէն:

Սոյն քուէները Սսոյ մխաքանից ներկայութեան տեղակալը կը համրէ, եւ երեք առաւելագոյն քուէ ստացողները կաթողիկոսցու կը հրատարակէ:

Տեղակալը ստորագրելով քուէհամարը՝ քուէթղթերուն հետ մէկտեղ կը ղրկէ առ Սրբազան Պատրիարքն Կ. Պոլսոյ:

Այս ընտրելիներուն արժանաւորութեանը վրայ Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովները իրենց կարծիքը տալէն ետքը կը ներ-կայանան Ընդհանուր ժողովոյն, որ անոնց մէջէն գաղտնի քուէարկութեամբ մէկը կընտրէ եւ զնա կաթողիկոս Տանն Կիլի-կիոյ կը հրատարակէ:

Ընտրեալին Սրբազան Պատրիարքը պաշտօնական կերպիւ ի-մաց կուտայ, նոյնպէս եւ Սսոյ տեղակալին:

Անմիջապէս նորընտիր կաթողիկոսը իր թեմը երթալով տեղա-կալին առջին կամ հոս գալով Ընդհանուր ժողովին առջին հան-դիսաւոր ուխտ կընէ, եւ ապա կօծուի ըստ վաղեմի սովորութեան:

Բ.

Նորընտիր կաթողիկոսը անմիջապէս իր օծմանէն ետքը պար-տաւորեալ է օրհնութեան գիր գրել կեդրոնական Վարչութեան, եւ բարեկամական նամակ ուղղել առ Կաթողիկոսն Մայր Աթո-ռոյ՝ իրեն իմաց տալով բոլոր եղելութիւնը, եւլն.:

Գ.

Սսոյ կաթողիկոսը պարտաւորեալ է յիշել Ս. Պատարագին մէջ Ս. Էջմիածնայ Կաթողիկոսին անունը, բայց Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքներն ալ եւ Հայաստանեայց բոլոր Եպիսկոպո-սունք եւ Քահանայք փոխադարձ պարտաւորեալ են յիշելու Էջ-միածնայ Կաթողիկոսին անունը հետ Սսոյ Կաթողիկոսին անունը՝ Ս. Էջմիածնայ Կաթողիկոսին հաճութիւնն առնելով:

Դ.

Ս. Էջմիածնայ Կաթողիկոսը մինակ իրաւունք ունի՝ Կաթողի-կոս Ամենայն Հայոց ստորագրել, իսկ Սսոյ Կաթողիկոսը՝ Սսոյ Կաթողիկոս կամ Տանն Կիլիկիոյ:

Ե.

Սսոյ կաթողիկոսը պարտաւորեալ է ի քաղաքականս յարաբերութիւն ունենալ Կ. Պոլսոյ Վարչութեան հետ: Ինք կընտրէ իր թեմերուն առաջնորդները[1], բայց պէտք է, որ վարչութեան ընդունած անձեր ըլլան:

Զ.

Սսոյ կաթողիկոսը իր վիճակին համար կօրհնէ Միւռոն, եւ կը ձեռնադրէ պէտք եղածին չափ Եպիսկոպոսունք՝ Է. յօդուածին տրամադրութեանցը համեմատ:

Է.

Երբ Ս. Էջմիածնայ մէջ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին հովանաւորութեանը տակ բոլոր Հայաբնակ գաւառներէ ընտրուած Եպիսկոպոսներէ բաղկացեալ Սիւնհոդոս մը կազմուի, որեւէ Եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւն թէ Ս. Էջմիածնայ կաթողիկոսի ձեռամբ եւ թէ Սսոյ կաթողիկոսի ձեռամբ՝ պէտք է սոյն Սիւնհոդոսին քննութեամբը ըլլայ: Ասանկ Սիւնհոդոս մը կազմուածին պէս՝ Սսոյ կաթողիկոսը պարտաւորեալ է իրեն Եպիսկոպոս ձեռնադրելիք անձերը սոյն Սիւնհոդոսին քննութեանը ներկայացնել, եւ մինչեւ որ Սիւնհոդոսէն թոյլտուութիւն չըլլայ՝ զանոնք չձեռնադրել: Քանի որ այս Սիւնհոդոսը չի հաստատուի՝ Սսոյ կաթողիկոսը արտօնութիւն ունի իրեն Միաբանութեան Խորհրդին քննութեամբը արժանաւոր դատած անձերը իրեն վիճակին պիտոյիցը թուով Եպիսկոպոս ձեռնադրել:

Երկու պարագայիս մէջ ալ, պարտաւորեալ է ձեռնադրութենէն ետքը՝ Ս. Էջմիածնայ կաթողիկոսին իմաց տալ բարեկամական նամակաւ:

Ը.

Սսոյ կաթողիկոսը պարտաւորեալ է ունենալ իր մօտը չորս Եպիսկոպոսէ բաղկացեալ Խորհուրդ մը, որուն պաշտօնն է կրօնական խնդիրները լուծել՝ բացի անոնցմէ, որոնք սոյն խորհրդին

[1] Սսի Առաջնորդական Վիճակաց սահմանադրական *իրաւունքը* բռնաբարել ըսել է, բառին բովանդակ նշանակութեամբը:

ձեռնհասութենէն վեր ըլլալուն՝ պէտք է ներկայացուին Էջմիածնայ Երեսփոխանական Սիւնհոդոսին, երբ հաստատուի:

Թ.

Սոյ կաթողիկոսը պարտաւորեալ է ժառանգաւորաց կրթարան մը ունենալ վանքին մէջ, որուն հսկողութիւնը իրեն պահելով՝ մատակարարութիւնը պիտի յանձնուի՝ ինչպէս ուրիշ վանական Տնօրէն խորհրդի մը:

Մեր դիտողութիւնները կը վերջացնեմք ըսելով, որ Աղթամարայ Աթոռոյ մասին՝ այսօրուան ընելիքը հոն տեղակալ մը ղրկել, եւ կաթողիկոսը հոս բերել տալով՝ իրեն թեմի առաջնորդութիւնները բարեկարգել, եւ Աղթամարայ վիճակը եղածին չափ բարւոքել, եւլն: Ահա՛, հիմակուան գործողութիւնները ասոնք պէտք է ըլլան: Կաթողիկոսը հոս գալէն ետքը Աթոռոյ մասին ինչ տնօրէնութիւն որ խոհեմութիւնը կը խորհրդէ իր բոլոր պարագաներուվը որոշել, ի գործ դնել:

Գամք Նիկողայոս Եպիսկոպոսին համար: Այօրուան ընելիքը ղինքը Սիս չի ղրկել, մինչեւ որ ընտրութեան գործողութիւնները լմննան»:

Գրեթէ ըստ ամենայն մասանց քննադատելի, մխանգամայն եւ անգործադրելի սոյն կանոնագրութեան ծրագրոյն տպագիր մէկ օրինակը կը հասնի ի Ս. Էջմիածին առ Հայրապետեան Ամենայն Հայոց, որ մանրակրկիտ քննութեամբ կը մերժէ զայն առ Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարք ուղղած սա հետեւեալ ազդարար կոնդակաւն.

«Գէորգ ծառայ Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Ծայրագոյն Պատրիարք Համազգական նախամեծար Աթոռոյ Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Ս. Կաթողիկէ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ:

Սրբազան Պատրիարքի Կ. Պոլսոյ Պօղոս Արքեպիսկոպոսի՝ սիրելի եղբօր մերում Քրիստոսական Սուրբ ողջունիւ ծանուցանեմք:

Զղիտողութիւն Մասնաժողովոյն (խառն ժողովոյն) եւ զառաջարկութիւն նորա առ Երեսփոխանական ժողովն Կ. Պոլսոյ, որ վասն ընտրութեան կաթողիկոսացն Սսոյ եւ Աղթամարայ, ընթերցան առաջի մեր, եւ ոչ սակաւ զարմացուցին զմեզ տարականոն եւ

ցաւալի խորհրդածութիւնք, *որ ի նմա ի դիտողութիւն հասարակութեան եղեալ էին:*

Քանզի Ազգ մեր փոխանակ բառնալոյ խորախորհուրդ եւ հեռատես դատողութեամբ ի դարաւոր ժամանակաց անտի զանվաւեր համարեալ զվնասակար իշխանութիւնն այն, որ սկսաւ յաւուրց անտի Գրիգորի Մուսաբէկեանց, եւ փոխանակ մխաւորելոյ զբաժանեալ անդամսն ի մի գլուխ Ազգի եւ եկեղեցւոյ ի չինութիւն նորին եւ ի հաստատութիւն՝ զվնասակարսն ազգային բարեաց առաւել խորարմատ կամին կանդաղել, ոչ ի միտ բերելով զպատուէր Ս. Աւետարանին Քրիստոսի. «Տուն բաժանեալ յանձն իւր աւերի»:

Սրբազան Եղբայր, Դուք ինքնին քաջագէտ էք Ազգային պատմութեանց եւ Եկեղեցական Սուրբ իրաւանց: Տեսեալ եւ ընթերցեա՞լ էք ուրեք, եթէ ժողովուրդք վիճակեալ Մայր Աթոռոյն Ս. Էջմիածնի ընդ որս է եւ Հայազգի ժողովուրդ մեծի Մայրաքաղաքիդ՝ եղեալ իցեն երբէք ձեռներէց ընտրել եւ հաստատել զկաթողիկոսունան Սսոյ եւ Աղթամարայ: Ո՞չ գիտէք ցաւուրս Փիլիպպոս Կաթողիկոսի, որ էր յամի Տեառն 1651, հակաթոռքն այնոքիկ իբրեւ ապստամբք հռչակեալ կային ամենայն ուրեք, եւ ոչ երբէք կարէին համարձակ մուտ գործել ի վիճակս Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, ոչ յայնժամ եւ ոչ յետ նորա ամենեւին: Զի թէպէտ եղաւ անդանօր յերուսաղէմ ուխտ ի միջի ունել սէր առ միմեանս, եւ այն յօգուտ համազգեաց, բայց ոչ իրաւասութիւն հաւասար, վասն զի այլ է պայման սիրելոյ զմիմեանս եւ այլ իրաւասութիւն իշխանութեան:

Տեսեալ եւ լուեա՞լ իցէք, եթէ նոքա վստահացեալ իցեն արտաքոյ սահմանափակեալ վիճակի իւրեանց, ընտրել զԵպիսկոպոսունս Ս. Մայր Աթոռոյս ի կաթողիկոսութիւն ինքեանց: Լուեա՞լ իցէք, զի ազգավնասդ այդ հաւասարութիւն, զոր ճգնի յանձնաժողովդ կերպաւորել ի միջի երկուց կաթողիկոսաց, օրինաւորին ասեմ եւ ապօրինաւորին, եթէ իցէ երբէք եղեալ, եւ որ առաւել զարմանալին է, զկնի յիշատակութեան անուան Ընդհանուր Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց Պատրիարքունքն Երուսաղէմայ եւ Կ. Պոլսոյ, որք են Փոխանորդք նորա, Եպիսկոպոսակցօք հանդերձ յիշել պարտաւորեսցին եւ զանուն կաթողիկոսացն Սսոյ եւ Աղթամարայ, քանզի միեւնոյն է ասել, թէ Ընդհանուր Կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց պարտաւոր է յիշատակել եւ զանուանս նո-

ցա: Արդ, դուք ինքնին դատեցէք ողջմտութեամբ, ոչ ապաքէն այս ամենայն ընդդէմ են Եկեղեցական իրաւանց, նամանաւանդ եւ պատճառ պառակտման ազգային միութեան, յորմէ անվրէպ են սոսկալի վնաս եւ անդարմանելի կորուստ ողորմելի Ազգիս:

Քանզ իսկ գիտէք, զի լրութիւն Ազգիս յաւուրց անտի Լուսաւորչացն մերոց Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի, եւ Առաքելանման Հօրն մերոյ Սրբազան Գրիգորի Լուսաւորչի ունէր զմի եւ եթ Պատրիարք Եպիսկոպոսապետ եւ Կաթողիկոս յաջորդաբար ժամանեալ ցԿաթողիկոսն Աբրահամ յամի Տեառն 600, յորում ժամանակի միայն Յոյնք թշնամաբար վարեալք ընդ Հայս կացուցին ի բաժնի իւրեանց հակաթոռ կաթողիկոս զԵպիսկոպոսն Յովհաննէս, ընդ որ (ընդ բաժանումնս այս) ոչ սակաւ կարեվէր խոցեցաւ Ազգն մեր, եւ խռովեցաւ, եւ բարձաւ խռովութիւնն այն՝ միայն մահուամբ նորա: Եւ եղեւ դարձեալ միութիւն եւ խաղաղութիւն: Եւ միութիւնս այս եւ խաղաղութիւնս յաջորդաբար յարատեւեաց ցաւուրս Գրիգորի Վկայասիրի, յորս էր Ազգ մեր մի հօտ եւ մի հովիւ: Սակայն, անդարձ բացակայութիւն նորա եւ ժամանակին ալեկոծութիւն յերեսաց բարբարոս ազգաց եղեն պատճառ, զի քեռորդի նորա Բարսեղ ըստ թախանձանաց անտէրունչ եւ հարստահարեալ ժողովրդոց ձեռնադրեցաւ կաթողիկոս կողմանցն աբեւելեան յամի Տեառն 1082: Այլ ապա յետ մահուան նորա դարձեալ միացաւ ազգութիւնն ընդ միով գլխով առանց որեւիցէ բաժանմանց մինչեւ ցԳրիգորն Մուսաբէկեանց, որ առանց հաւանութեան Արեւելեան չորից օրինաւոր Աթոռոց[1] ձեռնադրեցաւ կաթողիկոս, զոր մարթ է կոչել անվաւեր, ուստի հարկադրեցան լրութիւն Ազգիս եւ օրինաւոր հովիւք նորա, յետ այնքան պանդխտութեան եւ տարագրութեան փոխադրել յիսկական աթոռ իւրեանց ի սեպհական գահ Ս. Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչի ի 1440[2] ամի Տեառն, եւ որք կացին եւ մնացին արտաքոյ այսր իրաւանց յամառեալք ի կամս իւրեանց եւ ի խորհուրդս, անուանեցան հակաթոռք եւ ապստամբք մինչեւ ցայսօր ժամանակի:

---

[1] Այս Աթոռներն են՝ Բջնոյ, Հաղբատայ, Թադէոսի վանուն (յարտաշ) եւ Ստաթեւու կամ Տաթեւու: Հայրապետական ընտրութեան համար սոյն այս Աթոռոց Առաջնորդաց ***միաձայն հաւանութիւնը*** հարկ համարուած եւ որոշուած էր իբրեւ կանոն՝ Աղթամարայ Տ. Դաւիթ Եպիսկոպոս Թոռնիկեանի ապստամբութեան առթիւ 1114 թուականին ի Սեաւ լեառն գումարեալ Ազգային Եկեղեցական Ընդհանուր ժողովոյն մէջ:

[2] Ճիշդը 1441:

Ուրեմն, արժա՞ն է Մասնաժողովոյդ սիրելի որդւոց մերոց եւ սեպհական ժողովրդոց Մայր Աթոռոյս Ս. Էջմիածնի գալ յայսպիսի անտեղի խորհուրդ զղարեւոր ժամանակօք հակաթոռն եւ հակառական ընդհանուր գլխոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ընդդէմ ամենայն կանոնաց եւ իրաւանց, մանաւանդ ի քակտումն Ազգային միութեան եւ հետեւապէս ի կործանումն նորին ընտրել, տնօրինել եւ համարել իբրեւ վաւերական, եւ զանուն նոցա յիշատակել ի Ս. Պատարագի, եւ ճանաչել զնոսա հաւասար այնպէս մինչեւ բարեկամական թղթովք միայն բերել առ Ընդհանուր Կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց եւ ոչ հպատակութեամբ:

Եթէ օրինաւորութեամբ սկսեալ կաթողիկոսունքն Աղուանից առանց հպատակութեան եւ ձեռնադրութեան Հայոց Հայրապետի անվաւեր համարեալ լինէին, որքան եւս առաւել ապա Սսոյն եւ Աղթամարայն: Եւ եթէ այս կանոն, որ ի վաղնջուց հաստատեցաւ, ոչ պահեցի անխախտ, միութիւնն բաժանի անչուշտ ի բազումս, յորմէ եւ կործանումն Ազգի, ուստի հանճարեղ նախնիք մեր զգուշացան յամենայն ղէպս:

Քաջ գիտէք, զի երջանիկ կաթողիկոսունքն նախորդքն մեր ի սաստկագին սասանութեանց Հայաստանի յերեսաց բռնակալաց թողին զսեպհական գահ եւ զԱթոռ Ս. Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչի եւ պանդխտեցան յարեւմուտս, որպէս գրէ Ներսէս Շնորհալի յասելն. «Այլ եմք իբրեւ զայծեամն յորսորդաց եւ ի շանց փախուցեալք ի քարանձաւիս այս բնակելով», ուր տարակացութիւն իւր ի սեպհական Աթոռոյն փախուստ անուանէ եւ զտեղին բնակութեան քարանձաւ եւ զամենայն կեանս իւր դժնեայ պանդխտութիւն, որպէս տեսանի ի բազում էջս ընդհանրական թղթոց իւրոց:

Յետ այսորիկ՝ իսկական Աթոռ եւ գահ Հայրապետական մնաց թափուր ըստ ամենայնի ի Հայաստանի, եւ կաթողիկոսութիւն ի բազում ամս յօտարութեան յամենագգալի ցաւ սրտի երջանկայիշատակ նախնեաց մերոց իշխանաց եւ հոգեւորականաց, սակայն եւ այնպէս լաւ համարեցան նոքա ի դառնաղէտ վշտի այն եւ յանտանելի նեղութեանց ակնկալու մնալ գարձի նոյն իշխանութեան ի սեպհական տեղի գահու իւրում, քան զայլ ոք եւս ընտրելով զմիութիւն հոգեւոր իշխանութեանն բաժանել եւ կործանել զընդհանրական զօրութիւն նորին, եւ ածել միանգամայն վնաս անճանց եւ համայն Ազգիս: Ահա՛, այսպէս եղեւ յիշատա-

կաց արժանի խորհուրդ եւ մեծահանճար հեռատեսութիւն հոյակապ եւ հայրենասէր իշխանաց եւ հոգեւորականաց յայնմ դարու:

Այլ գուցէ եւ այժմ, որք հետամուտք լինին յայդ խորհուրդ Ազգային տաժանելի բաժանման՝ չեն անխորհրդաբար եւ աննպատակ բերեալ ի դոյն, եւ ոչ առանց ազգօգուտ կարծեցեալ կշռադատութեան իրիք, գուցէ եւ նուազ չարիս համարին, որ ի ներկայ պառակտմանէ մարմնոյ Ազգին, քան թէ գուշակել զապագային զմեծ վնաս: Այլ սակայն, կարեն լաւ եւս հասու լինել ի դարաւոր ժամանակաց հետէ ի վեր երեւելոց աղետից յերեսաց բաժանմանց եւ երկպառակութեանց բազում փորձառութեամբ զչափ առելոցն, յանդարմանելի հարուած բարոյական կենդանութեան Ազգին: [Այստեղից սկսած Ա. տպագրութեան մէջ էջ եւ կէս նշուած է բազմակետերով - Ա. Յ.]

Ապաքէն, եթէ գոքա չունիցին առաջի աչաց այլ իմն ապացոյց ճշգրտեալ, եթէ հեռատեսութեան նոցա ասպարէզ տկարանայ խորհրդածութեամբ մակաբերել զապագային զվտանգն, գէթ իբրեւ ի փորձոյ անձին չօշափեսցեն մտօք, զայս եւեթ ի միտ առցեն անտարակոյս, եթէ բաժանումն միոյ իշխանութեան յայլ ծնաւ զկործանումն զօրութեան, ապա եւ բաժանումն միոյ ընդհանրական հոգեւոր իշխանութեան յանկախ եւ համահաւասար իրաւամբ իշխանութիւն, զիշխանութիւնն ասեմ կաթողիկոսութեան, որ առաքելահաստատ միութեամբ իւրով պահպանեալ է ցարդ, հետեւանս ունի ծնանել վնասակարս եւ վտանգաւորս:

Եւ ահա՛, յայս եւ ի սոյն կանխատես լինելով, յորժամ էաք ի Մայրաքաղաքիդ, դժուարին եղեւ մեզ ձեռնամուխ լինել ի գործս կաթողիկոսացն Սսոյ եւ Աղթամարայ, միայն զիջեալ ի թախանձ Ձեր եւ ժողովրդոցդ, զօգուտն Ազգին խորհելով զմիջին կամեցայ ընտրել զեղանակ, եւ համահաճութեամբ Ձեր հաստատեցաւ Եկեղեցական մասնաժողովն ի 6ն Փետրուարի 1867 ամի, որ յօրինեալ զկանոնադրութիւնս առաջարկեաց, յորում գրի այսպէս:

***Ա.** Կաթողիկոսունք Սսոյ եւ Աղթամարայ կընտրուին ի վիճակայնոց իւրեանց եւ յԸնդհանուր ժողովոյն Կ. Պոլսոյ, յորմէ կառաջարկուին առ Վեհափառ Կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց ի վաւերացումն եւ ի հաստատութիւն:*

Արդէն Սսոյ Ակաթողիկոսական Աթոռոյ ընդհանուր հաւանութեամբ Ազգին, արժանաւորաց եւեթ սեպհականելով զայն:

Բ. Կաթողիկոսունքն Սսոյ եւ Աղթամարայ զօծումն կաթողիկոսական ընդունին ի ձեռաց Վեհափառ Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց ի Ս. Էջմիածին: Արդէն ըստ սմին օրինակի Վրաց, Աղուանից եւ Ասորւոց կաթողիկոսունք կը ձեռնադրուէին ի Սրբազան յաջորդէ Լուսաւորչին Հայաստանեայց:

Գ. Կաթողիկոսունք Սսոյ եւ Աղթամարայ ըստ բազմամեայն սովորութեան կարող են ձեռնադրել Եպիսկոպոս՝ ընդունելով յառաջագոյն գրաւոր հաւանութիւն Հայրապետին Ամենայն Հայոց: Ձեռնադրեալ Եպիսկոպոսունքը միայն իրենց վիճակին թեմերուն թուովը պիտի ըլլայ, զոր եւ պարտ է որոշել եւ սահմանել:

Դ. Կաթողիկոսունքն Սսոյ եւ Աղթամարայ պարտին յիշել ի Ս. Պատարագի զանուն Վեհափառ Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, իսկ Եպիսկոպոսունք, Վարդապետք եւ Քահանայք Սսոյ եւ Աղթամարայ պարտին նախ յիշատակել զանուն Վեհափառ Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, եւ յետոյ՝ զանուն կաթողիկոսի վիճակին:

Ե. Վեհափառ Կաթողիկոսի Ս. Էջմիածնի միայն է սեպհական ստորագրել «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց», իսկ Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսաց կոնդակաց վերտառութիւնն պիտի լինի՝ «Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ», «Կաթողիկոս Տանն Աղթամարայ», իսկ ստորագրութիւն նոցա պիտի լինի՝ «Կաթողիկոս Սսոյ», «Կաթողիկոս Աղթամարայ:

Զ. Ի կրօնական դժուարին խնդիրս կաթողիկոսունք Սսոյ եւ Աղթամարայ պարտական են գվերջին որոշումն ընդունիլ յԸնդհանրական Հայրապետէ անտի Ս. Երեղեցւոյն Հայաստանեայց:

Եւ զայս ասելով մի ոք կարծեսցէ, թէ զոր գրեմքս եւ ցանկամք խափան լինել խորհրդածութեանցդ այդոցիկ, հայի յիշխանական միապետութիւնս ինչ կամ յայլ ինչ անգոսնելի մտածութիւն, զոր քաւ մի լիցի, այլ զի իշխանութիւն եւ իրաւասութիւն Ընդհանրական Աթոռոյս եւ Աթոռակալի նորա մնասցէ հաստատուն ի գօրութեան իւրում յօգուտ Ազգին, եւ մի բաժանեսցի ի

բազումս, որոյ հետեւանքն գուշակի նոյնն, որ ինչ զհետ եկին ի բաժանմանց մարմնաւոր իշխանութեանց մերոց ի մասունս:

Եւ այսմ կարէ այր իւրաքանչիւր հասու լինել մտօք՝ եթէ լրջմտութեամբ խորհեսցի, զի հպատակական յարաբերութիւն պահպանէ ի միութեան զԱզգն, եւ ընդհանրութիւն նորա եւ իշխանութիւնն կեդրոնանայ ի մի գլուխ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, յորմէ ոչ սակաւ օգուտ ունի ընդունել ամբողջութիւն մարմնոյ Եկեղեցւոյ եւ Ազգի, իսկ ընդհակառակն՝ եթէ բաժանեսցի ի հաւասար իրաւասութիւնս եւ իշխանութիւնս տկարանայ եւ կործանի ինքն եւ որ ընդ իւրեւ իցեն:

Զայս խորհել միշտ սեպուհ պարտաւորութիւն է մեր եւ հարկ պաշտամանս, զոր ստանձեալ եմք առաւել ի սէր Ազգին, իսկ եթէ ընդհակառակն հանդիպեսցի, մեք ոչ երբէք կարեմք առաջի աչաց զվտանգն տեսանելով եւ զանկանգնելի կործանումն, հաւանիլ եւ ընդունել զայն իշխանութիւնն վաւերական, եւ ճանաչել անգամ Ս. Աթոռոյն Ս. Էջմիածնի, այլ պարտաւոր եմք թողուլ ըստ առաջնոյն ի թիւս հակաթոռ եւ ապօրինաւոր կաթողիկոսաց, սարտուցելոց ի գրկաց Մօրս Լուսոյ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Ս. Էջմիածնի եւ Աթոռակալաց նորին:

Եւ Ձեզ եւ ընդ Ձեօք ամենայն Եպիսկոպոսաց, Վարդապետաց եւ Քահանայից անաչառ պաշտպանացդ Եկեղեցական կանոնաց եւ իրաւանց եւ նախանձախնդիր եղելոց Հայրապետական միութեան եւ ցանկացողացդ բարօրութեան լրութեան Ազգիս պատուէր հրամանի աւանդեմք՝ մի երբէ՛ք խառնել կամ լինել ձեռներէց յայնպիսի իրողութիւնս, որք հային ի քակտումն սահմանաց եւ իրաւանց Ս. Հարց մերոց Հայրապետաց:

Յանձն առնեմք Ձերումդ Բարձր Սրբազնութեան տալ ընթեռնուլ զայս կոնդակ յամենայն Եկեղեցիս Մայրաքաղաքիդ եւ ի վիճակս դորա՝ ի լուր բոլոր Հայազգի հոգեւոր որդւոց մերոց, եւ զհետեւանացն ծանուցանել մեզ ի տեղեկութիւն:

Ողջ լերուք զօրացեալ Տերամբ»:

ԳԷՈՐԳ Դ.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Յամի Տեառն 1868 Ապրիլ
Ի Մայր Աթոռն Արարատեան
Ի Ս. Էջմիածին
Ի Վաղարշապատ

Այս Հայրապետական կոնդակին պատասխան կամ անոր հետեւանաց նկատմամբ տեղեկութիւն մը տուա՞ծ է Պատրիարքը Հայրապետին, թէ ոչ՝ յայտնի չէ մեզ: Սակայն, սա ճշմարիտ է, թէ նաեւ ժողովոյն պատրաստած կանոնադրութեան ծրագիրն, որ սոյն այս Հայրապետական կոնդակին նիւթ եղած է, այլեւս նկատողութեան անգամ չէ առնուած:

Սոյ ինքնըսիր վանահայր վիճակաւորն՝ Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոս, այս միջոցին կաշխատի եւ ապաքէն մեղադրելի թոյլտուութեամբ Ազգային Պատրիարքարանին կը յաջողի ի Սիս՝ իւր Հայրենիքը, երթալ բնակելու համար միայն Բ. Դռան հաւանութիւնն ստանալ[1], ուստի եւ գիտութեամբ Ազգային Պատրիարքարանին եւ հրամանաւ Բ. Դռան՝ կաթողիկոսական խնդիրն որպէս թէ առ կախ մնալու պայմանաւ, *ի 23 Օգոստոսի 1868 կուղեւորի դէպ ի Սիս, բայց երբ ի Ռոտոսթոյ կը հասնի, տեղւոյն առաջնորդ Տ. Թադէոս Եպիսկոպոսէն (վախճանեալ 1875) իբրեւ կաթողիկոս կը ճանչցուի եւ իբր այն Ռոտոսթոյի Եկեղեցական դասէն, եւ Հասարակութենէն եւ տեղական կառավարութենէն իսկ մեծարանք եւ ընդունելութիւն կը գտնէ, եւ կաթողիկոսական չքով ու հանդիսիւ Ս. Պատարագ եւս կը մատուցանէ, եւ այս օրինակ ընթացքով կը շարունակէ իւր ուղեւորութիւնը եւ կը ժամանէ ի Սիս:*

Այս թուականին արդի Ամենայն Հայոց Հայրապետը Տ. Տ. Գէորգ Դ. Թուրքիաբնակ Հայոց հոգեւոր գործոց ի մօտոյ հսկելու համար ի Կ. Պոլիս Կաթողիկոսական Նուիրակութեան *կամ* Փոխանորդութեան *մնայուն* պաշտօնէութիւն *մը հաստատել կը ձեռնարկէ, ուստի եւ առ մեծ Եպարքոս Ֆուատ Փաշա յանձնարարական գրով եւ առ Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարք ուղղեալ Հայրապետական կոնդակաւ մը առաջին անգամ այս պաշտօնին կը յատկացնէ զՏ. Սարգիս Արքեպիսկոպոս Ջալալեան, որ Աղթամարայ եւ Սոյ կաթողիկոսական խնդրոց օրինաւոր լուծմանն համար Պատրիարքին հետ խորհրդակցելու յատուկ պաշտօն եւս[2] ունենալով հանդերձ, կը հասնի ի Կ. Պոլիս ի 13 Սեպտեմբերի 1868:*

Ամենայն Հայոց Հայրապետին առ մեծ Եպարքոսն ուղղած յանձնարարական գրոյն ի պատասխանի՝ Բ. Դուռը ի ձեռն Ար-

---

[1] Այս մասին Բ. Դռան եւ Պատրիարքարանի միջեւ փոխանակուած պաշտօնական թղթոց պատճէնները հրատարակուած են «Մասիս» լրագրոյ 1868 Օգոստոս 29 ամսաթիւ օրաթերթին մէջ:

[2] Տե՛ս Ս. Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրոյն Ընդ թիւը, 31 Դեկտեմբեր 1871:

տաքին գործոց Պաշտօնեայ Վսեմաշուք Սաֆվէթ Փաշայի սա պաշտօնագիրը կուղղէ առ Նա.

12 Նոյեմբեր 1868

ՆԱՄԱԿ

Նորին Վսեմութեան Սաֆվէթ Փաշայի Առ Նորին Սրբազնութիւն Ամենապատիւ Գէորգ Կաթողիկոս Հայոց,

Սրբազան Տէ՛ր,

Պատիւ ունեցայ ընդունելու այն նամակը, զոր Ձեր Սրբազնութիւնը բարեհաճած էր գրել առ Նորին Բարձրութիւն Ֆուատ Փաշա ի յանձնարարութիւն Գերապատիւ Սարգիս Ջալալեանի:

Մեծապէս ուրախ եղայ յիշեալ պատուարժան Արքեպիսկոպոսը տեսնելով, եւ այն առթիւ Ձեր Սրբազնութենէն ալ լուր առնելով, որոյ անձնուիրութեանն ու եռանդին այնքան անգամ փորձն առած է կայսերական կառավարութիւնը՝ այն զանազան եկեղեցական պաշտօններուն մէջ, զորս վարեցիք երբեմն Օսմանեան կայսրութեան մէջ՝ նախքան զկոչումն Ձեր այդ բարձր պաշտօնին, զոր այնքան փառօք կը վարէք այսօր:

Հետեւաբար, Ձեր Սրբազնութիւնը ամենէն աւելի կրնայ վկայել այն կատարեալ ազատութեան՝ զոր բոլոր կրօնքները կը վայելեն Տաճկաստանի մէջ, ինչպէս նաեւ կայսերական կառավարութեան Լուսաւորչական Հայ կրօնին նկատմամբ ունեցած մասնաւոր համակրութեանն ու այն յարդանաց, որ նոյն կրօնին գլուխներուն ցոյց կը տրուի: Դուք իսկ, Սրբազան Տէր, տարիներով նստաք Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը, եւ ոչ նուազ՝ քան զայլս, նախանձախնդիր ըլլալով անոր պատուոյն եւ իրաւանցը, լաւ վերահասու եղաք կայսերական կառավարութեան անայլայլելի զգացմանցը, որք Ձեր զգացումներուն կը պատասխանէին: Հարկ չկայ ուրեմն ըսել Ձեզ, թէ որչափ հոգ կը տանինք, որ մէկը վնաս մը չի հասցնէ այն իրաւունքներուն, որոնք կայսրութեան զանազան Քրիստոնեայ Եկեղեցեաց սեպհականութիւնն են, եւ այս պահպանողական սկզբունքը Տէրութեան ներքին քաղաքականութեան հիմը պիտի ըլլայ անյեղլի կերպով:

Արդ, Ձեր Սրբազնութիւնը չը կրնար ուրանալ, որ էջմիածնայ Կաթողիկոսական Աթոռին կողմանէ Կ. Պոլսոյ մէջ Նուիրակ մը

գտնուիլը չը կրնար երբէք համաձայնիլ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին պաշտօնին հետ, որ ուրիչ բան չէ՝ այլ եթէ Թուրքիոյ Հայոց հոգեւոր չահերուն վրայ հսկել: Բացի ասկէ, մինչեւ հիմա բնաւ օրինակ մը տեսնուած չէ, որ Կաթողիկոսին Նուիրակը Թուրքիոյ մէջ բնակութիւն հաստատած ըլլայ: Երբեմն երբեմն Ձեր նախորդներուն կողմէն ղրկուած Նուիրակներուն պաշտօնն էր միմիայն Ս. Միւռոնը բերել, եւ իրենց գործը տեսածնուն պէս ի Ռուսիա կը վերադառնային: Այսու ամենայնիւ, անոնց կարճատեւ ներկայութիւնն ալ անպատեհութենէ ազատ չէր: Ուստի, հարկ եղաւ այս սովորութիւնն ի բաց թողուլ նոյն իսկ Ազգին գանգատանօք, որ խնդրած էր էջմիածնի Ս. Աթոռէն միայն Ս. Միւռոնն եւ Կոնդակներ ղրկել, որք Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ՅԱՋՈՐԴԱՑ *օրհնութիւնները կը բերէին Թուրքիոյ մէջ գտնուած* ԻՐԵՆՑ ՀՈԳԵՒՈՐ ՀՕՏԻՆ:

Հետեւաբար, Բ. Դուռն իր աւանդութեանց հաւատարիմ կենալով՝ պարտք կը համարի բնաւ որեւիցէ պաշտօն մը չը ճանչնել Գերապատիւ Սարգիս Ջալալեանի Հայաստաներայց Եկեղեցւոյ միմիայն ներկայացուցիչը *(ի Թուրքիա միայն, եւ այն յանուն Հայրապետին Հայոց)* Կ. Պոլսոյ Պատրիարքն ըլլալով: *Արդարեւ, Ձեր Սրբազնութիւնն իր նամակին մէջ Գերաչնորհ Ջալալեանի յատկացուցած ԴԵՐԸ (Կաթողիկոսական Նուիրակութեան կամ Փոխանորդութեան հոգեւոր պաշտօնը) ո՞չ ապաքէն* ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ ՈԻՆԵՑԱԾ ՆՈԻԻՐԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆՆ *է: Պատրիարքը Ձեր նուիրակը կամ փոխանորդն է ի Կ. Պոլիս, եւ այս նուիրական հոգեւոր պաշտօնը կը վարէ:*

Պարտ անձին համարեցայ ամենայն անկեղծութեամբ իմ միտքս Ձեր Սրբազնութեան բացատրել, որ անտարակոյս եմ, թէ իր Բարձր իմաստութեամբ պիտի ճանչնայ Բ. Դռան մերժման պատճառները, եւ պիտի բարեհաճի խելամտել, որ այս հանգամանաց մէջ Գերապատիւ Ջալալեանի ի Կ. Պոլիս ներկայութիւնը այնպիսի իրողութիւն մըն է, որ անվրէպ ցաւալի հետեւանքներ յառաջ պիտի բերէ, այնպիսի հետեւանքներ՝ զորս Բ. Դուռը չը կրնար անտարբեր աչօք տեսնել»:

Բ. Դռան այս պաշտօնագիրը *թէպէտ եւ Կաթողիկոսական Նուիրակութեան կամ Փոխանորդութեան ուրոյն* պաշտօնէութեան մը *ի Կ. Պոլիս* հաստատուիլը ԿՐ ՄԵՐԺԷ, *բայց ի բովանդակ Թուր-*

քիա Ամենայն Հայոց Հայրապետական ՓՈԽԱՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ ՅԱՆՁԻՆ *Կ. Պոլսոյ* ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ ԿԸՆԴՈՒՆԻ, *եւ* ՊԱՇՏՕՆԱՊԷՍ ԿԸ ՀԱՍՏԱՏԷ, *որ արդէն Ազգովին որոշուած եւ գրուած էր առ երջանկայիշատակ Հայրապետն Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Ներսէս Ե. Աշտարակեցի:*

Իսկ Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարք Տ. Սարգիս Արքեպիսկոպոս Ջալալեանի Կաթողիկոսական Փոխանորդութեան հաստատութեանը վերաբերեալ Հայրապետական կոնդակը (Թերեւս Բ. Դռան մերժմանն համար) Եկեղեցեաց մէջ չկարդացնէր:

Հետեւապէս, ի Կ. Պոլիս Կաթողիկոսական Փոխանորդութեան առանձին պաշտօնէութիւնը չհաստատուիր, եւ Տ. Սարգիս Արքեպիսկոպոս Ջալալեան կը մեկնի անտի ի 14 Յունիսի 1869 եւ կը վերադառնայ ի Ս. Էջմիածին:

Արտաքին երեւոյթով (ներքինը քննել գործոյս սահմանէն դուրս է) Ջալալեանի՝ Կաթողիկոսական Փոխանորդութեան պաշտօնին մէջ չհաստատուիլը, եւ Աղթամարայ ու Սսոյ եւ այլ Կրօնական եւ Ազգային խնդիրները, եւ մանաւանդ Ազգային Սահմանադրութեան վերաքննութեան պատճառաւ դադարումը՝ Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարքի պաշտօնավարութեան դէմ այնչափ գանգատ եւ դժգոհութիւն կը գոյացնեն, որ մինչեւ իսկ ժողովրդական յուզման կը յանգի, եւ ուր ուրեմն Պատրիարքը կը հրաժարի ի 17 Յունուարի 1869 եւ Խառն ժողովը նոյն օրը Պատրիարքական Տեղապահ կընտրէ Տ. Արիստակէս Եպիսկոպոսը: (Վախճանեալ 1875)

Բ. Դուռը Պատրիարքին հրաժարականը կընդունի, եւ Տեղապահին ընտրութիւնը կը հաստատէ ի 27 Յունուարի, որ եւ նոյն օրէն կսկսի վարել իւր պաշտօնը:

Պատրիարքական Տեղապահը Խառն ժողովոյ որոշմամբ կը փութայ Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոսին ի Սիս վերադարձին եւ անդ անոր ուննենալիք կացութեան նկատմամբ սա հետեւեալ կոնդակը ղրկել ի Սիս եւ ի թեմական վիճակս Կիլիկիոյ.

«Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տ. Արիստակէս Արքեպիսկոպոս եւ չնորհիւ Ս. Հոգւոյն Տեղապահ Պատրիարքական Աթոռոյն Կ. Պոլսոյ:

Յորմէ Աստուածային Սուրբ ողջունիւ եւ օրհնութեամբ գիտութիւն լիցի Կիլիկիոյ ամենայն Տիրախնամ վիճակաց, Գերապատիւ Առաջնորդաց, Հոգեչնորհ Եպիսկոպոսաց, Խոհեմազարդ

Վարդապետաց, Սրբակրօն Քահանայից, Հոգեսէր Իշխանաց եւ համայն բարեպաշտ Ժողովրդոց սիրելեաց մերոց ի Տէր:

Սսեցի Նիկողայոս Եպիսկոպոսի վերադարձին նկատմամբ, ինչպէս կը լսուի, զանազան սխալ տարաձայնութիւններ կան: Այս սխալմունքը ուղղելու համար խորհրդով Քառն Ժողովոյ Պատրիարքարանիս արժան դատեցանք պաշտօնական կերպիւ ծանուցանել ի տեղեկութիւն՝ մանաւանդ Կիլիկիոյ վիճակին օրհնեալ Ժողովրդոց, թէ Բ. Դուռը միայն հաւանութիւն տուած է յիշեալ Սսեցի Նիկողայոս Եպիսկոպոսին իր հայրենի երկրին մէջ բնակելու, բայց կաթողիկոսութեան խնդիրը կախ ձգած է՝ յարգելով Ազգային իրաւասութիւնը: Ըսել է, որ Նիկողայոս Եպիսկոպոս ոչ Ազգային Վարչութենէն կաթողիկոս հաստատուած է, եւ ոչ մեծազօր Տէրութիւնը ըստ այնմ վաւերացուցած է զայն: Հետեւաբար, Նիկողայոս Եպիսկոպոս կաթողիկոսական ամեն առանձնաշնորհութիւններէ զուրկ ըլլալով՝ կարող չէ ոչ Եպիսկոպոս ձեռնադրել, ոչ Ս. Միւռոն օրհնել, *եւ ոչ Ս. Աթոռոյն ստացուածոցը տէր ըլլալ: Իսկ Կիլիկիոյ Ս. Աթոռը տակաւին իր կառավարութիւնը պիտի ունենայ ասկէ առաջ Տեղապահ հաստատուած Գերապատիւ Հաճընու Պետրոս Եպիսկոպոսին հսկողութեանը տակ, եւ այսպէս պիտի չարունակուի, մինչեւ որ Ազգային Վարչութիւնը Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան խնդիրը լուծէ օրինաւոր կերպիւ:*

Այս պաշտօնական յայտարարութիւնը օրհնութեան կոնդակաւս ծանուցանելով Կիլիկիոյ Տիրախնամ բոլոր վիճակաց Եկեղեցական եւ ժողովրդական լրութեան, կը մաղթեմք ամենեցուն համար երկնաւոր եւ երկրաւոր յաջողութիւնս, եւ մնամք աղօթարար միշտ»:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ

Տուաւ օրհնութեան կոնդակս ի Պատրիարքարանի Հայոց, որ ի Կ. Պոլիս, յամի Տեառն 1869 ի Փետրուարի 1:

Տեղապահին այս կոնդակը Կիլիկիոյ բոլոր թեմերը հասնելէ ետքն իսկ Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոս կը յանդգնի Ծռնգի վանուց Վանահայր Տ. Ստեփան Վարդապետը եւ Ատանայի Առաջնորդա-

կան Փոխանորդ Տ. Դաւիթ Վարդապետը[1] (Ներշապուհ) Եպիսկոպոս ձեւացնել 1869 Մարտ ամսոյ վերջերը կամ Ապրիլի սկիզբները՝ առաջնոյն անունը Նիկողայոսի եւ երկրորդինը Թէոդորոսի փոխելով:

Իրաց այս վիճակին դարման տանելու համար Պատրիարքական Տեղապահը 1869 Մայիս 21 եւ 28 եւ Յունիս 19 երիցս ի ժողով կը գումարէ Կ. Պոլսոյ մէջ գտնուող Եպիսկոպոսները, որոց խորհրդածութեան եզրակացութիւնը սա կըլլայ թէ. «Սսոյ կաթողիկոսութեան խնդիրն Արարատեան Մայր Աթոռոյ լուծմանը պէտք է յանձնել, եւ Ստեփան ու Դաւիթ Վարդապետները կիլիկիոյ վիճակներէն դուրս հանել եւ աքսորել ի Կիպրոս կամ յայլուր, մինչեւ որ Ամենայն Հայոց Հայրապետն առ այս իւր որոշումը հաղորդէ Ազգային Վարչութեան», բայց դարձեալ կը յապրատեւէ խնդիրը մնալ իւր անորոշ եւ անկերպարան վիճակին մէջ:

Պատրիարքական Տեղապահն Ազգին դարաւոր մէկ իրաւանց պաշտպան կենալուն համար կը պարտաւորի, մանաւանդ թէ անուղղակի կը հրաւիրուի, որ հրաժարի (թէպէտ եւ խառն ժողովոյ 1869 Յուլիս 3ի նիստին արձանագրութեան մէջ այս հրաժարման իբր պատճառ Սսոյ խնդիրը նշանակուած է), ուստի եւ կը հրաժարի յ3 Յուլիսի 1869: Կընդունի Բ. Դուռը Տեղապահի հրաժարականը, եւ Պատրիարքական ընտրութեան համար Յուլիս 20 թուականը կրող հրամանագիր մը կը ղրկէ ի Պատրիարքարան:

Ազգային ժողովն ըստ այսմ հրամանագրի Պատրիարքական ընտրութեան ձեռնարկելով 1869 Յուլիս 31 Կ. Պոլսոյ Պատրիարք կընտրէ Վանայ Առաջնորդ Տ. Իգնատիոս Արքեպիսկոպոսն Քաքմաճեան, որ այս առթիւ իրեն դէմ եղած անիրաւ եւ իսպառ դատապարտելի յարձակմանց պատճառաւ քաղցկեղի (շիրիփէճէ) դժնդակ հիւանդութեամբ ախտանալով՝ յետ երկոտասան աւուր կը վախճանի ի 12 ամսեանն Օգոստոսի:

Ազգային ժողովը վերստին Պատրիարքական ընտրութեան կը ձեռնարկէ, եւ յետ Պատրիարքական ընտրելութեան՝ կրօնական պայմանաց նկատմամբ տեղի ունեցած չփոթից եւ ընդ երկար վիճաբանութեան, հուսկ ուրեմն՝ Ազգային Սահմանադրութեան ա-

[1] Այս Տ. Դաւիթ Վարդապետը Մարաշցի Տ. Սկրտիչ Սրբազանին ձեռնասունն է, որ Եպիսկոպոս ձեւանալէն յետոյ, երբ Ազգային Վարչութիւնը պատժել կը ձեռնարկէ զինքը՝ փախուստ կուտայ ի Հռոմ, եւ կընդունի պապականութիւնը:

ռաջներորդ յօդուածոյն տրամադրութեան համաձայն, ի Ս. Էջմիածին ձեռնադրեալ եւ անդ ուխտեալ Տ. Մկրտիչ Արքեպիսկոպոսն Խրիմեան՝ առաջարկութեամբ Վսեմաչուք Գրիգոր Էֆէնտի Օտեանի, կընտրէ Պատրիարք Կ. Պոլսոյ ի 4 Սեպտեմբերի 1869, որ Դեկտեմբեր 5 թուական գրով մը իւր ընտրութիւնը կը ծանուցանէ Ամենայն Հայոց Հայրապետին, եւ ի պատասխանի սա հետեւեալ կոնդակը կընդունի, որ Աղթամարայ եւ Սսոյ խնդրոց համար իւր մասնաւոր կարեւորութիւնն ունի.

«Գէորգ ծառայ Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Ծայրագոյն Պատրիարք համազգական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Ս. Կաթողիկէ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ, Գերապատիւ նորոգ Պատրիարքի Հայոց Կ. Պոլսոյ Հայրապետական օրհնութեամբ ծանուցանեմք:

Ընտրութիւն Ձեր ի Պատրիարքութիւն Կ. Պոլսոյ, մխիթարական յուսով ցնծութեան լնու զսիրտ այնոցիկ, որք միանգամ ծանօթ են բարեճիր յատկութեանց սրտի Ձերոյ:

Ոչ ինչ անյայտ գոլով եւ մեզ հայրենասիրութիւն Ձեր կամիմք յաներկբայս լինել, զի այս կոչումն Ձեր ի բարձր պաշտօն Պատրիարքութեան բացցէ առաջի գործունէութեան Ձերոյ զեւս ընդարձակագոյն ասպարէզ սակս խնամ տանելոյ բարոյական վշտաց Ազգիս՝ փոյթ ունելով հանապազ չիջուցանել զօրութեամբ Ս. Գրոց վարդապետութեան զկիրս ազգավնաս կուսակցութեանց, սերմանել ի սիրտ ամենեցուն զսէր եւ զխաղաղութիւն, եւ որ մեծն է ջան ի գործ արկանել, զի հետզհետէ բացցին բարեկարգ դպրոցք վասն երկոցունց սեռից ոչ միայն ի Մայրաքաղաքիդ, այլ եւ յամենայն քաղաքս եւ ի գիւղօրայս գաւառացն Տաճկաստանի: Քանզի, չգտանեմք գայլ շահեկանագոյն դեղ դարմանոյ վասն ապագայ երջանկաւէտ բարեկեցութեան Ազգիս, բայց եթէ զընդհանուր տարածումն ուսման եւ կրթութեան, զոր եւ Ձերդ մտացն խորհրդոց սիրելի եւ հաճոյական ճանաչեմք:

Ախորժ բերկրութեամբ սրտի ընթերցեալ զնամակ Ձեր՝ որ ի 5 Դեկտեմբերի 1869 ամի, ծանեաք զջերմեռանդութիւն Ձեր եւ զորդիական հնազանդութիւն առ Մեզ եւ առ Մայր Աթոռն Հայաստանեայց, վասնորոյ եւ սրտեռանդն աղօթիւք աղաչեցաք եւ յաւէտ աղաչեսցուք զԱմենակալն Աստուած, զի զօրավիգն եղեալ

Ձեր մշտաբուխ չնորհացն իւրոց անսպառ ծաւալմամբ ի վերայ Ձեր առաջնորդեսցէ զգործս Ձեր ի բարին եւ յազգաշահ ձեռնարկութիւնս, զի որպէս վայել է գործել ներհուն եւ ողջամիտ հովուաց Ս. Եկեղեցւոյ ի յանճանձել զպէտս հոգեւոր եւ բարոյական պիտոյից Ազգին, գործեսջիք եւ դուք զօրացեալ Տեառն առատազեղ խնամոցն զօրութեամբ եւ զնախկին եռանդն ազգասիրութեան վառ եւ բորբոք պահեսջիք ի սրտի Ձերում, զի խաւարեալոցն մատակարարեսջիք զլոյս գիտութեան եւ կարօտելոցն զհաց հոգեւոր կենդանութեան: Ուստի, անկեղծ ուրախութիւն որդեգրով սրտի Մերոյ ընդ ապագայ բարօրութիւն հաւատացեալ հօտին Քրիստոսի Ձերովդ մշտատեւ հոգատարութեամբ՝ զհարկ քաղցրութեան դնէ ի վերայ Մեր այսու Հայրապետական կոնդակաւ չնորհել Ձեզ Արքեպիսկոպոսութեան զՊատիւ՝ հաստատելով միանգամայն զընտրութիւն Ձեր ի պաշտօն Պատրիարքութեան Կ. Պօլսոյ, եւ յետ չնորհաւորելոյ բերկրապատար սրտիւ զնորաստաց կոչումն նչանաւոր ըստ պարտուց Հայրապետական ծայրագոյն պաշտամանս ՊԱՏՈՒԻՐԵՄՔ Սիրելութեան Ձերում *զի եռանդնալից սիրով դուն գործեսջիք ընդ ամենայն աւուրս կենաց Ձերոց բանիւ եւ արդեամբ զհետ երթալ ուղիղ չաւղաց երանելի Հարցն Սրբոց* եւ ի կարեւոր դէպս ՆԱԽԱՆՁԱԽՆԴԻՐ ՀԱՆԴԻՍԱՆԱԼ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԻՐԱԻԱՆՑ ԵՒ ՕԳՏԻՑ ՄԱՑՐ ԱԹՈՌՈՑՍ:

Քանզի, բազմակնճիռն խնդիր կայ առաջի Ձեր*: Այն է՝ խնդիրն հակաթոռ* կաթողիկոսութեանց Սսոյ եւ Աղթամարայ, *որք աղբիւր են պէս պէս անախորժ տարաձայնութեանց, զի նոքին օգնականութեամբ խօզանեանց եւ ապստամբ Քրիստոս Խան Մահմուտի եւլն., զառաջինն անկախօրէն վարէին զապօրինաւոր իշխանութիւն իւրեանց, եւ նախնիք մեր անկարող իմն գտանէին կոչել զնոսա յուղղութիւն: Իսկ այժմ որովհետեւ բարեխնամ Պետութիւնն Օսմանեանց ընդ իւրեւ նուաճեալ է զապստամբ բռնակալս եւ բացարձակապէս իշխէ ի վերայ լերանց Տաւրոսի եւ Քիւրտիսթանու, ուստի եւ բնականապէս ունելով ի նկատի զօգուտ եւ զբարգաւաճանս Եկեղեցւոյ եւ զանխզելի միութիւն Ազգին՝ հասեալ է ժամանակն այն, զի ի բաց ընկեսցին անկարգութիւնքն այնոքիկ: Բայց ցաւօք սրտի ընթեռնումք յազգային Օրագիրս, զի ոմանք ի մերազնեայց կամ ի պատճառս անհեռատեսութեան իւրեանց եւ կամ յանձնական չահուց առաջնորդեալ ճգնին օգնել ապօրինաւորու-*

թեանց նոցին առանց զչարագուշակ հետեւանս զմտաւ ածելոյ, որ կարեն անչուշտ վնասել միութեան Ազգի եւ Եկեղեցւոյ:

Ջերդ սիրելութեան պարտի ապաքէն յայտնի լինել, զի նախորդք մեր չտային զպաշտօն միաբանիցն Սսոյ եւ Աղթամարայ յայդոսիկ կողմանս նոյնպէս եւ Վարդապետաց դիմելոց այտի առ հակաթոռն յընդունիլ զձեռնադրութիւնն եպիսկոպոսութեան, արգելս դնէին վարել զպաշտօն Քարոզչութեան կամ Առաջնորդութեան մինչեւ չդիմէին նոքա անձամբ ի Ս. Աթոռս սակս ուխտելոյ զուխտն կատարեալ հաւատարմութեան եւ հնազանդութեան, քանզի վերջինքն ձեռնադրեալ գոլով Սարկաւագ կամ Վարդապետ յեպիսկոպոսաց (ի միաբան եպիսկոպոսաց) էջմիածնի եւ դիմելով ի Սիս եւ յԱղթամար սակս զեպիսկոպոսութեանն ընդունելոյ զաստիճան յորպիսի եւ իցէ նպատակաց չարժեալ ընդդէմ առաջնոյ ուխտի հաւատարմութեան մեղուցեալ եւ քան զբնիկ Սսեցիս եւ զԱղթամարցիս անհնազանդս համարէին եւ համարին իսկ:

Եղծմունք այսպիսի կարգաց եւ կանոնաց Եկեղեցւոյ ի վեր երեւեցան առաւել ի յետին ժամանակս յանհոգութենէ Հոգեւոր Իշխանութեան Կ. Պոլսոյ, ըստ որում թոյլ տուաւ այնպիսեաց վարել զպաշտօն Անդամութեան Կրօնական եւ Երեսփոխանական ժողովոց, նոյնպէս եւ Քարոզչութեան եւ վիճակաւոր Առաջնորդութեան առանց կանխապէս դիմելոյ նոցա ի Ս. Աթոռս եւ ուխտելոյ, եւ առանց ընդունելոյ զօրինական օրհնութիւն Ընդհանրական Հայրապետի Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, որով տեղի ետուն ոչ սակաւ աղմկայոյզ խռովութեանց եւ Ազգային տարօրինակ գժտութեանց:

Մեք առ ի զառաջս առնուլ յապագային այսպիսի ազգավնաս տարաձայնութեանց եւ առ ի խափանել իսպառ զպատճառս ծագման նոցին յանձն առնեմք Ջերդ Գերապատուութեան, զի խոհական հանճարով ողջմտութեան Ջերոյ փոյթ տարջիք ածելոյ զնոսա առ տակաւ տակաւ յուղղութիւն եւ յանվրդով օրինապահութիւն, որպէս զի առանց անձամբ դիմելոյ ի Ս. Աթոռս եւ ուխտելոյ զսահմանեալ ուխտն մի իշխեսցեն այնպիսիք վարել զորպիսի եւ իցէ զպաշտօն Հոգեւոր ի թեմս Պատրիարքութեան Ջերոյ մինչեւ այց արասցէ Տէր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, որպէս զի մար-

թասցուք ժողովել ի մի վայր ի բարեկարգութիւն ամենից եկեղեցականաց ըստ վաղեմի կանոնաց Ս. Հարց:

Ոչ աւելորդ համարիմք յիշել, զի վերաքննեալ տեառակն Սահմանադրութեան թէեւ չէանց ի ձեռս Մեր, որպէս զի խելամուտ լինիցուք առ եկեղեցին վերաբերեալ յօդուածոցն փոփոխութեանց, բայց յարձանագրութեան երեսփոխանութեան ժողովոյն գումարելոյ ի Պատրիարքարանի ի 22 Օգոստոսի զարմանալի փոփոխութիւն իմն նշմարեցաք, որ յաղագս Պատրիարք ընտրելի անձանց թէ. «Պատրիարքը ի վաղուց անտի Պատրիարքութեան յատկացեալ Եպիսկոպոսաց դասէն կըլլայ»:

Ո՞ւմ չիցէ յայտնի, զի Պատրիարքունք Կ. Պոլսոյ մինչ ցհաստատութիւնն Սահմանադրութեան միշտ յԵպիսկոպոսաց յԷջմիածին ձեռնադրելոց ընտրեալ լինէին եւ նոյն սովորութիւնն իբրեւ անփոփոխ կանոն եկեղեցական՝ արձանագրեցաւ նաեւ յէջս Սահմանադրութեան տեառակի, այնու եւեթ յաւելմամբ, զի յէջմիածնէ ընկալեալ Եպիսկոպոսք եւս մարթին ընտրիլ ի Պատրիարքութիւն: Եւ այս յաւելուած եղեւ ի պատճառս Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Ադրիանուպօլսեցւոյ, որ թէեւ ի Սիս ձեռնադրեալ Եպիսկոպոս, բայց ընդ նախորդին Մերում ի Տէր հանգուցեալ Մատթէոս Կաթողիկոսի եկեալ ի Ս. Էջմիածին յետ ուխտելոյ ընկալաւ ի չարս (մխաբան) Եպիսկոպոսաց Ս. Էջմիածնի, եւ ըստ զօրութեան Հայրապետական կոնդակի, որ տուաւ նմա ի նախորդէն Մերմէ իբրեւ զվկայական ընդունելութեան ընտրեցաւ Պատրիարք Կ. Պոլսոյ: Ուստի, եւ զարմանամք, թէ ընդէ՞ր այժմ անորոշ եւ անբացայայտ գրեալ է յօդուածն այն: Եւ զի տեառակն վերաքննեալ Սահմանադրութեան տակաւին չէ ընկալեալ ի կողմանէ Ազգին, եւ Բ. Դուռն չէ զայն վաւերացուցեալ խնամ կալջիք դուք բացայայտ մեկնաբանութեան նորին ըստ առաջնոյն օրինակի:

Եւ զայլ ամենայն, որ օգտաւէտ է վասն Ազգի եւ Եկեղեցւոյ յանձն առնեմք Ձեզ խորհիլ ընդ ողջամիտս ուղղելով զղեկ Ազգային Կառավարութեան միշտ ի բարին եւ յօրինաւորն:

Եւ մեք զօգնութիւն եւ զառատագութ խնամս եւ զողորմութիւն վասն Ձեր եւ վասն համայն սիրելւոյ Ազգիս ի Բարձրելոյն Աստուծոյ մաղթելով մնամք միշտ Աղօթարար»:

ԳԷՈՐԳ Դ.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

յ2 Յունուարի 1870 ամի, թիւ 9
Ի Մայր Աթոռ Արարատեան
Ի Ս. Էջմիածին

Հայրապետական սոյն Կոնդակն, որ այս առաջին անգամ կը հրատարակուի եւ ի լոյս կելլէ, ինչպէս կերեւի, չպարունակէր ամենեւին այն խօսքը, զոր որպէս թէ Հայրապետն իւր այս կոնդակաւ Աղթամարցւոց եւ Սսեցւոց համար ըսած ըլլայ թէ. «Թոյլ տուք մեռելոց թաղել զմեռեալս իւրեանց»*, զոր մինչ ցարդ կը յեղյեղեն ու կը յեղյեղեն, մանաւանդ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Մարաչեցի, որ իւր՝ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան որոշմանց եւ հրահանգաց անսաստելուն արդարացուցման՝ իբր զօրաւոր փաստ կը գործածէ միշտ:*

Ահա ի հաստատութիւն այսմ Ս. Էջմիածնի «Արարատ» պաշտօնական ամսագրոյն 31 Դեկտեմբեր 1871 Ըրդ թուոյն «Ստոյ խնդիր» *վերնագրով յօդուածոյն սա հատուածն, որ կըսէ. «Այս ամենը քաջ նկատելով Նորին Ս. Օծութիւն Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց եւ նախատեսելով զապագայն՝ զգուշութեան համար էր, զի երբ նոր Պատրիարք նստաւ ի Կ. Պոլիս Գերապատիւ Մկրտիչ Ա. Եպիսկոպոսն Խրիմեան՝ Կոնդակ գրեց փութով, եւ հայրական սիրով զգուշացոյց զնա խոհեմութեամբ չարժիլ Սսոյ եւ Աղթամարայ խնդրոց մասին, զի մի վտանգեսցի միութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Բայց տեսէք Ազգիս դժբաղդութիւնը, որ Հայրապետական Կոնդակը փոխանակ ի բեմս եկեղեցեաց ի լուր ժողովրդեան ընթեռնլոյ, տեղւոյն Ազգային ժողովոյ մէջ կարդալն անգամ զլացան եւ ծածկեսցին, եւ ոչ կամեցան գալ ի լոյսն, զի մի յանդիմանեսցին գործք նոցա, եւ ոչ այսչափ միայն, այլ* թիւր ու սխալ *մեկնութիւններ եւս տուողներ եղան կոնդակին մտաց, եւ սկսան* ոմանք սուտեր *տարածել բարեմիտ ժողովրդեան մէջ որպէս թէ՝ Ս. Կաթողիկոս* գրած լիներ *Սսեցւոց եւ Աղթամարցւոց համար, թէ՝* թոյլ տուք մեռելոց, թաղել զմեռեալս իւրեանց, *որ* ՐՆԱԻԻՆ ՍՈԻՏ Է»[1]:

Ճմարտութիւնը՝ թէեւ անագան, բայց ստութեան հանդերձը մերկանալով անպատճառ երեւան կելլէ յաղթանակաւ՝ ի դատապարտութիւն անոնց, որք զինքը խաբէութեան հանդերձով հալածելու յանդգնութիւնն ունենալ կը կարծեն:

1870 թուականին սկիզբները սահմանադրապէս կը կազմուին Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Կրօնական եւ Քաղաքա-

[1] Տե՛ս Ս. Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրոյն Ը.րդ թիւը, 31 Դեկտեմբեր 1871:

կան ժողովները[1], նոյնպէս եւ Կ. Պոլսոյ պակասեալ եւ գաւառական դեռ ոչ ընտրեալ երեսփոխանաց ընտրութիւնք կատարուելով՝ կը վերակազմի Ազգային ժողովն, եւ կը բացուի ի 21 Օգոստոսի 1870[2]:

Ազգային Վարչութեան նորակազմ Քաղաքական ժողովը Սսոյ խնդիրը կը ներկայացնէ Ազգային ժողովոյ Բ.րդ նիստին ի 28 Օգոստոսի սա բերանացի տեղեկագրով, զոր տուած է Քաղաքական ժողովոյ Ատենադպիր Սեծաչուք Տիգրան Էֆէնտի Եուսուֆեան.

«Արդէն ժողովոյդ յայտնի է, թէ Սսոյ Նիկողայոս Եպիսկոպոսի ինքնընտիր կաթողիկոսութիւնը ապօրինաւոր եւ անվաւեր վճռուելէ ետքը, Նիկողայոս Եպիսկոպոս Կ. Պոլիս բերուելով, եւ ժամանակ մը հոս մնալով, Բ. Դռան հրամանաւ առանց վարչութեան հրամանին[3] դարձեալ իր տեղը ղրկուեր էր, կաթողիկոսութեան խնդիրն առ կախ մնալու պայմանաւ՝ մինչեւ ցնոր տնօրինութիւն Ազգային Պատրիարքարանի:

Սակայն, նա այս պայմանին հակառակ Ազգին ընտրած Տեղապահը Սսոյ վանքէն վռնտելով կաթողիկոսական պաշտօն վա-

---

[1] Այս շրջանի Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովները վեց վեց անձերէ բաղկացեալ են: Կրօնական ժողովը մէկ քանի գումարումներ միայն ունեցած է, եւ յետ այնորիկ ինքնին լուծուած: Տե՛ս Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, նիստ Լ., երես 462:

Իսկ Քաղաքական ժողովոյ անդամք՝ բացի Սեծաչուք Յակոբ Էֆէնտի Ֆրէնկեանէն, հրաժարած են: Ազգային ժողովը հրաժարելոց տեղ նորոց ընտրութիւնը Պատրիարքին յանձնած է: Այս կերպով ընտրեալ Քաղաքական ժողովն իր պաշտօնը կը վարէ ցվերջ Ապրիլի 1872, եւ բոլոր խառն խնդիրներն ինքնին միայնակ կը լուծէ, ինչպէս նաեւ՝ Սսոյ կարեւոր խնդիրը: Այս խնդրոյն համար Քաղաքական ժողովը թէպէտեւ իւր Բ. շրջանի 1871-1872 համարատուութեան մէջ (այս համարատուութեան պատրաստ ըլլալը ծանուցուած, բայց դեռ Ազգային ժողովոյ մատուցուած չէ) ըսած է, որ Խառն ժողով գումարած է, բայց պէտք է գիտնալ, որ այն ատեն ոչ միայն Կրօնական ժողովը լուծուած էր արդէն, այլ եւ նոր Կրօնական ժողովոյ ընտրութեան իսկ ձեռնարկուած: Տե՛ս Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, նիստ Լ., երես 462, նիստ ԼԱ., երես 489, եւլն:

[2] Ազգային ժողովոյ իւրաքանչիւր նիստի ատենագրութիւնք 1870ի բացումէն սկսեալ առանձին տետրով տպագարեալ հրատարակուած են:

[3] Քաղաքական ժողովը թէպէտ եւ իւր այս տեղեկագրով նախապէս յայտարարած է, թէ Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոսի ի Սիս վերադարձը ***առանց Պատրիարքական Խառն ժողովոյն հրամանին*** տեղի ունեցած է, սակայն ի վերջոյ ոմանց երեսփոխանաց հարցումէն ստեպեալ պարտաւորուած է երկիցս խոստովանիլ, թէ արդարեւ Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոս ***Պատրիարքարանի քոյլտուութեամբ*** ըսել է ***գիտութեամբն ու հրամանաւը***, վերադարձած է ի Սիս: Տե՛ս Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, նիստ Բ., երես 29: Նիստ Գ., երես 35 եւ նիստ Ե., երես 70:

րելու ձեռնամուխ եղեր եւ մինչեւ իսկ քանի մը Եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու համարձակեր էր, որով Սսոյ վիճակին մէջ խռովութիւնը հետզհետէ կը սաստկանար:

Քաղաքական ժողովն իրաց այս ցաւալի վիճակին վերջ տալու համար քանի մը տնօրէնութիւններ ըրած է, որք են.

1. Նիկողայոս Եպիսկոպոսը Սիսէն հեռացնելու համար Բ. Դռան թագրիր *գրուած եւ արդէն Բ. Դուռը ընդունելով կայսերական հաւանութեան յանձնած է*[1]*:*

2. Տիգրանակերտի Առաջնորդ Յակոբ Եպիսկոպոս Սսոյ կաթողիկոսական Տեղապահ ընտրուած է[2] *մինչեւ ցընտրութիւն նոր կաթողիկոսի:*

3. Նիկողայոս Եպիսկոպոսի հեռանալէն ետեւ անմիջապէս Եպիսկոպոս մը պիտի ղրկուի Սսոյ թեմերը՝ երեք կաթողիկոսական ընտրելի որոշել տալու *այն տեղի Եկեղեցականաց եւ ժողովրդոց ձեռօք, եւ անոնց ցուցակը Վարչութեան ղրկելու համար, որպէս զի Ազգային Ընդհանուր ժողովն ալ* նոյն երեք ընտրելեաց մէջէն *մէկն ընտրէ կաթողիկոս Սսոյ:*

4. Նիկողայոսի ձեռնադրած ապօրինաւոր Եպիսկոպոսներէն մէկը՝ Դաւիթ Ներշապուհ անուն Վարդապետը, Սսոյ վիճակները խռովութեան մէջ ձգած ըլլալուն համար թագրիր *գրուած է՝ զանի Կիպրոսի Վանքը փոխադրել տալու, եւ արդէն հեռագրական հրամանագիր ղրկուած է յԱտանա»*[3]*:*

Քաղաքական ժողովն այս տեղեկագիրը թերի *եւ ճապաղ ներկայացուցած է Ազգային ժողովոյն:*

Թերի, *վասն զի Սսոյ խնդիրը միայն կը պարունակէ, մինչդեռ Ազգային ժողովոյ 1865 Դեկտեմբեր 24ի նիստէն սկսեալ Ազգամարայ եւ Սսոյ խնդիրներն սկզբամբ իբրեւ միեւնոյն խնդիր ուշադրութեան առնուած, եւ վճիռներ ու որոշումներ ընդունած են, եւ ի լուծումն նոյն խնդրոց կանոնական զանազան ծրագիրներ*

---

[1] Ըստ այսմ, Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոս Բ. Դռան հրամանաւ երկրորդ անգամ ընդ հսկողութեամբ կը ժամանէ ի Կ. Պոլիս ի 14 Օգոստոսի 1871, եւ կիջեւանի Սուլթան Մէհմէտի հիւրանոցը, ուրկէ դարձեալ ընդ հսկողութեամբ կը փոխադրուի ի Վանս Արմաշու ի 29 Սեպտեմբերի 1871: Կայսերական վերջին փոփոխութեան պատճառաւ ազատութիւն գտնելով կուգայ ի Կ. Պոլիս 1876ին եւ գրաւոր կերպիւ կաթողիկոսական անուանէն եւս հրաժարելով՝ հրամանաւ Պատրիարքարանի իբրեւ սոսկ Եպիսկոպոս կերթայ յԱտանա, ուր եւ կը վախճանի 1880 թուականին:

[2] Տ. Յակոբ Եպիսկոպոս չէ ընդունած այս պաշտօնը, որոյ տեղ ի վերջոյ Երուսաղէմի միաբան Տ. Սիմէոն Եպիսկոպոս Սէֆէրեան ղրկուած է: Տե՛ս Համարատուութիւն Քաղաքական ժողովոյ 1870-1871 ամի, երես 10:

[3] Տե՛ս Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, նիստ Բ., երես 27:

պատրաստուած, յորոց մին՝ կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյ ծրագիրն, ալ ընդունուած է իբրեւ ընտրական օրէնք, որոց նկատմամբ հարկ էր տեղեկութիւններ հաղորդել վերակազմեալ Ազգային ժողովոյն, ինչպէս նաեւ բացատրութիւն տալ, թէ ինչո՞ւ Աղթամարայ խնդիրն Սսոյ խնդրէն զատած է, որպէս զի խնդիրն ուրոյ կերպով վիճաբանութեան ենթարկուեր, եւ որպէս զի երեսփոխանք գիտնային պայծառ, թէ այս երկու, բայց իրարմէ անբաժան եւ միչտ մի նկատեալ խնդիրներն ինչ պատճառներով եւ ինչ տեսութեամբ զատուած են ի միմեանց:

Վասն զի լռութիւն կը պահէ այն պատճառաց *համար, որք Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ վճռոց, եւ Կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյն պատրաստած ընտրական օրինաց գործադրութեան արգելք եղած են, որոց բացատրութիւնն անհրաժեչտ հարկ էր նորընտիր երեսփոխանաց համար:*

Վասն զի նոյնպէս լռութիւն կը պահէ ի 6 Փետրուարի 1867 կազմեալ Եկեղեցական Մասնաժողովոյն ի գիր առած կանոնագրութեան *նկատմամբ, մինչդեռ հարկ էր տեղեկութիւն տալ, որպէս զի Ազգային ժողովը գիտնար, թէ Ամենայն Հայոց Հայրապետն* ինչ պայմաններով *կընդունի, որ Հայաստաննեայց Ս. Եկեղեցւոյ բոլոր Եպիսկոպոսունք Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսութեանց համար* ընտրելի *ներկայանան եւ Ազգային ժողովն ալ նոյն կաթողիկոսական ընտրութեանց* մասնակցի*:*

Վասն զի նմանապէս չխօսիր բնաւ 1868 Թուականի Պատրիարքական խառն ժողովոյն խմբագրած կանոնագրութեան *նկատմամբ, մինչդեռ հարկ անհրաժեչտ էր այս մասին եւս տեղեկութիւն տալ, որպէս զի բացորոշ յայտնուէր, թէ Ամենայն Հայոց Հայրապետն ինչո՞ւ յատուկ կոնդակաւ քննադատած եւ մերժած է զնոյն կանոնագրութիւն: Բայց այս լռութիւնն անչուշտ աննպատակ չէր, զի եթէ այս մասին տեղեկութիւն մը հաղորդէր՝ ակնյայտնի երեւան պիտի գար, թէ Քաղաքական ժողովն առանց նոյն կանոնագրութեան վերաբերմամբ բան մը ըսելու պատրաստուած է գործադրութեան դնել* զայն*, եւ Ազգային ժողովոյ հաւանութիւնն ստանալու համար միայն իւր այս տեղեկագիրը ներկայացուցած առ Ազգային ժողովն: Տարակոյս չկայ, թէ այս նպատակին համար է նաեւ, որ Աղթամարայ խնդիրը Սսոյ խնդրէն զատած է, եւ բոլոր նախորդ որոշմանց եւ ձեռնարկութեանց նկատմամբ լռութիւն պահած:*

Ճապաղ, *վասն զի եթէ իբրեւ որոշելի խնդիր կը ներկայանար՝ յայտնի չէ եղած ամենեւին, թէ իբրեւ վարչուԹեան ձեռնհասուԹենէն վե՞ր խնդիր ներկայացած է Ազգային ժողովոյն, թէ իբրեւ ուղղակի Ազգային ժողովոյ ձեռնհասուԹեան պատկանեալ խնդիր՝ անոր որոշմանը յանձնեալ:*

Վասն զի այս տեղեկագիրն որոշ առաջարկ *մը՝ հետեւապէս եւ վիճաբանուԹեան որոշ հիմ մը չպարունակէր, այլ ինչ որ* գործադրութեան դրուած է՝ *զայն կը ծանուցանէ, եւ ինչ որ* պիտի գործադրուի *Յրդ յօդուածով՝ անոր ձեռնարկելու* եղանակը *կիմացնէ, մինչդեռ բուն խնդիրն այս էր, թէ ի՞նչ են Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսուԹիւննեըն, եւ ո՞վ պիտի ընտրէ Աղթամարայ եւ Սսոյ վանահայր վիճակաւորները, որք իրենց անցեալ վիճակովն սոյն այս պարզուԹեամբ պէտք էին ներկայացուիլ Ազգային ժողովոյն, որպէս զի Ազգային երեսփոխանաց վիճաբանուԹիւնն որոշ հիմ մը ունենար, եւ խնդրոյն այլ եւ այլ մանրամասնուԹեանց վրայ չտարածուելով՝ ընդ փոյթ իւր լուծումն առնուր խնդիրն եւ վերջանար՝ փոխանակ այնչափ զբաղեցնելու զԱզգային ժողովը:*

Սոյն տեղեկագրոյն այս վիճակն, երբ Երեսփոխանաց քննադատուԹեան եւ հարցմանց կենԹարկի՝ Քաղաքական ժողովը կը փուԹայ իւր տեղեկագրոյն Յրդ յօդուածին առաջարկուԹեան ձեւ տալ՝ սա բարեփոխուԹեամբ Թէ.

«Քաղաքական ժողովն ..., առաջարկած էր պատկառելի Ատենիդ նախորդ Նիստին՝ Արքեպիսկոպոս մը ուղարկել ի Սիս, որոյ պաշտօնն ըլլայ երեք ընտրելեաց ցանկ մը պատրաստել, եւ Երեսփոխանական ժողովոյն ներկայացնել, որպէս զի նոյն ցանկին համեմատ կաթողիկոսի ընտրուԹիւնը կատարուի: Հետեւապէս, առաջարկուԹիւնը ընտրուԹեան ձեւին վրայ է, եւ Ընդհանուր ժողովոյդ իրաւունքն է այս խնդիրը որոշել: Իսկ քանի մը երեսփոխանաց կողմէ վարչուԹեան եղած հարցմանց գալով կը պատասխանեմ, Թէ ... Քաղաքական ժողովը Թեմականաց իրաւունքը *իբր* սկզբունք *յարգելով՝ անոնց կը Թողու ընտրելեաց ցուցակի պատրաստուԹիւնը»*[1]*:*

[1] Տե՛ս Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, նիստ Գ., երես 35:

Դարձեալ.

«Իսկ ընտրութեան եղանակին համար նկատելով, որ Ազգային Ընդհանուր ժողովը տակաւին որեւէիցէ որոշում *մը չէր ըրած, պատշաճ դատեց վիճակէն երեք ընտրելի ուզելու դրութիւնը յանձնարարել առ պատկառելի Աթեանդ, որու գերագոյն իշխանութեանը կը պատշաճի քննել զանազան առաջարկութիւնները եւ ազգային իրաւանց համաձայն կատարուելու ընտրութեան եղանակը եւ պայմանները վճռել»:*

Առաջարկութեան կերպարանք միայն առած այս բարեփոխեալ ձեւերն իսկ տակաւին թերի *են եւ* ճապաղ, *վասն զի չեն պատճառաբաներ, թէ ինչո՞ւ ընտրելեաց փակեալ ցանկի պատրաստութիւնն իբր* սկզբունք *թեմականաց կը թողու, եւ վասն զի մինչդեռ Ազգային ժողովն՝ Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսական ընտրութեան եղանակն արդէն ըստ առաջարկութեան Կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյն որոշած էր եւ ընդունած եւ զոր դեռ եւս յատուկ որոշմամբ մը չէր մերժած՝ Քաղաքական ժողովը կըսէ թէ. «Ընտրութեան եղանակին համար Ազգային ... ժողովը տակաւին որեւէիցէ* որոշում *չէր ըրած»:*

Ահա՛, Քաղաքական ժողովոյ սոյն այս տեղեկագիրն է, որ Ազգային ժողովոյ վեց նիստերու ընդ երկար վիճաբանութեան նիւթ կըլլայ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Բացում 1870 ամին

Նիստ Բ., Գ., Դ., Ե., Զ., Է.

Ազգային ժողովոյ այս վեց նիստերու վիճաբանութիւնը սա հետեւեալ չորս գլխաւոր առաջարկութեանց կը յանգի, որոց վերջնոյն համաձայն՝ հուսկ ուրեմն կը լուծուի խնդիրը, որք են.

Ա.
ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

Ս. Էջմիածնի Հայրապետը Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ՅԱՋՈՐԴՆ Է, եւ Գերագահուբիւնն ու ամբողջ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ կառավարութեան իրաւասութիւնն *անորն է, իսկ Աղթամարայ եւ Սսոյ թեմական կաթողիկոսներն եկեղեցական անիշխանութենէն ծագած են եւ* ապօրինաւոր, *բայց որովհետեւ զանազան պատճառաց համար չկրնար ջնջուիլ, ուստի, որպէս զի Ս. Էջմիածնի Աթոռոյն* գերագահութիւնն ու իրաւասութիւնն անարատ պահուի, *Ազգային ժողովն՝ որ Թուրքիոյ միայն Ս. Էջմիածնի թեմական Հայոց ներկայացուցիչն է, պէտք չէ անոնց ընտրութեան* մասնակցի, *զի այս մասնակցութիւնը Ս. Էջմիածինէն հրաժարում կը նշանակէ, այլ պէտք է կամ Աղթամարայ եւ Սսոյ թեմականք զատ զատ երկերկու ընտրելի պատրաստեն, եւ անոնց մէջէն մէկ անձ Աղթամարայ եւ մէկ անձ Սսոյ* կաթողիկոս հաստատէ *Ս. Էջմիածնի Հայրապետը, եւ անոնց առաձնաշնորհութեան պայմանները դնէ, եւ կամ պէտք է բոլորովին* թողուլ, *որ թեմականք ըստ* հին սովորութեան *իրենց ուզած անձն ընտրեն իրենց առաջնորդ կամ կաթողիկոս:*

Այս առաջարկութեան *առաջին հեղինակ՝ մխանգամայն եւ փաստաբան, եղած է Մեծապատիւ Ռուբէն Էֆէնտի Կիւմիւշկերտեան:*

Ահա իւր խօսքերը.

«Այս խնդիրը ըստ իս թեթեւ չէ լուծելը, եթէ լրջաբար խորհելու ըլլամք՝ մեր առջեւ մէկ քանի դժուարութիւնք պիտի ծագին:

Նախ, քանի որ Տաճկաստանի Հայոց ամենամեծ մասը Էջմիածնայ թեմական են, եւ մենք ալ անոր թեմականն եղող Հայ ժողովուրդը կը ներկայացնեմք[1], ի՞նչպէս կրնամք Ընդհանրական կաթողիկոսին կամքը չհասկնալ *կամ անոր* իրաւասութեանը արատ չբերելով *ինքնիրեննուս երկու կաթողիկոսաց ընտրութեանը մասնակից ըլլալ, քանի որ Ս. Էջմիածին զիրենք ապստամբ եւ հակաթոռ կը ճանչնայ:*

[1] Բոլոր Թուրքիոյ Հայերն, Աղթամարայ եւ Սսոյ Հայերն ալ մէկ տեղ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռոյ թեմն են, եւ Կ. Պոլսոյ Ազգային ժողովն, որ համայն Թուրքիոյ Հայոց Առաջնորդական վիճակներէն ընտրեալ Երեսփոխաններէ կազմուած է, ամբողջ Թուրքիոյ Հայ ժողովրդեան ներկայացուցիչն է, եւ ոչ թէ՝ անոր մէկ մասին:

Երկրորդ, այս կաթողիկոսները՝ քանի որ իրենց իրաւասութիւնը թեմական են եւ ոչ ընդհանրական, իրաւունք կրնա՞մք ունենալ առանց թեմական ժողովրդոց կամքը հասկնալու մեր ուզած Եպիսկոպոսներէն մէկը իրենց կաթողիկոս ընտրել: Ասանկ որոշում մը նոյն իսկ մեր ընդունած օրէնքին (Ազգային Սահմանադրութեան) դէմ չէ՞:

Նախ եւ առաջ կուգեմ քիչ մը Ս. Էջմիածնայ վրայ խօսիլ: Ս. Էջմիածնայ անունը բոլոր ճշմարիտ Հայու համար նուիրական է, սուրբ է:

... : Մեր նախնեաց փառքերէն ոչինչ ունիմք այսօր: Միմիայն պարծենալու երկու բան մնացած են մեզի, ..., որք են՝ Երուսաղէմ եւ Ս. Էջմիածին: Առաջինը, զուտ կրօնական, *իսկ երկրորդը՝* կրօնական եւ ազգային: *Ս. Էջմիածնով կը պարծիմք, ըսի, որովհետեւ մեր նախնի փառաց նուիրական Տաճարն է, այն հռչակաւոր Տաճարն է եղած պատճառ մեր Հայ անունը ազգաց ցանկին մէջէն չաւրուելուն: Ուշիմ ունկնդիրը կրնայ հասկնալ, բայց պիտի ըսուի թերեւս, թէ այսօր այն ամենայն կերպիւ* անկարող վիճակի մէջ է՝ իւր իշխանութիւնը գործածելու մասին: *Այո՛, այնպէս է, բայց եննթադրենք, թէ* մայր մը ունենալինք օտարի քով ծառայութեան մէջ, *եւ մենք ալ* անկարող ըլլայինք զայն ազատելու, *միթէ* որդիական պարտաւորութիւններնիս զլանալո՞ւ էինք անկէց: *... : Գանք որ ի՞նչ պիտի կրնանք ընել* մեր Եկեղեցական անիշխանութենէն ծագած *եւ մինչեւ մեզ հասած եւ աւելի գէշն է՝ Ազգին մէջ* քար գայթակղութեան *եղած երկու թեմական կաթողիկոսաց վիճակը: ... ասոնք բոլորովին ջնջել՝ զանազան պատճառներու համար չըլլար, բայց անանկ ձեւ մը տալու է գործին, որպէս զի Ս. Էջմիածնայ Աթոռին* գերագահութեանը *արատ մը չգալով այս կաթողիկոսները կանգուն կենան: Իմ կարծիքս այն է, որ ... անմիջապէս ... Եկեղեցական մը ... ղրկելու է այն վիճակները, ... որ երթայ ըստ Սահմանադրութեան հոն տեղի ժողովրդոց մեծագոյն մասին կամքը ստանայ եւ իրենց ազատ քուէարկութեամբը երկու արժանաւոր ընտրելի ներկայացնէ մեզ մէկ տեղին համար, միւս տեղին համար՝ ալ ըստ այնմ ...: Այն երկու ընտրելեաց մէջէն* վէթօն *(անոնցմէ մէկը կաթողիկոս հաստատելու իրաւունքը) Վեհափառ Հայրապետին թողլով, եւ գերագահութիւնը իրեն վերապահելով՝ կրնայ երկու թեմական կաթողիկոսաց* առանձնաշնորհութեան պայմանները *դնել ըստ Եկեղեցական օրինաց: ... հաւասարապատիւ կաթողիկոս ճանչնայ զի-*

րենք, միչտ գերագահութիւնը *եւ բոլոր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ կառավարութիւնը իրեն պահելով, ...: Ըստ իս, ասկից աւելի ա-ղէկ միջոց չըլլար»*[1]*:*

Դարձեալ.

«Մեր ազգին բարոյականութեան *հիմն է իւր ազգային* կրօնը *եւ անոր* կեդրոնն է ԷՋՄԻԱԾԻՆ, *վասն զի անկէ ծագեցաւ լոյսը Հա-յաստան աշխարհի վրայ: Ազգը այն Ս. Աթոռին վրայ բազմողը՝ ոչ Գէորգ կը տեսնէ եւ ոչ Մարկոս, այլ նոյն իսկ՝* ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉԸ: *Եթէ կուզենք մեզ ընտրողներուն հաւատարիմ ներկայացուցիչ-ները ըլլալ, եւ ընդհանուր Ազգը միութեան մէջ պահել՝ միչտ պարտաւոր ենք այն Աթոռին հովանաւորութեանը տակէն չը զա-տուիլ, վասն զի Ազգին դարաւոր կամքն է, եթէ Աստուած չ՚ընէ անոր իրաւասութեանը, անոր գերագահութեանը քիչ մը դպչելու յանդգնինք՝ գիտնալու ենք, որ անոր հետեւանքը՝ քայքայում է:, ... : ... :*

Գանք այս ներկայ եղած կաթողիկոսաց խնդրոյն: Եթէ երես-փոխանական ժողովը Ազգը կը սիրէ, եթէ կուզէ, որ մեր ազգային միութիւնը չը քայքայի, ամենեւին այս երկու ապօրինաւոր կա-թողիկոսութեանց ընտրութեանցը մասնակից ըլլալու չէ: *Մեր* մասնակ-ցութիւնը Էջմիածնայ Կաթողիկոսութենէն հրաժարում կը նշանակէ: *Այս ժո-ղովը անոնք իբրեւ թեմական Առաջնորդ ճանչելու է՝ իրենց թե-մականները* ով կուզենէ ընտրեն, *կուզեն իրենց ընտրածներուն կա-թողիկոս ըսեն, կուզեն առաջնորդ՝ անոնք մեզի վերաբերեալ բա-ներ չեն ...»*[2]*:*

Այս առաջին առաջարկութիւնը տարբեր տեսութեամբ փաս-տաբանած է Մեծապատիւ Մատթէոս Էֆէնտի Այվատեան (վախ-ճանեալ 1876), հակաթոռութիւնը մերժած է, բայց չէ ընդունած, որ Ազգային ժողովը Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսական ընտ-րութեանց միջամտէ՝ առարկելով, որ եթէ միջամտէ՝ թեմականաց հին իրաւունքը բռնաբարած եւ «Էջմիածինէն բաժնուելու հա-մար Ազգին քայլ մը առնել տուած կըլլայ», եւ առաջարկած է. «Նոր ընտրութիւնը կատարել տալ ըստ հին սովորութեան»[3]*:*

Նոյնպէս եւ Մեծապատիւ Օգսէն Էֆէնտի Խոճասարեան(61) *(վախճանեալ 1878) Ս. Էջմիածնի վտանգ ըլլալն եւ հակաթոռու-*

[1] Տե՛ս Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, նիստ Բ., երես 27-29:
[2] Տե՛ս Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, նիստ Դ., երես 51 եւ 52:
[3] Տե՛ս Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, նիստ Գ., երես 38 եւ 45:

թիւնը մերժած է, սակայն չէ ընդունած, որ Ազգային ժողովն Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցի՝ առարկելով, որ. «Ազգային ժողովէն ընտրեալը Տաճկաստանի Հայոց կաթողիկոսը կըլլայ», եւ առաջարկած է, որ «Միաբաններն ընտրեն իրենց կաթողիկոսն եւ վէթօն *(ընտրեալին հաստատութիւնը) Ազգային Ժողովէն ընդունին»:*

Աղթամարայ եւ Սսոյ խնդրոց նկատմամբ յատենի Ազգային ժողովոյ սոյն այս վիճաբանութիւնք տեղի ունեցած միջոցին Արմաշու հռչակաւոր Վանուց Վանահայր Տ. Գէորգ Եպիսկոպոս (վախճանեալ 1872) եւ Միաբան Վարդապետք առ Պատրիարքն եւ անով առ Ազգային ժողովն ուղղեալ 1870 Սեպտեմբեր 23 թուական տպագիր պաշտօնական յատուկ թղթով մը Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսութեանց ծագման, ինչպէս նաեւ նոյն կաթողիկոսութեանց խնդրոյն լուծմանն համար Ազգային ժողովոյ մէջ երեւան եկած առաջարկութեանց մասին իրենց խորհրդածութիւնն ընելէ յետոյ՝ կը յայտարարեն, թէ Ազգային ժողովոյ՝ առանց Ամենայն Հայոց Հայրապետին գիտութեան, անկախ կերպով Սսոյ կաթողիկոսական ընտրութեան միջամտելն Եկեղեցւոյ եւ Ազգային Սահմանադրութեան հակառակ է, եւ կառաջարկեն, թէ. «Խնդրել պէտք է Վեհափառ Սրբազան Կաթողիկոսէն, որ իւր կողմանէ պատգամաւորներ որոշէ, նոյնպէս երկու միւս աթոռոց կողմէն երեսփոխան Եպիսկոպոսներ բերուին, անոնցմով մէկտեղ ներդաշնակութեան կանոնաւոր յատակագիծ մը յօրինել տրուի՝ ըստ մտաց միութեան Եկեղեցւոյ եւ աւանդութեանց Ազգին, զոր եւ հաստատեն, թէ Վեհափառ Ս. Կաթողիկոսին եւ թէ միւս աթոռոց պատգամաւոր Եպիսկոպոսներն, եւ ընդունի Ընդհանուր ժողովն, եւ յետոյ (Աղթամարայ եւ Սսոյ) նոր կաթողիկոսաց ընտրութիւնն ըլլայ: ... : Այսպէսով, միայն կարելի է Սսոյ եւ Աղթամարայ Աթոռներն համօրէն Ազգին վերագրել, որ ընդհակառակն Ընդհանուր ժողովոյն անկախ միջամտութեամբը եւ տնօրինելովը՝ *միայն Տաճկաստանի Հայոց աթոռներն ըլլալու ձեւը կրնան ունենալ, զոր անտարակոյս ոչ բոլոր Տաճկաստանի Եկեղեցիք, ոչ նոյն աթոռոց թեմերն եւ ոչ օտար երկիր բնակող Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ զաւակներ կընդունին այնպէս»*[1]*:*

[1] Թուղթ Վանականաց Վանից Արմաշու, երես 5-6:

Բ.
ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

Համայն Ազգին՝ մինչեւ ի ծագս աշխարհի ուր որ Հայ կայ, անոնց բոլորին ՀՈԳԵՒՈՐ ԳԼՈՒԽԸ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ *է: Իսկ Սսոյ կաթողիկոսը Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսին* հակաթոռ *է, սակայն պէտք է պահել զայն իւր ազատ պաշտօնավարութեամբը՝ մինչեւ որ Ս. Էջմիածնի Աթոռոյն* անկախութիւնն *եւ* Պալաժէնիայի *բարձումը ձեռք բերենք, բայց որպէս զի Ազգային կեդրոնական Վարչութենէն անկախ կերպով կատարուելով անոր ընտրութիւնն Ազգէն բոլորովին անջատ մարմին մը չկազմէ, պէտք է Ազգային ժողովն, որ իրեն գլուխ ունի Կ. Պոլսոյ Պատրիարքն, որ Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսին Փոխանորդն է, ընտրէ զայն, եւ կամ անոր ընտրութեան մասնակցի, որով անուղղակի կերպիւ կը միանայ նա ընդհանուր Եկեղեցւոյն հետ:*

Այս առաջարկութեան, որ նոյն իսկ Քաղաքական ժողովոյ առաջարկութիւնն է, փաստաբան կեցած է Վսեմաշուք Գրիգոր Էֆէնտի Օտեան[62]*:*

Ահա իւր խօսքերը.

«Եթէ մէկն ելլեր ըսէր Սիս եւ Աղթամար հակաթոռ *են, վերցնենք զանոնք, կը հասկնայի եւ այդ խօսքը* իմաստ *մը կունենար: Դարձեալ, եթէ մէկը ըսելու ըլլար, թէ* չը վերցնենք ընէ ալ՝ գոնէ ամենեւին չխառնուինք անոնց գործերուն, *մեզի համար թող չեղած ըլլան, ոչ փոխենք, ոչ նորը ընտրենք, կաթողիկոսութեան անուն կրող մարդուն ընտրութեան ոչ օրինաւորութիւնը, ոչ ապօրինաւորութիւնը փնտռենք, զի այդ կաթողիկոսութիւնն արդէն* ապօրինաւոր *է՝ դարձեալ կը հասկնայի եւ խօսքը* իմաստ *մը կունենար: Բայց երբ կըսեն, թէ այդ կաթողիկոսութիւնները պահենք, բայց իրենց ընտրութեան մասին Ս. Էջմիածնայ կաթողիկոսին դիմենք, որ* հակաթոռ *կը դաւանի զանոնք՝ այս խօսքը չեմ հասկնար:*

Ահա՛, ասոր համար է, որ երկու նիստ իրարու եռեւէ այս նիւթին վրայ վիճուեցաւ ..., եւ խնդիրն յոռի չրջանի մը մէջ մտաւ, ուրկէ դուրս չը պիտի կրնայ ելլել եւ այս վիճակին մէջ օրինաւոր լուծում մը գտնել: Այս անել ճամբէն ազատելու է խնդիրը: Նեբեցէք, որ միայն Սսոյ կաթողիկոսութեան վրայ խօսիմ, վասն զի Աղթամարայ կաթողիկոսութեան ինչ ըլլալը ես ալ չը գիտեմ: ...»:

Վսեմաշուք Գրիգոր Էֆէնտի Օտեան հոս կընթեռնու եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ վճիռներն, Ազգային ժողովոյ 1866 Յուլիս 22ի նիստին որոշումը, նոյն նիստին մէջ Տ. Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեանի մէկ խօսքը, եւ Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարքի՝ Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոսի նկատմամբ հրատարակած կոնդակն եւ այլ մէկ քանի գրուածիւններ, եւ ապա կը չարունակէ.

«Կը տեսնէք, որ ուզուածը միայն Նիկողայոսի ապօրինաւոր հրատարակուելուն վրայ Ընդհանուր ժողովոյ որոշման գործադրութիւնը չէ, այլ եւ՝ նոր կաթողիկոսի ընտրութեան վրայ տրուած որոշման գործադրութիւնը կուզուի: Եւ ատուգիւ անկարելի է նոր ընտրութեան խնդիրը զատել Նիկողայոսի ապօրինաւորութեան խնդիրէն: Եթէ Նիկողայոս Եպիսկոպոսն այն աթոռէն վերցնել կ՚որոշէ Կեդրոնական Վարչութիւնը՝ իրեն կիյնայ նաեւ որոշել ընտրութիւնը: Հիմա ինձի զարմանք մը կուգայ՝ ի՞նչպէս կըլլայ, որ այս անդառնալի դատապարտութենէն ետքը՝ Նիկողայոս տարիներով դեռ ի Սիս կը մնայ ու մինչեւ Եպիսկոպոս ձեռնադրելու կը յանդգնի: Ասոր պատճառը Վարչութեան մէջ արիութեան պակասութիւնը կը համարիմ, այն ձախող քաղաքականութիւնը, *որ Վարչութիւնը կ՚ոտնակապէ,* ժողովրդեան մէջէն ամանց կրօնափոխութեան դիմելու երկիւղը, *եւ հոս երջանիկ կը համարիմ զիս, որ առիթ կունենամ յիշելու՝ ինչ որ անցեալ տարի իմ ատենապետութեամբս խառն ժողովին մէջ տեղի ունեցաւ: ... : Սա դժուարութիւնը կար միայն, որ Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոսը հեռացնելու համար Տէրութեան դիմել հարկ էր, եւ Տէրութիւնն ալ կը պատասխանէր, թէ. «Նիկողայոս Հայոց կաթողիկոս չէ, դուք Ս. Էջմիածնայ թեմական եք, ինչո՞ւ կը միջամտէք այս խնդրոյն մէջ, քանի որ իր թեմականները զինքը կուզեն, եւ դուք զայն հակաթոռ կը ճանչէք: Աւելի լաւ չէ՞, որ զանոնք թողուք ազատ իրենց գործոցը մէջ, եւ այլն»:*

Եւ այժմ, ես այնպէս կը կարծէի, թէ երեսփոխանք միաձայն չնորհակալ պիտի ըլլային արդի Քաղաքական ժողովոյն, որ Տէրութիւնը համոզելու աշխատելով յաջողեր է՝ ի հարկէ սա փաստերը մէջ բերելով, թէ. «Նիկողայոս՝ թէեւ ընդհանուր Ազգին կողմէն իբրեւ Լուսաւորչի յաջորդը չէ ընդունուած, բայց միշտ Եկեղեցական Բարձրաստիճան Պաշտօնատար մըն է բոլոր Հայութեան համար, Թուրքիոյ մէջ բազմամարդ վիճակի մը Առաջնորդն է, Եպիսկոպոսներ կը ձեռնադրէ, կաթողիկոսութեան յա-

տուկ եկեղեցական արարողութիւններ կը կատարէ, ...: Հետեւաբար, չենք կրնար անտարբեր մնալ այդ եկեղեցական մեծ պաշտօնատարին համար, չենք կրնար ըսել, թէ ի՞նչ կերպով կ՚ուզէ ընտրուի: Հոգ չէ, ով կըլլայ՝ նէ ըլլայ հոգ չէ: Պէտք է, որ օրինաւորապէս ընտրուած ըլլայ, պէտք է, որ արժանի ըլլայ այդպիսի բարձր պաշտօնի մը»:

Ահա՛, այն պատճառաբանութիւնը, զոր Քաղաքական ժողովը ըրած ըլլալու է Բ. Դռան, եւ որոնք համոզած են Տէրութիւնը: Նոյն պատճառաբանութիւնք պէտք է ազդեն նաեւ այն երեսփոխանաց, որք կըսեն, թէ սոյն Ընդհանուր ժողովը պէտք չէ խառնուի Սսոյ կաթողիկոսի ընտրութեան: ... : Ուստի, խնդիրն իր եւլից ճամբուն մէջ բերելով, այսինքն գիտնալով, թէ մենք Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսը *կը ճանչենք եկեղեցւոյ* ՄԵԾ ՀԱՅՐԱՊԵՏ, *բայց որովհետեւ ուրիշ երկու կաթողիկոս ալ կան Ագգին մէջ, զորոնք չպիտի կրնամք եւ պէտք չէ որ վերցնենք, եւ միանգամայն անկարելի է այս մեծ գայթակղութիւնը ընդունիլ, որ Նիկողայոսի պէս մարդիկ այդ գահին վրայ բազմին՝ ուրիշ ճար չունինք, եթէ ոչ ինչ որ Ընդհանուր ժողովով կանխաւ որոշուած ու վճռուած է յարգել եւ գործադրել, իսկ Քաղաքական ժողովն իր կողմէ թեմականաց իրաւունքը յարգելու մտօք նախորդ որոշմանց բան մը յարեր է, այսինքն՝ երեք ընտրելի ուզել առաջարկեր է: Ատոր չեմ հակառակիր, սկզբունքին մէյն կը յարիմ եւ կառաջարկեմ, որ քուէի դրուի»*[1]:

Դարձեալ.

«Ի՞նչ է այս Սսոյ կաթողիկոսութեան խնդիրը, ի՞նչ իր նշանակութիւնը, տարածումը, հետեւանքները: Զայս իմանալու համար տեսնենք նախ, թէ ի՞նչ է Էջմիածնայ կաթողիկոսութիւնը: Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԱՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ՀԱՄԱՅՆ ԱԶԳԻՆ՝ ԹԷ Ի ԹՈՒՐՔԻԱ, ԹԷ Ի ՌՈՒՍԻԱ, ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ, ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ ԵՒ ՄԻՆՉԵՒ Ի ԾԱԳՍ ԱՇԽԱՐՀԻ ՈՒՐ ՀԱՅ ՄԸ ԿԱՅ, ԲՈԼՈՐ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ Է *ու* ՀՈԳԵՒՈՐ ԳԼՈՒԽԸ: *Այս է Ս. Էջմիածնայ կաթողիկոսը, եւ ես ուզողներէն եմ ու ամենքս կուզենք, որ* ԱՅՍՊԷՍ ՄՆԱՅ: *Ոչ թէ Էջմիածնայ քաղքին յարեալ եմ: Ես կը կարծեմ, թէ ոչ երբէք քաղքի մը պէտք է յարիլ: Բայց մեծ եւ ազգային պատճառ մը կայ Էջմիածնայ յարելու համար: Ս. Էջմիածնայ կաթողիկոսը մի-*

[1] Տե՛ս Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, նիստ Գ., երես 40-45:

միայն հոգեւոր գլուխն է, որ Ռուսիոյ Հայերը միացուցած է եւ կրնայ միացնել Թուրքիոյ հայերուն հետ: Եթէ Ս. Էջմիածնայ Կաթողիկոսը մեր ալ Կաթողիկոսը չըլլայ՝ Ազգին երկու մեծ հատուածները կը բաժնուին իրարմէ:

Հիմա տեսնենք թէ ի՞նչ է Սսոյ կաթողիկոսը ...: Սսոյ կաթողիկոսը ուրիշ բան չէ, այլ Ս. Էջմիածնայ Կաթողիկոսին հակառակաթոռն է: *Թող ուրանայ՝ ով որ կուզէ, իր այս* յատկութիւնը: *Պատմութիւնը բարձրաձայն կը հռչակէ* զայն: *Հակառակաթոռ, ուրեմն ապստամբ է, ուրեմն այդ կաթողիկոսութիւնը կարգաւորեալ անիչխանութիւն մըն է, գայթակղութիւն մը, անպատուութիւն մը Ազգին ու Եկեղեցւոյն: Ուրեմն պէտք է վերցնել զայն:*

Զէ, պէտք է պահել Սսոյ կաթողիկոսութիւնը, եւ գիտէ՞ք ինչո՞ւ համար՝ Ս. Էջմիածնայ Կաթողիկոսութեան համար: Եթէ Սսոյ կաթողիկոսութիւնը վերցնես՝ մեծ վնաս կը հասցնես Էջմիածնայ Կաթողիկոսութեան:

Զարմանալի հակասութիւն, եւ մանաւանդ անոնք պէտք է զարմանան, որ Ազգային քաղաքականութեան *վերաբերեալ խնդիր մը տրամաբանութեամբ լուծելու ելան ... եւ այս այնքան իրաւ է, որ ես վստահութեամբ կըսեմ, թէ այսօր Սսոյ կաթողիկոսութիւնը վերցնելը՝ ապագային մէջ Ս. Էջմիածնայ կաթողիկոսութիւնը վերցնել է: ... : Ամենուն յայտնի է, թէ Ս. Էջմիածնայ Աթոռը անկախ վիճակի մը մէջ չէ, եւ ամենքը կուզեն իր անկախութիւնը վերադարձնել իրեն, այն անկախութիւնը, որ անտնօրինելի է Եկեղեցւոյ ու Ազգին համար, թէեւ կաթողիկոսը ինք չուզելու ըլլայ՝ դարձեալ մենք պէտք է ուզենք, վասն զի կաթողիկոսը ոչ թէ իրեն համար կաթողիկոս է, այլ՝ Ազգին համար: Արդ, ... : Քանի որ Սսոյ կաթողիկոսը կեցած է, երբոր ուզենք կրնանք Էջմիածնայ Կաթողիկոսին* անկախութիւնն *ու* Պալաժէնիայի *բարձումն ընդունիլ, եւ երբ այս արդիւնքը ձեռք բերենք՝ այն ատեն պէտք է սկսինք մտածել Սսոյ կաթողիկոսութիւնը վերցնելու համար:*

Մինչեւ հիմա ըսածներէս կը հետեւի, թէ Սսոյ կաթողիկոսը պէտք է մնայ իբրեւ կաթողիկոս, այլ որչափ կարելի է՝ պէտք է վերնայ իբրեւ հակառակաթոռ: Ոչ միայն վասն զի գայթակղութիւն ու անպատուութիւն մըն է, այլեւ վասն զի օր մը վտանգաւոր *կրնայ ըլլայ, եթէ Էջմիածինէն ու նոյն իսկ Թուրքիոյ մէջ կեդրոնական Վարչութենէն անկախ կերպով կատարուելով իր ընտրութիւնը, բոլորովին Ազգէն անջատ մարմին մը կազմէ: ... :*

Ահա՛ վտանգը: Այս վտանգին առջեւն առնելու բնական մի-ջոցն է Ս. Էջմիածնայ Կաթողիկոսին վաւերացմանը *դիմել, բայց ...: Այդ արդիւնքը, ինչպէս նաեւ իբրեւ հակառակաթոռ վերցնելու արդիւնքը, երկուքը մէկտեղ ձեռք բերելու միջոցն ըստ իս՝ Քա-ղաքական ժողովոյ* առաջարկութիւնն *է: Մեր կարծիքն այն է, որ Ընդհանուր ժողովն* ընտրէ *կամ* մասնակցի *Սսոյ կաթողիկոսին* ընտ-րութեանը: *Երբ Ընդհանուր ժողովը՝ որ Ս. Էջմիածնայ թեմն է, ի-րեն գլուխ ունենալով Ս. Պատրիարքը, որ Ս. Էջմիածնայ Վեհա-փառ Կաթողիկոսին* Փոխանորդն *է, կընտրէ Սսոյ կաթողիկոսը՝ ա-նուղղակի կերպով կը միանայ նա ընդհանուր եկեղեցւոյն հետ, եւ ոչ եւս կը կազմէ կամ կրնայ կազմել ապագային մէջ անջատ մարմին մը: ... : ... :*

Սոյն Ընդհանուր ժողովը երկուքի բաժնուած է: Ընդհանուր ժողովէն դուրս աւելի շատ են տարաձայնութիւնները: Նոյն իսկ պատկառելի միաբանութիւն մը՝ Արմաչու վանաց միաբանութիւ-նը, արժան տեսեր է պաշտօնական կերպով եւ տպագրութեամբ բողոքելու մեր պաշտպանած առաջարկութեան դէմ: Տարակոյս չունիմ, որ քիչ օրէն բողոք մըն ալ Ս. Էջմիածնայ Վեհափառ Կա-թողիկոսէն պիտի հասնի, ...: Ես իմ կողմէս առաջարկութիւն չեմ ըներ, որովհետեւ ըստ իս իմ պաշտպանած կարծիքս էն լաւ առա-ջարկութիւնն էր, այլ միայն սա կըսեմ ու սա կուզեմ, որ Ընդհա-նուր ժողովոյ որոշումէն այնպիսի արդիւնք մը հետեւի, որ մին-չեւ հոս բացատրած Ազգային քաղաքականութիւնս *անվթար մնայ: ...»*[1]*:*

Գ.
ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

Հայոց Ազգին եւ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյն ՀՈԳԵՒՈՐ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒՉՆ ԵՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻ-ԿՈՍՆ *է, որ պէտք է վարէ իւր պաշտօնը՝ գործակցութեամբ հա-մայն Ազգէն ընտրեալ* Ազգային Սիւնհոդոսի *մը: Իսկ Աղթամար եւ Սիս* մասնաւոր կաթողիկոսութիւններ են, *որոց պաշտօնն է միայն ե-պիսկոպոս ձեռնադրել եւ Միւռոն օրհնել, եւ որք Ազգային Սիւն-*

[1] Տե՛ս Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, նիստ Է., երես 94-95:

հոդոս չեն կրնար ունենալ, եւ պէտք է, որ պահեն իրենց կաթողիկոսական յաջորդութիւնն, եւ իբրեւ բարձր աստիճանաւորներ պէտք է, որ Ազգային ժողովոյ մասնակցութեամբն ընտրուին: Սակայն, որպէս զի Ազգային եւ Եկեղեցական իշխանութեան միութենէն ու ամբողջութենէն բաժանեալ իբրեւ զատ գլուխներ զատ մարմին չըլլան, զանոնք թէ կրօնապէս եւ թէ քաղաքականապէս պէտք է Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին իշխանութեան ենթարկել իբրեւ Պետի բոլոր Թուրքիոյ Հայոց եւ իբրեւ Փոխանորդի Ս. Էջմիածնի Ընդհանրական Կաթողիկոսին, միանգամայն եւ անոնց Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին եւ Աղթամարայ ու Սսոյ թեմական Առաջնորդաց հետ ունենալիք յարաբերութեանց կամ պաշտօնավարութեան եղանակը պէտք է ճշդել եւ սահմանել:

Այս առաջարկութեան փաստաբան կեցած է Մեծապատիւ Ստեփան Էֆէնտի Փափազեան:

Ահա իւր խօսքերը.

«Ազգը Ընդհանրական կաթողիկոսէն զատ երկու կաթողիկոսներ ալ ունի: Ի՞նչ է այս վերջիններուն պաշտօնը՝ Եպիսկոպոս ձեռնադրել եւ Միւռոն օրհնել, իսկ Ընդհանրական կաթողիկոսն այս երկու պաշտօնէն զատ՝ նաեւ Ազգին Եկեղեցւոյն վրայ հսկելու պաշտօնն ունի՝ գործակցութեամբ Ազգային Սիւնհոդոսի մը, ինչպէս Ազգային Սահմանադրութիւնն ալ պարտք կը դնէ մեր վրայ ի հարկին Էջմիածնայ Աթոռոյն դիմել, եւ ասով կենթադրէ, որ հոն Ազգային Սիւնհոդոս մը ըլլալ պէտք է: Միւս երկու աթոռները՝ ըստ որում մասնաւոր կաթողիկոս կըսուին, Ազգային Սիւնհոդոսներ չեն կրնար ունենալ: ... :

Այսու ամենայնիւ, Սիս եւ Աղթամար իբր մասնաւոր կաթողիկոսութիւնք իրենց կաթողիկոսական յաջորդութիւնը պահպանելու են, եւ մենք զանոնք իբր լոկ հոգեւոր բարձրաստիճան պաշտօնեաներ նկատելու ենք՝ ինչպէս Երուսաղիմայ Պատրիարքը, եւ ինչպէս այս վերջինին ընտրութեանը կը մասնակցի երեսփոխանութիւնը, այսպէս պէտք է, որ մասնակցի Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսաց ընտրութեան»[1]*:*

Դարձեալ.

«Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսաց ընտրութիւնը իրենց թեմականներուն թողունք եւ մենք էջմիածնականքս ամենեւին

[1] Տե՛ս Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, նիստ Գ., երես 37-38:

չը միջամտենք ըսելը, Ազգային միութեան եւ ամբողջութեան կապը խզելու եւ ցիրուցան Ազգը երեք գլուխներով երեք մարմիններու բաժնելու դրութեան առաջնորդել է:

Քաղաքական ժողովին առաջարկութիւնն ալ, որ թերեւս զիջողութիւն մը ընելու համար ըլլայ, դարձեալ մեւնոյն ճամբան կը տանի:

Այս առաջարկութեանց մէջ միշտ բաժանում կայ, միշտ՝ երեք մարմնոց երեք գլուխներ ունենալու վտանգաւոր հետեւանքը կայ ...:

Ուստի, յանուն Ազգային միութեան կը խնդրեմ մէկդի դրէք խորութիւնները, ..., ճանչելու համար ՄԷԿ ԱԶԳ, ՄԷԿ ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑՑ, *եւ* ՄԷԿ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԱՐՑՐ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ *համօրէն Ազգէն ընտրեալ, ազատ՝ քաղաքական ամեն նկատումներէ եւ ճնշումներէ:*

... : Ըսէք, թէ արդէն Սսոյ անուանեալ թեմերը Ս. Էջմիածնի հետ միացած լմնցած են՝ Ատանայի, Հալէպի եւլն. Առաջնորդները՝ Կ. Պոլիսէն (Ազգային Պատրիարքարանէն) վաւերանալով, ...: Ըսէք, թէ Պալաժէնիայի *պատճառով ոչ Էջմիածինէն կը զատուինք, եւ ոչ Ռուսաստանի հինգ հարիւր հազար ընտիր Հայոց անդամակցութենէն, բայց* Պալաժէնիան *ալ երբէք ընդունելիք չունինք: ... : Ըսէք, թէ ինչպէս ի Ս. Էջմիածին ձեռնադրելի Եպիսկոպոսացուներու վկայագիրը կեդրոնական վարչութիւնը կուտայ, նոյնպէս պիտի տայ նաեւ ի Սիս եւ Աղթամար ձեռնադրելի Եպիսկոպոսացուներու համար որոշեալ թուոյ մը համեմատ: Գիտեմ, թէ պիտի ըսուի, որ Թուրքաստանի բոլոր վիճակաց մէջ Ս. Էջմիածնի Աթոռին Ընդհանրական Կաթողիկոսին անուան յիշատակութիւնն ըլլայ, ինչ դժուարութիւն կայ ասոր, ըսէք որ կատարուի ...»*[1]*:*

Դարձեալ.

«... : Մեզի համար Սսոյ կաթողիկոս վանահայրը պիտի ընտրուի, եւ պէտք է, որ ընտրուի՝ ինչպէս կընտրուի Երուսաղիմայ Պատրիարք Վանահայրը:

Ահա՛, խնդրոյն լուծման բնական միջոցը: Ասկէ զատ ինչ որ ալ ընենք՝ եկեղեցւոյ վնաս է, Ազգին վնաս, Ընդհանրական Կաթողիկոսութեան վնաս:

[1] Տե՛ս Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, նիստ Դ., երես 49-50:

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը բոլոր Թուրքիոյ Հայոց Պետն է, Ս. Էջմիածնի Ընդհանրական Կաթողիկոսին Փոխանորդը, *կրօնական խնդիրները Թուրքիոյ Հայոց մէջ իրենց վերջին լուծումը Կ. Պոլսոյ Համագումար ժողովին մէջ կը գտնեն կամ թէ որ ասի անձեռնհաս ըլլայ՝ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռոյն մէջ: Կը տեսնէ՞ք, որ Թուրքաստանի մէջ Սսոյ կաթողիկոս, Աղթամարայ կաթողիկոս ըստ Սահմանադրութեան արդէն* վանական *կամ* անուանական *կաթողիկոսի կարգն անցած են: Մինչեւ անգամ կրնամ համարձակապէս ըսել, թէ եթէ Թուրքաստանի մէջ կրօնական ժողով մը ըլլայ, եւ Սսոյ ու Աղթամարայ կաթողիկոսունք ալ ներկայ գտնուին՝ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը ի բացակայութեան Ընդհանրական կաթողիկոսին իբրեւ Փոխանորդ Նորին, Նախագահ պիտի բազմի եւ Սսոյ ու Աղթամարայ կաթողիկոս վանահայրերն ալ առնոր երկու կողմը: Ահա՛, մենք այս չափ կատարեալ կերպով կըմբռնենք Եկեղեցւոյ եւ Ազգի միութիւնը: ... :*

Մենք ընտրութեան եղանակի մասին անտարբեր ենք, ..., մենք կուզենք գիտնալ, թէ ընտրելին ի՞նչ պաշտօն պիտի ունենայ՝ Առաջնո՞րդ, Առաջնորդապե՞տ, Վանահա՞յր: Ինչ անուն որ ալ տաք, ըստ որում անի կաթողիկոս մըն է, եւ կրնայ Եպիսկոպոս ձեռնադրել, որ Եկեղեցւոյ բարձր աստիճանն է: Հարկ է, որ այժմէն որոշուի, թէ ինչ կերպով յարաբերութիւն պիտի ունենայ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին հետ կամ իբրեւ մասնաւոր վիճակի Կաթողիկոս՝ Ընդհանրական կաթողիկոսի Փոխանորդին հետ, կամ իբրեւ մասնաւոր Առաջնորդապետ՝ ընդհանուր Առաջնորդապետին (Պատրիարքին) հետ եւ իբրեւ մասնաւոր Առաջնորդապետ՝ իր վիճակին Առաջնորդաց հետ, եւ կամ իբրեւ կաթողիկոս վանահայր *մը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին հետ:*

Այս յարաբերութիւնները *պէտք է, որ նախ գծուին, որպէս զի բաժանման ու երկպառակութեան երկիւղները փարատին, հակաթոռութիւնները վերնան եւ բաղձացուած միութիւնը հաստատուի: Կաղաչեմ չըլլայ, որ ըսուի թէ* յարաբերութիւնները *եռքի գործ են՝ նախ ընտրութիւնն ըլլայ եւ ապա յարաբերութիւնք կը հաստատուին: Ասանկ ընելու ըլլանք չատ պիտի սխալինք, ...»*[1]*:*

[1] Տե՛ս Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, Նիստ ԺԴ., երես 201-202, փոխանակ ըլլալու՝ նիստ Է., երես 98 եւ 104, ուր մոռցուած է նշանակուիլ եւ ապա անցած է ԺԴ. նիստին մէջ, նիստ Ե., երես 62-65:

Դ.
ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱԹՈՌՈՑ - *Ս. Էջմիածնի* ԳԱՀԱԿԱԼՆ Է *վարչուԹեան* ԳԼՈՒԽՆ, *Ազգին* ՀՈԳԵՒՈՐ ԳԵՐԱԳՈՑՆ ՊԵՏՆ *եւ* ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ *ճշմարիտ եւ Աստուածընտիր* ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ: *Իսկ Աղթամարայ եւ Սսոյ աԹոռակալք* գաւառական *(Աղթամարայ եւ Սսոյ վանուց)* պարզ առաջնորդներ *կամ* վանահայրներ *են՝ միայն այն հոգեւոր առաւել արտօնուԹեամբ, որ Եպիսկոպոս կը ձեռնադրեն եւ Միւռոն կօրհնեն: Ուստի, ըստ իրաւանց եւ ըստ Ազգային ՍահմանադրուԹեան անոնց ընտրուԹիւնը պէտք է, որ Աղթամարայ եւ Սսոյ ԹեմականԺողովրդեան սահմանադրապէս ներկայացուցիչ ժողովները կատարեն, եւ կեդրոնը՝ Ազգային կեդրոնական ՎարչուԹիւնը վաւերացնէ:*

Այս առաջարկուԹեան փաստաբան կեցած է Մեծապատիւ Նահապետ Էֆէնտի Ռուսինեան[63] *(վախճանեալ 1876):*

Ահա իւր խօսքերը.

«Ձեռին վիճաբանուԹիւնները մէկ բանի մը ծառայեցին, մէկ կէտ մը ամրացուցին աւելի սաստիկ եւ տիեզերական կերպով՝ զորն որ ուրացող չկար: Պայծառ տեսվեցաւ, Թէ Արարատեան Աթոռը Ազգին Հովուապետական Մայր եւ Գերագոյն Աթոռն է, եւ անկէ վեր Աթոռ չկայ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ, եւ անոր մանկանց համար ...: Ուստի, այս կէտը իսպառ ի բաց հանելով խնդրին մէջէն, այսինքն՝ Արարատը մէկդի առնելով, կուգամ իսկոյն Սսոյ եւ Աղթամարայ աթոռակալաց պարզապէս ընտրուԹեանը: ... :

Ընտրողի մը համար առաջին գիտնալու եւ որոշելու կէտը սա է՝ Թէ ի՞նչ է ընտրելին եւ ի՞նչ պաշտօնի մէջ պիտի գործածուի ընտրեալը: Հոս ինձի կըսեն, Թէ կաթողիկոս է ընտրելիդ եւ կաթողիկոսուԹիւն պիտի ընէ: Բայց ինձի պէտք է գիտնալ, Թէ ի՞նչ է այդ պաշտօնը: Երբ բառին նայիմ՝ ընդհանուր ՀայրապետուԹիւն կը նշանակէ, իսկ երբ պաշտօնը զննեմ՝ մասնաւոր ՀովուապետուԹիւն կը ցուցնէ ...: Ի՞նչ է հապա կաթողիկոսին բուն պաշտօնը եւ այն ստորոգելիքը, որք առանձնապէս իրեն միայն յատուկ են: Հոգեւորապէս նկատելով ըսուեցաւ, Թէ Մեռօն կօրհնէ, Եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ, բայց այդ իշխանուԹիւնը միայն իրենը չէ, քանի մը Եպիսկոպոս միաբանեալ ամեն ուր որ եւ որքան

որ ուզեն՝ կ՚օրհնեն ու կը ձեռնադրեն, ո՞վ պիտի արգիլէ՝ երբ Եկեղեցին կը ներէ ...:

Մեզի պէտք եղածը կաթողիկոսութեան պաշտօնին այն մասն է, զոր սոսկ աշխարհական չըսելու համար՝ խառն պիտի ըսեմ կամ լաւ եւս՝ Ազգային մասը, այն գերագոյն իշխանութիւնը, որով կը Նախագահէ Հայ ժողովուրդին Հովուական կառավարութեանը վրայ, այսինքն՝ Առաջնորդութեանց վրայ, *զի ինչ է կաթողիկոսը այսու նկատմամբ՝ եթէ ոչ Առաջնորդաց* Առաջինը, *Եպիսկոպոսաց* Եպիսկոպոսապետը, *Հովուապետաց* Ծայրագոյնը, *Եկեղեցական Վարչութեան Գլուխը, եւ հետեւաբար ընդհանուր Ազգին ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՊԵՏԸ ...: Ուստի, կը հետեւցնեմ, թէ ըստ* սուրբոյ Գրոց, *թէ ըստ* իրաւաբանական *եւ թէ ըստ* տրամաբանական ամենայն օրինաց ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱԹՈՌՈՑ ԳԱՀԱԿԱԼԸ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՃՇՄԱՐԻՏ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾԸՆՏԻՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ *է, որովհետեւ* ամենայն Հայոց բազմութեան ՁԱՅՆՈՎՆ *է ընտրեալ, եւ իւր այս գերակայ իշխանութիւնը* ԺՈՂՈՎՐԴԷՆ ՅԱՆՁՆՈՒԱԾ *է իրեն: Ահա՛, այս իշխանութիւնն է իր առանձին ստորոգելիքը եւ իր յատուկ պաշտօնը: ... :*

Արդ, հիմա լաւ գիտեմ, թէ ի՞նչ է կաթողիկոսութիւնը, անոր առանձին ստորոգելիքը, եւ անոր յատուկ պաշտօնը: Նաեւ լաւ եւս գիտեմ, թէ իմ ընտրելիս՝ թէպէտ կաթողիկոս *անուն կը կրէ, բայց* իսկապէս կաթողիկոս չէ՝ *բառին* ամենայն ուժովը, *այլ մասնաւոր* հովուապետ *մը,* գաւառական առաջնորդ *մը, կամ աւելի ճիշդ՝ նահանգի պատրիարք մը, Երուսաղէմայ Պատրիարքին նման, զի ան ալ աւոր պէս ցկեանս գահակալելու համար պիտի ընտրուի: ... :*

Վարչութիւն մենէ այդ աթոռակալաց ընտրութեան կերպը կը հարցնէ: Անանկ չէ՞, եթէ անանկ է՝ ծուռ դրուած է խնդիրը: Ամենայն ընտրութիւն որ եւ ըլլայ՝ ընտրական ընդհանուր օրինաց տակէն չը կրնայ խոյս տալ, նոյն օրինաց համաձայն պիտի կատարուի, բայց ընտրութեան կերպը չէ՝ *այլ* ընտրողն է *փնտռածը, եւ խնդիրը իր պաշտօնական ձեւին մէջ սա պարզութեամբ առաջարկելու է.* «Ո՞վ պիտի ընտրէ Սսոյ եւ Աղթամարայ աթոռակալները»:

Եւ այս պարզ հարցման՝ սա պարզ պատասխանը. «Սսայ եւ Աղթամարայ ժողովուրդը»: Այս ըսել է՝ սահմանադրապէս խօսելով, անոնց ժողովրդային ժողովները, որ սահմանադրապէս ներկայացեալ է այն տեղեաց ժողովուրդը: ... եւ ոչ ոք իրաւունք ունի մէջամտութեան, ինչպէս որ ամեն գաւառ *ինք* կընտրէ *ըստ* իրա-

ւանց իր առաջնորդը, *որպէս կը պահանջէ եւ Սահմանադրութիւնը: Պիտի ըսէ Վարչութիւնը, հապա ես մասնակցութիւն չունի՞մ ա-մենեւին այս ընտրութեան մէջ: ... : Այս ընտրութեան մէջ քու փնտռածդ է, քու* վաւերացման իրաւունքդ, *..., որ չէ երբէք միջամ-տութիւն: ... : Արդ, հիմա Սսոյ եւ Աղթամարայ աթոռոց խնդիրը՝ կուզեմ ըսել աթոռակալաց ընտրութեան խնդիրը, լուծեալ է իմ մտքիս մէջ այսօր:*

Կըսեմ ուրեմն՝ ...: Ես սա կը պնդեմ եւ խնդիրն ալ ասս է. «Ընտրութեան իրաւունքը տէղացուցն է, վաւերացման իրաւունքը կեդրոնին է», *...: Ուստի, կառաջարկեմ որ ... ժողովն անմիջապէս քուէ պա-հանջէ սա կէտին վրայ եւ սա բառերուն.* «Ընտրութիւնը գաւառին, վաւերացումը կեդրոնին»[1]*:*

Այս չորս առաջարկութեանց, որոց իւրաքանչիւրին ուրոյն տեսակէտն *եւ* տարբերութիւնը *որոշ յայտնի է, առաջին երեքին եւ այլ անոնց յարակից առաջարկութեանց փաստաբաններն եւ ա-նոնց ընթացակից Երեսփոխանք կուգան կը յարին չորրորդ՝ Մե-ծապատիւ Նահապետ Էֆէնտի Ռուսինեանի առաջարկութեան, ուստի եւ կըլլայ քուէարկելի* մէկ առաջարկ*:*

Ազգային ժողովն այս առաջարկին, այսինքն թէ՝ «սահմա-նադրապէս իբրեւ գաւառական առաջնորդի մը ընտրութիւն, Աղ-թամարայ եւ Սսոյ վանահայր առաջնորդաց կամ վիճակաւորաց ընտրութիւնը գաւառին, վաւերացումը կեդրոնին է», *քուէից բացարճակ առաւելութեամբ՝ հանդերձ իւր Նախագահ Տ. Մկրտիչ Պատ-րիարք Արքեպիսկոպոսին քուէով՝* ԿԸՆԴՈՒՆԻ[2]*:*

Ազգային ժողովոյ սոյն այս որոշման անվրէպ հետեւութիւնն է, թէ Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ կառավարու-թեան միակ Գերագոյն ԳԼՈՒԽՆ *եւ Ամենայն Հայոց* ՀԱՅՐԱՊԵՏՆ *եւ Մայրագոյն* ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ *Ս. Էջմիածնի Մայր Ա-թոռոյ* ԳԱՀԱԿԱԼՆ *է: Իսկ Աղթամարայ եւ Սսոյ վանահայր վի-ճակաւորները միայն Եպիսկոպոս ձեռնադրելու եւ Միւռոն օրհ-նելու լոկ հոգեւոր առաւելութեամբ* Աղթամարայ եւ Սսոյ Վանուց վա-նահայր առաջնորդներն կամ վիճակաւորներն են՝ *ընդ իրաւասութեամբ*

---

[1] Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, Նիստ Ե., երես 58-61: Նիստ Զ., երես 74-83, ուր Մեծապատիւ Նահապետ Էֆէնտի Ռուսինեան իւր սոյն առաջարկը պաշտպանելու համար՝ ընդարձակ եւ զօրաւոր պատճառաբանութեամբ պատասխանած է իւր ընդդիմախօսաց, եւ զնոյն առաջարկութիւն վերստին կրկնած:

[2] Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, Նիստ Է., երես 105:

Կ. Պոլսոյ Պատրիարք եւ Հայրապետական Փոխանորդ Արքեպիս-
կոպոսին, որ որոշմամբ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան կը
վաւերացնէ անոնց ընտրութիւնն եւ ձեռնադրութեան ու օծման
կատարումը կը յանձնարարէ:

Ազգային ժողովոյ այս որոշման ուժովն է ահա, որ մենք եւս
մեր սոյն գործոյն ընթացքին մէջ անոնց համար վանահայր վիճա-
կաւոր *անունը գործածեցինք:*

Ի դէպ է ասա լուծումն տալ մեր այն առարկութեան, զոր
գործոյս առաջին գլխոյն սկիզբները յառաջ բերինք սա հարցման
ձեւով, թէ. «Այսօրինակ ձեռնադրական (Հայրապետական ձեռ-
նադրութեան) արարողութեամբ կարելի՞ է, որ միեւնոյն Հայաս-
տանեայց Եկեղեցին մէկէ աւելի Հայրապետ ունենայ, եւլն.»:

Ստոյգ է, որ Աղթամարայ եւ Սսոյ վանահայր վիճակաւորք
ձեռնադրական եւ օծման նոյն եւ նման նուիրագործութիւնը
կընդունին, ինչ որ եւ ինչպէս որ Ամենայն Հայոց Հայրապետը
կընդունի, բայց բառին բոլոր ուժովը չեն ընդունիր *երբէք ողջոյն*
Ազգն եւ Ս. Եկեղեցին Հայոց հոգեւորապէս կառավարելու այն
ընդհանրական գերագոյն տեսչութեան իշխանութիւնն ու իրա-
սւասութիւնը, զոր Ամենայն Հայոց Հայրապետը համայն Հայ Ազ-
գէն եւ Եկեղեցիէն՝ որ ի Թուրքիա, ի Ռուսաստան, ի Պարսկաս-
տան, ի Հնդիկս եւ յայլուր, ընտրուելովը եւ կաթողիկոսական
ձեռնադրութեամբ ու օծմամբ ի նոյն բարձրագոյն պաշտօն Հո-
վուապետութեան նուիրագործուելովն իրաւամբ եւ ճշմարտու-
թեամբ կընդունի, եւ զոր Աղթամարայ եւ Սսոյ վանահայր վիճա-
կաւորք չունին եւ չեն կրնար ունենալ:

Հետեւապէս, մէկ Հայ Ազգին ու Եկեղեցւոյն Հայրապետը մէկ
կըլլայ *եւ ոչ աւելի, եւ Աղթամարայ ու Սսոյ վանահայր վիճակա-*
ւորաց վրայ կաթողիկոսական Եպիսկոպոս ձեռնադրելու եւ Միւ-
ռոն օրհնելու կարողութեան աստիճանին նոյնութիւնը միայն կը
մնայ, որ չեղծանիր, ինչպէս Կ. Պոլսոյ վիճակին Հայոց Արքեպիս-
կոպոսն, որ բոլոր՝ թէ Առաջնորդ եւ թէ ոչ առաջնորդ Եպիսկո-
պոսաց Համաստիճան եւ միեւնոյն հոգեւոր կարողութեան տէր
Եպիսկոպոս մըն է, բայց իբրեւ Պատրիարք եւ իբրեւ Հայրապե-
տական Փոխանորդ Թուրքիոյ մէջ գտնուող Եպիսկոպոսաց վրայ
իրաւասութեան առաւելութիւն մը ունի, այլ սակայն այս առա-
ւելութիւնը միւս Եպիսկոպոսաց անոր պէս ունեցած Եպիսկոպո-
սական աստիճանի նոյնութիւնը չեղծաներ, սակայն հանդերձ այ-

սուամենայնիւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Արքեպիսկոպոսը կը պահէ միշտ իւր իրաւասուԹեան առաւելուԹիւնն:

Այնպէս որ անհետեւական կըլլայ ըսել, Թէ Եպիսկոպոսունք ամենն ալ՝ ըստ որում Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին Եպիսկոպոսական նոյն եւ նման ձեռնադրուԹիւնն ու օծումն եւ Քահանայական ձեռնադրուԹիւն կատարելու հոգեւոր կարողուԹիւնն ունին, ուրեմն՝ բոլորն ալ բոլոր Թուրքիոյ Հայոց պատրիարքն են: Ճիշտ այսպէս ալ անհետեւական կըլլայ ըսել, Թէ ԱղԹամարայ եւ Սսոյ վանահայր վիճակաւորք՝ ըստ որում Ամենայն Հայոց Հայրապետին պէս կաԹողիկոսական նոյն ձեռնադրուԹիւնն ու օծումն եւ Եպիսկոպոս ձեռնադրելու ու Միւռոն օրհնելու նմանօրինակ հոգեւոր կարողուԹիւնը, ուրեմն՝ եւ նոքա Ամենայն Հայոց Հայրապետ են:

Այս ամենէն չկրնա՞ր հետեւիլ սակայն, Թէ քանի որ Կ. Պոլսոյ սոսկ Եպիսկոպոս Պատրիարքին իրաւասուԹեան ներքեւ համաստիճան չատ մը Եպիսկոպոսներ կը գտնուին, անանկ ալ Ամենայն Հայոց Հայրապետին իրաւասուԹեան տակ անոր համաստիճան չատ կաԹողիկոսներ կրնան գտնուիլ: Ո՛Չ, վասն զի ինչպէս Կ. Պոլսոյ ՊատրիարքուԹիւնը՝ այնպէս ալ ԱղԹամարայ եւ Սսոյ կաԹողիկոսուԹիւնները, ժամանակը ծնած է, եւ ոչ Թէ եկեղեցին, եւ ժամանակը պիտի կարգադրէ, ինչպէս կըսէ կաԹողիկոսական Ցանձնաժողովը՝ զոր հարկ կը համարիմ վերստին օրինակել աստ որ ահա.

«Մեր Ազգային Եկեղեցւոյ Նուիրապետութեան կարգը կը պահանջէ, *որ* ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՊԱՇՏՕՆԷԻՑ ԳԼՈՒԽ ՀՈՎՈՒԱՊԵՏԸ ՄԷԿ ԸԼԼԱՑ, որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան տիտղոսը կը կրէ եւ Ծայրագոյն Հայրապետութեան Նուիրական պաշտօնը կը վարէ: *Այս իրաւամբ, մեր եկեղեցւոյ մէջ այսօր* երեք կաթողիկոսական աթոռ մէկտեղ գտնուիլը ՋԱՐՏՈՒՂՈՒԹԻՒՆ Մ՚Է ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՕՐԻՆԱՑ ՆԿԱՏՄԱՄԲ *եւ հաւաստի է, որ եթէ այսօր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ մէկ կաթողիկոս կեցած աեեն ուրիչ մըն ալ ուրիչ տեղ հաստատելու խնդիր երեւան ելնէր՝ ամեն ազգասէր եւ եկեղեցւոյ բարեկարգուԹեան նախանձախնդիր Ազգայինք դէմ կը կենային անոր հաստատուԹեանը:*

Բայց այլ է մէկ բանի մը չկեցած ժամանակ նոր ի նորոյ երեւան ելնելուն արգելք ըլլալ եւ ընդդէմ մարտնչիլ, եւ այլ է՝ ար-

դէն հաստատուած եւ դարաւոր տեւողութեամբ մշանջենաւորե-լու ոյժ եւ ամրութիւն ստացած բան մը կործանելու կամք ընել:

Առաջինը պարտք է ամենուն եւ կը յայտնի շատ անգամ, եթէ ըստ օրինի ջանք ըլլայ, եւ ժամանակ չկորուսանելով աշխատուի, բայց երկրորդ շատ անգամ ծանր է ձեռնարկել, եւ զանազան պա-րագայներ խոհեմութեան պարտք կը դնեն ամենէն եռանդուն ազգասիրին մեղմել իւր ընթացքը, եւ ժամանակին յանձնել ամեն բան կատարելապէս կարգադրելու ճոգը»: *(Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողի-կոսութիւնները բառնալու հոգը):*

Յետ այն որոշման, թէ ընտրութիւնը գաւառին է եւ վաւերացումը կեդրոնին, *Ազգային ժողովոյ յաջորդ՝ Ը.րդ նիստին մէջ, ըստ նա-խորդ նիստի որոշման՝ վիճաբանութեան կենթարկուի սա խնդի-րը, թէ* կեդրոն *ըսելով Ազգային ժողո՞վը կիմացուի, թէ Կեդրոնա-կան Վարչութեան խառն ժողով կամ թէ Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսական ընտրութիւնքն Ազգային ժողո՞վը պէտք է վա-ւերացնէ, թէ Վարչութեան խառն ժողովը:*

Հակառակ այն ամեն օրինական բացատրութեանց, զորս եր-կար ատենաբանութեամբ մը տուած է Մեծապատիւ Նահապետ Է-ֆէնտի Ռուսինեան, թէ գաւառական ընտրութեանց վաւերա-ցումն օրինօք Ազգային Վարչութեան խառն ժողովոյն պաշտօ-նին բնութեան կը վերաբերի, եւ անոր իրաւունքն է, եւ թէ այս օ-րինակ վաւերացում մը այն ատեն միայն իբրեւ խնդիր կուգայ Ազգային ժողովոյն, երբ Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովոց կամ ասոնց եւ Պատրիարքին միջեւ վաւերացման մասին անհա-մաձայնութիւն ծագի, եւ երբ խառն ժողովն կատարուած ընտրու-թիւն մը բեկանելու զօրաւոր պատճառներ ի ձեռին ունենալով հանդերձ՝ պարագայից պահանջման առջեւ հարկ համարի որո-շումն Ազգային ժողովէն առնուլ, եւլն.: Սակայն, այսու ամենայ-նիւ Տ. Մկրտիչ Պատրիարքին սա սպառնական յայտարարութեան վրայ, թէ. «Եթէ այսօր այս երկու կաթողիկոսութեանց խնդիրը կեդրոնէն դուրս ելլէ, Ընդհանուր ժողովին չը տրուի ընտրու-թեան վաւերացումը՝ ես կը պարտաւորիմ պատրիարքութենէ հրաժարելու»[1]:

[1] Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, Նիստ Ը., երես 118:

Ազգային ժողովը քուէից մեծամասնութեամբ կընդունի, որ Աղթամարայ եւ Սսոյ վանահայր վիճակաւորաց ընտրութեան վաւերացումն Ազգային ժողովը կատարէ:

Ազգային ժողովն այս նիստին մէջ նաեւ երեք եկեղեցական եւ երեք Աշխարհական անդամներէ բաղկացեալ Յանձնախումբ մը կը կարգէ եւ պաշտօն կուտայ նմա»[1], Պատրիարքի, Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց իրարու հետ ունենալիք փոխադարձ յարաբերութեանց սահմանն ճշդուի օրինօք եւ հաստատուի, եւ ապա ընտրութիւնք վաւերանան[2]: Այս Յանձնախումբն իւր ստանձնած պարտաւորութիւնը չէ կրցած կատարել, որոյ պատճառը պիտի տեսնենք յետոյ, որ նոյն ատենի Քաղաքական ժողովոյ այնպէս կամենալն եղած է:

[1] Ատենագրութեան մէջ կէտադրեալ տեղը «Էջմիածնայ Հայրապետի» բառերը դրուած են, բայց սոյն ատենագրութեան վաւերացման ատեն Մեծապատիւ Կարապետ Էֆէնտի Իւթիւճեան եւ Ստեփան Էֆէնտի Փափազեան դիտած են, թէ «Էջմիածնայ Հայրապետի» խօսք չկար Յանձնախումբի պաշտօնին որոշման մէջ, եւլն, եւ հանդերձ այս դիտողութեամբ վաւերացած է նոյն ատենագրութիւնը, (Տե՛ս Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, Նիստ ԺԵ., երես 217: Նիստ ԺԶ., երես 225), ուստի եւ մենք նոյն խօսքը Յանձնախումբի պաշտօնէն դուրս ձգեցինք իբրեւ չեղեալ:

[2] Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, Նիստ Ը, երես 109-119:

ՄԱՍ Գ.

Ա.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ՍՍՈՅ

Ընթացք Քաղաքական ժողովոյ եւ Տ. Սիմէոն Եպիսկոպոսի Սէֆէրեան ի կաթողիկոսական ընտրութեան Սսոյ: Ծրագիր Յարաբերական Յանձնախումբին: Ընտրութիւն Մարաշցի Տ. Մկրտիչ Եպիսկոպոսի ի կաթողիկոսութիւն Սսոյ, վաւերացումն եւ օծումն: Հայապետական հեռագիր առ Տ. Մկրտիչ Պատրիարքն: Հայրապետական կոնդակ առ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Մարաշցի եւ պատասխանի Նորին առ Հայրապետն: Եպիսկոպոսական ուխտ եւ ուխտագիր Տ. Ներսէս Եպիսկոպոսի Վարժապետեան: Պաշտօնագիր Քաղաքական ժողովոյ ի պատասխանի Հայրապետական հեռագրոյն: Հայրապետական կոնդակ ի պատասխանի նոյն պաշտօնագրոյն Քաղաքական ժողովոյ: Յանձնաժողով կաթողիկոսական կոնդակի խնդրոյն, տեղեկագիր նորա եւ խոստմնագիր Տ. Մկրտիչ Սրբազանի: Պաշտօնագիր Ազգային Ժողովոյ ի պատասխանի Հայրապետական կոնդակին:

Ազգային ժողովն Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսական ընտրութեան սկզբան *խնդիրն ըստ այսմ վերջնական որոշմամբ լուծելէն եւ յարաբերական օրինաց ծրագրի մը պատրաստութեան համար ալ յատուկ Յանձնախումբ մը կարգելէն յետոյ Քաղաքական ժողովը՝ փոխանակ յառաջ քան զամենայն սոյն Յանձնախմբի գործը փութացնելու, անմիջապէս Սսոյ կաթողիկոսական ընտրութեան կը ձեռնադրկէ: Ուստի, սոյն այս ընտրութեան գոծադիր Տեսուչ կը կարգէ զՏ. Սիմէոն Եպիսկոպոս Սէֆէրեան եւ զՄեծապատիւ Յովհաննէս Էֆէնտի Ֆրէնկեան: Բ. Դռնէն ալ կը խնդրէ, որ ընտրական գործողութեանց կանոնաւորապէս գործադրութեանն ու կատարմանը հսկող պաշտօնեայ մը սահմանէ, եւ Բ. Դուռը Լէվիպա Էֆէնտի անուն անձը նոյն պաշտօնին կը յատկացնէ:*

Ազգային գործադիր Տեսուչք եւ Բ. Դռան հսկող պաշտօնեայն կը հասնին յԱտանա յսկիզբն Սեպտեմբերի 1871, եւ անդ գործադիր Տեսուչք՝ ըստ հրահանգի Քաղաքական ժողովոյն, կը կազմեն Գաւառական Ընտրողական ժողովն, որ ի 21 եւ ի 22 Հոկտեմբերի առաջին եւ երկրորդ անգամ գումարուելով՝ նախապէս ընտրելեաց ցանկի պատրաստութեան քուէարկութիւնը կը կատարէ, եւ քուէ ընդունող տասներեք անձանցմէ առաւելագոյն քուէ ստացող վեց Եպիսկոպոսաց ցուցակը գործադիր Տեսչաց Հոկտեմբեր 23 (4 Նոյեմբերի ըստ Եւրոպականի) ամսաթիւ հեռագրին միջոցաւ կը հաղորդէ Քաղաքական ժողովոյն, որպէս զի ընտրելեաց ցանկը սրբագրէ կամ զեղչելիները յապաւէ, եւ ապա նոյն սրբագրեալ ցանկին վրայ կատարուի վերջնական ընտրութիւնն՝ ինչպէս հրահանգ տուած է նոյն ինքն Քաղաքական ժողովը:

ՑՈՒՑԱԿ ՎԵՑ ԸՆՏՐԵԼԵԱՑ

1. Տ. Մկրտիչ Եպիսկոպոս Մարաչցի - Առաջնորդ Բերիոյ - քուէ 33,

2. Տ. Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան - Առաջնորդ Նիկոմիդիոյ - քուէ 26,

3. Տ. Մկրտիչ Արքեպիսկոպոս Խրիմեան - Պատրիարք Կ. Պոլսոյ - քուէ 20,

4. Տ. Արիստակէս Եպիսկոպոս Դերձակեան - Առաջնորդ Գաղատիոյ եւ Եօզղատի - քուէ 17,

5. Տ. Սիմէոն Եպիսկոպոս Սէֆէրեան - Միաբան Երուսաղէմի - քուէ 12,

6. Տ. Եսայի Արքեպիսկոպոս Պատրիարք Երուսաղէմի - քուէ 11:

Քաղաքական ժողովը սոյն ցանկէն Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի Պատրիարքաց անուննները միայն կը զեղչէ, եւ Հոկտեմբեր 26 ամսաթիւ հեռագրով կը վերադարձնէ առ նոյն Ընտրողական ժողովն՝ ի վերջնական ընտրութիւն:

Ընտրողական ժողովն ի 27 Հոկտեմբերի 1871 երրորդ եւ վերջին անգամ գումարուելով 35 քուէարկուաց 28ին քուէով կաթողիկոս կընտրէ Բերիոյ Առաջնորդ Մարաչցի Տ. Մկրտիչ Եպիսկո-

պոսը, որ ձեռնադրեալ է Եպիսկոպոս ի Ս. Էջմիածին 1860՝ իբրեւ Առաջնորդ Գաղատիոյ[1]:

Գործադիր Տեսուչք սոյն ընտրութիւնը հետեւեալ հեռագրով կը ծանուցանեն առ Քաղաքական ժողովն, եւ ստիպաւ ընտրութեան վաւերացումը կը խնդրեն:

«27 Հոկտեմբեր (8 Նոյեմբեր ըստ Եւրոպականի) 1871

Առ Պատրիարքն Հայոց ի Կ. Պոլիս,

Գաւառական (Ընտրողական) ժողովն երրորդ նիստ ըրաւ այսօր, Կ. Պոլսէն եկած հեռագրի ցանկին վրայ քուէարկութիւն կատարեց, քուէի ամբողջութիւնն 35 էր, Մկրտիչ Եպիսկոպոս 6, Ներսէս 1 ստացան: Բացարձակ առաւելութեամբ Մկրտիչ Սրբազան Կիլիկիոյ կաթողիկոս ընտրուեցաւ, որուն վաւերագիրը հեռագրով վաղվաղակի ուղարկէք, եւ Բ. Դուռը լուր տուէք, որ տեղւոյս Վալիին հեռագրով ծանուցանէ: Ժամանակ պէտք չէ անցնէք, հեռագրիդ կսպասեմք, որ Կիրակի Եկեղեցեաց մէջ յիշել տամք, իրեն չնորհաւորութեան հարկ եղած հեռագիր կնէք:

Ս. Ե. [Սիմէօն Եպիսկոպոս - Ա. Յ.]
Յ. Ֆ. [Յովհաննէս Ֆրէնկեան - Ա. Յ.]»

Քաղաքական ժողովը առ այս ի պատասխանի սա հեռագիրը կուղղէ.

«Առ Սիմէոն Եպիսկոպոս եւ Ֆրէնկեան Յովհաննէս Էֆէնտի յԱտանա,

Կաթողիկոսական ընտրութեան հեռագիրնիդ առինք, փափուկ պաշտօննիդ անդորրութեամբ գլուխ հանելնուդ եւ Մկրտիչ Սրբազանի ընտրութեան համար գոհունակութիւն կը յայտնեմք:

Վաւերացման ստիպողականութիւնը կը ճանչեմք, բայց գիտէք, թէ Ընդհանուր ժողովը որոշած է յարաբերութեանց խնդրէն ետքը կատարել, *որ հարկաւ կերկարի: Ուստի, կրնայ Մկրտիչ Սրբազան հեռագրել մեզ եւ Վարչութեան անուան նամակ մը յանձնել ձեզ, թէ Ընդհանուր ժողովոյ յարաբերութեանց մասին* ընելիք տնօրէնութիւնը կընդունի, *որպէս զի վաւերացումն անմիջապէս կատա-*

[1] Տե՛ս Տեղեկագիր համարտուութեան Քաղաքական ժողովոյ 1871-1872 ամի, երես 11-13, եւ Տեղեկագիր սոյն կաթողիկոսական ընտրութեան, Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, Նիստ Լ.Դ., երես 516-519:

րուի: Այն ատեն հեռագրով զինքը չնորհաւորելով՝ յիշատակութեան հրահանգը կրնամք տալ»:

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ. ՊՕԼՍՈՑ

29 Հոկտեմբեր 1871

Գործադիր Տեսուչ Տ. Սիմէոն Եպիսկոպոս սոյն հեռագիրը դեռ չստացած՝ վերստին սա հեռագիրը կուղղէ առ Քաղաքական ժողովն.

«29 Հոկտեմբեր (11 Նոյեմբեր ըստ Եւրոպականի) 1871

Առ Պատրիարքն Հայոց ի Կ. Պոլիս,

Երէկ ընտրուած կաթողիկոսը հանդիսիւ իւր նստած տնէն Առաջնորդարան փոխադրեցինք խուռն բազմութեամբ: Ժողովուրդը չատ ուրախ է: Կիւրակի ալ Եկեղեցի կիջեցնենք: Կաղաչեմ Բ. Դուռը պէտք եղածը հաղորդէք, որպէս զի պաշտօնապէս տեղւոյս Վալիին հեռագրով ծանուցուի, գործ բոլորովին աւարտի: Գաւառէն եկողները իրենց ընտրութեան արդիւնքին կսպասեն, որ տեղերնին դառնան: Սպասելու երբէք ատեն չունին: Իրեն ալ տակաւին չնորհաւորութեան հեռագիր չեկաւ: Մեր այս հեռագրին պատասխանը անմիջապէս տալերնիդ կաղաչեմ, թէեւ կաթողիկոսը հեռագիր գրած է, սակայն ուշադրութիւն ընելու չէ»[1]*:*

Ս. Ե. [Սիմէօն Եպիսկոպոս - Ա. Յ.]

Քաղաքական ժողովն առ այս կը փութայ սա հեռագրական պատասխանը տալ.

---

[1] Տ. Սկրտիչ Սրբազան Մարաշցի 1871 Հոկտեմբեր 28 թուական հեռագրով մը կաթողիկոսական պաշտօնէն հրաժարական տուած է, բայց Քաղաքական ժողովը չէ ընդունած, եւ իւր այս որոշումը սա հեռագրով հաղորդած է նմա: «Առ Սկրտիչ Սրբազան յԱտանա: Արդէն Սիմէոն Եպիսկոպոսին հեռագրած եմք ձեր ընտրութեան համար Վարչութեան գոհունակութիւնը եւ հրաժարականիդ չընդունուիլը, ուստի ձեր փափուկ պաշտօնին գործադրութեանը համար Վարչութեան օժանդակութեան վրայ զձեզ վստահացնելով կը շնորհաւորեմ եւ Սիմէոն Եպիսկոպոսին (յարաբերութեան մասին) տրուած հրահանգին գործադրութեանը կսպասեմ»: ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ. ՊՕԼՍՈՑ ԽՐԻՄԵԱՆ, 31 Հոկտեմբեր 1871:

Քաղաքական ժողովն այս հեռագրով Մարաշցի Տ. Սկրտիչ Սրբազանի ընտրութիւնը շնորհաւորելով եւ իւր օժանդակութիւնը խոստանալով կերպով մը վաւերացուցած է անոր ընտրութիւնը՝ առանց սակայն յարաբերութեան մասին երաշխաւորութիւն մը տակաւին ձեռք բերած ըլլալու: Ուստի, Տ. Սկրտիչ Սրբազան յետս կոչած է իւր հրաժարականը:

«Ա՛ռ Սիմէոն Եպիսկոպոս յԱտանա,

Մկրտիչ Սրբազանին հեռագրեցինք, թէ հրաժարականը չեմք ընդունիր: Մեր վերջին հեռագրական հրահանգին պատասխանին կսպասեմք պարտ ու պատշաճը տնօրինելու համար: Կրնաք վստահացնել զինքը, թէ յարաբերութեանց որոշման խնդրոյն մէջ (Սսոյ) աթոռին իրաւանց եւ վիճակին բարեկարգութեան ապահովութեանը պաշտպան պիտի կանգնի Վարչութիւնը»:

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ. ՊՕԼՍՈՅ

31 Հոկտեմբեր 1871

Գործադիր Տեսուչք Քաղաքական ժողովոյն Հոկտեմբեր 29 ամսաթիւ հեռագրոյն սա պատասխանը կուտան, որ ի 1 Նոյեմբերի կը հասնի ի Պատրիարքարան:

«31 Հոկտեմբեր (12 Նոյեմբեր ըստ Եւրոպականի) 1871

Ա՛ռ Պատրիարքն Հայոց ի Կ. Պոլիս,

Հեռագիրնիդ առինք ցաւ զգալով: Մեր պաշտօնը աւարտեցաւ, սակայն գիտնալու էք, որ Գաւառական ժողովոյ ընտրութեան հրատարակութիւնը երկարելով՝ ի՞նչ աստիճան յուզմանց նորէն տեղի կուտայ: Հետեւութիւնը կը թողումք ձեզ գիտնալ: Վիճակ մը, որ վեց տարիէ ի վեր կը յուզի եւ այսօր հազիւ թէ խաղաղութիւն գտաւ, եւ եթէ այս տեսակ չարժումով վրդովի՝ հարկաւ լաւ հետեւութիւն չունենար: Իբրեւ Ազգային պաշտօնեայ եւ գործն աւելի մօտէն նկատող՝ մեր պարտք կրկին կը կատարենք: Պէտք է Վարչութիւնդ ժողովոյս ընտրութիւնը վաւերական հրատարակէ, իսկ օծման հանդէս թողու ընդունիր կաթողիկոսի բանակցութեանց աւարտին*: Ուստի, ընտրութիւնն պէտք է հրատարակուի եւ իրեն պէտք եղած հեռագիրը զարնուի»:*

Ս. Ե. [Սիմէոն Եպիսկոպոս - Ա. Յ.]
Յ. Ֆ. [Յովհաննէս Ֆրէնկեան -Ա. Յ.]

Այս միջոցին Գործադիր Տեսչաց կողմէ կաթողիկոսական ընտրութեան տեղեկագիրն եւս կը հասնի ի Պատրիարքարան,

ուստի եւ Քաղաքական ժողովը կը փութայ եւ սա հեռագիրն ուղղել առ Տ. Սիմէոն Եպիսկոպոս.

«Առ Սիմէոն Եպիսկոպոս յԱտանա,

Կաթողիկոսական ընտրութեան տեղեկագիրն առինք: Վաւերացման խնդիրը բանախօսութիւններով չերկարելու համար էր, որ Հոկտեմբեր 29 եւ 31 թուականներով հեռագիրնիս ուղարկեցինք: Մկրտիչ Սրբազանէն մեր հեռագրին պատասխանը ստացանք, բայց ձեզի տրուած հրահանգէն տեղեկութիւն չունենալնուս համար ձեր պատասխանին կսպասենք»:

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ.ՊՕԼՍՈՑ

5 Նոյեմբեր 1871

Տ. Սիմէոն Եպիսկոպոս Սէֆէրեան Նոյեմբեր 7 ամսաթիւ հեռագրաւ[1] կը պատասխանէ, թէ «Մկրտիչ Սրբազան Կեդրոնական Վարչութեան (յարաբերութեան մասին անչուշտ) որոշածը յարգել կը խոստանայ»:

Դարձեալ յ9 Նոյեմբերի կը հեռագրէ, թէ. «Մկրտիչ Սրբազան յանձներ է իրեն Վարչութեան անուան պէտք եղած խոստմնագիրը»:

Սսոյ կաթողիկոսական սոյն ընտրութեան գործոյն մէջ խորին ուշադրութեան արժանի է Գործադիր Տեսչաց եւ Քաղաքական ժողովոյն ընթացքը:

Գործադիր տեսուչք առանց սպասելու, որ ըստ հրահանգի Քաղաքական ժողովոյն Կիլիկիոյ իւրաքանչիւր վիճակաց բոլոր երեսփոխանք գան, եւ ամբողջանայ ընտրողական ժողովն, եւ ապա ընտրութեան ձեռնարկուի՝ կաճապարեն ներկայ գտնուող երեսփոխանաց կատարել տալ ընտրութիւնն, ինչպէս պատմած են ինձ Տ. Եղիշէ Վարդապետ Գազանճեան, որ նոյն աեն հովուական պաշտօնով գտնուած է ի Մարաշ, եւ Սսեցի Տ. Գրիգոր Քահանայն, որ Սսոյ կողմէն ընտրեալ երեսփոխանաց մին եղած է, եւ որ իւր իբրեւ մարդասպան ամբաստանեալ որդւոյն ազատու-

[1] Տ. Սիմէոն Եպիսկոպոսի այս եւ յաջորդ հեռագրոյն պատճէնները չունինք ի ձեռին, որոց բովանդակութիւնը Քաղաքական ժողովոյ կաթողիկոսական ընտրութեան տեղեկագրէն քաղած ենք: Տե՛ս Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, Նիստ ԼԴ., երես 319:

թեանը համար եկած է ի Կ. Պոլիս 1872 թուականին, եւ հեռագիր հեռագրոյ վրայ ուղղելով սոխպողաբար ընտրութեան վաւերացումը կը պահանջեն Քաղաքական ժողովէն, եւ դեռեւս վերջնական պատասխան մը չստացած՝ ընտրեալը իւրովի յԱռաջնորդարան կը փոխադրեն կաթողիկոսական հանդիսիւ, մխանգամայն եւ կը ծանուցանեն, որ յԵկեղեցի պիտի իջեցնեն: Եւ մինչդեռ ընտրեալը Քաղաքական ժողովոյ հրահանգին գլխովին հակառակ խոստմնագիր մը կը յանձնէ Տ. Սիմէոն Եպիսկոպոսի, ինք (Տ. Սիմէոն Եպիսկոպոս) կը հեռագրէ, թէ. «Մկրտիչ Սրբազան յանձներ է իրեն Վարչութեան անուան պէտք եղած խոստմնագիրը*»:*

Իսկ Քաղաքական ժողովը թողումք ըսել, որ ընտրելի որոշուած ի Ս. Էջմիածին ձեռնադրեալ Եպիսկոպոսաց համար իբրեւ կրօնական խնդիր ոչ Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ եւ անով Ամենայն Հայոց Հայրապետին որոշման եւ ոչ գոնէ Ազգային ժողովոյ կը դիմէ, այլ իբրեւ իւր ձեռնհասութեան պատկանեալ եւ կամ յարաբերական հաստատեալ օրինօք արդէն լուծուած խնդիր կը տնօրինէ, եւ ընտրելեաց ցանկէն կամայական օրինօք միայն Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի Պատրիարքաց անուննները զեղչելով կը վերադարձնէ զայն, որ անոր վրայ կատարուի վերջնական ընտրութիւնը: Մինչդեռ, քանի որ յարաբերութեանց օրէնքը չէր հաստատեալ՝ այս գուտ կրօնական խնդրոյն համար սահմանադրապէս իսկ պարտաւոր էր Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյն եւ անով Ամենայն Հայոց Հայրապետին դիմել, վասն զի երբ Ազգային Սահմանադրութեան առաջին յօդուածոյն երկրորդ պարբերութիւնը կը տրամադրէ, թէ «Պատրիարք ընտրուելու անձը ... ի վաղուց անտի Պատրիարքութեան յատկացեալ (ի Ս. Էջմիածին ձեռնադրեալ կամ անկէ ընդունուած) Եպիսկոպոսաց դասէն ըլլայ»[1], անտարակոյս եւ լռելեայն կը տրամադրէ, թէ Աղթամարայ եւ Սսոյ վանահայր վիճակաւորք ալ իրենց միաբաններէն պէտք է ընտրուին, եւ կամ ի Ս. Էջմիածին ձեռնադրեալ Եպիսկոպոսի մը ի նոյն պաշտօն կոչումն ալ իբրեւ Միաբանի Մայր Աթոռոյն՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետին որոշմամբն ու ընդունելովը պէտք է ըլլայ:

Քաղաքական ժողովը չկատարէր զիւր այս սահմանադրական պարտականութիւն, մինչ Տ. Սիմէոն Եպիսկոպոսը սոյն այս ընտ-

[1] Տե՛ս Ազգային Սահմանադրութիւն, յօդուած 1 եւ յօդուած 29:

րուքեան Գործադիր Տեսուչ կարգելու համար միայն՝ ըստ որում նա միաբան Ս. Յակոբեանց Վանուց Երուսաղէմի, կը դիմէ Երուսաղէմի Պատրիարքին եւ կը ծանուցանէ անոր իւր որոշումը, եւ այս ձեւով անոր հաճութիւնը կառնու, ինչպէս Տ. Իսահակ Եպիսկոպոս (այժմեան Լուսարարապետ Վանուց Երուսաղէմի) ի դիմաց Տ. Եսայի Պատրիարքին առ Տ. Գրիգոր Արքեպիսկոպոս Սաքինեան, (որ յանուն Հայրապետին Հայոց սոյն խնդրոյն նկատմամբ առ Տ. Եսայի Պատրիարքն ինչ ինչ հարցումներ ըրած է), 1872 Սեպտեմբեր 23 թուական ուղղած պատասխանագրոյն սկիզբն ըսած է, թէ «զՍիմէոն Եպիսկոպոսն Ազգային կեդրոնական Վարչութիւնն առաքեալ է ի Կիլիկիա, առ այս Վարչութիւն Կ. Պոլսոյ յայտնեալ է Սրբազան Պատրիարքին զորոշումն իւր»:

Թողումք ըսել նաեւ, որ Քաղաքական ժողովը նկատողութեան չառնուր Գործադիր Տեսչաց Հոկտեմբեր 31 ամսաթիւ հեռագրով յայտնած սա առաջարկը, թէ «Պէտք է Վարչութիւնդ ժողովոյս ընտրութիւնը վաւերական հրատարակէ, իսկ օծման հանդէսը թողու ընդունիր կաթողիկոսի բանակցութեանց աւարտին», *որ ամենայն հաւանականութեամբ ըսել է, թէ ընտրեալը՝ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Մարաչցի, յարաբերութեան մասին խոստում եւ խոստմնագիր տալու* դժուարութիւն կը յարուցանէ եւ բանակցութեան պէտք կայ, *ուստի եւ օծման արարողութիւնը յարաբերական օրինաց հաստատութենէն ետքի թողուլ հարկ է: Բայց մէկ կողմէ՝ ըստ որում Գործադիր Տեսուչք չեն կրկնած իրենց առաջարկը եւ բացորոշ յայտնած ընտրելոյն տրամադրութիւնը, եւ միւս կողմանէ՝ ըստ որում Քաղաքական ժողովն իւր ձեռնարկած գործն ժամ յառաջ եւ անարգել ի գլուխ հանել կաչխատի, եւ ըստ որում օծումը կատարուելէն յետոյ* եղածը եղած համարուելուն *կասկած չկար բնաւ, վասնորոյ եւ Գործադիր Տեսչաց առաջարկին կարեւորութիւն չտար եւ նկատողութեան չառնուր երբէք, եւ ոչ Ազգային ժողովոյն կը հաղորդէ զայն, եւ Տ. Սիմէոն Եպիսկոպոս սոյն առաջարկն Քաղաքական ժողովոյ ներկայացնելէն ետքը հետեւանքը նախատեսել չուզելով բաւական կը համարի* անուանական խոստմնագիր *մը առնուլ, զոր ի վերջոյ պիտի տեսնենք, եւ որոյ լուրն առնելով կը չատանայ եւ Քաղաքական ժողովը:*

Թողլով զասոնք եւ այլ ասոնց յարակից պարագաները մանրամասնել, արդարեւ մասնաւոր ուշադրութեան արժանի է սա պարագան, թէ Քաղաքական ժողովն, որ պարտաւոր էր ընտրա-

կան գործողութեանց ձեռնարկելէ առաջ կամ անոր հետ ի միասին Աղթամարայ եւ Սսոյ վանահայր վիճակաւորաց՝ ընդ Ազգային կեդրոնական Վարչութեան եւ ընդ Առաջնորդս Աղթամարայ եւ Կիլիկիոյ վիճակաց ունենալիք յարաբերութեան օրինաց ծրագիրը պատրաստելու համար Ազգային ժողովէն կարգեալ Յանձնախումբն ի նիստ հրաւիրել, եւ եթէ չէր գործեր կամ չէր ուզեր գործել նորն ընտրել տալ, որ իւր պաշտօնն աւարտելով յարաբերական օրինաց ծրագիրը՝ նախքան զընտրութիւնն կամ յառաջ քան զվաւերացումն ընտրութեան, մատուցանէ Ազգային ժողովոյ ի հաստատութիւն: Ընդհակառակն, Յանձնախմբին կազմութեան համար Ազգային ժողովոյ ի 16 Հոկտեմբերի 1870 տուած որոշումը նոյն տարւոյ Դեկտեմբերի 2 թուական պաշտօնագրով Յանձնախմբի անդամաց ծանուցանելէ եւ առանց օր եւ տեղ սահմանելու միանգամ եւեթ ի գումարումն հրաւիրելէ յետոյ՝ այլեւս հոգ չտանիր Յանձնախմբի գործողութեանց մասին, եւ չուզէր բնաւ գիտնալ, թէ Յանձնախումբն սկսա՞ծ է գործել, թէ ոչ: Նոյնպէս հարկ է ըսել, որ Ազգային ժողովն եւս անտարբեր կը գտնուի այս մասին, մանաւանդ այն Երեսփոխանը՝ Մեծապատիւ Ստեփան Էֆէնտի Փափազեան, որ առաջարկած եւ պնդած իսկ է, որ ընտրութեան վաւերացումէն առաջ որոշուին եւ սահմանուին յարաբերութիւնք, եւ Յանձնախմբին անդամակցութիւնը հաճութեամբ ընդունած է[1]*:*

Յանձնախումբը ճիշտ տասն եւ մէկ ամիս նիստ մը անգամ չունենար, եւ երբ ընտրական գործողութիւնք կաւարտին՝ Քաղաքական ժողովը յ2 Նոյեմբերի 1871 կը հրաւիրէ Յանձնախմբի անդամներն, որ Նոյեմբեր 8ին գումարին ի նիստ, պատրաստեն յարաբերութեանց ծրագիրն: Այն ինչ, Հոկտեմբեր 29 ամսաթիւ հեռագիր ուղղած է առ Գործադիր Տեսուչ Տ. Սիմէոն Եպիսկոպոս, թէ «կրնայ Մկրտիչ Սրբազան հեռագրել մեզ ու Վարչութեան անուան նամակ (խոստմնագիր) մը յանձնել ձեզ, թէ Ընդհանուր ժողովոյ յարաբերութեանց մասին ընելիք տնօրէնութիւնը կընդունի, որպէս զի վաւերացումը անմիջապէս կատարուի*», եւ այն ինչ պատրաստուած է ընտրութեան տեղեկագիրը մատուցանել Ազգային ժողովոյ 1871 ամի բացման Լ.Դ. Նիստին, որ ի 12 Նոյեմբերի 1871, քալ գիտնալով անչուշտ, որ Նոյեմբերի 8-12 չորս օ-*

[1] Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, Նիստ Ը., երես 119:

րուան մէջ այսօրինակ յարաբերութեանց ծրագիր պատրաստել եթէ ոչ անկարելի՝ գէթ կարի դժուար է: Սակայն, այսու ամենայնիւ Յանձնախումբը միանգամ միայն նիստ ընելով՝ սա եօթ յօդուածներն ի գիր կառնու, իբրեւ հիմնական սկզբունք յարաբերական օրինաց, որ ընդ կեդրոնական Ազգային վարչութեան, որ է:

ԾՐԱԳԻՐ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆՑ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻՆ

Ընդ Ազգային Կեդրոնական վարչութեան

«1. Կիլիկիոյ վիճակը՝ իբրեւ մասն ամբողջութեան Թուրքաստանի Հայոց առաջնորդական վիճակաց, ենթակայ է Ազգային Սահմանադրութեան տրամադրութեանց, եւ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան տնօրինութեանց:

2. Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսը՝ իբրեւ նոյն վիճակի թեմական Առաջնորդաց գլուխ, յարաբերութիւն ունի Կեդրոնական Վարչութեան եւ Կիլիկիոյ վիճակաց Առաջնորդաց հետ:

3. Կիլիկիոյ վիճակաց Առաջնորդներն յարաբերութիւն ունին Կիլիկիոյ կաթողիկոսին հետ, եւ իրենց ձեռնհասութենէն վեր խնդրոց համար անոր կը դիմեն:

4. Կիլիկիոյ կաթողիկոսը իր տնօրէն ժողովովը կը տնօրինէ իրեն եկած վիճակային խնդիրները, եւ իր ձեռնհասութենէն վեր (անչուշտ՝ ինչպէս քաղաքական, նոյնպէս եւ կրօնական) խնդրոց համար Կեդրոնական Վարչութեան կը դիմէ համարատու մնալով անոր:

5. Կիլիկիոյ վիճակաց Առաջնորդները իրենց Տեղական Կառավարութեան եւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսը նոյն վիճակաց Տեղական Կառավարութեանց քով միջնորդ են Ազգին եւ անոնց մէջ: Իսկ Բ. Դռան հետ յարաբերութիւն ենթադրող ամեն գործոց համար պիտի դիմէ առ Կեդրոնական Վարչութիւնն:

6. Կիլիկիոյ վիճակաց Առաջնորդներու ընտրութիւնը Սահմանադրութեան տրամադրութեանց համեմատ կը կատարուի՝ յար եւ նման Թուրքիոյ միւս վիճակաց Առաջնորդներուն ընտրութեան:

Բայց ընտրութեան հրահանգը կեդրոնական Վարչութենէն առ կաթողիկոսն եւ ընտրութեան տեղեկագիրն ալ կաթողիկոսին միջոցաւ առ կեդրոնական Վարչութիւնն կուղղուի, որ վաւերացնելէն ետքը Բ. Դռնէն ֆէրմանը կստանայ եւ կը ղրկէ առ կաթողիկոսն, որ իւր օրհնութեան կոնդակաւը կը հաստատէ նորընտիր Առաջնորդը:

7. Կիլիկիոյ կաթողիկոսը միայն Կիլիկիոյ վիճակաց համար պէտք եղած Ս. Միւռոնը կօրհնէ, եւ Եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ: Բայց ձեռնադրելի Եպիսկոպոսին համար կանխաւ Կեդրոնական Վարչութեան հաւանութիւնը կստանայ»:

Քաղաքական ժողովն ոչ այս ծրագիրն, ոչ Գործադիր Տեսչաց կողմանէ ի Պատրիարքարան հասած տեղեկագիրն, որոյ քննութիւնն Ազգային ժողովոյն կը վերաբերէր, քանի որ ընտրութեան վաւերացումը նա պիտի քուէարկէր, եւ ոչ գոնէ ընտրելոյն խոստմնագիրը, զոր եթէ ի ձեռին ունենար՝ Ազգային ժողովն ոչ միայն չէր վաւերացներ Տ. Մկրտիչ Սրբազանի ընտրութիւնն, այլ եւ կը բեկանէր իսկ, այլ միայն Տ. Սիմէոն Եպիսկոպոսի 1871 Նոյեմբերի 7 եւ 9 թուական վերջին երկու հեռագրոց վրայ ի դիր առած տեղեկագիրը կը մատուցանէ Ազգային ժողովոյ, եւ խիստ ստիպողականութեամբ ընտրութեան վաւերացումը կը խնդրէ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Բացում 1870 ամին
1871 Նոյեմբեր 12
Նիստ ԼԴ.

Ազգային ժողովն՝ յետ երկար եւ յուզեալ վիճաբանութեան, եւ ընդդէմ անդադար բողոքանաց Մեծապատիւ Համբարձում Ալաճաճեան եւ Թադէոս Պէկեան էֆէնտիներու եւ սա յայտարարութեան, թէ ըստ նախորդ իմաստուն որոշման Ազգային ժողովոյ նախ յարաբերութեանց ծրագիրը պէտք է ներկայանայ ի հաստատութիւն եւ ապա՝ ընտրութեան տեղեկագիրն ի վաւերացումն, ամենամեծ վստահութեամբ հիմ բռնելով Քաղաքական ժողովոյ տեղեկագրոյն սա մասը, թէ «Գերապատիւ Սիմէոն Եպիսկոպոս Նոյեմբեր 7ին հեռագրեց, թէ Մկրտիչ Սրբազան Կեդրոնական Վարչութեան որոշածը յարգել կը խոստանայ, եւ դար-

ձեալ Նոյեմբեր 9ին ալ հեռագրեց, թէ Մկրտիչ Սրբազան յանձներ է իրեն Վարչութեան անուան պէտք եղած խոստմնագիրը», *եւ սա եզրակացութիւնը, թէ «Ահա այս պարագաներով խնդիրն պատկառելի Ատենիդ ներկայացնելու պատիւ ունի Ազգային Քաղաքական ժողովը, եւ կը յուսայ, որ Ազգային Երեսփոխանութիւնը՝ սոյն կատարուած ընտրութեանց օրինաւորութիւնը ճանչելով, եւ իրաց այս վիճակին մէջ վաւերացման ստիպողականութեան համոզուելով՝ կը բարեհաճի անմիջապէս վաւերացնել Կիլիկիոյ գաւառական ժողովոյ ընտրութիւնը, եւ արտօնութիւն տալ Ազգային Վարչութեան (Քաղաքական ժողովոյ), որ հրատարակէ զԱմենապատիւ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Արքեպիսկոպոսը կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ», ընդդէմ վեց քուէի կը վաւերացնէ Բերիոյ Առաջնորդ Տ. Մկրտիչ Սրբազանի ընտրութիւնն ի կաթողիկոսութիւն Սսոյ*[1]*, որոյ կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնն ու օծումը յանձնարարութեամբ Կ. Պոլսոյ Տ. Մկրտիչ Պատրիարք Արքեպիսկոպոս Խրիմեանի կը կատարեն Տ. Սիմէոն Եպիսկոպոս Սկիւթեան, Տ. Արիստակէս Եպիսկոպոս Դերճակեան եւ Տ. Պետրոս Եպիսկոպոս՝ Հաճնոյ ի 28 Նոյեմբերի 1871*[2]*:*

Տ. Սիմէոն Եպիսկոպոս Նոյեմբեր 28ին իւր պաշտօնին աւարտման հեռագիրը կուղղէ առ Քաղաքական ժողովն յայտնելով, թէ կաթողիկոսական օծման արարողութիւնն եւս կատարեր է, եւ հրաման կընդունի, որ յԵրուսաղէմի այցելութեան երթայ եւ 1872 Թուականի գարնան վերադառնայ ի Կ. Պոլիս: Այս հրամանն արտադրող պատճառը բացատրութեան կարօտ չէ, զի մինչ ցարդ ըսուածները բաւական են ի մեկնութիւն այս պատճառին: Հայրապետեան Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գէորգ Դ., երբ կը տեղեկանայ Մարաչցի Տ. Մկրտիչ Սրբազանի ի կաթողիկոսութիւն Սսոյ ընտրութիւնն ու կոչումը, եւ այսօրինակ վաւերացումն, սա հեռագիրը կուղղէ առ Պատրիարքն Կ. Պոլսոյ ի 11 Դեկտեմբերի 1871.

«Ի Կ. Պոլիս, ի Գումգափու, Դեկտեմբերի 11,

Առ Պատրիարք Հայոց Կ. Պոլսոյ,

Ժողովն Կ. Պոլսոյ ընդ Ձերով նախագահութեամբ անդր, քան զիւր Սահմանադրութիւն եւ զիրաւասութիւնն, յուզէ եւ լուծէ զեկեղեցական փափուկ խնդիրս, որպիսի է Սսոյ եւ Աղթամարայ, եւ որ ցաւալին է՝ Սրբազնութիւն Ձեր ընդ քօղով մերս Փոխա-

[1] Տե՛ս Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, Նիստ ԼԴ., երես 516-530:
[2] Տե՛ս Տեղեկագիր համարատուութեան Քաղաքական ժողովոյ 1871-1872 ամի, երես 14:

նորդուԹեան՝ ընդդէմ նուիրական աւանդուԹեանց Ս. Հարց եւ իրաւանց Մայր Աթոռոյս յօժարի գործել յանուն Մեր՝ առանց Մեր գիտուԹեան, եւ զայնպիսի խնդիրս եւ զնոր Սահմանադրութիւնս յանձնապաստան ձեղիձակել ձեռն արկանէ, *որ* ՄԻ ՄԻԱՅՆ ԱՆԿ *է Ընդհանուր ժողովոյ՝ ըստ Եկեղեցական օրինի գումարելոյ ընդ նախագահուԹեամբ կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց: Ուստի, նուիրական կանոնք եկեղեցւոյս եւ Մեք* ՈՉ ԿԱՐԵՄՔ ՕՐԻՆԱՒՈՐ ՃԱՆԱՉԵԼ ԶԱՅԴՊԻՍԻ ՈՐՈՇՈՒՄ, *եւ առ ի զառաջս առնուլ ազգավնաս հետեւանաց յապագային,* ազդ առնեմք Ձեզ զգուշանալ ի շեղելոյ ի շաւղաց ՀԱՐՑ ՍՐԲՈՑ»:

ԳԷՈՐԳ Դ.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Պատրիարքն ի պատասխանի կը փուԹայ սա իմաստ հեռագիր մը ուղղել առ Հայրապետն Հայոց, Թէ «խնդիրը բոլորովին իւր նպատակին հակառակ մեկնուած է Ձեզ, եւ Ձեր կասկածներն անհիմն են: Մանրամասն տեղեկուԹիւնները նամակաւ կտանաք»[1]*:*

Ամենայն Հայոց Հայրապետը սա հետեւեալ կոնդակն ալ կը ղրկէ առ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Մարաչեցի.

«Գէորգ ծառայ Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ եւ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Ծայրագոյն Պատրիարք համազգական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Ս. Կաթողիկէ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ *Գերապատիւ Մկրտիչ Արքեպիսկոպոսի հարազատի Մայր Աթոռոյն խնդալ ի Տէր:*

Յօրէ յորմէ հետէ ամբարձաք ի Գահ Հայրապետական անհասանելի կամօքն Աստուծոյ, եւ ընտրուԹեամբ լրուԹեան Ազգիս, զօրհանապազ նուիրին ժամք եւ ընԹացք կենացս ի հոգացողուԹիւն եւ ի պաշտպանուԹիւն հօտին Քրիստոսի ի բարոյական վերականգնումն նորին եւ ի պայծառուԹիւն Եկեղեցւոյ Մերոյ Սրբոյ, աւանդապահ կացեալ նախնի Ս. Հարց կանոնաց, եւ հաւատարիմ Փրկչին Մերոյ անստերիւր եւ փրկարար Վաղապետու-

[1] Տե՛ս Տեղեկագիր համարատուութեան Քաղաքական ժողովոյ 1871-1872 ամի, երես 15:

թեան, որ նախամեծար քարոզէ զսէր եւ զմիութիւն եւ զեղբայրսիրութիւն:

Ապաքէն անհնարին աղէտք եւ անբմբերելի վիշտք են որդեգրով Հօր տեսանել վտարանդի եւ տիեզերասփիւռ զսիրելի որդիս տարաբաղդ Հայրենեացս, մանաւանդ զի ուրեք ուրեք առաջնորդեալք նոցա ի մերոց վարձեալ պաշտօնէից եւ յօտարաց յառաւել եւս ի հեռաւորն վարին անապատ պանդխտութեան, տակաւ առ տակաւ խորթանալ ըստ ամենայնի ի գթառատ գրկաց Մօրն Լուսոյ: Արդ, գոլով մեր հեռի ի վտարանդելոց որդւոց մերոց սիրելեաց բազմօք իմն ասպարիզօք, քանի տագնապ, եւ որչափ դժուարին է Մեզ ընդ փոյթ հասանել օգնութեան եւ զառաջս առնուլ վնասուց եւ դարման ամտուցանել վտանգացն, որպէս եւ յայտ նուագ, ուր ուրեմն լուաք զպարականոն վճիռ երեսփոխանական ժողովոյն Կ. Պոլսոյ վասն ընտրութեան Ձերոյ եւ վաւերացման ի հակաթոռ կաթողիկոսութիւն Սսոյ:

Ձեն ինչ պէտք բացատրութեանց ի հմտութիւն անցիցն յաղագս կանխատես լինելոյ ամենայն վտանգաց ապառնոյն, պահակտման ասեմ եւ գլորման Ազգիս մերոյ եւ Եկեղեցւոյ ի վիհ կորստեան ի խոտոր ընթացից Պատրիարքարանին Կ. Պոլսոյ, զի եթէ բարոյական միութիւն Հայաստանեայց, զոր պահպանեցին Ս. Հարք Եկեղեցւոյ մերոյ ի դառն ժամանակս հալածեալք չարչարեալք, եւ զմահ անգամ ճաշակեալք ի բազմադիմի թշնամեաց, եւ առ մեզ աւանդեալ հասուցին, քանի առաւել յայսմ ազատութեան ժամանակիս փոխանակ առաւել եւս միանալոյ հաստատիւնդ չաղկապօք սիրոյ եւ լինելոյ հաւատարիմ ժառանգք նուիրական աւանդութեանց նախնեաց, անպատեհ խնդիրս յարուցանելով առիթ լինին բաժանման միութեան Եկեղեցւոյս Հայոց, արկանելով զանճինս ընդ ծանր պատասխանատուութեամբ առաջի Աստուծոյ եւ Եկեղեցւոյ մերոյ, եւ որ առաւել վնասակարն է յԵկեղեցականաց ոմանք յանձնապաստան ժպրհին ի նոյն որոց չնեռեն երբէք եկեղեցական իրաւունք ձեռնամխել, եւ տքնին արկանել եւ զՁեզ ի նոյն վիհ:

Արդ, արժանացեալ Ձեր պաշտօնի Առաքելութեան՝ այսինքն է Սրբազան աստիճանի Եպիսկոպոսութեան աստ ի Ս. Էջմիածնի, եւ տուեալ զուխտ եւ զերդումն *ի Մայր Տաճարիս Կաթողիկէի* հաւատարիմ կալ եւ մնալ յամենայնի իրաւանց եւ ծայրագոյն իշխանութեան Մայր Աթոռոյս եւ Գահակալի նորին եւ յաջորդացն, *անչուշտ եմք, զի հեռի է ի*

մտաց ձերոց գործել ի վնաս ընդհանրութեան Ազգին եւ հակառակ կամաց յաջորդաց Ս. Առաքելոցն Թադէի եւ Բարդուղիմէոս եւ Առաքելասարաս Հօր մերոյ Լուսաւորչի Երկրորդի Ս. Գրիգորի, եւ ընդունիլ զայնպիսի պաշտօն, որ ոչ պատիւ ընծայէ Ձեզ եւ անտարակոյս կարէ զՀետ բերել զկործանումն Ազգի եւ Եկեղեցւոյ առ յապայն, մանաւանդ առանց կանխագիտութեան եւ բարեկարգելոյ մեր զապօրինի ընթացս վիճակաւորացն Սսոյ եւ Աղթամարայ, զոր ձեռնարկեալ իսկ էաք ի լինել Մեր ի վերջին նուագի ի Կ. Պոլիս, որում չէքն անտեղեակ:

Յոյս Մեր հաստատուն է ի Տէր, զի անմոռաց ի մտի ունելով զարբազան պարտիս կոչման եւ աստիճանի Ձերոյ, եւ զուխտ եւ զերդումն զոր առ Աստուած, *զոր եւ* Մեք ՅԻՇԵՑՈՒՑԱՆԵՄՔ *Ձեզ* ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՑՍՈՒ ՍԻՐՈՑ *եւ* ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՆԴԱԿԱՒ, *եւ աղօթս առնեմք յամենայն ժամ, եւ ըղձամք յայժ լինել Ձեզ ըստ ամենայնին նախանձախնդիր իրաւանց Մայր Աթոռոյս վասն օգտի եւ միութեան Ազգիս, եւ* յարգել *յամենայն սրտէ եւ ի մտաց* զսահմանս եւ զկանոնս նախնեաց մերոց սրբոց, *որ զնուազեալսն եւ զհակառակորդս ենթարկեն դատապարտութեան, եւ արժանաւոր որդի արժանաւոր Ս. Հարց, եւ արժանընտիր աչակերտ աւանդապահ Ս. Վարդապետաց հանդիսանալ ի փառս միոյն Աստուծոյ Ս. Երրորդութեան, յօգուտ տառապեալ Ազգիս եւ պատիւ անուան Ձերոյ, որով եւ մխիթարութիւն մեծ լիցի բազմավիշտ սրտի մերում:*

Ողջ լերուք զօրացեալ տերամբ»:

ԳԷՈՐԳ Դ.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՑՆ ՀԱՅՈՑ

Ի 15 Դեկտեմբերի 1871 Ազգային ՌՅԻԱ, թիւ 275
Ի Ս. Էջմիածին

Հայրապետն Ամենայն Հայոց այս կոնդակաւ Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսութեանց նկատմամբ ըստ նախորդացն իւրոց, իւր դիտողութիւններն ընելէն յետոյ՝ սիրողաբար կը յիշեցնէ Տ. Մկրտիչ Սրբազանին, թէ ի կաթողիկէ Տաճարի անդ Ս. Էջմիածնի ուխտած է հաւատարիմ մնալ յամենայնի Մայր Աթոռոյ իրաւանց եւ ծայրագոյն իշխանութեան եւ անոր գահակալին ու յաջորդացն, եւ կը յորդորէ, որ հաւատարիմ մնայ իւր ուխտին, եւ

կզգուշացնէ ու կը հրաւիրէ, որ յանձին իւր կատարուած Սսոյ կաթողիկոսական ընտրութիւնը չընդունի:

Տ. Մկրտիչ Սրբազան առ այս Հայրապետական կոնդակ սա պատասխանը կուտայ.

«1872 Փետրուար 27
Ի Ս. Աթոռն Կիլիկիոյ
Ի Սիս

Մկրտիչ Ա. ծառայ Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ եւ կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Գէորգ Դ. Վեհափառ կաթողիկոսի Ս. Էջմիածնի նախապատիւ եղբօր մերոյ խնդալ ի Տէր:

Ի թիւ Փրկչին 1871, եւ Հայոց ՌՅԻԱ. համար 275 եւ Դեկտեմբեր 15 գուղեալն ի Ձէնջ գսիրայորդոր գրութիւն ընկալեալ այսօր ամենայն սիրով, զորոյ զճիշդ պատճէնն արդէն ընթերցեալ էաք ի Հայ լրագիրս, գոհութեամբ սրտի փութացուցանեմ ահաւասիկ զսոյն երկտողս իբր ստացական, եւ զպարտուպատշաճ պատասխանին նոյն նշանաւոր գրութեան Ձերում թողում ստանալ ի Սրբազան Պատրիարքէ եւ յԱզգային Կեդրոնական Վարչութենէ Մայրաքաղաքին Կ. Պօլսոյ:

Նուիրելով զանկեղծ հաւաստիս սրտիս:
Մնամ միշտ եղբայրական Ս. սիրոյդ»:

Խ. [ոնարհ] Մկրտիչ Ա.
Վարդապետ Ս. Երուսաղէմի, Եպիսկոպոս Ս. Էջմիածնի եւ
Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ

Տ. Մկրտիչ Սրբազանի այս գիրը պատասխան չէ Հայրապետական կոնդակին: Ասի անկարօտ է բացատրութեան, այլ լոկ ստացագիր մը, *վասն զի մինչ Հայրապետն ի Ս. Էջմիածին առաջի Ս. Խաչին եւ Աւետարանին յանուն Աստուածոյ ըրած իւր ուխտը կը յիշեցնէ իրեն, եւ կը յորդորէ զինքն, որ հաւատարիմ մնայ իւր ուխտադիր կոչման՝ նա կպատասխանէ, թէ* ստացայ Ձեր գիրն, կը թողում, որ ամոր պատասխանը Կ. Պօլսոյ Ազգային Կեդրոնական Վարչութենէն եւ Պատրիարքէն ստանաք, *որպէս թէ իրեն համար անոնք ուխտած ըլլային, եւ կամ որպէս թէ Սսոյ վանահայր վիճակաւորութեան*

ընտրուած ատեն իւր ի Ս. Էջմիածին ուխտեալ ըլլալն՝ վասնորոյ եւ ասանկ պաշտօն մը չկրնալ ընդունիլը Պատրիարքին եւ Քաղաքական ժողովոյն ծանուցած, եւ անոնք հրամայած կամ բռնութիւն ի գործ դրած ըլլային, որ առ ոչինչ համարէ իւր ուխտն եւ ընդունի Սսոյ վանահայր վիճակաւորութեան պաշտօնը, միանգամայն եւ յայտարարած ըլլային, թէ իրենք են պատասխանատու առաջի Հայրապետական իշխանութեան ամենայն Հայոց:

Այսօրինակ ընթացք մը ներկայ ցաւալի վիճակէն աւելի արդիւնք չէր կրնար արտադրել, մինչդեռ եթէ Տ. Մկրտիչ Սրբազան ըստ իւրումն ուխտին, որ առաջի ահաւորին Աստուծոյ եւ մարդկան, Արարատեան Առաքելական Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի գերագահութիւնն, *անոր* Գահակալաց Առաքելական հոգեւոր իշխանութեան եւ իրաւասութեան *ողջոյն Հայ Ազգին եւ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ եւ անոր ամեն կարգի եւ աստիճանի պաշտօնէից,* ինչպէս նաեւ իրեն վրայ *տարածուիլը* ճանաչելու *եւ զայն* անվթար պահելու եւ գործադրելու *թէութեամբ պատշաճ պատասխանագիր մը փոխանակէր Հայրապետական Կոնդակին, նոյն հետայն կը վերջանար խնդիրը յօգուտ եւ ի չինուիլն Ազգի եւ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց:*

Տ. Մկրտիչ Սրբազան գոնէ Աղուանից եւ Վրաց գատ եւ առանձնալեզու եւ քաղաքական ուրոյն կառավարութեան տէր Ազգաց կաթողիկոսներն օրինակ ունենալով իրեն՝ ըստ նոցա չաւղաց պարտաւոր էր ընթանալ առաջին Հայրապետական իշխանութեան ամենայն Հայոց, եւ ըստ օրինակի նոցա յարգանօք եւ ակնածութեամբ պատասխանել Հայրապետական սիրայորդոր կոնդակին, եւ ոչ թէ այս օրինակ իսպառ անարդարանալի *պատասխանագիր մը յղել: Այլ սակայն ցաւալի է ըսել, որ դեռեւս կամակորութեամբ կը յամառի նա ի նոյն, կանսաստէ եւ չը համակերպիր Ազգային ժողովոյ եւ Վարչական որոշմանց: Իրաց այս վիճակին չարունակութիւնը վնասակար է Ազգին, վնասակար է Եկեղեցւոյ, վնասակար է եւ մանաւանդ Սսոյ վանուց եւ Կիլիկիոյ անհովիւ եւ անառաջնորդ* թշուառ ժողովրդեան:

Եպիսկոպոսական ուխտին *վրայ հակիրճ տեսութիւն մը:*

Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան դասակարգին մէջ յետ Հայրապետին Ամենայն Հայոց առաջին աստիճանաւորներն են Եպիսկոպոսունք, որք Եպիսկոպո-

սական աստիճանին իրաւանց զօրութեամբ, *բայց միշտ ընդ* գերագոյն իրաւասութեամբ *Հայրապետական իշխանութեան, իբրեւ հովուութեանը յանձնեալ Եկեղեցիները կառավարելու, եւ առաքելաքարոզ հաւատոյ դաւանութեան, Աստուածային պատուիրանաց եւ աւանդութեանց, ծիսից եւ Եկեղեցական կանոնաց անվթար եւ անայլայլակ պահպանութեան եւ ուսուցման հսկելու* իշխանութիւն *եւ անխուսափելի* պարտաւորութիւն *ունին:*

Ուստի, որպէս զի Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ Հայրապետութեան իշխանութիւնն եւ իրաւասութիւնն հաստատապէս անփոփոխ նոյնութեան եւ անբաժանելի միութեան *մէջ մնայ, եւ որպէս զի Եպիսկոպոսաց՝ հաւատոյ վարդապետութեան Աստուածային օրինաց եւլն. հաւատարիմ եւ Ս. Էջմիածնի Առաքելական Մայր Աթոռոյն, եւ անոր առաքելայաջորդ Գահակալաց իշխանութեան եւ իրաւասութեան ընդմիշտ* հնազանդ *եւ* պաշտպան *եւ անոնցմէ* անբաժան *մնալն* հաստատուն երաշխաւորութիւն *մը ունենայ՝ իմաստուն հեռատեսութեամբ յանյիշատակ ժամանակաց սահմանեալ է, որ* ուխտադիր պարտաւորութեան *ենթարկին Եպիսկոպոսունք:*

Այս տեսութեամբ, ահա՛, Եպիսկոպոսութեան Ս. Աստիճանն ընդունելու որոշեալ Վարդապետք յառաջ՝ քան զձեռնադրութիւնն ի Մայր Տաճարի, անդ Ս. Էջմիածնի ի տեղի Իջման Միածնի եւ առաջի Ս. Խաչի եւ Ս. Աւետարանի եւ ի ներկայութեան Սինօդական Եպիսկոպոսաց եւ Վարդապետաց յանուն ահաւորին Աստուծոյ կ՚ուխտէն *ընդ բովանդակ կեանս իւրեանց հաւատարիմ աւանդապահ ըլլալ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ ուղղափառ հաւատոյ վարդապետութեան, Աստուածային եւ Եկեղեցական օրինաց, աւանդութեանց, ծիսից եւ կարգաց եւլն. զնոյնս ուսուցանել անփոփոխ, եւ ի նոսին գնալ անխոտոր եւ անսայթաք: Նոյնպէս* կ՚ուխտէն *Ս. Էջմիածնի Առաքելական Մայր Աթոռոյն եւ անոր Գահակալ Ամենայն Հայոց Հայրապետաց իրաւանց* պաշտպան կալ, *եւ անոնց իշխանութեան եւ իրաւասութեան եւ կանոնական հրամանաց* հնազանդ մնալ *եւ* գործադրել *զանոնք ի մի բան՝ կապուիլ ամրապինդ եւ անքակտելի ընդ Առաքելական Մայր Աթոռոյ Կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի՝ վասն* անբաժանելի միութեան *Հայրապետական* իշխանութեան *ամենայն Հայոց, եւ իրենց ստորագրած եւ ի Սինօդականաց ստորագրութեամբ հաստատեալ ուխտագիրը կը թողուն անդ ի Մայր Աթոռն Հայրապետութեան Ամենայն Հայոց:*

Այս ուխտը՝ *Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան միջոցին Հայրապետին սա հետեւեալ հարցմանց եւ Նուիրեալին տուած պատասխաններուն վրայ հիմնեալ է, որ կը կատարուի Ս. Էջմիածնի Տաճարին Հիւսիսակողմը՝ յանուն Ս.Ստեփաննոսի հաստատեալ Սեղանոյն աստիճանաց վրայ՝ մինչ Նուիրեալն զգեստաւորեալ եւ ի գուճս իջեալ կայ անդ:*

«Ասէ Հայրապետն: Խնդրե՞ս դու ուսուցանել եւ առնուլ եւ պատուել զհրամանս մեր Հարցն եւ Հայրապետացն:

Պատասխանէ Նուիրեալն: ԱՅՈ ԿԱՄԻՄ:

Ասէ Հայրապետն: Կամի՞ս դու երանելոյն Ս. Գրիգորի (Լուսաւորչին) տալ զքո ինազանդութիւնն *եւ* զհաւատարմութիւնն *առ իւր* յաջորդն *եւ առ այնոսիկ, որք զկնի նորին նստին:*

Պատասխանէ Նուիրեալն: ԱՅՈ ԿԱՄԻՄ»[1]:

Յետ այսորիկ կը յաւելու Հարցնել Հայրապետը հաւատոյ մասանց նկատմամբ մի առ մի եւ անոնց իւրաքանչիւրին համար Նուիրեալին խոստովանութիւնը պահանջել:

Այս է ահա Եպիսկոպոսական ուխտիս *հիմն եւ ոգին: Եթէ վերջին ժամանակներս տպեալ ուխտագրոյն մէջ Աղթամար եւ Սիս յանուանէ յիշուած են, այն ալ անչուշտ Սոյ կաթողիկոսական վերջին ընտրութեամբ Ամենայն Հայոց Հայրապետէն անկախ ի Ս. Էջմիածին ձեռնադրեալ եւ անդ ուխտեալ Եպիսկոպոսի մը ի նոյն պաշտօն կոչման եւ մանաւանդ ընտրեալ Եպիսկոպոսին՝ Տ. Մկրտիչ Սրբազանին, հակառակ իւր ուխտին բռնած ընթացքին՝ վերեւ յիշատակեալ նամակին, պատճառաւ եղած է:*

Եպիսկոպոսաց համար սահմանեալ այս ուխտիս *օրինաւորութիւնն եւ պէտքը ոչ միայն ի Ս. Էջմիածին ձեռնադրեալ Եպիսկոպոսունք ճանչցած եւ կատարած են, այլ եւ Սոյ վանահայր վիճակաւոր Տ. Գրիգոր Մուսաբէկեանցէն ի վեր ի Սիս ձեռնադրեալ Եպիսկոպոսաց ամենէն արժանաւորագոյնն Տ. Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեանն իսկ ճանչցած եւ* ուխտած *է ի Ս. Էջմիածին՝ յետ տասնամեայ Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան իւրոյ ի Սիս, եւ անդ թողած է իւր* ուխտագիրն, *որ ահա:*

[1] Տե՛ս ի Մաշտոցն Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան: Ձեռագիր:

ՈՒԽՏԱԳԻՐ
Տ. ՆԵՐՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ

«Ստորագրեալս՝ նուաստ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի Տեառն մերոյ՝ Ներսէս Վարդապետ Վարժապետեան Եպիսկոպոս եւ Առաջնորդ Նիկոմիդիոյ վիճակին եւ Քարոզիչ Ս. Ստեփաննոս Եկեղեցւոյ Խասգիւղի Կ. Պոլսոյ[1], ի կաթողիկէ Մայր Տաճարի ի Սրբազան տեղւոջ Իջման Միածնի, առաջի Ս. Խաչի եւ Ս. Աւետարանին՝ յանուն ահաւորին Աստուծոյ ուխտեմ հաւատարիմ մնալ՝ որպէս միշտ ցայսօր՝ նոյնպէս եւ առաւել եւս ցվախճան կենաց իմոց *Հայաստանեայց Ամենասուրբ Եկեղեցւոյ եւ Գերագահ Նախամեծար Մայր Աթոռոյ նորա՝ որ ի Ս. Էջմիածին, եւ* խոստանամ զմշտնջենաւոր հնազանդութիւն *որպէս միշտ ցայսօր եւ առաւել եւս հլութեամբ ցկեանս իմ առ Վեհափառ* ԳԱՀԱԿԱԼՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ *Տ. Գէորգ Դ. Աստուածարեալ Սրբազնակատար Պատրիարք Կաթողիկոսն* ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ *(յորոյ ընտրութիւն պատգամաւոր եղէ ի դիմաց ամենայն եկեղեցականաց եւ Աթոռոց՝ որ ի Տաճկաստան) եւ առ ամենայն* ՕՐԻՆԱԻՈՐ ՅԱՋՈՐԴՍ *Նորա* յարգելով *եւ* կատարելով յամենայն յաձնձէ *զամենայն* օրինաւոր ՀՐԱՄԱՆՆՍ *Նորին Բարձր Սրբազնութեան եւ Ս. Աթոռոյն:*

Եւ ուխտեմ կեալ ցկեանս իմ բովանդակ միաբան եւ անդամ Ս. Ուխտիս Էջմիածնի եւ աշխատիլ ի փառս եւ յանքակտելի միութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ ի բարգաւաճ յառաջադիմութիւն Ս. Գահին եւ իմովսաննն նախանձախնդիր լեալ հոգւով չափ ամենայն անկապտելի իրաւանց Եկեղեցւոյ եւ Հայրապետութեան Ամենայն Հայոց Ս. Էջմիածնի, պաշտպանել սմա, ձեռնտու լինել պայծառութեան եւ փառաւորութեան սորա:

---

[1] Այս ուխտագրով կը հաստատուի, որ Տ. Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան Նիկոմիդիոյ Առաջնորդ՝ միանգամայն եւ Խասգիւղի Քարոզիչ եղած է: Ի զուր ուրեմն Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Խառն ժողովոյ Լ.Դ. նիստին մէջ, որ ի 19 Ապրիլի 1873, նոյն իսկ ի ներկայութեան Տ. Ներսէս Եպիսկոպոսի՝ խնդիր եղած է, թէ Նիկոմիդիոյ Առաջնորդ ընտրուելէն ետքը՝ Խասգիւղի Քարոզչութեան պաշտօնը թողած է, եւ քանի անգամ որ եկած է ի Կ. Պոլիս՝ Պատրիարքական հրամանաւ իջած է նոյն թաղի Եկեղեցին եւ այլն: Տե՛ս Նոյն նիստի արձանագրութիւնը, նաեւ 1872-1873 ամի Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան համարատուութիւնը, երես 83:

Վասն որոյ ի կրկին հաստատուԹիւն ուխտի իմոյ եւ ի հաւատարմուԹիւն ձերկայից *եւ* ապագայից *ստորագրեցի իմով ձեռամբ եւ կնքեցի կնքաւ իմով»:*

ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ
Եպիսկոպոս եւ Առաջնորդ Նիկոմիդիոյ եւ
Քարոզիչ Ս. Ստեփաննոս Եկեղեցւոյ Խասգիւղի Կ. Պոլսոյ
(Կնիք)

Յամի Տեառն 1872 Մայիս 17
Ի Մայր Աթոռն
Ի Ս. Էջմիածին

Սոյն այս ուխտագիրն *իբր ի Սիս ձեռնադրեալ եւ ապա ի Ս. Էջմիածին* ուխտեալ *Եպիսկոպոսի մը* ուխտագիր՝ *Ամենայն Հայոց ՀայրապետուԹեան նկատմամբ մեր մինչ ցարդ յառաջ բերած փաստերուն վրայ խնդրոյն ի նպաստ յաւելեալ զօրաւոր փաստ մըն է: Այնպէս որ՝ Տ. Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան երբ* «Որպէս միձչեւ ցայսօր՝ ձոյնպէս եւ առաւել եւս ցվախճան կենաց իմոց» *եւլն. ըսելով կ'ուխտէ՝ կը հաստատէր, որ ի Սիս Եպիսկոպոս ձեռնադրուած պահուն իսկ գիտակցուԹեամբ եւ կատարեալ համոզմամբ գիտցած եւ ճանչցած է.*

Ա. *Թէ՝ Ամենայն Հայոց ՀայրապետուԹեան Առաքելական օրինաւոր Աթոռը Ս. Էջմիածինն է:*

Բ. *Թէ՝ պէտք է հնազանդիլ նոյն Աթոռոյն, եւ անոր Գահակալաց օրինաւոր հրամաններըը յամենայն յանձնէ* յարգել *եւ* կատարել:

Գ. *Թէ՝ պէտք է Եկեղեցւոյ եւ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռոյն եւ Ամենայն Հայոց ՀայրապետուԹեան անկապտելի իրաւունքները* պաշտպանել *վասն անքակտելի միուԹեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ վասն պայծառուԹեան եւ փառաւորուԹեան Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռոյն:*

Պատրիարք եւ Քաղաքական ժողով ըստ իւրեանց խոստման կը փուԹան սա գիրն ուղղել առ Հայրապետն Ամենայն Հայոց ի պատասխանի անոր 1871 Դեկտեմբերի 11 Թուական հեռագրոյն.

«Առ Վեհափառ Տ. Տ. Գէորգ Դ. Աստուածարեալ Հայրապետ եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց եւ Ծայրագոյն Պատրիարք Մայր Աթոռոյն Ս. Էջմիածնի,

Վեհափառ եւ Աստուածարեալ Հայրապետ,

Մինչդեռ, Կիլիկիոյ կաթողիկոսական վէճին առթիւ ծագած վեց տարուան կնճռալից խնդրոյն յաջողութեամբ լրանալուն եւ ընդարձակ վիճակի մի խաղաղելուն, մանաւանդ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ միութեան եւ ամբողջութեան սպառնացող վտանգին անհետելուն վրայ՝ Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյ հարազատ որդիք կը բերկրէին, եւ խաւար ժամանակներու արդիւնքն եղող դադարեալ յարաբերութեանց վերահաստատուեան սկզբնաւորութեան ժամը հասած կը նկատէին, եւ Ազգային Վարչութիւնն յատենի անդ Ընդհանուր ժողովոյ կը յայտարարէր, թէ յարաբերութեանց խնդրոյն մէջ Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսին հետ պիտի բանակցուի եւ ըստ այնմ միաբան հաւանութեամբ պիտի կարգադրուի, յանակնկալս կը հասնի առ Պատրիարքն Կ. Պոլսոյ Ձերդ Վեհափառութեան մէկ հեռագիրը, որով եղած ընտրութենէն դժգոհ՝ կը գանգատի Կ. Պոլսոյ Ընդհանուր ժողովէն, իբրեւ թէ իւր ձեռնհասութենեն վեր խնդրոց միջամուխ եղած լինէր, եւ ապագային համար զգուշութեան հրաւէր կը կարդար Ս. Հարց աւանդութիւններէն չը խոտորելու:

Թէպէտ եւ Պատրիարքական հեռագիր մի անմիջապէս ապահովեց, թէ խնդիրը բոլորովին իւր նպատակին հակառակ մեկնուած է Ձեր Վեհափառութեան, եւ մինչդեռ կը պատրաստուէր կանխաւ եղած որոշման համեմատ այս կաթողիկոսութեան կնճռալից խնդրոյն օրինաւորապէս լուծման եւ ապագային մէջ վերստին չ՚կարենալ ծագելուն համար պէտք եղած կարգադրութեան բոլոր հանգամանքներն ի միասին ամփոփեալ ընդարձակ տեղեկագիր մը ներկայացնել Վեհիդ:

Ահա՛, Ս. Էջմիածնի «Արարատ» ամսաթերթին (1871) Դեկտեմբեր ամսոյ թիւը կը հասնի, եւ այս խնդրոյն վրայ յատկապէս գրուած յօդուածի մի նոյնպէս եւ առ նորընտիր կաթողիկոսն Կիլիկիոյ ուղղեալ կոնդակին մէջ այնպիսի ակնարկութիւններ՝ թէ առ կեդրոնական Վարչութիւնն եւ թէ առ Ազգային Ընդհանուր ժողովն կը պարունակէին, որոց դէմ անհնար է Ազգային Վարչութեան լռել, եւ կը փութայ նախ եւ առաջ բողոքել այն զրպարտութեանց դէմ, որ կրցեր են մինչեւ առ Ձեզ հասնիլ, եւ յայտնել Ձեր Վեհափառութեան մեր սրտին ցաւերը՝ իբրեւ որդի առ Հայրն:

Այո՛, Վեհափառ Տէր, Ազգային ՎարչուԹիւնը պարտք կը համարի մերժել իւր բոլոր զօրուԹեամբը «դաւ եւ խարդաւանք» բառերը, զորոնք ոչ ոք իրաւունք ունի գործածել ՎարչուԹեան տնօրէնուԹեանցը եւ Երեսփոխանական ժողովոյ չարժմանցը համար՝ բողոքել այնպիսի զրպարտուԹեանց դէմ, որոնց ցաւալի ազդեցուԹիւնը միայն կրցած է պատճառ ըլլալ այն ոգւոյն ու ճեւերուն, որ առաջին անգամ մուտ կը գտնեն Համազգական Աթոռոյ դիւանական գրուԹեանց մէջ: Այդ զրպարտուԹեանց դէմ, կըսեմք, Ազգային ՎարչուԹիւնը բաւական կը համարի ներկայացնել ՎեհափառուԹեանդ եղելուԹիւնը իւր բոլոր պարզուԹեանը մէջ:

Վեց տարիէ ի վեր Կեդրոնական ՎարչուԹեան գայԹ ի գայԹ վիճակը, ՍահմանադրուԹեան անժամանակ դադարումը եւ Պատրիարքական խնդիրները հետզհետէ ծանրանալով, ոչ երբէք պատեհուԹիւն եւ միջոց տուին Կիլիկիոյ՝ ինչպէս նաեւ Աղթամարայ վիճակայնոց՝ կաթողիկոսական խնդիրն ըստ արժանւոյն նկատողուԹեան առնուլ, եւ Կիլիկիոյ ինքնընտիր եւ անվաւեր կաթողիկոսը (Նիկողոս) Կեդրոնական ՎարչուԹեան անկերպարան վիճակէն օգուտ քաղելով[1], յաջողած էր երԹալ ի Սիս, եւ անվաւեր ձեռնադրուԹիւններ ընելով՝ ժողովուրդը գայԹակղեցնել, Ազգը պառակտել եւ հազարաւոր Հայ ընտանիք հոգեւորապէս ի կորուստ մատնել:

Ահա՛, Ազգային ՎարչուԹիւնս այսպիսի վիճակի մը մէջ գտաւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսական խնդիրն ու թեմը, երբ պաշտօնի կոչուեցաւ: ԵրԹալով ծանր կերպարանք առած եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ միուԹեան եւ ամբողջուԹեան սպառնացող այս ծանրակչիռ խնդրոյն մէջ Ազգային ՎարչուԹիւնը պարծանօք կը համարձակի ըսել, Թէ արժանի քաջուԹեամբ եւ նախանձախնդրուԹեամբ վարուեցաւ:

Կիլիկիա ինքզինքն անկախ աթոռ մի կը նկատէր մինչեւ հիմայ, եւ վտանգն այդ անկախուԹեան մէջն էր: Հիմայ, Կ. Պոլսոյ Կենդրոնական ՎարչուԹեան ենԹարկուեցաւ, Կ. Պոլսոյ՝ որ էջմիածնայ թեմն է: Այս է ահա՝ այն առաջին եւ մեծ արդիւնքը,

[1] Վարչական անկերպարան վիճակէն օգուտ քաղելով յաջողած չէ Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոս երթալ ի Սիս, այլ Պատրիարքական Խառն ժողովոյն գիտութեամբն ու հրամանաւը:

զոր ձեռք բերելու համար չատ դժուարութիւններու հանդիպեցաւ, եւ վերջապէս յաջողեցաւ իւր դատը յաղթող ընելու Օսմանեան բարեխնամ Տէրութեան առջեւ, յաջողեցաւ վիճակային Համագումար ժողովոյ տուած եւ երեսփոխանական ժողովոյ հաստատուած (1866 Յուլիս 22ին) վճիռը գործադրել տայ յանձին Նիկողայոսի, որ չատ ջանաց ընդվզել կեդրոնական Վարչութեանս իրաւասութենէն, անկախ ենթադրելով զինքն Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսական Իշխանութենէն եւ նորա Փոխանորդական Պաշտօնէութենէն: Նիկողայոս Եպիսկոպոս ոտիկանութեան միջոցաւ բերուեցաւ Սիսէն եւ աքսորեցաւ յԱրմաշ:

Անմիջապէս Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան համար նոր ընտրութեան ձեռնարկուելով՝ Վարչութեան կողմանէ Գերապատիւ Սիմէոն Եպիսկոպոս եւ Ճրէնկեան Յովհաննէս Էֆէնտի Տեսուչ նշանակուեցան, եւ անցեալ Նոյեմբերի մէջ կաթողիկոսական ընտրութիւնը Թեմական Ընդհանուր ժողովոյ միջոցաւ կատարուելով՝ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Արքեպիսկոպոսը Կիլիկիոյ վիճակին կաթողիկոս ընտրուեցաւ, որ եւ Կենդրոնական Ընդհանուր ժողովէն ալ վաւերացաւ: Ինչպէս յայտնի կերեւի Ընդհանուր ժողովոյ Լ Դ-րդ նիստի ատենագրութենէն, միայն չորս[1] Երեսփոխանք ընդդիմացան Սսոյ կաթողիկոսի ընտրութեան վաւերացմանը՝ առարկելով, թէ նախ յարաբերութիւնք պէտք էին հաստատուիլ:

Սակայն, Ազգային Վարչութիւնս մէկ կողմէն նկատելով Նիկողայոսի եւ անոր կուսակցաց մեքենայութիւնները, եւ միւս կողմէն նկատելով, որ յարաբերութեանց խնդիրն երկար բանակցութեանց պէտք ունի, եւ Կիլիկիոյ թեմականաց անհնար պիտի ըլլայ այլեւս հանդուրժել իրենց կաթողիկոսական խնդրոյն առկախ մնալուն, յարաբերութեան մասին Սսոյ նորընտիր կաթողիկոսէն կանխաւ ընդունելութեան խոստմնագիր առնելով՝ նախ վաւերացումն առաջարկեց Ընդհանուր ժողովին, որպէս զի Կիլիկիոյ յուզեալ եւ տատանեալ վիճակը հանդարտելէն ետքը՝ ընդհանուր յարաբերութեանց գործին ձեռնարկուի, եւ ժամանակ ու միջոց ըլլայ արդէն սկսուած այն գործին վրայ Ձեր Վեհափառութեան հետ բանակցելու:

[1] Վեց Երեսփոխանք սոյն վաւերացման հակառակ քուէ տուած են: Տե՛ս Ատենագրութիւն Ազգային Ընդհանուր Ժողովոյ: Բացումն 1870 ամին: Նիստ Լ Դ., երես 330:

Տարակոյս չկայ, թէ Ձեր Վեհափառութիւնն ալ ընթեռնլով նոյն նիստին տեղեկագրութիւնը պիտի համոզուի, թէ որչափ անհիմն է ընդդիմադիր մասին երկիւղը, ըստ որում թէ Ազգային Վարչութեանս եւ թէ Երեսփոխանական ժողովոյ համար յարաբերութիւնք՝ Կիլիկիոյ կաթողիկոսին կողմանէ ընդունուած կը համարուին, վասն զի այն օրը, երբ Կիլիկիոյ կաթողիկոսն իւր խոստմնագիրը դրժէ *եւ սահմանելի յարաբերութիւնքը չընդունի, եւ կամ նոցա* դէմ վարուի, *անտարակոյս* ամբաստանութեան տակ կիյնայ, *եւ ի պահանջել հարկին՝ միևչեւ անգամ կը դադրի իւր պաշտօնէն: Ձենք յուսար, թէ Ձեր Վեհափառութիւնն համոզուած ըլլայ, որ Սսոյ կաթողիկոսին վաւերացումը Ազգային Ընդհանուր ժողովէն ըլլալովը՝ Սիսը բարձրացած համարուի, վասն զի Ձեր Վեհափառութիւնը գիտէ արդէն, թէ ոչ միայն վաւերացումը՝ այլեւ ընտրութիւնն անգամ, Ընդհանուր ժողովէն պիտի կատարուէր ըստ 1866 Յուլիս 22ի որոշման՝ Վիճակային Համագումար ժողովոյ եւ Ազգային Ընդհանուր ժողովոյ: Բայց, որովհետեւ, առեն անցնելով զանազան նորանոր դէպքեր խնդրոյն վիճակը կերպարանափոխ էին ըրած, Վարչութիւնս խոհուն կանխազգուշութեամբ պատշաճ դատեց այն որոշումը գործադրելէ առաջ՝ անցեալ տարի մի անգամ եւս Ընդհանուր ժողովոյ առեանը հանել, որ վեց-եօթն նիստ չարունակ զբաղելէ եւ խնդրոյն ամեն կէտերը կատարեալ ուշադրութեամբ քննելէ ետեւ՝ որոշեց ընտրութիւնը գաւառին տալ եւ վաւերացումը կեդրոնին վերապահել եւ այն ալ Ընդհանուր ժողովով:*

Ուստի, անոնք որ Սսոյ կաթողիկոսը զատ գլուխ եւ Սսոյ ժողովուրդը զատ մարմին չնկատելու երկիւղով՝ ընտրութիւնն ալ Սսոյ վիճակայնոց ցուցած ընտրելեաց ցանկի մը վրայ Ընդհանուր ժողովով ընել կուզէին, վաւերացմամբ ալ նոյն ապահովութիւնը ձեռք բերած համարեցան, վասն զի Ընդհանուր ժողովով ըլլալիք ամէն տնօրինութիւն՝ միչտ ժողովրդեան եւ ընդհանուր Ազգին համար ապահովութեան միջոցները բնականաբար իւր հետն ունի, եւ որեւէ երկիւղի կամ կասկածի տեղի չը մնար: Ազգային մէջ ալ սոյն խնդիրն իւր վտանգաւոր դիրքը կորուսած է՝ վաւերացումը Ընդհանուր ժողովոյ վերապահուած լինելով, որ ըսել է Ընդհանուր Թուրքիաբնակ Հայոց գիտութեամբը եւ ժողովրդեան աչացն առջեւ տնօրինելի խնդիր մըն է, այն ժողովրդեան՝ որ Տէրն է Աթոռոց եւ պահապան անոնց իրաւասութեան: Ձենք յուսար նաեւ, թէ Ձեր Վեհափառութիւնն համամիտ

գտնուի այն կարծեաց, թէ թոյլ տալու էր Սսեցւոց, որ ինքնագլուխ ընտրէին իրենց կաթողիկոսը եւ վաւերացնել տային: Այս ընդողները չեմք գիտեր, թէ ի՞նչ միջոց ունէին իրենց ձեռքը ապագային մէջ վտանգի տակ չը ձգելու Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ միութիւնն ու ամբողջութիւնը, մինչդեռ Նիկողայոս եւ իւր կուսակիցներն ալ միեւնոյն միջոցով կը ջանային ճողոպրիլ կեդրոնական Վարչութեան իրաւասութենէն: Այլ Ձեր Վեհափառութիւնը կը գանգատի, թէ ինչո՞ւ ի Ս. Էջմիածին ձեռնադրեալ Եպիսկոպոս մը Սսոյ կաթողիկոս կ՚ընտրուի:

Այս մասին՝ ի բաց առեալ ամենայն պատճառաբանութիւնք, անշուշտ Ձեր Վեհափառութեան ուշադրութենէն վրիպած են նաեւ Վիճակային Համագումար ժողովոյն Սսոյ եւ Աղթամարայ համար պատրաստած կաթողիկոսական ընտրելեաց ցանկերը, յորս անխտրի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Եպիսկոպոսունք եւ Վարդապետք ընտրելի ներկայացեալ էին՝ ինչպէս Ս. Էջմիածին ձեռնադրեալ Արիստակէս Եպիսկոպոս (Դերձակեան) Սսոյ աթոռոյն համար, եւ Թօփուզեան Յակոբ Եպիսկոպոսը՝ Աղթամարայ աթոռոյն համար, եւ Ձեր Վեհափառութիւնը՝ մինչդեռ ի Կ. Պոլիս էր, ոչ միայն ասոնց վրայ դիտողութիւն մը չըրաւ, այլ նաեւ յետ ընդունելոյ պաշտօնապէս սոյն երկու աթոռոց ընդ Մայր Աթոռոյ յարաբերութեանց ծրագիրը, որ Եկեղեցական Յանձնաժողովով մը պատրաստուած էր[1], եւ որուն մէջ յայտնի գրուած էր, թէ Սսոյ աթոռոյն վրայ Ակապահեան գերդաստանին ունեցած ժառանգական իրաւունքն ազգովին ջնջուած եւ արժանաւորաց եւեթ պահուած է՝ երբէք չը մերժեց այս սկզբունքը:

Արդ, յայտնի կերեւի ներկայ բացատրութիւններէն, որ Ազգային Վարչութիւնս՝ ինչպէս նաեւ Կ. Պոլսոյ Ազգային Երեսփոխանական ժողովը, ոչ թէ մեղանչած է Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռոյ իրաւանցը դէմ, ընդհակառակն՝ անոր գերագահութիւնը պահպանելով, Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ միութեան եւ ամբողջութեան սպառնացող վտանգին առջեւն առած, եւ Սսոյ անկախութիւն սպառնացող դիրքը օրինաւոր սահմանի տակ մտցնելով՝ ապագայն իսկ ապահովելու յաջողած է:

---

[1] Այս Յանձնաժողովն ***Ակապահեան*** գերդաստանին Սսոյ կաթողիկոսական ընտրելիութենէ մերժուած եւ ազգովին արժանաւորաց եւեթ պահուած ըլլալն կանոնելուն հետ՝ զատ յօդուածներով ուրիշ պայմաններ ալ կանոնած է, զորս չյիշէր աստ Քաղաքական ժողովը, որք եթէ յիշուած ըլլային՝ նոյն ծրագիրը չէր կրնար իբրեւ փաստ գործածուիլ Քաղաքական ժողովոյ այս գրոյն մէջ:

Մեր նախորդ պաշտօնակիցները՝ Սսոյ եւ Աղթամարայ վիճակներն ալ Ձերդ Վեհափառութեան իբրեւ Ընդհանրական Կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակցել տալով՝ մեծ քայլափոխ մը առնել տուած էին Եկեղեցւոյ միութեան ապացոյցին:

Կիլիկիոյ թեմականք զայն առաւել պարզեցին՝ ի Ս. Էջմիածին ձեռնադրեալ Եպիսկոպոս մի անխտրութեամբ իրենց թեմին կաթողիկոս ընտրելով, զոր նուիրագործեց Ազգային Երեսփոխանական ժողովն այդ ընտրութիւնը վաւերացնելով, որ Հայաստանեայց մի Սուրբ եւ Առաքելական Եկեղեցւոյ ամբողջութեան յաւիտենական վկայութիւնն է:

Արդ, որովհետեւ Ազգային Վարչութիւնս ապահով է, թէ Ձեր Վեհափառութիւնը ներկայ յայտագիրս կարդալէ եւ Ընդհանուր ժողովոյ Ատենագրութիւններն ալ ուշադրութեան առնելու բարեհաճելէ ետքը՝ բացայայտ պիտի տեսնէ, թէ ինչ է այն ոգւոյն չարժառիթը, որ քանի տարիէ ի վեր փոքրագոյն առիթ մի չկորսնցնէր կեդրոնական Վարչութիւնն անդադար զրպարտելու, իւր բոլոր ազգօգուտ մտածութիւնները չարաչար մեկնելով, եւ որ ամենէն քաոմնելին է՝ նոյն իսկ Ձեր Վեհափառութիւնը խաբելու յանդգնելով աւելորդ կը համարիմք այլեւս երկարել այս մասին վրայ:

Գալով յարաբերութեանց խնդրոյն՝ Ազգային Վարչութիւնս մեծ ցաւօք կը խոստովանի, թէ իւր կազմութեան առաջին օրէն պարտաւոր էր սոյն խնդրոյն մէջամտել, բայց չկրցաւ եւ պատճառն յայտնի է արդէն: 1866էն ասդին Ազգային Վարչութեան խանգարեալ վիճակէն պատճառեալ այնչափ ազգային գործեր եւ խնդիրներ կային դիզեալ, եւ մանաւանդ Նիկողայոսի ապստամբ եւ ազգակործան խորհրդոց եւ ջանից դէմն առնելու այնչափ զբաղեալ էր, որ առանց զայն կարգադրելու՝ մեծամեծ արգելքն երկային յարաբերութեանց խնդրոյն ձեռնարկութեանը[1]:

Միւս կողմանէ, մեծ յոյս ունէր, որ Ձեր Վեհափառութիւնն՝ ըստ առաջարկութեան Ազգային Երեսփոխանական ժողովոյ՝ որ 1867 Փետրուար, եւ ըստ հանդիսաւոր խոստման եւ ուխտի Ձերդ Վեհափառութեան ի Ս. Երրորդութեան Եկեղեցւոջ ի Բերա, ձեռնարկած է արդէն Մայր Աթոռոյ Հայրապետական անկախութեան եւ Կաթողիկոսական իրաւասութեան վերահաստատութեան գոր-

[1] Արգելք չկար բնաւ եթէ Քաղաքական ժողովը կամենար, եւ յարաբերութեանց Յանձնախումբը հրաւիրէր ի գործ:

ծին, այն է՝ ջնջելու Պալաժէնիա անուն կարգադրութեան այն մասերը, որոնք կաթողիկոսի Ընդհանրական պաշտօնին կը վերաբերին եւ գլխովին հակառակ են մեր Սուրբ եւ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ կանոնաց եւ աւանդութեանց: Ուստի, կսպասէր Ձեր Վեհափառութենէն ստանալ այս մասին յայտող եւ բերկրառիթ լուրն:

Ահա՛, այժմ ուրախութեամբ կը տեսնեմք, որ մեր յոյսն ի դերեւ չէ ելած, զի Ձեր Վեհափառութիւնը Սոյ կաթողիկոսական խնդրոյն առթիւ կը բանայ սոյն յարաբերութեանց խնդիրը, եւ իւր հեռագրին մէջ կը ծանուցանէ, թէ իւր Նախագահութեամբը գումարեալ եկեղեցական ժողովոյ մը մէջ պէտք է որոշուին: Ազգային Վարչութիւնս ալ պատեհ առիթը հասած կը համարի սկիզբն ընել բանակցութեան, հետեւապէս կը խնդրէ, որ Ձեր Վեհափառութիւնը բարեհաճի ծանուցանել, թէ ո՞ւր եւ ինչ եղանակաւ այդ ժողովը պիտի գումարուի, եւ յարաբերութեանց խնդրէն զատ այս առթիւ եկեղեցական ուրիշ ինչ կարեւոր խնդիրներ պիտի ներկայանան:

Առանց կարեւորութիւն տալու մասնաւորաց այս խնդրոյս վրայ արտայայտած գաղափարներուն՝ անտարակոյս եմք, որ Ձեր Վեհափառութիւնը պիտի ընդունի Ազգային Վարչութեան համայն անդամոց անկեղծ զգացմանց եւ հաւատարիմ որդեգրութեան հաւաստիքը, որք խնդրոյն բնական վիճակը Ձեր Վեհափառութեան հայրախնամ նկատողութեանը ներկայացնելով անտարակոյս են, որ Սրբազնագոյն Հայրապետդ ալ պիտի համոզուի, թէ այն երեւակայեալ բոլոր վտանգներն պիտի ցնդին յարաբերութեանց խնդրոյն լուծմամբը, որոյ կարգադրութեան մեծ գործն ի գլուխ հանելու փառքը եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հարազատ որդւոց ակնկալութիւնքն ու իղձը պսակելու պարծանքը՝ Ձեր Վեհափառութեան պահուած է:

Մնամք միշտ Ձերդ Վեհափառութեան ամենախոնարհ ծառայք»:

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ.ՊՕԼՍՈՑ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԼԱԿԱՑ ՎԱՆՈՒՑ

Ի դիմաց Քաղաքական ժողովոյ
ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ Տ. Ռ. ԵՈՒՍՈՒՓԵԱՆ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ Ս. ԱՊՐՕ

10 Մարտ 1872
Ի Պատրիարքարանի Հայոց
Ի Կ. Պոլիս

Ամենայն Հայոց Հայրապետը Քաղաքական ժողովոյ սոյն ոչ նուազ ուշադրութեան արժանի գրութեան ի պատասխանի հետեւեալ կոնդակը կը ղրկէ.

«Գէորգ ծառայ Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Ծայրագոյն Պատրիարք համազգական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Կ. Պոլսոյ Մկրտիչ Սրբազան Արքեպիսկոպոսի Խրիմեան խնդալ ի Տէր:

Անագան ուրեմն ընկալեալ գնամակն թուագրեալ ի 10 Մարտ ամսոյ ստորագրութեամբ Ձեր եւ Մեծապատիւ Անդամոց Քաղաքական ժողովոյ իբրեւ ի պատասխանի մերում հեռագիր, ընթերցաք մեծաւ զարմացմամբ, զի հարուածեալ զհնաւանդ եւ զնուիրագործեալ իրաւունս Մայր Աթոռոյ եւ Ազգի, եւ մանուածոյ բանից ճարտարութեամբ յեղաշրջեալ յայլ իմն կերպարան զիսկութիւն անցից խնդրոյն Սսոյ, ջանայիք ցուցանել օգտաւէտս եւ նչան միութեան եւ ամբողջութեան Ազգի: Սոյն օրինակ սխալ եւ հակառակ կանոնաց Եկեղեցւոյ մերոյ եզրակացութիւն Պատրիարքարանին Կ. Պոլսոյ առաջինն է, զոր լսեմք եւ տեսանեմք: Այո՛, եւ առաջին համարեսցի յԱզգ մեր:

Ձեմք յերկբայս զի եւ խիղճ Ձեր ունի վկայել, եթէ Գերապատուութիւն Ձեր, եւ Ս. Եպիսկոպոսունք որ յՀնդհանուր ժողովի յայտնապէս ժխտելով ուխտի իւրեանց եւ երդմանց, որ առաջի ահաւորին Աստուծոյ մեղանչեցին մեծապէս, իսկ Վարդապետք եւ Քահանայք եւ Աշխարհական անդամք Երեսփոխանական ժողովոյ, որք գործակից եղեն Ձեզ՝ ներողամտութեան են արժանի, զի ոչ գիտէին իսկապէս զարարողութիւն ուխտի եւ զճեւ երդման Եպիսկոպոսաց ի ձեռնադրութեանն, բայց քաջ գիտեն Եպիսկոպոսունք, զոր ուխտեն եւ երդնուն նախ ի ժողովի Եպիսկոպոսաց ի Սինոդի առաջի Ս. Խաչի եւ Ս. Աւետարանի, եւ ապա ի ժամու կոչման յաստիճան Եպիսկոպոսութեան՝ մինչ զգեստաւորեալ եւ ի ծունկս իջեալ կան ի վերայ աստիճանաց Ս. Սեղանոյ Ս. Ստեփաննոսի: Թողում ասել զբանն, զոր արտասուօք խօսեցաք Ձեզ եւ ամենից Եպիսկոպոսաց ձեռնադրելոց ի մէջն ի Ս. Պատարագի յառաջ քան զհաղորդելն զՁեզ ի կենարար Մարմնոյ եւ յԱրենէ Տեառն վասն նախանձախնդիր լինելոյ անխախտ պահպանութեան կանոնաց Եկեղեցւոյ մերոյ եւ օգտի տարաբաղդ Ազգիս, որ

եւ ընկալայք յօժարակամ եւ խոստացայք կատարել անթերի զամենայն աւուրս կենաց Ձերոց:

Եթէ հանճարեղք ոմանք եղին առաջի աչաց Ձերոց զօգուտ ինչ այնպիսի վասն Ագգի եւ Եկեղեցւոյ, որ նոր էր եւ ընդդէմ հնաւանդ սովորութեանց Եկեղեցւոյս, պարտ եւ արժան իսկ էր Ձեզ յայտնել նախ Մայր Աթոռոյ ըստ անխախտ կանոնաց Եկեղեցւոյ մերոյ եւ ըստ Սահմանադրութեան Տեղւոյդ, եւ խորհրդակցիլ ընդ մեզ, եւ քանզի հեղինակ ուխտին այնորիկ եւ երդմանն մեք ինքնին չէաք, զի յանճնապաստան եւ ջնջելոյ ունէաք զիրաւունս, վասն որոյ հարկ լինէր մեզ յայնժամ կազմել ժողով Եկեղեցական յամենայն կողմանց եւ խորհել եւ զարժանն եւ զօգտակարագոյնն տնօրինել միաբան հաւանութեամբ:

Ահա՛, զայս կամեցաք ծանուցանել Ձեզ հեռագրաւ, այսինքն չձեռնամխել յանճնապաստան ի գործս եւ ի խնդիրս անդր՝ քան զիրաւասութիւն Ձեր, չխոտորիլ ի չաւղաց Սրբոց նախնի Հարց, եւ եթէ իցէ հարկ ստիպողական սահմանել զնոր ինչ, Եկեղեցական ժողովոյ միայն է անկ կազմեցելոյ ընդ նախագահութեամբ Ընդհանրական Հայրապետի Ամենայն Հայոց, բայց սակայն բանք նամակի Ձերոյ գլխովին զմիտս հեռագրի մերոյ այլայլէին իբր ընկալեալ արդէն մեր եւ Եկեղեցւոյն Հայաստանեայց զապօրինի գործողութիւնս ժողովոյդ վասն ապագայի եւեթ զգուշացուցանէաք: Մի այնպէս թուեսցի Ձեզ սիրելիք, այլ ի լսել մեր, զի ի Միաբան Եպիսկոպոսաց Ս. Էջմիածնի ընտրելիք պատրաստին վասն Սսոյ, փութացաք հեռագրել եւ հրաւիրել զՁեզ ի գգուշութիւն, զի խորհեալն ի Ձէնջ, զոր կամիք ի գործ դնել, նա ի վեր է՝ քան զձեռնհասութիւն Ձեր, եւ վերապահեալ միայն Ընդհանուր ժողովոյ: Բայց կարծել կամիք, թէ մտադիր լեալ իցեմք կազմել զԺողով վասն յարաբերութեան, որ եւ ցանկայք իմանալ, եթէ ո՞ւր ունիցի գումարումն Ժողովոյն եւ ո՞րպիսի եղանակաւ: Մեք չկարծեմք երբէք, զի երեսփոխանական ժողովն Կ. Պոլսոյ մոռացեալ զպարտիս Քրիստոնէական անլսող լիցի մինչեւ իսպառ օրինաւոր առաջարկութեան Հայրապետի իւրոյ եւ յամառեսցի ի կարծիս սխալանաց իւրոց, զի յակամայս պարտաւորիցուք կազմել զայն ժողով մեծ՝ նախ քան զամենայն զուխտաւորանցս եւ զհակառակորդս Եկեղեցւոյ դատել:

Արդ, գորովն Հայրական չը ներեն մեզ յօդուած առ յօդուած պատասխանել բանից նամակի Ձերոյ առ ի ոչ վչտացուցանել զսիրտս հոգեւոր որդւոցդ, եւ աւելորդ համարիմք հարցանել, եթէ ո՞ւստի ուսայք թէ ուխտեալ իցէ մեր յԵկեղեցին Բերայ կամ տեղեակ գործողութեանց 66 ամի Ժողովոյն Պատրիարքարանի, եւ կամ անփոյթ զսրբագրութենէն Պալաժէնիոյ, *եւլն.:*

Բողոքէիք ի նամակի ձերում ընդդէմ դաւ եւ խարդաւանանք բառից, բայց յաղագս սխալանաց եւ յանցուածոց յայտնի գործեցելոց յամենայն զօրութենէ եւ յամենայն անձնէ բողոքումն չ'արդարացուցանէ զոք: Արդարեւ, դժուարին է մեզ հաւատալ, զի Դուք եւ Ժողովն՝ որ ընդ Ձեզ յաղագս վնաս ինչ հասուցանելոյ Եկեղեցւոյ մերում եւ Ազգի գործեալ իցէ, այլ անտարակոյս եմք, զի ի գործողութեանդ յայդմիկ գոն դաւ եւ խարդաւանք օտարի: Աղետաբեր ձեռն օտարի նչմարի այդր, ոչ երբէք կարծեմք եթէ Հայն վատթարասցի այնչափ, մինչ զի եւ յանձն առնուցու վնասել Եկեղեցւոյ իւրոյ եւ Կրօնի ի կործանել գլխովին զԱզգ իւր:[1]

Ցորչափ զօրէն միտք մեր, յօրէ լինելոյ մերոյ յազգային գործս եւ ի պաշտամունս իբր ի քառասուն եւ ի չորից ամաց հետէ քանիցս յազգայնոց ոմանք ունայն յուսով եւ միամտաբար կալան զխաբեբայ ձեռաց օտարաց, եւ ջանացին փոփոխութիւն ինչ մուծանել յԱզգային եւ Եկեղեցական իրս, գոգցես նչմարելով յայնս փրկութիւն Ազգի, յորս կային դարանեալ անդէն կորուստ Ազգութեան, այլ ողորմութեամբ Բարձրելոյն Աստուծոյ փոքու իմն վնասու տուժմամբ զերծաւ լրութիւն Ազգիս: Եւ ահա ի քանի ամաց հետէ դարձեալ տեսանի ձեռն օտարին ի մերայինս, դաւ եւ խարդաւանանք օտարոտւոյն խռովէ զխաղաղութիւն Եկեղեցւոյ մերոյ, յաջողեալ է նա գրաւել զարս ոմանս խոստանալով զունայն եւ զերեւակայական բարիս յօգուտ Հայ Ազգութեան: Եթէ այս նկատմունք մեր հանդիպեսցին ի կողմանէ Ձերմէ ընդդիմութեան եւ ասասջիք թէ չիք ի մեզ ձեռն օտարի՝ դժուարին է մեզ հաւատալ, զի եթէ ոչ գոյ չարժող ձեռն յարտաքնոյ, զի՞ արդ ապա ոչ իմանամք զմիտս եւ զդիտաւորութիւն եւ զբանս միմեանց:

Մեք բաղձամք ի սրտէ օր քան զօր պայծառութեան եւ յառաջադէմն զարգացման Ազգիս Հայոց, զնոյն բաղձայք անչուշտ եւ

[1] Ա. տպագրութեան մեջ այստեղից սկսած մէկ էջ ընշուած է բազմակետերով: Ա. 3.:

Դուք: Մեք կամիմք պահել եւ յարգել զԱւանդութիւնս եկեղեցւոյ եւ զկանոնս Ս. Հարց, զՈւղղափառ հաւատս մեր եւ զկրօնն, եւ չ՚կորուսանել զնախնի չուք եւ զիրաւունս Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի յազատութիւն եւ ի փրկութիւն միլիոնաւոր ժողովրդեան, զնոյն եւ դուք կամիլ խոստովանիք: Ուրեմն, անտարակոյս պարտ էր համաձայնութիւն ի միջի մերում լինիլ եւ համամտութիւն:

Զի՞նչ իցեն ապա հակակարծիք բանք տարաձայնութեանցդ, զի՞նչ իցեն գործելն ի թաքստեան եւ գաղտ ի Մայր Աթոռոյ, զի՞նչ հակառակութիւնք, ուխտադրժութիւնք, Եկեղեցւոյ Վարդապետութեանց հակառակ բանք եւ գրուածք, եւ զի՞նչ նշանակութիւն ունել մարթ է յար փոփոխութեանց իմաստից ի կարգս խնդրոց՝ վասն կնճռալից խնդրոյն, ի Դիւանի Ընդհանուր ժողովոյ եւ հուսկ ուրեմն «Կաթողիկոսական եւ Պատրիարքական յարաբերութիւնք» գորոյ չիմանամք տակաւին զգաղտնիսն: Ուրեմն, անշուշտ մին ի նախնի օտարական ձեռաց եւ կամ նոր ոմն օտարամիտ տայ գործել Ձեզ յանձնապաստան ընդդէմ իրաւանց Մայր Աթոռոյ եւ Եկեղեցւոյ յուզելով միշտ զնորօրինակ խնդիրս, զի բաժանելով զամբողջութիւն Եկեղեցւոյ մերոյ տակաւ առ տակաւ, ազատ գործեսցէ զոր կամի վնաս Ազգութեան Հայոց:

Յայտ իսկ է, զի ձեռն օտար ոչ զօրէ երբէք վնասել Ազգի մերում ցորչափ ազատ է Ազգ մեր յանիշխանական դրից եւ ի խռովութեանց եւ յերկպառակութեանց, քանզի չէ զանխուլ յոսոխաց Եկեղեցւոյ մերոյ բնաւորութիւն Ազգիս, վասն որոյ ջանան միշտ կագ եւ կռիւ յարուցանել ի Հայս եւ թշնամիս գործել միմեանց եւ ի ձեռն Հայ ազգոյն վնասել եւ ի դրունս կործանման հասուցանել զՀայազնն, որպէս մինչեւ ցարդ եղեալքն քաջայայտ են բազմաց եւ մեզ:

Ուստի, Հայրական սեպուհ պարտաւորութեամբ ասեմք: Ազգայինք մեր փոխանակ զյոյս իւրեանց առ օտարս եւ առ այլակրօնս դնելոյ, բարւոք առնեն եթէ դիցեն զյոյս իւրեանց նախ յԱստուած եւ ապա ի սերտ միաբանութիւն Հայազգի եղբարց համակրօնից, զի գտցեն զօգուտ զգօրութիւն եւ զյառաջադիմութիւն Ազգի եւ Եկեղեցւոյ մերոյ:

Սիրելի՛ք, նախապէս գիտել արժան է հաւաստեաւ եւ ի վերայ հասանել մտաց եւ ճանաչել եւ իմանալ զսիրտ եւ զդիտաւորու-

թիւն միմեանց եւ մի ընդունայն ի խաւարի մարտնչելով վիրաւորել զհամարիւն եղբարս ի կործանումն Եկեղեցւոյ եւ Ազգի, եւ մի ընդունայն ջանալ ի պատրել զմիմեանս անօգուտ փաստաբանութեամբ, եւ մի սքօղել զսխալանս վասն անսխալ երեւելոյ:

Օգտաւէտ յոյժ համարիմք մեք վասն Ազգի եւ Եկեղեցւոյ ի մօտուստ տեսանել զմիմեանս եւ խօսիլ, որպէս զի յետս ընկրկեսցին բոլորովին վնասակար ձեռք օտարաց: Եթէ ներէին մեզ ժամանակն եւ հանգամանք իրաց, ոչ անագանէաք անձամբ գալ այդր փոխանակ կոնդակիս այսորիկ, եւ բերան առ բերան խօսիլ զօգուտն Ազգի մերոյ սիրելոյ եւ Ս. Եկեղեցւոյ, քանզի վտանգ մեծ եւ ահագին երեւի վասն ապագայի Ազգիս, եւ զի ոչ ներեն մեզ այժմիկ հանգամանք ժամանակիս եւ բազմայոյզ եւ բազմավիշտ զբաղմունք մեր գալ ի Մայրաքաղաքդ, եւ որպէս քաջայայտ է եւ ոչ փաստաբանութեամբ եւեթ բուժի այս ախտ մահաբոյր, այլ առաւել եւս գայրանայ, եւ կիրք անձնականք եւս քան զեւս աճեցեալ բարձրանան, եւ կռուովք եւ երկպառակութեամբ մերայնոց՝ օգուտ Ազգի եւ Եկեղեցւոյ դիւրագնոյ վաճառի օտարաց եւ ապաշաւն անագան ոչինչ երբէք օգտէ:

Ուստի, պատշաճ վարկանիմք կարելին փութով ի գիրկս Մօրն Եկեղեցեաց Հայոց ի Ս. Էջմիածին առաքել զերկուս ոմանս այնի, *զմին բարձրաստիճան Եկեղեցական եւ զմիւսն Աշխարհական ի կողմանէ Ազգային Երեսփոխանական ժողովոյ Կ. Պոլսոյ, որպէս զի պարզեսցին միտք եւ գաղափարք յերկուստեք եւ որ ինչ կարեւոր են ի գիտել եւ ի գործել վասն Ազգի եւ Եկեղեցւոյ խորհեսցուք, որով յաջողիլ մարթասցուք խափան դնել մօտալուտ չարեաց եւ ապառնի վտանգին:*

Ահաւասիկ, կատարելով զպարտիս մեր, սովին Հայրապետական կոնդակաւ եւ Հայրական հեգեռանդն սիրով հրաւիրեմք զերկուս անձինս ընտիրս ի ձէնջ ի խորհրդակցութիւն, եւ կամիմք յուսալ զի ոգւով Քրիստոնէութեան եւ խաղաղութեամբ լուիջիք Հայրապետական ձայնի, որոյ իսկական նպատակ հայի միայն եւ միմիայն յօգուտ ընդհանրութեան Ազգի եւ յառաջադիմութեան եւ պայծառութեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ: Աւելորդ համարիմք յաւելուլ աստանօր, զի պատգամաւորք Ձեր լինիցին արք խաղաղասէրք եւ ճշմարիտ ազգասէրք եւ ըստ կարելւոյն հեռատես եւ խոհեմք՝ եկեղեցականն եղիցի հմուտ եկե-

ղեցւոյ կարգաց եւ օրինաց, կենցաղագէտ, եւ որպէս կուսակրօն՝ անձնուրաց, առաւել սիրող Ազգի եւ Եկեղեցւոյ՝ քան անձին:

Արդ, լիայոյս եմք, զի զԿոնդակ Մեր զայս առանց յապաղելոյ ընթերցեալ յատենի Երեսփոխանական ժողովոյդ եւ ընկալեալ Որդիական ջերմեռանդն սիրով զԱզգօգուտ առաջադրութիւն Մեր փութասջիք ընտրել զերկուս արժանաւոր անձինս եւ առաքել ի Մայր Աթոռս:

Ողջ լերուք եւ օրհնեալք յԱստուծոյ եւ ի մէնջ»:

ԳԷՈՐԳ Դ.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՑՆ ՀԱՅՈՑ

Յամի Տեառն մերոյ 1872 Ապրիլ 28 եւ յԱզգային թուականութեան ՌՅԻԱ., համար 208
Ի Ս. Էջմիածին

Հայրապետական սոյն Կոնդակն եւ անոր տեղի տուող Քաղաքական ժողովոյ գրութիւնն ԽԴ. նիստին մէջ՝ որ ի 26 Մայիսի 1872, կը կարդացուին, որք անոր ուժ նիստերու զբաղման նիւթ կըլլան:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Նիստ ԽԴ., ԽԸ., Ծ., ԾԱ., ԾԲ., ԾԳ., ԾԴ., ԾԵ.

Ազգային ժողովն այս ուժ նիստերուն մէջ Հայրապետական Կոնդակն, եւ անոր տեղի տուող Քաղաքական ժողովոյ գրութիւնն եւ Սսոյ կաթողիկոսական վերջին ընտրութիւնն ուշադրութեան առնելով՝ երկար վիճաբանութենէ ետքը ՇԵ. նիստին մէջ, որ ի 29 Դեկտեմբերի 1872, վեց Եկեղեցական եւ վեց Աշխարհիկ անձերէ Խառն Յանձնաժողով մը կը կարգէ, եւ անոր կը թողու շարունակել վիճաբանութիւնը եւ մտածել, թէ այս խնդրոյն լուծման նկատմամբ ի՞նչ ընթացք արժան է բռնել եւ թէ Հայրապետին ի՞նչ պատասխան տալ հարկաւոր է, եւ հետեւաբար այս խնդրոյն վրայ տեղեկագիր մը բերել իրեն:

Այս Յանձնաժողովոյն անդամ կընտրուին.

1. Տ. Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան,

2. Տ. Խորէն Եպիսկոպոս Նար-Պէյ,

3. Տ. Մամբրէ Վարդապետ Մամիկոնեան (ձեռնադրեալ Եպիսկոպոս ի Ս. Էջմիածին 1873),

4. Տ. Մատթէոս Վարդապետ Իզմիրլեան (ձեռնադրեալ Եպիսկոպոս ի Ս. Էջմիածին ի 13 Մայիսի 1876),

5. Տ. Յովհաննէս Քահանայ Մկրեան,

6. Տ. Սահակ Քահանայ Տէր Սարգսեան,

7. Վսեմաշուք Ստեփան Փաշա Ասլանեան,

8. Մեծապատիւ Յարութիւն Էֆէնտի Մերեէմգուլի,

9. Մեծապատիւ Օգսէն Էֆէնտի Խոճասարեան,

10. Մեծապատիւ Պօղոս Էֆէնտի Պառնասեան,

11. Մեծապատիւ Թադէոս Էֆէնտի Պէկեան,

12. Մեծապատիւ Յովհաննէս Էֆէնտի Յովակիմեան:

Յանձնաժողովոյ առաջին մէկ քանի նիստերու միջոցին երեւան կելլէ Պատրիարքական հրաժարականի խնդիրն, որ ըստ սովորութեան՝ բաւական կը յուզէ թէ Ազգային ժողովն եւ թէ ժողովուրդը, եւ հուսկ ուրեմն Տ. Մկրտիչ Պատրիարք ի 6 Հոկտեմբերի 1873 Բ. Դռան կը մատուցանէ իւր հրաժարականն, եւ կը վերջանայ խնդիրը:

Բ. Դուռն ընդունելով Պատրիարքին հրաժարականը՝ Տեղապահական ընտրութիւն կը հրամայէ, ուստի եւ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Խառն ժողովը Տեղապահ կընտրէ զՏ. Նիկողայոս Եպիսկոպոս Աղասեան ի 27 Նոյեմբերի, որ ի նոյն պաշտաման կը վախճանի ի 10 Փետրուարի 1874, որոյ փոխան Պատրիարքական Տեղապահ կընտրուի Նիկոմիդիոյ Առաջնորդ Տ. Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան ի 15 Փետրուարի, եւ որ ապա կընտրուի Պատրիարք ի 26 Ապրիլի 1874:

Յանձնաժողովն երկտարուոյ չափ ժամանակ յետոյ՝ ուր ուրեմն կը մատուցանէ իւր տեղեկագիրն Ազգային ժողովոյ 1874 ամի բացման[1] Ը.րդ նիստին, որ յ8 Նոյեմբերի այնր տարուոյ, եւ որ ահա:

[1] Ազգային ժողովոյ 1870 ամի բացումը շարունակուած է մինչ ց1874, որմէ սկսեալ ամեն տարի՝ ըստ ներքին կանոնադրութեան, Մայիսի սկիզբը բացուած է Ազգային ժողովն եւ յաջորդ տարուոյ Մարտի վերջը փակուած, հետեւապէս եւ յետ այնորիկ Ազգային ժողովոյ համար ամեն տարի նոր բացում նշանակուած է:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Բացում 1874 ամին
Նիստ Ը.

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿԻ ԽՆԴՐՈՅՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎՈՅ

«Վսեմաչուք Ատենապետ Ազգային Երեսփոխանական ժողովոյ,

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին կողմանէ 1872 Ապրիլ 28 թուով առ Ազգային Երեսփոխանական ժողովն ուղղեալ կոնդակին առթիւ նոյն տարւոյ Դեկտեմբեր 29ի կազմուած Յանձնաժողովս՝ որ 12 անդամէ կը բաղկանար, իր քննութեանց արդիւնքը տեղեկագրելէ առաջ հարկ կը համարի իւր ակամայ յապաղման համար բացատրութիւն տալ պատկառելի ժողովոյդ: Այս յապաղումը երկու պատճառէ յառաջ եկաւ, նախ՝ իւր անդամոց ոմանց միեւնոյն միջոցի մէջ ճանապարհորդութեամբ բացակայութենէն, եւ երկրորդ՝ ազգային վարչական վիճակին ծանուցեալ տագնապներէն, որ անկարելի կընէին յանձնաժողովոյս նիստերուն չարունակութիւնը:

Յանձնաժողովս առաջին նիստին մէջ իր պաշտօնը ճշդել ուզելով՝ Ընդհանուր ժողովոյ ատենագրութեան մէջ հետեւեալը գտաւ:

Յանձնաժողովոյ պաշտօնը պիտի լինի Վեհափառ Կաթողիկոսին կողմանէ եկած վերջին Կոնդակին վրայ վիճաբանիլ եւ մտածել, թէ այս խնդրոյն լուծման նկատմամբ ինչ ընթացք արժան է բռնել եւ թէ Վեհափառ Կաթողիկոսին ի՞նչ պատասխան տալ հարկաւոր է, եւ հետեւապէս այս խնդրոյն վրայ տեղեկագիր մը բերել Ընդհանուր ժողովոյն:

Այսպէս, Յանձնաժողովս իւր պաշտօնը սահմանեալ գտնելէ ետեւ նկատողութեան առաւ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսին կողմանէ եկած Կոնդակը, որոյ բովանդակութիւնն է հետեւեալը:

Նորին Վեհափառութիւնը՝ Ս. Էջմիածնայ Մխաբան Եպիսկոպոսներէն միոյն Սսոյ Կաթողիկոս ընտրուիլը նոր եւ Եկեղեցւոյ

հնաւանդ սովորութեանց դէմ կը գտնէ, միանգամայն Եպիսկոպոսական ուխտն յիշեցնելով՝ այսպիսի գործոյ մը ձեռնամխելէ առաջ, Եկեղեցւոյ անխախտ կանոնաց եւ Տաճկաստանի Հայոց Ազգային Սահմանադրութեան համեմատ պարտ եւ արժան իսկ էր կըսէ, Մայր Աթոռոյ հետ խորհրդակցիլ, եւ որովհետեւ այն ուխտին եւ երդման հեղինակը մենք չէինք, որպէս զի ջնջելու իրաւունք ունենայինք՝ այն ատեն հարկ կըլլար մեզի Եկեղեցական ժողով գումարել ամեն կողմերէ եւ արժան ու օգտակար եղած տնօրինել: Մենք այս ըսել ուզեցինք, կըսէ Նորին Վեհափառութիւնն առ Պատրիարքն ուղղած հեռագրովնիս:

Իսկ Ազգային Վարչութիւնը հեռագրին միտքը բոլորովին այլայլած է տուած պատասխանովը եւ Սսոյ խնդրոյն անցքերուն իսկութիւնը ուրիշ կերպարանքի յեղաշրջած է, եւ ի վերջոյ կը յաւելու, որ երկու պատգամաւորներ ղրկուին յէջմիածին, մէկը՝ բարձրաստիճան Եկեղեցական եւ միւսը՝ Աշխարհական, որպէս զի պարզուին երկու կողմէն մտքերն ու գաղափարները եւ ինչ որ Ազգին համար գիտնալու եւ գործելու կարեւոր են խորհինք, որով կարենամք ապառնի վտանգին առաջքն առնուլ:

Յանձնաժողովս խնդիրը հիմէն քննելու համար հարկ տեսաւ այս Կոնդակին վերաբերեալ բոլոր պաշտօնական գրութիւնները աչքէ անցնել, որք են՝ Վեհափառ Հայրապետին հեռագիրը, Քաղաքական ժողովոյ պատասխանը, եւ Ազգային երեսփոխական ու Քաղաքական ժողովոց Սսոյ խնդրոյն վերաբերեալ արձանագրութիւնները եւ այլ եւ այլ:

Այս ամէնը յանձաժողովս մանրամասնաբար քննութեան առնելէ ետեւ նկատեց, թէ առանց կանխաւ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին հաւանութեանը դիմելու՝ էջմիածնայ միաբան Եպիսկոպոսի մը Սսոյ կաթողիկոս ըլլալը տեղի տուած է իրաց արդի վիճակին: Սակայն, Ընդհանուր ժողովն ալ կատարուած ընտրութիւնը վաւերացնելով՝ ազգային հնաւանդ սովորութեանց եւ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան իրաւասութեանը դէմ գործել բնաւ միտում ունեցած չէ: Վասն զի ի սկզբան՝ Ընդհանուր ժողովը «Նախ յարաբերութեանց հաստատութեան եւ յետոյ Սսոյ կաթողիկոսական ընտրութեան վաւերացման» իմաստուն որոշումը տուեր է, եւ այս որոշման համեմատ յատուկ Յանձնաժողով մըն ալ կազմեր է նոյն օրը, որպէս զի նախ յարաբերութիւնները հաստատուին եւ յետոյ Սսոյ կաթողիկոսական

ընտրութիւնը վաւերանայ: Սակայն, մինչդեռ յարաբերութեան Ցանձնաժողովը իր պաշտօնը չէ սկսած իսկ գործել՝ Քաղաքական ժողովը Սսոյ կաթողիկոսական ընտրութիւնը կատարել տալով, երբ Կրօնական ժողովը գոյութիւն ալ չունի եղեր, իբրեւ կատարուած իրողութիւն Ընդհանուր ժողովոյ առեանը բերած է, եւ հաստատուելիք յարաբերութիւններն ընդունելուն համար ընտրեալ Եպիսկոպոսէն խոստմնագիր մը առած ըլլալը մէջ բերելով՝ յառաջ քան զհաստատութիւն յարաբերութեանց, ընտրութեան վաւերացումը խնդրած է, պարագայից ստիպողականութիւն ցոյց տալով:

Ահաւասիկ, խոստմնագրին պատճէնը.

«Ամենապատիւ Սրբազան եղբայր եւ Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւն,

Սսոյ կաթողիկոսական ընտրութեան համար սահմանադրապէս գումարուած Գաւառական ժողովոյ կողմէն քուէից բացարձակ առաւելութեամբ նոյն աթոռոյն կաթողիկոս ընտրուելուս մասին որքան ալ անձնական տկարութիւնս եւ միանգամայն անբաւականութիւնս յայտնելով՝ թէ ներկայ Գաւառական ժողովոյն բերանացի եւ թէ Կեդրոնական Վարչութեան հեռագրով, հրաժարականս մատուցի ալ նէ՝ անկարելի ըլլալ ցոյց տրուելուն համար, ի սէր Ազգիս եւ ի սէր խաղաղութեան՝ Աստուծոյ ամենակարող զօրութեանն ապաւինելով եւ Կեդրոնական Վարչութեանդ օժանդակութեան եւ ձեռնտուութեանը վստահանալով պարտաւորեցայ նոյն սահմանադրապէս եղած ընտրութիւնը ընդունիլ, ուստի սոյն ամենածանր եւ փափուկ պաշտօնը վարելու եղանակին մէջ ինչպէս Ս. Էջմիածնայ Կաթողիկոսը *եւ Ս. Երուսաղէմի Պատրիարքը, նոյնպէս* ևուսատս *ալ Ազգային Կեդրոնական Ընդհանուր ժողովոյ՝ յօգուտ Մեծի Աթոռոյս Կիլիկիոյ եւ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ ըրած որոշումները յարգել կը խոստանամ»:*

Խ. *[ոնարհ]* ՄԿՐՏԻՉ Ա.

Եպիսկոպոս Ս. Երուսաղէմի[1] *եւ Բերիոյ համայն վիճակացն*

1871 Նոյեմբեր 8

Ի Առանս

Բնագրին յար եւ նմանն է՝ Դիւանապետ Թովմաս

[1] Տ. Սկրտիչ Սրբազան այս ստորագրութեան մէջ ալ Երուսաղէմի Եպիսկոպոս եղած է զարմանալի ընթացքով:

*Ազգային Ընդհանուր ժողովը՝ Քաղաքական ժողովոյ մէջ բե-
րած ստիպողականութեան եւ հաստատուելիք յարաբերութեանց
Սսոյ նորընտիր կաթողիկոսին կողմանէ ընդունուելու մասին
տուած ապահովութեանցն առջեւ իր նախկին որոշումը փոխելով՝
կատարուած ընտրութիւնը վաւերացուցեր է, բայց ատով՝ ինչպէս
ըսինք, բնաւ միտում ունեցած չէ Եկեղեցւոյ հնաւանդ սովորու-
թեանց եւ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան իրաւասութեանը
դէմ գործելու, այլ ընդհակառակն՝ ընտրութիւնը վաւերացնելով,
բայց հաստատուելիք յարաբերութիւնները Ամենայն Հայոց Վե-
հափառ Հայրապետին հաւանութեանը վերապահելովը, Ազգին եւ
Եկեղեցւոյ օգտակար եւ Նորին Վեհափառութեան իսկ հաճելի
գործ մը ըրած ըլլալ կարծեր է:*

*Արդ, Յանձնաժողովս կեզրակացնէ, թէ քանի որ միտում չկայ
գործոյն մէջ, եւ քանի որ կատարուած իրողութիւն մըն է, կը
մնայ Ընդհանուր ժողովոյն՝ առ Վեհափառ Հայրապետն, ծանու-
ցանել իւր այս պարագայիս մէջ ունեցած անկեղծութիւնը: Եւ
ըստ որում Վեհափառ Կաթողիկոսը երկու պատգամաւոր ուզած է
սոյն խնդրոյն համար բերան առ բերան խօսելու՝ Յանձնաժողովս
բնաւ արգելք չ'տեսնէր Վեհափառ Հայրապետին այս կամքը կա-
տարուելուն մէջ, մանաւանդ՝ կարեւոր իսկ կը դատէ: Այս պատ-
գամաւորութիւնը առանց լիազօր իշխանութիւն ունենալու՝
կրնայ Նորին Վեհափառութեան հետ Սսոյ եւ Աղթամարայ կա-
թողիկոսութեանց համար հաստատուելիք յարաբերութեանց վրա-
յօք ալ բանակցիլ, եւ միանգամ ընդմիշտ աւարտել այս ծանր
խնդիրը, որ ստէպ կրնայ նորոգիլ եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն
միութեան ներդաշնակութեանը դէմ արգելքներ յարուցանել:*

*Այս է Յանձնաժողովոյս կարծիքը Սսոյ կաթողիկոսական
խնդրոյն նկատմամբ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին
կողմանէ եկած Կոնդակի խնդրոյն լուծմանը համար:*

*Սոյն տեղեկագրոյն մէջ օրինակուած խոստմնագիրն է ահա՛
Տ. Մկրտիչ Սրբազանի տուած խոստմնագիրը, զոր Տ. Սիմէոն Ե-
պիսկոպոս Սկֆէրեան՝ իբրեւ Քաղաքական ժողովոյ պահանջած
խոստմնագիրն ընդունած եւ պաշտօնապէս ծանուցած է առ նա,
թէ «Վարչութեան անուան պէտք եղած խոստմնագիրը յանձնած
է իրեն Տ. Մկրտիչ Սրբազան», եւ զոր Քաղաքական ժողովն ա-
ռանց ի ձեռին ունենալու՝ հիմ բռնած է Սսոյ կաթողիկոսական
ընտրութեան տեղեկագրոյն, եւ անոր յենլով յայտարարած է*

միանգամայն յատենի անդ Ազգային ժողովոյ, թէ «ՎարչուԹիւնը խոստմնագիր առած է նորընտիր կաթողիկոսէն, որ յարաբերուԹեանց մասին Ընդհանուր ժողովոյ ընելիք որոշումը պիտի յարգէ»[1]:

Նոյնպէս ի պատասխանի Ամենայն Հայոց Հայրապետին հեռագրոյն, ինչպէս տեսանք, լի վստահուԹեամբ պատասխանած է, որ. «Տարակոյս չկայ, թէ Ձեր ՎեհափառուԹիւնն ալ ընԹեռնլով նոյն (Լ.Դ.) նիստին ատենագրուԹիւնը՝ պիտի համոզուի, թէ որչափ անհիմն է ընդդիմադիր մասին երկիւղը, ըստ որում՝ թէ Ազգային ՎարչուԹեանս եւ թէ Երեսփոխանական Ժողովոյ համար յարաբերութիւնք Կիլիկիոյ կաթողիկոսին կողմանէ ընդունուած կը համարուին, *վասն զի այն օրը՝ երբ Կիլիկիոյ կաթողիկոսն իր* խոստմնագիրը դրժէ, *եւ սահմանելի* յարաբերութիւնքը չընդունի, *եւ կամ* նոցա դէմ վարուի, *անտարակոյս* ամբաստանութեան տակ կիյնայ, *եւ ի պահանջել հարկին մինչեւ անգամ* կը դադրի իր պաշտօնէն»:

Այս պաշտօնական յայտարարուԹիւնքն երբ ըրած է Քաղաքական ժողովը՝ կարծած է անշուշտ, որ յարաբերուԹեանց մասին Ազգային ժողովոյ ընելիք որոշումը պարզապէս ընդունիլ կը խոստանայ *Տ. Մկրտիչ Սրբազան, այնինչ՝ նա իւր ստորագրած խոստմնագրով կուզէ ունենալ այն* իրաւունքներն *եւ* իւրաւասութիւնը, *զոր* ունի *եւ* կրնայ ունենալ միայն *Ամենայն Հայոց Հայրապետը, որոյ ոյժով եւ ցայսօր կը յամառի Տ. Մկրտիչ Սրբազան եւ զնոյնս կը պահանջէ՝ հակառակ եկեղեցական կանոնաց եւ Ազգային ժողովոյ որոշմանց:*

Իրաց այս վիճակին էական պատճառ Տ. Սիմէոն Եպիսկոպոսի առանց հետեւանաց ծանրուԹիւնը նախատեսելու, կամ լաւ եւս է ըսել՝ նախատեսել ուզելու, Տ. Մկրտիչ Սրբազանի խոստմնագիրն իբրեւ պարզ եւ օրինաւոր ընդունիլն եղած է:

Սակայն, այսու ամենայնիւ, քանի որ Քաղաքական ժողովոյ Սսոյ կաթողիկոսական վերջին ընտրուԹեան եւ անոր վաւերացման վերաբերեալ յայտարարուԹիւնք եւ առ Հայրապետն ուղղած գրուԹիւնն եւ Ազգային ժողովոյ որոշումները պաշտօնապէս հրատարակեալ են ժամանակին, եւ քանի որ զանոնք իւր լռուԹեամբն ընդունած է Տ. Մկրտիչ Սրբազան, հետեւապէս օրինօք պարտաւոր է հնազանդիլ Ազգային ժողովոյ որոշմանց եւ կեդրո-

[1] Տե՛ս Բացում Ազգային ժողովոյ 1870 ամին, Նիստ Լ.Դ., երես 523:

նական Վարչութեան հրահանգաց, յորոց խուսափելու իրաւունք չը կրնար երբէք տալ իւր խոստմնագիրը, որ կը թողում ըսել, թէ Ազգային ժողովոյ Սսոյ խնդրոյն առթիւ տուած որոշմանց առջեւ իւր բաղաղրեալ վիճակը կորուսելով իբրեւ պարզ խոստմնագիր *նկատուած է:*

Ազգային ժողովն ի նոյն նիստի Յանձնաժողովոյ տեղեկագիրը կը յղէ Ջեռնհասութեան եւ Իրաւասութեան դիւանաց ի նախաքննութիւն: Սոյն դիւանք միանալով կը պատրաստեն իրենց տեղեկագիրն եւ կը մատուցանեն Ազգային ժողովոյ նոյն բացման ԺԱ.րդ նիստին՝ որ ի 20 Դեկտեմբերի 1874, որ ահա:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Բացում 1874 ամին
Նիստ ԺԱ.

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿԻ ԽՆԴՐՈՅՆ

«1872 Ապրիլ 28 թուով Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին կողմանէ առ Ազգային Երեսփոխանութիւնն ուղղեալ Կոնդակին առթիւ՝ Ազգային ժողովէդ յատկապէս կարգուած Յանձնաժողովոյ 1874 Յունիս 15 թուականաւ Տեղեկագիրը՝ պատկառելի Ժողովոյդ յանձնարարութեան համեմատ այսօր Ջեռնհասութեան եւ Իրաւասութեան միացեալ դիւանաց աւանդուելով, անմիջապէս նկատողութեան առնուեցաւ եւ եղած քննութեանց արդիւնքը հետեւեալ կերպիւ պատկառելի ժողովոյդ կը ներկայացուի:

Միացեալ դիւանքս ի պատասխանի վերոյիշեալ Հայրապետական Կոնդակին տրուելիք բացատրութեանց մասին՝ Յանձնաժողովոյ Տեղեկագրին մէջ նշանակուած եզրակացութեանց կը ձայնակցին, այսինքն թէ. «Ընդհանուր ժողովը կատարուած ընտրութիւնը (Սսոյ կաթողիկոսութեան) վաւերացնելովը՝ Ազգային հնաւանդ սովորութեանց եւ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան իրաւասութեանը դէմ գործելու բնաւ միտում ունեցած չէ», միայն թէ. «Նկատելով, որ նոյն Կոնդակին ընդունելութեան

թուականէն ի վեր անցած երկար ժամանակի միջոց մը եւ զանազան պարագաներ՝ Վեհափառ Հայրապետին խնդրած երկու պատգամաւորաց ստիպողական կարեւորութիւնը թերեւս նուազեցուցած են, կառաջարկեն, որ սոյն կէտը Նորին Վեհափառութեան գրուելիք պատասխանագրին մէջ յայտնուելով՝ այս մասին պէտք եղածը տնօրինելու համար Նորին Ս. Օծութեան կողմանէ գալիք վերջնական գրութեան մը սպասուի»:

Ուստի, կեզրակացնենք միացեալ դիւանքս, թէ ժամ յառաջ վերոգրեալ իմաստով պաշտօնական գիր մը ուղղուի առ Վեհափառ Հայրապետն Ամենայն Հայոց՝ յանուն Ազգային ժողովոյ, խորհրդակցութեամբ միացեալ դիւանաց:

15 Նոյեմբեր 1874»

Ազգային ժողովն ի սոյն նիստի նկատողութեան առնլով միացեալ դիւանաց Տեղեկագիրն՝ յետ վիճաբանութեան երկու քուէի ղէմ միաձայնութեամբ կընդունի տեղեկագրոյն ամբողջութիւնը, հետեւապէս եւ խորհրդակցութեամբ Ջեռնհասութեան եւ Իրաւասութեան դիւանաց, եւ քննութեամբ Խմբագրութեան դիւանին ի պատասխանի Հայրապետական Կոնդակին՝ յանուն Ազգային ժողովոյ առ Հայրապետն Ամենայն Հայոց յղելի սա պատասխանագիրը կը պատրաստուի, եւ կը մատուցուի Ազգային ժողովոյ նոյն բացման ԺԶ.րդ նիստին՝ որ ի 21 Մարտի 1875:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Բացում 1874 ամին
Նիստ ԺԶ.

«Աստուածարեալ Մեծի Եպիսկոպոսապետիդ եւ Ծայրագոյն Պատրիարքիդ Համազգական Նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Ս. Կաթողիկէ Էջմիածնի, Արժանաժառանգ Աթոռակալիդ Սրբոց Առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարդողիմէոսի եւ Հօրն Հաւատոց Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի Տ. Տ. ԳԷՈՐԳԱՅ Ընդհանրական Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց չնորհաճիր Ս. Աջոյն համբոյր որդիական:

Վեհափառ Քահանայապետ եւ Տէր Հոգեւոր,

Կոնդակ Հայրապետութեան մեծի եւ Առաքելաչնորհ Հօրդ մերոյ՝ թուագրեալ 208 համարաւ եւ տուեալ ի 28 Ապրիլի 1872 ամի, ընթերցաւ ի 26 Մայիսի այնր տարւոյ յատենի Ազգային Ժողովոյս Հայոց Տաճկաստանեայց:

Ազգային Ժողովս ի բարւոք խելամտութիւն առաջարկութեանց՝ պարունակելոց ի Կոնդակի անդ Վեհափառութեան Ձերոյ, եւ ի քննել զամենայն անցս որ ի ժամանակս յայնոսիկ անցին՝ կարգեաց ժողով Մասնական: Սակայն, որ ինչ այնուհետեւ դէպք ազգայինք ի Մայրաքաղաքիս պատահեալք՝ չեն զանխուլ յիմաստութենէ Ձերմէ, որք եւ պատճառս ետուն յապաղման տեղեկագրի Մասնական ժողովոյն, ուստի եւ պատասխանւոյ Կոնդակի Վեհափառութեանդ:

Ապա, ի խաղաղել ամենայնի Տեառն օգնականութեամբ վերստին առաւ ի նկատի առաջարկութիւն Կոնդակի Վեհափառութեան Ձերոյ ի նիստ Ազգային Ժողովոյս՝ որ յ8 Նոյեմբերի 1874 ամին, եւ տեղեկագիրն զոր Մասնական ժողովոյն մատուցեալ էր կանխաւ յԱտեան մեծի Ժողովոյս՝ յղեցաւ ի դիւան Նախաքննութեան, յորմէ վերստին յԱտեան ժողովոյս տեղեկագրեալ՝ եզրակացութիւն նախաքննիչ դիւանացն ընկալեալ եղեւ յԱտենի մեծի Ժողովոյս ի 20 Դեկտեմբերի, որպէս է տեսանել ի տպագրեալ ատենագրութիւնս անդ Ազգային Ժողովոյս:

Արդ, ըստ եզրակացութեան այնր տեղեկագրի՝ փութամք նախ յայտ առնել խոնարհաբար առ Վեհափառութիւն Ձեր, թէ.

Ա. Ազգային Ժողովս Հայոց Տաճկաստանեայց ի հաւանել անդ իւրում ընդ գաւառական ընտրութիւն կաթողիկոսին Սսոյ՝ չնկրտէր ամենեւին եղծանել զվաղնջուց սովորութիւնս Ազգին եւ անցանել ըստ սահման իրաւասութեան Հայրապետութեանն Ամենայն Հայոց:

Բ. Քանզի յաւուրց անտի ժամանելոյ Կոնդակի Վեհափառութեան Ձերոյ եւ այսր բազում ժամանակք անցեալ են եւ նորանոր դէպք պատահեալ ի Մայրաքաղաքիս, թերեւս նուազեալ իցէ այսոքիւք կարեւորութիւն հարկի պատգամաւորս աստուստ պահանջելոյ Վեհափառութեանդ, եւ սմին իրի իղձ լինի Ազգային Ժողովս գիտել, թէ զի՞նչ զայդմանէ կամք իցեն արդ Վեհափառութեան Ձերոյ:

Առաքելաշնորհ Տէ՛ր, զսոյն գայս յայտարարութիւն Ազգային Ժողովոյս փութալով անկեղծօրէն ծանուցանել Վեհափառութեան Ձերում՝ պարտ համարիմք յայտ առնել միանգամայն, զի ժողովուրդ Հայոց՝ որ ի սփիւռս Տաճկաստանի կեայ, եւ համախումբ պատգամաւորութիւն նորա Ազգային Ժողովս Կ. Պոլսոյ անճկան հանապազ ծնելասէր գորովոյ Ս. Աթոռոյն Էջմիածնի եւ Վեհի Աթոռակալիդ, եւ որպէս երէկ եւ այսօր՝ նոյն եւ յաւիտեան կացցէ եւ մնասցէ ժողովուրդս այս մեծ ընդ հովանեաւ իւրոյ Առաքելական Աթոռոյն, անխաթար պահելով զփառս եւ զիրաւունս նորա, հաւատացեալ հաստատութեամբ թէ ի միութեան անդ իւրում եւ ետեթ ընդ Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի գտանիցէ միշտ կեանս եւ սփոփանս: Եւ ոչ ոք եւ ոչ ինչ կարասցէ դրդուել զլրութիւն մեր եւ ուծացուցանել ի հայրենի նուիրական օրինաց եւ ի բազմադարեան սրբազանեալ աւանդութեանց: Եւ Աստուած ոչ թողցէ զժառանգութիւն իւր ի բաժին օտարաց, զի յիշատակք Հարցն մերոց Ս. Գրիգորեանց եւ Ներսիսեանց մեծարոյ են եւ լիցին միշտ առաջի Բարձրելոյն: Եւ ահա յԱթոռ անդ նոցա անցեալ բազմի այսօր արժանապէս Հայրդ հասարակաց, եւ չուրջ գնովաւ են որդիք հարազատք, յորոց ի միտսն վառեալ բորբոքի նախանձ բարեպաշտութեանց հարցն իւրեանց:

Հաճեսցի Վեհափառութիւն Ձեր ընդունել զսրտագին սէր որդւոց իւրոց եւ լնուլ զնոսա առաքելական օրհնութեամբ իւրով:

Ողջ լեր Աստուածարեալ Հայրապետ, ի փառս եւ ի չինութիւն Եկեղեցւոյ, եւ պարծանս Ազգիս»:

Ի դիմաց Ազգային ժողովոյ խոնարհ ծառայք եւ որդիք

ՆԱԽԱԳԱՀ ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ.ՊՕԼՍՈՅ
ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ ՍՏԵՓԱՆ Պ. Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆՑ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՏԱՏԵԱՆ

21 Մարտ 1875 եւ Ազգական ՌՅԻԵ.
Ի Կ. Պոլիս

Ազգային ժողովն առանց դիտողութեան կընդունի սոյն պատասխանագիրը յանուն եւ ի դիմաց իւր՝ իւր Նախագահին եւ Մայր Դիւանին ստորագրութեամբ կը յղէ առ Հայրապետն Ամենայն Հայոց, որ յետ ընդունելոյ զսոյն պատասխանագիր՝ երկու պատգամաւորաց աստի ի Ս. Էջմիածին առ ինքն առաքման պահանջումը չկրկնէր:

Ազգային ժողովն այս պաշտօնական գրութեամբ այս անգամ եւս հանդիսապէս կը հաստատէ եւ կը կնքէ սա ճշմարտութիւնը, թէ Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւ Հայրապետութեան Առաքելական Մայր Աթոռը Ս. Էջմիածինն է, եւ անդ բազմողը միայն Ամենայն Հայոց Առաքելայաջորդ Հայրապետն եւ Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսն է:

Բ.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՎԱՒԵՐԱՑՈՒՄՆ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ

Պաշտօնականութիւն Տ. Պետրոս (Փիլպիւլ) կաթողիկոսի Աղթամարայ եւ ինքնընտիր կաթողիկոսութիւն Տ. Խաչատուր Եպիսկոպոսի: Սպանումն Տ. Պետրոս պաշտօնական կաթողիկոսի: Քննութիւն ոճրագործութեան սպանման Տ. Պետրոս կաթողիկոսի: Տեղեկագիր քննիչ Եպիսկոպոսաց եւ պաշտօնագիրք Բ. Դռան: Կասկած մասնակցութեան ի նոյն ոճիր Տ. Խաչատուր Եպիսկոպոսի եւ քանի մի միաբանից Աղթամարայ: Ա. Վճիռ Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ: Գալուստ Տ. Խաչատուր Եպիսկոպոսի ի Կ. Պոլիս եւ բողոքագիրք նորա առ Ազգային Ժողովն եւ առ Վարչութիւնն: Բ. եւ Գ. Վճռագիրք Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ: Հայրապետական կոնդակ առ Տ. Ներսէս Բ. Պատրիարք վասն Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսութեանց: Պայմանագիր ստորագրեալ ի Տ. Խաչատուր Սրբազանէ: Տեղեկագիր եւ հարցումն Տ. Ներսէս Բ. Պատրիարքի առ Ազգային ժողովն: Որոշումն Ազգային Ժողովոյ: Թագրիր առ Բ. Դուռն եւ պատասխանի Բ. Դռան: Վերջնական որոշումն Ազգային Ժողովոյ եւ վաւերացումն Տ. Խաչատուր Սրբազանի ի կաթողիկոսութիւն Աղթամարայ: Դարձ Տ. Խաչատուր Սրբազանի յԱղթամար:

Աղթամարայ Տ. Պետրոս վանահայր վիճակաւորն յետ ընդունելոյ կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնն եւ օծումը՝ կսկսի գամ քան զգամ իւր կոչման անվայել անկարգ վարուց փորձեր տալ: Միաբանութիւնը զանի յուղղութիւն ածելու համար ամեն ջանք եւ միջոց ի գործ կը դնէ, բայց ի զուր: Կը չարունակէ նա մնալ նոյն անկարգ վարուց մէջ, մինչ զի Միաբանութիւնն եւ թեմական ժողովուրդը չեն հանդուրժեր այլեւս եւ ի 10 Սեպտեմբերի 1864 Թեմական ժողով կը գումարեն ի Վանս Նարեկայ, եւ ըստ հին սովորութեան իւրեանց կը հրաժարեցնեն զանի, եւ միաձայն հաճութեամբ միաբաններէն Տ. Խաչատուր Եպիսկոպոսը կաթողիկոս կընտրեն, եւ ի 25 Սեպտեմբերի կաթողիկոսական ձեռնադ-

րութիւնն եւ օծումը հանդիսաւոր կերպիւ կը կատարեն Աղթամարայ Վանուց Ս. Խաչ Տաճարին մէջ:

Այս միջոցին Տ. Պետրոս կաթողիկոս Փշավանք գիւղն իւր եղբօրը տունը կը գտնուի, երբ կը լսէ կաթողիկոսական նոր ընտրութիւնն եւ օծման հանդիսի պատրաստութիւնը՝ կաճապարէ եւ կուզէ գնալ ի Վանս Աղթամարայ Միաբանութիւնը կարգելու, ուստի եւ կտիպուի վերստին դառնալ ի նոյն գիւղն եւ անդ էօթէեան Մանուկ անուն ազգայնոյն տունն օթեւանիլ:

Վանայ առաջնորդ Տ. Իգնատիոս Եպիսկոպոս Քաքմաճեան եւս կ'իմանայ կաթողիկոսական նոր ընտրութիւնն եւ օծման արարողութեան պատրաստութիւնն, եւ կը փութայ տեղական կառավարութենէն արգելիչ հրամանագիր մը ստանալ եւ կառավարական պաշտօնէի մը ձեռօք հանդերձ մէկ քանի ոստիկանով ղրկել յԱղթամար, սակայն մինչեւ որ հրամանատար պաշտօնեան եւ ոստիկանք կը հասնին՝ կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնն եւ օծումը կը կատարուի ու կը վերջանայ: Սոյն պաշտօնեայք եւ Միաբանութիւնը ծովուն ալեկոծութեան պատճառաւ կտիպուին երկու օր մնալ ի կղզին: Այս երկաւուր միջոցին Տ. Պետրոս կաթողիկոս գիշեր ատեն պառկած տանը երդիկէն հրացանի հարուածներով կսպաննուի ի 28 Սեպտեմբերի 1864:

Տ. Պետրոս կաթողիկոսի սպանման ոճրոյն գոյժը, եւ Տ. Խաչատուր Եպիսկոպոսի կաթողիկոսանալուն լուրը հեռագրով եւ նամակօք կը հասնին առ Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնն:

Ազգային Վարչութիւնն անմիջապէս թագրիր *կը գրէ առ Բ. Դուռն եւ Բ. Դուռը հրամանագիր կուղղէ առ Կառավարութիւնն Վանայ, որ սոյն սպանութեան ոճրագործութիւնը քննէ եւ արդիւնքը յայտագրէ:*

Սոյն քննութեան, ըստ խնդրանաց Ազգային Վարչութեան, ներկայ կը գտնուին Վանայ Առաջնորդ Տ. Իգնատիոս Եպիսկոպոս Քաքմաճեան եւ Կարնոյ Առաջնորդ Տ. Յարութիւն Եպիսկոպոս Վեհապետեան: Քննութիւնը նախ ի Փշավանք գիւղն եւ ապա Վանայ Կառավարութեան Դատական ատենին մէջ կատարուելով՝ կը չարունակուի ց15 Ապրիլի 1865:

Տ. Իգնատիոս եւ Տ. Յարութիւն Եպիսկոպոսունք 1865 Ապրիլ 21 թուական տեղեկագրով մը Աղթամարայ մէջ տեղի ունեցած անցքերն երկարօրէն կը պատմեն, նոյնպէս եւ Տ. Պետրոս կաթողիկոսի անվայել կեանքը կը նկարագրեն, եւ անոր սպանման

պատճառ իւր խառնագնաց վարքն ըլլալը կը նշանակեն, եւ Տ. Խաչատուր Սրբազանն ու Միաբանութիւնն անպարտ կը կացուցանեն: Կը յաւելուն ըսել նաեւ, որ եթէ Տ. Խաչատուր Սրբազան Աղթամարայ աթոռին վրայ չհաստատուի՝ ժողովուրդը կրօնափոխութեան պիտի դիմէ:

Սոյն տեղեկագրոյն հետ Վանայ Կառավարութեան Դատական ատենին մէջ եղած հարցաքննութեան արդեանց տաճկերէն *յայտագրոյն պատճէնն եւս կը յղեն առ Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնն:*

Իսկ Բ. Դուռը՝ Վանայ կառավարութենէն առ ինքն հասած յայտագրոյն վրայ (զոր նոյն երկու Եպիսկոպոսունք եւս ստորագրած են) 1865 Յունիս 7 թուական պաշտօնագրով մը կը ծանուցանէ Ազգային Պատրիարքարանի, թէ որչափ որ Տ. Պետրոս կաթողիկոսն սպաննողները Եուսուֆ եւ Շահին անուն երկու փախստական քիւրտերն են կըսուի, այսու ամենայնիւ Տ. Խաչատուր Սրբազանն ալ ուրիշ միաբանից հետ կերեւի, թէ մեծ մասնակցութիւն ունեցած է գործոյն մէջ, եւ մինչեւ փախստական քիւրտերը չձերբակալուին եւ չհարցաքննուին՝ Տ. Խաչատուր Սրբազան չկրնար կասկածանքէ ազատիլ, եւ չկրնար այժմէն կաթողիկոսութեան մէջ հաստատուիլ:

Բ. Դուռը 1865 Նոյեմբերի 4 թուական երկրորդ պաշտօնագիր մը եւս կը յղէ ի Պատրիարքարան, որով իւր առաջին պաշտօնագիրը կը յիշեցնէ, եւ միանգամայն կը յանձնարարէ, որ սպանեալ կաթողիկոսին տեղ չուտով արժանաւոր մէկը գրուի:

Աղթամարայ թեմականք, երբ 1866 թուականի սկիզբները մինչեւ իսկ կրօնափոխութեան սպառնալեօք՝ Տ. Խաչատուր Սրբազանի կաթողիկոսական հաստատութիւնը կը խնդրեն թախանձագին, Ազգային Վարչութիւնը կը ստիպուի Բ. Դռան առ այն ունեցած տրամադրութիւնը հասկնալու եւ հարցաքննութեանց վերջնական արդիւնքը փութացնելու համար թագրիր *մը գրել: Բ. Դուռն ալ այս* թագրիրին *վրայ կարնոյ Կուսակալութեան հրամանագրելէ եւ պատասխանն ստանալէ յետոյ՝ 1866 Սեպտեմբերի 6 թուական պատասխանագրով մը վերստին կը ծանուցանէ Ազգային Պատրիարքարանին, թէ երկու փախստական քրդաց ձերբակալութեան եւ հարցաքննութեան կը կարօտի Խաչատուր կաթողիկոսի անպարտ կամ յանցապարտ ըլլալն ստուգելու համար, եւ թէ անոր կաթողիկոսութիւն տրուիլն ալ չյարմարիր:*

Ի 12 Յուլիսի 1866 Ամենայն Հայոց Հայրապետական նոր ընտրութեան ընտրելեաց ցանկի պատրաստութեան համար կը գումարի Եկեղեցական Վիճակային ժողովն, որ նոյն ընտրելեաց ցանկը պատրաստելէն ետքը՝ Տ. Խաչատուր Սրբազանի նկատմամբ ալ սա վճիռը կուտայ. «Վիճակային Եկեղեցական ժողովս տեղեկանալով, եթէ Խաչատուր Եպիսկոպոս Աղթամարայ Հանգուցեալ Պետրոս կաթողիկոսին կենդանութեան ատեն ինքզինքը անոր տեղ կաթողիկոս օծել տուեր է, անվաւեր վճռեց անոր կաթողիկոսութիւնը»: Եւ նոր ընտրութեան համար եռանուն ընտրելեաց ցանկ մը կը պատրաստէ, եւ կը տեղեկագրէ առ Ազգային ժողովն:

Ազգային ժողովն 1866 Յուլիս 22ի նիստին մէջ՝ ըստ վճռոյ Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ, թափուր կը հրատարակէ զԱղթամար, եւ նոր ընտրութիւնն ուրիշ նիստի կը թողու կատարել:

Պատրիարքական Խառն ժողովը 1866 Հոկտեմբեր ամսոյ վերջերն Աղթամարայ միաբան Խիզանցի Տ. Յակոբ Եպիսկոպոսը Աղթամարայ Վանուց կաթողիկոսական Տեղապահ կը կարգէ: Նոյն տարւոյ Նոյեմբերի 14ին ալ կ՚որոշէ, որ Տ. Խաչատուր Սրբազան գայ ի Կ. Պոլիս, ուստի եւ մէկ կողմանէ Պատրիարքական պաշտօնագիր կուղղէ առ նա եւ միւս կողմանէ ալ՝ Բ. Դռնէն հրամանագիր կառնու, որ Վանայ Տեղական Կառավարութիւնը արգելք չըլլայ անոր ի Կ. Պոլիս ճանապարհորդութեան:

Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ վճիռն եւ Ազգային ժողովոյ որոշումն առ կախ կը մնան եւ գործադրութեան մասին դժուարութեանց կը պատահին, մինչ զի Ազգային ժողովոյ 1867 Փետրուար 10ի եւ 24ի, եւ Հոկտեմբեր 20ի նիստերուն մէջ խնդրոյ ներքեւ կիյնան եւ նոր որոշման կենթարկին:

Ազգային ժողովոյ այս նիստերու միջոցին ի 19 Սեպտեմբերի 1867 Պատրիարքական հրաւիրմամբ եօթը Վիճակաւոր Եպիսկոպոսունք ի ժողով կգումարուին եւ Աղթամարայ խնդրոյն վրայ իրենց կարծիքը կը տեղեկագրեն առ Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարք:

Տ. Խաչատուր Սրբազան Պատրիարքական Խառն ժողովոյ որոշումէն երկտարւոյ չափ ժամանակ յետոյ՝ կուգայ ի Կ. Պոլիս ի 12 Հոկտեմբերի 1868:

Այս միջոցին Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարքի հրաժարեցուցման խնդիրն երեւան կելլէ, Պատրիարքը կը հրաժարի եւ ուր ուրեմն

կը յաջորդէ Տ. Մկրտիչ Արքեպիսկոպոս Խրիմեան ի 4 Սեպտեմբեր 1869:

Աղթամարայ ի Կ. Պոլիս գտնուող թեմականք աղերսագրով մը Բ. Դռան կը դիմեն, եւ կը խնդրեն, որ Տ. Խաչատուր Սրբազան կաթողիկոսական պաշտօնիւ վերադառնայ յԱղթամար: Բ. Դուռը 1869 Նոյեմբեր 22 թուական պաշտօնագրով մը զնոյն աղերսագիր կը յղէ ի Պատրիարքարան եւ հարկ եղածը տնօրինել կը յանձնարարէ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

1870 Յունուար 25

Ազգային ժողովոյ սոյն նիստին մէջ Տ. Մկրտիչ Պատրիարք Երեսփոխանաց ուշադրութեան կը ներկայացնէ Աղթամարայ խնդիրը: Ահա իւր խօսքը.

«Այս օրերս ստիպողական գրեր եկած են վիճակայնոց կողմէն Խաչատուր Եպիսկոպոսին համար, եւ անհամբեր պատասխանի կսպասեն: Այս խնդիրը կնճռալից կերպարանք մը ստացած է: Մէկ կողմէն Եկեղեցական Համագումար ժողովին վճիռը կայ, զոր Երեսփոխանական Ընդհանուր ժողովն ալ հաստատեր եւ վաւերացուցեր է, միւս կողմէն՝ Խաչատուր Եպիսկոպոսն, որ նոյն վճռոյն ենթակայ կը գտնուի, եւ որ երկար աաենէ ի վեր Կ. Պոլիս եկած է, կը գանգատի, թէ Տիեզերական երից Ս. Ժողովոց հակառակ առանց իր ներկայութեան տրուած է այն վճիռը, եւ որովհետեւ ինք ներկայ է այժմ՝ կը խնդրէ, որ նորէն դատուի Մասնաժողովոյ մը առջեւ եւ իր փաստերն ալ քննուին»:

Եւ կառաջարկէ, որ խնդիրը նկատողութեան առնուի եւ խոհական ու միջին ճամբով տնօրէնութիւն մ՚ըլլայ անմիջապէս:

Ազգային ժողովն Պատրիարքին սոյն առաջարկութեան վրայ բաւական վիճաբանութիւն ընելէ ետքը՝ միաձայն հաւանութեամբ Աղթամարայ կաթողիկոսական խնդիրը Պատրիարքն եւ Եկեղեցական Վիճակային (Համագումար) Ժողովոյն տնօրէնութեանը կը յանձնէ[1]:

[1] Տե՛ս Բացում Ազգային ժողով, 1870 Յունուարի 25ի նիստին: Անտիպ:

Ազգային ժողովոյ սոյն որոշման գործադրութիւնը կը յապաղի այնչափ, որ վերստին Ազգային ժողովոյ ատեանը կելլէ խնդիրը:

Տ. Խաչատուր Սրբազան գկնի վերակազմութեան Ազգային ժողովոյ 1870 Օգոստոս 28 եւ Սեպտեմբեր 11 թուական երկու բողաքագիր առ Ազգային ժողովն եւ Հոկտեմբեր 27 թուական բողոքագիր մըն ալ առ Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնն կը մատուցանէ, որովք մէկ կողմանէ Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ առանց իւր ներկայութեան իրեն նկատմամբ տուած վճռոյն դէմ կը բողոքէ, եւ վերաքննութիւն կը պահանջէ, եւ միւս կողմանէ առանց Ազգային Վարչութեան գիտութեան կաթողիկոսական պաշտօնանկութիւն եւ նոր կաթողիկոսի ընտրութիւն եւ ձեռնադրութիւն ու օծումն կատարուելուն համար ալ ներողութիւն կը խնդրէ, միանգամայն եւ ի չինութիւն Աղթամարայ Վանուց եւ թեմական ժողովրդեան ամենայն հրահանգ եւ կանոնագրութիւն ընդունիլ եւ գործադրել կը խոստանայ:

Աղթամարցիք դարձեալ ուրոյն աղերսագրովք երկիցս Բ. Դռան կը դիմեն եւ Տ. Խաչատուր Սրբազանի վերադարձը կը խնդրեն: Բ. Դուռն ալ 1871 Յունուար 28 եւ 1873 Մարտ 1 թուական երկու պաշտօնագրովք Աղթամարցւոց աղերսագրերը վերստին կը յղէ ի Պատրիարքարան, եւ պարտ ու պատշաճը գործագրել եւ արդիւնքը հաղորդել կը յանձնարարէ:

Ազգային ժողովոյ 1870 Յունուար 23ի նիստին որոշումը, ինչպէս ըսինք, անգործադրելի կը մնայ: 1870-1872 ամի Քաղաքական ժողովը կը խոստանայ Աղթամարայ խնդիրը տեղեկագրով մը ներկայացնել Ազգային ժողովոյ[1], բայց չկատարէր իւր խոստումն առարկելով, թէ Տ. Խաչատուր Սրբազան բողոք բարձած է առ Ազգային ժողովն, եւլն.[2]:

Ազգային Վարչութեան 1872-1874 շրջանին Կրօնական եւ Քաղաքական Խառն ժողովն իւր մէջէն խառն Յանձնաժողով մը կը կարգէ, եւ Աղթամարայ խնդրոյն համար նոյն խոստացեալ տեղեկագրոյն պատրաստութիւնն անոր կը յանձնէ, որ եռամսեայ միջոցի մէջ աւարտելով իւր պաշտօնը Խառն ժողովոյ կը ներկայացնէ իւր տեղեկագիրը: Խառն ժողովն ալ գնոյն տեղեկագիր յա-

[1] Տե՛ս Բացում Ազգային ժողով, 1870 ամին, Նիստ Է., երես 108:
[2] Տե՛ս նոյն, Բացում, Նիստ Թ., երես 128:

տուկ պաշտօնագրով մը կը մատուցանէ Ազգային ժողովոյ 1870 ամի բացման ծԴ. նիստին՝ որ յ8 Դեկտեմբերի 1872:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Բացում 1870 ամին
Նիստ ԾԸ., Կ., ԿԱ.

Ազգային ժողովը ԾԸ. եւ Կ. դռնփակ նիստերուն մէջ սոյն վարչական տեղեկագիրը նկատողութեան կառնու, եւ յետ երկարատեւ եւ յուզեալ վիճաբանութեան ԿԱ. նիստին՝ որ յ30 Մարտի 1873, գաղտնի քուէարկութեամբ վերստին կորոշէ եւ կը յանձնէ Աղթամարայ խնդիրն Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ ի վերաքննութիւն[1]:

Սոյն այս որոշմամբ Ազգային ժողովն Աղթամարայ խնդրոյն համար պահանջուած վերաքննութիւնը կընդունի, նոյնպէս կընդունի եւ Եկեղեցական Վիճակային ժողովը:

Եկեղեցական Վիճակային ժողովը կը գումարի յ7 Մայիսի 1873, եւ տասն երկու Եկեղեցականներէ (վեցը Եպիսկոպոս) Մասնաժողով մը կը կարգէ, այլ պաշտօն կը գծէ՝ խնդրոյն պատմական անցից վիճակը քննել եւ մանրամասն ի գիր առնուլ, նոյնպէս եւ Տ. Խաչատուր Սրբազանի բացատրութիւններն եւ բողոքող անձանց առարկութիւնները լսել ու քննել եւ արդիւնքը տեղեկագրել:

Սոյն քննիչ Մասնաժողովոյ պաշտօնի չարունակութեան միջոցին պատրիարքական հրաժարականի խնդիրը կը ծագի: Տ. Մկրտիչ Պատրիարք կը հրաժարի, եւ ... հուսկ ապա Պատրիարք կընտրուի Տ. Ներսէս Արքեպիսկոպոս Վարժապետեան՝ ի 26 Ապրիլի 1874:

Աղթամարցիք դարձեալ աղերսագիր կը մատուցանեն առ Բ. Դուռն, որ 1874 Մարտ 22 թուական պաշտօնագրով մը Աղթամարցւոց աղերսագիրը նորէն ի Պատրիարքարան կը յղէ, եւ պարտ ու պատշաճը տնօրինել կը յանձնարարէ:

[1] Տե՛ս Ատենագրութիւնք Ազգային Ընդհանուր Ժողովոյ: Բացումն 1870 ամին: Նիստեր ԾԸ., Կ., ԿԱ.:

Եկեղեցական Քննիչ Մասնաժողովն իւր տեղեկագիրը կը մատուցանէ Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ 1874 Փետրուար 25ի գումարման:

Եկեղեցական Վիճակային ժողովը՝ թէ սոյն եւ թէ հետզհետէ Մարտ 4ի եւ 11ի գումարմանց մէջ, նկատողութեան կառնու Մասնաժողովոյն տեղեկագիրն, եւ Տ. Խաչատուր Սրբազանի կաթողիկոսական օծման վաւերականութեանը նկատմամբ սա վճիռը կուտայ, որ է.

«Ամենապատիւ Տեղապահ,

Սրբազան Հայր,

Եկեղեցական Համագումար ժողովս այս երրորդ անգամ գումարուելով ի Պատրիարքարանս՝ Աղթամարայ կաթողիկոսութեան խնդրոյն նկատմամբ Մասնաժողովոյ բերած տեղեկագրոյն համեմատ ընտրութեան կրօնական *մասը որչափ որ ընդունելի կը համարի, բայց եւ այնպէս խնդրոյն* քաղաքական *մասին քննութիւնը՝ ուրուն մէջ է մարդասպանութեան կէտը, եւ որ սոյն խնդրոյն վերջնական լուծումը պիտի տայ, իրեն ձեռնհասութենէն վեր ըլլալով՝ Ձեր Սրբազնութեան կը վերադարձնէ յանձնել որ ժողովոյ որ անկ է»:*

Ստորագրութիւն ժողովականաց

11 Մարտ 1874

Ազգային ժողովն իւր 1874 ամի բացման Ը. նիստին՝ որ յ8 Նոյեմբերի, զսոյն վճռագիր կը յղէ Ձեռնհասութեան եւ Իրաւասութեան միացեալ դիւանաց ի նախաքննութիւն:

Միացեալ Դիւանք իրենց տեղակագիրը կը մատուցանեն Ազգային ժողովոյ նոյն տարւոյ բացման Ժ.րդ նիստին՝ որ ի 6 Դեկտեմբերի:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Բացում 1874 ամին,

Նիստ Ժ.

Ազգային ժողովն նկատողութեան կառնու միացեալ Դիւանաց տեղեկագիրն եւ յետ վիճաբանութեան՝ ըստ եզրակացութեան տեղեկագրոյն, միակամ հաւանութեամբ Աղթամարայ խնդրոյն քաղաքական *մասին քննութիւնն եւ խնդիրն ամբողջապէս*

իբրեւ թեմական մասնաւոր խնդիր Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան խառն ժողովոյ տնօրէնութեանը կը յանձնէ:

Այս որոշման վրայ Վարչութեան Կրօնական եւ Քաղաքական խառն ժողովն 1875 Ապրիլ 5 թուական թագրիր *մը ուղղելով առ Բ. Դուռն՝ կը խնդրէ իմանալ, թէ Տ. Խաչատուր Սրբազան իւր նախորդին սպանութեան ոճրոյն մէջ տակաւին ընդ կասկածանօք է, թէ ոչ: Առ որ Բ. Դուռը նոյն տարւոյ Յուլիս 26 թուական պաշտօնագրով մը կը պատասխանէ, թէ. «Սպանութեան գործին մէջ մասնակցութիւն ունեցող Եուսուֆ եւ Շահին անուն քիւրտերը փախած եւ ի վերջոյ մեռած ըլլալով՝ կարելի չէ եղած քննութիւնն առաջ տարուիլ, ուստի իրաց այս վիճակին մէջ Բ. Դուռը Խաչատուր Սրբազանի մասին ըսելիք մը չունի, այլ անոր ներքինը գիտնալ եւ տնօրինել Պատրիարքարանիդ անկ է»:*

Բ. Դռան այս պատասխանագրոյն վրայ Վարչութեան Քաղաքական ժողովը կորոշէ, թէ Տ. Խաչատուր Սրբազան իւր նախորդին սպանման ոճրոյն մէջ քաղաքականապէս անպարտ է:

Իսկ Կրօնական ժողովը խնդրոյն եկեղեցականօրէն որոշումն իւր ձեռնհասութենէն վեր համարելով՝ եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ ատեանը կ'հանէ խնդիրը:

Ի 4 Դեկտեմբերի 1875 կը գումարուի եկեղեցական Վիճակային ժողովն եւ երկար խորհրդածութենէ ետքը կորոշէ նախ Տ. Խաչատուր Սրբազանի՝ իւր նախորդին սպանման ոճրոյն նկատմամբ, խոստովանութիւնը լսել եւ ապա՝ վճիռ տալ: Ուստի, եւ յատեան իւր կը հրաւիրէ զՏ. Խաչատուր Սրբազան, եւ յետ (անոր ներկայութեան) ընթեռնլոյ Բ. Դռան պատասխանագիրը, սա եղանակաւ կը կատարէ անոր խոստովանութիւնը լսելու գործողութիւնը, որ ահա.

«Ատենապետ Սրբազան.~ Սրբազան Տէ՛ր, Ձեր Սրբազնութեան Համագումար ժողովոյ Հարց կողմանէ կը հարցնենք յաՌուն Աստուծոյ եւ խղճիդ, *թէ ձեր նախորդին սպանման որեւէ կերպով ի մօտոյ կամ ի հեռուստ յարաբերութիւն մը ունեցա՞ծ էք, թէ ոչ: Համագումար ժողովը կուզէ լսել ձեր* խոստովանութիւնն ու յայտարարութիւնը:

Խաչատուր կաթողիկոս.~ Ես յոյժ կը զարմանամ, որ այս խնդիրն այսչափ տարիներէ ի վեր Ազգային ժողովոց մէջ խողովակէ խողովակ անցնելէ յետոյ՝ դարձեալ մխեւնոյն հարցումն ինձ կընէք այսօր: Հարցէք Համագումար ժողովոյդ կողմանէ

կարգեալ Քննիչ Մասնաժողովոյ: Ես անոր առեներն առաջ ամեն բան յայտարարած եմ: Երեք ամսէ աւելի չարունակ կատարած քննութեանց մէջ պէտք եղած բացատրութիւնները տուած եմ: Բացարձակապէս ձիս ամբաստանող մը կրցա՞ւ գտնել: Ո՞վ է ձիս ոճրագործ կամ կասկածաւոր անուանողն, որ այսօր այդպիսի հարցում մը կընէ ինձ պատկառելի ժողովդ:

Թէեւ տարօրինակ կը թուի ինձ ժողովոյդ այդ հարցումը, բայց պատկառելի ժողովոյդ առաջարկութիւնը կընդունիմ, եւ ըստ որում խիղճս ազատ է՝ *կը յայտարարեմ յանուն* Աստուծոյ *եւ* խղճիս, *որ չէ թէ ես իմ նախորդիս սպանման մէջ ի հեռուստ կամ ի մօտոյ* մասնակցութիւն ունեցած չեմ, *այլ* մտքէս անգամ *անցած չէ»:*

Տ. Խաչատուր Սրբազան կը մեկնի ժողովէն:

«Առենապետ Սրբազան.~ Ժողովական Հարք, լսեցիք Խաչատուր կաթողիկոսի այս յայտարարութիւնն *ու* խոստովանութիւնը, *որ անխոով եւ խղճի հանդարտութեամբ արտասանեց: Արդ, արդարութիւնը պարտք կը դնէ իմ վրայ հարցնել պատկառելի ժողովոյս Ս. Հարցդ, թէ Խաչատուր Սրբազանի այս յայտարարութեան եւ երդման վրայ ձեր ամենուն խիղճը հանդարտա՞ծ է, եւ համոզուա՞ծ էք նորա անմեղութեան:*

Ժողովականք միահամուռ.~ Այո՛, համոզուած ենք:

Առենապետ Սրբազան.~ Թէեւ խնդիրն իւր եզակացութիւնն ստացաւ ժողովական Հարցդ յայտարարութեամբ, սակայն գայն օրինական կերպով վերջացնելու եւ վերջնական վճիռն արտասանելու համար կառաջարկեմ խնդիրը քուէի դնել հետեւեալ կերպիւ՝ թէ ով որ խղճի մտօք համոզուած է եւ կընդունի, որ Խաչատուր կաթողիկոս իւր նախորդին սպանութեան մեղսակից կասկածէն բոլորովին անպարտ է՝ թող գրէ թղթին վրայ անպարտ *բառն, իսկ ով որ չընդունիր՝ թող գրէ* ոչ*»:*

Առենապետ Սրբազանի սոյն առաջարկութիւնն ընդունուելով՝ քուէարկութիւնը գաղտնի կատարուեցաւ եւ քուէհամարն ըլլալով արդիւնքը ցոյց տուաւ, թէ երեսուն եւ ինն քուէովք՝ ընդդէմ երեք քուէից, որք պարապ էին, անպարտ *հռչակուեցաւ Տ. Խաչատուր կաթողիկոս ի մեղսակից կասկածանաց սպանութեան Պետրոս կաթողիկոսի Տանն Աղթամարայ նախորդին իւրոյ:*

Հետեւապէս եւ Եկեղեցական Վիճակային ժողովը սա վճիռը կուտայ.

«Եկեղեցական Համագումար ժողովս հրաւիրուած լինելով այսօր յԱմենապատիւ Ներսէս Սրբազան Պատրիարքէն՝ Աղթամարայ Խաչատուր Սրբազանին իւր նախորդին՝ Տ. Պետրոս կաթողիկոսին սպանութեան մէջ Բ. Դռնէն ժամանակաւ եղած մեղսակցութեան կասկածին վրայ եկեղեցականօրէն իւր վճիռը տալ, իւր այս գումարման մէջ յետ լիուլի խորհրդածութեանց եւ հասուն քննութեանց, յետ լսելոյ եւ զխոստովանութիւն *յիշեալ Սրբազանին յատենի ժողովոյս,*

Նկատելով.

Ա. Քանի որ Խաչատուր կաթողիկոս Ագգին կողմանէ ամբաստանեալ չէ,

Բ. Քանի որ ոչ Բ. Դռան եւ ոչ Ագգային Վարչութեան առջեւ բացարձակ ամբաստանող մը ունեցած չէ այս մասին,

Գ. Քանի որ Խաչատուր կաթողիկոսի վրայ՝ իւր նախորդ Պետրոս կաթողիկոսի սպանման ոճրոյն մասնակցութեան կասկած յարուցանող Բ. Դռան իշխանութիւնը (որ միակ վճռատու է ոճրագործական խնդրոց,) մինչեւ ցարդ չկրնալով յիշեալ Սրբազանին վրայ եւ ոչ մի ինչ ստուգել, իւր ասելիք մի չունենալը վերջնապէս յայտնած է:

Համագումար ժողովս կը վճռէ, թէ Խաչատուր կաթողիկոս իւր նախորդին՝ այսինքն Պետրոս կաթողիկոսի սպանման ոճրոյն մէջ Բ. Դռան ժամանակաւ յարուցած կասկածէն ազատ *եւ* անպարտ *է Ագգային Եկեղեցւոյ եւ խղճի առջեւ:*

Ուստի, Ամենապատիւ Խաչատուր Սրբազան ոչ միայն ըստ նախորդ վճռոյ Համագումար ժողովոյս, որ ի 11 Մարտի 1874 ամին, օրինաւոր կաթողիկոս է Տանն Աղթամարայ, այլ եւ ամենայն կասկած մեղսակցութեան փարատուած *է իւր վրայէն:*

Հետեւապէս, Եկեղեցական Համագումար ժողովս կը յանձնէ սոյն վճիռս Ագգային Կեդրոնական Վարչութեան ի գործադրութիւն»:

Ստորագրութիւն ժողովականաց

4 Դեկտեմբեր 1875
Ի Պատրիարքարանի Հայոց
Ի Կ. Պոլսոյ

Եկեղեցական Վիճակային ժողովն իւր այս գումարման մէջ՝ նաեւ առաջարկութեամբ Արմաշու Վանից Վանահայր Տ. Խորէն Եպիսկոպոս Աչըգեանի կորոշէ, որ Տ. Խաչատուր Սրբազան Արաբատեան Մայր Աթոռոյ հետ յարաբերութեան պայմանագիր մը ստորագրէ՝ հոգեւոր հնազանդութեան պայմանաւ՝ առ Հայրապետն Ամենայն Հայոց, զոր եւ կը յանձնէ կրօնական ժողովոյ՝ ի գործադրութիւն:

Տ. Ներսէս Բ. Պատրիարք Արքեպիսկոպոսն Կ. Պոլսոյ՝ թէ Աղթամարայ եւ թէ Սսոյ կաթողիկոսական խնդրոց միանգամ եւ ընդմիշտ լուծմանն համար 1875 Դեկտեմբեր 3 թուական գրով մը կը դիմէ առ Հայրապետն Ամենայն Հայոց, եւ անոր վերջնական կարծիքն ու որոշումը կը խնդրէ, եւ ի պատասխանի հետեւեալ Հայրապետական Կոնդակը կընդունի.

«Գէորգ Ծառայ Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Ծայրագոյն Պատրիարք Համազգական Նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Ս. Կաթողիկէ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ Քաջարթուն Պատրիարքի Հայոց Կ. Պոլսոյ, եւ յաւէտ սիրելւոյ Մերում Գերապատիւ Ներսէսի Սրբազան Արքեպիսկոպոսի ի Տէր խնդալ:

Առ ծանրակշիռն այն հարցումն սիրելւոյդ, զոր առնէք ի նմանկի Ձերում գրելոյ յ3 ամսոյս, թէ գիա՞րդ պարտ իցէ լուծումն ինչ առնել բազմակնճիռն եւ անլուծելի կարծեցեալ խնդրոց կաթողիկոսութեանցն Աղթամարայ եւ Սսոյ, չատ գրեսցի մեզ առ այժմ յուշ առնել Ձեզ զբազմապատիկ խորհրդածութիւնն եւ զրոյցս կարեւորս զխնդրոյդ զայդմանէ, զորս արարք ի միջի մերում, մինչդեռ աստ առ մեզս էիք: Իսկ առ տեղեաւս զայս ինչ եւեթ հարկ համարիմք համառօտիւ կրկնաբանել, զի ի գործ եւ ի խնդիր այսպիսի, որ յամբողջութիւն եւ յանթերի պահպանութիւն հայի ազգայնոյ եկեղեցւոյս, եւ իրաւանց Առաքելական Աթոռոյ սորին, քաջ ի բաց հեռի է ի մէջն եւ հեռի պարտի լինիլ միշտ ամենայն խնդիր կամ հետամտութիւն անձնական պատուոյս եւ փառաց եւ կամ այլոց ինչ չահուց եւ օգտից մարմնականաց, այլ միայն զկանոնական եւ զանժխտելի իրաւասութիւն Աթոռոյս Ս. Էջմիածնի առաջի աչաց ունել յամենայնի, որպէս եւ զցանկալին արգասիս անքակտելի միութեան ի միոյ կողմանէ, եւ ի միւսմէն

զբազմավտանգ հետեւանս պառակտմանն՝ որ ի պատճառս Աթոռոցն այնոցիկ:

Առ այս աւելորդ համարիմք յուշ ածել ազգայնոցն մերոց սիրելեաց՝ առ հասարակ զանհերքելի փաստս նախամեծար լինելոյ Արարատեան Մայր Աթոռոյս եւ կեդրոն միութեան հաւատոյ ամենայն Եկեղեցեաց Հայոց, որ գտանիցին յՕսմանեան աշխարհիդ եւ ի Ռուսաստան եւ ի Պարսկաստան եւ ի Հնդիկս եւ յայլ զանազան կողմանս աշխարհի, որով օրինաւոր Աթոռակալք սորին՝ Կաթողիկոսունք են Ս. Էջմիածնի՝ ոչ եթէ պիտակ անուամբ կոչեցեալք անգստին ի սկզբանէ՝ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, *այլ արդեամբք եւ ճշմարտութեամբ: Ապա, ուրեմն, անհրաժեշտ պարտք են այլոցն ամենեցուն հոգեւոր առաջնորդաց մերումս Առաքելական Եկեղեցւոյ, զորպիսի եւ ունիցին զտիտղոս կամ զպատուանուն,* հպատակել արդեամբք Ծայրագոյն Պատրիարքի եւ Ընդհանրական Կաթողիկոսի *Ազգիս: Քանզի եւ չիք երկբայութիւն՝ զի հարկ ի վերայ կայ ոչ յանուանակոչութիւնս միայն հայել, այլ մանաւանդ յիրացն արդիւնս: Սակայն, ըստ տարաբաղդ հանգամանաց տեղեաց եւ ժամանակաց՝ բազում այն է զի մարդիկ մանաւանդ որք յոգւոյ փառամոլութեան եւ չահախնդրութեան դրդեալք իցեն կամակար մտօք ցաւալի իմն խաբանօք պատրեն զանձինս եւ զմիմեանս՝ որպէս թէ ըստ տիտղոսանց մեծաց եւ զմեծութիւն իշխանութեանցն ունիցին:*

Ապաքէն, առ մեզ անուանդ Կաթողիկոս, *որ ինքն ըստ ինքեան* զընդհանրական *ճայնիդ ունելով ճշդիւ գնչանակութիւն, չկարէ երբէք տեղի տալ՝ զի բաց ի միոյ միայնոյ Պատրիարք Կաթողիկոսէ ընդհանուր Ազգիս Հայոց գտանիցի, այլ ոք որ գնոյն կրիցէ զանուն եւ զպաշտօն ոչ եւս իբրեւ զմասն ինչ բոլորին, այլ իբրեւ զամբողջութիւն բովանդակիչ ամենայն մասանց: Եւ թէ որքան եւ որպիսի վնասք եւ վէճք եւ հակառակութիւնք ազգակործանք եւ աշխարհաւերք յառաջ եկին յայնպիսեաց անտի անհիմն եւ անյարիր անուանակոչութեանց եւ ճոխանալոյ առաջնորդաց Եկեղեցւոյ ի վերայ իրերաց՝ ոչ է հարկ ասել: Արդ, մեր զօտարացն ի բաց թողեալ զվիճմունս իրաւասութեանց՝ օրինակ իմն զՅունացն եւ զՀռովմայ Պատրիարքութեանց, այլ զմերոցն եւեթ փոյթ ի մտի դնելով, ո՞չ ապաքէն ակն յայտնի տեսանեմք՝ զի որք անուանեալքն են ի միումն կամ ի միւսում ի մասանց Հայաստան աշխարհի, թէպէտ եւ ի հարիւրաւոր ամաց հետէ, կաթողիկո-*

սունք Սսոյ եւ Աղթամարայ, զանուն եւեթ ունին զկաթողիկոսի, *եւ այն՝ պիտակօրէն, եւ սակայն յոլովք ի նոցանէ, թերեւս եւ ամենեքեան իսկ, եղեալ թուին ի մտի, եւ այնպէս ճգնին հաւատացուցանել պարզամիտ ժողովրդոց վիճակացն իւրեանց, թէ օրինաւորք իցեն:*

Այսոցիկ այսպէս եղելոց, ամենայն իրօք պարտ եւ պատշաճ էր, մանաւանդ ի ժամանակի աստ՝ յորում ամենայն ոք քաջ նչմարէ զհոգեւոր եւ զմարմնաւոր վնասս ազգային բաժանմանց, փութալ ճեպել ի սպառսպուռ բարճումն երկրորդական եւ երրորդական Աթոռոց կաթողիկոսական անուանելոց, որպէս զի եկեղեցին զխաղաղութիւն առնուցու եւ յՕսմանեան աչխարհիդ, զոր օրինակ խաղաղացաւն ի կողմանս յայսորիկ ի բառնալ Աթոռոյն Գանձասարայ: Բայց եթէ հապչտապ կարգադրութիւն ինչ այնպիսի պատճառս տացէ յուզման եւ խռովութեան յազգայինս, բարւոք համարիմք ակնկալեալ սպասել դէպ ժամանակի՝ յորում յայղողեսցէ արդեօք Աստուած ազգիս մերում Ընդհանրական ինչ գումարել ժողով եկեղեցական՝ ընդ նախագահութեամբ Եպիսկոպոսապետի եւ կաթողիկոսի Ս. Էջմիածնի, եւ անդ զվախճանականն առնել տնօրէնութիւն:

Ողջ լերուք զօրացեալ Տերամբ»:

ԳԷՈՐԳ Դ.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՑ ՀԱՅՈՑ

Ի 27ն Դեկտեմբերի 1875 ամի, ըստ տումարիս ՌՅԻԵ., թիւ 418
Ի Ս. Էջմիածին

Կրօնական ժողովը նկատողութեան առնլով զսոյն Հայրապետական Կոնդակ՝ ըստ որոշման եւ յանձնարարութեան Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ, հետեւեալ խոստմնագիրը կառնու Տ. Խաչատուր Սրբազանէն իբրեւ պայմանագիր, որ ահաւասիկ.

ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ

«Ա. Հոգեւոր հնազանդութիւն առ Հայրապետն Ամենայն Հայոց, Գահակալ Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, որ է օրինաւոր յա-

ջորդ Ս. Առաքելոց Բարդուղիմեայ եւ Թադէի, եւ Վեհափառ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց ընդ աչխարհ համօրէն:

Բ. Ի ժամ Ս. Պատարագի եւ յաղօթս ժամերգութեան յիշատակել նախ զանուն Վեհափառ Հայրապետին Ամենայն Հայոց, ապա զանուն ամենայն կաթողիկոսի Տանն Աղթամարայ: Այս յիշատակութիւն պարտի լինիլ յամենայն կաթողիկոսէն Աղթամարայ եւ ի թեմականաց նորա:

Գ. Ձեռնադրել բնաւ Եպիսկոպոս ի թեմս Ս. Էջմիածնի, իսկ վասն Եպիսկոպոսաց Տանն Աղթամարայ առնուլ կանխաւ գրաւոր հաճութիւն Ամենապատիւ Ս. Պատրիարքին Կ. Պոլսոյ եւ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան եւ ապա ձեռնադրել:

Դ. Զհանել զեկեղեցականս Աղթամարայ ի վիճակս Ս. Էջմիածնի ի պաշտօնատարութիւն՝ առանց ունելոյ կանխաւ գհաճութիւն Ամենապատիւ Ս. Պատրիարքին Կ. Պոլսոյ եւ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան:

Ե. ԶՍուրբ Միւռոնն օրհնել միայն վասն Տանն Աղթամարայ, եւ չառաքել նուիրակս ի բաչխումն Ս. Միւռոնի ի վիճակս Ս. Էջմիածնի՝ առանց գրաւոր հաճութեան Ամենապատիւ Ս. Պատրիարքին Կ. Պոլսոյ յանուն Վեհափառ Հայրապետին Ամենայն Հայոց:

Ի Կ. Պոլիս, յԱզգային Պատրիարքարանի Հայոց, յամի Տեառն 1876ի Փետրուարի 16, ՌՅԻԵ:

Զվերոգրեալ հնգեսին յօդուածս ընդունիմ սրտի մտօք եւ խոստանամ գործադրել ընդ բոլոր կեանս իմ:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ
Կաթողիկոս Հայոց Տանն Աղթամարայ

Ի Կ. Պոլիս, յԱզգային Հայոց Պատրիարքարանի 1876 Փետրուար 16
Ի վկայութիւն ինքնագիր ստորագրութեանն ստորագրեմ

ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ.ՊՕԼՍՈՅ
(Կնիք)

Պատրիարքն Հայոց Կ. Պոլսոյ Տ. Ներսէս Բ. Աղթամարայ կաթողիկոսական խնդիրը Տ. Խաչատուր Սրբազանի կաթողիկոսական ընտրութենէն՝ մինչեւ այս խոստմնագրոյն ստորագրուած ատեն, ի գործ դրուած պաշտօնական գործողութիւնները յատուկ տեղեկագրով մը կը ներկայացնէ Ազգային ժողովոյ 1875ի բացման ԺԹ.րդ նիստին՝ որ ի 20 Փետրուարի 1876, հետեւեալ վերջաբանով եւ անոր կից հարցմամբ.

«Արդ, բովանդակ այս գործը ձեր պատկառելի ժողովոյն ուշադրութեան յանձնելով, սոյն գործոյն վախճան մը տալու, եւ Աղթամարայ թեմականաց անդուլ անդադար տրտունջներուն եւ մինչեւ իսկ կրօնափոխութեան սպառնալիքներուն վերջ դնելու համար, ոչ իբրեւ կաթողիկոսական խնդիր, զի Հայրապետին ըսածին պէս անուանական է այդ անունը առաւել՝ քան իրական, *այլ իբրեւ դժուարին խնդիր կը ներկայացնեմ ձեզ՝ սա հարցումը մխայն ընելով, թէ Աղթամարայ Խաչատուր Սրբազանի իւր նախորդին սպանման ոճրագործութեան մասնակցութենէ* արդարանալու եւ անպարտ *համարուելու բաւական կը համարի՞ ժողովդ Բ. Դռնէն եկած* թէզքէրէն*»:*

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Բացում 1875 ամին
1876 Փետրուար 20
Նիստ ԺԹ.

Ազգային ժողովը սոյն պատրիարքական տեղեկագիրը հինգ անդամներէ բաղկացեալ խառն Մասնաժողովոյ մը կը յանձնէ ի քննութիւն եւ ի տեղեկաբերութիւն:

Մասնաժողովոյ Եկեղեցական անդամք Բ. Դռնէն եկած թէզքէրէն *Տ. Խաչատուր Սրբազանի իւր նախորդին սպանման ոճրոյն մասնակցութենէն արդարանալու եւ անպարտ համարուելու* բաւական, *իսկ աշխարհական անդամք՝* անբաւական *կը համարին:*

Ուստի, եւ չկրնալով համաձայնիլ զատ զատ կը մատուցանեն իրենց տեղեկագրերն Ազգային ժողովոյ 1875 ամի բացման ԻԱ.րդ նստին՝ որ ի 12 Մարտի 1876, որք ԻԳ. դռնփակ *նիստին վիճաբանութեան նիւթ կըլլան:*

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Բացում 1875 ամին
1876 Մարտ 26
Նիստ ԻԳ.

Ազգային ժողովն խառն Մասնաժողովոյն Եկեղեցական եւ Աչխարհական անդամոց կրկին տեղեկագրերն ուշադրութեան կառնու, եւ յետ ընդերկար վիճաբանութեան նախապէս կորոշէ.

***Ա**. Բ. Դուան* թէզքէրէն *Տ. Խաչատուր Սրբազանի անպարտութեան վճիռ չեն կրնար նկատուիլ:*

Բ. Բ. Դուէն վերջին թէզքէրէով *իւր կողմէն դատական խուզարկութեանց չարունակութիւնն անկարելի ըլլալն յայտնելով խնդրոյն խղճովի քննութիւնը* մումպիլէյհին *(Տ. Խաչատուր Սրբազանին* պութաճէի ահվալի իսէ *Բաթրիգխանէյճէ պիլինմէք լազըմ կէլճէկի տէրքեար պուլընմուշ) յանձնարարած է Ազգին:*

Եւ ապա Ատենապետ Վսեմաշուք Ստեփան փաշա Ասլանեան եղած վիճաբանութիւնք եւ նախնական որոշումներն ամփոփելով վերջնական որոշման սա ձեւը կը ներկայացնէ, որ է.

«Ազգային ժողովը կորոշէ.

1. Բ. Դուան գրերն Աղթամարայ Խաչատուր կաթողիկոսին անպարտութեան վճիռ չեն կրնար նկատուիլ:

2. Բ. Դուէն իր կողմէն դատաքննութեան չարունակութիւնն անկարելի հրատարակելով՝ յանձնարարութիւն կընէ Ազգին սոյն խնդիրը խղճովի քննել, եւ արդիւնքն ու Ազգին կարծիքն իրեն հաղորդել:

3. Համագումար Եկեղեցական ժողովը կը յայտարարէ, թէ Խաչատուր կաթողիկոսին անպարտ ըլլալուն՝ անոր երդմամբն համոզուած է:

Պատասխանել Վարչութեան Սրբազան Նախագահին, որ Բ. Դուան հրամանագրերն Աղթամարայ կաթողիկոսին իբրեւ անպարտութեան վճիռ չեն կրնար նկատուիլ, եւ պէտք է Համագումար Եկեղեցական ժողովին կողմէ այս խնդրոյն վրայ կատարուած դատաւորական գործողութիւնը Բ. Դուան հաղորդուի եւ խնդրուի, որ բացարձակապէս յայտնէ, թէ սոյն գործողութիւնը Խաչատուր կաթողիկոսն անպարտ վճռելու բաւական կը համարի թէ ոչ, եւ եթէ չհամարիր՝ չնորհ ընէ Բ. Դուէն խնդրոյն քննութիւնն ինքն ընել եւ պէտք եղած վճիռը տալ»:

Այս որոշման ձեւին վերջին կէտն այն է. «Համագումար ժողովոյ կատարած դատաւորական գործողութիւնը Բ. Դռան հաղորդել եւ հարցնել, թէ սոյն գործողութիւնը Խաչատուր կաթողիկոսն անպարտ վճռելու բաւական կը համարի՞ թէ ոչ», առանձինն քուէի կենթարկուի եւ Ազգային ժողովն ձայնից մեծամասնութեամբ կընդունի, եւ հուսկ ուրեմն որոշման ձեւն ամբողջ միաձայնութեամբ կընդունի:

Ազգային կեդրոնական Վարչութիւնն, ըստ այսմ որոշման Ազգային ժողովոյ, Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ կատարած դատաւորական գործողութիւնը թագրիրով *մը կը հաղորդէ Բ. Դռան, եւ անոր առ այն ունեցած կարծիքն ու վերջնական պատասխանը կը խնդրէ: Բ. Դուռը Վարչական* թագրիրին *իւր վերջնական պատասխանը կուտայ ծանուցագրով մը, որոյ հայերէն թարգմանութիւնն է.*

«Աղթամարայ սպանեալ Պետրոս կաթողիկոսին յաջորդող եւ սպանութեան խնդրոյն համար ասկից տասներեք տարի առաջ Կ. Պոլիս բերուող Խաչատուր Սրբազանին նկատմամբ ինչ ինչ խնդիրներ պարունակող Ձեր պատասխանագիրը նկատողութեան առի: Եւ ինչպէս որ Ձեր Սրբազանութեան գրութեան իմաստը կը յայտնէ, որ Խաչատուր Սրբազան Պատրիարքարանի քննութենէն եւ երդմամբ ըրած յայտարարութենէն անպարտ երեւցած է, *նմանապէս ասկից առաջ տեղական կառավարութեան ուղղուած գրութեան վրայ եկած պատասխանագրէն հասկցուած է, որ Խաչատուր Սրբազանին* կասկածեալ մասնակցութեան վրայօք վճիռ արձակելու բաւական ծայր մը չէ կրցեր առնուիլ: *Հետեւաբար, իրաց այս վիճակին մէջ եթէ Խաչատուր Սրբազանին անպարտութեանը մասին* Ձեր Սրբազնութիւնը համոզուի՝ *Բ. Դուռն ալ* ըսելիք չունենար, *որոյ համար սոյն ծանուցագիրը գրուեցաւ ի գիտութիւն»:*

Բ. Դռան այս պատասխանագիրն Ազգային ժողովոյ 1876 ամի բացման Դ. նիստին վիճաբանութեան նիւթ կըլլայ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Բացումն 1876 ամին
1876 Յունիս 4
Նիստ Դ.

Ազգային ժողովը նկատողութեան կառնու Բ. Դռան պատասխանագիրն, եւ մէկ քանի երեսփոխանաց թեր ու դէմ ատենաբանութենէն յետոյ՝ Ատենապետ Վսեմաշուք Մեհփան Փաշա Ասլանեան կառաջարկէ, որ ըստ որում Բ. Դուռն իւր պատասխանագրով կըսէ Սրբազան Պատրիարքին, թէ. «Եթէ դուք համոզուած էք Խաչատուր Սրբազանին անպարտ լինելուն՝ ես ալ ըսելիք մը չունիմ»:

Ըսել է՝ կատարելապէս Սրբազանին չրթունքէն կախեալ է այս խնդրոյն վճիռը, ուստի թող չնորհ ընէ մեզ յայտնել իր անձնական կարծիքն ու համոզումը, վասն զի նա մեզնէ չատ առաւել դիտակցութիւն ունի խնդրոյն ամեն պարագայից դարձեալ կըսեմ մեր խիղճերն հանդարտեցնելու համար՝ նախ Սրբազան Հօր անձնական կարծիքն ու համոզումը լսելու ենք:

Տ. Ներսէս Բ. Պատրիարք այս առաջարկութեան վրայ կը յայտարարէ, թէ.

«*Խնդրոյն* կրօնական մասին *համար Համամտումար ժողովոյ տուած վճիռն* ընդունած եմ: *Գալով* դատաստանական մասին՝ *ես ժողովներուն որոշմանց դէմ բան մը չունիմ ըսելիք: Երբէք սիրտս չուզէր հաւատալ չէ թէ կաթողիկոսի, այլ մինչեւ անգամ պարզ քահանայի մը* մարդասպանութեան մասնակցութեան համար եղած կասկածներին»:

Պատրիարքին սոյն յայտարարութեան վրայ Ատենապետը յայտնելով, որ խնդիրը վճռուելու վերջնակէտին հասած է, քուէարկութեան ենթարկելի ձեւին նկատմամբ եւս կը հարցնէ Պատրիարքին, թէ ի՞նչ կերպ պատասխան կուզէ Ժողովէն, առ որ կը պատասխանէ Պատրիարքը.

«*Ես կուզեմ, որ Ժողովն ինձ պատասխանէ, թէ. «Բ. Դռան վերջին պատասխանագիրը բաւակա՞ն է Խաչատուր կաթողիկոսն ազատ հրատարակելու իր վրայ եղած մեղսակցութեան կասկածանքէն, եւ Աղթամարայ խնդիրը վերջացնելու»:*

Այս բառերով քուէի կը դրուի խնդիրն, եւ երեսփոխանք ամենաստուար մեծամասնութեամբ եւ ձեռամբարձ հաւանութեամբ

այո՛ *(բաւական է) կը պատասխանեն Պատրիարքին հարցման:*

Հետեւապէս եւ Ազգային ժողովն սոյն որոշմամբ Աղթամարայ կաթողիկոսական խնդրոյն քաղաքական մասը *վճռաբար կը լուծէ եւ կը վերջացնէ:*

Ազգային Վարչութեան Խառն ժողովն Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ՝ Աղթամարայ խնդրոյն կրօնական մասին *եւ Ազգային ժողովոյ* քաղաքական մասին *տուած վերջնական վճռոց վրայ՝ կը վաւերացնէ Տ. Խաչատուր Սրբազանի կաթողիկոսական ընտրութիւնը, եւ յատուկ* թագրիրով *կատանայ Բ. Դռնէն անոր հաստատութեան* պէրաթը, *ինչպէս նաեւ* մէճիտիէ *առաջին կարգի պատուանշանը:*

Այսպէ՛ս, ահա՛, յետ երկոտասան ամաց կը վերջանայ այս կնճռալից խնդիրն, եւ Աղթամարայ Միաբանութիւնը կամ անոր մէկ քանի գլխաւոր անդամք իրենց Առաջնորդին սպանման ոճրոյն մեղսակից ըլլալու կասկածէն կազատին, որ յաւիտենական նախատինք պիտի ըլլար նոյն Միաբանութեան եւ Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ պատմութեան:

Տ. Խաչատուր վանահայր վիճակաւոր կը մեկնի ի Կ. Պոլսոյ ի պաշտօնատեղին իւր յԱղթամար՝ ի 20 Հոկտեմբեր 1876:

Երանի էր, թէ Տ. Խաչատուր Սրբազան խղճով *եւ* ազգային *ու* Քրիստոնէական զգացմամբ *վարէր իւր պաշտօնը ի չինութիւն Վանուց Աղթամարայ եւ թեմական տարաբաղդ ժողովրդեան:*

Գ.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԱՎԱՐՈՒ-ԹԻՒՆ Տ. ՄԿՐՏԻՉ ՍՐԲԱԶԱՆԻ

Սկզբնական ընթացք Տ. Մկրտիչ Սրբազանի եւ քարոզ տարեմտեան: Աղմուկ Սսեցւոց ի Տաճարի Վանաց Սսոյ: Տետրակ Տ. Մկրտիչ Սրբազանի յանուն Կիլիկիանցն էորարը վէ սէֆալէրի: Վերջաբան տետրակին: Ձու Տ. Մկրտիչ Սրբազանի ի Սիս ի Քերխան եւ չորս առաջարկք: Հրահանգ Կիլիկիոյ վիճակաց: Պայմանաւոր հրաժարական Տ. Մկրտիչ Սրբազանի: Տեղեկագիր Վարչութեան վասն առաջարկութեանց եւ ընթացից Տ. Մկրտիչ Սրբազանի: Որոշումն Ազգային Ժողովոյ: Որոշումն ընդունելութեան հրաժարականի Տ. Մկրտիչ Սրբազանի ի Խառն ժողովոյ: Հարցումն Տ. Ներսէս Բ. Պատրիարքի՝ նկատմամբ առաջարկութեանց Տ. Մկրտիչ Սրբազանի եւ ընդունելութեան հրաժարականի նորին: Վճռական որոշումն Ազգային Ժողովոյ նկատմամբ առաջարկութեանց Տ. Մկրտիչ Սրբազանի: Պաշտօնագիր Խառն ժողովոյ առ Տ. Մկրտիչ Սրբազան եւ պատասխանագիր նորին: Վերջնական պաշտօնագիր Խառն ժողովոյ առ Տ. Մկրտիչ Սրբազան: Գալուստ Տ. Մկրտիչ Սրբազանի ի Կ. Պոլիս եւ Տեղեկագիր թեմական ժողովելոց Սսոյ: Նիստ Վարչական խորհրդոյ յ30 Նոյեմբերի: Տեղեկագիր կրօնային Ատենին առ Տ. Ներսէս Բ. Պատրիարքն եւ կրկին պաշտ օնագիր Պատրիարքի առ Տ. Մկրտիչ Սրբազան եւ պատասխանագիր նորին: Քննադատութիւն պատասխանագրոյն: Շրջաբերական գիր Տ. Մկրտիչ Սրբազանի առ վիճակայինս Կիլիկիոյ: Քննադատութիւն Շրջաբերական գրոյն: Խաբէական արարք եւ ջանք Տ. Մկրտիչ Սրբազանի առ ի ստանալ զ Պէրաթն: Յաջողի եւ ստանայ զ Պէրաթն: Փոփոխեալ եւ յապաւեալ առանձնաշնորհութիւնք ի Պէրաթին: Տեսակցութիւն Տ. Ներսէս Բ. Պատրիարքի ընդ Տ. Մկրտիչ Սրբազանի եւ հետեւանք: Կազմութիւն Խառն Յանձնախումբի ի Վարչական Խորհրդոյ առ ի ծրագրել զ Կանոնագիր Սսոյ վանուց:

Ապաքէն, Սսոյ Վանուց եւ Կիլիկիոյ թեմական այլ Վանուց եւ առաջնորդական գաւառաց նիւթական եւ բարոյական բազմակարօտ վիճակին մէջ Սսոյ կաթողիկոսութեան պաշտօնին կոչուեցաւ Տ. Մկրտիչ Սրբազան՝(64) բնականաբար իրեն հակառակորդ ունենալով նաեւ Ալջապահեան ցեղին մնացորդն, որ Սսոյ կաթողիկոսական յաջորդութեան ոչ ազգային *իրաւունքէն բացարճակ մերժուած էր ազգովին, եւ իւր անմիջական չուրջն ունենալով Սսեցի Հայ ժողովուրդն, որ Ալջապահեան ցեղէն Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոսի* ինքնընտիր *կաթողիկոսութեան՝ վճռով Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյն,* ապօրինի *եւ* անվաւէր *հրատարակման վրայ յուզեալ եւ երկար ատեն Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնը զբաղեցնելէ ետեւ հազիւ ուրեմն հանդարտած եւ իւր ընտրութիւնն ընդունած էր:*

Տ. Մկրտիչ Սրբազան իրաց այս վիճակին մէջ այն ինչ պարտաւոր էր լրջամիտ խոհականութեամբ եւ իմաստուն հեռատեսութեամբ *վարել սկսիլ իւր պաշտօնն եւ վարուիլ Կիլիկիոյ համօրէն ժողովրդեան՝ մանաւանդ Սսեցւոց եւ Ալջապահեան ցեղին հետ: Ընդհակառակն, իւր պաշտօնավարութեան սկիզբէն այնպիսի ընթացք մը կը բռնէ Սսեցւոց դէմ, որ կը յուզուին վերստին, եւ դատապարտելի միջոցներու կը դիմեն. ինչպէս՝ Սսեցիք 1872 Յունուար ամսոյ 1ին տարեգլխոյ պատճառաւ իրենց հին սովորութեան համեմատ Սիս քաղաքի Եկեղեցիները կը փակեն եւ կերթան Սսոյ Վանուց Եկեղեցին, որպէս զի անդ ներկայ գտնուին Ս. Պատարագի մատուցման եւ ապա* տարեմտեան առթիւ իրենց յարգանքը մատուցանեն *առ Տ. Մկրտիչ Սրբազան՝ իբրեւ կաթողիկոս ի Սսոյ:*

Սակայն, Տ. Մկրտիչ Սրբազան նոյն օրը խօսած քարոզով ամենայն անարգանօք եւ նախատանօք կը կշտամբէ *զՍսեցիս, որք նոյն հետայն կը մեկնին Եկեղեցիէն, եւ նոյն ամսոյ 15-16րդ օրը կը խռնին անդ, եւ Տ. Մկրտիչ Սրբազանի անուան յիշատակութեան ատեն, նոյն իսկ անոր ներկայութեան՝ մեծ աղմուկ եւ չփոթ կը յարուցանեն եւ կաղաղակեն, որ անոր անուան յիշատակութիւնը դադրի: Յուզմունքն եւ անկարգութիւնն այնչափ յառաջ կերթայ, որ Տաճարը կռուոյ ասպարէզ կը դառնայ եւ մինչեւ իսկ մէկ քանի անձինք կը վիրաւորին, որմէ յետոյ հազիւ ուրեմն կը խաղաղի:*

Այս կըլլայ, ահա՛, Տ. Մկրտիչ Սրբազանի կաթողիկոսական միամսեայ պաշտօնավարութեան ոչ նուազ յոռի եւ խոհեմութենէ

ու խաղաղասիրութենէ հեռի ընթացից իսպառ դատապարտելի հետեւանքը, զոր փութանակի դարմանելու տեղ՝ 1872 Յունուար 23 թուական «Պիր Ատաձալը Հայ Երիտասարդ» կեղծ ստորագրութեամբ «Կիլիկիանըն էսրարը վէ Սէֆալէթի»[(65)] անուն հայագիր եւ տաճկաբարբառ տետրակ մը կը հրատարակէ[1] եւ կը ցրուէ ի թեմորայս Կիլիկիոյ եւ ի Կ. Պոլիս, յորում Սսոյ Վանուց կահկարասեաց նորոգութեան, ժառանգաւորաց վարժարանի մը հաստատութեան, վանական կարգեր ու կանոններ սահմանելու, վանուց գողօններըը գտնելու եւ այլ բարեկարգութեանց մասին ձեռք առած միջոցներն եւ ըրած նորանոր ձեռնարկութիւնները՝ եթէ ստոյգ են, կը թուէ, իւր անուան յիշատակութեան նկատմամբ տեղի ունեցած վերոյիշատակեալ անկարգութիւնը կը պատմէ, առանց սակայն բուն պատճառն ի մէջ բերելու, եւ իբր Սսոյ Վանուց բարեկարգութեան թշնամի չարաչար կանարգէ ու կը նախատէ Աղապահեան ցեղն եւ Սսեցի ամբողջ Հայ ժողովուրդը: Կանուանարկէ նաեւ Ամենայն Հայոց Հայրապետն եւ հուսկ ապա տետրակին վերջաբանին երրորդ կէտովն *ինքզինք Ս. Թադէոս եւ Ս. Բարդուղիմէոս Առաքելոց եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի* յաջորդ *կը յայտարարէ:*

Ահա նոյն մասին հայերէն թարգմանութիւնը.

«Երրորդ, Մկրտիչ կաթողիկոսին խոնարհաբար կը յիշեցնենք (որպէս թէ Ատանացի Հայ Երիտասարդը կըսէ) եւ կը թախանձենք, որ վհատութիւնը ի բաց թողու եւ քաջաբար իւր գործը չարունակէ, որովհետեւ եղածը եղած լմնցած է: Կը մեռնինք՝ ալ չենք դառնար: Զայս եւս պէտք է գիտնայ, որ իրեն համար շատ ու շատ զոհողութիւն ընողներ կան թէ Վիճակներուն մէջ եւ թէ ինչպէս կը կարծեմք՝ ի Կ. Պոլիս, նաեւ ուրիշ տեղեր: Սսոյ երեք ու կէս կոպիտ *մարդիկը չեն, որ Ազգը կը կազմեն, այլ Օսմանեան Պետութեան մէջ գտնուած բոլոր Հայ ժողովուրդը: Ի մտի ունելով զայս նախ վարդապետաց առաջին հեղինակին՝ մեր Փրկչին, եւ երկրորդ՝ Հայաստանի հրեշտակ Թադէոս եւ Բարդուղիմէոս Ս. Առաքելոց եւ անոնց յաջորդ երիցս երանեալ Ս. Գրիգոր Լուսաւոր-*

[1] Տ. Եղիշէ Վարդապետ Գազանճեան, որ նոյն միջոցին Տ. Մկրտիչ Սրբազանի քարտուղարն եղած է, պատմած է մեզ, թէ նոյն ինքն Սկրտիչ Սրբազան խմբագրած է սոյն այս տետրակն, եւ ինք՝ Տ. Եղիշէ Վարդապետ, խմբագրեալը մաքուրի առած եւ իւր հարազատը՝ Մեծապատիւ Սեմնեքերիմ Էֆէնտի Գազանճեան, տպագրել տուած է զայն՝ աստ ի Կ. Պոլիս, որ վաճառուելու համար Մայր Եկեղեցւոյ բանկալն իսկ դրուեր է:

չին՝ մեր բազմերախտ Հայրապետին սիրոյն համար, ՈՐՈՒՆ ինքն եւս *չատ մը ընտրողներու կարծեօքն ու ձայնովը, որ ձայն բազմաց ձայն Աստուծոյ է,* այժմ արժանաւոր ՅԱՋՈՐԴՆ եղած է, *իւր գործը ուշադրութեամբ չարունակէ հանդերձ պէտք եղած զոհողութեամբ, որուն համար մենք ալ ամբողջ Ազգին հետ ի սրտէ կաղօթենք»:*

Տ. Մկրտիչ Սրբազան սոյն այս յայտարարութեամբ ինքզինք իւրովի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի յաջորդն հռչակելը *թէեւ* կեղծ *ստորագրութեան ներքեւ ըլլալով՝ ըստ ինքեան կարեւորութիւն չունի, այլ սակայն սա անտարակուսելի ճշմարտութիւն մըն է, թէ Սսոյ վանահայր վիճակաւորութեան թեմական մասնաւոր պաշտօնէն Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ առաքելայաջորդ Հայրապետական իշխանութեան* բարձրանալու *կամ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան հոգեւոր* իրաւասութենէն *եւ ընդհանրական* տեսչութենէն ԱՋԱՏ *եւ* ԱՆԿԱԽ ըլլալու ձգտումն *իւր պաշտօնավարութեան առաջին օրերէն ունենալ յաւակնած է, զոր արդ յայտնապէս իրականացնել կը ճգնի առ ոտն կոխելով Եկեղեցական պատմութիւնն ու կանոնները եւ Ազգային ժողովոյ որոշմունքը, որք բացարձակապէս հակառակ են իւր ազգավնաս խորհրդոց ու ձգտմանց:*

Սսեցիք տեղեկանալով, որ նոյն այն տետրակին բուն իսկ հեղինակը Տ. Մկրտիչ Սրբազան ինքն է[1]*, որ Ատանացի Հայ երիտասարդի մը դիմակով այն անլուր անարգանօք եւ նախատանօք կանուանարկէ զիրենք եւ կը վատահամբաւէ, կը յուզուին սաստիկ եւ կը զայրանան՝ առաւել քան զառաջինն, այնպէս որ Տ. Մկրտիչ Սրբազան կը տեսնէ բացորոշ եւ կը համոզուի, թէ այլեւս իւր ի Վանս Սսոյ յարատեւ մնալն եթէ ոչ անկարելի՝ գէթ կարի դժուար է, եւ փոխանակ իրաց այս տխուր վիճակն օրինաւոր եղանակաւ անմիջապէս դարմանել փութալու՝ խել մը պատճառանքներով աթոռոյ տեղափոխութեան խնդիրը կը յարուցանէ, եւ 1872 Հոկտեմբեր 25 թուական գրով մը Ազգային Վարչութեան կը ներկայացնէ, եւ անոր գործադրութիւնը կը պահանջէ, եւ ինք թողլով Սսոյ վանքն ու թեմական վիճակներն իրենց բաղ-*

[1] Բնիկ Սսեցի Յակոբ Նալպանտեան անուն անձ մը Սսոյ ժողովուրդը նոյն քաղաքի Եկեղեցին կը հաւաքէ, եւ դպրի շապիկ հագած յատենի անդ Եկեղեցւոյ ի լուր ժողովրդեան կընթեռնու նոյն ***Կիլիկիանցն էսրարը*** անուն տետրակը, որով գրեթէ բոլոր Սսեցիք մէկէն նաեւ անոր պարունակութեանը մանրամասն կը տեղեկանան:

դին անտէր ու անհովիւ՝ կը քաշուի Մարաշի մօտ Քիրխան ըսուած տեղն իրեն համար պատրաստած բնակարանը:

Աթոռոյ տեղափոխութեան առաջարկն, որ ազգային միանգամայն եւ քաղաքական տեսութեամբ անտեղի էր, որ Սսոյ Վանուց բացարձակապէս վնասակար էր, եւ որ մանաւանդ Սսոյ կաթողիկոսութիւնը Կ. Պոլսոյ կամ Երուսաղէմի Պատրիարքութեանց մէկին կամ միւսին հետ միացնելու համար ժամանակաւ (1868) եղած թէ ազգային եւ թէ կրօնական տեսակէտով միապէս ամենավտանգաւոր առաջարկին յոյժ նպաստաւոր, եւ ոյր գործադրութիւնն անչուշտ պիտի զայրացնէր Կիլիկիոյ թեմական ժողովուրդն եւ առաւել եւս արդէն յուզեալ եւ զայրացեալ Սսեցիները, եւ Ազգին մէջ անվերջանալի եւ ծանր հետեւանաց յանգող խնդիր պիտի յարուցանէր անտարակոյս: Աթոռոյ տեղափոխութեան խնդիրը, կըսեմք, կը մերժէ Ազգային Վարչութեան Խառն ժողովն, եւ կը ծանուցանէ իրեն, որ Սսոյ կաթողիկոսարանին այլուր փոխադրութիւնը չընդունիր, ուստի եւ Աթոռն ըստ հին յիշատակաց պէտք է մնայ ի Սիս[1]*:*

Տ. Մկրտիչ Սրբազան ոչ միայն չընդունիր Վարչութեան առաջարկութիւնը, *այլեւ նոյն առաջարկութեան ուրիշ երեք խնդիր եւս կցելով՝ 1873 Յունուար 17 եւ 31 թուական կրկին գրութեամբք վերսին Ազգային Վարչութեան կը ներկայացնէ, եւ ստիպաւ անոնց գործադրութիւնը կը պահանջէ: Հետեւապէս, մէկ անընդունելի եւ ամենավնասակար առաջարկը կըլլայ չորս, որք են.*

1. Կաթողիկոսարանին Սիսէն ուրիշ տեղ փոխադրութիւնը:

2. Տէրութեան կողմէ ամսական մը սահմանուիլը:

3. Սսոյ Վիճակաց ընդարձակուիլը:

4. Կաթողիկոսական պաշտօնին Առաջնորդութիւններէ աւելի արտօնութիւն մը Տէրութեան կողմէ տրուելու կարեւորութիւնը:

Անկարօտ է բացատրութեան, որ Տ. Մկրտիչ Սրբազանի սոյն առաջարկութեանց ոգին Կ. Պոլսոյ Ազգային Պատրիարքական իշխանութեան մէջ կրօնապէս *անկէ* ընդարձակ *եւ* քաղաքականապէս *նոյն եւ նման* ստորոգելիքներով *ինքնուրոյն եւ ամենայնի անկախ եւ ազատ* իշխանութեան մը *հաստատութիւն է ի Կիլիկիա, ոյր անտարակուսելի հետեւանքն է բաժանումն միութեան Ազգային ոչ կրօնական գործոց Վարչութեան՝ որ ի Թուրքիա, եւ բաժանումն*

[1] Տե՛ս 1872-1874ի շրջանին Խառն ժողովոյ 1872 Նոյեմբեր 23ի նիստին արձանագրութիւնը:

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ կառավարական միութեան՝ որ ընդ աչխարհ համօրէն:

Թուրքիոյ Հայոց ներքին վարչական միութեան քակտումն *է, զոր կը պահանջէ Տ. Մկրտիչ Սրբազան: Ամենայն Հայոց Հայրապետական իշխանութեան անբաժանելի միութեան* քակտումն *է, զոր կը պահանջէ նա: Կիլիկիոյ աւերումն ու Սսոյ Վանուց կործանումն է, զոր կը պահանջէ նա: Կը պահանջէ անդադար, ինչպէս տեսանք, իւր պաշտօնավարութեան թուականէն, եւ ցարդ ոչ միայն անսաստելով Ազգային եւ Եկեղեցական օրինաւոր իշխանութեան, այլեւ* ապստամբելով *իսկ ընդդէմ Ազգին՝ ոչ նուազ դատապարտելի միջոցներով ամեն ճիգ եւ ջանք կը թափէ իրականացնելու համար իւր ազգավնաս խորհուրդը:*

Ազգային Վարչութեան նոյն խառն ժողովն այս չորս առաջարկութիւններն եւս մէկէն անընդունելի կը դատէ, եւ որպէս զի սոյնօրինակ ազգավնաս առաջարկութեանց, որովք կզբաղի Տ. Մկրտիչ Սրբազան եւ կզբաղեցնէ Ազգային Պատրիարքարանը, միանգամ եւ ընդմիշտ վերջ տրուի, եւ Սսոյ կաթողիկոսութեան ընդ թեմական Առաջնորդս Կիլիկիոյ եւ ընդ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան ունենալիք Սահմանադրական յարաբերութեանց իրաւասութեան սահմանը ճշդուի՝ իբր յաւելուած գաւառաց համար հաստատեալ Սահմանադրական հրահանգին, Կիլիկիոյ վիճակաց համար մասնաւոր հրահանգ մը կը պատրաստէ, որ թէպէտեւ խառն ժողովոյ 1873 Յունիս 11ի նիստին կը ներկայանայ ի վաւերացումն, բայց Տ. Մկրտիչ Պատրիարք Արքեպիսկոպոս Խրիմեանի դիտողութեան վրայ կը յետաձգի, սակայն ի վերջոյ այժմեան Պատրիարք Տ. Ներսէս Արքեպիսկոպոս Վարժապետեանի Տեղապահութեան օրով կը վաւերանայ ի 24 Ապրիլի 1874, որ ահա.

ՀՐԱՀԱՆԳ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՎԻՃԱԿԱՑ ՀԱՍԱՐ

«1. Կիլիկիոյ առաջնորդական վիճակներէն իւրաքանչիւրը կընտրէ իւր Գաւառական Ընդհանուր ժողովը՝ ըստ Սահմանադրական Հրահանգի կեդրոնական Վարչութեան, եւ ընտրական գործողութեանց տեղեկագիրը կը ղրկէ առ կեդրոնական Վարչութիւնն, որ օրինաւորութիւնը ստուգելէն ետքը՝ կը վաւերացնէ, եւ կը ծանուցանէ Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին, որ իւր կոնդակաւը ծանուցանէ Վիճակին ժողովրդեան, եւ կեդրոնական Վարչութիւնն ալ իր վաւերացումը յատուկ նամակաւ կը ծանուցանէ Առաջնորդին եւ Գաւառական ժողովին: Այսպէս կըլլայ նաեւ վիճակի մը կրօնական եւ Քաղաքական ժողովոց ընտրութեան վաւերացումը:

2. Գաւառական կրօնական ժողովը կրօնական խնդրոց համար ի հարկին նախ Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին կը դիմէ, եւ ապա ի հարկին կը դիմէ կեդրոնական Վարչութեան կրօնական ժողովոյ՝ Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին կարծիքն ալ ի միասին ծանուցանելով:

3. Կիլիկիոյ առաջնորդական վիճակի մը կրօնական ժողովը եթէ իւր վիճակին մէջ վարդապետ ձեռնադրել տալու հարկ տեսնէ՝ կը դիմէ խնդրագրով մը Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին, եւ անոր հաւանութեամբը ձեռնադրել կուտայ: Իսկ եթէ Վիճակի մը ժողովուրդը փափաքի իւր վարդապետ Առաջնորդը Եպիսկոպոս ձեռնադրել տալ՝ նախ պիտի դիմէ կեդրոնական Վարչութեան, որ ընծայացուին արժանաւորութիւնը տեսնելէ ետքը՝ իր հաւանութիւնը կուտայ:

4. Կիլիկիոյ վիճակին Գաւառական սնտուկներուն ելքն են նաեւ Սսոյ Աթոռոյն սահմանուած տուրքը, պտղի, եւ այլն, զորս ըստ սովորութեան անխափան հատուցանելու պարտաւոր են: Եւ Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսը նաեւ իբր վանահայր Սսոյ Վանուց պարտաւոր է հոգ տանիլ նոյն Վանուց պայծառութեանը, անոր մէջ հաստատելով գիշերօթիկ վարժարան ժառանգաւորաց՝ Կիլիկիոյ վիճակէն ժողվելով յարմար տղաքներ յուսումն եւ ի կրթութիւն, եւ որոշեալ ժամանակներ համար տալ կեդրոնական Վարչութեան՝ վարուելով ըստ հրահանգի Ազգային Վանօրէից, որ վաւերացեալ է կեդրոնական Վարչութենէն:

5. Առաջնորդի ընտրութեան ատեն կեդրոնական Վարչութիւնը Ագդին մէջ գտնուած բոլոր անպաշտօն եւ առաջնորդական արժանիք ունեցող Եկեղեցականաց ընդհանուր ցուցակը կը հաղորդէ նախ Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին եւ անոր օրինաւոր դիտողութիւնը լսելէ յետոյ՝ ըստ այնմ նոյն ցուցակը կը հաղորդէ ընտրող Գաւառին:

Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսը կրնայ նոյն ցանկին մէջէն Գաւառին համար ամենէն աւելի յարմարաւոր երեք անձինք ցուցնել Գաւառական Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովոց, բայց Գաւառական Ընդհանուր ժողովը ազատ է կեդրոնական Վարչութեան ընդհանուր ցուցակին մէջէն ալ ընտրելու:

6. Առաջնորդի ընտրութեան տեղեկագիրը կուղարկի առ Ս. Պատրիարքն Կ. Պոլսոյ, եւ կեդրոնական Վարչութեան խառն ժողովը սոյն ընտրութեան օրինաւորութիւնը քննելէ եւ ստուգելէ ետեւ՝ կը հաստատէ զԱռաջնորդը, եւ Բ. Դռան իմաց կուտայ պաշտօնական հրամանագիրն ստանալու համար, եւ Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին ալ իմաց կուտայ, որ իր կոնդակաւը վիճակին ժողովրդոց ծանուցանէ:

Կեդրոնական Վարչութիւնը յատուկ նամակաւ իր վաւերացումը կը ծանուցանէ Գաւառական Ընդհանուր ժողովին: Առաջնորդական Տեղապահի ընտրութեան մէջ ալ այս եղանակաւ պիտի վարուի:

7. Երբ Առաջնորդի մը վրայ ամբաստանութիւն ծագի՝ կեդրոնական Վարչութիւնը պիտի հաղորդէ նաեւ Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին, Առաջնորդին՝ ամբաստանողաց մէջ իրաւախոհութիւն ընելու համար: Երբ իրաւախոհութիւնն անհնար լինի, եւ տեսուչ կամ քննիչ ղրկել հարկ ըլլայ՝ կեդրոնական Վարչութիւնը պիտի յանձնարարէ Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին, որ ինք արժանաւոր անձինք ղրկէ նոյն պաշտօնները կատարելու՝ ըստ Սահմանադրական հրահանգին, եւ անոնց տեղեկագրին արդիւնքը ծանուցանէ կեդրոնական Վարչութեան՝ հանդերձ իւր դիտողութեամբը:

8. Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսը իբրեւ հոգեւոր պէտ Կիլիկիոյ, իւր հոգեւոր իշխանութեանը ներքեւ գտնուած առաջնորդական վիճակաց վրայ հսկելու պարտաւոր է, որ իւրաքանչիւր Գաւառական Վարչութիւն եւ Առաջնորդ՝ Սահմանադրութեան եւ կեդրոնական Վարչութենէն սահմանեալ օրինաց եւ հրահանգաց հա-

մաճայն վարուին, եւ իրենց պաշտօնն ու պարտաւորութիւնը կատարեն:

Եթէ հակառակ ընթացքի մէջ գտնուող ըլլայ՝ իրաւունք ունի ազդարարութիւն ընել անոր եւ բացատրութիւն պահանջել: Երբ անուղղայ մնայ՝ կը ծանուցանէ Կեդրոնական Վարչութեան, եւ անոր հրահանգին համեմատ կը վարուի:

Այս պարագային մէջ, եթէ Կեդրոնական Վարչութիւնը տեսուչ ղրկելու հարկ տեսնէ՝ ինք Կեդրոնական Վարչութիւնը պիտի ղրկէ իւր կողմէն: Իսկ երբ ազդարարութիւնը փոխանակ Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին կողմէն ըլլալու ըստ Սահմանադրական հրահանգի՝ Կեդրոնական Վարչութիւնը հարկ տեսնէ ազդարարութիւնը ընել Կիլիկիոյ առաջնորդական վիճակի մը Վարչութեան եւ Առաջնորդին, եւ ապա տեսուչ ղրկել հարկ ըլլայ՝ Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին կը յանձնարարէ տեսուչ մը ղրկել հոն, եւ նոյն տեսչին տեղեկագրին հետ Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսը իւր կարծիքն ալ կը հաղորդէ Կեդրոնական Վարչութեան, որ պարտ ու պատշաճ տնօրինութիւնը կընէ, եւ կը ծանուցանէ թէ առաջնորդական վիճակին եւ թէ Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին»:

24 Ապրիլ 1874
Ի Պատրիարքարանի Հայոց
Ի Կ. Պոլիս

Ազգային Վարչութիւնը 1874 Մայիս 29 թուական պաշտօնագրով մը սոյն հրահանգին տպագրեալ օրինակներէն տասն հատ կը ղրկէ առ Տ. Մկրտիչ Սրբազան, եւ կազդարարէ նմա, որ նոյն օրինակները ցրուէ յառաջնորդական վիճակս Կիլիկիոյ, որպէս զի իրենց սահմանադրական յարաբերութիւններն ըստ այնմ ճշդեն եւ գործադրեն:

Տ. Մկրտիչ Սրբազան ոչ իւր չորս առաջարկութեանց նկատմամբ Ազգային Վարչութեան որոշումը կընդունի, *ոչ ալ սոյն այս* հրահանգը *գործադրութեան կը դնէ, ոչ այսչափ միայն այլ եւ կը հրաժարի իսկ եւ իւր պաշտօնի չարունակութեան* պայման կը դնէ *նոյն չորս առաջարկութեանց* ընդունելութիւնը *ու* գործադրութիւնը:

Կը յամառի Տ. Մկրտիչ Սրբազան ի սոյն, ոչ կը գործէ եւ ոչ գործել կուտայ: Սոյ Վանքը փակ եւ Կիլիկիա համօրէն անհովիւ եւ անառաջնորդ Վիճակներն առաւել քան զառաջինն ցաւալի եւ

թշուառ կացութեան կենթարկին, այնպէս որ թեմականաց կողմէ հետզհետէ կսկսին ընդդէմ Տ. Մկրտիչ Սրբազանի գանգատանաց հանրագրեր հասնիլ ի Պատրիարքարան, որովք եւ իրենց դառնացեալ վիճակին վաղ ընդ փոյթ դարման կը խնդրեն:

Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան 1874-1876ի չրջանին խառն ժողովը Մասնաժողով մը կը կարգէ իրաց այս վիճակը քննելու եւ տեղեկագրելու համար: Մասնաժողովը կը ներկայացնէ իւր տեղեկագիրը խառն ժողովոյն, որ նոյնութեամբ կը մատուցանէ գայն առ Ազգային ժողովն, որ է.

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Բացում 1875 ամին
1875 Յունիս 20
Նիստ Ե.

«Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայր,

Նախագահ Ազգային Վարչութեան խառն ժողովոյ,

Պատկառելի Վարչութիւնդ՝ իւր 16 Մայիս ԺԷ. նստին մէջ Մասնաժողովոյն պաշտօն տուաւ Սսոյ կաթողիկոսական խնդիրը քննել եւ մեր կարծիքն յայտնել Մկրտիչ Սրբազանին կաթողիկոսութենէ տուած հրաժարականին ընդունելի կամ չընդունելի ըլլալուն նկատմամբ:

Մասնաժողովս փութաց ի նկատողութիւն առնուլ այս խնդրոյն վրայ եղած գրութիւնքն եւ պաշտօնական տեղեկագրութիւնքն, եւ յայտնապէս տեսաւ, որ.

Ա. *Կիլիկիոյ վիճակը՝ այս վերջին տարիներս մասնաւորապէս, յետին աստիճան բարոյական եւ նիւթական թշուառութեանց մէջ ինկած է, երկպառակութեան եւ կրօնափոխութեան երեսէն:*

Բ. *Առաջնորդական աթոռները գրեթէ ամենն ալ առանց հովուի մնացած են:*

Գ. *Սսոյ Վանքը թափուր, միաբանութիւնը՝ գրեթէ ցրուած եւ բոլորովին անտէրունչ մնացած է:*

Դ. *Թեմայնոց կողմէն բազմաստորագիր հանրագրութիւններ հասած են, որ Մկրտիչ Սրբազանին կաթողիկոսութիւնը չեն ընդունիր, եւ անոր անարժանութեան ու անհոգութեան վրայ ծան-*

բապէս բողոք կը բառնան, եւ Վարչութեան անմիջական խնամքը եւ տնօրէնութիւնը կը հայցեն:

Ե. Նոյն ինքն Մկրտիչ Սրբազան կաթողիկոսութենէ կը հրաժարի *կրկին եւ կրկին պաշտօնական հրաժարագրով եւ ոչ միայն* չընդունիր *Վարչութեան կողմէ ղրկուած 1874 Ապրիլ 24 թուական հրահանգը, այլեւ կաթողիկոսութիւնը վարելու համար* պայման *կը դնէ հետեւեալ պահանջումները.*

1. Կաթողիկոսարանին Սիսէն ուրիշ տեղ փոխադրութիւնը:

2. Տէրութեան կողմէ ամսական մը սահմանուիլը:

3. Սոյ վիճակաց ընդարձակուիլը:

4. Կաթողիկոսութեան պաշտօնին Առաջնորդութիւններէ աւելի արտօնութիւն մը Տէրութեան կողմէ տրուելու կարեւորութիւնը:

Զ. Մկրտիչ Սրբազան այս պահանջումներով ալ գոհ չըլլալով՝ իւր համար 295 եւ 1874 Յունիս 12 թուական նամակին մէջ կը յաւելցնէ եւս, թէ. «Զէ թէ միայն այսպէս լոկ վանահայրութեան մը անուամբ, այլ բուն իսկ մեր նախորդներուն ունեցած արտօնութեամբը ամգամ չեմք կրնար ընդունիլ եւ վարել այսպիսի ծանր եւ փափուկ պաշտօն մը»:

Մասնաժողովս զայս ամենայն ներկայացնելով պատկառելի Ժողովոյդ կը դիտէ, թէ.

Նախ, Մկրտիչ Սրբազանին վերոյիշեալ պահանջումներու չնորհումը՝ ոչ միայն խառն ժողովոյ կարողութենէն, այլեւ նոյն իսկ Ազգային ժողովոյ իրաւասութենէն բարձր են, ըստ որում թէ Սահմանադրութեան տրամադրութեանց հակառակ եւ թէ միանգամայն Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյս աւանդութեանցը եւ օրինաց ուղղակի հակառակ են:

Երկրորդ, նկատելով որ Մկրտիչ Սրբազան արդէն կը խոստովանի իւր գրութեանց մէջ, թէ ինքը կաթողիկոսական ծանր պաշտօնին անբաւական է, ինչպէս որ զնոյն կը հաստատեն եւ Թեմայնոց հանրագրութիւնք, եւ չորս տարուան տխուր փորձը, եւ Կիլիկիոյ վիճակին այսօրուան ամենադառն վիճակը, եւ կրօնափոխութեանց զգալապէս աճումը եւ կրօնից հետզհետէ նուազումը:

Ուստի, Մասնաժողովս՝ թէեւ այս հրաժարականը ընդունիլ արժան կը դատէ, սակայն ըստ որում Մկրտիչ Սրբազանի պաշտօնի վաւերացումը Ազգային ժողովէն եղած է՝ կառաջարկէ, որ

անմիջապէս պատկառելի Վարչութիւնդ այս ամենածանր խնդիրը ներկայացնէ յատեան Ազգային ժողովոյ եւ խնդրէ, որ ժամ յառաջ Ազգային ժողովը իւր որոշումն ընէ, թէ արդեօք Սսոյ Աթոռոյն վրայ ալ չտարածուի՞ր այն որոշումը, զոր նոյն ինքն Ազգային ժողովը նմանօրինակ դէպքի մը մէջ՝ այսինքն Աղթամարայ Աթոռոյ խնդրոյն նկատմամբ սահմանեց (1874ի բացման) Ժ.րդ նստին մէջ, որպէս զի Ազգային Վարչութիւնդ եւս գիտնայ, թէ ի՞նչ ապագայ տնօրէնութիւնք պարտին որոշուիլ ի բարւոքումն վիճակի Աթոռոյն Սսոյ եւ ի պայծառութիւն Ս. Եկեղեցւոյս ընդ Կիլիկիա համօրէն:

Զսոյն զայս մեր դիտողութիւն փութալով ներկայացնել յատեան պատկառելի Ժողովոյդ՝ մնամք խորին յարգանօք»:

Ստորագրութիւն Անդամոց Մասնաժողովոյն

1875 Յունիս 7
Ի Ղալաթիա

Վարչական սոյն տեղեկագիրն, որ Տ. Մկրտիչ Սրբազանի պաշտօնավարութեան յոռի եղանակն ու ընթացքը եւ համօրէն Կիլիկիոյ դառն վիճակը կը պատկերացնէ՝ Ազգային ժողովն ի սոյն նստի կը յղէ Ջեռնհասութեան եւ Իրաւասութեան միացեալ Դիւանաց ի նախաքննութիւն:

Միացեալ Դիւանք Ազգային ժողովոյ նոյն տարւոյ բացման Ը. նիստին՝ որ ի 1 Օգոստոսի 1875, կը մատուցանեն իրենց տեղեկագիրը, յորում Վարչական տեղեկագրոյն նկատողութիւններն ամբողջովին ընդունելով կեզրակացնեն, թէ.

«Ա. Ազգային ժողովն Տ. Մկրտիչ Սրբազանի նոյն չորս առաջարկութիւններն Ազգին համար իսպառ անընդունելի եւ անտնօրինելի ըլլալն իւր որոշմամբն հաստատէ:

Բ. Ազգային ժողովն, ինչպէս Աղթամարայ կաթողիկոսական խնդիրն իբրեւ գաւառական մասնաւոր խնդիր՝ իւր 1874ի բացման Ժ.րդ նիստին մէջ Վարչութեան Խառն ժողովին տնօրէնութեանը յանձնեց, նոյնպէս եւ Սսոյ կաթողիկոսական խնդիրն իբրեւ գաւառական մասնաւոր խնդիր իւր ամբողջութեամբը պէտք է յանձնէ Վարչութեան Խառն ժողովին տնօրինութեանը՝ ի վաղ

ընդ փոյթ կարգադրութիւն Սսոյ կաթողիկոսական խնդրոյն եւ համայն թեմական վիճակաց նորին»:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Բացում 1875 ամին
1875 Օգոստոս 29
Նիստ Ժ.

Ազգային ժողովն սոյն նիստին մէջ վիճաբանութեան կեն-թարկէ միացեալ Դիւանաց տեղեկագիրն: Բոլոր ատենաբանք մի առ մի խստիւ կը քննադատեն Տ. Մկրտիչ Սրբազանի առաջարկ-ներն, եւ զօրաւոր փաստերով անոնց անընդունելի ըլլալը կը հաստատեն:

Ազգային ժողովոյ այս նիստին մէջ ուշադրութեան արժանի է Տ. Ներսէս Բ. Պատրիարքի այն յայտարարութիւնն, զոր Տ. Պօղոս Վարդապետ Խօլտամեանի ատենաբանութեան իմաստը բացատ-րելու մտօք ըրած է, որ ահա.

«Պօղոս Վարդապետին բարեմտութեամբ ըրած խօսքերն ո-մանք թերեւս գէշ մտօք հասկցան, ուստի կարճ բացատրութիւն մը տամ: Պօղոս Վարդապետ ըսել կուգէ, որ ինչպէս Վրաց, Ա-ղուանից եւ Գանձասարայ կաթողիկոսութիւններն ամենայն Հա-յոց չէին եւ չեն, նմանապէս Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսու-թիւնները չեն, այլ միայն Ս. Էջմիածինն է Ծայրագոյն կաթողի-կոսութիւն կամ Պատրիարքութիւն, զի կաթողիկոս բառին վրայ չէ մեծութիւնն, այլ Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկո-սութեան ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ վրայ *է: Ս. Էջմիածնայ հետ միւս աթոռ-ները սիրային եւ* մինչեւ իսկ ՀՆԱԶԱՆԴԱԿԱՆ յարաբերութեամբ կա-պուած *ըլլալու են, ինչպէս որ վերջին օրերս նոր տպուած եւ Ս. Էջմիածնի ամենէն երեւելի եւ Աստուածասէր ու նախանձախն-դիր Սիմէոն Կաթողիկոսի գրած «Ջամբռ»ին մէջ կը տեսնենք, ուր գրուած է, թէ Աղթամարայ Թօմայ կաթողիկոսն՝ որ առաջ ապօ-րինաւոր եւ Ղազար Կաթողիկոսի նզովքին տակն էր, ի խղճէ հա-րեալ գացեր է Ս. Էջմիածին՝ Յակոբ Կաթողիկոսին ոտքը իյնա-լով՝* ներում ու արձակում առնելէ ետեւ, *պատուով եւ խիլայիւք վերա-*

դարձեր է Աղթամար, եւ նոյն Աթոռոյն օրինաւոր կաթողիկոս եղեր է[1]*:*

Այս նկատմամբ մեր Եկեղեցւոյ մէջ ոչ հակաթոռ *եւ ոչ* անկախ *կաթողիկոս չկայ, զի այն է* հակաթոռ՝ *որ Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան* դէմ *եւ* հակառակ՝ *ինքզինք Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս եւ Ծայրագոյն Պատրիարք հռչակելու կամ ներկայացնելու կը յանդգնի, իսկ* ապստամբ *կըլլայ եւ ոչ հակաթոռ այն կաթողիկոսն կամ Եպիսկոպոսն, որ Ազգային Եկեղեցւոյ* միութեան եւ ամբողջութեան դէմ կելլէ *եւ կը գործէ: (Ինչպէս է այսօր Տ. Մկրտիչ Սրբազան):*

Անկարելի է, որ Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսներն անկախ *ըլլան: Ոչ ոք եւ մինչեւ իսկ սոյն կաթողիկոսութեանց թեմականք* չեն ընդունիր *զայս այպէս, զի եթէ սոքա* անկախ *կաթողիկոսութիւններ լինէին, սոցա դասերը՝ խնդիրներն, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի լիազօր* Փոխանորդ *Տաճկաստանի* Պատրիարքին նախագահութեամբ կազմուած ժողովներու մէջ չէին յուզուեր, որոշուեր, վճռուեր եւ կարգադրուեր»*:*

Հուսկ ապա Ատենապետ Վսեմաշուք Ստեփան Փաշա Ասլանեան վիճաբանութիւնները ամփոփելով՝ քուէարկելի սա ձեւը կը ներկայացնէ ժողովոյն.

«*Ազգային ժողովը* հաստատելով, *որ Սսոյ կաթողիկոսական Աթոռոյ նկատմամբ մեր Եկեղեցական եւ Ազգային պատմութեանց ու դարերու մեզ բերած աւանդութիւններէն* դուրս ոչ ինչ չկրնար ընդունիլ Ազգը եւ Եկեղեցին, *խնդիրը կը յղէ Վարչութեան ի տնօրինութիւն* ըստ կարգաց եւ կանոնաց Եկեղեցւոյ, Ազգային դարաւոր աւանդութեանց եւ Ազգային Սահմանադրութեան»*:*

Այս բանաձեւը նոյնութեամբ քուէի կենթարկուի եւ երեսփոխանք ամենաստուար մեծամասնութեամբ կընդունին: Ազգային ժողովն այս որոշմամբ՝ ինչպէս յայտնի է, Տ. Մկրտիչ Սրբազանի առաջարկութեանց սկզբունքը կը մերժէ, *եւ Սսոյ խնդիրն իբրեւ գաւառական մասնաւոր խնդիր Ազգային Վարչութեան* կը յանձնէ *տնօրինել համաձայն այն պայմանաց, որք քուէարկեալ բանաձեւին մէջ գծուած են:*

Ազգային Վարչութեան խառն ժողովը տեսնելով, որ Տ. Մկրտիչ Սրբազան իւր առաջարկութեանց ընդունելութիւնն իւր

[1] Սիմէօն Երեւանցի, Ջամբռ, երես 97:

հրաժարականն յետս կոչելու եւ իւր պաշտօնը շարունակելու պայման *դրած է, եւ տեսնելով, որ Ազգային ժողովն ալ իւր անտեղի առաջարկութեանց սկզբունքը կը մերժէ, ուստի եւ կը ցանկայ ընդունիլ անոր հրաժարականը: Այլ սակայն Տ. Ներսէս Բ. Պատրիարք զսոյն որոշումն գործադրութեան դնելէ առաջ՝ սա հետեւեալ հարցմամբ Ազգային ժողովոյ որոշման կը դիմէ ի նիստ ԺԹ.րդ 1875 ամի բացման՝ որ ի 20 Փետրվարի 1876:*

«Վսեմաշուք Ատենապետ Փաշա Ազգային պատկառելի Ընդհանուր ժողովոյ,

Սոյ Մկրտիչ կաթողիկոսին՝ չընդունուած ատենն հրաժարելու անհրաժեշտ պայմանաւ *մեզ մատուցած եւ Ձեռն ժողովով Ձեր Ատենին ներկայացած* առաջարկութիւնները, *կարողաբար առանց պայմանի ամենը մէկանց եւ անդառնալի կերպիւ մերժա՞ծ է մի, եւ Ձեռն ժողովոյ մեծագոյն մասամբ Նորին Սրբազնութեան հրաժարականը ընդունած ըլլալու մասին ժողովդ դիտողութիւն չը՞նէր:*

Սոյն պատասխանին անհամբերութեամբ սպասելով:

Մնամ աղօթարար»

ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ.ՊՕԼՍՈՑ

1876 Փետրուար 20

Ազգային ժողովն Պատրիարքի սոյն հարցումն երկու եկեղեցական եւ երեք Աչխարհական հինգ անդամէ բաղկացեալ Ձեռն Յանձնախմբի մը կը յանձնէ ի քննութիւն եւ ի տեղեկագրութիւն:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Բացում 1875 ամին
1876 Մարտ 12
Նիստ ԻԱ.

Յանձնախումբն Ազգային ժողովոյ սոյն նիստին կը մատուցանէ իւր տեղեկագիրն, ոյր վերջին մասն է հետեւեալը.

«Ազգային ժողովը Մկրտիչ կաթողիկոսի առաջարկութեանց սկզբունքը՝ հետեւաբար եւ նորա առաջարկութիւնքը, անընդու-

նելի դատելով մերժած է, եւ այս առթիւ Սսոյ խնդիրն ալ իբրեւ թեմական խնդիր՝ ամբողջապէս Վարչութեան յղած է ի տնօրինութիւն:

Ազգային Վարչութիւնը Սսոյ Մկրտիչ կաթողիկոսի պատճառաբանեալ հրաժարականը ընդունելի է՝ առանց ծանուցանելու ասոր, թէ իւր պատճառները՝ այսինքն առաջարկութիւնները, Ազգային ժողովը մերժած է:

Վարչութեան սոյն որոշման վրայ կառաջարկէ Յանձնաժողովս, որ Վարչութիւնը Սսոյ Մկրտիչ կաթողիկոսին ծանուցանէ Ազգային ժողովոյ իւր առաջարկութեանց նկատմամբ տուած որոշումը՝ յայտնելով, որ եթէ իւր առաջարկութեանց վրայ պնդէ՝ հրաժարականն ընդունուած պիտի համարուի, *եւ այն ատեն հարկ եղածը պիտի տնօրինուի Վարչութեան կողմանէ»:*

Ազգային ժողովն ի սոյն նիստի՝ նկատողութեան կառնու գայս տեղեկագիր, եւ յետ վիճաբանութեան այս անգամ Տ. Մկրտիչ Սրբազանի չորս առաջարկները գատ գատ քուէարկութեամբ կը մերժէ, ինչպէս.

« ... Առենապետ Փաշան ... : ... քուէի դրաւ նաեւ Մկրտիչ կաթողիկոսի չորս առաջարկութիւնները մի առ մի, հետեւեալ կարգաւ.

1. Կաթողիկոսարանին Սիսէն ուրիշ տեղ փոխադրութիւնը:

Ժողովն այս Ա. առաջարկութեան միահամուռ ՄԵՐԺՈՒՄ *արտասանեց:*

2. Տէրութեան կողմէ ամսական մը սահմանուիլը:

Ժողովն այս Բ. առաջարկութեան նոյնպէս ՄԵՐԺՈՒՄ *արտասանեց:*

3. Սսոյ վիճակաց ընդարձակուիլը:

Ժողովն այս Գ. առաջարկութեան նոյնպէս ՄԵՐԺՈՒՄ *արտասանեց:*

4. Կաթողիկոսութեան պաշտօնին Առաջնորդութիւններէ աւելի արտօնութիւն մը Տէրութեան կողմէ տրուիլը:

Ժողովն այս Դ. առաջարկութեան նոյնպէս ՄԵՐԺՈՒՄ *արտասանեց»:*

Ազգային ժողովը Տ. Մկրտիչ Սրբազանի առաջարկութիւններն այսպէս վճռաբար *մերժելէն ետքը մեծամասնութեամբ կորոչէ, որ ըստ եզրակացութեան Յանձնախմբի տեղեկագրոյն. «Վարչութիւնը Սսոյ Մկրտիչ կաթողիկոսին ծանուցանէ Ազգային ժո-*

ղովոյ իւր առաջարկութեանց նկատմամբ տուած որոշումը՝ յայտնելով, որ եթէ իւր առաջարկութեանց վրայ պնդէ՝ հրաժարականն ընդունուած պիտի համարուի, *եւ այն ատեն հարկ եղածը պիտի տնօրինուի Վարչութեան կողմէն»:*

Ազգային Վարչութիւնն՝ ըստ այսմ որոշման, առաջին անդամ սա պաշտօնագիրը կուղղէ առ Տ. Մկրտիչ Սրբազան.

«Ամենապատիւ Սրբազան Եղբայր ի Քրիստոս,

Ազգային կեդրոնական Վարչութեան խառն ժողովն Ձեր Ամենապատիւ Սրբազնութեան այն չորս առաջարկութիւններն, զոր իբր պայման իւր պաշտօնավարութեան յառաջ բերած էր արդէն, եւ ընդ նմին հրաժեշտ մատուցած իւր պաշտօնէն՝ Ազգային Երեսփոխանական ժողովոյ ուշադրութեան յանձնեց:

Սոյն ժողովն Ձեր Սրբազնութեան յիշեալ չորս առաջարկութիւններն յետ վիճաբանութեան քուէարկութեամբ մի առ մի մերժեց, *եւ Վարչութեան յանձնարարեց ծանուցանել Ձեր Սրբազնութեան իւր առաջարկութեանց Ազգային ժողովէն չընդունուած ըլլալն եւ թէ միանգամայն երբ* պնդէ *Ձեր Սրբազնութիւնն իւր ծանուցեալ առաջարկութեանց վրայ՝* հրաժարականին պիտի ընդունուի, *եւ հարկ եղածը պիտի տնօրինուի Վարչութեան կողմէն:*

Հետեւապէս, ըստ հրահանգի Վարչութեան՝ ծանուցանելով Ձերդ Սրբազնութեան Ազգային Երեսփոխանական ժողովոյ սոյն որոշումն, եւ առ այն Ձեր Սրբազնութեան չուտափոյթ պատասխանւոյն ակն ունելով:

Մնամք աղօթակից»:

ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ.ՊՕԼՍՈՑ

17 Մայիս 1876
Ի Պատրիարքարանի Հայոց
Ի Կ. Պոլիս

Տ. Մկրտիչ Սրբազան կը յապաղէ առ այս իւր պատասխանը՝ կստիպուի Վարչութիւնը քանիցս կրկնել զնոյն եւ վաղ ընդ փոյթ պատասխան պահանջել, ուր ուրեմն Տ. Մկրտիչ Սրբազան Ազգային ժողովոյ իւր առաջարկութեանց մասին ըրած վճռական որոշումն ընդունելու ձեւին տակ կիլիկիոյ վիճակաց հրահանգին նկատմամբ տասն յօդուածէ բաղկացեալ դիտողագրով մը կը պատասխանէ, որ ոչ այլ ինչ կը պարունակէ, բայց եթէ իւր ծանու-

ցեալ առաջարկութեանց ոգւոյն համաձայն դարձեալ՝ թէ կրօնապէս եւ թէ քաղաքականապէս Կ. Պոլսոյ Ազգային Պատրիարքական իշխանութենէն յանկախութիւն ձգտման իրականացման պահանջումը: Այսպէս ձեւի տակ չընդուներ *եւ Ազգային ժողովոյ՝ որ Թուրքիոյ Հայոց ներկայացուցիչն է,* որոշումը, *զոր ընդունելու համար* խոստմնագիր *տուած էր կանխաւ, ինչպէս կը բացատրէ եւ կը հաստատէ նոյն դիտողագրոյն ի պատասխանի սա հետեւեալ պաշտօնագիրը, զոր իբրեւ վերջնագիր յղած է առ նա Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան 1878-1880ի չրջանին խառն ժողովը:*

«Ամենապատիւ Սրբազան Եղբայր ի Քրիստոս,

Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Կրօնական եւ Քաղաքական խառն ժողովը Կիլիկիոյ վիճակաց հրահանգին նկատմամբ տասն յօդուածէ եւ մէկ վերջաբանէ բաղկացեալ Ձեր Սրբազնութեան դիտողագիրն *ուշադրութեան առաւ, եւ յետ բազում խորհրդածութեան որոշեց պատասխանել, թէ նոյն հրահանգին նկատմամբ Ձեր Սրբազնութեան դիտողութեանց հիմը* Կիլիկիոյ մէջ Կ. Պոլսոյ Ազգային *Վարչական* իշխանութենէն անկախ, *եւ նոյն իշխանութեան թէ ի կրօնականին եւ թէ ի քաղաքականին ունեցած միեւնոյն* իրաւասութեամբ գրեթէ նոր իշխանութեան մը կազմաւորութիւն տալն է: *Այս* հիմը *Ձեր Սրբազնութեան ասկէց առաջ Ազգային Վարչութեան ներկայացրած* չորս գլխաւոր առաջարկութեանց *ամբողջութիւնն է, զոր այսօր դիտողութեան ձեւով կը կրկնէք եւ* զնոյն կը պահանջէք, *մինչդեռ քանիցս եւ վերջին անգամ 624 թուահամար 1877 Մայիս 9 պաշտօնագրով ծանուցած եմ Ձեր Սրբազնութեան, թէ Ազգային ժողովը Ձեր* նոյն առաջարկութիւնները *նախ* սկզբամբ[1], *եւ ապա* մի առ մի[2] մերժած, *եւ Սոյ խնդիրն իբրեւ գաւառական խնդիր Վարչութեան յանձնած է՝ պարտ ու պատշաճը տնօրինելու համար: Ծանուցած եմք նաեւ, թէ Ազգային ժողովոյ սոյն որոշումն* անվերադառնալի եւ անտնօրինելի է, *որուն առջեւ ուրիշ բան չէր մնար ընել, բայց եթէ կամ ընդունել զայն որոշում եւ ըստ Վարչական հրահանգին վարել Ձեր պաշտօնը, եւ կամ բացարձակապէս հրաժարիլ:*

Ձեր Սրբազնութիւնը ոչ այս կընէ սակայն, եւ ոչ այն, այլ դիտողութեանց ձեւով իւր առաջարկութեանց հիմը կը նորոգէ եւ վերստին կը պահանջէ, որ Կ. Պոլսոյ Ազգային վարչական իշխանութեան ոչ

[1] Տե՛ս Բացումն 1875 ամի, ի նիստ Ժ., 29 Օգոստոս 1875:
[2] Տե՛ս Բացումն 1875 ամի, ի նիստ ԻԱ., 12 Մարտ 1876:

նուազ հաւասար իշխանութիւն տրուի իրեն, *առանց նախատեսելու, թէ այսպիսի բաժանումէ մը որչափ չարիք եւ վնաս հասած են Ազգին, որոց հետեւանաց ներքեւ տակաւին կը հեծէ ամբողջ Կիլիկիա, եւ որ եթէ չարունակուի՝ ինչ մեծամեծ վնասուց տեղի կրնայ տալ:*

Սսոյ աթոռոյն անցեալ վարչական յոռի, *լաւ եւս է ըսել,* ոչ ազգային ընթացքը *բառնալու, եւ* ապստամբութիւնն *օրինաւորութեան* հպատակեցնելու *համար էր, որ այնչափ երկար ատեն Վարչութիւնն զբաղեցաւ Սսոյ խնդրով, եւ հազիւ ուրեմն չատ մը դժուարութիւններէ եւ անկէ ծագումն առած փափուկ խնդիրներէ վերջը կրցաւ լուծում մը տալ, բայց ոչ Կիլիկիոյ ժողովուրդն՝ որ զՁեր Սրբազնութիւնն* ընտրեց, *եւ ոչ Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնն՝ որ զՁեր ընտրութիւնն* վաւերացուց, *չէին հաւատար երբէք, որ Ձեր Սրբազնութիւնն իւր օծումն ընդունելէն յետոյ՝ ամեն ինչ երեսի վրայ թողլով, փակէր վանքը, եւ քաչուէր առանձին բնակէր: Չէին յուսար բնաւ, որ դուք* հակառակ Ձեր խոստմնագրոյն՝ *Վարչական հրահանգներն անգործադրելի պիտի թողուք, եւ փոխանակ նոր գործունէութեամբ մը Կիլիկիոյ վիճակաց բարեկարգութեան գործին մէջ աշխատակից ըլլալու՝ Ազգային Վարչութեան, նորանոր եւ Ազգային Եկեղեցական օրինաց եւ Սահմանադրութեան* հակառակ *առաջարկութիւններով պիտի զբաղեցնէք Վարչութիւնը: Չէին յուսար վերջապէս, որ Սսոյ վերաբերեալ խել մը վիճակներ, ինչպէս են՝ Հալէպ, Մարաշ, Այնթապ, Անտիոք, Եօզղատ, Կիւրին, Տիվրիկ,* թափուր *եւ* առանց առաջնորդի պիտի թողուք, *եւ պիտի պարտաւորէք Ազգային վարչական իշխանութիւնն, որ յաստուհետեւ այս կողմէն եւ ոչ մէկ Եկեղեցական մը ղրկէ Սսոյ թափուր վիճակաց հովուութեան համար*[1]*, ինչպէս որ մեր 1236 համար պաշտօնագրովն արդէն ծանուցած էինք Ձեզ:*

Նոյնպէս չէր սպասեր Վարչութիւնն, որ Ձեր Սրբազնութիւնն միանչեւ իսկ *Ազգային ժողովոյ Ձեր* առաջարկութեանց *նկատմամբ տուած* բացարձակ մերժման որոշումն *ընդունելու* ձեւին տակ *նոր* անուանով *կրկնէ* զնոյնս: *Յաւալի է ըսել սակայն, որ Ձեր Սրբազնութիւնը՝ թէ Սսոյ թեմականաց եւ թէ Ազգային Վարչութեան գեղեցիկ*

[1] Վասն զի Ազգային Վարչութիւնը Տ. Մկրտիչ Սրբազանի ի Քերխան առանձնանալուն վրայ քանի անգամ որ առաջնորդական տեղապահներ ղրկած է Կիլիկիոյ վիճակները, Տ. Մկրտիչ Սրբազան ոչ ճանչցած է եւ ոչ թոյլատրած, որ իրենց պաշտօնը վարեն, եւ ոչ ալ անոնց տեղ ուրիշներ կարգած է:

յոյսերն եւ ակնկալութիւնքը, ի դերեւ հանեց: Ձեր Սրբազնութեան այս ընթացքն իրաւունք կուտայ մեզ եւ Ազգային Վարչութեան հաւատալու, թէ Ձեր Սրբազնութիւնը Սսոյ կաթողիկոսական պաշտօնն *անոր* անիշխանութեան ժամանակէն աւելի յոռի եւ հակազգային ընթացքով կուզէ վարել *հակառակ Եկեղեցական Կանոնաց եւ Ազգային Սահմանադրութեան, հետեւապէս եւ* ապօրինի ընթացք մը՝ *կուզէք որ* իբր օրինաւորութիւն վաւերէ *Ազգային Վարչութիւնն* ի մեծ վնաս *Ազգին եւ* մասնաւորապէս *Կիլիկիոյ Վիճակաց եւ Սսոյ Վանուց:*

Արդ, Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Խառն ժողովն, *ընդ նմին եւ* Մեք, *միանգամ եւ ընդմիշտ* կը յայտարարեմք, *որ Ձեր Սրբազնութեան Կիլիկիոյ վիճակաց վարչական հրահանգին նկատմամբ ըրած* դիտողութեանց ոիմն *արդէն Ազգային ժողովէն մերժուած ըլլալով*՝ Ազգին համար անընդունելի եւ անտանելի է իսպառ: *Հետեւապէս, Ձեր Սրբազնութիւնը պարտաւոր է (իբր յաւելուած գաւառական հրահանգին) Կիլիկիոյ վիճակաց համար պատրաստեալ վարչական հրահանգին համաձայն վարել իւր պաշտօնը, որպէս զի թէ Սսոյ վանքը եւ թէ թեմերն ներկայ* անիշխանական *ցաւալի վիճակէն ազատին, եւ օրինաւորութեան սահմանին մէջ մտնելով* բարեկարգին:

Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան բացարձակ որոշումն *այս է, որու* պէտք է հպատակիք, *եւ կամ* բացարձակապէս Ձեր կամքը յայտնէք, *գիտնալով, որ եթէ տակաւին չարունակէք Ձեր* այս ընթացքը՝ *ամենայն* պատասխանատուութիւն *Ձեր վրայ պիտի ծանրանայ, եւ անկարելի պիտի լինի Ձեզ*՝ խուսափիլ այն վճռէն, *զոր Ազգային Վարչութիւնը պիտի պարտաւորի վերջապէս տալ:*

Ազգային Վարչութեան սոյն վերջնական որոշումը հաղորդելով Ձեր Սրբազնութեան՝ կսպասեմք ընդ փոյթ ստանալ առ այս Ձեր պատասխանը»:

Մնամք աղօթակից
ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ.ՊՕԼՍՈՑ

9 Յուլիս 1880
Ի Պատրիարքարանի Հայոց
Ի Կ. Պոլիս

Ազգային կեդրոնական ՎարչուԹեան սոյն այս վերջնական պաշտօնագրոյն վրայ, որ Տ. Մկրտիչ Սրբազանի իննամեայ պաշտօնավարուԹեան արդարեւ հակազգային ընԹացիկ պաշտօնապէս հաստատեալ տխուր նկարագիրն է՝ կարի քաջ համոզուելով անշուշտ Տ. Մկրտիչ Սրբազան, որ իւր պահանջումներն ինչ ձեւի եւ կերպարանքի տակ ալ ըլլան՝ պիտի մերժուին, եւ եԹէ մի անգամ եւս կրկնէ զնոյնս՝ անխուսափելի կերպով պաշտօնանկուԹեան վճիռը պիտի ընդունի, այլ սակայն ըստ որում յամառ իւր պահանջմանց վրայ:

Ուստի, փոխանակ Ազգային ժողովոյ որոշմանց եւ Վարչական հրահանգաց համակերպելու՝ կը փուԹայ իւրովի Թեմականանուն ոչ սահմանադրական ժողով մը գումարելու ձեռնարկել, որպէս զի ինքն միայնակ ընել չկրցած բանը՝ իւր ազգավնաս պահանջմանց իրականացումը, անոր որոշման ուժով յաջողի ի գլուխ հանել: Հետեւապէս, 1880 Սեպտեմբեր 1 Թուականկոնդակաձեւ գիր մը կուղղէ առ իւրաքանչիւր ԹեմականՎիճակս Կիլիկիոյ, որով Սսոյ վանքն եւ Կիլիկիոյ բոլոր Թեմերնանհովիւ եւ անառաջնորդ եւ բարոյական ու նիւԹական ցաւալի կացուԹեան մէջ Թողլով՝ իւր ի Քէրխան առանձնանալուն պատասխանատուուԹիւնն, այլ եւ այլ անտեղի եւ անիրաւ պատճառաբանուԹեամբ Ազգային կեդրոնական ՎարչուԹեան եւ Կիլիկիոյ Թեմականացվրայ ծանրացնելէն ետքն:

Մինչ՝ ինչպէս բացատրած ենք արդէն, ինքն իսկ եղած է միակ պատճառ այս ցաւալի վիճակին, Կիլիկիոյ իւրաքանչիւր առաջնորդական Թեմերէնամեն մէկին Հայ բնակչաց Թուոյն համեմատուԹեամբ մէկէն մինչեւ վեց Եկեղեցականեւ Աշխարհական Երեսփոխան կը հրաւիրէ այն պայմանաւ, որ նոյն տարուոյ Հոկտեմբերի ճիշդ 15ին անյապաղ գտնուին ի Սիս:

Սոյն հրաւիրեալներէնԵկեղեցական եւ Աշխարհական քառասունէն աւելի անձինք որոշեալ օրը կը հաւաքուին ի Սիս, եւ անդ քանիցս ի մի գումարուելով առ Ազգային ՎարչուԹիւնն ուղղեալ տեղեկագիր մը կստորագրեն, եւ կը յանձնեն Տ. Մկրտիչ Սրբազանի, որ անձամբ ներկայացնէ զայն Ազգային ՎարչուԹեան:

Ահա նոյն տեղեկագիրը.

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

«Թեմական Ընդհանուր ժողովոյ Հայոց Ս. Աթոռոյն Կիլիկիոյ առ Կեդրոնական ՎարչուԹիւնն ի Կ. Պոլիս,

Ազգասէր Տեարք,

Ով որ Հայ է, եւ Հայու արեան հետ Հայու ոգի կը կրէ՝ կզգայ, Թէ Ազգիս եւ իւր Առաքելական Ուղղափառ Ս. Եկեղեցւոյն օգտաւէտ է եւ կարեւոր Կիլիկիոյ Ս. Աթոռոյն միուԹիւնը, բայց մչտատեւ գոյուԹիւնը՝ Թէ կրօնապէս եւ Թէ քաղաքականապէս:

Այս անհերքելի դիւրիմաց եւ բացատրուԹեան անկարօտ կէտ մըն է նամանաւանդ, երբ այս վերջին տարիներուս մէջ Ազգին ողբալի վիճակը ի նկատ առնուք: Ուրեմն, ամեն Հայ պարտի նորա պայծառուԹեան աչխատիլ կամ լաւ եւս ըսելով՝ նորա նախնական պայծառուԹիւնը վերածնելու ամեն ճիգ Թափել: Մեք՝ Կիլիկիոյ Հայ ժողովուրդս, այսպէս կզգամք եւ կը խորհիմք: Անտարակոյս եմք, որ մեր միւս Ազգային եղբայրներն ալ մեզ համամիտ են, եւ մեզ գործակից ըլլալ կը փափաքին:

Կիլիկիոյ վիճակայինքս ի մի հաւաքեալ՝ Ս. Աթոռոյս արդի աւերակեալ վիճակը տեսնելով, ազգասիրական ոգւով արիւն ի սիրտ եւ արտասուալից աչօք խորհեցանք զայս վերականգնելու միջոցներ ձեռք բերել: Սակայն, նկատելով որ մեք առանձինն անկարող եմք Թէ նիւԹապէս եւ Թէ բարոյապէս այս սկզբունքը գործադրելու, նամանաւանդ նկատելով, որ քաղելիք օգուտը համայն Ազգին կը վերաբերի, մտածեցինք մեր խորհուրդները եւ ցաւերը հանուր Ազգին ներկայացնել, այսինքն՝ իւր ներկայացուցչի պատկառելի ՎարչուԹեանդ, խնամակալ եւ պաշտպան ամենայն Հայոց:

Նա միայն կարող է մեր սրտի ցաւերը իմանալ եւ անյապաղ դարմանել: Այսպէս, միայն Ազգայինք ի մի խորհուրդ գործելով մեր ազգաչէն եւ նուիրական պարտքը կարող եմք օրինաւորապէս եւ կատարելապէս հատուցանել:

Ուստի, Ազգասէր Տեարք, ահաւասիկ մեր խորհուրդները, բայց ըստ որում անկարելի էր, եւ ոչ մի գրիչ կարող էր նկարագրել եւ զգացնել մեր նիւԹական եւ բարոյական ներքին եւ արտաքին ցաւերը՝ աղաչեցինք մեր ամենասիրելի Ս. Հայրապետն մեր, որ բարեհաճի սորին ՎեհափառուԹիւնն անձամբ դիմելով առ

պատկառելի Ժողովդ՝ մեր դրչի պակասները լեցնել, եւ իւր զաւակաց ցաւերուն դարման մը գտնել:

Յետ բազում աղաչանաց եւ պաղատանաց՝ յաջողեցանք նորին Ազգասէր Վեհափառութիւնն հաճեցնել այս պաշտօնը ստանձնելու:

Կը յուսանք, որ պատկառելի Վարչութիւնդ՝ ինչպէս մինչեւ ցայսօր վերին Հայոց համար՝ նաեւ իւր ուշադրութիւնը մասնաւորապէս Կիլիկիոյ վրայ կը դարձնէ, եւ նորա ազգասիրական ձայնը լսելով՝ անդորրութիւն մը կը պարգեւէ:

Նա միայն կարող է փրկել զմեզ ի ցաւոց մերոց:

***Յօդուած Ա.**: Կիլիկիոյ Վեհափառ Կաթողիկոսը՝ քանի որ իւր թեմական ժողովրդեան ընդհանուր հովուապետն է, միայն կաթողիկոսութեան կը վերաբերի Կիլիկիոյ Առաջնորդ, Տեղապահ, Քարոզիչ, եւլն., Եկեղեցական պաշտօնէից* սահմանադրապէս ընտրութիւնը եւ պաշտօնաձնութիւնը, *եւ վիճակայինք պարտին ուղղակի առ կաթողիկոսութիւնն դիմել այս մասին եւ այլ պարագայից մէջ: Վեհափառ Ս. Հայրապետն ընտրեալ պաշտօնէին ի Բ. Դռանէ պէտք եղած* պաշտօնական գրերը ձեռք բերելու համար Կեդրոնական Վարչութեան կազդարարէ, *ինչպէս նաեւ ի Բ. Դռանէ պէտք եղած* ուրիշ որեւէ պաշտօնական գրոց մասին:

Նմանապէս, Կիլիկիոյ Ս. Աթոռը քանի որ իւր թեմօրէից գործադիր կեդրոնն է, Կիլիկեան վիճակաց մէջ Ազգային Սահմանադրութիւնը գործադրելու, եւ սահմանադրապէս կազմեալ ժողովոց տեղեկագրերը վաւերացնելու պաշտօնը կաթողիկոսութեան կը վերաբերի, *եւ վիճակայինք սահմանադրապէս ժողովք եւ խորհուրդներ կազմելու համար պէտք եղած* գործադիր պաշտօնեայն *կաթողիկոսութենէն խնդրելու են եւ սահմանադրապէս կազմեալ ժողովոց* տեղեկագրերը վաւերացնելէ յետոյ՝ *Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Վարչութեան* կը յանդորդէ տեղեկագրոց պատճէնը:

***Յօդուած Բ.**: Կիլիկեան վիճակաց եւ Կ. Պոլսոյ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան միջեւ յարաբերութեանց միջնորդն է կաթողիկոսութիւնը՝ ի դիմաց Կիլիկեան Ս. Աթոռոյ եւ վիճակաց պաշտօնէից եւ ժողովոց: Թէմօրէից պաշտօնեայք, ժողովք եւ խորհուրդներ թէ* կրօնական *եւ թէ* քաղաքական *խնդրոց մէջ* ուղղակի *առ կաթողիկոսութիւնն* պարտին դիմել, *եւ Վեհափառ Ս. Հայրապետն Ս. Աթոռոյ եւ նորին վիճակաց* քաղաքական խնդրոց նկատ-

մամբ *ըստ պահանջման՝ հարկին* յարաբերութիւն պիտի ընէ ընդ Կեդրոնական Վարչութեան:

Յօդուած Գ.: *Ժողովս ըստ աւանդութեան նախնեաց մերոց կը փափաքի Ս. Աթոռը ի Սիս պահել, ապա ուրեմն Ս. Աթոռը նորոգութեան կարօտ է, եւ իւր աւերակաց նորոգութիւնը թէպէտ եւ 4 հազար ոսկիէ աւելի գումար մը կը պահանջէ, բայց առ այժմ անմիջապէս 2 հազար ոսկւոյ կը կարօտի: Այս անմիջական 2 հազար ոսկւոյ գումարին մէկ քառորդը Կիլիկիոյ ամբողջ Վիճակները կարող են հայթայթել, մնացած երեք քառորդին աղբիւր մը՝ ցուցանելու է Կ. Պոլսոյ Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնը:*

Յօդուած Դ.: *Ս. Աթոռը անպատճառ 40 հոգիէ բաղկացեալ միաբանութիւն մը ունենալու է: Այն է՝ 4 Եպիսկոպոս, 8 Վարդապետ, 4 Սարկաւագ, 8 Դպիր, 15 Աչխարհական Միաբանք (ծառայք, սպասաւորք, եւլն.), ընդ ամենը Վեհափառ Ս. Հայրապետով հանդերձ՝ քառասուն հոգի: Ս. Աթոռը նաեւ պէտք է, որ սահմանադրապէս իւր ժողովներն ունենայ, ինչպէս Թեմական Ընդհանուր ժողով մը, որոյ անդամները պէտք է լինին Ս. Աթոռոյ Եպիսկոպոս եւ Վարդապետ ներքին Միաբանները: Կիլիկիոյ Առաջնորդանիստ քաղաքաց սահմանադրապէս ընտրեալ Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովոց Ատենապետները, եւ այս ժողովը երեք տարին մի անգամ պէտք է գումարուի ի Ս. Աթոռն՝ Աթոռային ելեւմտական հաշուեկշիռը քննելու եւ պէտք եղած ժողովները ընտրելու՝ ի բարւոք մատակարարութիւն Աթոռային եւ վիճակային խնդրոց:*

Նաեւ Ազգային Սահմանադրութեան բոլոր պահանջած ժողովները, այն է՝ Կրօնական, Քաղաքական, Խառն, Ուսումնական, Վանօրէից, Տնտեսական, եւլն. ... :

Յօդուած Ե.: *Ս. Աթոռը ոչ թէ մասնաւոր վանք մը, այլ կաթողիկոսարան մըն է, կղերական եւ աշխարհական 40 հոգիէ բաղկացեալ միաբանութիւն մը, եւ առ այժմ 25 աշակերտով դիշերօթիկ վարժարան մը ունենալու է: Այսու, Ս. Աթոռը տարեկան* առ ձուազն 1500 ոսկւոյ եկամուտի պէտք ունի: *Ոստի, եթէ մէկ կողմանէ կիլիկեան Ս. Աթոռոյ մշտատեւ գոյութիւնը եւ պայծառութիւնը մեր Օսմանեան բարեխնամ Տէրութեան եւ հանուր Ազգութեան համար անհրաժեշտ կը դատուի, միւս կողմանէ նկատելով, որ Ս. Աթոռն* եկամուտի ոչ մի աղբիւր ունի, *եւ վիճակայինք* աղքատ ըլլալով անկարող են *վերոյիշեալ գումարէն գոնէ մի ամենափոքր մաս գու-*

մարել եւ հայթայթել՝ անպատճառ հարկը կը պահանջէ, որ Կայսերական գանձեն 120-150 ոսկի ամսական տրուի Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, *եւ կամ Կեդրոնական Վարչութիւնը Կիլիկիոյ Ս. Աթոռոյն համար 1500 ոսկի տարեկան եկամուտի աղբիւր մը գոյացնել բարեհաճի կամ* Կիլիկեան վիճակները ընդլայնելով *եւ կամ ուրիշ նպաստաւոր միջոց մը գտնելով:*

***Յօդուած Զ.**: Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը քանի որ ոչ թէ միայն հոգեւորապէս, այլեւ քաղաքականապէս գերաստիճան դիրք մը ունի իւր թեմօրէից նկատմամբ՝ նորա բարձր պաշտօնին ընութիւնը կը պահանջէ, որ ինչպէս* հոգեւորապէս առաջի Եկեղեցւոյ, նմանապէս քաղաքականապէս ալ Կառավարութեան առջեւ, պէտք է որ իւր վիճակային պաշտօնէից անկատմամբ առաւել ազդեցութիւն մը ունենայ: *Ուստի, անհրաժեշտ պէտք է այս մասին պաշտօնապէս ի Պատրիարքարան տեղեկագրել, որպէս զի Կեդրոնական Վարչութիւնը յանուն կաթողիկոսութեան Բ. Դռնէն* քաղաքական առանձնաշնորհութիւն մը առնու *չնորհք ընէ ազգասիրաբար յօդուտ Ազգայնոց»:*

Ստորագրութիւն 17 Եկեղեցականաց եւ 24 Աշխարհականաց
(1880)

Այս տեղեկագրոյն պարունակած վեց յօդուածոց.

Առաջինն եւ Երկրորդը *հակառակ Ազգային Սահմանադրութեան եւ գաւառական հրահանգին եւ մասնաւորապէս Կիլիկիոյ վիճակաց հրահանգին այնպէս մը ներկայացնելով, թէ Սսոյ կաթողիկոսութիւնը կրօնական մասին որպէս թէ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Կրօնական Տեսչութեան հետ առանց որեւէ յարաբերական կապակցութեան արդէն ինքնիշխան է լուծել եւ տնօրինել զամենայն կրօնական խնդիր՝ կը պահանջէ նաեւ, որ Ազգային ոչ կրօնական գործոց համար ալ՝ Թուրքիոյ Հայոց Կեդրոնական Վարչութենէն բաժանեալ գրեթէ բոլորովին անկախ գործելու իշխանութիւն տրուի Սսոյ կաթողիկոսութեան, զոր արդէն Տ. Մկրտիչ Սրբազան պահանջած եւ ազգովին մերժուած է իբրեւ արդարեւ վնասակար Ազգին եւ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ միութեան եւ ամբողջութեան, եւ միայն Բ. Դռան հետ տեղի ունենալիք միջնորդական յարաբերութիւնն Ազգային Պատրիարքարանի կը թողու, զոր* վեցերորդ *յօդուածն ալ՝ հակառակ այս յօ-*

դուածին, Սսոյ կաթողիկոսութեան յատկացնել կը պահանջէ, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Երրորդը, Տ. Մկրտիչ Սրբազանի առաջին անգամ յարուցած խնդիրը՝ կաթողիկոսարանին Սիսէն ուրիշ տեղ փոխադրութիւնը կը մերժէ եւ կհաստատէ, որ ըստ առաջնոյն՝ կաթողիկոսարանը մնայ ի Սիս:

Տ. Մկրտիչ Սրբազանի վաստակակից *Մարաշցի* հաճի *Տէօվլէթ էֆէնտի՝ մին ի թեմական ժողովեցոցն ի Սիս, թէեւ կաթողիկոսարանին Սիսէն այլուր փոխադրութեան կարծեցեալ հարկը պաշտպանելու համար չատ ճիգ թափած եւ փաստաբանած է, այլ սակայն միւս թեմական ժողովեալք գրեա՝ թէ մխահամուռ յայտարարելով, որ աւելի դիւրին է Սսոյ կաթողիկոսութեան բարձումն որոշել, քան կաթողիկոսարանին Սիսէն այլուր փոխադրութիւնը՝ մերժած են իսպառ զնոյն առաջարկ՝ անշուշտ ի մեծ ցաւ սրտի Տ. Մկրտիչ Սրբազանի, որ բազումս աշխատեցաւ այս մասին եւ սակայն ոչ ինչ չահեցաւ:*

Սոյն յօդուածն այս առթիւ Սսոյ վանուց նորոգութեան պէտքն եւ անոր համար 4 հազար ոսկիէն աւելի ծախուց գումարի մը, որմէ 2 հազար ոսկւոյն անհրաժեշտ եւ անմիջական հարկն երեւան կը հանէ, եւ այր մէկ քառորդին՝ 500 ոսկւոյն, կիլիկիոյ վիճակներէն հայթայթուիլն երաշխաւորելէն յետոյ մնացած 1500 ոսկւոյն համար կը պահանջէ, որ Ազգային Վարչութիւնն աղբիւր մը ցուցանէ:

Սսոյ վանուց քայքայեալ վիճակն եւ նորոգութեան պէտքը տխուր նկարագիրներով հաստատեալ է արդէն, այլ սակայն նախապէս հարկ է մէկ կողմանէ ճարտարապետական հասուն քննութեամբ նորոգութեան պէտք ըլլալիք ծախուց գումարն եւ կիլիկիոյ իւրաքանչիւր թեմօրէից նոյն ծախուց մասնակցելու չափն որոշել, եւ միւս կողմանէ՝ Ս. Մխիթարի օրհնութեան եւ այլ եւ այլ առթիւ ուխտաւորներէ՝ *յանուն վանուց* ընդունեալ *եւ առաջնորդական թեմերէ* հաւաքեալ *դրամոց տասը տարուան (1871-1881) հաշիւն առնուլ Տ. Մկրտիչ Սրբազանէն, որ այս մասին բոլորովին լուսաբանութիւն կը պահէ, եւ ապա պարտ ու պատշաճը տնօրինել, ինչպէս կը կարծեմք՝ կը պահանջէ օրինաւորութիւնն եւ ուղիղ բանը:*

Չորրորդը, *Սսոյ վանուց ներքին կանոնադրութեան կը վերաբերի: Ասի հարկ է, որ սահմանուի, բայց ինչպէս եկեղեցւոյ եւ*

Ազգին չահը կը պահանջէ՝ պէտք է որ ըստ նախնի վանական կանոնաց սկզբան եւ Ազգային Սահմանադրութեան եւ ըստ սահմանադրական հրահանգի ազգային վանօրէից հաստատուի, որպէս զի թէ Սսոյ վանուց Միաբանութիւնն եւ թէ Կիլիկիոյ վանահայր վիճակաւորք օրինօք գործեն, եւ գիտնան իսկ, որ ինչպէս մինչ ցարդ նոյնպէս եւ առ յապայն՝ պատասխանատուութիւն ունին եւ առ Ազգային Վարչութիւնն, եւ նմա եւս համարատու են, մինչդեռ սոյն յօդուածը թեմական նոր հաստատելի ժողովոյ մը միայն տալով համարառուութեան իրաւունքն անտարակուսելի է, թէ չընդունիր համարատու մնալ առ Վարչութիւնն՝ անչուշտ ըստ փափաքանաց եւ պահանջման Տ. Մկրտիչ Սրբազանի, որ չկամիր նոյն պատասխանատուութեան եւ համարատուութեան պարտեաց ներքեւ մնալ, որպէս զի Ազգային կեդրոնական Վարչութեան հսկողութենէն ազատ ըլլայ:

Հինգերորդը, *Սսոյ Վանուց մէջ գիշեօթիկ վարժարանի մը հաստատութեան հարկը բացատրելով՝ անոր ծախուց համար տարեկան 1500 ոսկւոյ հաստատ եկամուտ մը գոյացնելու՝ իբրեւ միջոց Տ. Մկրտիչ Սրբազանի քանիցս մերժեալ առաջարկութեանց երկուքն, այսինքն՝ Տէրութեան կողմէ ամսական մը սահմանուիլն եւ Սսոյ վիճակաց ընդարձակուիլն ի մի լծորդելով կը ներկայացնէ Ազգային Վարչութեան ի գործադրութիւն, երբ վանուց եկամտի աղբիւր մը չունենալն եւ թեմայնոց նոյն գումարէն գոնէ ամենափոքր մաս մը վճարելու անկարող ըլլալը յայտնելէն ետքը կըսէ. «Անպատճառ հարկը կը պահանջէ, որ* Կայսերական գանձէն 120-150 ոսկի ամսական *տրուի Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, եւ կամ կեդրոնական Վարչութիւնը 1500 ոսկի տարեկան եկամտի աղբիւր մը գոյացնել բարեհաճի կամ* Կիլիկեան վիճակները ընդլայնելով *(ընդարձակելով) եւ կամ ուրիշ, եւլն.»:*

Սոյն երկու առաջարկք Տ. Մկրտիչ Սրբազանի իւր միւս երկու առաջարկութեանց հետ՝ ըստ որում վերջնապէս մերժեալ, այլեւս ի նկատի անգամ չկրնար առնուիլ՝ թէեւ սակայն կը յաւելումք ըսել, թէ Կայսերական Կառավարութիւնը Կիւլհանէի *թանզիմաթով՝ որ յ9 Նոյեմբերի 1839,*[66] *ապաքէն պարտաւորութիւն յանձն առած է Պատրիարքարանաց եւ Առաջնորդարանաց ծախուց համար իւր գանձէն ամսական յատկացնել, այր գործադրութիւնը սակայն կամ ոչ իբր օրէնսդիր իշխանութիւն իւր ձեռքն է եւ ոչ Հայ հպատակ ազգին: Ի՞նչպէս կարելի է անոր գործադրու-*

թիւնը խնդրել այսօր, երբ կայսերական գանձուն անճկութեան պատճառաւ հիւանդանոցաց հաց եւ միս տրուելու կայսերական շնորհն *անգամ յետս կոչուած եւ դադրած է, երբ մանաւանդ նկատողութեան առնուի, թէ այսօր եւ վաղիւ Ազգին* շահը *կը պահանջէ, որ ազգային ամեն կարգի Պաշտօնեայք ուղղակի Ազգէն ապրին, որպէս զի ինչպէս իրենց բարոյական կեանքով՝ նմանապէս եւ նիւթական կեանքով, ուղղակի Ազգին վերաբերին, նամանաւանդ՝ Սսոյ վանահայր վիճակաւորք:*

Նոյնպէս Սսոյ վիճակաց ընդարձակուիլն պահ մը իբրեւ գործադրելի խնդիր նկատելով՝ անկէ գոյանալիք տարեկան հասոյթի գալով կըսեմք, որ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական իշխանութեան անմիջական տեսչութեան վերաբերեալ առաջնորդական վիճակներէն Ազգային Կեդրոնական Մնտուկին յատկացեալ մուգաթա *ըսուած տարեկան տուրքին ամբողջ գումարն ըստ նոր ելեւմտացոյցի հազար ոսկւոյ կը յանգի, ոյր երեք քառորդն հազիւ գանձելի է՝ այն եւս մեծամեծ դժուարութեամբ: Ըսել է, որ եթէ այն բոլոր թեմերն իսկ Սսոյ կաթողիկոսութեան յատկացուին՝ որք նոյն տուրքէն աւելի բան ոչ կրնան վճարել եւ ոչ կը վճարեն, տակաւին պահանջեալ տարեկան առ նուազն 1500 ոսկւոյ հաստատ եկամուտն երաշխաւորելէ շատ եւ շատ հեռի է, ո՞ւր կը մնայ ապա, երբ մէկ քանի վիճակ մեայն աւելնայ կիլիկիոյ թեմերուն վրայ:*

Պատճառանք են, ուրեմն այս ամենայն եւ մեայն նպատակ ունին ըստ փափաքանաց եւ պահանջման Տ. Մկրտիչ Սրբազանին Սսոյ կաթողիկոսութեան թեմերն ընդարձակելու, վասն զի Սսոյ վանուց հողերն եւ ձիթաստանը մեծ արդիւնք կը բերեն, եթէ մասնաւոր հոգատարութեամբ մշակուին, վասն զի Սսոյ բոլոր թեմական վիճակներն ինչպէս անցելոյն մէջ, նոյնպէս եւ յետ այսորիկ իրենց տարեկան տուրքը սիրով կուտան, եթէ անոնց իւրաքանչիւրն սահմանադրական օրինաւոր Վարչութիւն եւ Առաջնորդ ունենան, վասն զի Սսոյ վանքն այլ եւ այլ առթիւ կրնայ ուխտաւոր ունենալ եւ անոնցմէ նուէր առնուլ, եթէ վանուց Միաբանութիւնն կարգաւորեալ վիճակի մէջ ըլլայ իւր գլուխն ունենալով իւր վանահայր կաթողիկոսը, եւ վասն զի մասնաւոր հանգանակութիւն իսկ կրնայ բացուիլ Ազգին մէջ, եթէ Տ. Մկրտիչ Սրբազան գիտնայ ըստ եկեղեցական կանոնաց եւ Ազգային Սահմանադրութեան վարել իւր պաշտօնը:

Վեցերորդը, *բացարձակ յայտարարելով, թէ Սսոյ կաթողիկոսութիւնն իւր թեմօրէից նկատմամբ եւ առաջի եկեղեցւոյ՝ անշուշտ ըստ համոզման եւ պահանջման Տ. Մկրտիչ Սրբազանի, որպէս թէ Հայաստանեայց Հայրապետութեան եւ Կ. Պոլսոյ Հայրապետական Փոխանորդ Պատրիարքական իշխանութեան հոգեւոր իրաւասութենէն անկախ գերաստիճան դիրք մը ունի, կը պահանջէ նաեւ, որ Ազգային Վարչութիւնը Սսոյ կաթողիկոսութեան համար Բ. Դռնէն* քաղաքական առանձնաշնորհութիւն մը *ձեռք բերէ:*

Եթէ Ա. եւ Բ. յօդուածոց յայտարարութեամբ Սսոյ վանահայրը վիճակաւորք Բ. Դռան հետ տեղի ունենալիք յարաբերութեանց համար Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան պիտի դիմեն՝ Սսոյ կաթողիկոսական այժմեան պէրաթին *գծած* առանձնաշնորհութիւնը *բաւական է, որ Սսոյ կաթողիկոսութիւնն իւր թեմօրէից նկատմամբ արդէն առաջի կառավարութեան* բարձր դիրքի մը *մէջ դրած է, որմէ աւելին՝* քաղաքական *նոր* առանձնաշնորհութիւն մը *պահանջելն ոչ այլ ինչ կը նշանակէ, բայց եթէ Բ. Դռան հետ ուղղակի* յարաբերութիւն *ունենալու արտօնութեամբ Ազգային Կեդրոնական Վարչութենէն եւ* ըստ քաղաքականին *անկախ* իշխանութեան *մը հաստատութիւնն ի Սիս, որ Տ. Մկրտիչ Սրբազանի հռչակաւոր առաջարկութեանց չորրորդն եւ վերջինն է, այն է. «կաթողիկոսութեան պաշտօնին առաջնորդութիւններէ աւելի տրամութիւն մը Տէրութեան կողմէ տրուելու կարեւորութիւնը», որ Թուրքիոյ Հայոց Ազգային Վարչական* միութիւնը *բացարձակ բաժանել ըսել է՝ ի մեծ վնաս Ազգին եւ մանաւանդ համօրէն Կիլիկիոյ:*

Ի մի բան սոյն այս վեց յօդուածները՝ *բացի Գ. եւ Դ. յօդուածներէն, Տ. Մկրտիչ Սրբազանի հակազգային չորս պահանջմանց* ենթակի *այլաձեւ* կրկնութիւնն *եւ անոր տասնյօդուածեան դիտողագրոյն* բովանդակութիւնն *են, գորս՝ ինչպէս տեսանք, վճռաբար եւ անտնօրինելի ըլլալու պայմանաւ մերժած է Ազգային ժողովը:*

Զսոյն գայս տեղեկագիր Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան վերջնական պաշտօնագրոյն *իբրեւ* ի պատասխանի *առ այն մատուցանելու եւ անձնական ներկայութեան ազդեցութեամբն իւր պահանջումները գործադրել տալու վստահութեամբ եւ խորհրդաւոր նպատակաւ մը: Ահա՛, Տ. Մկրտիչ Սրբազան կուգայ ի Կ. Պոլիս, ուր կը ժամանէ ի 23 Նոյեմբերի 1880 եւ Ազգային Պատրիարքարանէն յատկապէս ղրկուած երկու Վարդապետաց եւ մէկ*

բարապանի առաջնորդութեամբ կիջեւանի ի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին Ղալաթիոյ:

Տ. Մկրտիչ Սրբազան Վարչական խորհրդոյ[1]՝ յատկապէս Սսոյ խնդրոյն համար գումարեալ Նոյեմբեր 30ի նիստին կը ներկայանայ, եւ յետ երկուստեք ինչ ինչ խօսից փոխանակութեան կը խոստանայ ներկայացնել գնոյն տեղեկագիր Թեմական ժողովելոցն Սսոյ: Վարչական խորհուրդը տեսնելով, որ Տ. Մկրտիչ Սրբազան կը յապաղէ կատարել իւր խոստումը՝ կը փութայ Դեկտեմբեր 11 թուական պաշտօնագրով մը պահանջել զտեղեկագիրն: Ասոր վրայ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Դեկտեմբեր 17 թուական ուրոյն գրով մը կը յղէ գնոյն տեղեկագիր առ Պատրիարքն:

Վարչական խորհրդոյ սոյն այս նիստին Տ. Ներսէս Բ. Պատրիարք կը յանձնարարէ Կրօնական խորհրդական Տ. Մատթէոս Եպիսկոպոս Իզմիրլեանի, որ Տ. Մկրտիչ Սրբազանի գուտ կրօնական պաշտօնին վերաբերեալ խնդրոց նկատմամբ խորհրդակցի Կրօնային ատենին հետ, որպէս զի ըստ օրինի հարկ եղածը ի գործ դրուի: Այս միջոցին, Ղալաթիոյ Թաղական խորհուրդն ալ 1880 Դեկտեմբեր 5 թուական գրով մը հրահանգ եւ հրաման կը խնդրէ Պատրիարքարանէն գիտնալու համար, թէ երբ զՏ. Մկրտիչ Սրբազան Ս. Պատարագ մատուցանելու հրաւիրեն՝ ի՞նչպէս պիտի վարուի, եւլն.: Պատրիարքը զայն գիր եւս կը յանձնէ Կրօնական խորհրդականին նոյն գրոյն վրայ նշանակած սա ստիպողական յանձնարարութեամբ:

«Գերապատիւ Կրօնական խորհրդականին,
Առնել ընդ ոուպ պատասխանի Կրօնական ատենիւ»:

ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ.ՊՕԼՍՈՅ

1880 Դեկտեմբերի 6

Ուստի, եւ Կրօնական խորհրդականն եւ Կրօնային ատեանն՝ համախորհուրդ հետեւեալ տեղեկագիրը կուղղեն առ Պատրիարքն Տ. Ներսէս Բ.:

[1] Տե՛ս Վարչական կազմակերպութեան նոր օրէնքը:

«Կ. Պոլիս, 10 Դեկտեմբերի 1880

Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայր, Նախագահ Կրօնական Վարչութեան,

Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Կրօնային Ատեանս Ձեր Բարձր Սրբազնութեան Տանն Կիլիկիոյ Ամենապատիւ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Կաթողիկոսին զուտ կրօնական պաշտօնին նկատմամբ առ խորհրդականն Կրօնական գործոց ըրած յանձնարարութիւնը, նոյնպէս եւ Ղալաթիոյ թաղական պատուարժան խորհրդոյ կողմանէ առ Ամենապատուութիւնն Ձեր մատուցեալ նոյն խնդրոյն վերաբերութիւն ունեցող Դեկտեմբերի 5 ամսաթիւ եւ համար 78 մէկ պաշտօնագիրն յուշադրութիւն առաւ, եւ յետ ընդ երկար խորհրդակցութեան նկատելով, թէ ինչ որ է Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը կրօնապէս իւր մասնաւորութեան մէջ, նոյնն է եւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը:

Ուստի, միաձայն հաւանութեամբ որոշեց առաջարկել առ Բարձր Սրբազնութիւն Ձեր, որ Համագումար ժողովոյ առաջարկութեամբ 1874-1876 ամի Կրօնական ժողովոյն խմբագրած հինգ յօդուածէ բաղկացեալ այն պայմանագիրը, զոր ստորագրած է Ամենապատիւ Տ. Խաչատուր Սրբազան Կաթողիկոսն Տանն Աղթամարայ, եւ զոր Ձեր Բարձր Սրբազնութիւնն Աղթամարայ կաթողիկոսական խնդրոյն վերաբերեալ յատուկ տեղեկագրութեամբ մը ներկայած է Ազգային ժողովոյ 1875 ամի բացման ԺԹ.րդ նիստին՝ որ ի 20 Փետրուարի ամսոյ 1876 ամի, Տանն Կիլիկիոյ Ամենապատիւ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Կաթողիկոսն եւս ընդունի եւ ստորագրէ յանուն Կաթողիկոսութեան Տանն Կիլիկիոյ, եւ յետ այնորիկ Նորին Սրբազնութիւնն ազատ լինի պատարագել ի Ս. Եկեղեցիս Մայրաքաղաքիս, յորոց ինքը կը խնդրուի ի մատուցումն Ս. Պատարագի, ինչպէս Տանն Աղթամարայ Ամենապատիւ Տ. Խաչատուր Սրբազան Կաթողիկոսն յետ զնոյն պայմանագիր ստորագրելոյ, ի Ս. Եկեղեցիս՝ որ ի Մայրաքաղաքիս եւ որ ի գաւառս, մատոյց զՍ. Պատարագն:

Արդ, զնոյն պայմանագիր ինչ ինչ բառական բարեփոխութեամբ եւ վեցերորդ յօդուածոյ մը յաւելմամբ ներփակեալ առաջի առնելով Սրբազան Տեառնդ՝ կը փութայ Կրօնային Ատեանս Ձեր Բարձր Սրբազնութեան ուշադրութեան յանձնել Տանն Կիլիկիոյ Ամենապատիւ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Կաթողիկոսին մինչեւ ցարդ իւր բոլոր պաշտօնական գրութեանց մէջ գործածած սա հե-

տեւեալ ստորագրութիւնն, որ է. «Վարդապետ Երուսաղէմի, Եպիսկոպոս Ս. Էջմիածնի եւ Կաթողիկոս Կիլիկիոյ», *եւ դիտել տալ, թէ ինքն ապաքէն ի Ս. Երուսաղէմ ձեռնադրուած է վարդապետ, բայց ոչ* վարդապետ կամ ուսուցիչ Ս. Երուսաղէմի, *ինչպէս կը նշանակէ վարդապետ բառը Հայ լեզուին մէջ, այլ Քարոզ բանին կենաց (վարդապետ) ի Ս. Եկեղեցիս Հայաստանեայց: Հետեւաբար, անտեղի եւ անկանոնական է* վարդապետ Ս. Երուսաղէմի *ստորագրութիւն դնելը: Թերես, իրաւունք ունենար միաբան Ս. Երուսաղէմի ստորագրելու, եթէ արդէն միաբան մնալու պայմանաւ մեկնած լինէր անտի:*

Ստոյգ է նոյնպէս, որ Նորին Սրբազնութիւնն ի Ս. Էջմիածին ի Մայր Աթոռն Արարատեան՝ Եպիսկոպոս ձեռնադրուած է, բայց ոչ Ս. Էջմիածնի վրայ, զի Ս. Էջմիածնի Տեսուչն Արարատեան Մայր Աթոռոյ Գահակալ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն է, եւ ոչ այնտեղ ձեռնադրեալ Եպիսկոպոսներէն մին կամ միւսն, որք ուխտիւ հաւատարմութեան կապեալ են ընդ նմա կամ իբրեւ Միաբան Ս. Էջմիածնի, եւ կամ իբրեւ Տեսուչ այս կամ այն վիճակին, ինչպէս եւ Տանն Կիլիկիոյ Ամենապատիւ Սրբազան Կաթողիկոսը ձեռնադրուած է անդ՝ իբրեւ Եպիսկոպոս Գաղատիոյ վիճակին, եւ ոչ ինչպէս ըսինք, Եպիսկոպոս Ս. Էջմիածնի՝ *ինչպէս ինքը կստորագրէ:*

Եւ ըստ որում, Եպիսկոպոս այս ինչ կամ այն ինչ վիճակի ստորագրութիւնն ըստ գործածութեան Ս. Եկեղեցւոյ ի ծագմանէ անտի Եկեղեցական դասակարգութեան յԱռաքելոցն Սրբոց՝ այս կամ այն վիճակին Տեսուչն ըսել է, ըստ որում Ամենապատիւ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ Ս. Էջմիածնի Տեսուչը կամ Եպիսկոպոսը չէ, որպէս զի իրաւունք ունենայ Եպիսկոպոս Ս. Էջմիածնի *ստորագրելու, եւ ըստ որում իւր Եկեղեցական Ս. Աստիճանի վիճակը Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան փոխուած ըլլալով՝ նոյն իսկ Գաղատիոյ վիճակին Եպիսկոպոսը կամ տեսուչն իսկ չէ այսօր, հետեւապէս՝ ըստ օրինի միայն իրաւունք ունի ստորագրել* «Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ»:

Կրօնային Ատեանս Տանն Կիլիկիոյ Ամենապատիւ Ս. Կաթողիկոսին գործածած այս նորօրինակ եւ ընդդէմ Ս. Եկեղեցւոյ հնաւանդ կանոնի ստորագրութիւնը կանոնական ընթացքի մէջ դնել տալու նպատակաւ հարկ դատեց Տանն Աղթամարայ Ամենապատիւ Սրբազան Կաթողիկոսին ընդունած եւ ստորագրած հինգ յօդուածներէ բաղկացեալ պայմանագրոյն վրայ աւելցնել

վեցերորդ յօդուած մըն ալ, որ Տանն Կիլիկիոյ Ամենապատիւ Սրբազան Կաթողիկոսին ատորագրութեան կը վերաբերի, եւ զոր ներփակեալ պայմանագրոյն մէջ կը տեսնէ Ձեր Բարձր Սրբազնութիւնը:

Կրօնային Ատեանս հաւատարիմ աղբիւրէ ստուգելով նաեւ, որ Տանն Կիլիկիոյ Ամենապատիւ Սրբազան Կաթողիկոսը մանիշակագոյն Վեղար *կը գործածէ՝ հակառակ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ՝ ի սկզբանէ անտի ընկալեալ կանոնական սովորութեան, եւ ըստ որում* Վեղարն *կուսակրօն եկեղեցականաց* մեռելութեան վերարկուն է, *եւ* Սքեմ կրօնաւորական, *զոր Ս. Հարքն մեր երանելիք տուած են ի ցոյց խոնարհութեան եւ ուրացութեան աշխարհի, եւ ըստ որում թէ Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Հայրապետք, թէ Տանն Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսունք, եւ թէ առ հասարակ կուսակրօն եկեղեցական դասն՝ Եպիսկոպոսունք եւ Վարդապետք, սեւագոյն Վեղար գործածած են, ինչպէս քալ գիտէ Ձեր Բարձր Սրբազնութիւնը, ուստի եւ այս մասին եւս որոշեց Կրօնային Ատեանս առաջարկել Ձեր Ամենապատուութեան, որ բարեհաճի հրաւիրել զԱմենապատիւ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ, որ ինքն եւս Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ այն հնաւանդ կանոնին հետեւելով* ի բաց թողու անմիջապէս մանիշակագոյն Վեղարի գործածութիւնն, *եւ յետ այսորիկ* սեւագոյն Վեղարաւ սքեմաւորի՝ *թէ աստ ի Մայրաքաղաքիս եւ թէ յաթոռի անդ իւրում ի Կիլիկիա:*

Զուզէր մոռնալ Կրօնային Ատեանս Ձեր Բարձր Սրբազնութեան յիշեցնելու, թէ Ամենապատիւ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ Ատանայի Առաջնորդական Տեղապահ Տ. Ստեփաննոս Ծ. Վարդապետեան Ոսկերիչեան, ինչպէս կընթեռնուն «Հայրենիք» լրագրոյ 637 թիւ եւ 1880 Դեկտեմբեր 6 թուական թերթին մէջ, յաստիճան Եպիսկոպոսութեան բարձրացուցած է[1]՝ *առանց կանխաւ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան հաւանութիւնն ստանալու, ինչպէս 1874 Ապրիլ 24 թուականաւ հրատարակեալ Կիլիկիոյ Վիճակաց համար պատրաստուած վարչական հրահանգին 3րդ յօդուածոյն 2րդ պարբերութիւնը բացորոշ կը տրամադրէ:*

[1] Ինչպէս նաեւ Սսոյ Վանուց միաբաններէն Տ. Յովհաննէս Վարդապետն Բէքմէզեան ձեռնադրած է Կիրակոս Եպիսկոպոս անուանելով, եւ Տ. Ստեփաննոս Վարդապետն՝ Սիքայէլ:

Սրբազան Տէր, տարակոյս չունի բնաւ կրօնային Ատեանս, որ Ձեր Բարձր Սրբազնութիւնն եւս իրեն հետ համախորհուրդ պիտի բարեհաճի ներփակեալ պայմանագիրն ընդունիլ եւ ստորագրել տալ Տանն Կիլիկիոյ Ամենապատիւ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Կաթողիկոսին, նոյնպէս պիտի հաճի Նորին Սրբազնութեան գործածած մանիչակագոյն Վեղարի գործածութիւնը սեւագունի փոխել տալ:

Կրօնային Ատեանս զայսոսիկ առաջի առնելով Ամենապատիւ Սրբազան Տեառնդ, եւ գործադրութեանն ակնկալեալ:

Մնամք խորին յարգանօք»:

ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՑ
Մատթէոս Եպիսկոպոս Իզմիրլեան
ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԱՏԵՆԻ
Կարապետ Եպիսկոպոս Սերովբեան
ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ
Յ. Վ. Ա. Փափազեան

ԱՆԴԱՄՔ
Գարեգին Վարդապետ Թաթարեան
Տ. Յ. Հիւնքեարպէյլենտեան
Սահակ Քահանայ Տ. Սարգսեան
(Կնիք Տեսչութեան կրօնական գործոց)

Ահա ներփակեալ պայմանագիրը.

ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ

«Ա. Հոգեւոր հնազանդութիւն առ Հայրապետն Ամենայն Հայոց Գահակալ Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, որ է՝ օրինաւոր յաջորդ Սրբոց Առաքելոց Թադէի եւ Բարդուղիմէոս, եւ Ս. Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, եւ Վեհափառ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց՝ ընդ աչխարհ համօրէն:

Բ. Ի ժամ Ս. Պատարագի եւ յաղօթս ժամերգութեան յիշատակել նախ զանուն Վեհափառ Հայրապետին Ամենայն Հայոց, ապա՝ զանուն Ամենապատիւ Կաթողիկոսի Տանն Կիլիկիոյ: Այս յի-

չատակութիւն պարտի լինել յԱմենապատիւ Կաթողիկոսէն Կիլիկիոյ եւ ի Թեմականաց նորա:

Գ. Ձեռնադրել Եպիսկոպոս միայն զառաջնորդս թեմական վիճակաց Տանն Կիլիկիոյ՝ առնլով կանխաւ զգրաւոր հաճութիւն Ամենապատիւ Ս. Պատրիարքն Կ. Պոլսոյ եւ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան:

Դ. Չհանել զԵկեղեցականս վիճակացն Կիլիկիոյ անդր քան զսահմանս Կիլիկիոյ ի պաշտօնատարութիւն, առանց կանխաւ առնելոյ զհաճութիւն Ամենապատիւ Ս. Պատրիարքին Կ. Պոլսոյ եւ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան:

Ե. զՍուրբ Միւռոնն օրհնել միայն վասն Տանն Կիլիկիոյ եւ վիճակաց նորին, եւ չառաքել նուիրակս ի բաշխումն Ս. Միւռոնի ի վիճակս՝ որ են արտաքոյ սահմանաց Կաթողիկոսութեան Տանն Կիլիկիոյ, առանց գրաւոր հաճութեան Ամենապատիւ Ս. Պատրիարքին Կ. Պոլսոյ յանուն Վեհափառ Հայրապետին Ամենայն Հայոց:

Զ. Ամենապատիւ Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ՝ պարտի գրել յամենայն վերնագիրս կոնդակացն, եւ ստորագրել յամենայն գրութիւնս (այս անուն) «Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ»:

Ի Կ. Պոլիս, յԱզգային Պատրիարքարանի Հայոց, յամի Տեառն 1880 ի 10 Դեկտեմբերի ամսոյ եւ յԱզգային Թուականիս ՌՅԼ.:

Զվերոգրեալ վեցեսին յօդուածս պայմանագրոյս յանուն Կաթողիկոսութեան Տանն Կիլիկիոյ ընդունիմ սրտի մտօք եւ խոստանամ գործադրել ընդ բովանդակ կեանս իմ»:

Կրօնական գործոց Խորհրդականն եւ Կրօնային Ատենի Ատենապետը զսոյն տեղեկագիր ընդ նմին եւ զպայմանագիրն կը ներկայացնեն առ Տ. Ներսես Բ. Պատրիարքն, որ կընթեռնու զանոնք եւ մանաւանդ պայմանագիրը կը բաղդատէ Տանն Աղթամարայ Տ. Խաչատուր կաթողիկոսին ստորագրած պայմանագրոյն հետ, եւ ապա Կրօնային Ատենին բոլորովիմբ համամիտ կընդունի զնոյնս, զոր եւ առ Տ. Մկրտիչ Սրբազանն ուղղեալ եւ նոյն իսկ տեղեկագրոյն վրայ գրած սա ինքնագիր տողերովը կը հաստատէ:

«Առ Ամենապատիւ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ, սիրելի եղբայրն մեր,

Յայտնելով աստանօր զի համաձայն եմ բոլորովիմբ վճռոյ Կրօնական Ատենին, վասն մխուքեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, եւ խնդրեմ ի Նորին Սրբազնութենէ բարեհաճիլ ստորագրել զվեցեսին պայմանս ծրարեալս ընդ սմին, եւ ի բաց թողուլ զգործածութիւն մանուչակագոյն վեղարի, եւ տարականոն ստորագրութեան»:

Աղօթակից
ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ.ՊՕԼՍՈՅ

1880 Դեկտեմբերի 11
Ի Խասգիւղ

Եւ սա հետեւեալ ինքնագիր պաշտօնագրովն ալ Կրօնական գործոց խորհրդականն եւ Կրօնային Ատենի Ատենապետը կը ղրկէն առ Տ. Մկրտիչ Սրբազան, որպէս զի անոր յանձնեն թէ պայմանագիրն եւ հարկ եղած բացատրութիւնը տան նմա:

«Ամենապատիւ Սրբազան կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ,

Սիրելի Եղբայր,

Զ Գերապատիւ Մատթէոս եւ Կարապետ Սրբազան Եպիսկոպոսունս ի դիմաց մերոց եւ Կրօնական Ատենին առաքեմք առ Ձերդ Բարձր Սրբազնութիւն:

Շնորհ արասջիք լսել քաղցրութեամբ բանից Նոցին Սրբազնութեանց, զորս ի դիմաց մերոց եւ Կրօնական Ատենին ունին խօսիլ, եւ բարեհաճեսջիք Ձերով ծանուցեալ ազգասիրական խոհեմութեամբ առնել՝ վասն սերտիւ մխուքեան Հայաստանեայցս Ս. Եկեղեցւոյ, որ մի է եւ անբաժանելի, եւ վասն բարձման իսպառ երկպառակութեան, եւլն:

Յուսով եմ, զի սիրով հաճելոց իցէք վարել եւ ի գործ դնել զամենայն, զորս փափաքին Կրօնական Ատեան եւ մեք»:

Հարազատ Եղբայր Բարձր Սրբազնութեանդ
ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ.ՊՕԼՍՈՅ

1880 Դեկտեմբերի 11
Ի Խասգիւղ

Խորհրդականն Կրօնական գործոց եւ Ատենապետն Կրօնային Ատենին սոյն պաշտօնագրոյն հետ նոյն տեղեկագիրն ընդ նմին եւ պայմանագիրը կը յանձնեն Տ. Մկրտիչ Սրբազանին՝ հարկ եղած բացատրութիւնը տալով հանդերձ: Տ. Մկրտիչ Սրբազան ի պատասխանի այսմ սա հետեւեալ գիրը կը ղրկէ առ Պատրիարքն.

«Ամենապատիւ Սրբազան Եղբայր ի Քրիստոս,

Ձեր Ամենապատուութեան կողմանէ Պատգամաւորութեան պաշտօնով առ մեզ եկած Գերապատիւ Տ. Կարապետ եւ Տ. Մատթէոս Եպիսկոպոսաց ձեռքով ստացայ Սրբազնութեանդ 11 Դեկտեմբեր 1880 թուականաւ նամակն, եւ ի նմին ներփակեալ պաշտօնական գիրն Կրօնական Ատենի Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան եւ ի նոյն Ատենէ խմբագրեալ վեց յօդուածով պայմանագիր մը, որոյ պարունակութիւնն գլխաւորապէս երեք տեսակ խնդիրներէ կը բաղկանար:

Առաջին խնդիր Պայմանագրին: *Կրօնական Ատեանն իւր պաշտօնական գրովն կը յանձնարարէր Ձեզ, որպէս զի Ձերդ Սրբազանութիւն զնոյն Պայմանագիրն ստորագրել տայ մեզ յաւուն կաթողիկոսութեան Կիլիկիոյ, եւ Ձեր Եղբայրութիւնն ալ «Վասն միութեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ» ըսելով՝ զայն ստորագրել կառաջարկէր մեզ: Կիլիկեան Ազգային Ս. Աթոռն եւ նորա կաթողիկոսութիւնն իւր հաստատութեան թուականէն ի վեր՝ հանդերձ իւր թեմական եկեղեցիներովն՝ թէ Քրիստոնէական Ս. Հաւատոյ ուղղափառ դաւանութեամբ եւ թէ ծիսիւ ու արարողութեամբ Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ, միութենէն անբաժան մնացած է ընդմիշտ, զոր եւ ոչ մի Ազգային անհատ կամ պաշտօնական Ատեան կարող է ժխտել: Ուստի, Ձեր արդարակորով դատողութեան կը թողումք որոշել, թէ այդ «Վասն միութեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ» առաջարկն առ մե՞զ կը պատկանի, թէ՝ առ Ս. Էջմիածնի այժմեան Վեհափառ Հայրապետն, որ իւր գահակալութեան թուականէն ի վեր՝ զԿիլիկիոյ Ս. Աթոռն եւ կաթողիկոսութիւնն՝ «Հակաթոռ, ընդվզեալ եւ հեստեալ», եւ զԿիլիկեան լուսաւորչածին Հայ ժողովուրդս՝ «Թողէք մեռելոց թաղել զմեռեալս իւրեանց», եւլն. ըսելով հարուածելէ չէ դադրած՝ հակառակ միութեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, եւ մինչեւ իսկ Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան նորատիպ Մաշտոցին մէջն ալ Կիլիկիոյ Ս. Աթոռոյն եւ կաթողիկոսութեան նկատմամբ «Հակաթոռ եւ հեստեալ» բառերը տպել տուած*

է: Գալով զվերոյիշեալ Պայմանագիրն ստորագրելու կէտին: Կիլիկիոյ Ս. Աթոռն եւ կաթողիկոսութիւնը ոչ ես հաստատած եմ, եւ ոչ Ազգային կեդրոնական ներկայ Վարչութիւնը, այլ վեցդարեան մի Ազգային Աթոռ եւ կաթողիկոսութիւն է[1] նա՝ հաստատեալ ի Կիլիկիա:

Ուստի, նուաստս այսչափ դարերէ ի վեր Ազգային Եկեղեցական պատմութեանց մէջ երբէք նմանը չտեսնուած այդպիսի Պայմանագիր մը յանուն կաթողիկոսութեան Կիլիկիոյ ստորագրելով՝ չեմ կարող Կիլիկիոյ Հայրապետական Ս. Աթոռոյն բազմադարեան իրաւասութիւնը զոհել, եւ այնու իմ յաջորդացս եւ Կիլիկեան ապագայ Հայ սերնդոց մեղադրանացն արժանի ճախորդ հետք եւ յիշատակութիւն մը ձգել Ազգային պատմութեանց մէջ, եւ հետեւաբար, որովհետեւ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ Առաքելական եւ Հայրապետական Սուրբ Օրէնքը կը պարտաւորէ զմեզ՝ ըստ ամենայնի մեր Ս. Նախորդաց հետեւիլ, ուրեմն պէտք չէ չեղիլ բնաւ ի նոցին չաւղաց՝ ստորագրելով զայնպիսի նորահնար Պայմանագիր, որ չէ համաձայն Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ հնաւանդ գրութեան, եւ Ազգային Եկեղեցական պատմութիւնն ալ չտար մեզ մի այնպիսի օրինակ կամ ապացոյց ընդունելու համար, թէ 5-6 եկեղեցականէ բաղկացեալ Ատեան կամ ժողովք մը ձեռնհաս եւ կարող լինի կաթողիկոսութեան նկատմամբ պայման առաջարկել, որոշում տալ եւ կրօնական սրբագործութիւնները դաշինքի տակ դնել:

Եւ միանգամայն կը յաւելումք, թէ եթէ սիրելի Ազգիս Արատեան եւ Կիլիկեան Ս. Աթոռոց միջեւ ներդաշնակութիւն գոյացնելու վսեմ նպատակին պիտի ծառայէ Պայմանագիր ստորագրելու զոհողութիւնն, կրօնական եւ Քաղաքական որեւէ օրէնք եւ կանոն, եւ նոյն իսկ երկուց Ս. Աթոռոց երջանկայիշատակ Հայրապետաց այս մասին ունեցած դարաւոր գրութիւնը կը պահանջեն, որ այդ տեսակ ազգօգուտ զոհողութիւն մը երկուստեք եւ երկոցունց ներկայութեամբն լինի, ինչպէս որ Ս. Էջմիածնի Տ. Փիլիպպոս եւ Տանն Կիլիկիոյ Տ. Ներսէս Բարեյիշատակ Կաթողիկոսունք կենդանի օրինակ են մեզ այս մասին, եւ ես ինքնս պատրաստ եմ սիրելի Ազգիս գլխաւոր Աթոռոց հետ յարաբերութեան

[1] Սսոյ մասնաւոր կաթողիկոսութիւնը *վեցդարեան* հաստատութիւն չէ, ինչպէս կըսէ Տ. Սկրտիչ Սրբազան, այլ 440 տարուան, զի Տ. Գրիգոր Մուսաբէկեանցի յամառութեամբն սկսած է սոյն կաթողիկոսութիւնը 1441 թուականին:

սկզբունքը յարգել հանապազ իմ հոգելոյս նախորդաց եւ մանաւանդ այն երանաչնորհ Տ. Կիրակոս Առաջին մեծանուն Հայրապետին նման, որ բազում փառօք եւ պատուով ընդունուելով Կ. Պօլսոյ նոյն ժամանակուան ամենաբարեպաշտ եւ ջերմեռանդ կղերական եւ ժողովրդական դասէն[1], միութեան ճշմարիտ կապեր եւ յիշատակութիւններ ձգած է:

Երկրորդ խնդիր՝ մեր գործածած ստորագրութեան: *Կրօնային Ատեանն կարծելով, թէ մեք «Վարդապետ Ս. Երուսաղէմի, եւ Եպիսկոպոս Ս. Էջմիածնի» դնելով մեր ստորագրութիւնը, Ս. Երուսաղէմի ուսուցիչ եւ Ս. Էջմիածնի տեսուչ ձեւանալ կուգեմք փառասիրական ոգւով մը՝ կառաջարկէ, որ միայն «Կաթողիկոս Կիլիկիոյ» դնեմք մեր ստորագրութիւնը, մինչդեռ մեր այդ ձեւ ստորագրութիւն գործածելուն միակ նպատակն եղած է, ինչպէս որ Կիլիկիոյ Ս. Աթոռէն Կաթողիկոս, նոյնպէս ալ Ս. Էջմիածնէն Եպիսկոպոս, եւ Ս. Երուսաղեմէն Վարդապետ ձեռնադրուած ըլլալնիս յիշեցնելով ապացուցանել, թէ մեք առանց երբէք խտրութեան նոյն Ազգային երից Ս. Աթոռոց եւս մեր անձը բարեացապարտ կը խոստովանիմք, եւ Ազգին այն փափաքած սիրալի միութեան սրբազան կապերը ճշդիւ ամրապնդել կուգեմք միչտ նոյն ստորագրութեամբ: Ուստի, մեր սոյն համառօտ բացատրութեամբն կապահովեմք զկրօնական Ատեանդ, որպէս զի այլ ընդ այլոյ կարծեաց ենթարկուելով՝ այլեւս այս տեսակ խնդրով զբաղիլ չհարկադրի ի կորուստ իւր թանկագին ժամանակաց:*

Երրորդ խնդիր՝ մեր Մանիչակագոյն Վեղարի գործածութեան: *Կրօնական Ատեանն այս նկատմամբ ըրած դիտողութեամբը հաստատել չանացած ատեն, թէ Վեղարն մեռելութեան վերարկու եւ Սքեմ կրօնաւորական ըլլալովն՝ սեւագոյն պէտք է լինի, կը մոռնայ Փիլոնն յիշելու, որ կրօնաւորական Սքեմ եւ մեռելութեան վերարկու ըլլալու մասին Վեղարէն ոչ նուազ նշանակութիւն ունի Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ ի սկզբանէ անտի ընկալեալ կանոնական սովորութեան համեմատ, եւ հետեւաբար ի նկատի չառնուր, թէ ոչ թէ միայն կուսակրօն եկեղեցականաց,*

[1] Այո՛, Կ. Պօլսոյ կղերական դասն եւ ժողովուրդը սիրով եւ պատուով ընդունած են Սսոյ Տ. Կիրակոս Ա. (Տես սորա կեանքը՝ Պէրպէրեան Աւետիս, Պատմութիւն Հայոց: Գլ. Ը. (8), Ի. (20), եւ այլ աւոր նման կաթողիկոսները, բայց Տ. Մկրտիչ Սրբազանի նմաններն ալ Արքունի հովարտակաւ անպատիւ կերպով եւ մինչեւ իսկ գիշերայն դուրս հանած են Կ. Պօլսէն, ինչպէս է Տ. Միքայէլ Ա.: Տե՛ս Պէրպէրեան Աւետիս, Պատմութիւն Հայոց: Երես 463-466:

այլեւ քահանայից գոյնզգոյն ծաղկեալ Փիլոն գործածելու թոյլտուուԹիւն եղած ատեն՝ կաթողիկոսի մը մանուշակագոյն վեղար գործածելն խնդիր ընելն իսկ աւելորդ է, եւ մանաւանդ Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսունք մինչեւ իսկ ճերմակ Փիլոն եւ Վեղար գործածելու սովորուԹիւն ունեցած են ի բազում ժամանակաց հետէ, ինչպէս որ ոմանք ալ մինչեւ անգամ ականակուռ խաչ եւս կը կրեն ի ճակատ Վեղարին: Ուստի, կը խնդրուի, որ եկեղեցական բարեկարգուԹեան համար անմիջական դարմանի եւ իսպառ արգելման կարօտ խնդիրներն ի նկատի առնուլ բարեհաճին, որոնք որ կարի ստիպողական են կարծեմ, քան այսպիսի ոչազգօգուտ խնդիրս:

Ի վերայ այսր ամենայնի, Սրբազան Եղբայր, կառաջարկեմք, որ եԹէ Ազգային միուԹիւնն անհրաժեշտ է, եԹէ Ազգային միուԹիւնն ապահովելու համար գլխաւոր Աթոռոց միջեւ ներդաշնակուԹիւն գոյացնել կուզուի, եւ եԹէ Կիլիկիոյ Հայն ու Հայրապետական Աթոռն ԱզգուԹեան մի կարեւոր տարրը համարուած է, բարեհաճեցէք ազգասիրաբար Կիլիկիոյ կաթողիկոսուԹեան ներկայ անուանական դիրքը յիրականուԹիւն վերածել, Կեդրոնական ՎարչուԹեան Ազգասէր Տեարց ուշադրուԹիւնն առ այն դարձնել, եւ ի պաշտօնէ ազդարարել առ Կեդրոնական պատկառելի ՎարչուԹիւնն, որ չնորհ ընէ մեր առ ինքն ներկայած տեղեկագրին գործադրուԹիւնը փուԹացնել, այր վասն իսկ եկեալ եմք աստ, վասն զի Կիլիկիոյ Ս. Աթոռոյ կաթողիկոսին եւ ժողովրդեան միակ ջանքն եւ փոյԹն է անաչառուԹեամբ եւ զոհողուԹեամբ իւրովսանն գործել զայն, ինչ որ կը պահանջէ մեր Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ փառքը եւ Ազգին օգուտը, ինչպէս որ մինչեւ ցարդ իւր բաժնին ինկած ծառայուԹիւնը չէ զլացած Ազգային ամենակարեւոր խնդրոց մէջ»:

ԱղօԹարար Ազգին սիրելւոյ
Խ.[nնապի] ՄԿՐՏԻՉ Ա.
Վարդապետ Ս. Երուսաղէմի, Եպիսկոպոս Էջմիածնի եւ Կաթողիկոս Կիլիկիոյ

22 Դեկտեմբեր 1880
Ի Ղալաթիա

Սոյն այս պատասխանագիր Տ. Մկրտիչ Սրբազանի Պատրիարքին եւ Կրօնային Ատենին համակամ առաջարկութեանց եւ դիտողութեանց ներքոյ *չէ երբէք:*

Հաստատենք:

Մինչդեռ, Պատրիարքը իւր կրկին պաշտօնական գրովք յանուն *Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ* Վարչական անբաժանելի միութեան *կը խնդրէ Տ. Մկրտիչ Սրբազանէն, եւ կառաջարկէ նմա սիրողաբար, որ ընդունի առաջարկեալ պայմանագիրն, եւ ստորագրէ, կը պատասխանէ նա, թէ.* «Կիլիկեան կաթողիկոսութիւնը *իւր հաստատութեան Թուականէն ի վեր իւր թեմական Եկեղեցիներովը՝ թէ Քրիստոնէական Ս. Հաւատոյ ուղղափառ* դաւանութեամբ *եւ թէ* ծիսիւ եւ արարողութեամբ *Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ,* միութենէն անբաժան մնացած է ընդմիշտ», *որով այնպէս թիւր եւ գայթակղեցուցիչ մեկնութիւն մը կուտայ Պատրիարքին առաջարկութեան եւ կը զրպարտէ զնա (որպէս եւ զՀայրապետն Հայոց), որ որպէս թէ ի բանս Հաւատոյ ի Ծէսս եւ յԱրարողութիւնս* ներձուաձող *եւ* ներետիկոս *անուանած ըլլար Սոյ կաթողիկոսութիւնն եւ անոր թեմական Եկեղեցիները: Այն ինչ՝ պարզապէս Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ* վարչական միութեան *կը հրաւիրէ զինքը, որ ապաքէն մի է եւ անբաժանելի, որմէ եւս ոչ թէ Կիլիկիա, այլ նոյն ինքն Տ. Մկրտիչ Սրբազանն է* բաժանեալ այսօր *իւր կամակոր յամառութեամբն եւ ապստամբական ընթացքովն ու արարքով:*

Տ. Մկրտիչ Սրբազան՝ երբ իւր այս հակազգային ընթացքը թողու, եւ ամենայն անկեղծութեամբ *ճանաչէ իւր պաշտօնին* չափն ու սահմանը, *եւ ըստ այնմ վարէ Սոյ կաթողիկոսութեան պաշտօնը՝* հակաթոռ եւ ներետիկոս *բառերուն գործածութիւնն ինքնին կը դադրի եւ պէտք է դադրի Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան ծիսարանէն իսկ:*

Սուտ է սակայն բացարձակ, թէ Ամենայն Հայոց Հայրապետը Կիլիկիոյ ազգայնոց նկատմամբ «Թողէք մեռելոց թաղել զմեռեալս իւրեանց» ըսած է, զոր հանապազ կը յեղյեղէ Տ. Մկրտիչ Սրբազան: Այս ստութիւնը խայտառակած ենք արդէն:

Տ. Մկրտիչ Սրբազանի առաջարկեալ պայմանագիրն *ոչ թէ՝ ինչպէս ինքը կը գիտէ, Սոյ կաթողիկոսութեան Ս. Միւռոն* օրհնելու *եւ Եպիսկոպոս* ձեռնադրելու արտօնութիւններն *եւ Կիլիկիոյ թեմօրէից վրայ Հոգեւորապէս* անմիջական *հսկողութեան* իրաւունքը *կը բառնայ, այլ ընդհակառակն* կ՚ապահովէ՝ *կանոնական պայմանի են-*

թարկելով միայն, որ Սսոյ կաթողիկոսունք նոյն արտօնութիւններն եւ իրաւունքը *ընդ* հսկողութեամբ *Կ. Պոլսոյ Հայրապետական* Փոխանորդ *Պատրիարքին կատարեն, Ս. Միւռոնը միայն Կիլիկիոյ վիճակաց համար օրհնեն, եւ առանց դրաւոր հաճութեան Պատրիարքին իրենց թեմերէն դուրս Միւռոնաբաշխ նուիրակ չհանեն, Կիլիկիոյ թեմերուն համար միայն Եպիսկոպոս ձեռնադրեն, եւ այն՝ դրաւոր հաճութեամբ Պատրիարքին, ինչպէս կանոնադրուած է արդէն Սսոյ Տ. Միքայէլ Բ. կաթողիկոսին օրով, որմէ այս մասին* սէնէտ *իսկ առնուած է: Տես նաեւ ի յաւելուածն գործոյս Սսոյ Վանուց Կանոնադրութեան 18րդ* կանոնը, *որ ոչ միայն Եպիսկոպոսի, այլեւ Վարդապետի* ձեռնադրութեան համար իսկ *Ազգային Պատրիարքարանէն* հրաման *առնուլ կօրինադրէ, ըստ Եկեղեցական կանոնաց հոգեւորապէս հնազանդին Արարատեան Մայր Աթոռոյ Առաքելայաջորդ Հայրապետին, որ Եկեղեցւոյ պաշտօնէից դասակարգութեան եւ Վարչութեան* գլուխն է ՕՐԻՆՕՔ *եւ ԻՐԱՒԱՄԲ, եւ անոր անուան յիշատակութիւնը կատարեն եւ կատարել տան ի թեմօրայս իւրեանց ըստ աղօթական բանից Խորհրդատետրի Ս. Պատարագին:*

Նոյն պայմանագիրն *ոչ Ազգային Եկեղեցական պատմութեան համար* նոր բան *է, եւ ոչ ալ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ հնաւանդ դրութեան* անհամաձայն, *ինչպէս կը դիտէ Տ. Մկրտիչ Սրբազան, զի ո՞չ ապաքէն Աղուանից Տ. Սիմէոն կաթողիկոսին, Եպիսկոպոսաց, Տանուտեարց, Վանականաց, Իշխանաց, եւլն. ստորագրած եւ առ Տ. Տ. Եղիա Հայրապետն Հայոց տուած պայմանագիրն Տ. Մկրտիչ Սրբազանին առաջարկեալ պայմանագրէն ծանր եւ* հսպառ հպատակական պայմաններ *կը պարունակէ, ոչ ապաքէն 1441 թուականին Աղթամարայ Տ. Դաւիթ կաթողիկոսն հանդերձ իւր Միաբանութեամբ, Հայոց Տ. Տ. Կիրակոս Վիրապեցի Հայրապետին* հպատակութիւն *խոստացած է, ո՞չ ապաքէն նոյն Աղթամարայ Տ. Նիկողայոս եւ Տ. Թովմա կաթողիկոսներն* կանոնական *այնպիսի* պայմաններ *ստորագրած են, որք ոչ միայն Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ Ընդհանրական Հայրապետաց* հնազանդիլ *կը կանոնեն, այլեւ իրենց յաջորդաց* ձեռնադրութիւնն *եւ* հաստատութիւնը *ի ձեռն Ամենայն Հայոց Հայրապետին* ըլլալ կը սահմանեն, *ո՞չ ապաքէն նոյնօրինակ* պայմանագրեր *են Ազգային Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովոց Աղթամարայ Վանուց համար սահմանած* կանոնագրութիւնն, *եւ նոյն Վանուց թեմերուն Եկեղեցական եւ Աչխարհական երես-*

փոխանաց ստորագրած պայմանագիրը, *եւ ո՞չ ապաքէն Տ. Մկրտիչ Սրբազանի* առաջարկեալ պայմանագիրն *այն* պայմանագրոյն *պատճէնն է, զոր* ստորագրած է *Աղթամարայ այժմեան կաթողիկոս Տ. Խաչատուր Սրբազան, եւ զոր Պատրիարքը յատուկ տեղեկագրով ներկայած է Ազգային ժողովոյ:*

Արդ, այս ամենայն եւ այլ սոցին նման պատմական հաւաստիք ըստ որում կապացուցանեն, թէ նոյն պայմանագիրն *ոչ* նորահնար բան է *եւ ոչ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ* անհամաձայն, *այլ նոյն իսկ Ազգային Եկեղեցական պատմութեան առ մեզ հասուցած նոյնօրինակ պայմանագրոց* սկզբան *վրայ ի գիր առնուած: Ուրեմն, անտեղի են բոլորովին Տ. Մկրտիչ Սրբազանի* դիտողութիւնները:

Իսկ գալով Տ. Մկրտիչ Սրբազանի այն դիտողութեան, թէ. «Ըստ Ազգային Եկեղեցական պատմութեան 5-6 Եկեղեցականէ բաղկացեալ Ատեան կամ ժողով մը ձեռնհաս *եւ* կարող *չէ Սսոյ կաթողիկոսութեան նկատմամբ* պայման *առաջարկել,* որոշում *տալ եւ կրօնական սրբագործութիւնները* դաշինքի *տակ դնել»:*

Ժողովոյ կամ Ատենի մը ձեռնհասութեան սահմանը *անոր անդամաց թուոյն* քիչ *կամ* շատ *ըլլալուն վրայ* հաստատեալ *չէ, այլ անոր ունեցած* իշխանութեան *եւ* իրաւասութեան *սահմանին վրայ: Ուստի, Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Կրօնային Ատեանն՝ եթէ Սսոյ (ինչպէս եւ Աղթամարայ) կաթողիկոսութեան նկատմամբ ունենալ* տնօրէնութիւն *մը ընելու* իշխանութիւն *եւ* իրաւասութիւն *չունի, կուգէ 5-6 ըլլայ անոր անդամոց* թիւը, *կուգէ 5-6* հարիւր՝ ձեռնհասութիւն *չկրնար ունենալ, իսկ եթէ ունի՝ անդամոց 5-6* թիւն *ալ* բաւական *է:*

Արդ, տեսնենք ունի՞ Կրօնային Ատեանն զնոյն իշխանութիւն *եւ* իրաւասութիւն, *հետեւաբար եւ* ձեռնհասութիւն՝ *թէ ոչ:*

Կ. Պոլսոյ Հայոց Արքեպիսկոպոսն՝ ըստ որում Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ քուէարկած փակեալ *ցանկին վրայ, կընտրուի Ազգային ժողովէն, որ իր մէջ ունի եւ Կիլիկիոյ Թեմական վիճակաց* ներկայացուցիչ *գաւառական* Երեսփոխաններն, *եւ Կայսերական հրովարտակաւ կը հաստատուի իբրեւ Հայրապետական Փոխանորդ Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց: Նոյնպէս եւ Կրօնային Ատեանն Վիճակային Եկեղեցական ժողովոյ պատրաստած* փակեալ *ցանկին վրայ Ազգային ժողովէն կընտրուի եւ Բ. Դռնէն կը հաստատուի:*

Ըստ որում, Կրօնային Ատեանն Կայսերական իրատէով *հաստատեալ Ազգային Սահմանադրութեան համաձայն* Նախագահութեամբ *Կ. Պոլսոյ Հայրապետական* Փոխանորդ *Պատրիարքին Թուրքիոյ Հայոց Կրօնական գործոց* ընդհանուր տեսչութեան ՊԱՇՏՕՆՆ *եւ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ դաւանութիւնն եւ աւանդութիւնները* անեղծ պահել տալու ՊԱՐՏԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆ *ունի, ըստ որում եկեղեցականաց իրենց պաշտօնին եւ պարտաւորութեան վերաբերեալ խնդիրները* քննելու դատելու *եւ ի հարկին* պատժելու ԻՐԱՒՈՒՆՔ *եւ* ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ *ունի:*

Ըստ որում, իւր ձեռնհասութենէն վեր *եղած խնդրոց լուծմանն համար Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ* դիմելով *անոր* որոշմանն համաձայն գործելու ՊԱՐՏԱԻՈՐ Է: *Ըստ որում, այս ժողովն ալ իւր ձեռնհասութենէն վեր դատած խնդրոց համար Ամենայն Հայոց Հայրապետին* կը դիմէ, *եւ անոր* կանոնական վճռոյն համաձայն կը յանձնարարէ *Կրօնային Ատենին* ԳՈՐԾԵԼ[1], *եւ ըստ որում Թուրքիոյ Հայոց բոլոր առաջնորդական վիճակաց հետ, ինչպէս Աղթամարայ՝ նոյնպէս եւ* Սսոյ կաթողիկոսութիւնն *Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան* սոյն այս *Կրօնական Տեսչութեան* ԵՆԹԱՐԿԵԱԼ Է *Սահմանադրական* օրինօք *եւ Ազգային ժողովոյ* վերջնական որոշմամբ, *ուրեմն Կրօնային Ատեանն* օրինօք եւ իրաւամբ ունի ձեռնհաս իշխանութիւն եւ իրաւասութիւն *Սսոյ կաթողիկոսութեան համար եւս ըստ* սկզբան *Եկեղեցական կանոնաց* հրահանգներ ՏԱԼՈՒ, պայմաններ ՈՐՈՇԵԼՈՒ *եւ* ԱՌԱՋԱՐԿԵԼՈՒ:

Այս օրինական ձեռնհասութեամբն *է ահա՛, որ Կրօնային Ատեանն Պատրիարքին հետ համակամ 1874-1876ի չրջանին Կրօնական ժողովոյն՝ ըստ յանձնարարութեան Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ եւ ըստ Հայրապետական կոնդակին, Աղթամարայ կաթողիկոսութեան համար ի գիր առած* պայմանագիրը *վեցերորդ յօդուածի մը յաւելմամբ* գործադրութեան դրաւ *եւ Սսոյ կաթողիկոսութեան համար, որ* կրօնական տեսակէտով *Աղթամարայ կաթողիկոսութենէն* ոչ ինչ առաւելութիւն չունի բնաւ, *ոչ թէ կրօնական սրբագործութիւնները* դաշինքի *տակ դնելու, այլ՝ ինչպէս ըսինք արդէն,* կանոնաւորութեան *ենթարկելու համար միայն:*

Հետեւաբար, ոչ երկուստէք զոհողութեան եւ ոչ երկոցունց՝ Արարատեան Մայր Աթոռոյ Գահակալին եւ Սսոյ վանահայր վի-

[1] Տե՛ս Ազգային Սահմանադրութեան 28 եւ 29 եւ Վարչական Կազմակերպութեան Օրինաց 41, 44 եւ 45րդ յօդուածները:

ճակատուրին, ներկայութեան հարկ եւ պէտք չկայ երբէք, ինչպէս կը պահանջէ Տ. Մկրտիչ Սրբազան՝ օրինակ բերելով Տ. Տ. Փիլիպպոս Հայրապետին Սսոյ Տ. Ներսէս կաթողիկոսին ներկայութեամբը յերուսաղէմ գումարած ժողովը:

Եթէ այս օրինակ ժողով մը իսկ գումարուի այսօր՝ պէտք է գիտնայ Տ. Մկրտիչ Սրբազան, որ տակաւին պարտաւոր է խոնարհիլ-հնազանդիլ *ի հրամանս Հայրապետին Ամենայն Հայոց, որպէս զնախորդն իւր զՏ. Ներսէս՝ ինչպէս կը գրէ նոյն ժողովոյն ժամանակակից պատմիչ Տ. Առաքել Վարդապետ Դավրիժեցի.*

«Յորոյ (Տ. Տ. Փիլիպպոսի) Քրիստոսածաւալ քարոզութիւնն եւ հոգեբուղխ վարդապետութիւնն քաղցրացեալ հանուր ժողովն գումարեալ՝ եկեղեցականք եւ Աշխարհականք, յորս էին գլխաւորք կաթողիկոսն Սսոյ Տ. Ներսէս եւ Առաջնորդն Երուսաղէմի Աստուածատուր Վարդապետն միաբանութեամբ ԽՈՆԱՐՀԵՑԱՆ *ի հրամանս Հայրապետին Փիլիպպոսի, եւ հաստատեցին գկանոնական բանս երեքտասան գլուխս»*[1]*:*

Տ. Մկրտիչ Սրբազան իւր տարականոն ստորագրութեան նկատմամբ կրօնային Ատենին Պատրիարքին հետ համաձայնութեամբ ըրած դիտողութեանց պատասխանել կարծած ատեն՝ անոնց օրինաւոր եւ իրաւացի ըլլալուն ինքն եւս հաստատութիւն տուած եւ իբր այն ընդունած է գանոնք, վասն զի երբ նոյն դիտողութեանց եւ ոչ մին հերքելու փաստ չկրնալով գտնել իբրեւ ի պատասխանի՝ մի միայն կը յայտարարէ, թէ փառասիրական ոգւով մը չէ, որ նոյն ձեւ ստորագրութիւն կը գործածէ, այլ Ազգին փափաքած սխրալի միութեան կապերը ճշդիւ ամրապնդել ուզելուն միակ նպատակաւ:

Ուրեմն, անվրէպ հետեւութեամբ կը հաստատէ, որ նոյն դիտողութիւններն օրինաւոր, կանոնական *եւ* կարեւոր *են, կընդունի նաեւ, որ իւր ստորագրութեան* տարականոն *ձեւը* փառասիրական ոգիէ *մը ալ կրնայ յառաջ գալ, որմէ ազատ ըլլալուն իբր ի հաստատութիւն իւր նոյնօրինակ ստորագրութեան կիրառութեան նպատակը կը բացատրէ, այլ սակայն պէտք է գիտնայ, որ իւր բացատրութիւնը չզօրէր բնաւ հերքել Կրօնային Ատենի դիտողութիւններն եւ* օրինաւորել *իւր ստորագրութեան նոյն* տարականոն *ձեւը, եւ Ազգին փափաքած* միութեան ներդաշնակ կապը՝ *ոչ թէ իւր*

[1] Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց: Գլ. ԻԵ. (25), երես 325:

նոյն ձեւ ստորագրութեան կիրառութեամբը ճշդիւ կամրապնդի, այլ, դարձեալ կըսեմք, երբ ինքը Տ. Մկրտիչ Սրբազան ամենայն անկեղծութեամբ *ճանաչէ իւր պաշտօնին* չափն *ու* սահմանը, *եւ ըստ այնմ՝ վարէ Սոյ մասնաւոր կաթողիկոսութեան պաշտօնը:*

Տ. Մկրտիչ Սրբազանի այն դիտողութեան գալով՝ որով կը ճգնի իւր մանիշակագոյն *Վեղար գործածելը արդարացնել, կըսեմք:*

Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ Միսարանին՝ Մայր Մաշտոցին, համաձայն Փիլոնի *տուչութիւնը կարգադրուած է տալ ի Քահանայական Ձեռնադրութեան տուչութեան սա եղանակաւ:*

«Զ Փիլոնն արկանէ զուսովն եւ ասէ. «Առ քեզ զրահ արդարութեան ի ձեռաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»[1]*:*

Իսկ Վեղարի *տուչութիւնն Աբեղայի օրհնութեան կանոնին մէջ սա աղօթքով եւ տուչութեան սա եղանակաւ կը կատարուի:*

«Աղաչեմք զքեզ Տէր Յիսուս Քրիստոս եւ խնդրեմք յառատ ողորմութենէ քումմէ. զվերարկու մեռելութեան *մերոյ, որով եւ դու ծածկեցար խոնարհութեամբ, եւ զձեւ զգեստուս, զոր ետուն մեզ Ս. Հարքն մեր* ի ցոյցս խոնարհութեան եւ ուրացութեան աշխարհի, *որով եւ ինքեանք կերպարանեցան: Դու Տէր օրհնեա՛ եւ զծառայս քո* (զայս անուն) *արժանի արա* զկարգը Սուրբ՝ ունել ի գլուխ, *եւ քեզ վայել է փառք եւլն:*

Հանէ զջբրուանն *(գտակ)* եւ ասէ:

Հանցէ Աստուած զհին մարդն գործովք իւրովք:

Եւ ապա զգեցուցանէ զվեղարն եւ ասէ:

Աստուած զգեցուցանէ քեզ զնոր մարդն, որ ըստ Աստուծոյ հաստատեալ է արդարութեամբ եւ սրբութեամբ եւ ճշմարտութեամբ: Ամէն»[2]*:*

Արդ, Փիլոնի *եւ* Վեղարի *տուչութեան այս* եղանակներու *եւ* աղօթից *պարզ բաղադրութենէն կերեւի որոշ, որ* Փիլոնը Վեղարին *հետ յարաբերութիւն եւ կապակցութիւն չունի, զի մինչ Փիլոնը իբրեւ զրահ արդարութեան Եկեղեցւոյ՝ թէ ամուսնաւոր եւ թէ կուսակրօն պաշտօնէից հաւասարապէս կը տրուի, Վեղարը միայն կուսակրօն կամ այրի Քահանայից կը տրուի՝ իբրեւ* վերարկու մեռելու-

[1] Տե՛ս Մայր Մաշտոց, երես 271: Հաւանաբար նկատի ունի հետեւեալ հրատարակութիւնը՝ Մաշտոց յորում աւանդին սրբազան արարողութիւնք Ազգիս ըստ Սահմանադրութեան Սուրբ Եկեղեցւոյս Հայոց: Կ. Պոլիս, 1857:

[2] Տե՛ս Մայր Մաշտոց, երես 277:

թեան եւ ուրացութեան աշխարհի, *եւ իբր այն ընդմիշտ* Սեաւ *եղած է Վեղարի գոյնն ի սկզբանէ անտի Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, եւ բոլոր նախնի Ս. Հարք, Հայրապետք եւ Վարդապետք* սեւագոյն *Վեղար գործածած են ինչպէս մինչեւ ցայսօր ժամանակի՝ բացի Տ. Մկրտիչ Սրբազանէն, որ ինքնին յանդգնած է փոփոխել այս հնաւանդ կանոնական սովորութիւնը:*

Աւելորդ է ըսել, թէ այս կանոնական հին սովորութեան առջեւ ճերմակ *Վեղարի եւ Փիլոնի գործածութեան երբեմն տեղի ունեցած ըլլալը բոլորովին* շինծու *է, այնու մանաւանդ, որ Ազգային պատմութեան մէջ հաւաստիք մը անգամ չկայ* ճերմակ *Վեղարի եւ Փիլոնի գործածութեան ի հաստատութիւն*[1]*:*

Տ. Մկրտիչ Սրբազան վերջացնելով իւր անտեղի եւ փցուն *պատճառաբանութիւնները կառաջարկէ, որ Ազգային Վարչութիւնը Սոյ թեմական ժողովեւոց տեղեկագրոյն գործադրութիւնը փութացնէ:*

Ազգային Վարչական Խորհուրդն, որ ըստ նոր Օրինաց վարչական կազմակերպութեան, առաջին անգամ կազմուած եւ դեռ նոր՝ 1880 Հոկտեմբեր 31ին, պաշտօնի սկսած ըլլալով՝ մէկ կողմանէ Վարչական մարմնոյն ամբողջացման, Պատրիարքարանի Դիւանատան եւ այլ ներքին բարեկարգութեան վերաբերեալ անմիջական կարգադրելի խնդրոց տնօրէնութեան, եւ միւս կողմանէ՝ Եգիպտոսի, Սեբաստիոյ եւ այլ ազգային ոչ նուազ կարեւոր խնդրոց լուծման զբաղած միջոցին՝ ահա երեւան կելլէ եւ Սոյ կաթողիկոսական խնդիրը:

Սակայն, այսու ամենայնիւ Վարչական Խորհուրդը նկատողութեան կառնու եւ զայն, եւ գիտակցութեամբ ու ազգային չահուց համաձայն խնդրոյն օրինաւոր ելք մը տալու համար, մինչդեռ Պատրիարքարանի եւ Տ. Մկրտիչ Սրբազանի միջեւ տասնամեայ ժամանակամիջոցի մէջ փոխանակեալ գրութիւններն եւ Ազգային ու Վարչական ժողովոց հետզհետէ տուած որոշումներն սերտելու կը պարապի, մինչդեռ կսպասէ, եւ մինչեւ իսկ 1880 Դեկտեմբեր 30 թուական յատուկ պաշտօնագրով մը կը հրաւիրէ զՏ. Մկրտիչ Սրբազան, որ Պատրիարքին եւ Կրօնային Ատենին

[1] Լսած ենք, որ Ռուսիոյ Կայսրութեան կողմանէ առաջարկութիւն եղած է Տ. Տ. Ներսէս Ե. հայրենասէր Հայրապետին, որ ***ճերմակ Վեղար*** եւ ***Փիլոն*** գործածէ, բայց Հայոց պատուական Հայրապետը մերժած է՝ առարկելով, որ ***սեւէ*** զատ ***ուրիշ գոյնով*** Վեղար գործածելը Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ ***կանոնական դարաւոր սովորութեան հակառակ է***:

կողմանէ կրօնական *մասին առ ինքն եղած* առաջարկութեանց համաձայն, *որպէս զի խնդիրն ամբողջապէս կարգադրուելով միանգամ եւ ընդմիշտ վերջանայ, եւ մինչդեռ, կըսեմք այս, նամանաւանդ յանչափս երկարաձգմամբ փտեցնելով խնդիր լուծելու ամենավնասակար* դրութեան *պատճառաւ նոյն այն տեղեկագրոյն պատասխանը կը յապաղի՝ Տ. Մկրտիչ Սրբազան երկար միջոց կը գտնայ* շարունակելու *այն բանակցութիւնը, զոր ի Կ. Պոլիս հասնելէն անմիջապէս ետքն ոեւէ պատճառէ անկախ արդէն ինքնին ուղղակի* սկսած էր *Բ. Դռան հետ:*

Տ. Մկրտիչ Սրբազան՝ մինչ մէկ կողմանէ այս գաղտագողի *բանակցութեամբ* խաբուսիկ *միջոցներով եւ Ազգային Պատրիարքական իշխանութեան* անվայաստ *եւ մատնտու յայտարարութեամբք կաշխատի համոզել եւ պատրաստել զԲ. Դուռն, որ Սսոյ կաթողիկոսութեան* քաղաքական նոր առանձնաշնորհութիւն մը *տայ կամ որ նոյնն է՝ Սսոյ կաթողիկոսութիւնը Բ. Դռան հետ* ուղղակի յարաբերութիւն *ունենալու* արտօնութեամբ *Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական իշխանութեան ենթարկեալ ստորադաս վիճակէն ազատ եւ անկախ դիրքի մը մէջ դնէ, միւս կողմանէ ալ՝ իբրեւ* անօգնական, անզօր *եւ* յուսաբեկ *ոք սա հետեւեալ* գրգռիչ *շրջաբերական գիրը կը ղրկէ առ մէն մի թեմական վիճակս Կիլիկիոյ.*

«Առ Գերապատիւ Եպիսկոպոսունս, Արժանապատիւ Վարդապետս, խոհեմազարդ Աւագերիցունս, բարեչնորհ Քահանայս, բարեպաշտ Իշխանս, Մեծապատիւ Անդամս Երեսփոխանական եւ Քաղաքական ժողովոց, եւ Թաղական խորհրդոց համօրէն Հայոց Ս. Աթոռոյս Կիլիկիոյ սիրեցեալսն մեր ի Տէր ողջոյն եւ օրհնութիւն:

Գիտէք անշուշտ, որ Կիլիկիոյ Հայրապետական Աթոռոյս նիւթապէս եւ բարոյապէս կարօտութիւններէն կարի ստիպեալ՝ Թեմական Ընդհանուր ժողով մը կազմեցինք ի նոյն Ս. Աթոռն ի Հոկտեմբերի 1880 տարւոյն:

Յիշեալ ժողովն, որ կը բաղկանար 30-35 վիճակային կղերական եւ Աշխարհական երեսփոխաններէ, 3-4 նիստ ընելով՝ յետ ընդերկար խորհրդածութեան, համաձայն որոշմամբ առ Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւն ուղղելի տեղեկագիր մը խմբագրեց, որ կը պարունակէր այն ամեն մէկ կարեւորագոյն կէտեր, ինչ որ կը պահանջէր Ս. Աթոռոյն աւերակաց նորոգութեան պէտքը, կաթողիկոսութեան առաջնորդական եւ այլն դարաւոր իրաւասու-

թեան եւ վիճակայնոց քաղաքական իրաւանց պաշտպանութեան ստիպողականութիւնը:

Թեմական ժողովն թախանձագին խնդրեց ի մէնջ, որ անձամբ գալով ի Կ. Պոլիս մատուցանեմք առ Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւն զայն տեղեկագիր՝ թէեւ մեր անձնական տկարութիւն եւ ծերութիւն չէր ներեր մեզ ստանձնել մի այնպիսի ծանր պաշտօն, սակայն մեք ի սէր Ս. Աթոռոյն եւ վիճակաց նորին ամեն դժուարութիւնները յանձն առնելով՝ եկանք ի Կ. Պոլիս ամենառան այն ցրտաչունչ եղանակին մէջ, եւ ցաւ ի սիրտ կըսեմք, որ զԿեդրոնական Վարչութիւն Կիլիկիոյ Աթոռոյն եւ կաթողիկոսութեան նպաստաւոր դրութեան մը մէջ չգտանք՝ թէեւ ի հեռուստ լսելով կը մտաբերէինք, թէ Կ. Պոլսոյ Ազգային Պատրիարքարանը Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան այն դարաւոր գոյութեանը պաշտպան չէ, բայց գալով հոս ալ՝ բոլորովին համոզուեցանք, որ Կիլիկիոյ Աթոռոյն ոչ թէ փառաւոր դիրքի մը վերածուիլն, այլ չոր ու ցամաք գոյութիւնն անգամ չեն ուզեր:

Ի գալն մեր այսր, թող թէ ի պատիւ Կիլիկիոյ բազմաթիւ ժողովրդեան՝ գոնէ արժանավայել ընդունելութիւն մը չուզեց ընել Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը, այլ դեռ մեք ի դիմաց թեմական ժողովոյ բերած տեղեկագիրն չմատուցած՝ Վարչութեան կրօնային Ատեանն օտարոտի *եւ* անկարեւոր *խնդիրներ յարուցանելով մեր արդարացի ձայնն խեղդելու փորձեր ըրաւ, եւ այնպիսի պայմանագիր մը առաջարկեց մեզ, որոյ մէն մի տողերն նոյն նուիրական Աթոռոյն բազմադարեան իրաւասութեանց բոլորովին ջնջումն կը սպառնար, եւ միանգամայն կը բռնաբարէր զմեզ ընդունիլ այնպիսի ճնշողական օրինադրութիւն մը, որ Կիլիկիոյ Հայրապետական Աթոռոյն հաստատութեան թուականէն ի վեր մեր հոգելոյս նախորդաց ժամանակաւ երբէք նմանը տեսնուած չէ:*

Այսինքն է՝ կատարեալ հնազանդութիւն Արարատեան Աթոռոյն, չօրհնել Սրբալոյս Միւռոն եւ չձեռնադրել զԵպիսկոպոս առանց *ամենաբարձր* հրամանի *Գահակալի նորին եւ մանաւանդ ի Ս. Աթոռն եւ յամենայն Եկեղեցիս Կիլիկեան վիճակաց յիշատակել զանուն նոյն Կաթողիկոսին Ս. Էջմիածնի, որ զԿիլիկիոյ Աթոռն* «անվաւեր եւ հակաթոռ» *եւ զկաթողիկոսութիւնն* «հետեւալ, հերձեալ եւ ընդվզեալ» *եւ զձեզ՝ Կիլիկեցի բարեպաշտ ժողովուրդ՝* «մեռեալ» *հրատարակած է իւր ճիշդ կոնդակագրովն, եւ Եպիսկոպոսական*

ձեռնադրութեան նորատիպ Մաշտոցին մէջ եւս զԿիլիկեան Աթոռն եւ կաթողիկոսութիւնն միեւնոյն նախատական բառերով ի չարս հերձուածողաց անցուցած էր, եւ իւր ձեռնադրած ամեն մէկ Եպիսկոպոսներէն ալ՝ ըստ այնմ ուխտագիր առնելը իրօք ստուգուած եւ հաստատուած է:

Ուստի, բնական էր, որ մեք այնպիսի նորահնար պայմանագիր մը եւ արտասովոր դրութիւն մը չպիտի կրնայինք ընդունիլ, եւ անշուշտ դուք բարեպաշտ վիճակայինքդ եւս չպիտի նեըէիք, եւ միանգամայն պատասխանատու պիտի ըմբռնէինք զմեզ, վասն որոյ անմիջապէս հերքելով զայն՝ մատուցինք զմեր տեղեկագիրն առ Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնն եւ անմիջական անօրէնութիւն խնդրեցինք, յօգուտ Ս. Աթոռոյ եւ վիճակաց նորին:

Իսկ սակայն կը ցաւիմք, որ ցարդ չը կրցանք *որեւէ* պատասխան մը ընդունիլ *ի Վարչութենէ՝ յիշեալ տեղեկագրի պարունակած ամենակարեւոր խնդրոց նկատմամբ, եւ որովհետեւ Բ. Դռան եւս կը վերաբերէր սոյն խնդիր իւր քաղաքական կէտերովն, ուստի* ստիպուեցանք *Բ. Դուռն եւս դիմելով՝ ի փառաւոր գոյութիւն Կիլիկիոյ Աթոռոյն եւ կաթողիկոսութեան նորին: Նախարարութիւնը՝ թէեւ ոչ սակաւ յուսալից խոստումներ ըրած է մեզ, բայց իւր ներկայ բազմազբաղ եւ կնճռոտ խնդրոց առթիւ չկրցաւ ցարդ զանոնք գործադրել, եւ ահա վեց ամիսէ ի վեր կը դեգերիմ աստ, առանց նիւթական եւ բարոյական օգնութեան վիճակայնոց, եւ ամենայն անձնուիրութեամբ եւ զոհողութեամբ կը մաքառիմք Կիլիկիոյ նուիրական Աթոռոյն այն դարաւոր իրաւասութիւնը պաշտպանելու միակ նպատակաւ, եւ ոչ թէ անձնական նկատում մը ունենալով, վասն զի մենք սիրահար չէինք այս ապարդիւն պաշտօնին:*

Դուք ընտրեցիք զմեզ, Կիլիկեցիք, մեք որչափ հրաժարեցանք, Ձեր ընտրողական ժողովը այնչափ պնդեց եւ հարկադրեց զմեզ ընդունիլ այս բարձր, բայց անօգուտ տիտղոս Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, որոյ արդար եւ սեպհական իրաւասութիւնն ամբողջ տասը տարիէ ի վեր վտանգի ենթարկուած եւ ահա այսօր ալ վերջին ճգնաժամը հասած է, վասն զի Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը իբրեւ պարզ վանահայրութիւն մը կուզէ ճանչնալ զԿիլիկիոյ Հայրապետութիւնն, որ ճիշդ Սուրբ Լուսաւորչի ՈՒՂՂԱԳԻԾ ՅԱՋՈՐԴՈՒԹԵԱՄԲ *հաստատեալ եւ մինչեւ ցայսօր չարու-*

նակեալ Հայրապետութիւն մըն է, եւ ոչ «հակաթոռ կամ հեստեալ», ինչպէս որ Արարատեանք եւ նոցա վարձեալ կուսակցութիւնն յանիրաւի կը հարուածեն զայն միշտ, եւ Կեդրոնական Վարչութիւնն ալ ցարդ կը քաջալերէ անոնց այս անիրաւութիւնը՝ իւր խոր լռութեամբը:

Իսկ այժմ դուք՝ Կրօնական եւ Աչխարհական Պաշտօնեայք եւ ժողովուրդք Կիլիկիոյ, եթէ արդարեւ տէրն էք ձեր Ս. Աթոռոյն եւ նորա պատուոյն նախանձախնդիր, եթէ ի բոլոր սրտէ կուզէք պաշտպանել զայն Ս. Գահ աւանդեալն ձեզ ի բարեյիշատակ նախնեաց ձերոց, եւ զնորին հայրապետական իրաւունքն, եթէ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան մշտատեւ եւ պայծառ գոյութիւնը ձեզ փափաքելի է, ի մի բան, եթէ կուզէք ազատել զայն յիւր արդի անուանական դիրքէն եւ յիրականութիւն ածել, սթափեցարուք *ուրեմն* ի քնոյ, *խորհեցէք խորին խոհականութեամբ եւ փութաջան եռանդով* գործեցէք զպարտ ու պատշաճն, *եւ* ջան ի կուրծ աշխատեցէք պաշտպանել ձեր Աթոռոյն բռնաբարեալ իրաւունքը, *ճանչցէք ձեր հարազատութեան սրբազան պարտիքը, զոր ունիք առ Ս. Աթոռն ձեր, յարգեցէք զձեր անզուգական աւանդն, նախանձախնդիր լերուք փառաց նորին, ինչ որ կը պահանջէ ի ձէնջ ընել ձեր Հայրապետական Աթոռոյն այժմեան վտանգաւորեալ չահը, զայն մի զլանայք* ամենայն անձնուիրութեամբ, *այլեւս* իրաւունք *չունիք երբէք զմեզ* պատասխանատու ըմբռնել, *որովհետեւ 8-9 տարի չարունակ պաշտպանողական թղթակցութեամբ եւ այժմ ալ, ահա՛, ի Կ. Պոլիս վեց ամիսէ ի վեր անձամբ կը մաքառիմք՝ վիճակայնոցդ եւ ոչ միոյ կողմանէ առանց պաշտպանութիւն մը գտնելու բնաւ:*

Հաւաստի եղիք, որ եթէ ես հակամիտէի ընդունիլ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Կրօնային Ատենի նոյն ապօրինի եւ մեքենական պայմանագիրն՝ չատ մը անձնական փառք ու պատիւներ պիտի ստանայի, բայց ես Կիլիկիոյ Հայրապետական Գահուն, գոյութեան եւ դարաւոր իրաւասութեանց իսպառսպուռ ջնջումը սպառնացող պայմանագիր մը ստորագրելով՝ իմ ճակտին վրայ վատութեան անուն դրոշմել չտալու եւ Ազգային պատմութեանց մէջ չարաշուք յիշատակութիւն մը չձգելու վեհանձն խորհրդով, ամենայն զօրութեամբ դիմադրեցի եւ ի սպառ հերքեցի զայն, սակայն այլեւս բաւ համարելով իմ այսչափ ըրած բարոյական եւ նիւթական զոհողութիւնը՝ պիտի ստիպուիմ բոլո-

րովին ետ քաշուիլ, ձեզ վիճակայնոցդ թողլով այն հնադարեան Ս. Աթոռոյն եւ կաթողիկոսական իրաւանց պաշտպանութեան հոգը, եւ միանգամայն ապագայի մէջ անոր պատմական ամեն մէկ պատասխանատուութիւնը:

Ես այսուհետեւ անպարտ եմ, զոր ինչ պարտ էր եւ հնարին առնել՝ արարի, եւ կարծեմ քիչ մըն ալ աւելի, բայց չկարողացայ հեղեղանման Ազգային հզօր ընդդիմութեան մը մինակ յաղթանակել, ալ դուք գիտցէք, դուք խորհեցէք, եւ դուք գործեցէք ինչպէս որ կուզէք, ալ ձեզ Աթոռային եւ վիճակային կրօնական, եւ աշխարհական Պաշտօնէիցդ կմնայ Կիլիկիոյ Ս. Աթոռոյն եւ կաթողիկոսութեան բազմադարեան գոյութեան եւ իրաւասութեանց հակառակ պայմանագիրն խորին քննադատութեամբ ընդունելու կամ հերքելու գործադրութիւնը, եւ այս առթիւ կը յայտարարեմ ձեզ, թէ մտադիր եմ ի մօտոյ բացակայիլ աստի: *Իմ վերջին պարտիքն էր ձեզ ազդարարութիւն մը ընել, զոր ահաւասիկ ներկայ շրջաբերականաւս կը փութամ կատարել, եւ իմ այս ազդարար շրջաբերականն ձեր ապագայ սերնդոց մեղադրանքէն զիս ազատ կացուցանելու համար մի հզօրագոյն փաստ եւ հաւատարիմ վկայ պիտի լինի Ազգային պատմութեան մէջ ի յապառնիսն:*

Ողջ լերուք զօրացեալ ի խնամս Տեառն»:

Խ.[ոնարհ] ՄԿՐՏԻՉ Ա.

Վարդապետ Ս. Երուսաղէմի, Եպիսկոպոս Էջմիածնի եւ Կաթողիկոս Կիլիկիոյ

15 Մայիս 1881
Ի Կ. Պոլիս

Այս ստայօղ շրջաբերական գրով Տ. Մկրտիչ Սրբազան կը զրպարտէ *Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնն՝ երբ կը յայտարարէ, թէ. «Կիլիկիոյ դարաւոր գոյութեան* պաշտպան *չէ ... Կիլիկիոյ աթոռոյն ոչ թէ փառաւոր դիրքի մը վերածուիլն, այլ* չոր ու ցամաք *գոյութիւնն անգամ* չուզէր*»: Մինչդեռ, ընդհակառակն Ազգային ժողովոյ եւ Վարչական ժողովոց վերջին հնգետասանամեայ (1866-1881) առենագրութիւնք եւ որոշմունք Սսոյ կաթողիկոսութեան* պահպանութեանը, *բայց* կանոնաւորեալ *պահպանութեանը հաստատ երաշխաւորութիւնն են:*

Սուտ *կը խօսի Տ. Մկրտիչ Սրբազան, վասն զի առ ինքն առաջարկեալ* պայմանագիրը *չկանոնէր, որ Սսոյ վանահայր վիճակաւորք Ս. Միւռոնի օրհնութիւնը եւ Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը Ամենայն Հայոց Հայրապետին* հրամանաւ *կատարեն՝ ինչպէս կը յայտարարէ ինք: Այս ստուգիւնը խայտառակուելու համար բաւական է իւր սոյն յայտարարութիւնը միանգամ մ'այն նոյն պայմանագրոյն յօդուածոց հետ բաղդատել:*

Ամենայն Հայոց Հայրապետն ի՞նչպէս իրաւունք չունենայ գործածելու հակաթոռ, ճեստեալ, ընդվզեալ *բառերը, քանի որ Տ. Մկրտիչ Սրբազան իւր տասը տարուան խորհուրդը մարմնացնելով՝ արդ ինքզինքն* յայտնապէս *Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի յաջորդը* կը հռչակէ *սա յայտարարութեամբ, թէ. «Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը իբրեւ պարզ վանահայրութիւն մը կուգէ ճանչնալ զԿիլիկիոյ Հայրապետութիւնն, որ* ճիշդ Լուսաւորչի ուղղագիծ յաջորդութեամբ *հաստատեալ հայրապետութիւն մըն է»: Այնինչ, Ագգն համայն Առաքելական եւ Լուսաւորչական յաջորդութեամբ հաստատեալ Հայրապետութիւն մի եւ միայն Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռոյ Հայրապետութիւնը կը ճանչնայ, եւ նոյն Աթոռոյ Գահակալը՝ միայն Ս. Թադէոս եւ Բարդուղիմէոս Առաքելոց եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի օրինաւոր յաջորդ Հայրապետ Հայոց՝ որ ընդ աչխարհ համօրէն:*

Կիլիկեցի ազգայինք եւս Ամենայն Հայոց Հայրապետական վերջին ընտրութեան մասնակցելով՝ արդէն հաստատած են զայս, որով եւ ընդունած են միանգամայն, թէ ամբողջ Կիլիկիա հանդերձ իւր մասնաւոր կաթողիկոսութեամբն Հայաստանեայց Ընդհանրական Հայրապետութեան գերագոյն իշխանութեան *եւ վերին* տեսչութեան *կը վերաբերի:*

Եւ քանի որ՝ ոչ միայն բանիւ եւ գրով, այլեւ հակառակ աղօթական բանից Խորհրդատետրին Ս. Պատարագի՝ գործնականապէս իսկ մերժեց եւ չճանչցաւ Հայաստանեայց Հայրապետին ընդհանրական իշխանութիւնն եւ իրաւասութիւնը, երբ Համբարձման տօնին (ի 21 Մայիսի 1881) Ս. Պատարագ մատուցանելով ի Ս. Խաչ Եկեղեցին Գուրուչէշմէի[1]*, չը յիշատակեց ոչ նորա անունն եւ ոչ անոր* Փոխանորդ *Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին անունը, ինչպէս նաեւ՝ Երուսաղէմի Պատրիարքին անունը:*

[1] Ուր փոխադրած էր իւր բնակութիւնն Ապրիլ ամսոյ սկիզբէն:

Սուտ *կը խօսի Տ. Մկրտիչ Սրբազան եւ* կը զրպարտէ *զՀայրապետն համօրէն Հայոց, երբ կը յայտարարէ, թէ* ձերձեալ *անուանած է Սսոյ կաթողիկոսութիւնը եւ* մեռեալ *կիլիկիոյ ժողովուրդը, վասն զի չկայ Հայրապետական կոնդակ մը, որ հաստատէ զայս, որոյ ստուերը ապացուցած ենք արդէն:*

Սուտ *կը խօսի վերջապէս Տ. Մկրտիչ Սրբազան, երբ կը յայտարարէ, որ Սսոյ թեմական ժողովելոց տեղեկագրոյն նկատմամբ Վարչութեան կողմէ տրուելիք պատասխանին յապաղելուն վրայ* ստիպուեցայ *Բ. Դռան դիմել, մինչդեռ նոյն տեղեկագիրը տակաւին Վարչական Խորհրդոյ չմատուցած՝ սկսած էր յարաբերութեան մտնել ընդ Բ. Դռան, հակառակ նոյն այն տեղեկագրոյն Ա. եւ Բ. յօդուածոց այն պարբերութեանց, թէ. «Հայրապետն ի Բ. Դռանէ պէտք եղած* ... որեւէ պաշտօնական գրոց *մասին եւ Աթոռոյ եւ նորին վիճակաց* քաղաքական խնդրոց *նկատմամբ ... յարաբերութիւն պիտի ընէ ընդ կեդրոնական Վարչութեան»:*

Տ. Մկրտիչ Սրբազան այս եւ այլ այսօրինակ խել մը պատասխանւոյ իսկ անարժան սուտ եւ զրպարտական յայտարարութեամբք ըստ իւր համոզման (եթէ ունի) ինքզինքն ազատ, իսկ Պատրիարքը, Կրօնային Ատեանն եւ Վարչական Խորհուրդը պատասխանատու հռչակելով՝ յայտնի եւ համարձակ կը դրգռէ Կիլիկիոյ ազգայիններն ընդդէմ օրինաւոր Իշխանութեան Ազգին, եւ հրաւէր կը կարդայ անոնց, որ աթափիճ ի քնոյ, *եւ ամենայն անձնուիրութեամբ* հարկ եղածն *ի գործ դնեն ի պաշտպանութիւն կարծեցեալ բռնաբարութեան եւ ջնջման իրաւանց կաթողիկոսութեան Սսոյ:*

Հուսկ, ապա իբրեւ անօգնական եւ անզօր ոք կը յայտնէ, թէ. «Անկարող ըլլալով հեղեղանման ազգային հզօր ընդդիմութեան մը մինակ յաղթանակել՝ մտադիր եմ ի մօտոյ բացակայիլ աստի», ի Կ. Պոլսոյ:

Սակայն, կիլիկեցիք ընդհանրապէս քաջ խելամուտ ըլլալով Տ. Մկրտիչ Սրբազանի ազգավնաս խորհուրդոց, քաջ գիտնալով, որ անոր բուն նպատակը տասը տարիէ ի վեր բաղճացած անկախութիւնը ձեռք բերելով համօրէն Կիլիկիոյ վրայ Աջապահեան ցեղին տիրապետութենէն աւելի անօրէն կերպով, միահեծան տիրապէտել է, եւ կարի քաջ համոզուած ըլլալով մանաւանդ, որ Սսոյ կաթողիկոսութիւնն որպէս զի իւր թեմօրէից նկատմամբ օգտակար դրից մէջ ըլլայ՝ պէտք է, որ ընդ միշտ Ազգային կեդրո-

նական Վարչութենէն անբաժան եւ անոր հսկողութեան ներքեւ մնայ, հետեւապէս ոչ միայն չեն յուզուիր նոյն գրգռիչ շրջաբերականով, այլ եւ առ ոչինչ կը գրեն զայն:

Մինչդեռ, լիայոյս կսպասէր Տ. Մկրտիչ Սրբազան, որ Կիլիկեցիք յանհնարինս յուզուելով այնպիսի շարժում մը ի գործ դնեն Վարչութեան դէմ, որ ըստ իւր տեսութեան, *առաջի Բ. Դռան* հաստուցուցած *իւր* նոր քաղաքական առանձնաշնորհութիւնը *իբրեւ եղածը եղած պարտաւորի իսկ եւ իսկ ընդունիլ, որպէս զի այլեւս անարգել կարող ըլլայ գործել, զի գիտէ, որ Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնը Բ. Դռան մօտ իշխանութիւն մը ըլլալով՝ կարող է արգիլել զինքն իւր ձեռնարկութիւններէն, վասնորոյ եւ տասը տարիէ ի վեր Կեդրոնին կը դիմէ ոչ թէ անոր գերիշխանութիւնը* ճանչնալուն *համար, այլ անգամ մը ընդունել տալու համար անոր իւր պահանջումները՝ մանաւանդ* անկախութիւնն, *որպէս զի մի անգամ եւ ընդմիշտ* ազատի *անոր արգելիչ զօրութենէն:*

Իրաց այս վիճակին մէջ Տ. Մկրտիչ Սրբազան՝ փոխանակ այլեւս գործելէ դադարելու, ընդհակառակն՝ նոր գործունէութեամբ մը կը շարունակէ իւր ընթացքը: Եւ մինչ նա այսպէս զանխոսուլ յառաջ կը վարէ իւր ազգավնաս ձեռնարկը՝ Վարչական Խորհուրդն ուր ուրեմն Սսոյ խնդրոյն վերաբերեալ որոշմանց արձանագրութիւններուն եւ թղթակցութեանց ընթերցումը կաւարտէ, եւ լսելով նաեւ իւր Մարտ 23ի նիստին մէջ նոյն ինքն Տ. Մկրտիչ Սրբազանի բերանացի բացատրութիւնները՝ խնդրոյն, ազգային չահուց համաձայն կարգադրութեան եւ լուծման համար իւր բռնելիք ընթացքին ծրագիրը *կը պատրաստէ՝ հիմ դնելով անոր սա երկու էական կէտերը.*

***Ա.** Տ. Մկրտիչ Սրբազանի չորս* առաջարկութիւններն, *որք Ազգային ժողովոյ վճռական որոշմամբ անտնօրինելի ըլլալու պայմանաւ վերջնապէս մերժեալ են՝* նկատողութեան *չառնուլ:*

***Բ.** Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Թուրքիոյ առաջնորդական վիճակաց վրայ ունեցած իրաւասութիւնն եւ իրաւունքներն անվթար պահելու թէութեամբ միայն Կիլիկիոյ վիճակաց հրահանգը վերաքննութեան ենթարկել եւ անոր ինչ ինչ յօդուածները բարեփոխել:*

Եւ կը յանձնարարէ իւր Աոենապետին՝ Մեծապատիւ Տիգրան Էֆէնտի Եուսուֆեանին, որ անպաշտօն կերպիւ բանակցի Տ. Մկրտիչ Սրբազանի հետ, եւ իւր սոյն ծրագրոյն *նկատմամբ անոր*

կարծիքն առնու, որպէս զի պաշտօնական բանակցութեանց միջոցին զժուարութիւնք չը յառնեն:

Այս անպաշտօն բանակցութեան մէջ Տ. Մկրտիչ Սրբազան կընդունի ծրագրոյն *սկզբունքը, բայց կը յաւելու յայտնել, թէ առնոր մանրամասնութեանց նկատմամբ դիտողութիւններն ունի, զորս կը փութայ ներկայացնել Վարչական Խորհրդոյ՝ երբ ծրագիրը պաշտօնապէս հաղորդուի իրեն:*

Հետեւաբար, Վարչական Խորհուրդը 1881 Յունիս 22 թուական պաշտօնագրով մը կը յղէ առ նա իւր ծրագիրը, *եւ կը հրաւիրէ զնա, որ ըստ արդեանց անպաշտօն բանակցութեան փութայ ներկայացնել իւր դիտողութիւնները: Սակայն, նա անպատասխանի կը թողու զսոյն պաշտօնագիրը:*

Վարչական Խորհուրդը կը կրկնէ զնոյն ի 17 Յուլիսի՝ բացատրութիւն պահանջելով այս անգամ նաեւ վերոյիշատակեալ չրջաբերական գրոյն նկատմամբ, թէ սոուգիւ իւ՞րն է այն, թէ ոչ:

Այս պաշտօնագիրն եւս անպատասխանի կը թողու, եւ սոյն այս միջոցին հուսկ ուրեմն Բ. Դռնէն ուղղակի կստանայ իւր կաթողիկոսական Պէրաթը, *որ 1881 Յուլիս 20 թուականը կը կրէ:*

Պատրիարքը կիմանայ զայս, եւ իսկ եւ իսկ բողոք կը բառնայ առ Բ. Դուռն, որ կը խոստանայ տրուած Պէրաթին *օրինակը հաղորդել Պատրիարքարանին: Օգոստոս 8 թուական պաշտօնագիր մըն ալ առ Տ. Մկրտիչ Սրբազան կուղղէ, եւ կը հրաւիրէ զնա, որ ստացած* Պէրաթն *անյապաղ Պատրիարքարանին յանձնէ: Այս երրորդ պաշտօնագիրն եւս՝ առաջիններուն նման անպատասխանի կը թողու:*

Բ. Դուռը Պէրաթին *օրինակը կը յղէ Պատրիարքարան, որ նախորդ* Պէրաթներու *օրինակաց հետ բաղդատելով կը տեսնուի, որ նոր տրուած* Պէրաթին *մէջ ջնջուած է այն էական պարբերութիւնը, որ* Սսոյ կաթողիկոսութեան *Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական իշխանութեան* ենթարկեալ *ըլլալն եւ Սսոյ կաթողիկոսաց Պատրիարքական* թագրիրի *վրայ եւ Պատրիարքարանի միջոցաւ* Պէրաթ *տրուիլը կը հաստատէ, այսինքն՝* Պէրաթին *սկիզբը դրուած սա պարբերութիւնը. «Կ. Պոլսոյ, Անատոլուի եւ Րումէլիի եւ չրջակայից Պատրիարքութեան* ենթարկեալ *Սսոյ* կաթողիկոսութեան *(կոչուած Մկրտիչ Սրբազանին) Հայոց Պատրիարքարանի* թագրիրին *վրայ՝ հաստատութեան* Պէրաթը *տրուեցաւ»:*

Բոլորովին ջնջուելով՝ սա ձեւով սկսուած է Պէրաթը. «*Սսոյ կաթողիկոս (ընտրուած) Մկրտիչ Սրբազանին խնդրանաց վրայ անոր հաստատութեան* Պէրաթը *տրուեցաւ*»:

Նոյնպէս կը տեսնուի, որ ուրիշ կարգ մը առանձնաշնորհութիւններ բարձուած են իսպառ, որք են.

1. Ազգային սեպհականութենէ ստակ խորող եւ իւրացնող անձանց հաշիւները տեսնելու *եւ ստակը անոնցմէ* գանձելու *համար Սսոյ կաթողիկոսաց ունեցած իրաւասութեան առանձնաշնորհութիւնը:*

2. Կառավարութեան կողմէ յանցաւոր դատուած եկեղեցականաց բանտարկութիւնը *ուղղակի Սսոյ կաթողիկոսաց* ձեռօք գործադրուելու իրաւանց առանձնաշնորհութիւնը:

3. Եկեղեցեաց, Վանօրէից եւ եկեղեցականաց գոյից մաքսի տուրքէ *ազատ ըլլալու* առանձնաշնորհութիւնը:

4. Առանց Օգոստափառ Սուլթանին բարձրագոյն հրամանին եկեղեցեաց մէջ խուզարկութիւն եւ քննութիւն չկրնալ կատարուելու առանձնաշնորհութիւնը:

5. Եկեղեցեաց եւ ազգային այլ հաստատութեանց անբռնաբարելի մնալու առանձնաշնորհութիւնը:

6. Ննջեցեալները եկեղեցական արարողութեամբ անարգել վերցուելու եւ թաղուելու առանձնաշնորհութիւնը:

7. Եկեղեցիները, վանքերը եւ այլ ազգային հաստատութիւնները ուրիշի պահանջման *եւ* խնդրանաց *եւ* գրութեան *վրայ՝ այլոց* չյանձնուելու *եւ անոնց* գոյքերը *ուրիշի պարտուց փոխարէն* չգրաւուելու, *եւ գրաւած տեղն* յետս դարձնելու առանձնաշնորհութիւնը:

8. Բանադրանաց ներքեւ մեռնող մը եկեղեցական արարողութեամբ թաղուելու *համար կառավարութեան պաշտօնէից եւ այլոց կողմէ* առաջարկութիւն եւ բռնութիւն չըլլալու առանձնաշնորհութիւնը:

9. Կրօնափոխութեան ներքին համոզում չունեցող *Քրիստոնեայն մահմետականութեան* չհրաւիրուելու եւ չբռնադատուելու առանձնաշնորհութիւնը:

Ասոր վրայ Պատրիարքը մասնաւոր թագիր *մը կը մատուցանէ Բ. Դռան, յորում մի առ մի թուելով այս բարձուած առանձնաշնորհութիւններն, եւ բացատրելով, թէ անոնց բարձումը Ազգային եկեղեցական կանոնաց հակառակ է, եւ Պատրիարքարանի՝ Սսոյ կաթողիկոսութեան նկատմամբ ունեցած դարաւոր իրաւասութիւ-*

նը կեղծանէ՝ կը խնդրէ, որ Տ. Մկրտիչ Սրբազանի տրուած Պէրա-թը *իւր նախնական ձեւին վերածուի:*

Ի 11 Օգոստոսի պաշտօնագիր մը եւս կը յղէ առ Տ. Մկրտիչ Սրբազան եւ վերջնապէս կը հրաւիրէ զանի, որ Յունիս 22, Յուլիս 17 եւ Օգոստոս 8 թուական պաշտօնական գրոց փութայ անյապաղ պատասխանել, եթէ ոչ ծանր պատասխանատուութեան պիտի ենթարկի:

Առ այս՝ Տ. Մկրտիչ Սրբազան նոյն աւուր թուականը կրող պատասխանագրով մը Վարչական ծրագրոյ *մասին կը յայտնէ, որ անոր սկզբունքը կընդունի, բայց մանրամասնութեանցը վրայ դիտողութիւն ընելն իւր ձեռնհասութենէն վեր ըլլալով՝ Սսոյ (անգոյ) թեմական ժողովոյն հաղորդած է, երբ անոր պատասխանն առնու՝ պիտի ներկայացնէ Վարչական խորհրդոյ:* Պէրաթը *Պատրիարքարանին յանձնելու մասին կը պատասխանէ, որ անոր օրինակը Բ. Դռնէն արդէն Պատրիարքարանին հաղորդուած ըլլալուն համար՝ չուզէր ինքն ալ նոյն ձեւակերպութիւնը կատարել: Իսկ իւր ստացօղ շրջաբերականին համար պահանջուած բացատրութեան նկատմամբ կը պատասխանէ, որ աւելորդ է հարցնել, թէ ի՞ւրն է այն շրջաբերականը, թէ՝ ոչ, այլ նկատել պէտք է միայն, թէ անոր պարունակութիւնը ճշմարի՞տ է, թէ՝ սուտ: Վերջինն ըլլալը հաստատեցինք արդէն:*

Երբ միանգամ նկատողութեան առնուի, որ Տ. Մկրտիչ Սրբազան անցեալ մէկ քանի ամսոց մէջ մինչ մէկ կողմանէ ստացօղ եւ դրգռիչ շրջաբերականաւ մը մինչեւ ի բարձունս լերանց Տաւրոսի ձայն կը բառնայ, թէ Ազգային կեդրոնական Վարչութիւնը չփութար կարգադրել եւ վերջացնել Սսոյ կաթողիկոսական (լաւ եւս է ըսել իւր յարուցած) խնդիրը, եւ կը յայտարարէ, որ այս պատճառաւ պարտաւորուած է այլեւս գործելէ դադրիլ եւ Կ. Պոլսէն մեկնիլ եւ այլն, միւս կողմանէ՝ խնդրոյն կարգադրութեան վերաբերեալ պաշտօնական գրերն անպատասխանի կը թողու եւ նոր եռանդեամբ ու ուժով իւր գաղտագողի յարաբերութիւնը կը շարունակէ՝ մինչեւ որ կստանայ Պէրաթը:

Եւ մինչ մէկ կողմանէ անպաշտօն բանակցութեան մէջոցին վարչական ծրագրոյն *սկզբունքը կընդունի եւ անոր մանրամասնութեանց նկատմամբ իւր դիտողութիւններն ընելու* ձեռնհաս *եւ Վարչական խորհրդոյ ներկայացնելու* պատրաստ *ըլլալը կը յայտնէ, միւս կողմանէ՝* Պէրաթն *ստանալէն ետքը նոյն* ծրագրոյն

սկզբունքն ընդունելու ձեռնհաս իսկ անոր մանրամասնութեանց նկատմամբ դիտողութիւն ընելու անձեռնհաս ըլլալ, զոր եւ Սսոյ թեմական (անգոյ) ժողովոյ մը հաղորդած անոր պատասխանւոյն սպասող կը ձեւանայ՝ *քաջ գիտնալով հանդերձ, թէ այսօր անանկ ժողովոյ մը ոչ թէ գոյութիւնն, այլ անունն անգամ չկայ ի Սիս:*

Երբ, կըսեմք, այս եւ այլ այս օրինակ հակասութիւնք ի նկատի առնուին՝ առանց բացատրութեան եւ ապացոյցի կարօտելու ինքնին կը հաստատուի, որ Տ. Մկրտիչ Սրբազանի այս վերջին ընթացքն եւ իբրեւ գլուխ գործոց արարքը անկեղծութենէ խափառպուռ հեռի գուտ խաբէական է, զոր ի գործ դրաւ Ազգին վնասովը իւր բաղձանաց հասնելու համար, զոր եւ արդ սեւ տողերով կարձանագրէ պատմութիւնը ի նախատինս անուան Տ. Մկրտիչ Սրբազանի ի յապառնիսն:

Թողումք ի գիր առնուլ նաեւ այն սուտ համբաւն, որով իւր ստացած Պէրաթով *Սսոյ կաթողիկոսութեան կարգ մը առանձնաշնորհութեանց բարձման համար իւր ծայրագոյն պատասխանատուութիւնը ծածկելու համար ի Կ. Պոլիս գտնուող Կիլիկեցի ազգայնոց մէջ փորձեց տարածել, թէ նոր* Պէրաթը *առհասարակ բոլոր Կիլիկեցի ազգայնոց* զէնք կրելու *իրաւունք կուտայ, մինչդեռ հին* Պէրաթներով *տրուած այն իրաւունքը կը վերահաստատէ, որ Սսոյ կաթողիկոսաց կողմէ նուիրակութեան պաշտօնով Կիլիկիոյ վիճակները ղրկուած Եկեղեցականները միայն եւ ոչ աշխարհականները կարտօնէ, որ վիճակէ ի վիճակ ուղեւորած ատեն ինքզինքնին պաշտպանելու համար զէնք կրեն, եւ տեղական Կառավարութեան կողմանէ արգելքի չհանդիպին:*

Ի գուր սակայն եւ ի նանիր գացին Տ. Մկրտիչ Սրբազանի այս ամենայն կեղծ ու պատիր հնարք, ջանք եւ աշխատանք, զի յիրաւի իւր ստացած Պէրաթէն *թէպէտ եւ Սսոյ կաթողիկոսութեան Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական իշխանութեան ենթարկեալ ըլլալն հաստատող պարբերութիւնը բարձուած է, եւ Պատրիարքական* թագրիրի *վրայ Սսոյ կաթողիկոսաց* Պէրաթ *տրուելու կապը լուծուած: Բայց անոնց հետ Սսոյ կաթողիկոսութեան վերաբերեալ այնպիսի առանձնաշնորհութիւններ եւ իրաւունքներ ալ ջնջուած են, որ Տ. Մկրտիչ Սրբազան նոյն* Պէրաթով *Պատրիարքական իշխանութեան ենթարկեալ ստորադաս վիճակէն ազատ եւ անկախ եւ առաջի Կառավարութեան Կիլիկիոյ Թեմական Առաջնորդութիւններէն աւելի* քաղաքական նոր առանձնաշնորհութիւն մը *ձեռք բե-*

րած ըլլալ կարծած առեն թեմական Առաջնորդութեանց ունեցած առաձձնաշնորհութիւններէն *եւ ազգային պաշտօնէութեան յատուկ* ստորոգելիքներէն *եւս զրկուելով՝ Ս. Միւռոն օրհնող, Եպիսկոպոս ձեռնադրող եւ Մաղթանքասաց սոսկ հոգեւոր պաշտօնեայ մը դարձած է այսօր:*

Այն ինչ՝ նոյն առանձնաշնորհութիւնները եւ իրաւունքները կը վայելեն ցարդ Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի Պատրիարքներն, Աղթամարայ կաթողիկոսը եւ Թուրքիոյ բոլոր Առաջնորդներն եւ Վանահայրները:

Բողոք կը բառնայ Հայ ժողովուրդը Տ. Մկրտիչ Սրբազանի դէմ, բողոք կը բառնայ եւ նոյն իսկ Կիլիկեցի ազգայնոցմէ կարգեալ առաջարկութեանց Քննիչ Յանձնաժողով անուն մարմինը[1] *սա հետեւեալ գրութեամբ.*

«Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայր,

Նախագահ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան,

Ստորագրեալքս, անդամք Սսոյ Ամենապատիւ Ս. Կաթողիկոսին առաջարկութեանց Քննիչ Յանձնաժողովոյ՝ ի նկատ առնելով իրաց տխուր վիճակն եւ Սսոյ կաթողիկոսական խնդրոյն ստացած հանգամանքը, եւ մանաւանդ այս ամենուն հետ ուշադրութեան առնլով Կիլիկեան աշխարհի դժբաղդ կացութիւնը, յանուն եւ ի դիմաց Կիլիկիոյ Հայ ժողովրդեան, որոյ պաշտօնական ներկայացուցիչը լինելու պատիւն ունի յիշեալ Յանձնաժողովն եւ զոր վաւերացուցած է Նորին Ամենապատուութիւնն, կը փութանք խոնարհաբար հետեւեալ առաջարկութիւնները ներկայացնել առ Ջերդ Բարձր Սրբազնութիւն՝ աղաչելով, որ նկատողութեան առնուլ բարեհաճիք եւ չնորհ ընէք յօգուտ եւ ի շահ Կիլիկեան ժողովուրդին Սսոյ կաթողիկոսական ներկայ խնդրոյն օրինաւոր լուծում մը տալ:

Ակաւասիկ մեր խոնարհ առաջարկութիւններն:

---

[1] Այս մարմինը կազմեալ է ի Կ. Պոլիս գտնուող այն Կիլիկեցի ազգայնոցմէ, զորս Տ. Մկրտիչ Սրբազան յատուկ հրաւիրագիր ի մի գումարեց ի 15 Փետրուարի 1881 ի Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցին Ղալաթիոյ, եւ անոնց ներկայացուց իւր առաջարկութիւնները, որպէսզի անոնք եւս ընդունին զայնս, ինչպէս Սսոյ թեմական ժողովեալք՝ բացի աթոռոյ տեղափոխութեան առաջարկէն, ընդունեցին: Բայց սոյն ժողովեալք այս քննիչ մարմինը կարգեցին, որ ներկայացեալ առաջարկութիւնները քննէ եւ տեղեկագրէ, ոյր քննութեան արդիւնքն եղած է՝ ահա առ Պատրիարքն ուղղեալ սոյն այս գրութիւնը:

Ա. *Սոյ Ամենապատիւ Տ. Մկրտիչ Ս. կաթողիկոսին* այն առաջարկութիւնները, *որ հանրութեան* օգտին *ծառայելու* բնութիւնը *չունին, իբրեւ* ազգային շահուց *հակառակ՝ չենք կրնար* ընդունիլ երբէք:

Բ. *Յանուն համայն Կիլիկիոյ Հայ ժողովրդեան կը յայտարարենք, թէ Ազգային* միութենէ *բնաւ չենք ուզեր* բաժնուիլ *եւ առ այս* կընդունինք եւ կը ճանչնանք ըստ առաջնոյն *Պատրիարքարանի ընդհանուր* վերին հսկողութեան իրաւունքը, *զոր ունի* դարերէ *ի վեր եւ որ ապահովեալ է կայսերական* Պէրաթներով *եւ Ազգային* Սահմանադրութեամբ, *որ չնորհեալ է յանուն Հայ Ազգին եւ* կը տարածի բոլոր Թուրքիոյ Հայ ժողովրդեան *վրայ:*

Գ. *Էջմիածնայ Ս. Աթոռին նկատմամբ բնաւ ըսելիք չունինք: Սակայն, նորա արդի Ս. Գահակալին նկատմամբ չենք կրնար մեր խորհին ցաւը չը յայտնել, որ անբացատրելի է, եւ չը բողոքել Նորին Ս. Օծութեան դէմ, որ Սոյ կաթողիկոսութիւնն հեստեալ եւ անվաւեր կը կոչէ:*

Մենք բնաւ տարակոյս չունինք, թէ այսպիսի վարմունք մը մահացու հարուած մըն է ազգային միութեան եւ կրօնական տեսակէտով ալ բոլորովին հակառակ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ ոգւոյն եւ սկզբանը, որոյ հարազատ զաւակունքն ենք եւ մեք Կիլիկիոյ Հայքս[1]*:*

Դ. *Սոյ Աթոռոյն դարաւոր իրաւունքներն եւ Կիլիկիոյ աչխարհին աւանդութիւնները կը փափաքինք, որ անեղծ եւ անվթար պահուին:*

Ե. *Սոյ կաթողիկոսութեան Ս. Աթոռին իրաւասութեան եւ յարաբերութեան սահմանները նոյնպէս կը փափաքինք, որ ճչդուին Ազգային Ժողովոյ որոշմամբ, եւ Ազգային Սահմանադրութիւնը Կիլիկիոյ համայն գաւառաց մէջ ճչդիւ գործադրուելով Գաւառական Վարչութիւնք հաստատուին եւ առաջնորդք սահմանադրապէս ընտրուին:*

Ահա՛, ասոնք են, Ամենապատիւ Ս. Հայր, Կիլիկիոյ Հայ ժողովրդեան ճչմարիտ իղձերն, որ հարկաւ ընդհանուր Ազգին փափաքներն են, եւ զորս ի յայտ բերելով կը խնդրենք, որ պարտ ու պատչաճն ի գործ դնէք, որպէս զի չփոթութիւնք վերջ գտնեն, ամուլ վէճեր՝ որոնցմէ Կիլիկեան աչխարհը մեծապէս վնասուած է, դադրին, եւ համայն Կիլիկիա օրինաւորութեան եւ յառաջդիմու-

[1] Յընթացս գործոյս այս Գ. յօդուածոյն նման առարկութեանց պատասխանները տրուած են:

*թեան ճանբուն մէջ մտնէ՝ ի չինուիլիւն եւ ի բարգաւաճումն նո-
րա բազմաթիւ Հայ ժողովրդեան, որոյ ցաւերն անմիջական ազ-
դու դարմանի կը կարօտի:*

Մնամք Ամենապատիւ Սրբազնութեանդ խոնարհ ծառայք»:

*Անդամք առաջարկութեանց Քննիչ Յանձնաժողովոյ
Ստորագրութիւն եօթն Կիլիկեցի ազգայնոց*

*1881 Օգոստոս 24
Ի Կ. Պոլիս*

*Բողոք կը բառնան նաեւ Թուրքիոյ Հայոց ներկայացուցիչ ե-
րեսփոխաններն եւ Ազգային ժողովոյ Օգոստոս 27ի նիստին հար-
ցում կուղղեն առ կեդրոնական Վարչութիւնն: Առ որ ի պատաս-
խանի կը բացատրէ Վարչական Խորհրդոյ Ատենապետը Տ.
Մկրտիչ Սրբազանի* արարքն *ու* գործք, *որ խիստ տխուր տպաւորու-
թիւն կը ներգործէ երեսփոխանաց վրայ: Կը բացատրէ խնդրոյն
կարգադրութեան յապաղման պատճառները, եւ իրաց վիճակին
վերջ տալու համար ձեռք առած միջոցները:*

*Ազգային ժողովը այս բացատրութեանց վրայ սա յայտարա-
րութիւնը կը քուէարկէ.*

*«Ընդհանուր ժողովը՝ լսելով Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան
նկատմամբ պատկառելի Վարչութեան պատասխանն, այս մասին
Վարչութեան կողմանէ ձեռք առնուած միջոցները խոհեմութեան
եւ պարագայից պատշաճութեան ըստ ամենայնի համաձայն
գտնելով՝ սոյն խնդրոյն կարգադրութեան հետամտութիւնը կա-
տարեալ վստահութեամբ պատկառելի Վարչութեան խոհեմու-
թեան կը յանձնէ ընդ փոյթ իրեն* տեղեկագրելու *պայմանաւ»:*

*Ասկից ետքը յ30 Օգոստոսի Պատրիարքին ընդ Տ. Մկրտիչ
Սրբազանի մէկ մասնաւոր տեսակցութիւնը տեղի կունենայ[1], որ
թէպէտ եւ յուզեալ վիճաբանութեան մը կը փոխուի, այլ սակայն
սա արդիւնքը կունենայ, որ կը պարտաւորի Տ. Մկրտիչ Սրբա-
զան, եւ յանձն կառնու յատուկ խնդրագրով մը առ Բ. Դուռն
դարձնել* Պէրաթը *եւ Պատրիարքարանին հաղորդել խնդրագրոյն*

[1] Ի Սիջագիւղ ի տան Մեծապատիւ Տիգրան Էֆէնտի Եուսուֆեանի, որ հետ ներկայ գանուած են եւ այլ ազգայինք ոմանք ի սոյն տեսակցութեան:

պատճէնը: Ըստ այսմ, Պէրաթը կը ղրկէ ի Բ. Դուռն եւ Սեպտեմբեր 2ին ալ ի Պատրիարքարան կը յղէ խնդրագրոյն պատճէնը:

Տ. Մկրտիչ Սրբազան կը բացատրէ այս խնդրագրոյն, թէ իրեն տրուած Պէրաթը բաղդատելով իւր նախորդ՝ մանաւանդ Աղթամարայ կաթողիկոսաց Պէրաթներուն հետ, տեսած է, որ մեծ տարբերութիւնք կան, այնպէս որ նոր Պէրաթին մէջէն Սսոյ կաթողիկոսութեան ինչ ինչ արտօնութիւնները ու առանձնաշնորհութիւնները բարձուած են բոլորովին, եւ յայտնելով, որ ինք իբրեւ Սսոյ կաթողիկոսութեան աւանդապահն չկրնար հաւանիլ անոնց բարձման, եւ զոր Ազգն ալ չ՚ընդունիր՝ կը խնդրէ կայսերական կառավարութենէն, որ նոյն նոր Պէրաթը հին ձեւին վերածելու չնորհ ընէ:

Տ. Մկրտիչ Սրբազանի այս Պէրաթի մասին միայն դարձեալ համոզմամբ եւ անկեղծ եղած պիտի ըլլայ, երբ առանց այլեւս ընդդէմ ազգային կենսական շահուց խնդիրներ եւ պահանջումներ յարուցանելու յարատեւէ մնալ ի նոյն:

Երանի՛ թէ կրօնական մասին ալ ճանաչելով իւր սխալ ընթացքը՝ յուղղութիւն գար եւ համակերպէր օրինաւորութեան, յոր կոչեն զինքն Ազգն եւ Եկեղեցին Հայոց:

Ասոր վրայ Վարչական Խորհուրդը խառն Յանձնախումբ մը կը կարգէ՝ պաշտօն տալով նմա, որ ի հարկին բանակցելով Տ. Մկրտիչ Սրբազանի հետ՝ ըստ սկզբանց Վարչական ծրագրոյն, Սսոյ վանուց իրաւանց եւ պարտեաց վրայ հիմնեալ կանոնագիր մը ծրագրէ, զոր եւ ի 12 Սեպտեմբերի կը հրաւիրէ ի գործ, ոյր անդամներն են.

1. Տ. Պետրոս Եպիսկոպոս ՝ Առաջնորդ Սեբաստիոյ,

2. Տ. Յովհաննէս Քահանայ Մկրեան,

3. Վսեմաշուք Սարգիս Էֆէնտի Ազաբէկեան,

4. Մեծապատիւ Յակոբ Էֆէնտի Փրէնկեան,

5. Մեծապատիւ Յարութիւն Էֆէնտի Նորատունկեան,

6. Մեծապատիւ Մատթէոս Էֆէնտի Ալիքսանեան:

Տա՛յր Երկինք, որ սոյն Յանձնախումբն իւր պաշտօնը յօգուտ Ազգին, ի չինուիթիւն եւ ի միութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ յաջողէր ի գլուխ հանել:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ամբողջ գործոյս մէջ Ազգային Եկեղեցական անցեալ եւ ժամանակակից պատմութեամբ, Ազգային Եկեղեցական ընդհանուր ժողովոց Սահմանադրութեամբ, եւ Թուրքիոյ Հայոց ներկայացուցիչ Երեսփոխանական ժողովոյ որոշմամբք եւ Հայրապետական ու Պատրիարքական պաշտօնագրովք ապացուցինք եւ հաստատեցինք.

Ա. *Թէ Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ Հայրապետութիւնը մի եւ Ս. Թադէոս եւ Բարդողիմէոս Առաքելոց եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աթոռակալ յաջորդութեամբ հաստատեալ է՝ իբեն յատուկ հոգեւոր* ընդհանրական ԻՐԱԻԱՍՈՒԹԵԱՄԲ, *ինքնուրոյն* ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՄԲ *եւ* անկախ ՎԱՐՁՈՒԹԵԱՄԲ, *եւ* պատասխանատու ՊԱՐՏԱԻՈՐՈՒԹԵԱՄԲ *առ Աստուած, առ Ազգն եւ Եկեղեցին Հայոց:*

Բ. *Թէ Հայաստանեայց Հայրապետութեան Մայր Աթոռն եւ համօրէն Հայկազանց միութեան կեդրոնը* Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆՆ՝ *Հայաստանեայց* ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ *է, որ հրաչալի ճարտարապետութեամբ* ՄԻԱԾԻՆ ԲԱՆԻՆ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռօք *հիմնեալ է:*

Գ. *Թէ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռոյ Գահակալ ՀԱՅՐԱՊԵՏՔ միայն* օրինօք *եւ* իրաւամբ *Առաքելական եւ Լուսաւորչական* օրինաւոր ՅԱՋՈՐԴՆ *են, եւ Ծայրագոյն* ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ *Ամենայն Հայոց, որք ընտրութեամբ համօրէն Հայ Ազգին եւ Եկեղեցւոյն կը բարձրանան յԱռաքելականն յայն Գահ եւ յիշխանութիւն Հայրապետութեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ:*

Դ. *Թէ Ս. Էջմիածնի Գերագահ Աթոռոյ Հայրապետաց* իշխանութիւնն *ու* իրաւասութիւնը՝ *ըստ սահմանելոյ Եկեղեցական կանոնաց,* ընդհանրական *է, եւ* ԿԸ ՏԱՐԱԾՈՒԻ *համայն* ՀԱՅՈՑ *եւ Հայկական Ս. Եկեղեցւոյ անխտիր ամեն կարգի եւ աստիճանի* ՊԱԾՏՕՆԷԻՑ վրայ, *որք պարտին* հպատակ *մնալ եւ* հնազանդ *ամենայն* կանոնական *հրամանաց նոցա:*

Ե. *Թէ Հայրապետական Մայր Աթոռոյ դարաւոր ժամանակաւ յարեւելից յարեւմուտս աստանդական թափառիկ* պանդխտութիւնն *Ազգին* քաղաքական վիճակէն *միայն պատճառեալ է, որ 1441 թուականին ի Ս. Էջմիածին գումարեալ Ազգային Եկեղեցական Ընդհանուր ժողովոյ որոշմամբ եւ վճռով* վերջ գտած *եւ Հայրապետա-*

կան Աթոռը վերստին փոխադրուած *է ի Տիրասահման Աթոռատեղին ի* Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ:

***Զ**. Թէ ամբողջ Հայ Ազգն՝ որ ի Թուրքիա, ի Ռուսաստան, ի Պարսկաստան, ի Հնդիկս եւ յայլուր, ցայսօր ժամանակի* զՍ. ԷՋՄԻԱԾԻՆ *եւեթ* գիտեն *եւ* ճանաչեն ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ *Հայրապետութեան եւ ԿԵԴՐՈՆ միութեան ամենայն Հայոց:*

***Է**. Թէ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը Տ. Դաւիթ Թոռնիկեանի եւ իւրայնոց* ապստամբութեամբը *1113 թուականին, իսկ Սսոյ կաթողիկոսութիւնը՝ Տ. Գրիգոր Մուսաբէկեանցի* յամառութեամբը *1441 թուականին սկսած եւ ազգային իշխանութեան անզօրութեան պատճառաւ չարունակելով՝ արդ հաստատութեան ոյժ եւ ամրութիւն առած են:*

***Ը**. Թէ Աղթամարայ եւ Սսոյ Աթոռակալաց հոգեւոր* իշխանութեան *եւ* իրաւասութեան *սահմանն է՝ ընդ վերին տեսչութեամբ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան եւ ընդ անմիջական հսկողութեամբ Կ. Պոլսոյ Հայրապետական Փոխանորդ Պատրիարքական իշխանութեան Աղթամարայ եւ Սսոյ վանքերը կառավարել եւ անոնց թեմական վիճակաց վրայ մօտէն* հսկել, *եւ նոյն վիճակաց համար միայն Ս. Միւռոն* օրհնել *եւ Եպիսկոպոս* ձեռնադրել՝ ի կրօնականի եւ ի քաղաքականին *առ Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնն* համարատու պարտաւորութեամբ:

Արդ, ըստ որում Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ Հայրապետութեան եւ Աղթամարայ ու Սսոյ կաթողիկոսութեանց ծագման *եւ* իշխանութեան *ու* իրաւասութեան *նկատմամբ՝* այս *է պատմութեան* վճիռը:

Ըստ որում, ի զանազան պետութիւնս ցրուեալ եւ հպատակ Հայ Ազգին կենսական շահն *Ազգային միութիւնն ու ամբողջութիւնը* անբաժան *պահուելուն մէջն է, որ Ազգային Եկեղեցական իշխանութեան միութեան* պահպանութեամբն *եւեթ ապահովեալ է:*

Ըստ որում, Տ. Մկրտիչ Սրբազան Մարաչցի իւր պաշտօնավարութեան թուականէն սկսեալ Կրօնական եւ Ազգային անկախ *եւ առ Ազգն անպատասխանատու նոր* առանձնաշնորհութեամբ *Սսոյ կաթողիկոսութեան պաշտօնը վարելու պահանջմամբ եւ զայն իրականացնելու արարքովն ու ընթացքով նոյն միութեան* կապը *խզել, եւ զԿիլիկիա համօրէն Ազգային Եկեղեցական իշխանութեան միութենէն բաժանել կաչխատի ի մեծ վնաս Ազգին՝ մանաւանդ Սսոյ վանուց եւ Կիլիկեան վիճակաց:*

Կեզրակացնենք ուրեմն թէ.

Ա. *Տ. Մկրտիչ Սրբազանի արարքն եւ ընթացք* հակառակ է *դլխովին Եկեղեցական եւ Ազգային ամենայն* կանոնաց եւ օրինաց, *եւ իբր այն* անիրաւ *է եւ* անարդարանալի:

Բ. *Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսութիւններն՝ ցորչափ ժամանակ տեւեն չարունակել, պէտք է առ Հայրապետութիւնն Ամենայն Հայոց* հոգեւոր հնազանդութեան պայմանաւ *Կ. Պոլսոյ Հայրապետական Փոխանորդ Պատրիարքական իշխանութեան* ենթարկեալ մնան՝ *յանվթար պահպանութիւն միութեան եւ ամբողջութեան Ազգիս եւ ի չինութիւն բազմադարեան նահատակ, բայց ընդմիշտ յաղթական մարտիրոս Քրիստոնէական անդրանիկ Ամենասուրբ Եկեղեցւոյս Հայաստանեայց, ոյր հովանեաց ներքեւ ապրեցաւ Հայ ժողովուրդն իբրեւ Հայ յանցելումն, կապրի արդ եւ պիտի ապրի առ յապայն:*

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. «Փունջ»-ը ազգային-քաղաքական եւ գրական ուղղուածութեան շաբաթաթերթէր: Հրատարակուել է Կ. Պօլսում Կ. Պիպէրեանի, ապա՝ Մ. Սարեանի տպարաններում 1860-1907թթ.: Տէր եւ տնօրեն են եղել Հ. Ս. Ալաճաճեանը, ապա՝ Ս. Չէոմլեկճեանը:

2. Համբարձում Սիմոնի Ալաճաճեան (1840, Կ. Պօլիս-15.03.1907, Կ. Պօլիս) - հրապարակախօս, խմբագիր, գրող:

3. Ս. Գրիգոր Ա. Լուսաւորիչն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 302-325թթ.:

4. Նիկիայի Ա. Տիեզերական ժողովը կայացել է 325թ.:

5. Ս. Ներսէս Ա. Մեծը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 353-373թթ.:

6. Ս. Սեղբեստրոսը Հռոմի Պապ է եղել 314-335թթ.:

7. Հայազգի Ատտիկոսը Կ. Պօլսոյ Պատրիարք է եղել 405-425թթ., իսկ Թէոդոս Բ. կայսր՝ 408-450թթ.:

8. Աղուանիստան ասելով միշտ նկատի ունի Աղուանքը:

9. Մովսէս Բ. Եղիվարդեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 574-604թթ.:

10. Աբրահամ Ա. Աղբաթանեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 607-615թթ.:

11. Նիկողայոս Ա. Կ. Պօլսի Յունաց Պատրիարք է եղել 901-907թթ.: 28

12. Մովսէս Կաղանկատուացի պատմիչը ազգութեամբ հայ է:

13. Կոմիտաս Ա. Աղցեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 615-628թթ.:

14. Եղիա Ա. Արճիշեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 703-717թթ.:

15. Եղիազարը Աղուանից կաթողիկոս է եղել 683-689թթ.:

16. Գէորգ Բ. Գառնեցին եւ Անանիա Ա. Մոկացին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս են եղել 877-897թթ. եւ 946-968թթ.:

17. Սամուէլը, Յունանը եւ Գագիկ Ա. Աղուանից կաթողիկոսներ են եղել 877-894, 894-902 եւ 947-958 թուականներին:

18. Ս. Ներսէս Գ. Կլայեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 1166-1173թթ., Մանուէլ Ա. Կոմնենոսը Բիւզանդիայի կայսր՝ 1143-1180թթ., Միքայէլ Գ.-ն Կ. Պօլսոյ Յունաց Պատրիարք՝ 1169-1177թթ.:

19. Գրիգոր Դ. Տղա Պահլաւունին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 1173-1193թթ.:

20. Ստեփաննոս Գ. Աղուանից կաթողիկոս է եղել 1155-1195թթ.:

21. Եփրեմ Ա. Ջորագեղցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 1809-1830թթ.:

22. Յովհաննէս Ե. Դրասխանակերտցիի (898-929) յաջորդներն են՝ Ստեփաննոս Բ. Ռշտունի (929-930), Թէոդորոս Ա. Ռշտունի (930-941), Եղիշէ Ա. Ռշտունի

(941-946), Անանիա Ա. Մոկացի (946-968), Վահան Ա. Սիւնի (968-969), Ստեփաննոս Գ. Սեւանցի (969-972), Խաչիկ Ա. Արշարունի (973-992), Սարգիս Ա. Սեւանցի (992-1019), Պետրոս Ա. Գետադարձ (1019-1058) Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսները:

23. Վասիլ Բ.-ն Բիւզանդիայի կայսր է եղել 976-1025թթ.: 48

24. Կոստանդին Թ. Մոնոմախը Բիւզանդիայի կայսր է եղել 1042-1054թթ.:

25. Ծամնդաւը գտնվում է Կեսարիայից արեւելք, Մելիք գազի գիւղի մոտ՝ քարագլխի գագաթին: Այժմ՝ Ջամանտ կալէսի:

26. Գրիգոր Գ. Պահլաւունի Հայրապետի յաջորդները են՝ Ներսէս Գ. Կլայեցի (1166-1173), Գրիգոր Դ. Տղայ (1173-1193), Գրիգոր Ե. Քարավէժ (1193-1194), Գրիգոր Զ. Ապիրատ (1194-1203), Յովհաննէս Ձ. Սսեցի (1203-1221), Կոստանդին Ա. Բարձրաբերդցի (1221-1267), Յակոբ Ա. Կլայեցի (1268-1286), Կոստանդին Բ. Կատուկեցի (1286-1289), Ստեփաննոս Դ. Հռոմկլայեցի (1290-1293):

27. Հայոց Սմբատ Ա. Բագրատունի թագաւորել է 890-914թթ.:

28. Գրիգոր Գ. Պահլաւունին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է դարձել 20 տարեկանում եւ գահակալել 1113-1166թթ.:

29. Դաւիթ Թոռնիկեանն իրեն Աղթամարի կաթողիկոս է հռչակել 1113-1165թթ.:

30. Նկատի ունի Դաւիթ Գ.-ին, ով իրեն Աղթամարի կաթողիկոս է հռչակել 1393-1433թթ., իսկ Զաքարիա Գ.-ն՝ 1434-1464թթ.:

31. Նշեալ ժամանակաշրջանում իրենց Աղթամարի կաթողիկոսներ են հռչակել՝ Ստեփաննոս Դ. Տղայ (1464-1489), Զաքարիա Դ. (1489-1496), Ատոմ (1496-1510), Յովհաննէս (1510-1512), Գրիգորիս Ա. Աղթամարցի Մեծ (1512-1544), Գրիգորիս Բ. Սեֆեդինեան Աղթամարցի Փոքր (1544-1586), Գրիգորիս Գ. Փոքր (1586-1612), Մարտիրոս Գուրջի Փշրուկ (1660-1662), Պետրոս (1662-1671), Ստեփաննոս Ե. (1671), Փիլիպպոս (1671), Կարապետ (1677), Յովհաննէս Թիւթիւնջի (1679), Թովմա Ա. (1681-1698), Սահակ Արծկեցի (1698), Յովհաննէս Կէծուկ (1699-1704), Հայրապետ Ա. Փայխեցի (1705-1707), Գրիգոր Գաւաշեցի (1707-1711), Յովհաննէս Հայոց-Ջորեցի (1720), Գրիգոր Հիզանցի (1725), Բաղդասար Բաղիշեցի (1735-1736), Նիկողայոս Սպարկերտցի (1736-1751):

32. Յակոբ Ե. Շամախեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 1759-1763թթ., իսկ իրենց Աղթամարի կաթողիկոսներ էին հռչակել Գրիգորը (1751-1761) եւ Թովմա Բ. Աղթամարցին (1761-1783):

33. Նշեալ ժամանակաշրջանում իրենց Աղթամարի կաթողիկոսներ են հռչակել՝ Կարապետ Ղոմֆասմենց (1783-1787), Մարկոս Շատախեցի (1788-1791), Թէոդորոս (1792-1794), Միքայէլ (1796-1810), Կարապետ (1813), Խաչատուր Ա. Վանեցի (1813-1814), Կարապետ (1816), Յարութիւն (1823), Յովհաննէս Շատախեցի (1823-1843):

34. Աստուածատուր Պօլսեցին Կ. Պօլսի Պատրիարք է եղել 1841-1844թթ.:

35. Խաչատուր Մոկացին իրեն Աղթամարի կաթողիկոս է հռչակել 1844-1851թթ.:

36. Թագրիրը Բ. Դռանն ուղղուած Պատրիարքական պաշտօնական գրութիւն է:

37. Պէրաթը Բ. Դռան կողմից հաստատման պաշտօնական գրութիւն է:

38. Յակոբոս Սերոբեանը Կ. Պօլսի Պատրիարք է եղել 1839-1840 եւ 1848-1856թթ.:

39. Մահսէրը Պատրիարքարանին ուղղուած խնդրագիր է:

40. Մազպաթան ընտրութեան պաշտօնագիր է:

41. Ֆէրմանը սուլթանական հրաման, հրովարտակ է:

42. Յաջորդելով Գաբրիէլ Շիրոյեանին (1851-1857) Պետրոս Պիւլպիւլը իրեն Աղթամարի կաթողիկոս է հռչակել 1858-1864թթ.:

43. Խաչատուր Բ. Շիրոյեանը իրեն Աղթամարի կաթողիկոս է հռչակել 1864-1895թթ.:

44. Արեւելեան Եպիսկոպոսներն ու Վարդապետներն են եղել Գրիգոր Տուտէորդին, Դաւիթ Քոբայրեցին, Յովհաննէս Սարկաւագը, Պօղոս Տարօնեցին, Մխիթար Գոշը: Լինելով Հայ Եկեղեցու ծիսադաւանական կարգի ընդգծուած աւանդապահներ նրանք հանդէս են եկել դրանց սպառնացող ցանկացած նորամուծութեան դէմ, պաշտպանել Հայ Եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը Յունաց եւ Հռոմեական եկեղեցիների ոտնձգութիւններից, պայքարել են ունիթորութեան դեմ: Հէնց նրանց ջանքերի շնորհիվ չեն իրագործուել Սսի եւ Ադանայի ժողովների որոշումները:

45. Գրիգոր Մուսաբէկեանցին մինչեւ 1633թ. յաջորդել են՝ Կարապետ Եւդոկիացի (1446-1477), Ստեփաննոս Սարաձորեցի (1475-1483), Յովհաննէս Ա. Անտիոքացի (1483-1488), Յովհաննէս Բ. Թլկուրանցի (1489-1525), Յովհաննէս Գ. Քիլիսցի Կայծակն (1525-1539), Սիմէոն Ա. Ջէյթունցի (1539-1545), Ղազար Ջէյթունցի (1545-1547), Թորոս Ա. Սսեցի (1548-1553), Խաչատուր Ա. Չորիկ (1553-1558), Խաչատուր Բ. Ջէյթունցի Երաժիշտ (1560-1584), Ազարիա Ա. Ջուղայեցի (1584-1601), Յովհաննէս Դ. Անթէպցի (1602-1621), Պետրոս Ա. Կարկառեցի (1602-1608), Մինաս Կարնեցի Քացախ (1621-1632):

46. Փիլիպպոս Ա. Աղբակեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 1632-1655թթ., իսկ Սիմէոն Բ. Սեբաստացին Կիլիկիոյ կաթողիկոս՝ 1633-1648թթ.:

47. Աջապահեան ցեղը ծագում է Հեթում Բ.-ի եղբայր Յովհաննէսից: 1731թ. Յուսիկ քահանայ Աջապահեանը օսմանեան սուլթանից ստացել է Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան հրովարտակ եւ գահը տնօրինելու իրաւունք: Աջապահեանները անընդմեջ Կիլիկիոյ կաթողիկոս են եղել 1731-1866թթ.:

48. Նշեալ ժամանակաշրջանում Կիլիկիոյ կաթողիկոսներ են եղել՝ Միքայէլ Ա. Սսեցի Աջպահ (1737-1758), Գաբրիէլ Սսեցի Աջպահ (1758-1770), Եփրեմ Ա. Սսեցի Աջպահ (1771-1784), Թորոս Գ. Սսեցի Աջպահ (1784-1796), Կիրակոս Ա. Մեծն Սսեցի Աջպահ (1797-1822), Եփրեմ Բ. Սսեցի Աջպահ (1823-1833), Միքայէլ Բ. Սսեցի Աջպահ (1833-1855):

49. Սէնէտը խոստմնագիր պաշտօնագիր է:

50. Ստեփան Ասլանեան (1822-1901) - ազգային-հասարակական գործիչ: Եղել է Կ. Պօլսի Հայոց Ազգային Երեսփոխանական ժողովի ատենապետ:

51. Պօղոս Բ. Թաքթաքեան Պրուսացին Կ. Պօլսի Պատրիարք է եղել 1863-1869թթ.:

52. Մատթէոս Մամուրեան (1830-1901) - ազգային-հասարակական գործիչ, խմբագիր եւ թարգմանիչ: Ծնուել է Զմիւռնիայում: 1860թ. եղել է Կ. Պօլսի Հայոց Պատրիարքարանի քարտուղար, 1868-1899թթ. ուսուցիչ եւ տեսուչ աշխատել Զմիւռնիայի Մեսրոպեան ու Հռիփսիմեան վարժարաններում: Զմիւռնիայում 1871թ. հիմնել եւ մինչ մահ խմբագրել է «Արեւելեան մամուլ» հանդէսը:

53. Գրիգոր Մարկոսեան (1821-1888) - հասարակական-քաղաքական գործիչ, խմբագիր եւ մանկավարժ: 1852-1853թթ. հրատարակել է «Նոյյան աղաւնի» շաբաթաթերթը: Նրա «Մանր ուսմունք քրիստոնէական հաւատոյ» դասագիրքը 1855-1897թթ. ունեցել է 31 հրատարակութիւն:

54. Կարապետ Սիմոնի Իւթիւճեան (1823-1904) - հասարակական-քաղաքական գործիչ, խմբագիր եւ մանկավարժ: 1852-1884թթ. խմբագրել է «Մասիս» լրագիրը:

55. «Պալաժէնիե»-ն կանոնադրութիւն է, որով առաջնորդւում էր Հայ Եկեղեցին Արեւելեան Հայաստանը ռուսական տիրապետութեան ներքո անցնելուց յետոյ: Հաստատուել է Նիկոլայ Ա.-ի կողմից 1836թ. մարտի 11-ին: Տե՛ս Կարգադրութիւն յաղագս կառավարութեան գործոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան: Էջմիածին, 1836:

56. Ս. Աղէքսանդրի Նիւքսեայ – ռուս զորավար եւ Վլադիմիրի մեծ իշխան Ալեքսանդր Նեւսկին (1220-1263) է:

57. Ստեփան Փափազեան (14.02.1840-16.03.1888) - հասարակական-քաղաքական գործիչ, խմբագիր եւ մանկավարժ: Եղել է Գում-Գաբուի Պէզճեան վարժարանի տեսուչ, 1863-1867թթ. հրատարակել «Ժամանակ» հանդէսը, մշակել է արեւմտահայ ազգային վարժարանների ընդհանուր կանոնադրութիւնը, Մկրտիչ Պատրիարք Խրիմեանի աջակցութեամբ կազմել «Գաւառահայ հարստահարութիւնների տեղեկագիրը»:

58. Կարապետ Փանոսեան (1826, Կեսարիա-25.03.1905, Կ. Պոլիս) - հասարակական-քաղաքական գործիչ, խմբագիր եւ թարգմանիչ: 1859թ. հիմնել է «Միւնատի էրճիաս», 1866թ.՝ «Մանզումէ էֆքիար» հայատառ թուրքերեն թերթերը:

59. Մարկոս Աղաբեկեան (1830-1908) - հասարակական-քաղաքական եւ թատերական գործիչ, խմբագիր եւ մանկավարժ: Ծնուել է Զմիւռնիայում: 1860-1864թթ. Թիֆլիսում հրատարակել է կովկասահայ առաջին «Կռունկ Հայոց աշխարհին» հանդէսը, 1865-1866թթ. Կ. Պոլսում՝ «Ծիլն Աւարայրի» հանդէսը: Սոյն գրքի թեմայի վերաբերեալ հրատարակել է հետեւեալ գրքերը՝ 1. Խնդիր Կաթողիկոսութեան Ամենայն Հայոց: Քննութիւն 1836ի Սահմանադրութեան Պալաժէնիայի: Կարգ եւ կանոն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ կաթողիկոսական իշխանութեան: Կ. Պոլիս, 1865: 2. Տեղեկագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան այժմեան վիճակին վրայ: Կ. Պոլիս, 1865:

60. Սէրվիչէ-Վիչէնեան Սերովբէ (22.11.1815, Կ. Պոլիս- 02.10.1897, Կ. Պոլիս), հասարակական-քաղաքական գործիչ, բժիշկ: 1846-1876թթ. ուսուցիչ է աշխատել Կ. Պոլսի Բարձրագոյն բժշկական դպրոցում, եղել դատական բժշկութեան առաջին պրոֆեսորը:

61. Օգսէն Խօճասարեան (1838-1878) - հասարակական-քաղաքական գործիչ, խմբագիր:

62. Գրիգոր Օտեան (09.12.1834, Կ. Պոլիս-06.08.1887, Փարիզ) - հասարակական-քաղաքական գործիչ: 1875-1876թթ. մասնակցել է օսմանեան սահմանադրութեան մշակմանը: 1878թ. Բեռլինի կոնգրեսի նախօրեին մշակել է «Ծրագիր կազմակերպական կանոնագրի օսմանեան Հայաստանի», 1880թ. վտարանդուել Փարիզ:

63. Նահապետ Ռուսինեան (28.09.1819, գ. էվքէրէ (Կեսարիա)-29.11.1876, Կ. Պոլիս) - հասարակական-քաղաքական գործիչ: 1863թ.-ից եղել է Ազգային ժողովի երեսփոխան:

64. Կիլիկիոյ Մկրտիչ Քէֆսիզեան կաթողիկոսը ծնուել է 1818թ. Մարաշում: Աւազանի անունը Կարապետ էր: 1845թ. մայիսի 2-ին Սսում Նիկողոս Եպիսկոպոս Կիւլէսէնեանից ձեռնադրուել է սարկաւագ, ապա դարձել Ս. Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Միաբանութեան անդամ: Զբաղեցնելով Աւագ Թարգմանի կարեւոր պաշտօնն՝ այն օգտագործել է «իւր անձնական փառքին ու շահին»: Հեռացուելով՝ նշանակուել է Դամասկոսի տեսուչ, ուր կրկին շարունակելով իր նախկին կեցուածքը՝ կաթոլիկ դառնալու սպառնալիքով ապաստանել է տեղի ֆրանսիական հիւպատոսարանում: 1856թ. վերջնականապէս վտարուել է Ս. Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնից: 1856թ. եղել է Կ. Պոլսի Իւսկիւտարի Ս. Կարապետ Եկեղեցու քարոզիչ, 1858-1864թթ. Գաղատիա-Եոզկաթի (Անկիւրիա) թեմի առաջնորդ, ուր թողել է «արծաթասիրութեան եւ զեղծարարութեան խորունկ հետքեր»: 1860թ. յունի-

սի 2-ին Ս. էջմիածնում Մատթէոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կողմից ձեռնադրուել է Եպիսկոպոս, ստացել Արքութեան պատիւ: 1864-1866թթ. եղել է Եգիպտոսի փոխանորդ առաջնորդ, 1870-1871թթ. Հալէպի թեմի առաջնորդ: 1871թ. նոյեմբերի 28-ին Սսում օծուել է Կիլիկիոյ կաթողիկոս: Վախճանուել է 1894թ. նոյեմբերի 8-ին Ադանայում:

Նկատի ունենալով այն կարեւոր հանգամանքը, որ այս աշխատութեան գլխաւոր մեղաւոր դերակատարն, եւ ընդհանրապէս Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու անքակտելի միասնութեան դէմ անդրդուելի խռովարարն, եւ թէ հատկապէս Կիլիկիոյ Աթոռի անդորրի ու բարգավաճման հիմնական խաթարողն Մկրտիչ Քէֆսիզեանն էր՝ հարմար համարեցինք նրա բնութագրի ծանօթագրման նպատակով ընթերցողի ուշադրութեանը ներկայացնել Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Բաբգէն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոսի «Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ» (Անթիլիաս, Տպ. «Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ», 1990, էջ 719-721, 723, 726-729, 731) աշխատութեան մէջ տրուած առաւել առարկայական գնահատականից հետեւեալ ինքնին խօսուն մէջբերումները:

ՔԷՖՍԻԶԵԱՆԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Կիլիկեցիք, աւելի ճիշդը, Քէֆսիզեանը ճանչցողները կամ չճանչցողները, Կաթողիկոս ընտրեցին զայն, իբրեւ երկրին զաւակը, առանց գիտնալու կամ անդրադառնալու անոր դատապարտեալ անցեալին Երուսաղէմ, Անկիւրիա եւ Եգիպտոս: Այս երեք տարբեր միջավայրներու մէջ ալ Քէֆսիզեան ամբաստանուած էր իբրեւ զեղծարար արծաթասէր, յետին աստիճան գձուձ եւ կծծի մարդ:

Կիլիկեցիք փոխանակ անդրադառնալու իրենց թեկնածուին փորձուած անցեալին, հրապուրուեցան անոր հարստութենէն, զոր իբրեւ թէ պիտի գործածէր Կիլիկիոյ Աթոռին բարեզարդութեան եւ բարեկարգութեան, ինչպէս նաեւ անոր արտաքին կերպարանքէն – վայելուչ հասակ մը երկար, գրաւիչ դէմք, ճարտար լեզու ...

... Քէֆսիզեան կաթողիկոսանալէ յետոյ դուրս տուաւ իր գոյնը, եւ իւր կաթողիկոսութեան 23 տարիները նշանաւոր ըրաւ, կռուելով արծաթսիրութեան հետ, իւր ժողովրդին հետ, Ազգային Պատրիարքարանի եւ հետեւաբար Մայր Աթոռոյ դէմ:

Եւ այս անիմաստ կռիւներու երեսէն չկրցաւ կապուիլ Սսոյ Աթոռին, եւ այս պատճառով չկրցաւ կազմակերպել Միաբանութիւն, Կաթողիկոսական Դիւան, Դպրոց, եւ ընդհակառակն աստանդական կեանք մը վարեց, առանց զգալու պատասխանատուութեան դոյզն ծանրութիւն իւր խղճին եւ գիտակցութեան մէջ: Կիլիկիոյ Թեմին իրեն հաճելի քաղաքներն ընտրեց, տարուան չորս եղանակներուն համեմատ բնակելու համար:

Նորընտիր Կաթողիկոսը իրապէս շատ աւելի կը մտածէր իր դրամները շահագործելու կերպերուն վրայ, քան թէ իւր կաթողիկոսական պարտականութեանց վրայ: Շողոքորթներ փճացուցին իւր դրամները, իսկ իրեն քննադատները թշնամի համարեցաւ իրեն: Չյագեցաւ իւր ագահութիւնը, չուզեց ճանչնալ իրմէ վեր կարող մարդ, մինչ քիչ չէին անոնք Կիլիկիոյ բոլոր քաղաքներուն մէջ:

... Կիլիկիոյ ազատագրութեան երազ մը կը շոյէր ... երգերով, խօսքով միայն: Կը ցանկար Ազատ Կիլիկիոյ Թագաւորն օծել իր ձեռքով եւ յետոյ ըսել՝ Արդ արձակեա Տէր զծառայս քո ...

Ա. Փարայի կիրքը

Արծաթսիրութեան ախտին համար ի զուր չէ ըսուած՝ մայր ամենայն չարեաց:

Քէֆսիզեան խորապէս ախտաւորուած էր արծաթսիրութեամբ: Նա կը սիրէր փարան, ոչ թէ օգտակարապէս գործածելու համար զայն, այլ միայն մթերելու եւ շահագործելու համար: Ատեն մը ընկերակից եղաւ վաճառականի մը: Իրենց ապրանքներու հակերուն վրայ Մ. Կ. մարքան (նշանագիր) երեւցաւ: Մկրտիչ Կաթողիկոս ..... վաճառական:

Տոկոսով ալ կը շահագործէր իւր փարաները, կը վստահէր շողոքորթներու, եւ կը կորսնցնէր:

Շատ կծծի եւ գձուձ էր: Իւր դիրքին եւ տեղւոյն համեմատ չէր գիտեր տալ, ծախսել: Այս կողմէն միշտ կը բամբասուէր, եւ պզտիկ կը մնար ...

... Քէֆսիզեանի արծաթսիրութիւնը ծիծաղելի ըլլալու չափ նշանաւոր էր:

Բ. Կռիւ ժողովուրդի հետ

Քէֆսիզեան խորամանկ, ճարպիկ, խելացի անձ մը նկատուած է: Բայց իւր այս կարողութիւնները, եթէ իրական էին, չկրցաւ արժեցնել հանդէպ իւր ժողովուրդին:

Գ. Կռիւ Պատրիարքարանի, եւ հետեւաբար Մայր Աթոռոյ հետ

Ազգային Պատրիարքարան անկեղծօրէն կ'ուզէր թեւ թիկունք ըլլալ Կիլիկիոյ Աթոռին բարեկարգութեան, ոչ միայն Քէֆսիզեանի ատեն, այլ ինչպէս որ տեսանք, սկսեալ Մեծն Կիրակոսի ժամանակներէն:

Քէֆսիզեան ի դերեւ հանեց այդ բարի դիտումն ու տրամադրութիւնները, եւ ընդհակառակն, եթէ ոչ թշնամիներ, գօնէ հզօր հակառակորդներ ստեղծեց իւր անձին դէմ ...:

... Իսկ Քէֆսիզեան, հին գլուխ մարդ, Սահմանադրութիւն եւ այլն չէր հասկնար, եւ երբ այս մտայնութեամբ բարձրացաւ կաթողիկոսական Աթոռ, կարծես թէ բան մը եղաւ: Չկրցաւ կշռել մեր ազգային պատմութեան մէջ յառաջ եկած փոփոխութեանց իրական արժէքը: Չկրցաւ կամ չուզեց տեսնել, որ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան սահմանները սեղմուած էին:

... Քէֆսիզեան չկրցաւ կշռել այս ընդհանուր կացութիւնը:

Իրեն կը մնար գործակցիլ Ազգային Պատրիարքարանի եւ կրնար մեղմացնել անոր յաւակնութիւնները եւ մեծապէս օգտուիլ անոր նիւթական եւ բարոյական օժանդակութենէն ի նպաստ իւր Աթոռին շինութեան եւ բարեկարգութեան:

Մկրտիչ Կաթողիկոս, որ պարտաւոր էր գիտնալ այս իրողութիւնները, չգիտցաւ: Կարծեց, որ խօսքով վէճով գործ կը դառնայ: Ասկէ զատ իւր արծաթսիրութիւնը, որ մայրն էր իւր բոլոր թերութիւններուն, պատճառ եղաւ իւր հաւանական յաջողութիւններուն իսկ ձախողման, որովհետեւ, շեշտենք անգամ մըն ալ, այս մարդը կը պաշտէր մամոնան եւ իրեն վստահուած դրամները չէր գործածեր Աթոռին շինութեան, այլ կը շահագործեր միայն մթերելու տենչով:

Այս է պատճառը որ Քէֆսիզեանի քսաներեքամեայ կաթողիկոսութենէն ոչ մէկ յիշատակ՝ Աթոռի շինութեան եւ բարեկարգութեան վերաբերեալ գործերու մէջ: Խօսքի մարդ, ցոյցի մարդ:

Կազմակերպելու կարողութիւն չուներ, եւ կը յաւակնէր Կիլիկիոյ Աթոռին կապերը խզել Մայր Աթոռի եւ Ազգային Պատրիարքարանի հետ:

... Չէր ուզէր ճանչնալ Պատրիարքարանը, բայց կ'ուզէր, որ Պատրիարքարանը գործադրել տայ իւր բոլոր ուզածները:

... Խի՛ստ է պատմութեան դատաստանը հանդէպ Կիլիկիոյ Մկրտիչ Կաթողիկոսին անձին եւ պաշտօնին:

Խոշոր յուսախաբութիւն մըն է Քէֆսիզեանի քսաներեքամեայ կաթողիկոսութիւնը Կիլիկիոյ Աթոռին վրայ»:

65. Նկատի ունի հետեւեալ հրատարակութիւնը՝ Կիլիկիանըն էսրարը վէ Սէֆալէթի: Ադանա, 1872, 52 երես:

66. 1839թ. նոյեմբերի 9-ի Գիւլհանէի հաթթը շէրիֆ սուլթանական հրովարտակը օսմանեան թանզիմաթի «բարեփոխումների» շարժման սկիզբն էր:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Ագաթանգեղայ: Վենետիկ, Տպ. «Ս. Ղազար», 1862, 678 երես:

2. Ազգային Սահմանադրութիւն: Կ. Պոլիս, Տպ. «Յ. Միւհէնտիսեան», 1863, 54 երես:

3. Ալիշան Ղեւոնդ, Շնորհալի եւ պարագայ իւր: Վենետիկ, Տպ. «Ս. Ղազար», 1873, ԻՋ+539 երես:

4. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց: Ամստերդամ, Տպ. «Ոսկան Երեւանցի», 1669, 650 երես:

5. Աստուածաշունչ Սուրբ Գրոց: Վենետիկ, Տպ. «Ս. Ղազար», 1733:

6. Ատենագրութիւնք Ազգային Ժողովոյ: Բացում 1870 ամին: Նիստ 1-71: 25 յունուար 1870-26 ապրիլ 1874: Պաշտօնական հրատ. «Ազգային Պատրիարքարան»: Կ. Պոլիս, Տպ. «Ռուբէն Քիւրքչեան», «Օգսէն Խօճասարեան», «Յովհաննէս Միւհենտիսեան», 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, 1016 երկսիւն էջ:

7. Ատենագրութիւն Ազգային Ընդհանուր ժողովոյ, 1865 Դեկտեմբեր 17ի նիստին: Անտիպ:

8. Ատենագրութիւն Ազգային Ընդհանուր ժողովոյ, 1865 Դեկտեմբեր 24ի նիստին: Անտիպ:

9. Ատենագրութիւն Ազգային Ընդհանուր ժողովոյ, 1866 Մայիս 27ի նիստին: Անտիպ:

10. Ատենագրութիւն Ազգային ժողովոյ, 1866 Յուլիս 22ի նիստին: Անտիպ:

11. Ատենագրութիւն Ազգային ժողովոյ, 1867 Փետրուար 10ի նիստին: Անտիպ:

12. Ատենագրութիւն Ազգային ժողովոյ, 1867 Փետրուար 24ի նիստին: Անտիպ:

13. Ատենագրութիւն Ազգային ժողովոյ, 1867 Հոկտեմբեր 20ի նիստին: Անտիպ:

14. Ատենագրութիւնք Ազգային Ժողովոյ: Բացում 1860-70 ամաց: 25 օգոստոս 1860-23 յունուար 1870: Պաշտօնական հրատ. «Ազգային Պատրիարքարան»: Կ. Պոլիս, Տպ. «Միքայէլ Սարեան», 1890, 435 երկսիւն էջ:

15. «Արարատ», Ս. Էջմիածին, 1871:

16. Արիստակէս Լաստիվերտացի, Պատմութիւն: Վենետիկ, Տպ. «Ս. Ղազար», 1844, 8+124 երես:

17. Եղիշէ, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին: Վենետիկ, Տպ. «Ս. Ղազար», 1842, 394 երես:

18. Եփրեմ, «Պատմութիւն կաթողիկոսաց»: Ձեռագիր:

19. Զաքարեայ Սարկաւագ, Պատմագրութիւն, Հտ. Ա.-Գ.: Վաղարշապատ, Տպ. «Ս. էջմիածին», 1870, 87+143+46 երես:

20. Ձենոբ Գլակ, Պատմութիւն Տարօնոյ զոր թարգմանեաց Ձենոբ Ասորի: Վենետիկ, Տպ. «Ս. Ղազար», 1839, 52 երես:

21. Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց: Կ. Պոլիս, Տպ. «Պօղոս Արապեան», 1852, Ե+339 երես:

22. Թովմա Մեծոբեցի, Պատմութիւն Լանկթամուրայ եւ յաջորդաց իւրոց: Ի լոյս ընծայեաց Կարապետ վրդ. Շահնազարեանց: Փարիզ, Տպ. «Կ. Շահնազարեան», 1860, 134 երես:

23. Թուղթ Վանականաց Վանից Արմաշու: Անտիպ:

24. Ըստկարեան Հայր Վարդան, Եկեղեցական պատմութիւն հանդերձ ազգային եկեղեցական պատմութեամբ: Բարձրագոյն դպրոցաց եւ վարժարանաց համար: Վիէննա, Տպ. «Մխիթարեան», 1872, ԺԴ+483 էջ:

25. Ինճիճեան Ղուկաս, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի: Մաս Ա., Հտ. Բ.: Վենետիկ, Տպ. «Ս. Ղազար», 1805:

26. Խառն ժողովոյ 1867 Սեպտեմբեր 22ի եւ 29ի եւ Հոկտեմբեր 6ի նիստերու արձանագրութիւններ:

27. Խառն ժողովոյ 1867 Նոյեմբեր 17ի, եւ 1868 Յունուար 19ի եւ Փետրուար 23ի նիստերուն արձանագրութիւններ:

28. Խորհրդածութիւնն ինն դասուց աստիճանաց Եկեղեցւոյ: Ձեռագիր:

29. Խորհրդատետր Սրբազան Պատարագի ըստ արարողութեան Եկեղեցեացս Հայաստանեայց: Կ. Պոլիս, Տպ. «Պօղոս Արապեան», 1844, 4+32 երես:

30. «Ծիլն Աւարայրի», Կ. Պոլիս, 1867:

31. Կարգադրութիւն յաղագս կառավարութեան գործոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան: էջմիածին, Տպ. «Մայր Աթոռ», 1836, 28 երես:

32. Կիլիկիանըն էսրարը վէ Սէֆալէթի: Ադանա, 1872, 52 երես:

33. Կիրակոս Գանձակեցի, Համառօտ Պատմութիւն ի Սրբոյն Գրիգորէ ցաւուրս իւր լուսաբանեալ: Վենետիկ, Տպ. «Ս. Ղազար», 1865, Ժ+265 երես:

34. Կորիւն, Պատմութիւն վարուց Սրբոյն Մեսրովբայ: Վենետիկ, Տպ. «Ս. Ղազար», 1854, 59 երես:

35. «Կռունկ Հայոց Աշխարհի», Տփխիս, 1863:

36. Համարատուութիւն Քաղաքական ժողովոյ 1870-1871 ամի:

37. Համարատուութիւն Քաղաքական ժողովոյ 1871-1872 ամի: Կ. Պոլիս, 1873:

38. Համարատուութիւն Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան 1872-1873 ամի:

39. Հասան-Ջալալեան Եսայի, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի: Երուսաղէմ, Տպ. «Ս. Յակոբեանց», 1868, ԺԴ+58 երես:

40. Հեթում, Պատմիչ Թաթարաց եւ ժամանակագրութիւնք: Վենետիկ, Տպ. «Ս. Ղազար», 1842, 91 երես:

41. Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան: Վենետիկ, Տպ. «Ս. Ղազար», 1873, 639 երես:

42. Ղեւոնդ, Արշաւանք Արաբաց ի Հայս: Ի լոյս ընծայեաց Կարապետ վրդ. Շահնազարեանց: Փարիզ, Տպ. «Կ. Վ. Շահնազարեան», 1857, 240 երես:

43. Ճնտոյեան Ներսէս, Առձեռն ընդհանուր ժամանակագրութիւն հին եւ նոր տէրութեանց: Վենետիկ, Տպ. «Ս. Ղազար», 1880, 196 երես:

44. Մաղաքիա Աբեղայ, Պատմութիւն վասն Ազգին Նետողաց: Ի լոյս ընծայեաց Քէրովբէ Պատկանեան: Ս. Պետերբուրգ, Տպ. «Կայսերական Գիտութիւնների Ակադեմիա», 1870, 64 երես:

45. Մանդինեան Ստեփաննոս, Համառօտ եկեղեցական պատմութիւն նոր ուխտի: Մաս Ա.: Պատմութիւն Հայոց Եկեղեցւոյ: Վաղարշապատ, Տպ. «Ս. էջմիածին», 1870, 144 երես:

46. Մաշտոցն ձեռնադրութեան Կաթողիկոսի: Ձեռագիր:

47. Մաշտոցն Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան: Ձեռագիր:

48. Մաշտոց յորում աւանդին սրբազան արարողութիւնք Ազգիս ըստ Սահմանադրութեան Սուրբ Եկեղեցւոյս Հայոց: Կ. Պօլիս, Տպ. «Յովհաննէս Միւէնտիսեան», 1857, 460 երես:

49. «Մասիս», Կ. Պօլիս, 1868:

50. Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն Մատթէոս Ուռհայեցւոյ, եւ շարունակութիւն Գրիգորի Երիցու: Երուսաղէմ, Տպ. «Ս. Յակոբեանց», 1869, 597 երես:

51. «Մեղու Հայաստանի», Տփխիս, 1866:

52. Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն: Երուսաղէմ, Տպ. «Ս. Յակոբեանց», 1871, ԺԹ+526 երես:

53. Մովսէս Խորենացի, Սրբոյն Հօրն մերոյ Մովսիսի Խորենացւոյ մատենագրութիւնք: Վենետիկ, Տպ. «Ս. Ղազար», 1865, 640 երես:

54. Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից: Ի լոյս ընծայեաց Կարապետ վրդ. Շահնազարեանց: Հտ. Ա.-Բ.: Փարիզ, Տպ. «Կ. Վ. Շահնազարեան», 1860, 432+118 երես:

55. Յովհաննէս Կաթողիկոս, Պատմութիւն: Երուսաղէմ, Տպ. «Ս. Յակոբեանց», 1867, ԺԳ+464 երես:

56. Ներսէս Լամբրոնացի, Խորհրդածութիւն Սրբազան Պատարագի: Երուսաղէմ, Տպ. «Ս. Յակոբեանց», 1842, 6+191+27 երես:

57. Ներսէս Շնորհալի, Ընդհանրական թուղթ: Երուսաղէմ, Տպ. «Ս. Յակոբեանց», 1871, 334 երես:

58. Ներսէս Շնորհալի, Յիսուս Որդի: Պետերբուրգ, Տպ. «Գրիգոր Խալդարեանց», 1785, 438 երես:

59. Չամչեանց Միքայէլ, Պատմութիւն Հայոց: Հտ. Գ.: Վենետիկ, Տպ. «Ջիովաննի Պիացո», 1786, 896 երես:

60. Պէրպէրեան Աւետիս, Պատմութիւն Հայոց: Սկսեալ ի 1772 ամէ Փրկչին մինչեւ ցամն 1860: Կ. Պոլիս, Տպ. «Պօղոս Քիրիշճեան», 1871, 621 երես:

61. Սեբէոս, Պատմութիւն Սեբէոսի Եպիսկոպոսի ի Հերակլն: Կ. Պոլիս, Տպ. «Յ. Միւհէնտիսեան», 1851, ԺՋ+240 երես:

62. Սեբէոս, Պատմութիւն Սեբէոսի Եպիսկոպոսի ի Հերակլն եւ ի սկիզբն նորագիւտ պատմութեան Մխիթարայ Անեցւոյն: Ի լոյս ած Քէրովբէ Պատկանեան: Ս. Պետերբուրգ, Տպ. «Կայսերական Գիտութիւնների Ակադեմիա», 1879, 203 երես:

63. Սիմէօն Երեւանցի, Ջամբռ: Գիրք, որ կոչի Յիշատակարան արծանացուցիչ, հայելի եւ պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս եւ իւր շրջակայից Վանօրէից: Վաղարշապատ, Տպ. «Ս. էջմիծին», 1873, Դ+304 երես:

64. Ստեփանոս Տարօնացի, Տիեզերական Պատմութիւն: Ի լոյս ընծայեաց Կարապետ վրդ. Շահնազարեանց: Փարիզ, Տպ. «Կ. Շահնազարեանց», 1859, 308 երես:

65. Ստեփաննոս Օրպէլեան, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական: Ի լոյս ընծայեաց Կարապետ վրդ. Շահնազարեանց: Հտ. Ա.-Բ.: Փարիզ, Տպ. «Կ. Վ. Շահնազարեան», 1859, 346+371 երես:

66. Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն Պատմութեան: Վենետիկ, Տպ. «Ս. Ղազար», 1862, ԺԱ+184 երես:

67. Վարչական կազմակերպութեան նոր օրէնք:

68. Տեղեկագիր ի վերայ կաթողիկոսական խնդրոյ առ Ազգային Ընդհանուր ժողով Կեդրոնական Վարչութեան Հայոց ի Տաճկաստան ի դիմաց կաթողիկոսական յանձնաժողովոյ: Կ. Պոլիս, Տպ. «Ռուբէն Քիրիշչեան», 1866, 44 երես:

69. Տեղեկագիր Խառն Յանձնաժողովոյ Աղթամարայ աթոռոյ կաթողիկոսական խնդրոյն 1872 նոյեմբեր 15 ներկայացեալ Ազգային երեսփոխանական ժողովոյ: Կ. Պոլիս, Տպ. «Յովհաննէս Միւհենտիսեան», 1873, 24 երես:

70. Տեղեկագիր համարատուութեան Քաղաքական ժողովոյ 1871-1872 ամի:

71. Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայրապետաց եւ Թագաւորացն հայոց, եւ բաժանման Վրաց: Վաղարշապատ, Տպ. «Ս. էջմիածին», 1871, 257 երես:

72. Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց: Վենետիկ, Տպ. «Ս. Ղազար», 1832, Ժ+278 երես:

73. Փափազեան Հ. Իգնատիոս վարդապետ, Պատմութիւն Եկեղեցական: Վենետիկ, Տպ. «Ս. Ղազար», 1848, 1015 երես:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ 5
ԱՋԴ 20
ՋԵԿՈՒՅՈՒՄՆ 21
ՆԱԽԱԲԱՆ 23

ՄԱՍ Ա.

Ա.

ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Հաստատութիւն: Անկախութիւն: Իշխանութիւն եւ իրաւասութիւն: Պաշտօն եւ պարտաւորութիւն: Հայրապետական կոնդակ առ Տ. Ներսէս Բ. Պատրիարք Կ. Պոլսոյ: Ս. Էջմիածին Մայր Աթոռ: Պանդխտութիւն Հայրապետական Աթոռոյ յայլ եւ այլ տեղիս: Դարձ Հայրապետական Աթոռոյ ի Ս. Էջմիածին: 25

Բ.

ԱՂԹԱՍԱՐ

Սկիզբն կաթողիկոսութեան Աղթամարայ: Նզովք եւ արձակումն: Տ. Նիկողայոս, Տ. Թովմա եւ Տ. Խաչատուր կաթողիկոսունք Աղթամարայ: Կանոնագրութիւն վանուց Աղթամարայ: Կոնդակ Տ. Տ. Ներսէս Ե. Հայրապետի Ամենայն Հայոց: Պայմանագիր Թեմական Երեսփոխանաց Աղթամարայ: Օծումն Տ. Պետրոս (պիւլպիւլ) կաթողիկոսի եւ սպանումն եւ ինքնընտիր կաթողիկոսութիւն Տ. Խաչատուր Եպիսկոպոսի: 99

Գ.

ՍԻՍ

Սկիզբն կաթողիկոսութեան Սսոյ: Տ. Տ. Փիլիպպոս Հայրապետ Ամենայն Հայոց եւ Տ. Ներսէս կաթողիկոս Սսոյ յԵրուսաղէմ: Տ. Աւետիք Պատրիարք Կ. Պոլսոյ եւ Տ. Մատթէոս կաթողիկոս Սսոյ: Սկզբնաւորութիւն Աջապահեան ցեղին: Տ. Աբրահամ պապական Եպիսկոպոս Քեռիոյ: Արարք Տ. Միքայէլ Ա. եւ Բ. կաթողիկոսաց Սսոյ: Խրիմեան ի Սիս: Վախճան Տ. Կիրակոս Բ. կաթողիկոսի Սսոյ եւ ինքնընտիր կաթողիկոսութիւն Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոսի: 147

ՄԱՍ Բ.

Ա.

ՆՈՐ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ Ս. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Վախճան Տ. Տ. Մատթէոս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Առաջնոյ: Կրկին նամակք Սիմէոնի Ս. Էջմիածնի: Կաթողիկոսական Յանձնաժողով եւ իւր տեղեկագիրը: Պատրիարքական պաշտօնագիր առ Սիմէոն: Եկեղեցական Վիճակային ժողով եւ իւր վճիռք նկատմամբ Տ. Խաչատուր եւ Տ. Նիկողայոս ինքնընտիր կաթողիկոսաց Աղթամարայ եւ Սսոյ: Հայրապետական բացարձակ ընտրելի Թուրքիոյ Հայոց Տ. Գէորգ Արքեպիսկոպոս Պրուսայի: Պատգամաւորք Թուրքիոյ Հայոց: Վկայագիր եւ կոնդակ եւ հրահանգ պատգամաւորաց: Պատրիարքական պաշտօնագիր առ Սիմէոն: Համազգական պատգամաւորաց ժողով ի Ս. Էջմիածին: Ընտրութիւն Տ. Տ. Գէորգ Արքեպիսկոպոսի Պրուսայու ի Հայրապետութիւն Ամենայն Հայոց: Գալուստ նորընտիր Հայրապետին ի Կ. Պոլիս: Ուղերձ հայ խմբագրապետաց: Եկեղեցական Մասնաժողով եւ յարաբերական կանոնագիր: Կրկին գրութիւնք Աղէքսանդր կայսեր Ռուսաց առ նորընտիր Հայրապետն: Պաշտօնագիր առ Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարք եւ պատրիարքական պաշտօնագիր առ Հայրապետն Հայոց վասն «Պալաժէնիա»ի: Ուղեւորութիւն Հայրապետին Հայոց ի Ս. Էջմիածին: Ուղերձ Բարունակ Պէյի Ֆէրուխեան: Ձեռնադրութիւն եւ օծումն նորընտիր Հայրապետին: 169

Բ.

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԽՆԴՐՈՑ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԵՒ ՍՍՈՅ

Պատրիարքական կոնդակ նկատմամբ ինքնընտիր կաթողիկոս Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոսի: Գալուստ Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոսի ի Կ. Պոլիս եւ բողոքագիր նորա առ Ազգային Ժողովն: Ժողով եօթն վիճակաւոր Եպիսկոպոսաց եւ տեղեկագիր նոցա: Տեղեկագիր եւ ծրագիր կանոնաց Պատրիարքական Խառն ժողովոյ նկատմամբ կաթողիկոսութեանց Աղթամարայ եւ Սսոյ: Հայրապետական կոնդակ առ Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարք: Դարձ Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոսի ի Սիս: Գալուստ Տ. Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Ջալալեան ի Կ. Պոլիս: Նամակ Սավֆէթ Փաշայի առ Հայրապետն Հայոց: Հրաժարումն Տ. Պօղոս Բ. Պատրիարքի: Ընտրութիւն ի Պատրիարքական Տեղապահութիւն Տ. Արիստակէս Եպիսկոպոսի: Դարձ Տ. Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Ջալալեան ի Ս. Էջմիածին: Կոնդակ Պատրիարքական Տեղապահի առ վիճակայինս Կիլիկիոյ՝ նկատմամբ Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոսի: Հրաժարումն Պատրիարքական Տեղապահի եւ ընտրութիւն Տ. Մկրտիչ Արքեպիսկոպոսի Խրիմեան ի Պատրիարքութիւն Կ. Պոլսոյ: Հայրապետական կոնդակ առ նորընտիր Պատրիարքն: Երկրորդ գալուստ Տ. Նիկողայոս Եպիսկոպոսի ի Կ. Պո-

լիս: Վերջնական որոշումն վասն սկզբան ընտրական օրինաց կաթողիկոսացն Աղթամարայ եւ Սսոյ: Յարաբերական Յանձնախումբ: 221

ՄԱՍ Գ.

Ա.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ՍՍՈՅ

Ընթացք Քաղաքական ժողովոյ եւ Տ. Սիմէոն Եպիսկոպոսի Սէֆէրեան ի կաթողիկոսական ընտրութեան Սսոյ: Ծրագիր Յարաբերական Յանձնախումբին: Ընտրութիւն Մարաշցի Տ. Մկրտիչ Եպիսկոպոսի ի կաթողիկոսութիւն Սսոյ, վաւերացումն եւ օծումն: Հայապետական հեռագիր առ Տ. Մկրտիչ Պատրիարքն: Հայրապետական կոնդակ առ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Մարաշցի եւ պատասխանի Նորին առ Հայրապետն: Եպիսկոպոսական ուխտ եւ ուխտագիր Տ. Ներսէս Եպիսկոպոսի Վարժապետեան: Պաշտօնագիր Քաղաքական ժողովոյ ի պատասխանի Հայրապետական հեռագրոյն: Հայրապետական կոնդակ ի պատասխանի նոյն պաշտօնագրոյն Քաղաքական ժողովոյ: Յանձնաժողով կաթողիկոսական կոնդակի խնդրոյն, տեղեկագիր նորա եւ խոստմնագիր Տ. Մկրտիչ Սրբազանի: Պաշտօնագիր Ազգային Ժողովոյ ի պատասխանի Հայրապետական կոնդակին: 275

Բ.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՎԱՒԵՐԱՑՈՒՄՆ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ

Պաշտօնանկութիւն Տ.Պետրոս (Պիւլպիւլ) կաթողիկոսի Աղթամարայ եւ ինքնընտիր կաթողիկոսութիւն Տ. Խաչատուր Եպիսկոպոսի: Սպանումն Տ. Պետրոս պաշտօնանկ կաթողիկոսի: Քննութիւն ոճրագործութեան սպանման Տ. Պետրոս կաթողիկոսի: Տեղեկագիր քննիչ եպիսկոպոսաց եւ պաշտօնագիրք Բ. Դռան: Կասկած մասնակցութեան ի նոյն ոճիր Տ. Խաչատուր Եպիսկոպոսի եւ քանի մի միաբանից Աղթամարայ: Ա. Վճիռ Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ: Գալուստ Տ. Խաչատուր Եպիսկոպոսի ի Կ. Պոլիս եւ բողոքագիրք նորա առ Ազգային Ժողովն եւ առ Վարչութիւնն: Բ. եւ Գ. Վճռագիրք Եկեղեցական Վիճակային ժողովոյ: Հայրապետական կոնդակ առ Տ. Ներսէս Բ. Պատրիարք վասն Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթողիկոսութեանց: Պայմանագիր ստորագրեալ ի Տ. Խաչատուր Սրբազանէ: Տեղեկագիր եւ հարցումն Տ. Ներսէս Բ. Պատրիարքի առ Ազգային ժողովն: Որոշումն Ազգային Ժողովոյ: Թագրիր առ Բ. Դուռն եւ պատասխանի Բ. Դռան: Վերջնական որոշումն Ազգային Ժողովոյ եւ վաւերացումն Տ. Խաչատուր Սրբազանի ի կաթողիկոսութիւն Աղթամարայ: Դարձ Տ. Խաչատուր Սրբազանի յԱղթամար: 321

Գ.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ
Տ. ՄԿՐՏԻՉ ՍՐԲԱԶԱՆԻ

Սկզբնական ընթացք Տ. Մկրտիչ Սրբազանի եւ քարոզ տարեմտեան: Աղմուկ Սսեցւոց ի Տաճարի վանաց Սսոյ: Տետրակ Տ. Մկրտիչ Սրբազանի յանուն Կիլիկիահանըն էորարը վէ սէֆալէրի: Վերջաբան տետրակին: Չու Տ. Մկրտիչ Սրբազանի ի Սիս ի Քերխան եւ չորս առաջարկք: Հրահանգ Կիլիկիոյ վիճակաց: Պայմանաւոր հրաժարական Տ. Մկրտիչ Սրբազանի: Տեղեկագիր Վարչութեան վասն առաջարկութեանց եւ ընթացից Տ. Մկրտիչ Սրբազանի: Որոշումն Ազգային Ժողովոյ: Որոշումն ընդունելութեան հրաժարականի Տ. Մկրտիչ Սրբազանի ի Խառն ժողովոյ: Հարցումն Տ. Ներսէս Բ. Պատրիարքի՝ նկատմամբ առաջարկութեանց Տ. Մկրտիչ Սրբազանի եւ ընդունելութեան հրաժարականի նորին: Վճռական որոշումն Ազգային Ժողովոյ նկատմամբ առաջարկութեանց Տ. Մկրտիչ Սրբազանի: Պաշտօնագիր Խառն ժողովոյ առ Տ. Մկրտիչ Սրբազան եւ պատասխանագիր նորին: Վերջնական պաշտօնագիր Խառն ժողովոյ առ Տ. Մկրտիչ Սրբազան: Գալուստ Տ. Մկրտիչ Սրբազանի ի Կ. Պոլիս եւ տեղեկագիր թեմական ժողովելոց Սսոյ: Նիստ Վարչական խորհրդոյ յ30 Նոյեմբերի: Տեղեկագիր Կրօնային Ատենին առ Տ. Ներսէս Բ. Պատրիարքն եւ կրկին պաշտօնագիր Պատրիարքի առ Տ. Մկրտիչ Սրբազան եւ պատասխանագիր նորին: Քննադատութիւն պատասխանագրոյն: Շրջաբերական գիր Տ. Մկրտիչ Սրբազանի առ վիճակայինս Կիլիկիոյ: Քննադատութիւն Շրջաբերական գրոյն: Խաբէական արարք եւ ջանք Տ. Մկրտիչ Սրբազանի առ ի ստանալ զՊէրաքն: Յաջողի եւ ստանայ զՊէրաքն: Փոփոխեալ եւ յապաւեալ առանձնաշնորհութիւնք ի Պէրաքին: Տեսակցութիւն Տ. Ներսէս Բ. Պատրիարքի ընդ Տ. Մկրտիչ Սրբազանի եւ հետեւանք: Կազմութիւն Խառն Յանձնախումբի ի Վարչական Խորհրդոյ առ ի ծրագրել զԿանոնագիր Սսոյ վանուց: 341

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ 405
ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 409
ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ 417
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ 421
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ .....

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ը

ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՊՍ. ԻՋՄԻՐԼԵԱՆ

ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԵՒ ՍԻՍ ՈՒ ԱՂԹԱՄԱՐ

Աշխատասիրել և ներածությունը գրել է
Ավագ Հարությունյանը
Անվանացանկը կազմել է Լ. Սարգսյանը

Հրատարակչության տնօրեն՝ *Եզնիկ Արք. Պետրոսյան*
Համակարգչային աշխատանքները՝ *Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի*
Հրատարակչական բաժնի

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԲ. ԷՋՄԻԱԾԻՆ – 2008